

БІБЛІОТЕКА ГАЗЕТИ «РАДА»

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ЩОДЕННИКИ

1923 – 1929

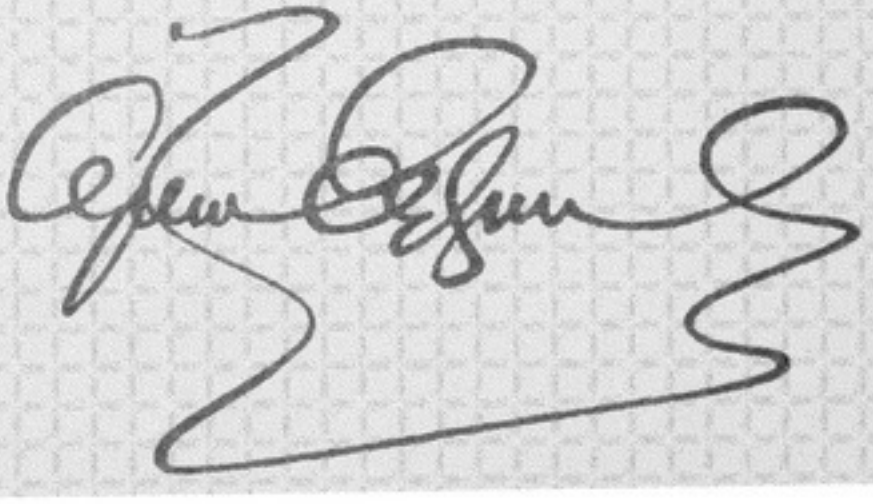

БІБЛІОТЕКА ГАЗЕТИ «РАДА»

МЕМУАРИ

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ЩОДЕННИКИ

1923 – 1929

РАДЯНСЬКА ГАЗЕТА
КИЇВ • 1997

ББК 63.3 (4УКР)61
Є92

1

Єфремов С.О.
Є92 Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.: іл. – (Серія «Мемуари»).

«Совість української нації»,– так сучасники називали Сергія Єфремова, відомого громадсько-політичного діяча України, заступника голови Центральної Ради, академіка і віце-президента Всеукраїнської Академії наук, літературознавця і публіциста, одного із засновників і співробітників газети «Рада». У 1930 р. його було засуджено по сфабрикованій справі «Спілки визволення України» до розстрілу, який потім замінено на 10 років ув'язнення. Майже повністю відбувши свій термін, С.Єфремов загинув десь у нетрях ГУЛАГу . Його Щоденники – унікальне відтворення історичних подій, що призвели до втрати нашої незалежності та спотворення духовності нації. Це неоціненна хроніка українського життя 20-х років – часу про який збереглося так мало правдивих свідчень.

Щоденники, які майже 70 років знаходились в архівах КДБ, друкуються вперше, без скорочень і виправлень.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ АРХІВОЗНАВСТВА

Упорядники: *О. І. Путро (головний упорядник), Т. В. Вересовська, В. А. Кучмаренко, Л. Ю. Портнова, Л. І. Стрельська.*

Редакційна колегія: *О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук, Л. М. Гордієнко, Л. І. Стрельська, В. А. Смолій, Е. С. Соловей, І. Ф. Курас*

Науковий редактор: *Е. С. Соловей.*

261-14
2007

Є 4702640000 – 001 Без оголош.
1997

© С.Єфремов «ЩОДЕННИКИ. 1923-1929»
© ЗАТ «Газета «РАДА», 1997

ISBN 966-95199-0-X

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ І ЙОГО ЩОДЕННИКИ

Він мріяв стати письменником, але став літературознавцем. Писав талановиті роботи з історії української літератури і входив до сузір'я української інтелігенції. Навколишня ж дійсність штовхала його до політики, до жорстокої борні за кращу долю України. Зрештою, саме за це він і заплатив своїм життям.

Сьогодні часткове повернення Сергія Єфремова в українську історію вже відбулося. З'явилися публікації уривків з його щоденників, перевидані деякі його фундаментальні праці, надруковані статті та книжки про процес «Спілки визволення України». Публікація повного тексту його щоденників є ще одним важливим кроком у відродженні правди про цю непересічну особистість.

Завдяки Щоденникам ми можемо повніше відтворити деякі події, уточнити деталі і подробиці бурхливої історії України початку XX століття. С.Єфремов занотовував не лише те, що відбувалося перед його очима, а й постійно повертався до минувшини, аналізував свій життєвий шлях, намагався з'ясувати для себе еволюцію знайомих йому людей. Читач, мабуть, буде вражений деякими оцінками і судженнями, їхньою категоричністю і непримиренністю. Ось чому перед тим, як торкнутися теми «Єфремов і його Щоденники», окреслимо бодай коротко життєвий шлях, спробуємо розкрити риси його непростого характеру.

Він народився 6(19) жовтня 1876 р. в селі Пальчик Звенигородського повіту на Київщині (тепер Катеринопільський район Черкаської області).

Батько Єфремова був священиком. Здавалося, походження назавжди визначить долю: безпроблемний вступ до семінарії і після закінчення – виховання пастви у якомусь селі чи містечку. Перші кроки нагадували таку версію життя. Він вступив до Київської духовної семінарії.

За довгі роки антирелігійної боротьби в нашому суспільстві виробився стереотип семінариста як якогось змордованого догматичного юнака з душею старця. Мабуть, були й такі, однак на життєвому шляху Сергія зустрілися зовсім іншого гатунку люди.

Для молодого Єфремова, без перебільшень, непересічним стало знайомство з Лукою Скочковським. Ще 1888 року з його ініціативи у Київській семінарії виникла таємна українська громада, тобто товариство семінаристів, які займалися самоосвітою і культурницькою роботою. 1890 року Л.Скочковський закінчив семінарію і став дяком Йорданської церкви. Він оселився на Кирилівській вулиці і його квартира стала першим університетом для Сергія Єфремова. Семінаристи

називали цю квартиру «Ельдорадо». Чому така назва? Ось що про це пізніше писав сам Сергій Єфремов: «Ельдорадо» – убога, тісна дяківська квартира в маленькому садочку під горою, – притягала нас своєю багатющою бібліотекою, де ми могли знайти все, що виходило по-українському, і кращі твори з російського письменства та журналістики, тими своєрідними звичаями, які там панували, й принадною особою самого хазяїна, що був найменше хазяїном у власній оселі. З ранку до ночі там клекотом клекотіло життя, провадились такі розмови й змагання, читалися новинки українського і російського письменства, лунали бадьорі співи, рішалась доля світів, прокладались шляхи для рідного краю, одбувалися скромні свята, як Шевченківські роковини і ін». В «Ельдорадо» Єфремов слухав О.Кониського, лекції В.Антоновича і молодого М.Грушевського, запальні виступи Г.Зіньківського. Він потрапив до кола української інтелігенції, в якому домінувала ідея відродження України. Згадаймо, що йому тоді ще не виповнилося дев'ятнадцяти років, і те, що запало до його душі у цей час, він зберіг на все життя.

Восени 1923 р. він занотував до Щоденника: «Цілими годинами пересижую над кручами, дивлячись на широку панораму та згадую давнє-давнє минуле і людей. «Ельдорадо» під ногами... Лука Скочковський... семінарська громада... наші зібрання під цими кручами на Кириловській вул. біля Йорданської церкви («Ельдорадо»)... Пересовуються тіні минулого перед очима. Гарно було тоді...»

Завдяки творчій атмосфері в «Ельдорадо» у Єфремова прокинулося прагнення писати, точніше, бажання стати професійним письменником. «Ми тоді тільки й жили мріями про літературу, – згадував він, – для нас кожен письменник видавався мало не святим». Він таки випробував своє перо, написавши кілька оповідань. В цей же час С.Єфремов відчув і перші дошкульні удари царської влади. Після двох доносів, 1895 року, «Ельдорадо» було ліквідовано, а Луку Скочковського заслано у провінцію. Єфремову вдалося уникнути репресій. Більше того, він вступив на юридичний факультету Київського університету Святого Володимира.

Ці події мали ще один серйозний наслідок. Сергій Єфремов зовсім випадково відкрив для себе людину, яка вплинула на нього не менше, ніж його знайомі з «Ельдорадо». Йдеться про відомого теоретика російського народництва Миколу Михайловського.

Після розгрому гуртка молоді люди, а серед них і Сергій Єфремов, прагнули провадити далі самоосвіту, насамперед літературну. Вони вирішили передплатити разом, оскільки грошей не вистачало, якийсь літературний часопис, і зупинилися на «Русском богатстве». Розділ «Литература и жизнь» вів Михайловський. Зрозуміло, що часопис вони починали читати саме з цього розділу. Через деякий час Єфремов став палким прихильником соціологічної системи Михайловського. Його приваблювала у цій системі формула поступу, боротьби за індивідуальність, синтез соціології з природознавством. Єфремов писав, аналізуючи погляди свого кумира: «Гармонійна соціологічна система Михайловського завершилась у нього цілком послідовно в людині як такій, в конкретній людській особі, до якої письменник зводить кінець-кінцем усі теоретичні підстави і практичні постулати». У Михайловського Сергій Єфремов знайшов і теоретичне обгрунтування своїх думок про необхідність боротьби за національне відродження України. Адже Михайловський фактично обстоював право кожної людини реалізувати себе у будь-якій сфері, а відтак, вважав Єфремов, і у сфері національній. Зважаючи на те, що українство зазнавало перманентного утиску, він понад усе ставив право

на національне відродження й демократичний розвиток.

Ставлення Єфремова до Михайловського ілюструє такий факт. 1904 року він виїхав на кілька тижнів відпочити у село. Туди не надходили газети, а саме в цей час розпочалася російсько-японська війна. Повернувшись до Києва, Сергій Єфремов насамперед кинувся до газет і прочитав – помер Михайловський. Про війну було забуто. Свої почуття він висловив так: «Він перший запалив у мені те, що я вважав за найкраще у собі, дав відповідь на гнітючі питання, й так зрісся з моєю душею й моєю свідомістю, що я й уявити собі не міг, щоб його колись не стало». Сергій Єфремов залишився відданим Михайловському і надалі, в часи, коли молодь масово захопилася марксизмом. До нової модної тоді течії він поставився байдуже.

Закінчення 1901 року університету дало змогу повністю присвятити себе історії української літератури. Через рік, 1902 року, 26-річний С.Єфремов видав антологію української літератури XIX століття під назвою «Вік» у трьох томах. Він став одним із перших українських професійних публіцистів, тобто жив лише за рахунок своєї літературної праці. Писав він надзвичайно багато. Його статті з літературознавства з'явилися у часописах «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», у львівських «Записках наукового товариства ім. Т.Шевченка». Друкувалися його праці й у таких відомих петербурзьких виданнях як «Русское богатство», «Голос минувшего», «Северные записки», не кажучи вже про статті у газетах. У нього було майже 20 псевдонімів: Ромул, С.Охріменко, Р.Дніпровенко, Киянин та інші. Цілком можливо, що інколи змушувала використовувати псевдонім і не завжди приємна роль літературного критика.

Очевидно заняття з раннього віку критичними вправами позначилися і на його вдачі. Єфремов був, як то кажуть, «незручною людиною». З перших статей у нього виробився дещо песимістично-глузливий стиль і він, якщо бажав, розлускував своїх опонентів як горіх.

В такому ж стилі написані і Щоденники. Виснажлива праця літературознавця далеко не вичерпувала його зацікавлень. Він поступово, обережно, але дедалі глибше поринає в політику. Ще 1897 року він регулярно ходив на засідання Київської загальної організації, яку заснував О.Кониський, спілкувався тут з видатними діячами культури В.Антоновичем, П.Житецьким, В.Лисенком. Повертаючись у стіни університету, обмінювався думками з товаришами про минуле й сучасне України, її долю. За свідченнями київської охранки, він став одним з найактивніших діячів київської студентської громади. Єфремов звертається до світового досвіду розв'язання національного питання. Взірцем для нього на довгі роки стали цивілізовані автономно-федералістичні стосунки Норвегії і Швеції. 1902 року він видає у Львові брошуру «Національне питання в Норвегії». А коли 1905 року Емський указ було скасовано, першу політичну статтю українською мовою «Чи буде суд?» написав саме Єфремов.

Незважаючи на високу політичну активність, він не поспішав пов'язати свою долю з якоюсь конкретною політичною партією. Не кажучи вже про загальноросійські партії, такі як РСДРП чи есери, він не пристав і до Революційної української партії (РУП), що виникла 1899 року в Харкові. Прохолодне ставлення С.Єфремова до РУП та її лідерів (Д.Антонович, М.Порш, М.Русов, С.Петлюра та ін.), на наш погляд, мало дві головні причини. По-перше, вимоги РУП в економічній та соціально-політичній сферах були занадто радикальні для нього (адже РУП у своїх програмних вимогах повторювала західноєвропейську соціял-

демократію, яка базувалася на марксизмі). Для Єфремова ж марксизм навіть у західноєвропейському вигляді був неприйнятний. З іншого боку, РУП так чи інакше орієнтувалася на російську соціял-демократію, виголошуючи інтернаціональні гасла. Була, щоправда, і тут внутрішня боротьба, яка, зрештою, і розколола РУП. Проте це мало цікавило С.Єфремова. Йому вистачило рупівського гасла про союз з російською соціял-демократією.

Під впливом громадського піднесення напередодні революції 1905-1907 років виникла Українська демократична партія, одним із засновників якої став Сергій Єфремов. Була вона нечисельною і складалася переважно з представників інтелігентських професій. З погляду інтелектуального потенціялу вона являла собою значну силу. Що ж до програмних засад, слід зазначити, що на початку 1905 року УДП розкололася. Її ліва частина на чолі з С.Єфремовим, Ф.Матушевським і Б.Грінченком заснувала Українську радикальну партію (УРП). За основу програми було взято етичний, ненасильницький соціялізм Михайловського і головним звинуваченням ладу, що існував, було те, що він сам руйнує, на думку Єфремова, приватну власність, знищує, передовсім, дрібного господаря.

На всі ці проблеми він дивився до того ж крізь призму вирішення національного питання. У платформі УРП було записано: «Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території». Такий устрій Єфремов вважав найоптимальнішим. Проте, якби українському народові не вдалося забезпечити свої права, тоді повинно було постати питання про відокремлення України від Росії і заснування Української Демократичної або Народної Республіки. До речі, Єфремов чи не найпершим вжив оце словосполучення – Українська Народна Республіка.

Революція 1905-1907 років сприяла кристалізації політичних сил в Україні. Кожен свідомий діяч повинен був шукати своє місце у буремних подіях 1905 року. Сергій Єфремов, хоч і вважався одним з лідерів УРП, практично не займався тим, що називається партійно-функціональною роботою (виступи на мітингах, організація якихось партійних зборів, переговори з іншими політичними силами тощо). Головною його турботою стало видання першої української газети. Називалася вона «Громадська думка». Офіційним редактором був В.Леонтович, а пізніше друг Єфремова Федір Матушевський, проте душею газети став саме Сергій Єфремов.

Наприкінці 1905 року Українська демократична і Українська радикальна партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

До керівного складу увійшли, крім Сергія Єфремова, його давні знайомі і приятелі Євген Чикаленко, Ілля Шраг, Федір Матушевський та інші.

Ці люди й надалі відіграватимуть помітну роль у суспільно-політичному житті України.

Завдяки цьому союзові замість газети «Громадська думка» з'явився новий часопис «Рада». Тут працювали колишні діячі і УДП, і УРП. Друкувалися представники інших політичних напрямків, наприклад, український соціял-демократ Володимир Винниченко.

Секретарем «Ради» став С.Петлюра. Коли його 1926 року було вбито, С.Єфремов згадав у Щоденнику про свої стосунки з ним. «Петлюру знав я, либонь, з 1905 р., – писав С.Єфремов. – Ближче до його придивився року 1907-го,

коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечеського духу – хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелось йому одмовити від секретарювання в «Раді». Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові» і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник – у Москву. Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції «Украинской Жизни» – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917 – 1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівався, але кожного разу робив він гарне враження. Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України, часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас наповерх життя. Грушевський – пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта просто дрібні, нікчемні людці. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг».

Як відомо, С.Єфремов ніколи не поділяв поглядів українських есдеків, а після тимчасового співробітництва у Центральній Раді ставився до них відверто вороже. Одначе, попри непримиренність свого характеру, він зміг віддати належне своєму політичному опонентові. Щоденники досить рельєфно висвітлюють один з єфремовських стрижнів – зневагу до непрофесіоналізму і непослідовности.

Революція 1905–1907 років сильно вплинула на Сергія Єфремова, проте не змінила його життєвих орієнтирів. Навіть у дні революційних потрясінь він не припиняв своєї літературної діяльности: друкував рецензії, огляди, відгукувався одразу ж на появу нових видань, спромігся видрукувати твори Євгена Гребінки.

В суспільно-політичній сфері чітко вирізняються три висновки, які він зробив для себе. Після жахів революції, проявів жорстокости і вандалізму, С.Єфремов став противником охлократії, влади натовпу, його втручання у політику. «Боротьба низів соціяльної піраміди за краще майбутнє, – у більшості завдає їм шкоди», – доводив він. Носієм історичного прогресу повинна була стати інтелігенція, яка мала очолити політичний рух.

Другий висновок – це глибоке переконання Єфремова щодо цілісности або «безбуржуазности» української нації. «Пригноблені нації, – пудсумовував Єфремов свої роздуми про українців, – це майже суцільне трудове селянство, на чолі якого стоїть також трудова інтелігенція. Ані наслідків феодального ладу – великих землевласників, ані новітньої міцної буржуазії, яка б захищала лише свої класові інтереси, у середині молодих, тільки-но відроджених націй – не буває».

Нарешті, третій підсумок його роздумів – це песимізм щодо найближчих перспектив українського політичного руху. Як писав його співробітник по газеті А.Горленко: «Читаєш, і ніби сумну пісню пугача слухаєш: поховав, поховав!». Його песимізм випливав з передбачення наступу реакції, з аналізу розгрому політичних партій в Україні. Практично єдиним вогником українського життя залишалася «Рада». Єфремов відкрив тут рубрику «З нашого життя» і майже через номер друкував огляди буття України. Превалював знов-таки песимізм: «З усіх боків тепер іде якесь шалене полювання на українство – і з фронту, і з флангів, і з тилу. Сепаратизм – це слово стало немов загальним покликом нічних істот.

Сепаратизм у назві «український» і навіть «малорусскій», сепаратизм у «Козідерезі», сепаратизм на обгортці школярського зшитку, сепаратизм у книжці, в газеті – скрізь і всюди в присмерку темних часів ввижається і вчувається той страшний і підозренний сепаратизм».

В роки революції С.Єфремов вперше відчув, що таке в'язниця, арешт, обшук. Вперше його було заарештовано 29 грудня 1905 року. Він, з гумором йому притаманним, писав, що обшукували і садовили майже за кожного режиму. Двічі С.Єфремова заарештовував царат (29 грудня 1905 – 24 квітня 1906 р., 18 серпня 1906 – 24 січня 1907 р.) і тричі – радянська влада (26 березня 1919 р., 7 червня 1921 р., 16-25 серпня 1922 р.).

Наступ шовіністичної реакції вплинув на вибір методів боротьби. Розважлива праця з пробудження самосвідомости українців і, понад усе, поступовість і поміркованість у засобах, уникнення, по можливості, конфліктів з владою – ось засади тактики Єфремова. Навіть організація, яку заснував він з товаришами у вересні 1908 року, називалася Товариством українських поступовців (ТУП). Членами ТУПу стали М.Грушевський, А.Вязлов, В.Прокопович, А.Ніковський, Є.Чикаленко та інші. Щоденники допомагають нам з'ясувати погляди С.Єфремова і на цю малодосліджену сторінку політичної історії України. С.Єфремов досить жваво відгукнувся на появу книжки свого колишнього соратника Д.Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле». Єфремов вважав, що Дорошенко свідомо принизив його роль у створенні й функціонуванні ТУП. Дійсно, в книжці лише побіжно згадується про Єфремова, хоча саме він стояв біля витоків товариства українських поступовців, був секретарем Ради ТУП з 1909 року. Дорошенко проминув «мало не єдиного емісара для організації провінції, людину, через яку провадилися мало не всі зносини з політичними кругами російськими, на якій лежала вся відповідальна робота якраз під час війни, з 1914 р. Важко допустити, щоб Дорошенко цього не знав або забув, а проте ані словом не згадує». С.Єфремов ставить запитання: «Чи не одбилася й тут пізніша образа?». Маються на увазі події 1917 року, однак про це мова піде трохи пізніше.

Важкі часи для Єфремова почалися з вибухом першої світової війни. Газету «Рада» київська влада ліквідувала і йому необхідно було якось заробляти на хліб. Допоміг старий приятель Олександр Лотоцький, котрий мешкав у Петербурзі, і редактор часопису «Голос минувшего» Сергій Мельгунов. Єфремов став постійним автором цього видання і дістав можливість одержувати хоч якісь гроші.

Щодо першої світової війни, С.Єфремов, як і взагалі усе «Товариство українських поступовців», вирішив зайняти нейтральну позицію, не віддаючи симпатій ані Росії, ані німецько-австрійському блокові. Однак велике обурення у нього викликав наступ на українську культуру після захоплення Галичини російськими військами. Він навіть почав співпрацювати у нелегальній газеті українських есерів «Боротьба», виступаючи з протиурядовими статтями. Втім, тривало це недовго.

Лютневі події 1917 року у Петербурзі С.Єфремов сприйняв як неймовірний шанс для українського громадсько-політичного руху побудувати вільну Україну. 41-річного Єфремова вважали патріярхом національного руху і у перші березневі дні, коли панував повний безлад, саме він, очоливши старих членів ТУПу, намагався консолідувати українські політичні сили. Значною мірою завдяки, перш за все, зусиллям тупівських лідерів, у двох маленьких кімнатках Українського

клубу почала функціонувати Центральна Рада.

Висунувши замість себе на перші ролі у Центральній Раді А.Ніковського, Єфремов доклав значних зусиль, щоб наприкінці березня провести у Києві з'їзд Товариства українських поступовців. Це був перший легальний з'їзд української національно-політичної організації. Велика доповідь Єфремова була по суті історичним нарисом діяльности українського демократичного руху, його боротьби за «автономізм-федералізм». Згідно з поглядами Сергія Єфремова відбулося й перейменування ТУПу спочатку на «Союз українських автономістів-федералістів», а трохи пізніше він дістав назву «Українська партія соціялістів-федералістів».

Втім, з'їзди з'їздами, але з досвіду він розумів, що чи не найважливішим засобом впливу на людей залишається преса. Саме тому він знову поринає з головою у роботу публіциста. Разом з товаришами наприкінці березня 1917 року С.Єфремов відновив газету «Рада» під назвою «Нова Рада». Пізніше, у скрутні часи, він перечитував газету, знаходив якусь відраду. «Взяв я «Нову Раду», – писав С.Єфремов, – та й цілий вечір не міг од неї одірватись. Минуле встало перед очима, мов живе. Число за числом пересовувалось не як мертвий матеріал, а як живі згадки, повні змісту і ваги. Що не кажи, а хороша була газета... І як ми тоди писали! Тепер так не пишуть – можу це без самохвальби сказати». Дійсно, газета відігравала значну роль у політичному житті 1917 року.

У цей час його дуже непокоїли стосунки у Центральній Раді між так званими «старшими» і «молодшими» українськими діячами. Єфремов належав до «стариків» і претендував разом з товаришами на те, щоб визначати загальний напрям політики. «Молоді», особливо есери, з такою думкою не дуже погоджувалися. І та, і друга сторони покладали всі надії на приїзд визнаного лідера професора М.Грушевського. Сподівання Єфремова не виправдалися. Як згадував Дмитро Дорошенко: «Прибувши до Києва, професор Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодших есерів».

І все ж таки попервах здавалося, що компромісу було досягнено. На Українському Національному Конгресі у квітні 1917 року було обрано керівників Центральної Ради. Півтори тисячі делегатів обрали головою М.Грушевського, а його заступниками, або як тоді казали, товаришами, майже одноголосно – С.Єфремова і В.Винниченка. Фактично це було визнанням багаторічної боротьби Єфремова за кращу долю України.

З огляду на те, що Сергій Єфремов вважався фахівцем з національного питання, у червні 1917 року, коли Центральна Рада створила Генеральний Секретаріят, він очолив секретаріят з національних справ. Ось як було сформульовано завдання секретаріяту в «Декларації Генерального Секретаріяту Центральної Ради»: «Секретаріят в справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей для боротьби за автономно-федеральний лад в Росії і для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед секретаріятом стоїть скликання з'їзду представників народів і областей Росії і підготовлення матеріялу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні».

Цей період з повною підставою можна вважати вершиною політичної кар'єри Сергія Єфремова. Він поринає у бурхливе море практично-політичної роботи. За короткий проміжок часу, до липня 1917 року, він став безпосереднім учасником багатьох історичних подій. Мабуть, чи не найважливішою була поїздка у складі делегації до Петербургу наприкінці травня. С.Єфремов разом з В.Винниченком очолював делегацію, яка подала Тимчасовому уряду «Декларацію Української Центральної Ради» з вимогою широкої національно-територіяльної автономії України.

Втім, державницька діяльність С.Єфремова тривала недовго. Через суперечки в Центральній Раді він пішов з офіційної посади, сконцентрувавши всю енергію на роботі в газеті «Нова Рада». Крім того, товариші по партії визнавали його за свого неофіційного лідера. Це була спроба впливати на події з-за лаштунків.

З жовтня 1917 року провідною ідеєю Єфремова, сказати б ідеєю-фікс, стає думка про створення «єдиного національного фронту» проти більшовиків. Саме в них він вбачав головну небезпеку для української справи. Єфремов закликав припинити чвари між українськими партіями, об'єднатися і шукати підтримки на Заході. У своєму несприйнятті більшовизму С.Єфремов був абсолютно послідовним. Не можна сказати, що це була просто упертість. Ось як він обгрунтував свою позицію у Щоденнику: «Не раз, а може сотні разів ставив я перед себе питання: а може я помиляюсь щодо большевиків; може моя стара істота просто не розуміє «нових» вимог часу, може мій «старий» міх «нового» вина не вміщає. Може з мого боку просто несправедлива ота відраза, яку почуваю до цих «героїв нашого часу». Тяжкі це питання, і тяжкі переживання... Але коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні знаки розтлінного режиму. І він мусить загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш».

Протягом усіх наступних буремних подій він з Києва нікуди не виїздив. У перший прихід більшовиків, в січні 1918 року, навіть не переховувався, а й далі працював в «Новій Раді».

Про ці часи згадував Дмитро Дорошенко: «В «Новій Раді» писав свої сміливі статті Сергій Єфремов. Часом в його хаті сходилися земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе дома. Пам'ятаю, застав у нього Андрія Ніковського, Олександра Лотоцького, Вячеслава Прокоповича та інших».

Єфремов прихильно поставився до приходу німецьких військ і відновлення Центральної Ради. Він вважав, що цивілізовані німці дадуть змогу розвиватися самостійній Україні. Ще з більшою силою Єфремов пропагував необхідність єднання національних сил. Але чвари у Центральній Раді практично паралізували її діяльність. Водночас загострювалися її стосунки з німцями.

Партія соціялістів-федералістів опинилася між соціялістами з Центральної Ради й партією хліборобів-землевласників Павла Скоропадського, яку підтримували німці. Єфремов дуже добре пам'ятав, як червоні частини легко розбили війська Центральної Ради у січні 1918 року і зараз ще більше не бажав займатися міжпартійними чварами.

Тому, коли стався гетьманський переворот (28 квітня 1918 р.) до партії соціялістів-федералістів звернувся гетьман з пропозицією увійти до уряду.

Соціялісти-федералісти, зважаючи на антидемократичний характер перевороту, відмовилися і скликали нараду, на яку запросили соціял-демократів, соціялістів-самостійників і деяких есерів.

У резолюції вони засудили «те що вібулося» оскільки, мовляв, Центральна Рада сама б передала владу новому уряду – «Державній Раді».

На переговори з німцями відрядили Єфремова, Винниченка, Андрієвського та інших. Розмову з начальником штабу генералом Гренером вів Єфремов. Він заявив, що в разі відхилення німцями рішень наради, вони постануть «перед необхідністю окупації України, для того треба буде ввести на Україну не шість, а 26 корпусів німецького війська».

Тут Єфремов дещо втратив почуття реальности. Окупація уже була фактом і німці зовсім не бажали зважати на думки українських політичних діячів. Невдовзі повною мірою це відчув як публіцист Єфремов, оскільки німці ввели цензуру. Ось що він з цього приводу писав: «Я пережив на своєму віку цензуру самодержавну часів Горемикіна-Плєве, пережив колишню «весну» Святополк-Мірського, пережив період «конституційних» конфіскат, штрафів та процесів, закуштував трохи військової цензури, навіть большевицької зазнав, – але, скажу по совісті, більш безтолкової цензури, як тепер, я не знаю. Тоді, принаймні, були спроби поставити якісь межі слову, в яких воно могло вже безборонно обернутися; були якісь закони, проти яких слово почувало свою несилу і могло не пертись на рожен; була хоч система, з якою так чи інакше мусив рахуватися, хто брав на себе важкий хрест письменника. Нічого цього тепер нема. Навіть нема системи».

Таким чином, для Єфремова склалася безвихідна ситуація. З одного боку, він виступав проти антиукраїнських проявів у політиці гетьмана Скоропадського, з іншого – він не вірив в те, що Центральна Рада в змозі протистояти більшовикам. Сьогодні ми маємо дві версії щодо позиції Єфремова в цей період. Дмитро Дорошенко писав про непевність і заплутаність позиції Єфремова за гетьманщини.

Так, Павло Скоропадський запропонував йому увійти до складу уряду. Він пішов порадитися до Єфремова як лідера партії, оскільки напередодні комітет УПСФ засудив гетьманську конституцію як антидемократичну і заборонив своїм членам партії співпрацювати з урядом.

Здивуванню Дорошенка не було меж, коли Єфремов почав гаряче переконувати його взяти портфель міністра закордонних справ. С.Єфремов у Щоденнику подає ці події зовсім в іншій інтерпретації: «Ніхто з есерів, а тим паче я, не намовляв Дорошенка, щоб він вступав до гетьманського уряду. Ніколи також не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, з якими тоді з різних боків виступали, щоб українізувати гетьманське міністерство. Навіть ті розмови, що я провадив з Гренером, проводив тільки через те, що мені доручило їх зібрання, а сам до них увесь час ставився цілком скептично. Мої тодішні статті в «Н.Раді» це доводять. Я вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту, маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського. В розмові з Гренером я між іншим процитував був Шевченківську характеристику гетьманового батька: «потомок гетьмана дурного і презавзятий патріот», щоб розвіяти ілюзію німців, ніби в особі Скоропадського вони матимуть представника національної власті на Україні. Мені й тоді було видко, що Дорошенкові просто дуже хочеться, кортить вступити до міністерства, і я не дуже одмовляв його від

того, бо з одного боку – «возраст имаши совершенный», а з другого – в особі Дорошенка партія втратила малодіяльного члена, який до того ж увесь час держав курс на опортунізм. З своєю оцінкою перевороту та його героїв я не крився, говорив про це друком і приписувати мені якусь двозначну політику, як це робить тепер Дорошенко, можна хіба на те, щоб себе виправдати чужим коштом». Спомини Дорошенка, Саліковського, Винниченка не влаштовували С.Єфремова. Можна лише жалкувати, що він не здійснив своєї мрії «дати характеристику того часу, як вона склалася в моїх згадках».

Більш упевнено ми можемо говорити про половинчастість позиції, яку С.Єфремов займав щодо повстання на чолі з Директорією.

Він умовляв Володимира Винниченка зачекати з повстанням, оскільки, мовляв, гетьманський уряд виправиться і лише після того, як 14 листопада 1918 року Скоропадський проголосив за мету відновлення «Великої Росії», Єфремов та інші лідери соціялістів-федералістів дали згоду на повстання. Проте партія і її провід були вже скомпрометовані. Єфремов наприкінці своєї політичної кар'єри не зміг чітко визначити своєї позиції і саме тому відійшов від політики.

Про подальші роки життя С.Єфремова даних не так багато. Він займався літературною і журналістською роботою. Пізніше, 1930 року самого Сергія Олександровича запитають на суді, де він був 1919 року. Відповідь була такою: «В 1919 р. я жив у Києві, реальних посад я тоді ніяких не займав». Запитають Єфремова і про те, чи брав він участь у формуванні уряду Петлюри. «Я, – відповів Єфремов, – вів розмови з Петлюрою, коли він приїздив до Києва».

Коли польські і українські війська у червні 1920 року виходили з Києва, Єфремов перейшов на нелегальне становище, взявши собі фальшивого паспорта на прізвище Ігнатенка. Переховувався він на Преварці*.

Таким чином, академік (його було обрано у лютому 1919 року) став нелегалом. А як же він повернув собі своє прізвище? Знов-таки наведемо відповідь самого Єфремова: «Тоді, коли Академія наук прохала уряд Української республіки і було прислано до Академії нам амністію, тоді я і перейшов назад в нормальний стан». Правда, для цього довелося зробити так, що він нібито повернувся з-за кордону.

Початок 20-х років був для Єфремова дуже важким періодом як у науковому, так і в політичному плані. Визнанням його незаперечних наукових досягнень стало обрання його 1922 року віце-президентом Академії наук. С.Єфремов займав особливе місце не тільки в історико-філологічному відділі, а й в усій Академії. Він був одночасно і віце-президентом, і головою господарської управи.

Президент Академії (а ним тоді був ботанік В.І.Липський) здійснював загальне керівництво, а фактично повсякденною роботою займалися неодмінний секретар А.Кримський і С.Єфремов. В цей же час Єфремов працював у підпільній організації «Братство української державности» (БУД), що існувала у 1920-1924 роках.

Раніше ця організація згадувалась виняткова з епітетами «контрреволюційна націоналістична». Згадувалось, звичайно, і про те, що за згодою з «БУДом» наприкінці 1921 року було здійснено рейд Ю.Тютюнника з території Польщі в Україну.

Згодом, під час фабрикації справи «Спілки визволення України» все це було використано для доведення «контрреволюційности» Єфремова. Характерно, що

* Преварка (Пріорка) – історична назва передмістя Києва.

сам він не заперечував участи в «БУДі», але говорив, що створювалося воно для боротьби проти денікінців та їхнього ідеалу – «единой и неделимой России». 1924 року «БУД» саморозпустився, і у подальшому Єфремов, за його свідченнями, прагнув до підтримки зв'язків з членами «БУДу» на чисто приятельській основі. На процесі «Спілки визволення України» згадувалась участь Єфремова і у так званому «громадському комітеті», головою якого він був.

Працюючи над статтею, автори прагнули у всьому цьому розібратись, але виявилося вкрай важко відокремити вигадки від реальних фактів.

1964 року рідна племінниця Сергія Єфремова – Наталія Павлушкова видала у Нью-Йорку книжку «Спілка визволення України і Спілка української молоді». В цій праці вона стверджує, що Сергій Єфремов відігравав велику роль «в керівництві Українського Центрального Повстанського Комітету». До речі, одним з керівників тут був відомий поет і громадський діяч Григорій Чупринка.

Можна впевнено стверджувати: Єфремов був послідовним і твердим у своєму неприйнятті більшовицького режиму. Оцю твердість йому і не пробачили, коли розпочалась «облога» Академії, коли можновладці вирішили «викорінити» інакомислячих з академічного кола.

Особливої сили цей процес почав набувати з появою в Україні (з квітня 1925 р.) в ролі генерального секретаря ЦК КП(б)У сталінського посланця Лазаря Кагановича, котрий, як свідчать документи, на певному етапі схилявся до того, щоб висунути на посаду президента Академії Михайла Грушевського.

До речі, ще у червні 1925 року під час приїзду до Києва Каганович зустрівся з Грушевським і Кримським. Ані президент, ані віце-президент Всеукраїнської Академії наук (тобто Єфремов) такої чести не удостоїлись. Єфремов занотував у щоденнику, що Каганович запитав Грушевського: «Чи вважає він, що Радянська влада найкраща для України? Грушевський підвівся, почав прощатися...»

Одно слово, не відповів.

А далі Єфремов записує: «От становище. Грушевський має сповідатися перед Кагановичем». Трохи пізніше Єфремов зазначив у Щоденнику, що з листа академіка Кримського дізнався про «наявність на нього доносів у Харкові» і «обурення комуністів через те, що він не дає й натяку на зближення з ними». Дізнався він і про те, що деяких його співробітників по Академії викликали в ДПУ, де «допитували» про стосунки Грушевського, Кримського і Єфремова, вимагали «давати відомості». У Єфремова взагалі були складні стосунки з чекістами. А вже десь у середині 20-х років він почав відчувати: проти його особи щось явно готується. Це впливало на його психологічний стан, але своєї праці він не кидав. Разом з Андрієм Ніковським підготував і видав доповнений ними «Словарь української мови» Б.Грінченка, три томи якого кількома випусками з'явились наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Спільно з Агатангелом Кримським Єфремов був редактором першого академічного «Російсько-українського словника» (вийшов у 1924 р. лише 1-й том).

Ну і, нарешті, слід згадати, що до 1930 року видавалася і вивчалася його «Історія українського письменства», згодом на багато років захована у сумнозвісні «спецфонди» бібліотек.

Однак робота – роботою, а передчуття майбутньої трагедії його не залишало. І воно виявилось точним. Повною мірою це передчуття він відбив у своєму Щоденнику.

Приміром, 17 грудня 1928 року занотував свою розмову з президентом ВУАН

Д.Заболотним, який розповів йому про бесіду з М.Скрипником. Останній, за словами Заболотного, нібито дуже настроєний проти Єфремова, поводиться войовниче і непримиренно, збирається поставити Єфремова на коліна, якщо той не розкається і не попросить прощення.

Єфремов для себе визначає позицію: «Навколішки я не стану, каятись не буду – отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і мабуть, неблизька, пахне...»

Сьогодні у деяких публікаціях можна знайти твердження про те, що саме Микола Скрипник відіграв фатальну роль у долі Єфремова, оскільки розумів, що «доки в Академії лишатиметься така людина, як С.Єфремов, годі й сподіватись, що його, наркома освіти, вплив на ВУАН буде відчутним. Вихід лишався один – нейтралізувати непокірного академіка».

Факти свідчать, що це упереджений підхід. Хоча ставлення Скрипника до Єфремова було неприязним, таким же воно було і в інших керівних діячів.

Звертає на себе увагу те, що критичний настрій Єфремова та його найближчого оточення постійно перебував у сфері уваги не тільки ДПУ, а й керівних партійних органів. Так, ще 24 лютого 1927 року Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціяльним рішенням вирішило вислати Єфремова за кордон. Однак висилка не відбулася.

21 вересня 1928 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про Єфремова. Доповідав А.Хвиля. Для цього засідання був підготовлений такий проект рішення: «1. Відзначити, що стаття академіка Єфремова в «Ділі» (органі УНДО), спрямована проти політики Радянської України в області Української Академії наук, є відкритим контрреволюційним виступом.

2. Доручити нашій пресі підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльности академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції.

3. Після проведення цієї роботи визнати за необхідне вислати академіка Єфремова за межі України.

Питання про місце заслання вирішити додатково».

Цей проект яскраво характеризує ставлення тодішнього керівництва до Сергія Єфремова. Однак після обговорення було прийнято зовсім коротке рішення: «У зв'язку з виступом Єфремова в газеті «Діло» підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльности академіка Єфремова.

Питання про висилку вирішити додатково».

Про який виступ йдеться? Річ у тім, що голова Львівського Наукового Товариства імені Т.Шевченка академік К.Студинський, вмістив у травні 1928 року у львівській газеті «Діло» (орган «Українського націонал-демократичного об'єднання») статтю, в якій піддав гострій критиці керівництво Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) за невмілу організацію роботи і проведення «русифікаторської» лінії у доборі співробітників. У зв'язку з цим у відповідь Студинському у червні 1928 року у цій же газеті Єфремов опублікував статтю «Про двох лицарів», де показав помилковість поглядів Студинського і безпідставність його звинувачень на адресу ВУАН. Ця публікація й стала підставою для публічного осуду Єфремова, якого звинувачували у контрреволюційності за те, що для відповіді він звернувся до «буржуазних» засобів масової інформації.

1928 року прийнято ряд рішень, що стимулювали кампанію проти Єфремова у місцевій пресі та по лінії громадських організацій. Розпочалося проведення зборів з метою засудження «єфремовщини».

Організатори «засуджень» діяли вперто і послідовно, бо передбачали кінцевий результат своїх дій: створення різко негативного ставлення громадськости до особи академіка ВУАН. Так, на початку 1929 року до Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського окружних партійних комітетів надіслано директиву. Ось що в ній, зокрема, зазначалося:

«Президія ВУАН розглянула й засудила відомий виступ академіка Єфремова С. Постанова її з цього приводу оголошена в пресі (див. «Комуніст», № 1/2667) від 1 січня. Вважаючи на стан Академії, радянська суспільність може визнати цю постанову Президії за задовільну. Ухвала Президії викликає опір з боку деяких академіків...

Тому ЦК КП(б)У пропонує Вам негайно перевести постанови солідарности з резолюцією серед наукових робітників і студенства, закінчивши 10.п. Постанови треба перевести через округові бюро секцій наукових робітників, правління ВУЗів (бажано разом із науково-дослідними кафедрами, що містяться при цих ВУЗах), загальні студентські збори (1-2 ВУЗа), конференції наукових робітників, що скликатимуться перед всеукраїнським з'їздом наукових робітників та також і ті наукові товариства й організації, де можна буде провести відповідні резолюції.

Питання про академіка Єфремова треба ставити на чергових засіданнях зазначених вище організацій, *аби такі засідання не набули характеру засідань спеціяльно скликаних з цього приводу*. Треба досягти того, щоб всі ці збори й засідання ухвалили резолюцію, що приєднуються до постанови Президії ВУАН».

До цієї директиви додавалися «орієнтовний календарний план і зразок резолюції, що його можна змінювати, зберігаючи: 1) засудження виступу... Єфремова; 2) приєднання до постанови ВУАН; 3) засудження спроб виправдання або недооцінку виступу Єфремова, по суті солідаризація з ним».

У відповідності саме із запропонованою схемою 11 січня 1929 року прийнято рішення розширеного засідання Ради Українського товариства «Історик-марксист» та делегатів комуністів на Всесоюзну нараду істориків-марксистів. Головував на засіданні відомий історик Матвій Яворський, також подальша жертва репресій...

1928 року Єфремова, за рішенням президії ВУАН, було усунено від «усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН».

Тоді ж, після виборів до ВУАН, Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 4 травня інформацію М.Скрипника про підсумки виборів, одним з пунктів свого рішення намічає «доручити ДПУ відновити справу Єфремова». 18 травня 1929 року був заарештований студент Микола Павлушков, який мешкав разом з Єфремовим та В.Дурдуківським і якого було оголошено лідером «Спілки української молоді» (СУМ). Невдовзі він дав свідчення проти Єфремова і вказав на місце, в якому зберігалися його Щоденники.

Існує версія, за якою Єфремов сказав Всеволоду Ганцову після винесення вироку у справі «СВУ»: «Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники»*.

21 липня 1929 року було заарештовано Єфремова. Після цього підготовка до політичного процесу набула надзвичайно активного характеру. Так, 3 листопада того ж року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення про те, щоб провести

---

* Див. передмову «Від упорядників».

процес у Харкові, для чого «виділити з числа звинувачуваних не більше 40 чоловік», забезпечити, щоб «після затвердження ПБ ЦК КП(б)У тексту повідомлення ДПУ УСРР у справі про «Спілку визволення України» з'явилось одночасно в українській і московській пресі».

13 грудня 1929 року ухвалюється таке рішення: «а) Наполягати перед ЦК ВКП(б) на затвердженні кандидатури тов. Мазура головою суду.

Доручити С[екретарія]ту та ЦК скласти для ПБ ЦК ВКП(б) записку з цього питання.

б) Визнати бажаним приїзд робітничої делегації із Західної України на процес. Зробити запит про це до ЦК ВКП(б)».

18 грудня цього ж року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про склад суду над учасниками «СВУ». 23 грудня 1929 року Всеволод Балицький у присутності заступника наркома юстиції УСРР М.Михайлика допитав Єфремова. Того ж дня було ухвалено «головою суду у справі СВУ висунути кандидатуру тов. Приходька».

У січні 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна про справу «СВУ» і вирішило «поручити т.Балицькому і Любченкові, які виїздять до Москви, доповісти в ЦК ВКП(б) про хід роботи Комісії у справі «СВУ».

Незабаром як спеціяльний документ були сформульовані «основні моменти» у справі «СВУ». Авторами остаточної редакції цього документа були С.Косіор, В.Балицький, П.Любченко. Саме в цьому матеріялі проводилася повторена потім в обвинувачувальному висновку і вироку думка про те, що «СВУ» була заснована в середині 1926 року. Було також вирішено «на засідання ПБ ЦК ВКП(б) 5.п. у питанні про справу «СВУ» відрядити тт.Чубаря, Любченка, Балицького і Михайлика».

23 лютого 1930 року Політбюро ЦК ВКП(б) знов повертається до питання про процес «СВУ»: «а) Процес розпочати 8 березня. б) Склад суду затвердити такий: тт.Приходько (голова), Волков, Соколянський, Коробенко, Муха, Одинець і Корженко. Фракції през.ВУЦВК оформити склад суду в 3-денний строк. в) Громадським обвинувачем (від письменників) затвердити тов.Слісаренка».

Перше повідомлення про викриття «СВУ» (яка нібито виникла 1926 року) у пресі з'явилося у листопаді 1929 року. А в лютому наступного, 1930 року, у газеті «Вісті» почали друкуватися матеріяли під назвою «Спілка визволення України» (Із звинувального висновку в справі «СВУ»)».

За свідченням старого більшовика О.Снєгова, котрий у той час був на відповідальній партійній роботі в Україні, головним організатором процесу «СВУ» було ДПУ УСРР на чолі з В.Балицьким. Останній виконував прямі директиви Сталіна.

Процес «СВУ» тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 року, тобто після «шахтинської справи» (1928 р.), але до «справи» ще однієї міфічної організації («Промпартії», 1930). Це був один з перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс.

Усього 19 квітня 1930 року Верховним судом УСРР за контрреволюційну діяльність і участь у «СВУ» засуджені до різних термінів покарання 45 осіб, представників інтелігенції. Понад 400 чоловік значилися у філіях «СВУ» в різних містах республіки. За підрахунками деяких зарубіжних авторів, під час та після процесу «СВУ» заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

На сцені Харківського оперного театру були присутні і безпосередньо керува-

ли ходом судового процесу начальник секретного відділу ДПУ УСРР В.Горожанин та начальник 2-го відділу Б.Козельський. Саме їхні підписи стоять під обвинувачувальним висновком у справі «СВУ». Ось як свідок згадував про поведінку В.Горожанина: «Разом з усіма чекає Горожанин. Він нудиться. Ось він підходить до академіка Сергія Єфремова. Той сидів на першій лаві скраю. Горожанин дуже невимушено, як добрий знайомий, щось говорить до Єфремова. Може якісь незначущі слова і ця розмова тільки ще один акторський жест у тій зловісній театральщині... Директиви для Горожанина складалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії «перекладачів» казав мені, що він перекладав з української на російську матеріяли слідства в справі «СВУ» для Москви. Річ у тім, що це слідство, як виняток, ГПУ проводило українською мовою».

Сьогодні, коли достеменно з'ясовані усі основні етапи фабрикації справи «СВУ», засуджені у цій справі особи через відсутність складу злочину у діях реабілітовані. Постанову про це прийняв Пленум Верховного Суду України 11 серпня 1989 року.

Реабілітований і Сергій Олександрович Єфремов. А тоді він був засуджений на 10 років позбавлення волі. Його поведінку на судовому процесі, гадаємо, варто проаналізувати спеціяльно. І хоча під тиском він змушений визнавати безглузді обвинувачення на свою адресу, його виступи, як засвідчує уважний аналіз стенограми процесу, дещо відрізнялись від інших. Насамперед твердістю і намаганням, хоч езоповою мовою, обережно показати абсурдність обвинувачень.

Однак, зрештою, він визнав свою «провину». Чому? Напевно, відповіддю на це запитання можна вважати те, що написала вже 1992 року киянка Тетяна Ільченко в листі до газети «Рада». Вона ще в дитинстві бачилась з Сергієм Олександровичем. Він мешкав у Києві по вулиці Гоголівській у будинку директора 1-ї Київської трудової школи В.Ф.Дурдуківського, сестра котрого Онися фактично була дружиною Єфремова.

«Вже під час фашистської окупації, – згадує авторка листа, – з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповідала, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...»

У судовому засіданні було допитано всього п'ять свідків. Жоден з них не дав свідчень по суті справи і не повідомив такого, що підтверджувало б існування «контрреволюційної організації» і приналежність до неї будь-кого з засуджених. Одним із свідків був Микола Зеров.

Велику активність під час організації і проведення процесу виявили заступник наркома юстиції УСРР М.Михайлик та заступник прокурора Верховного суду УСРР Л.Ахматов – теж майбутні жертви системи, якій вони вірно служили, як і Панас Любченко. Зацькований, він покінчить життя самогубством у серпні 1937 року, а цих двох, Михайлика і Ахматова, виключать з партії 1936 року.

На жаль, докладних відомостей про фінал життя Єфремова поки що знайти не вдалось. Засуджений до 10 років позбавлення волі він, за твердженням деяких авторів, перші 7 років провів в Ярославському політізоляторі. Провадив наукову роботу, складав словники до творів Т.Шевченка та ще деяких письменників. 1937 року його переводять до Владимирського політичного ізолятора. Помер він, за наявними даними, 31 березня 1939 року в одному з таборів ГУЛАГу.

Багато десятиріч ім'я Сергія Єфремова згадувалось винятково з «викривальни-

ми» епітетами, як ватажка «націоналістів-контрреволюціонерів». Так було, скажімо, у повоєнний час, коли розпочалась чергова кампанія боротьби з «українським націоналізмом». І тільки в останні роки він повернувся в історію.

І хоча Єфремов так і не здійснив свого задуму написати спомини про людей і події, сучасником яких він був, його Щоденники можна вважати своєрідним втіленням цього задуму. Читач сам пересвідчиться: щоденникові записи повною мірою відбивають не тільки своєрідність особи Єфремова, а й з документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм часу, в якому йому довелося жити.

Іван Курас,
академік НАН України,
Юрій Левенець,
кандидат історичних наук,
Юрій Шаповал,
доктор історичних наук

СУСПІЛЬНА Й ЛІТЕРАТУРНА ДОБА В ЩОДЕННИКАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Що змушувало С.О.Єфремова впродовж майже семи років дрібно мережити сторінки свїх Щоденників? Завалений різною роботою, часто перевтомлений – навіщо він завдавав собі ще й цього труду? Адже прекрасно розумів, що ці записи можуть стати свідченнями проти нього, і свідченнями далеко більш неспростовними, ніж ті, що згодом силоміць видушували з нього слідчі, готуючи процес неіснуючої «Спілки визволення України» і поставивши його на чолі цієї організації? Двічі на сторінках «Щоденників» Єфремов цитує Шевченкові рядки:

...Розважаю
Дурную голову свою
Та й кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають... -

немов ставить їх епіграфом до своїх нотаток. Що ж це – необачність, легковажність, наївність? А чи може переконаність, що це потрібно для майбутнього, що колись доведеться по крихтах відновлювати правдиву картину доби – і саможертовний дарунок нащадкам, на «потомні часи»? І ще мабуть особлива віра в силу і цінність писаного слова, документу. І ще – духовна самотність, відчуття «безчасся» і своєї невчасності в «новій» добі, своєї несуголосності з нею. Доби, на яку припав останній період його життя (коли й писалися Щоденники: 1923-1929 рр.) – він цілковито й категорично не приймає. Намагаючись бути безстороннім хроністом (хоч йому, людині живій і пристрасній, таки не завжди це вдається), фіксувати факти, робити зарубки для пам'яті, – він, проте, саме з приводу доби не раз скрушно й розпачливо вигукує: «Не було гірших часів, та не було й більш падлючих». І вже на прикінцевих сторінках: «...Нема куди од цього чортівського шабашу сховатись...». У занепаді господарчому, економічному, у здичавінні моральному, «душевному травматизмі» – він бачить ознаки неминучого краху режиму («прижиму» за його слівцем) – тим більше, що спостерігає такі настрої в багатьох людей з різних верств. Та проте не раз життєвий досвід, розважливий аналітичний розум підказують йому, що є вже фактори, які надовго утривалять цей лад і серед них те ж таки моральне здичавіння, тим паче, що воно захоплює молодь, студентство, школярів. Це – чи не найбільший його біль: «Та от лихо, що серед нового

покоління чи не гірші ще лакеї ростуть» (22 квітня 1929 р.). «... Студентство, юнаки, сіль землі, свої резолюції закінчує покликом: «Хай живе ГПУ! Робиться таке, чому ймення не можна добрати на жодній з людських мов...» (12 квітня 1924 р.). З невимовною гіркотою підсумовує Єфремов уже незадовго до арешту: «Думав колись я, що наше покоління буде останнім, яке виховується по тюрмах. Помилився... Падають режими, а методи все ті самі, навіть погіршились... Бідна, нещасна молодь, яку обплутано шпигами й провокаторами. Що ще її чекає, та й усіх нас, мешканців цієї рабської сторони проклятої?..» (8 квітня 1929 р.).

А ще й тому, напевно, Єфремов прагне зафіксувати свої враження й думки, що вже з'являються перші мемуари про недавню коротку й бурхливу добу української державності, про передреволюційні часи. Читаючи спогади В.Винниченка, О.Саліковського, Д.Дорошенка він переконується: минає небагато часу, і вже «повно фантазій, свідомого й несвідомого перекручування та самовиправдування чужим коштом» (24 квітня 1924 р.). Хотів би він колись дати і свій виклад подій, свідком та учасником котрих був, проте має сумнів, чи вдасться це здійснити. Так, не вдасться...

Людина яскравого громадянського темпераменту, в роки національно-визвольних та державницьких змагань видатний громадський діяч, – Єфремов жваво цікавиться суспільними настроями. І оскільки офіціозна преса (а іншої просто не існує!) одне викривлює, а друге замовчує, то за більш правдиві свідчення він має розмови, перекази й чутки, а також анекдоти тієї доби, яких чимало фіксує в Щоденниках, ведучи тут своєрідну рубрику «З новітнього фольклору»...

Ностальгійно згадує Єфремов газету «Рада» («Нова Рада»), якій було віддано свого часу стільки сил з надією, що це – прообраз майбутньої української преси. Натомість тепер є «Більшовик» і «Пролетарська Правда» з їхньою облудністю, примітивністю, вульгарністю. Монополію більшовиків на друковане слово він сприймає як суспільну аномалію. І тут, зрештою, маємо ще одну відповідь на питання, навіщо Єфремов, нехтуючи небезпекою, вів Щоденник: «Оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена». (1 травня 1924 р.) Кілька днів перед цим, читаючи спогади Д.Дорошенка, Єфремов, «щоб вияснити деякі деталі», взяв комплект «Нової Ради» – «та й цілий вечір не міг од неї одірватись... Що не кажи, а хороша була газета... І як ми тоді писали!..». Десь за рік, у травні 1925-го, готуючи збірку про 1905 рік в українському письменстві, він знову зітхне з цього приводу: «Цікаві колись були наші газети – куди теперішнім до них...».

У новій, радянській пресі Єфремов не брав участі принципово, але людину з таким досвідом і навичками громадського життя це ставило в нестерпне становище вимушеного заніміння, невисловленості. Залишалася лише наукова робота та ще хіба Щоденники...

Новим можновладцям дуже кортіло порозумітися з Єфремовим, залучити його, людину шановану й авторитетну, на свій бік. Проте він рішуче перепиняє усі такі спроби і навіть не намагається робити це дипломатично, примирливо: дослівно записана у Щоденниках розмова в театрі з наркомом П.Любченком дуже промовисто це засвідчує. Така позиція залишається незмінною до кінця: «Коли треба буде, то й занімію, піду чоботи латати, а себе не зречуся» (17 січня 1929 р.).

Послідовність, прямота, непоступливість Єфремова у стосунках з радянською владою, його органічний нонконформізм робили його загроженим від самого початку. Хмари над ним почали збиратися з перших років «прижиму». Ще року 1924 судовий процес у справі так званого «Центра действий» був йому своєрідним першим застереженням. У 1926-му, більш як за три роки до арешту, він уже вловлює «темні поголоски, що цими днями мають одбутися арешти серед українців, щоб створити якийсь політичний процес...». Маємо вже доволі свідчень, наскільки раніше від 1937-го почалися на Україні масові репресії; Щоденники Єфремова відсувають цю межу ще далі вглиб часу... У певному зв'язку з цим перебуває та прозірлива, тверда і безстрашна характеристика, яку ще 1924 р. Єфремов дав Леніну в зв'язку із смертю «вождя світового пролетаріату». Майбутній міф про те, що корінь зла у «відході від ленінських принципів» напевно видався б йому лише черговою химерою режиму. А водночас Єфремов фіксує – теж усупереч майбутнім міфам – казенний характер виявів «всенародної скорботи», а також і літературної продукції на цю тему. «Ці люде мабуть безнадійно видихались, або й не мали духу ніколи, коли навіть така втрата не може викресати з них огню живого почуття»... Із нещадною ясністю бачить він і в бучному святкуванні 10-ї річниці Жовтня ту ж таки казенність і фальш. Гіркі роздуми його над цими враженнями набувають подеколи соціально-філософського характеру: «Бідна людськість! Щоб сприйняти й зрозуміти якусь ідею, треба їй фанфар, ілюмінацій, грому й блискавок, фальшивої позлітки – і брехні, брехні, без кінця брехні. Важкий твій шлях, людино, але сама ти ще важчим собі його робиш, розмінюючи навіть справжні здобутки на дрібняки мізерного філістерства, все затоплюючи в піні порожнього гласу та нещирого патосу» (6 листопада 1927 р.). Так само Єфремов свідчить, що вже у 20-і роки ніякого реального змісту не залишилося в іншому радянському святі – Першотравневі: сама лише казенна риторика, пропагандистська тріскотня, – те, що він зве «сквернословієм». Бувши здавна чутливим до суспільних настроїв, він з тривогою відзначає загальне збайдужіння, апатію, деморалізованість мас, котрі «вже опріч спокою та півситого життя – нічого не хочуть. Супокоєм могили від цього подихає. Замість громадян, виховав цей режим до всього байдужих людей...».

Водночас ведеться планомірний наступ на старі, релігійні свята – та так запопадливо, безглуздо й безграмотно, що досягає хіба зворотнього результату – про тодішню «атеїстичну роботу» також є чимало нотаток у Щоденниках. Про катастрофічний розлам у людській свідомості, у самих душах людських свідчить переказана Єфремовим розповідь священника, як сповідаються комуністи. І сама церква, духовенство – вони теж переживають, як свідчать Щоденники, неймовірно тяжке випробування.

Його, людину правдивої вдачі, вражала суспільна брехливість, невід'ємна від цього суспільного ладу, облудність як «норма». «Брехня, брехня, брехня... якась вакханалія брехні!». На такому грунті пишно квітували безвідповідальність і халатність, халтурність і необов'язковість – речі просто незбагненні для інтелігента старого гарту. Тим більше незбагненні ті єзуїтські прийоми, до яких вдалося ГПУ: вербування «сексотів», культивування тотальної недовіри, підозрілості, обмов. І особливо страшно, нестерпно, коли тінь падає на людей, що їх знаєш здавна, що з ними, здавалося б, уже з'їв той пуд солі. Саме на такі новини, на такі чутки

й виникає в Єфремова тужний мотив: коли це правда – страхіття, коли неправда – так само страхіття. «О, серед якої темної ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угородить ножа в спину...». Ці розпачливі слова записані в березні 1924 р. Незадовго перед тим у Єфремова був черговий трус, що примусив його пригадати всі попередні обшуки та арешти і остаточно визнати: для нього із зміною режиму нічого не змінилося. «Скінчили протокола, присутні свідки розписалися і пішли, наслідивши в душі й на підлозі... Але надокучило це вже мені – до смерті. Адже це вже 11-й раз на віку!..».

1925 року повернувся з еміграції на Україну А.В.Ніковський, що був, як і Єфремов, одним із провідних діячів Центральної Ради (діти Ніковського під час його перебування за кордоном жили в домі Єфремова). Невдовзі його почали регулярно викликати «на розмови» в ГПУ. Вже в першій такій розмові щонайменше третина стосувалася Єфремова. «Дуже з мене незадоволені, – нотує він. – Найбільше, що нічого у них не прошу і живу од них незалежно». Але подібно до того, як недолуга атеїстична пропаганда спричинялася до зворотніх результатів, отак і це «незадоволення» утверджувало Єфремова в обраній позиції. У якісь моменти його спротив владі в усьому може видатися комічним: він, наприклад, не приймав і декретованої зміни часу, вперто не переводив годинника – тож не мусив переводити й тоді, коли декретний час було скасовано. «Якщо це символ, — втішається він, – то дуже добрий: думаю, що так само поодпадають і інші дурниці і переможе той, хто на своєму встоїть...». Чи не є це , однак, характерний приклад невиправного ідеалізму Сергія Олександровича, його, теж дуже органічного й щирого, «донкіхотства», попри всю мудрість та досвід?.. Наївність і довірливість були, очевидно, таки невід'ємними його рисами. Десь за місяць до арешту, вже цілком усвідомивши неминучість такого фіналу, він нотує: «Ходить до мене один рядовий комуніст на розмови, так я не розберу, хто з нас більший «контрреволюціонер» ... При цьому йому вочевидь не спадає на думку, що цей «співбесідник» напевне виконує завдання!

Відійшовши від політики, у науковій роботі Єфремов сподівався знайти прийнятний за цих суспільних обставин власний «modus vivendi», у літературознавчих студіях – свою «нішу» і водночас можливість корисного і потрібного діяння. Марні сподівання! Адже самий предмет його студій – література ставала «коліщатком і гвинтиком» нової ідеології, а працювати на цьому терені означало, з погляду влади, повсякчас засвідчувати свою лояльність та готовність служити системі. Академія наук з владного олімпу виглядала гніздом непокори і вільнодумства – звідси постійні намагання «реформувати» її, приборкати, приручити. Академія – друга після літератури любов Єфремова, багато в чому його дітище, його надія. Осоружна для творчої людини адміністративна робота, «канцелярщина», обтяжлива для нього необхідність «публічних ролів на людях»: вести різні збори, засідання, виступати на них, залагоджувати всілякі проблеми та конфлікти – все заради того, щоб Академія була, щоб не дати вихолостити її, не дати перетворити на провінційну, «другосортну», «хахляцьку» Академію. Та сили людські не безмежні, боротьба надто нерівна, надто виснажлива. Атаки на Академію, дедалі настійніші, і особливо – проваджувані методом одверто фальшованих виборів – доводять його до розпачу: «Ну й життя! До якої мерзоти дійшло вже! Не раз приходить давня моя, ще з 1920 р., думка: beati mortui. *

* Блаженні мертві (лат.).

Але ніколи ще не переживав я такого палючого почуття сорому за все і всіх. Ніколи так гостро не крутило мозок оте «beati mortui». Бо вже куточка не лишило життя, де ти міг почувати себе людиною...» (3 травня 1928 р.). А проте, глибоко переживши загибель Д.Щербаківського, музейного працівника, доведеного до самогубства нестерпною атмосферою інтриг, доносів, непотизму – Єфремов усе-таки знову упевнився в марності такої жертви. Слід також гадати, що самогубство було для нього неприйнятне ще й через глибоко засвоєне релігійне виховання: надто вже це великий і непрощенний гріх... Але наприкінці, спокійно і свідомо йдучи назустріч уже невідворотному арештові, щодня і щоночі сподіваючись «гостей», безмежно втомлений цькуваннями й переслідуваннями, він мовив у Щоденнику: «... так надокучило це рабське життя, що вже ніякої ціни йому не надаєш...» (18 червня 1929 р.). І наступного дня: «Все одно – рокований. Загинеш на рік раніше чи пізніше – хіба не все одно?...».

До революції Єфремов упродовж більш як двох десятиліть перебував у вирі громадсько-культурного і особливо літературного життя. Його «Історія українського письменства» на свій час була явищем винятковим і взірцевим, підсумувавши весь попередній досвід у цій царині (ще за життя автора вона мала кілька видань українською, а крім того вийшла у німецькому та болгарському перекладах). Для останнього прижиттєвого видання Єфремов написав додатковий, 17-й розділ «За п'ять літ (1919-1923)». Тут, промовисто опустивши І підрозділ – загальну, суспільно-історичну характеристику цього періоду, «наше найближче, таке болюче і таке дошкульне, минуле»* – Єфремов далі розглядає і аналізує все з його погляду варте уваги в літературі означених років. Принципово й суворо оцінюючи охочих «експлуатувати й собі революційну фразеологію», всіх нігілістів та «безбатченків» у новітньому письменстві, на загал кваліфікуючи цей період як «хаос, безладдя та бездоріжжя» – він, проте, не обминає увагою жоден паросток обдарованості і щирості, жоден свіжий голос. З відстані сьогоднішнього дня особливо чітко видно, що керується він критеріями надійними й неперехідними, а до того ж іще – великою любов'ю до літератури і палкою надією, що безчасся минеться і непомильний час усе розставить на належні місця.

У цьому розділі Єфремов першим фіксує той прецедент, що література українська виявилася розшматованою на материкову та емігрантську, дві несполучені частини, і вже це одне робить неможливим справжній аналіз, надає відносності будь-яким судженням та оцінкам за цієї відсутності повного контексту.

Все це пояснює, чому на сторінках Щоденників власне літературі приділено порівняно небагато місця: в ці роки Єфремов волів відсторонитися не лише від політики, а й від того, чим ставала література. Було йому це нелегко, бо літературу він любив і знав, як рідко хто. Це добре розуміли і старші, і молоді письменники, отож часто зверталися до нього як до арбітра: «Заходили Косинка з Осьмачкою порадитись щодо Ірчанової провокації» – тут усе вельми промовисто свідчить, що Єфремов для письменників – найвища «інстанція». Проте якраз літературний «побут», надто ж у нових виявах, Єфремова менше обходив. З ним залишалася його мрія позбутися всіх обтяжливих і нецікавих справ і жити виключно задля «любого ... літературного діла». Але реально таку можливість на той час

* Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Вид. 4-е. Фотопередрук. Мюнхен, 1989. – Т.2. – С.337.

давала йому хіба що класика, найперше – студії над Шевченком. Мав рацію А.Ю.Кримський, що «лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко»*. У роки Щоденників це вивершилося у підготовку академічного зібрання творів Шевченка та його листування і зокрема – у підготовку першого *наукового* видання «Журналу» – Шевченкового щоденника. Цю надзвичайно складну і копітку роботу Єфремов провадив самовіддано і піднесено: «Я думаю, що коли забудеться до останнього рядка все, що я написав і надрукував, то лишиться все ж оце видання Шевченка. Коли б тільки доля попустила довести його до щасливого кінця, як задумано...» (3 грудня 1925 р.). Між ним і Шевченковими текстами виникав завжди якийсь особливий контакт, зворушливий, зрештою, у такого знавця цих творів, у досвідченого, літнього вже дослідника. Читаючи, наприклад, 1927 року коректуру Шевченкових поезій для видавництва «Книгоспілка», він занотовує: «...Часто це мене так захоплює, що читаю вже не як коректу, а як найцікавішу книгу».

Шевченковський заповідник у Каневі – то ще один невигойний біль Єфремова. Року 1919 накладом товариства «Просвіта» у Києві він видав книжечку «Шевченкова могила» – про всі перипетії, пов'язані з похороном Шевченка та з місцем його останнього спочинку. Тепер, нотує він у Щоденнику, давнішній хрест, що так гармоніював із навколишнім краєвидом, замінено на бездарний «бюстик», довкола наставлено яток та арок... 1924 р. на спеціальному засіданні Єфремов виступив із проектом, за яким пропонувалося «вимести все, що там нажовано» й повернутися «до простого, але величного пам'ятника...». Найкраще б, – записує він у Щоденниках, – «поставити таки старого хреста, але про це тепер і думати нічого». І як підсумок цих роздумів: «Многостраждальна Шевченкова могила. Як вона одбиває на собі історію України!».

Тож чи не символічно, що саме з цією могилою пов'язаний і останній запис, 20 липня 1929 р., – коли трапилася несподівана нагода побувати біля місця поховання Шевченка. «Чудова подорож пароплавом, але про могилу бодай не казати...». Гнівили Єфремова і характерні намагання більшовиків «виробити» собі «свого» Шевченка – знаним методом замовчування одних творів та мотивів, надмірного акцентування інших. Фальсифікаторська практика наражалася, щоправда, тут на відчутний «опір матеріалу» і Єфремов покладав надію саме на це: чим швидше «вони» зрозуміють, що з Шевченком їм не по дорозі, тим краще...

В роки, коли писалися Щоденники, саме Єфремов чи не найбільше за всіх дбав про видання української літературної класики і, за відсутності реальної державної політики в цьому питанні (незважаючи на «українізацію», щодо якої, до речі, Єфремов не мав жодних ілюзій), сам-один старався поправити становище. Радів, коли пересвідчувався, що розійшлися перші томи укладеного ним зібрання творів Коцюбинського, що повністю розкуплене видання Лесі Українки і є потреба у перевиданні. Стосунки його з Держвидавом, який весь час перебував на грані банкрутства, а тому безсоромно експлуатував і водночас грабував Єфремова, не сплачуючи гроші, – ці стосунки тому й позначені таким напруженням, бо Єфремов самовіддано прагнув видати все, що, на його переконання, мало бути видане. Кілька видань він підготував ще 1920 р., коли перебував на нелегальному стано-

* Кримський А. Життєпис і діяльність С.О.Єфремова. – Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 2-3 (1920-1922). – С. 48.

вищі. Тож 1924 р., коли раптово, у зв'язку з «українізацією», виникла «мода» на українську літературу, Єфремов на запити видавництв одразу зміг запропонувати Є.Гребінку, А.Свидницького, П.Грабовського. Перш ніж надовго буде накладено заборону на ім'я і твори П.Куліша, Єфремов устиг багато зробити для осмислення цієї складної постаті. Вчений з ім'ям, академік, він не цурається роботи невдячної, безіменної, нічого не передоручає, не ощадить власних сил і часу. Характерна деталь: редагування Словника Б.Грінченка насправді, як свідчать Щоденники, було ще й додаванням нового мовного матеріалу, дібраного із творів О.Кониського, П.Мирного та ін. Часто він просто знемагає від «нікольства», від величезної кількості роботи, яку ще й всіляко заважають робити. Але керується принципом шляхетним і беззисковим: якщо, приміром, він ці справи покине, одійде, – хто знає, «який з Коряків» опиниться на чолі і дальших студій історії українського письменства, і вивчення творів Шевченка, і всіх інших розпочатих праць. І він далі не щадив себе, працюючи до повного виснаження сил, до відчуття вичерпаності. А тоді театральна вистава, прогулянка, робота в садку чи дружня вечірка, яке-небудь «чтиво» на кшталт «Пригод Тарзана» Берроуза чи «Тресту ДЄ» І. Еренбурга давали йому короткий перепочинок і знову він впрягався у свої сім плугів.

Літній відпочинок у Звонковому, мальовничому селі на Київщині, він любив не лише за можливість побути серед природи, поспілкуватися із селянами, а й за змогу багато читати – і то вже не для якоїсь чергової роботи, а просто «для душі». Читання для нього радість, розкіш і втіха, а книга – таки найкращий співбесідник. «Книга не зрадить і юдиним поцілунком не обдарує...» (4 лютого 1928 р.).

Доля української книги – безнастання турбота Єфремова: «Чиновник книжки робити не може. Він її не знає, не любить, не тямить, не дбає» (22 травня 1925 р.). Щоденник Єфремова підтверджує чиюсь максиму, що поки людина *пише книгу* – вона не може бути нещаслива. Посеред усього неприйнятного для нього укладу, дикого побуту, фатальних звісток, «академічних» чвар – поки він пише свою книгу про Панаса Мирного, він щасливий, бо робить щось безсумнівне й потрібне.

Загалом драматизм ситуації Єфремова полягав у тому, що, рефлекторно прагнучи відсторонитися від нової доби, він із надто багатьох причин не міг цього зробити. Його потребували, на нього покликалися, без нього не могли обійтися ні друзі, ані недруги. До нього йшли як на прощу або як на сповідь: то хлопчик з Житомирщини («якийсь феномен, а не дитина») зі своєю мрією стати також істориком письменства, то сусід-робітник зі своїми думами й питаннями, то чергові жертви ГПУ, шоковані цинічним «вербуванням», то недбало одкинуті новою добою старі, недужі, самотні, потерпілі, хто мусив жити «жебраним хлібом». І він звичайно ж кожного вислуховував і кожному намагався допомогти. Людина обов'язку й пам'яті, він турбувався про могили О.Конисього і П.Стебницького, які вже ніхто не доглядав. Кидав усе і йшов провести в останню дорогу небіжчика і сказати над труною щире прощальне слово.

Старші письменники бачили в ньому свого єдино можливого душеприказчика – і він не ухилявся від цього, хоч не раз, як над листом Дніпрової Чайки, тяжко сумнівався, чи вдасться за цих реальних обставин виконати її волю: видати твори і біографію письменниці.

Як і давніше, писали до нього початківці, надсилали свої проби. Одного разу

він прохоплюється: з усього того потоку, що стільки забрав часу, врешті можна згадати лише А.Тесленка, В.Винниченка та ще хіба С.Черкасенка. Але ж зате яке сузір'я! Щоб бути «хрещеним батьком» таких письменників – певно й варто було читати ті гори листів та рукописів? Тим-то й неможливе було тепер таке пожадане відсторонення: хіба міг він не прочитати ту ж таки «Соняшну машину» Винниченка і бодай у Щоденниках не висловитися про неї? А де було дітися людині настільки відданій письменству від усіх гримас нового літературного побуту, як-от «Одвертий лист до петлюрівського письменника С.Черкасенка», від таких подій, як саморозпуск ВАПЛІТЕ а чи відома літературна дискусія 20-х років?..

Найбільше дошкуляло Єфремову те, від чого він тяжко потерпав ще до революції і з чим тепер доводилося наново стикатися, як-от із тією ж цензурою. При цьому порівняння царської та більшовистської цензури виходило на користь першої: вона вказувала лише, про що не можна писати, нова ж, «багато дурніша», іще й нав'язує, про що слід писати. Так само Єфремов зауважує, що колись принаймні розуміли несумісність в одній особі редактора і цензора – «тепер це розуміння втрачено...». І немає від цього порятунку, попри всю відстороненість від нової літератури, доводиться на це наражатись, приміром, готуючи до видання твори О.Кониського – йти проти себе, проти принципів науковця, викидаючи в текстах «задля цензури» слова «Бог» і «жид». Але позаяк зовсім вичистити саме ці тексти від заборонених слів не видається можливим, то «може даремно й працював і гріха на душу брав».

Дошкульність цих сутичок часом спричинює особливий стилістичний ефект: загалом епічна, сухувата манера викладу раптом перебивається іншим ритмом, глибоко ліричною інтонацією, насилу погамованим емоційним сплеском: «Я знаю – це тимчасове. Я знаю – це згине, як віск на огні... Але досада, біль, образа за слово людське, що знов опинилося в лещатах мертвої руки, стискують серце...».

За таких обставин він не мав сумніву у невідворотній появі потаємної, «шухлядної» літератури: іншого виходу не залишалося. За приклад такої літератури йому правили, зокрема, твори Л.Старицької-Черняхівської: якщо п'єсу «Мазепа», хоча б із різними застереженнями щодо «соціальної правди», все ж можна було бодай спробувати поставити на театральному кону, то вже п'єса на сучасну тему «Перемога» – це була, на переконання Єфремова, література на майбутнє, на колись, без жодної надії побачити світ у час написання. Із цілковитим співчуттям і розумінням сприйняв Єфремов чийсь переказ, що Хвильовий пише і складає написане в шухляду, аби «вилежалося» до свого справжнього читача. Одного лише не міг передбачити і уявити навіть Єфремов: наскільки методично будуть невдовзі винищені всі здатні таку «альтернативну» літературу творити.

Деякі присуди Єфремова сьогодні виглядають надто суворими, ригористичними, категоричними, смаки його – консервативними, невиправно «народницькими». Але саме ці судження нині вчать осмислювати історичний досвід неупереджено, не накладаючи на нього зручні недавністю своєю стереотипи. Адже чимало державних діячів, літераторів і митців, репресованих у 30-і роки, спершу пройшли свій шлях ідейних випробувань і спокус, пройшли по-різному, часом віддавши данину і кон'юнктурі, і безпосередньо владі. С.Єфремову ніщо не заважало бачити це як є, тим часом як ми сприймаємо цих людей виключно у мученицькому ореолі. Про це теж слід пам'ятати, читаючи Щоденники.

Принаймні, Єфремову робить честь його постійне прагнення бути об'єктивним, справедливим: до цього схиляє і досвід науковця, і людська вдача його. Тому, попри всі відмінності наукових підходів, він високо оцінює «Нове українське письменство» М.Зерова, з інтересом читає нові праці М.Грушевського, з яким у нього такі болюче-непрості стосунки. Останній момент вимагає особливо обережного і коректного підходу. Відкинувши, як і Єфремов, думку про еміграцію, так само не мислячи себе поза Україною, Грушевський, людина старша, а головне -- інакша, інша, у свій спосіб шукав можливостей існувати в запропонованих обставинах, реалізувати принаймні свої наукові задуми. Спільне минуле, та ще й таке, як у цих двох людей і необхідність тепер бути поруч – не сприяли добрим стосункам. Певна річ, Єфремов волів би, щоб і Грушевський так само одкидав усі «загравання» влади, а головне, значною мірою підсвідоме, – не прощав саме йому того, що сталося з омріяною обома українською державністю. Не нам їх судити...

Бувши з одного боку «книжником» і «анахоретом», взірцевим «кабінетним ученим», Єфремов, проте, мав великий смак і цікавість до живого життя, не пропускав нагоди десь побувати, побачити чи то нові місця, чи ті, де колись уже був.

Пишучи книгу про Мирного, він поїхав до Полтави попрацювати в музеї з рукописами письменника. І, захоплюючись Полтавщиною, гірко мовив: «Як ми мало знаємо свій край і мало цікавимося ним»... «Ленивы и нелюбопытны» – згадує він Пушкінські слова – і додає: «це справді».

Весь опис його подорожі Дніпром у червні 1929 р. так повно його характеризує: глибоку й сприйнятливу його натуру, любов до своєї землі, до життя і людей і водночас – зневіру і втому, безсилу гіркоту від навколишніх неподобств, тяжкі передчуття. 12 червня: «...Дивився в блакитну далечінь, купався, прощався з морем... Чи побачу його коли?». Так, більше не побачить...

Свою статтю про Шевченків щоденник Єфремов назвав «Літературний автопортрет Шевченка». Аналогічним чином багаторічні щоденникові записи самого Єфремова можна з цілковитою підставою назвати його літературним автопортретом. Попри всю стриманість, мимовільно, він самохарактеризується тут і врешті постає перед нами напрочуд виразно із своєю дивовижно цілісною натурою, фантастичною працьовитістю, вимогливістю – передусім до себе, але й до інших, усталеністю життєвих принципів.

Легендарною особою він став ще за життя. Насамперед, легенда про еміграцію, яка відбита навіть в УЛЕ: «Деякий час перебував на Зх. Україні, зокрема у Станіславі...». Тим часом, Щоденники підтверджують, що час від встановлення на Україні радянської влади і до амністії для «контрреволюціонерів» (1921 р.) Єфремов переховувався на Київщині, безпосередньо в Києві. Одна з таких вказівок – запис від 15 лютого 1924 р.

Залишається і не підтвердженою, і не спростованою ще одна легенда: ніби вже ув'язненого Єфремова возили до Москви, де він мав зустріч із Сталіним... Якщо припустити, що такий факт був, то принаймні він жодним чином не змінив на краще подальшу долю Єфремова. Але характерно, що й до цього виникали легенди, Єфремов принагідно фіксував їх у Щоденниках. Так, коли посилилося цькування, але він був ще на волі, вже ширилися чутки, що він чи то заарештований, чи то покинув Україну, не витримавши переслідувань (ідея висилки Єфремова за

кордон насправді неодноразово виникала в урядових колах). Цю останню версію він сам прочитав про себе у львівській газеті «Діло». «Варто було, – записує він 1 жовтня 1928 р., -- написати до «Діла» слідом за Марк Твейном, що ця сенсація «трохи перебільшена»: нерви мої ще видержують, нікуди я не виїздив і не збираюся, сижу на Гоголівській і працюю над Шевченком». А проте облога ставала дедалі щільнішою, коло замикалося. Влада не прощала йому визивності, зверхності, неприхованого і повного неприйняття режиму, тієї внутрішньої незалежності, з якою нічого не можна було вдіяти. Залишалося тільки вилучити його, знищити, але так, щоб зберегти бодай якусь видимість «закону», щоб заодно розправитись із якомога більшою кількістю «інакомислячих» і залякати решту. Попереду на Єфремова чекали арешт, слідство, процес СВУ...

Елеонора Соловей,
доктор філологічних наук

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Щоденники С.О.Єфремова були конфісковані після його арешту. Відомості про схованки, де С.О.Єфремов тримав Щоденники, дав М.П.Павлушков під час допиту 15 серпня 1929 р. (Архів СБУ, спр. № 67098 ФП, т. 72, л.л. 298-303).

Щоденники С.О.Єфремова було передано в Інститут архівознавства НБ України ім. В.І.Вернадського за актом від 26 січня 1990 року з архіву Комітету державної безпеки України.

Разом з іншими особовими документами С.О.Єфремова Щоденники увійшли до колекції документів репресованих вчених України (фонд 257). Вони мають вигляд записних книжок великого формату і охоплюють період з 1923 р. по 1929 р. Їх обсяг становить 377 аркушів рукописного тексту. За роками Щоденники розподіляються так:

1923-1924 роки
Опис № 5
Справа № 1
паперова обкладинка
21,7 см. х 11,5 см.
74 арк.

1925 рік
Справа № 3
65 арк.

1926 рік
Справа № 4
65 арк.

1927 рік
Справа № 4
61 арк.

1928 рік
Справа № 5
чорна
ледеринова обкладинка
12 см х 21 см
53 арк.

1929 рік
Справа № 6
24 арк.

Щоденники потребують нової оправи та реставрації деяких сторінок. Окремі сторінки зазнали «згасання» тексту, в кількох місцях пошкодження мають локальний характер (1 — 2 слова).

Фрагменти Щоденників уперше були опубліковані в журналі «Київська старовина», № 1, 1992 р. у публікації В.Шмельова «Лицар духу».

Матеріали щоденників були використані також у статті О.І. Сидоренка «Суд над переконаннями» (Збірник «Репресоване «відродження». – К., Україна, 1993).

Повна публікація Щоденників здійснюється вперше.

Щоденники С.О.Єфремова становлять інтерес для широкого загалу — тому, готуючи їх до видання, потрібно було поєднати різні завдання: дотримати найважливіших археографічних принципів і водночас уникнути деяких специфічних моментів, що утруднювали б читацьке сприйняття тексту. З цією метою, зокрема,

уніфіковано написання географічних назв, імен та прізвищ: за основу взяте сучасне їхнє написання (в оригіналі, наприклад, послідовно вживається «Харьків» замість «Харків»). Проте деякі різночитання, пов'язані з неусталеністю і невиробленістю нових назв та форм, упорядники вважали за доцільне зберегти («Березіля» — «Березоля» тощо).

Текст публікується без будь-яких скорочень та купюр, із збереженням усіх стилістичних особливостей мови автора. Фонетичні та орфографічні особливості збережено в усіх випадках, коли вони не входять у суперечність із нормами сучасного правопису. Упорядники керувалися тим, що відмінності у мові, зокрема — у тому, як тоді говорили, становлять досить широкий інтерес, тому їх збережено. Відмінності ж у написанні цікаві лише вузькому колові фахівців, які при потребі можуть звернутися до оригіналу. Складність підготовки цього тексту до друку полягала в тому, що Щоденники С.О.Єфремова писані у часи скасування одних правописних норм і надто уповільненого формування інших, коли діяли, по суті, різні правописи одночасно, а періодичні засідання Правописної комісії, на які і С.О.Єфремову доводилося їздити до Харкова, залишалися безрезультатними. Така ситуація наклала свій відбиток на Щоденники, як і на інші документи тієї доби.

Свої щоденникові записи С.О.Єфремов не перечитував, тому описки і помилки скоропису виправлено без спеціальних застережень; синтаксис упорядковано також із урахуванням квапливого характеру записів (наприклад, звороти та вставні слова часто в автора виділені комою лише з одного боку). Аналогічним чином виправлені явні граматичні неузгодженості, природні у скоропису і не зауважені автором саме через те, що записи не перечитувалися.

При уніфікації написання власних назв довелося враховувати, з одного боку, вплив надто поширених у 20-і роки абревіатур, що призводило автоматично до надмірної кількості заголовних літер у назвах, а з другого — вияви суб'єктивного, емоційного ставлення автора до деяких означуваних явищ, що проявлялося у вживанні або принциповому невживанні заголовних літер.

Уніфіковано відповідно до сучасного українського правопису написання російських імен, прізвищ, назв. Цитати російською мовою також наводимо за сучасним правописом. Переклад іншомовних слів та виразів подається у підрядкових примітках. Скорочення розшифровуються у квадратних дужках за винятком тих, які не вдалося розшифрувати, а також скорочень загальноприйнятих і загальновідомих (тов. — товариш, год. — година, п. — пан(а), р. — рік(року) тощо.

Підкреслені в оригіналі автором слова та речення виділені курсивом, а дати — напівжирним шрифтом.

В кінці видання подається список скорочень та іменний покажчик.

Примітки склали: Приходько С. П. та Приколота С.Г.

У складанні приміток взяли участь також упорядники: Портнова Л.Ю. та Стрельська Л.І.

Над іменним покажчиком працювали Вересовська Т.В., Кучмаренко В.А., Портнова Л.Ю. Старовойт С.В. та Стрельська Л.І.

ЩОДЕННИКИ

1923 – 1929

2 С. Єфремов

268 – 14
2007

1923

рік

1 травня. Цілий день працював у садку заради робітничого свята. День чудовий. Надо мною кружляють і цокотять аероплани, з міста доносяться співи, музика... Думки обсіли голову, спомини колишнього. Чи того ж ждалося – сподівалося, коли в давні часи мріялось про це свято?... А тепер – свята нема на душі. Все вбила проклятуща казенщина, офіціяльщина, примус. І вільне свято вільного робітника обернулося в примусове збіговисько рабів, на яке силоміць зганяють учасників. Дивно, як казенна рука вміє опаплюжити найкращії мрії людського серця, очерствити і вбити найвищі пориви. Мерзость запустінія на місці святім. А казенні пера виписуватимуть завтра офіціяльні восторги!

5 травня. Нарешті зібрався піти на Курбасів «Газ», що такого галасу наробив, принаймні в рецензіях. Найновішої марки мистецтво показалося власне дуже старим. Коротко це можна б сформулувати так. Єсть опера – спів, єсть оперетта, де до співу долучається й розмови трохи. Єсть балет – танці, рух, то чому ж не утворити і «балеретто», де б до рухів додати ще й трохи слова. Таке от «балеретто» й дає Курбас. Все пішло на рухи, на акробастику, часто витворну і незрозуміливу (мітинг з мачтою, на якій крутяться і штук показують «промовці»), іноді дуже спритну, але завжди непотрібну. Курбас забуває, що кожна паросль мистецтва використовує свій власний матеріял, і властивому для драми матеріялові – слову – одмежовано тут найтісніший куточок. А разом з тим пропадає й сама підстава драматичної дії. З купіллю виплеснуто і дитину. Це, як уживати давнішого терміну, не «штука», а простісеньке собі штукарство. Нічого й згадувати, що од автора в цій курбасіяді лишилося дуже-дуже мало. Публіки в театрі набралось небагато, – а це ж третя тільки вистава, – та ще якоїсь приголомшеної тим, що одбувається на сцені. Зате рецензенти бачуть тут «революцію в театрі» та «величезні досягнення». П.Филипович збирається цілу розправу писати – *«Од Наталки-Полтавки до Газа»*. Гадаю, що коли прохолонуть трохи розпалені почування,то й побачуть люде, що тут – що нове, те негарне, а що гарне, те не нове. Нового хіба одне буде: Курбас зробить ще один ступінь у тій кар'єрі, яку розпочав промовами (сервілістичними) на честь Червоної Армії. Не дурно, кажуть, вже побрався він до Москви – кувати

залізо, поки тепле. Промітний чоловічина. Знає чайка, куди носом керує.

8 травня. На університетських червоних мурах, на розі Володимирської й бульвара прочитав сажневу оповістку: «ВИНО. Ботанический сад» – і далі усякі розваги, аж до оперетки і мало не шантана, гарний буфет і т.п. Уявити собі тільки, щоб колишній університет узявся до такої діяльности! А от «учена колегія» теперішніх ВИНО (символістична назва: кажуть, що скорочені назви теперішніх шкіл бринять так: ВИНО, ПИВО, КВАС і нарешті «*Г*лавная *А*кадемия *В*ысшего *Н*ародного *О*бразования») не гребує нічим, ніж шантаном і буфетом. «НЕП» і «самоокупація»! А з студентів деруть гірше, ніж за царських часів. А закордонні панегіристи (Крушельницький у Віденській «Новій громаді») пишуть, що не тільки наука безплатна, а ще студентам платять за те, що вчаться... Що це – фарисейство чи просто хамство?

9 травня. Працюю над останнім розділом «Історії українського письменства»: 1918-1923 рр. Вірші, вірші, вірші – ціла залива віршів. Аж у голові гуде од них. Претензії страшенні, засоби здебільшого мизерні. Хаос якийсь. І лиш подекуди з цього хаосу людські обличчя визирають. Виріжняються потроху цікаві постати, перед якими є майбутнє, якщо не спантеличаться в сучасній хамській атмосфері. Все до «Історії» належне послав уже Оренштайнові до Берліну, лишився тільки цей останній розділ.

15 травня. Позавчора дістав запросини до ГПУ на сьогоднішній день. Зробилось трохи моторошно, бо справа з моєю висилкою й досі не була покінчена й повисла якось у повітрі. Виклик до такої установи, як ГПУ, раз-у-раз нагадує про «бренность» усього на світі і нічого доброго не ворожить. Правда, цим разом форма запрошення була інша, ніж звичайно: не через міліцію, а по почті (з маркою!) і замість погрози «приводом» просте повідомлення, щоб я прибув «по касающемуся вас «делу» навіть без точного зазначення години. Сьогодні я був. «Дело касается вашей высылки... Стул профессору... Вы никогда не уезжали?» – Як бачите. – «Так вот, нами получено распоряжение из Москвы, что высылка вам отменена. Потрудитесь расписаться».

Я розписався. «Документов у вас на руках никаких не имеется?» – Здається, нема – кажу, забувши на той час, що у мене в кишені «проходное свидетельство» в Оренбург лежить. «Ну, все». – Я пішов.

Отже, нарешті справа скінчилась. Найдурніша справа, яка тільки мені досі траплялась. Почалося з того, що вночі під 17 серпня 1922 р. до мене прибули знайомий вже мені Наг з другим слідчим Приладзе і останній, потрусивши й забравши цілу скриню документів з мого архіву та закордонних кілька книжок і мене разом – вдосвіта 17 повів до ГПУ (колишнє Че-ка). Всього арештовано вночі було 26 чол[овіка] усякого стану, найбільш лікарів. Допит мені був аж 22.VIII. Я одмовився відповідати на дурні питання («ваше отношение к конструкции советской власти», «ваше отношение к процессу есеров, к сменовеховству», «к академической забастовке» і інші такі – всього, здається, 8 питаннів), мотивуючи, що це до моєї справи не стосується, а щодо моєї політичної діяльности, то маю «отпущение грехов». Наг дуже допоминався відповідів і в кінці заявив, що мене мають вислати за кордон. Тон його був нервовий (показував книжку Марголіна, згадував, що тепер «глубокий 1922 г.», «мы устали следить за вами, мы устали бороться с вами», «к вам, как к центру, всегда сходятся все нити» і т.п.), він навіть по допиті прибіг до камери і в загальній розмові заявив «Или мы решаемся выслать Сергея Александровича (sic!)*, значит мы все взвесили и решили».

25.VIII, взявши підписку, що виїду до 1 вересня, мене пущено додому. Почалася «канитель». 31.VIII викликано, щоб написати заяву про документи. 17.IX – вдруге, щоб переписати документи по-німецькому, бо виявилось, що ніяка держава, опріч Німеччини, нас, висланців, приймати не хоче. До того ж я ще ходив і сам разів з п'ять, домагаючись, щоб повернули мені взяті під час трусу книги й папери, балакав і поодинці (з Нагом, з Литвиновим), і з цілим сонмом слідчих, що провадили мої «справи», подавав скаргу прокуророві, поки таки домігся свого. Нарешті 9.X знов усіх висланців викликано, і мені заявлено, що мене мають вислати з України – не за кордон, а куди хочу, «не исключая и столиц». Другого дня подав заяву, що зрікаюсь вибирати, мав

* Так (латин.).

цікаву розмову («как товарищ с товарищем») з Литвиновим, послав листа до Раковського. 19.X з Харкова прийшла телеграма од Раковського, що він «рахує необхідним» вислати мене до Москви. Потім місяців на два було затихло, аж 5 грудня знов викликано мене до ГПУ і новий слідчий Шевцов (зовсім простий, ніби Карпенків унтер-офіцер Крайка) заявив, що маю їхати – куди хочу: до Перми, Ташкенту або Оренбургу (Наг тоді вже прокрався і жив нелегально). Одповів, що нікуди сам не поїду; бо в найгіршім разі маю од Раковського призначення до Москви. Проте 19.XII мені видано вже й «Проходное свидетельство» на Оренбург. Тоді я подав копію з телеграми Раковського. Завагались. Днів за два викликали знову ніби заради фотографій моїх і сказали, що висилку поки що припинено, «впредь до выяснения». Знов на якийсь час затихло і аж либонь у лютому телеграма з Москви: «Высылка Ефремову отменяется, предложите ехать Москву». ГПУ Київське обмежилось тим, що копію з цієї телеграми переслало до Академії, а «предлагать» так і не зважилось. Нарешті оця сьогоднішня подія... А справа дурна невимовно. Поки я отак опинався, решту водили-водили з висилкою за кордон та й порозганяли – по В'ятках, Ташкентах і інших злачних місцях. На початку травня вже й поїхали всі. Яку «мораль» з усього цього вивести – важко сказати. Мабуть ту, що треба «дерзить»: тоді червоні жандарі якось осідають і починають назад подаватись. Принаймні – іноді. Ну, та й надоїла мені оця дурна тяганина!

Шкода, що я не записував усього докладно. Цей «протокол» не для красочности побуту, а вона ж і найцікавіша. А тепер і часу нема, та й охоти.

18 травня. Заходився огорожувати садок, що стоїть розгорожений з зими 1920 р., коли все було розхватано і попалено. Попередніми роками городив колючим дротом, але це мало помагає: вийдеш у садок, а на тебе чужі собаки гавкають, – вони більш почувають себе господарями. Дістав трохи грошей од Оренштайна за «Коцюбинського» (40 дол.), купую дошки, взяв теслю-сусіда, – хочу, щоб було «по-хазяйськи». Між іншим, курйозний випадок. Прийшла вчителька з сусіднього флігеля прохати, щоб не ставити паркана, бо він світ їй застує. Коли я сказав, що лишити дірку в одному місці, значило б усі заходи

нанівець звести, вона погодилась і зітхнувши мовила: «Ну, значить, минули вже здобутки революції». Обоє ми засміялися з цього жалю, а вона в додачу розповіла, як одного ранку прокидається і здивовано помічає, що в хаті неприродно ясно; до вікна – і бачить, що паркана й сліду нема. «Тепер знову треба звикати до старого».

19 травня. Одбулася ревизія в Академії. Тижнів зо два сиділи у нас Ряппо з Машкіним, були на Спільному зібранні, похапцем заходили до комісії. З академічної роботи взагалі[...]* кажуть, що їх [...]** грошей вимагають [...]*** нічогісінько не роблять. Обіцяли, що надалі уряд буде акуратніший у своїх грошових обов'язках. А найкраще було б, коли б вони на нас менше уваги звертали.

Разом іде справа про передачу академічної друкарні в оренду видавництву (офіціяльному «Наркомосвіти») «Шлях освіти». Досі орендував її П.О.Балицький і виявив себе, мало сказати – неакуратним контрагентом, а просто шахраєм. Справа з друкарнею взагалі тяжка. Академія дістала в Лаврі не друкарню, а руїну – і ні копійки грошей, щоб її налагодити. «Як хочеш, так і промишляй»... До того ще друкарський трест, вбачаючи незалежного конкурента, становить невимовні капости на кожному кроці й домагається, щоб друкарню одібрати для себе. В результаті – це обуза, не здобуток. Мабуть, мало що краще буде і за нового орендаря.

20 травня. Заборонено друкувати мою «Коротку історію укр[аїнського] письменства», бо «немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва», як сказано в рецензії. Це вже друга заборона – в Харкові; перша була в Києві. Рецензували там Плевако (за), Коряк, Кулик і Сулима (проти). Невидений мудрий присуд належить Сулимі, – тому самому, що в недавно випущеному конспектові історії укр[аїнського] письменства крав з моєї роботи обіруч. Це подяка! Найгірше буває, коли цензорами робляться «братья-писатели», до того ж ще українці.

Представник видавництва «Шлях освіти» запрошує мене

---

* Далі частина тексту пошкоджена.

** Те саме.

*** Те саме.

редактувати їхні видання. Відповідаю сміючись, що хороший буде у них редактор, якому їхня ж цензура дихнути не дає. Законфузився: «що ж, самі винні, що не скаржитеся на цих головотяпів», – натякає на київських цензорів. Тоді я сказав, що і в Харкові у них такі самі головотяпи сидять – то кому ж скаржитися? Редактування змісту я од себе одхилив, виправлятиму тільки мову, як буде час і охота.

27 травня. Закінчив останній розділ до «Історії українського письменства». Треба переписати – та й гайда до Берліну! Думаю перечитати серед невеличкого гуртка знайомих в Академії.

Червень. Мало працював. Вийшов наказ про ремонт домів, і я вже цілий місяць убухав на цю справу: роздобування грошей, купівля матеріялу, клопіт з робітниками. Добре ще, що хоч добрий трапився чоловік, совісний і простий. Ремонтую і собі кватиру, і через те перекочовую з хати в хату з речами. Тіснота, бруд... Ну, та хутко вже скінчу і тоді поїду на одпочинок до Полтави: редактуватиму твори Мирного, та заразом і спочину від київського життя.

Липень. Уви! Не поїхав. З Управи Академії всі пороз'їздились і я мусив, як заступник, працювати там. Знов ремонт, дрова на зиму і всяка інша чортовщина. Щодня як у казані і кінця тому не видко.

Перечитав якось останній розділ історії письменства в Академії. Запросив чоловіка з 15; прийшло понад 50, багато непроханих. Читав два вечори. Цікавих уваг не багато, зате «Більшовик» умістив брехливу статтю когось із непроханих гостей.

Одіслав той розділ до Берліну, хоча мало маю надії, що моя «Історія» вийде в світ. Мабуть, з тим я опізнився: економічне там становище таке, що Оренштайнові, мабуть, не до друкування. Але якось мене вже це мало турбує; написав, полегшив душу (animam levavi...)* та й буде з мене.

Серпень. Те ж саме: щодня в Академії, нікого нема, мушу доглядати ремонту і всякої дурниці. Мало можна що робити для

* Душу полегшив (латин.).

себе, бо вертаюся такий втомлений, що хоч викрути. Чекаю нетерпляче, щоб повернулися члени Управи, а тоді до Полтави. Полтавцям написав, що можу приїхати у вересні.

Розпочав книжку про Нечуя-Левицького; першу частину, життєпис, довів мало не до кінця і думаю до Полтави викінчити. Хоче друкувати «Слово».

Чутки з Поділля про хрест простреленний, з якого тече кров. А перед тим у Києві все «обновлялися» церкви: біля Скорбященської церкви і вдень і вночі стояв натовп та дивився на «баню», що «на очах обновлялася». От як ростуть на очах легенди! А власть своїми безглуздими та безтактними заходами тільки помагає їм ширитись.

7 вересня. Несподівано для себе опинився в санаторії. З Полтави одповіді й грошей немає, в Академії вже головніше пороблено – отже можна й спочити. В санаторії добре, тільки велелюдно занадто. Можна буде почитати досхочу та й взагалі пожити поза обридлими обставинами. До того ж на Лук'янівці є де просто походити: місцевість оцю я знаю мало, а вона[...]*

[12] вересня** [...]ніж думав. Нечуя не торкаюсь, навіть читаю мало. З одного боку, велелюддя – єсть і цікаві люде; з іншого, чудова погода і розкішна місцевість. Хожу-блукаю по Лук'янівці, по Юрковиці, поміж ярами та бескетям, понад кручами. Все місця, які колись мали голосну славу, як резиденція Чеберячки. Для мене особисто пам'ятні з 1901 р., коли я, солдатом, ходив з табора на Сирці на Поділ. Мало не щодня роблю «одкриття», мов у невідомій землі. Який гарний Київ і як його мало ми знаємо, навіть десятки років у йому проживши! Особливо з гір – з широким краєвидом на Дніпро й безкрайньою перспективою на задніпрянські лани та бори. Цілими годинами пересижую над кручами, дивлячись на широку панораму та згадую давнє-давнє минуле і людей. «Ельдорадо» під ногами... Лука Скочковський... семінарська громада... наші зібрання під цими кручами на Кириловській вулиці біля Йорданської церкви («Ельдорадо»)... Пересовуються тіні минулого перед очима. Гарно було тоді...

---

* Далі частина тексту пошкоджена.

** Те саме.

25 вересня. Погода навдивовижу: тепло, як улітку, ясно і сонця, сонця! Пощастило мені з одпочинком! Вчора компанією ходили до Китаєва, в гостину до другої санаторії, що в Преображенському скиту. Боже, яка краса кругом Києва! Навіть роки руїни її не знищили. Опинишся в лісі – ніби в незайманих одвіку пущах допіру знайденого острова. Краєвид зі старого городища над Китаєвом – це щось фантастичне, казка. На всі боки щось нове.

30 вересня. Сьогодні прислано по мене коня з «Держ. видавництва», щоб приїхав на нараду про видання українських книжок. Он як! То було й слухати не хотіли, а це запобігають. Нічого не поробиш – «українізація», хоча й паршива, бо більш на словах, ніж на ділі. Плани широкі: мало не всіх наших письменників збираються видавати. Але не вірю я цим планам, бо раз-у-раз у них кінчається «пшиком». Хотіли мене обрати на голову літературної секції – одхилив цю честь, сказавши, що мені, як некомуністу, не випадає. Законфузились і почали виїздити на компліментах. Щодо планів, то сказав, що повірю в них тільки тоді, коли додрукують Коцюбинського (III-V томи півтора року лежать).

3 жовтня. Прощальний обід у санаторії. Два дні згаяв на дурницю – санаторську газету, написав її мало не всю сам. Подобалась, хоча перед тим було багато навіть образ авансом. Суєта!

7 жовтня. З 5.X я вже дома і знов на роботу. Шкода, що не скінчив у санаторії Нечуя, як думав був. Тепер дещо піджену та й до Полтави: маю вже й гроші.

8 жовтня. Сьогодні вночі прокинувся з якимсь невиразним одчуванням, що діється щось непевне – згук наче щось пиляє. Засвітив світло – щось гупнуло й побігло. Вийшов у кабінет – вікно розчинено. До вікна – сітка в трьох місцях продерта... Добрий чоловік намагався у гості... Збудило мене як він продирав сітку. Виходить, що вона не тільки од мух, а й од злодіїв помага. Якби *він* догадався кількома днями раніше, як я був у санаторії, то обчистив би кватиру як сам знав. Тепер тільки й чуєш як кругом то там, то там вичищають. І, звичайно, нікому до цього діла нема: ловлять політику, а злодії мають вільну руку.

Доведеться грати робити, бо як виїду з дому,то вже напевне похазяйнують.

29 жовтня. Не щастить з Полтавою. Думав – зроблю грати та й поїду, але почалася звичайна суєта, а потім застудився і вже тижнів зо два температура скаче, як звичайно у мене буває. Їхати з дому з температурою, та ще на зиму – річ неможлива. А час іде. Почуваю себе вельми ніяково перед полтавцями.

7 листопада. Температуру збив, але роботи набралось сила. Все не їду.

16 листопада. Підписав контракт з «Сарабкоопом» на книжку про Карпенка-Карого. Маю здати 1 грудня. Тоді й виїду.

8 грудня. Приїхали харківські літератори – «пролетарі» з «Гарту». Велике зібрання в театрі скінчилось скандалом: простягнута рука повисла в повітрі, бо ніхто з киян не одповів на заклика́ння до єдиного фронту в письменстві. Другого дня київські дипломати кинулись були рятувати ситуацію на приватних зібраннях – обідом, спільним фотографуванням та розмовами в тісніших гуртках, але враження скандалу не розвіялось. Еланський і Коряк наступають; Хвильовий та Сосюра тихцем скаржаться на деспотизм «літературних диктаторів» (два перших), Тичина мирить, кияне запобігають келейно і огинаються та одхрещуються прилюдно. Сучасні «літературні нрави» виявляються у них інші. Ну звісно – про людське око кожна сторона сурми[...]*

10 грудня. Опинився вчора в Полтаві: Полтава мало змінилася за революцію: такий само вигляд милої провінціялки, патріярхальности, гостинности. Хохлича не застав і спинився у Рудинських. Але щоб їх не стіснити, думаю перебратись до музею. Рудинські (дві сестрі й брат, ще не вернувся з Києва), видко, дуже хороші, сердешні люде. З ними якось легко. В музеї все мені наготовили, так що завтра ж берусь до роботи. Музей – у Земському Домі, чудовий будинок.

---

* Далі частина тексту пошкоджена.

14 грудня. Працюю годин з 10 на добу над матеріялами Мирного. Через те, що тепер маю всього тижнів зо два часу, хочу використати самий біографічний матеріял, а до творів візьмусь потім, другим разом. Читаю листування, роблю виписки. Матеріял великий і прецікавий. Вечорами пересижую або у Рудинських, або йду до когось із давніх знайомих полтавців. Їх тепер не багато й лишилось: Товкач, Ротмістров, та ще зо двоє, та й годі. Найчастіше буваю у Товкачів. Хочу побалакати колективно.

16 грудня. Колективна балачка. Говорив години з чотирі, аж захрип. Цікавились, розпитували, але публіка (здебільшого кооператори) сама мало цікава, до того ж залякана, занадто практична. Дуже великий є нахил до компромісовости, «сменовеховства».

20 грудня. Дізнався од Костя Івановича страшні подробиці про вбивство Стешенка. Засудила його на смерть большевицька організація Зіньківського повіту; засуд виконав один з членів тієї організації. Звуть його – Башловка. Чому саме засуд упав на Стешенка – не зрозуміти. Башловка сам розказував Костеві Івановичу. Коли б це я не від Костя Івановича чув – я б не повірив: така це без краю безглузда, божевільна якась історія. А втім – чи ж божевілля у всяких формах і проявах у нас взагалі бракувало?

23 грудня. В п'ятницю ввечері подався до Харкова, переночував там, побродив день по місту і вночі виїхав назад до Полтави. Харків – такий, як і був: брудний, неоковирний, смітник Москви, столиця вельми проблематична, хоч і з величезними претензіями. Совітський одбиток крикливости, самореклами, спекулянства й безалаберности лежить на всьому. По вулицях болото по кісточки, а подекуди то й перейти трудно. Між іншим, міліціонери в сивих шапках з червоними верхами («ворочками»), тільки коротшими трохи, ніж гайдамацькі. Мимоволі насовується питання: чи ж варто було заради коротшого «ворочка» такий кавардак учиняти? Перед виїздом з Харкова мав колективну розмову. Народ молодий, практичний. Сьогодні ввечері знов колективна розмова з полтавцями, вже іншими. Ці цікавіші. Розмова пройшла інтересно.

25 грудня. Совітське Різдво. Але якесь злодійське: всюди позапірано, але як постукати до крамниці, то крадькома, озираючись, пустять. Кажуть, що профспілки звеліли по новому стилю святкувати і не штрафують, якщо кого спіймають, що ламає свято. Робітники ж, мабуть, святкуватимуть і по новому, й по старому.

З Мирним, власне з біографічним матеріялом, скінчив. Умовився з кооператорами щодо переписування творів Мирного і завтра маю вертатись до Києва – до літа, коли доведеться ще раз приїхати.

27 грудня. Мало не замерз дорогою. То стояло ввесь час тепло надзвичайне, а це ударив раптом мороз, градусів з 20. У Києві все гаразд. Діти кинулись мов до батька рідного.

31 грудня. Спільне зібрання обрало на академіка – М.С.Грушевського. Перший відділ зробив це ще восени і разом послав до Харкова клопотання про дозвіл йому вернутися. Дозвіл дано. Останніми днями совітська преса дуже багато цьому уваги приділяє, пишучи, що Грушевський прохав амністії (брехня!), та ставлючи його ім'я поряд Юрка Тютюнника, ренегата, що саме тепер друкує свої брехливі й цинічні «мемуари», писані, видко, на загад нового пана. В совітських кругах дуже радіють з нового розкладу еміграції. І розклад справді, мабуть, величезний: пацюки тікають з розбитого корабля першими, а тепер вони цілими зграями кинулись... Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги?

В усякім разі вже й тепер російські ворожі для Академії круги покладають великі надії, що він завалить Академію. Думаю, що вони помиляються, бо Грушевський розумніший, ніж про його думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства певне не облишить. Така вже у його вдача – азіятське оте політикування. Ну, та поживемо – побачимо.

1924
рік

1 січня. Читав, виправляючи для «Шляху Освіти», – «Джиммі Гіггінс», ніби – драматичний вироб Курбаса «За Синклером». Не знаю, як у Синклера, але в Курбаса занадто офіціяльного того духу напущено – аж пальці знать... Проте, кажуть, на сцені ніби має успіх. Після «Газа» якось не маю охоти дивитись на те, як курбалесить Курбас Лесь.

2 січня. Замерзла вода у водотязі. З 10-ої до 2-ої грів коло водоміра [рури], аж таки добився, що вода пішла. Добре, що хоч цим разом рури не потріскали, а що буде далі. Роблю казна що, а своя робота стоїть. Навіть листів нема часу понаписувати.

Лист од Юзефа Стефановича. Повідомляє про стан друкування «Історії українського письменства» та подає своє вражіння од останнього розділу. Зрозумів він мене добре.

3 січня. Читаю Суворіна «Дневник». Розумна людина, але розум у його якийсь гнилий, похабний. Здається, нема людини зі згаданих у його, про яку не подав би якоїсь гидоти. Чудово вирисовується цей «барон Брамбеус» кінця віку в своїх інтимних записках.

Повна безпринципність, підлизництво перед високими людьми і сміхи з них потай; свідомість своєї гидкої роботи і несила одстати од неї; глибоке презирство до «нововременської» компанії і накладання з нею. І це найвпливовіший газетяр свого часу! Істинно: до ноги чобіт...

Лист од Є.Вирового, вже не з Берліну, а з Праги. Як звичайно, подає силу літературних новин. Цікаво, що українське літературне життя за кордоном ніби підживає: книжок виходить чимало – отже, виходить, хтось їх купує. Прага робиться центром українського життя за кордоном: школи, видавництва, театр, концерти...

Засідання Комісії пам'яток укр[аїнського] новітн[ього] письменства. Розподіляли між собою теми для коментарів до Шевченкового Щоденника. Роботи багато, а часу мало. Доведеться іншу роботу занехаяти, аж поки дійде кінця видання Шевченка, принаймні ці томи, що підуть у першу чергу.

В новорічному числі «Більшовика» стаття О.Дорошкевича. Звичайно – підводить «певну ідеологічну базу», і звичайно ж – корчиться, як шкурат на вогні... Ніяк не розберу, чого цей дурень

метушиться? Чи це кар'єризм, чи просто тупість безмежна?

Новий анекдот: Л[енін] ходить... під себе.

4 січня. Зранку мусив мандрувати аж на Деміївку по дрова. Знов пропав день на дурничку. А скільки ж їх пропадає!

По місту розказують про те, як справляв кооперативний технікум Новий рік. Почалося з пишних промов, звичайних лозунгів, агітаційної словесности, а скінчилося генеральним п'янством. Бенкетували до 4-ої год. Перепилися «до положения риз». Пропили 2.500 крб. золотом. При кінці бенкету були такі сценки. Встає ректор (комуніст). «Випивати – то єсть найбільш комуністична справа. Ще в другому томі «Капіталу» Маркса, в примітці на сторінці»... Його смикають за полу й пошепки кажуть, щоб він перестав та йшов спати. «Мені кажуть, що я п'яний і що треба йти спати. Ну, добре – хай іншим разом докладніше розкажу, що то єсть випивка»... Один з начальства (теж комуніст і жид) так угобзився, що почав розповідати совітсько-жидівські анекдоти. Ось деякі з них.

1. Конгрес Комінтерна. Чекають представника од папуасів. Чекали довго, нарешті представник од Китаю нетерпляче завважає (із жидівським акцентом): «Ну чего еще ждать? Ну, какой порядочный еврей позволит себе пробить ноздрю костью?.. Это не то, что китайскую косу нацепить».

2. Проти пам'ятника Марксові в Києві – чорна біржа. Один біржовий хаяць питає другого: «Отчего это у него (Маркса) сюртук застегивается на другую сторону?» – «Не знаешь, отчего? Ведь это же сюртук Столыпина – ну, только он перелицованый». – «Ну, а зачем он руку так держит, за пазухой?» – «Он там прячет свой «Капитал»: улица Воровская, боится, чтобы не обокрали»...

3. Питання: на чому базується курс червінця? Відповідь: на «Капіталі» Маркса.

І т.п. Анекдоти ці ходять давно, але характерно, що їх цим разом розповідав комуніст і прилюдно. По-тверезу – агітаційна промова, по-п'яну – глузування з самих підстав до тієї промови. Хоч це, правда, робиться іноді й не з п'яних очей, а просто з дурощів. Хлопці з «Більшовика», наприклад , починають одповідати Дорошкевичеві. Попереду Щупак, сьогодні Десняк-Василенко. Відповідають слабо, невміло, талмудистським

способом. Але цікаво те, що потроху зраджують свої секрети. Десняк пробовкнувся, що харківські літератори-комуністи, «приїхавши до Києва, «несерйозно» закинули гачок про «загальнорадянський фронт» культурно-мистецьких організацій. Цим вони хотіли «вивідати» дещо їм потрібне від київських культурних організацій», а потім і «самі навсправжки захопились своєю не в серйоз висловленою думкою». Виходить – по-товариському дійсно заходились харків'яне! А кияне носилися з ними он як: і балакали, і їли, й пили, і фотографувалися – правда, теж ніби соромлячись, бо в театрі ніхто не зважився виступити і простягнута рука харківців повисла в повітрі. А Десняк, видко, навіть не розуміє, в якому він світлі хорошому виставляє своїх же таки людей... До речі: цей самий мудрий чоловічина, опріч літератури, ще й служить за цензора і зводить, як цензор, свої особисті рахунки з нелюбими йому людьми та виданнями. Кажуть, «Нову громаду», бліденький орган кооператорів, хоче ззісти, щоб перетягти співробітників до свого «Глобуса». Колись розуміли, що не можна сполучати редакторства з цензорством, щоб не давати приводу до втручання в літературну полеміку цензорської власної руки. Тепер це розуміння втрачено, і мало не кожен совітський літератор буває разом і цензором для супротивника. Картина пречудова.

5 січня. Здається, мороз пересівся: сьогодні показує тільки 5°, а до того зо два тижні мій градусник стояв переважно на 13° (либонь він нижче й не може спуститись). Щоразу, прокидаючись, думаю про те, що вода замерзла й доведеться поморочитись, поки її одігрію.

В ч[ислі] 3-му «Глобуса» стаття Підгаєцького за підписом «Проф. В.Підгаєцький-*панфутурист*». Цей Підгаєцький р[оку] 1920-го на одному зібранні прилюдно здіймав тост за «вміння українців перефарбовуватись». Сьогодні я стрів його в Академії. «А, панфутурист! Честь имею поздравить!» – «Благодарю вас!» – одказав він. З тим були й розійшлися. Але трохи згодом він підійшов до мене на вулиці. «Ви мене сьогодні іронично привітали за панфутуризм, – так це ж непорозуміння». «Як-то непорозуміння? Адже в «Глобусі» чорним по білому це надруковано». – «Я не писався так. То ті жуліки мене самі підписали». Я тільки руками розвів, сказавши: «Маєте! Ото ж не водіться

з жуліками». Хто бреше – не розбереш нічого серед сучасних «літературних нравів». А жульництва справді стільки, що й не розминутися.

В сьогоднішньому «Більшовику» стаття якогось С.Гірняка з приводу обрання М.Грушевського на академіка під нечупарним заголовком: «Перспективи української історичної праці у зв'язку з обранням на академіка проф. М.Грушевського». Між іншим, там читаємо: «На жаль, декому в учених колах неясні потреби часу і в справі виборів проф. М.Грушевського академіком це занадто відбилося.

Перша думка про таке обрання і перші заходи до того були зроблені в початку літа; але складання відзову про праці (а хто ж з учених не знає його праць), зачитання цього відзову та переведення виборів затягнулися на цілих півроку! Говорили навіть (!) про особисті антипатії з боку деяких осіб, але ми думаємо, що колектив Академії вище таких міркувань. В кожному разі таке затягнення справи, важної і потрібної, такий бюрократизм у призначенні дня виборів не личать такій авторитетній установі, як Академія наук».

Словом – починається. Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого й кепського політика. Коли додати до цього, що й російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася «з неправого ложа»; потім за Директорії він захожувавсь, щоб таки справді її розвалити, а тепер... Чим це кінець-кінцем краще од загравання Підгаєцького з «Глобусом». Тільки що там його убрали в шори, а тут певне Академії дістанеться.

Звичайно, за Гірняка Грушевський не одповіден (хоч мені здається, що тут без «своєї» руки таки не обійшлося: недивно в статті знаходимо посилання на Шамрая). Але за себе він мусить одповідати. А тим часом... Ол[ексій] Новицький показував мені листа од його. Він пише, що було б добре, коли б з Києва йому прислано було запросини за підписом 3-4 громадян і додає, що особливо бажаним був би підпис С.О. Єфремова, бо тут уважають його за найбільш незалежного од офіціяльних кругів. А трохи згодом у «Новій Україні» я прочитав передрук листа

Грушевського до якоїсь американської редакції, в якому цей крутій жертви на Академію не радить посилати просто на Академію ж: «в офіціяльній Управі люде українству неприхильні, тож на адресу Академії посилати не вказано». Отже – Кримський, Лобода, я – неприхильні до українства. Це не заважає Грушевському спробувати, щоб використати одного з тих неприхильних до українства людей, коли це йому вигідно. Треба удати перед еміграцією незалежність – отже давай підпис Єфремова. А разом можна і поінсинувати на того, чий підпис мав йому промостити шлях незалежного повороту. Правда, мабуть, автор листа не сподівався, що його буде надруковано: американці з їхньою безцеремонністю попсували трохи тонку гру. Була у мене думка написати листа до «Н[ової] Укр[аїни]» і назвати поіменно членів «офіціяльної Управи» Академії, та потім махнув на це рукою. Хіба як писатиму до Вирового, то згадаю й про цей характерний вибрик Грушевського.

6 січня. На Фундуклеївській вул[иці] з якогось часу з'явилась вивіска: «УкрГосСпирт». Наливки, настойки... Нарешті докотились! Згадується анекдот: Стрівся на тім світі Микола II з Леніним. «А, що, Ілліч, горілку продаєте? – «Продаємо». – «А скільки градусів? – «38». – «І варто ж було за 2 градуси таку веремію здіймати!».. І дійсно...

По вулицях аршинні плакати: «Грядущий потоп». Професора Лучицький, Личков та ще хтось третій уряджають «единственный диспут» на тему про небезпеку для України, загибель Франції, Бельгії, Голандії. «Из прошедшего об'ясняем настоящее и предсказываем будущее»... І внизу: «в виду возможного наплыва публики» білети можна заздалегідь набувати отам-о... Якесь учене шарлатанство, що не гребує непристойною рекламою. Але цікаво, на скільки процентів зросте від цієї дурної реклами легенда про майбутній потоп? Адже учений диспут слухатиме якась тисяча люду, а вираз «Грядущий потоп» з реклами поголоска рознесе про всіх усюдах і підпиратиме авторитетом учених професорів.

Спритні хлопці і, мабуть, слідом за «проф[есором]» Підгаєцьким, кандидати в панфутуристи. Приїхав Федір. Його покусала собака, – боїться, що скажена.

7 січня. Уви! Сьогодні зранку навіть мій градусник показує 14° нижче 0, – отже навсправжки буде мабуть з 20. Вода ще не замерзла, але як такий мороз постоїть кілька день, то напевне замерзне. Тоді начувайся лиха!

Сьогодні Різдвяні свята по старому календарю. Звелено працювати, але і праці нема, і не святкують. Службовці пішли на службу, щоб, покрутившись трохи, повтікати, а робітники, здається, й зовсім на роботу не стали. Ще одна з тих тихих поразок власти, за які вона не признається, але на які уперто налазить, не розуміючи, що найбільш безнадійна боротьба – то боротьба з побутом. Легше десять раз подолати військову силу, ніж виграти найменшу справу на побутовому фронті. Церкви повні народу, а крамниці позамикано й на базарах ні лялечки, хоч учора був спеціяльний наказ, щоб базар таки одбувся. Року 1921-го Великдень припав на 1 травня – і на першотравневі маніфестації не прийшло жадної душі. Довелося заднім числом публікувати, що їх одкладено через якусь марну причину. Торік на Різдвяних святах комсомольці справляли свої гульбища лиш для самих себе та військового ескорту, яким себе оточили зі страху перед тим народом, задля якого гульбища ті ніби уряджувались. Цього року вже й не потикалися з ними. Напевне можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, в яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь насамперед обурення проти некультурности пропагаторів.

Чеховському заборонено виступати на релігійних диспутах проти комуністів. «Купити ми вас не можемо, то хоч механічно замкнемо вам рота» – так ніби сказано йому в Харкові. Хороша тобі перемога!...

8 січня. Ну, звичайно – вода замерзла. Знов мало не півдня пішло, щоб полагодити.

В київських газетах надруковано телеграму: «У тов. Троцкого, после прошлогодней инфлуенцы с катаральными явлениями верхних дыхательных путей, осталось лихорадочное состояние с температурой не выше 38 градусов. Установлено похудение и уменьшение работоспособности, а также понижение аппетита. В виду затяжного течения болезни, могущей в местном климате обостриться, подписавшие бюллетень считают необходимым

немедленный отпуск больному, с полным освобождением от всех обязанностей, в целях специального климатического лечения, на срок не менее 2-х месяцев». Ядовита телеграма. Надто коли згадати останні виступи Троцького, з приводу розколу серед комуністів, коли він розвивав чималу енергію. В публіці вже тижнів зо два говорять про відпустку Троцькому на підставі «дипломатичної» хвороби.

З приводу 25-ліття Київського політехнікума розмовляв з одним з професорів. Каже, що 58% студентів – жиди; робітників мало, селян ще менше, та й ті не видержуть скаженої платні (300 крб. на золото). Зате вечорами політехнікум обертається в «танцульку», де гремить музика й одбуваються рандеву. А в газетах пишуть про «комбинат науки и труда!»...

Дочитав дітям «По вогонь» Роні. Це вже третя велика книжка (інші: Сенкевича «В пустыне и дебрях» та Челса «Первые люди на луне»), що читаю з ними. Розуміють усе дуже добре, цікавляться, рвуться до читання й мене приганяють. Надто Льодик. Питанням: «а чого?» кінця немає. Галя солідніша, працьовитіша, уважніша до своїх обов'язків. Льодик імпульсивна, розкидлива, захоплива натура, жива й талановита, але не постійна. Нагадує батька. Любить лащитись. Любить новинки, але довго з ними не возитиметься. Кидається на все і швидко холоне. Треба його потроху до постійности привчати.

9 січня. Вчора в «Більшовику» низка статтів про Христа. Особливо звертає на себе увагу «Життя Ісуса так, як було» якогось Т.Слюсаренка. Це щось таке безпам'ятно дурне й безглузде, що навіть серед совітської літератури цього сорту кидається у вічі. Злость аж капає, але зубів бракує. Особливо мені сподобалось, що автор грає на слові «байстрюк». Подумаєш, які високоморальні люде з цих добродіїв! Ось факти. У Ленінському городку (дитячий притулок у колишній Дегтярівці) недавно зроблено дівчаткам-вихованкам 80 абортів, деяким всього 14-15 років. На вихованок інших притулків люде пальцями показують, помічаючи грубі стани (це було на Подолі). І це наслідок системи. Хлопців і дівчат по притулках кладуть спати поруч, а між ними ж є зовсім дорослі. На днях в одну з бурс київських прийшла з ревізією начальниця над притулками, молода жінка-жидівка і зробила догану: «ваша бурса існує вже три роки,а чому й досі

у вас хлопці та дівчата сплять нарізно? Треба класти через одного: хлопець-дівчина, хлопець-дівчина». В тій бурсі живуть не тільки малі, а й студенти та студентки ВУЗів...

Юрко Юр-вич розказував, що в дитячій санаторії, де він перебував улітку, була така сама система... Наслідки – бачимо. «Огарки» після революції 1905 р. – то дурниця з тим, що робиться тепер, робиться часто з примусу, одверто. І разом крики – про охорону дитинства й материнства, лозунги – «все для дітей», «у дітях наша майбутність». І тільки який-небудь дурень, як от автор оповідання в «Більшовику» своїм «байстрюком» пробовкнеться про справдешню суть і цих лозунгів, і жахливої, кошмарної практики. Нещасне покоління росте – зогижене, запльоване фарисейською рукою тупоголових дурнів та розгнузданих садистів. Страшна майбутність з ними прийде – звичайно до здорової реакції, яка мусить також прийти.

Цікавий факт розповідають селяне: по селах починають пустувати школи, батьки перестають посилати до шкіл дітей. Мотив: нічого не навчиться, тільки розбеститься. Дурна антирелігійна агітація також одвертає людей од школи. Ось які висновки з «розумної» педагогічної системи життя робить.

10 січня. Святкування ювілею проф. Ф.Г.Яновського в приватному помешканні. Промови здебільшого досить ординарні. Багато лірики. Через те, що я не звик ходити босим по 20-градусному морозі, – на вулицях роздягають мало не кожної ночі, – то ночував у своєму кабінеті в Академії.

11 січня. З Москви висилають спекулянтів. З цього приводу анекдот вже склався: «В Москві, мовляв, лишилися самі «воры» та «чижи». – Що це таке? – «А що: «*В*есьма *О*тветственные *Р*аботники» та «*Ч*резвычайно *И*нтересные *Ж*енщины».

Перебалакав з Агатангелом Юхимовичем, щоб викликати од Академії А.В.Ніковського для роботи над словником. Нарешті згодився, а перше чомусь заминав цю справу. Складено вже відповідного папірця до Харкова. Аж тут прийшов і лист од Холодного: питає моєї думки чи варто Андрію В[асильови]чу вертатись. Одписав, що вже цю справу розпочато, й прохав, щоб підтримав. Може пощастить повернути його, бо робити йому там нічого.

13 січня. Перше празникова суєта була тільки два тижні, а тепер мало не цілий місяць: і по-новому, і по-старому,– без кінця тягнеться... Свята, йменини – все це, по старій традиції, святкують по-старому. І навіть Новий рік сьогодні великою компанією зустрічали, хоч він встиг вже постарітися. Ні, таки важко дається боротьба з побутом!

На зустрічі Нового року в «Часі» політична бесіда. Я виступав кілька разів. В останній промові спинився на причинах – чому нас забила Московщина і говорив про брак у нас культурности, ілюструючи це подіями останніх років. Підняв тост за культуру. Добру промову сказав С.П.Постернак. Решта поганенько.

Нарешті дістав «Історію української літератури» М.Грушевського, якої чекав цілий рік. Разом почтою прийшла посилка з книжками з Берліну (мій «Коцюбинський» та інше), чи це випадком проскочило, бо вже цілий рік нічого не приходило почтою: або пропадало, або назад вертали? Чи може переміна на краще? Та де там!

Замість хрестин тепер промітні людці справляють «звіздини»: начальству подобається, в газетах пропечатають, дарунки дають, почесними комсомольцями вибирають... Чисто як у старовину було, що дворянські діти в материній ще утробі діставали чини.

Обиватель вже склав анекдота. На «звіздинах» один робітник назвав сина Ільїчем (в честь Леніна), другий дочку – Розою (Люксембург). Підходить єврейчик. «Як хочеш назвати сина?» – «Червінчик». – «Чому Червінчик?» – «А нехай здоров росте так, як червінець». А й справді папіряний червінець росте: в вересні коштував три міліярди на совітську валюту, тепер вже до 50 міліярдів добігає. За три місяці більш як у 15 раз підскочив, – розумій це так, що ціни в п'ятнадцятеро виросли. На який кінець це все – ніяк не прирозумію. Та, здається, й ніхто не знає. Питав фінансистів: розводять руками то непорозуміло спльовують. І справді: міліярд зробився вже дрібним розмінним знаком. А в газетах вболівають за Німеччину, що там марка впала!

Цими днями понаписував листи до Полтави (Рудинським, С.Короленковій), до Берліну (Оренштейнові, Юзефові), Праги (Вировому).

16 січня. Перечитав в ч[ислі] 7 «Більшовика» статтю Дорошкевича «Наукове товариство ім.Т.Шевченка у Львові» – ювілейний

огляд. Давно не стрівав такої хамської пакости. Що мало знає людина і путається на кожнім кроці – це ще не велике було б лихо. Гірше тон – рабський, удано-совітський, переборщено-непристойний, бо запобігливий. Кониський у його виходить людиною «ворожею демократичній думці»; «після 1905 р. видання Товариства могли здобувати собі величезну авдиторію серед трудових класів Наддніпрянщини»; «Т[оварист]во буржуазне по складу й характеру своєї роботи»; кінчає, розуміється, гімном «соціяльній революції на Сході Європи». Навіть дивно, як спаскудилась людина. І для чого старається?!

З новітнього фольклору. Запитують представника в Китаю Іофе – як стоять справи. Відповідь: Іофе. Спершу отетеріння й лайка на автора телеграми. Далі. Якийсь Соломон догадався: треба читати – «Іо-фе»,себто: так («іо»), справи погані («фе»).

Як до скороченнів звикли люде, показує таке оповідання. Ніби в Києві біля якогось будинку стоїть провинціял і з непорозумінням питає: яка установа зветься ВХОД? А то був простісінький собі «вход» та й годі.

17 січня. Вернувся до Києва О.В.Корчак-Чепурківський, якого вислано торік до В'ятки. Він перебував увесь час у Москві. Чому його вислано – так і не дізнався. Чому повернули – так само невідомо. За що ж чоловіком мотали 8 місяців?

Приїзжий з-під Житомира студент розказує про надзвичайно великий релігійний та містичний рух, що охопив село. Паломництва на «Іосафатову долину» (десь під Жмеринкою) цілими відбуваються селами. Церкви повні. Ходять до церкви навіть ті, що перше ніколи не ходили. Одного сільського комуніста-селянина його ком'ячейка хотіла судити за те, що жінка його охрестила дитину. «Облиште – каже він до суддів – бо я ж можу сказати, коли і твоя, Грицьку, і твоя Йване, і твоя, Онопрію, жінки носили дітей хрестити. То що вже до одного мене чіплятись, коли ми всі хрестимо. Та й попробуй не охрестити – жінка очі видере». Студентам од комуністів* з КИНО (колишнє ВИНО – добра заміна) звелено було провадити антирелігійну на селі пропаганду, насамперед розбивати церковні хори. «Дурний я це починати» – казав студент з Житомира, – щоб [...]** 24[...] «Більшовик» друкує

* Далі закреслено: було звелено.
** Далі частина тексту пошкоджена

звідомлення з судового процесу за хрест під Калинівкою, з якого й [...] * огидне враження. Наловили боязких, несвідомих, тремтячих од страху попів – і знущаються з них судовим способом. Чи ж так можна боротись з релігійними забобонами!

Звичайна четвергова розмова. Без пуття і наслідків. Дорошкевич крутиться, виправдуючись та на свою щирість посилаючись. Ще мають бути програмові розмови. Ох, як це надокучило!

Вертаюсь ще до «обов'язків» студентства. Допіру довідався, що політком Педагогічного інституту доручив студентам довідуватись, перебуваючи на селах про настрої: «Чи нема бандитів, петлюрівців, – що говорять, що роблять, що думають робити». Хочуть собі безплатних філерів придбати.

18 січня. Засідання в Держ[авному] видавництві. Серед розмови довідався од Войтоловського, що саме ім'я розстріляного Гумільова заборонено згадувати. Проти Львова-Рогачевського, що в своїй «Истории» російського найновішого письменства присвятив цьому поетові окремий розділ – страшенне обурення... Як смів?!

Київський червоний цензор Десняк (панфутурист, хлопець хлестаковського вигляду: знаю його з візиту, коли од імени «Денница» московської купував у мене право на видання короткої історії укр[аїнського] письменства) забороняє оповідання Косинки для «Нової Громади», кажучи: «дозволяю, коли дасте його до «Глобуса» (він співробітник чи може й редактор «Глобуса»!).

На засіданні експертної комісії при секції Наукових робітників знято питання, щоб Заньковецьку зачислити до найвищої категорії, V, на додаткове забезпечення («Золотий дощ»), Саксаганського – перевести до IV; нагадав я також про С.В.Тобілевича). Заньковецька під час свого ювілею (1923) дістала рангу «народної артистки» – з перспективою голодувати. Бідує. Як і всі старі діячі.

20 січня. Цікавий факт: на Донщині зігнано селян з хурами до одного міста і там їх знято для кінематографа. Певне для Європи: селяне звозять «продналог».

В 23-ій кн[изі] «Былого» зреферовано листування останніх Ро-

* Далі частина тексту пошкоджена.

манових. Аж моторошно читати... Що тільки робили, про що дбали люде, над безоднею стоючи!

21 січня. Білет на трамваї коштує – 400.000.000 руб. Ще у вересні я їздив за 15.000.000, а рік тому за 400.000.

Колись була у дітей жартівлива задача: скільки коштує 5-копієчна булка. Тепер це не жарти, бо сьогодні 5-копієчна булка коштує 800.000.000 руб. 1922 року ми були міліонерами, 1923 поробились міліярдерами, що з нас буде в 1924-ому році? – Також задача для дітей молодшого віку.

22 січня. Скоро прокинувся – прибігла Настя. «Чіпляйте мерщій флага, бо жидівки ходять по вулицях та додивляються, де нема флага». Я згадав, що сьогодні свято «9 січня» – і побіг прив'язувати коло брами флага, та ще високо, бо інакше вкрадуть. Святкуємо однаково, – як колись «высокоторжественные дни», так тепер революційні свята, тільки що були трьохколірні флаги, а тепер червоні.* Та ще тоді було «от усердия», а тепер усе до дрібниць регламентовано: який завбільшки має бути флаг, яке завтовшки держално, які літери – і конче золотом – мають бути і в якому куточку... Те ж саме і з портретами: замість царя – Маркс, Ленін... Цілий іконостас, аж до нещасного Шевченка, якого також тулять по всяких неподобних «присутствиях», аж до театрів. Бувають часом надзвичайно пікантні комбінації; в одному банку, в пишному кабінеті голови я бачив портрет Маркса. Спекуляція і Маркс! Одне слово: l'ordre rigne...** Тільки пекельно нудно від такого порядку робиться!

Згадалось мені, як торік заводили оці флаги. Міліція видала докладний регламент про флаги і разом оповістила по всіх дворах, що флаги можна купувати... в міліції за 35 міліонів (тоді це були ще гроші). На базарі можна було такий флаг придбати за 20 міл. Але багато людей, боючись задиратись з міліцією, купували флаги таки у неї.

23 січня. День почався знов з флага,.. цим разом з чорною облямівкою. Помер Ленін. Помер, дарма що офіціяльні

---

* Далі закреслено: Тепер тільки дано точні вказівки.

** Пануючий порядок (фр.).

«правительственные сообщения» казенним стилем промовляли казенні фрази, що йому краще, що він ходить, цікавиться справами, читає, мало не пише і навіть тиждень чи два тому «їздив на полювання». Ще напередодні смерти на з'їзді Рад у Москві було заявлено urbi et orbi *, що «Ільїч поправляється». Власне, ніхто тому не вірив, і самі високоофіціяльні фігури, бо знають усі, що з прогресивного параліча не вихожуються, не поправляються. І от, немов щоб посміятися з офіціяльної брехні, другого дня по новому її оповіщенні він узяв та й умер. Довелося «симулювати» наглу смерть.

Власне, помер він давно, з рік тому, як не можна вже стало таїтися з хворобою, чи звертати її на «замах есерів 1918 р.» Ще відтоді був це труп, який жадної не мав ваги в політичному житті й який за життя обернувся в якісь мощі чи чудотворний образ, що його іменем козиряли за урочистих оказій. Смерть фізична нічого не може взяти з того, що духовно давно вже померло. Але психологічно все-таки це подія. Комуністи спантеличились. Обиватель – холодний і байдужий читає пишні оповістки, чухаючи потилицю, з наказу міліції вивішує чорні флаги, тихцем злорадствує і лихословить та натовпом облягає мануфактурні крамниці, збуваючи «червінці»: а ну ж вони покотяться донизу. І хоча фактично нічого не змінилось, але психологічно утворюється грунт може за того «неустойчивого равновесия», в якому перебуваємо, й не зовсім безпечний. Це розуміють «партійці» і виходячи з мітингів після офіціяльних славословій, злісно сичать на натовп: контрреволюціонери!... А це зовсім не контрреволюція, а просто збайдужнілі, глибоко перелякані, ні до чого не цікаві люде. І зробили їх такими ті ж самі, що тепер злісно на них нарікають.

На довгий час почнеться ота казенна словесность, в якій слово «геній» мигтітиме певне так часто і акуратно, як телеграфний стовп над залізничною колією. Я читаю Леніна з перших його виступів, з середини 90-х років і його грубий тон ординарного агітатора ніколи не промовляв мені до душі. Плеханов був далеко талановитіший. До генія йому, як письменникові, певна річ дуже далеко. Як практичний політик, він більший: сильна вдача безперечно виявляється, яка не розбираючи пре просто вперед, не загадуючи, що з того вийде. Сильна вдача і може – прогресивний параліч. Наслідки чуємо всіма фібрами. Лад, який повстав з цьо-

* Містові і світові (латин.).

го поєднання, в кращому разі од миколаєвського ріжниться тим, що нема царя Миколи II, а натомість став Микола III Ленін. Це в кращому разі, бо більшої реакції, політичної й громадської, ніж та, що стала за наслідок «твердої вдачі» або прогресивного параліча Леніна, світ ще не видав. І не побачить ніколи. Червона аракчеєвщина – здобуток Леніна, як політика. Ну, а в такім разі чому ж не проклямувати і «без лести преданного» теж за генія?

Оратор на одному з сьогоднішніх мітингів договорився до того, що треба перейменувати Москву на Ленінське. Авдиторія мовчки (тепер усе мовчки приймається) ухвалила. Може й перейменують. Адже перейменували Хрещатик на вулицю Воровського.

24 січня. Газети (київські) говорять тільки про Леніна. Але як блідо, нецікаво, безталанно говорять! Ні на одну свіжу думку не здобулися казенні пера, жадного проблеску щирого чуття, живого почування великої втрати. Патетично, напушисто («Никогда не перестанет Ленинское сердце клокотать у революции в груди!» – це ж спеціяльно вигадати таку пошлість треба!), казенно, мертво... Ці люде, мабуть, безнадійно видихались, або й не мали духу ніколи, коли навіть така втрата не може викресати з них вогню живого почуття. Офіціяльне славослов'я, брехнею зогріте. Стиль акафистів, тільки без тієї примітивної безпосередньої віри, що часто скрашує ці витвори церковної елоквенції. Коли б Ленін міг читати цю безбарвну писанину, то, певне, пожалував би за опозиційною пресою: краще жива зненависть, ніж це мертве і мертвуще славословіє, що своє вбожество і байдужість квітчає фольговими квітами надуманого фразерства.

Хтось з ораторів (про це написано в «Прол. Правді») розповідав, що він чув розмову Леніна по телефону з сестрою. Сестра казала: «Я опоздаю сегодня домой, ты, вероятно, не обедал, так там в духовке каша – подкрепись». Деталь з кашею зворушлива, тільки оратор не пояснив, як він ухитрився почути, що казала Леніну його сестра по телефону.

25 січня. Похорон спершу призначено на суботу, а потім перенесено на неділю. Чому? Старі ортодоксальні євреї на це одповідають: «Ну, разве вы не знаете, что наш закон запрещает хоронить в субботу». Характерний жарт!

Згадалось мені ще з новітнього фольклору. Молочниця, селянка, що носить до Києва молоко, якось розказувала: «Перше був один цар, а тепер два настало: Ленін – наш ніби-то – та жидівський – Троцкін, чи якось там. Та їхній про них безпокоїться – от їм і добре живеться, а наш за нас не дбає – то нам і горе». Теж vox populi *, на який так люблять посилатись большевики.

26 січня. На сьогодні звелено вже чорні прапори вивісити. Скрізь і висять. Багато імпровізованих. Бачив я чорну хустку, бачив чорну вуальку, навіть цілу спідницю з кишенями. Як і офіціяльні газетчики, обиватель – з примусу дає сурогат, аби дешевше одбутися з повинністю. Зате залюбки вправляється у вигадках. Сьогодні знов дещо чув з новітнього фольклору. Нібито Маркса аж оце свіжо тільки пущено до раю, а то десь блукав у просторах. За ним учепився й Ленін. На брамі стоп – не пускають. «Та я його ученик!» Ні, не можна, зажди. Тоді один з воротарів «з наших» надумався. «Лізь, каже в мішок». Ленін поліз. Тоді той подав мішка через браму: «Там пройшов Маркс – так це його барахло. Передайте!»

27 січня. Похорон мав бути величній – маніфестації, гудки по всіх заводах разом, стріли з гармат, комуністичні лозунги по радіо в світові простори,– реклама хоч куди. Навсправжки ж вийшло мізерно. Сильний мороз з вітром обернув маніфестантів у якихось французів, як вони тікали з Москви в жіночих кофтах, з обмотаними в мішки ногами, радіо ніхто, звичайно, не чув, хіба на Марсі, а одинокий гудок о 4-тій годині гудів досить сиротливо. Зате в завтрашній газеті стрекотання буде за всі голови – гучніше ніж сьогоднішні гудки та гармати.

Дивно мені одне: люде борються з релігією шалено, а нічого кращого не вигадали, як огорнути Леніна чисто релігийними формами: оте виставлювання його тіла «на поклонение» (так і написано в церемоніялі!), отой скелеп з бальзамованим тілом (чим не мощі?), отой пишний по-візантійському церемоніял... Хіба це не релігійні форми? Далеко зі свого погляду розумніше зробили б большевики, коли б удалися до крематорія й спалили були тіло:

* Голос народу (латин.)

принаймні консеквентно було б. А ніхто до того не додумався. От як побут і «старі забобони» панують над розумом!

І ще друге: марксисти одкидать героїв і героїчне, а з Леніна (та й не з одного його) зробили надгероя, кумира, перед яким кадять, кланяються та розбивають лоби. І тут психіка дужча од доктринерства. Правда, багато й од спекуляції тут єсть, самореклами, од бажання використати може востаннє ім'я Леніна, для себе, для тих, що лишились. «Ленін помер – лишились ми, його партія, йдіть до нас», – це на всі голоси проказують епігони. Так, це його партія, він її створив... Але досить трохи пошукати в пам'яти, щоб допевнитись, що творець не дуже-то своє створіння поважав.

Пригадується з недавніх його афоризмів крилате слово про «коммунистическое невежество, коммунистическое чванство, коммунистическое взяточничество». По сути він глибоко нехтував свою череду, яка тільки й знала, що кадити йому. Теж рисочка, якої марксизм, здається, не передбачає й не бере на увагу.

28 січня. Бачився з одним приїзжим з Петербургу (тепер вже, здається – Ленінграда!). Тамтешні настрої, також і московські характеризує – в офіціяльних кругах як повний розвал та розгубленість, в неофіціяльних як сподівання якоїсь переміни. «Смерть Леніна – це друга сторінка нового розділу в большевицькій історії». – «А перша ж яка?» – питаю. – «А розбрат у партії: це історична подія. Так її й розцінюють там, на півночі»... Між іншим, він стверджує чутку, що й у нас ходила, ніби Троцький днів зо два був під арештом, але я й тепер цьому віри не діймаю.

Про Троцького взагалі багато останніми днями пащекують. Говорять, що його було арештовано. Говорять, що в його стріляв Калінін і поранив. Говорять, що дата під його статтею про Леніна «Тифліс» – мана: «Хіба, мовляв, не знаємо, як це робиться, тільки ману пускає, а сам сидить у Москві, ховається». Говорять, що його спіймано на кордоні, як він тікав з діямантами. Говорять, що в його руках опинились найбільш вигідні підприємства... А ось просто вже з фольклору. Приїхав ніби до Троцького батько, ортодоксальний старий єврей – подивитись, як живе синок. Повів він його в Кремль. «Це що таке?» – «Кремль». – «А, кремул (крамниця ніби по-жидівському), – це добре». Входять у палац, бачить батько портрети. «Ну, це ти, –

також добре. А це хто?» – показує на Леніна. «Це один тут гой». «Чого ж сюди гой забрався?» – «Та на його патент узято».

Під пресом комунізма розгорнулось і достигає нишком таке страшне юдофобство, що мимоволі жах огортає. Будуччина може дати нечувані ще події з цього погляду. Майже з усіма своїми знайомими я не можу на цю тему спокійно розмовляти. Це розуміють і євреї. Не дурно в новітньому фольклорі є вже промовисте оповідання про «відповідального жида». Входить нібито пасажир до вагону – на всіх лавках лежать, хоч вагон і не спальний. До одного – дайте місце, сісти треба. «Я, – відповідає, – ответственный работник, ездил на агитацию, устал, нуждаюсь в отдыхе». До другого – те ж саме: «ответственный»... До третього – і той «ответственный». Нарешті бачить – лежить простий єврейчик з пейсами. «Посуньтесь, щоб можна мені сісти» – «Ну, и я тоже ответственный!...» – «Як то?» – «А так: я ответственный еврей – я за них – показуючи на комуністів – буду отвечать, когда они пятами накивают. Так мне тоже надо выспаться хоть теперь спокойно».

29 січня. Прочитав з варшавської газети «За свободу» передмову С.Мельгунова до його книжки (вийшла в Берліні) – «Красный террор». Передмова написана гаряче, але, мабуть, суха фактична книжка далеко гарячіша: як жаром вже самий натяк на факти, в ній зібрані, палить уяву. Це має бути, певне, така ж страшна книга, як і той збірник «О голоде», з постатями людоїдів у нас тут під боком, яких не можу забути, яких навіть час не може вивітрити з пам'яти. Шкода тільки, що до нас та книга не дійде, хоча може в Європі вона й потрібніша. Ми все те бачили, все те пережили, а стару дурисвітку Європу треба вдарити по тім'ю, давши їй правдиву картину того, що у нас діялось і діється. Нехай смакує своє потурання!

30 січня. Рекорд дурости побив таки наш рідний «Більшовик». Сьогодні він надрукував і навіть усом не моргнувши:

> Ленін не вмер. Ленін невмирущий.
> Умерла буржуазна культура. Її ховаємо.

На здоров'я!

Вчора в російському театрі йшов інсценований «Рассказ о семи повешенных» Андрєєва. Місце перед повішенням, сцена

прощання зробила страшне враження. Театр затих, завмер ... і серед мертвої тиші пролунав різкий голос зверху: «И вы, мерзавцы, после этого будете расстреливать!» Це було немов грім з ясного неба. Заметушились охранники. Когось виводили. Почулись погрози... Це нагадує мені, як 1904-1905 р. на виставах таких п'єс, як «Вільгельм Тель» кожний спогад про «волю» неодмінно викликав оплески всього театра. Опозиція часто починається в театрі – нехай спершу навіть самотніми вигуками.

Дістав листи з Полтави. Там ГУБОНО (!) руйнує музей і Мощенко прислав буквально крик серця, прохаючи оборони в Академії. Не знаю, чи пощастить що зробити. Ці люде часто самі не відають, що творять, або творять у неосудному стані – що з них візьмеш! На останнім Спільнім зібранні прочитано наказа, щоб Академія припинила всяку роботу на три місяці, поки Кримський скінчить Словника! Загадка: як ці панове уявляють собі роботу Академії, коли можуть такі безглузді накази видавати? От і роби з ними яку культурну роботу!

• **31 січня.** Брехня, брехня, брехня... якась вакханалія брехні, ціле море брехні, липкої, крикливої, навіть не натуральної. Знов завзято совітська преса й промовці експлуатують байку про «краще» і зв'язок смерти Леніна з замахом на його есерки в 1918 р. і «шлють прокляття» на голову злочинців, дарма що лікарське повідомлення про причини смерти ніж словцем не згадує, що замах мав будь-які наслідки для здоров'я. Мало того: в якомусь ніби дитячому притулку дівчинка *6-ти років* у промові сказала: «*Нужно повесить* тетю, которая ударила Ильича»! Поруч з цим 6-літнім Соломоном можна поставити хіба телеграму од якогось невідомого, що *400 міліонів негрів* щиро вболівають чи плачуть над могилою Леніна...

Хтось пожартував, а розумні люде цей жарт ущипливий ширять як щиру правду, хоч певне й самі їй не вірять. А як шириться брехня показує такий факт.

Якийсь «педком» (педагогічний комітет) розіслав по школах папера, що він хоче на конкретному матеріялі вивірити, що можна про Леніна говорити дітям, а тому прохає дитячі твори, малюнки про Леніна прислати на виставку. І от почалася post factum* по всіх школах гарячкова фабрикація – адже треба

* Після події (латин.).

показатись! – «ленінського матеріялу». А з того матеріялу виростуть не тільки 6-літні Соломони, а й пишні реляції про те, як знали і як любили «дедушку Ильича» діти. І може знайдуться наївні люде, що тому й віри поймуть, а не поймуть, то удаватимуть, що поняли. А «наследнички Ленина» (вкрав із газети) радітимуть та закликатимуть до своєї крамнички, чи то пак – партії. Але чи здобріє з усього того намулу липкої брехні комуністична партія – для мене навіть не питання.

А новітній фольклор невблаганно своє зазначає. На демонстрації стоять двоє робітників і дивляться на всякі жалобні прикраси. «І-і, – каже один, – скільки то грошей вбухали на це!» – «Нічого, – заспокоює другий, – нехай і багато, але ж треба було добрий *почин* зробити».

А другий анекдот підкреслює теперішню грошову вакханалію. Вернулась якась провінціялка з Києва й хвалиться приятельці: «Знаєш, які тепер дорогі жінки стали в Києві. Іду ото я Хрещатиком, коли до мене підбігає якийсь юнак і півголосом і просто: «даю, каже, червонець»...*

Починаю стрівати на вулиці біля «Прол[етарської] Правди» В.С.Чаговця, а в газеті його статті. Вже акліматизувався. Навіть гімн Ленінові проспівав не згірш, як колись у «Киевск[ой] Мысли» блаженної пам'яти правив «літургії красоти» та кляв большевиків. На суді цей промітний чоловічина пролив сльозу й згадав, як він у Парижі ставав навколішки на місці, де розстрілювано комунарів. По суді на подяку надрукував у стінній тодішній газеті таку кровожерну статтю, якої не кожен і большевик потрапить, потім на якийсь час був зник з очей, щоб забулося про його дещо, а тепер потроху вже вилазить у «Прол[етарській] Правді». Ще одна рисочка до метаморфоз цього професіонала-хамелеона, що почав свою огидну кар'єру з одурювання гімназисток, а кінчає в такому «заведении», як совітська преса. Та чи кінчає ж? «Ево еще много будет воскресшево», як каже хтось у Гл[іба] Успенського про Рокамболя. Справді, багато з теперішніх героїв і Рокамболя на десять гін випередили.

1 лютого. Одержав листа од небіжчика... Та ще якого листа: років 18 тому писаного! 1905 р., коли ми збиралися в Києві на першу українську газету («Громадське слово», заборонене в спо-

* Далі закреслено: справді такий юнак.

виточку), обернулися ми, між іншим, і до Короленка, запрохуючи йо**го** до співробітництва. Відповіді так і не було ніякої. Пам'ятаю, мене це і здивувало, і образило. Аж ось, бувши в грудні в Полтаві, зайшов я до Короленків; розмова була про листи Короленкові, які друкує тепер його сім'я. Мене прохають, щоб я дав його листи до мене, – кажу, що маю їх більш десятка. «Ну, у нас є чорновики тільки трьох». Цікаво, кажу, яких саме. Принесено – і перший лист, який потрапив мені до рук, був – відповідь на запросини до співробітництва в нашій газеті! Тепер С.В.Короленко прислала мені копію з його. Вісімнадцять років, як того листа написано. Два роки, як помер автор... Довгенько йшов лист і справді війнуло на мене від його чимось ніби з того світу. Українська незалежна газета... Наші молоді мрії... люде, з яких «одних уж нет, а те далече»... Як це давно було і як ми тепер далеко відійшли від того – назад, у темну пащу пригноблення та безнадії! Розворушив у мені цей лист з того світу стільки споминів, яскравих картин, любих образів, що я довго сидів над ним. Чи доведеться знов коли дожити до такого часу з ясними радісними надіями, чи темна могила поглине раніш, як і автора листа? «Хотілося б до краю додивитись», – пригадуються слова Короленка. Та ще коли б, додивившись, і промовити: «ныне отпущаеши». Та хтозна, чи пощастить.

2 лютого. Принесено листа од В.Дебагорія-Мокрієвича. Знов те саме: йому й досі його книжки та рукописа не переслано. Це вопіюща справа. Більш року я вислав до Варшави для його споминів книжку (виправлену) та один рукопис. Звідти взялись переслати, взявся був один – збрехав, тоді другий – і також, видко, збрехав, хоч повідомляв мене давно, що рукопис й книжку одішле зараз. Халатність і неакуратність, що межують з злочинством. Це просто щось нечуване, – ота незрозумілива брехливість! І тим паче, що я поясняв, яку вагу ті речі мають для автора, що на них покладав, між іншим, і надії матеріяльної натури. І все ж – мов горохом об стінку! Видко, ще з часів Драгоманова неакуратність і брехливість у ділових стосунках – наша національна риса. Дебагорій пише вже з розпачем, бачить у цьому інтриги «шовіністів», що навмисне не хочуть переслати. Це, звичайно, дурниця, але тут гірше: ні на кого покластись не можна – візьметься зробити і неодмінно збреше. Сто раз я вже

жалкував, що вплутався в цю справу, і тепер просто не знаю, що почати. До речі: разом послано Чикаленкові (Є.Х.) його згадки, – так само не одержав. Мабуть і Леонтович оповідання, яке я тут для його спеціяльно переписував, хоча останній брехун і повідомляв, ніби вислав. «Уж я не верю в уверенья»... Чим уколупнути цих брехунів.

Знов з Харкова запитують Кримського, чим можуть його забезпечити. Цікава теж історія. Здається, вже з десять декретів видано, щоб Кримського і ще декого з учених забезпечити повною мірою на життя матеріяльне – і «декретовані» вчені так само перуть самі сорочки й ріжуть дрова, як і недекретовані. Теж брехуни, тільки з безмежною вірою в силу написаного папірчика. Написано папера за № – і діло зроблено. А ще кажуть, що забобони перевелися – ні, віра в магічну силу записаного живе в комуністичних серцях так само, як віра в закляття у папуаса. Тільки результати у нас гірші.

3 лютого. Доклад Гермайзе про Коліївщину – на підставі новознайдених документів. Вічна історія: деспоти задля прекрасних очей дипломатичного приятеля віддають на катування спровокованих людей.

Заходив до Л.О.Яновської. Страшне враження. Живий труп, несповна розуму. Брехливість, жебрацтво. Ті ж самі скарги на дочку, явно неправдиві («нема хліба» – а до чаю дали булку з маслом), випрохування грошей («колись сяду на вулиці з дощечкою: «подайте ювілятці»), – очевидно непотрібне («щоб не бачили, що Ви мені дали»). А до того колосальні претензії до громадянства: «Я робила, я працювала і от мені яка дяка тепер! У дочки на шиї сижу, наче я для неї робила».

Пригадується мені, як вона «робила» вкупі з денікінцями, як я стрів у Києві на вулиці її возлюбленного Юрика другого дня по сутичці біля Думи, як вона з добровольцями тікала до Одеси... І жалко, і досадно. Завжди з неї була фантазерка, а тепер, після параліча, це досягає просто патологічних форм! А тут ще цей нещасний ювілей, який зроблено невдало і під цей час, коли такими письменниками преса не цікавиться, як і видавництва.

З комуністичних анекдотів – себто таких, що ними забавляються комуністи на своїх приватних вечірках. На з'їзді, коли Ленін робив доповідь про переможний хід революції, якийсь

українець завважив: нічого з того не буде: жидів не вистарчить. «Не турбуйтесь, товаришу, на дурнів їх вистарчить».

У «Більшовику» стаття про кооператив у Кривому – велика, докладна, «підвал». Про Юркевича згадано одним словом: деякі відділи кооператива містяться в домі «поміщика Юркевича»!. А про те, що цей поміщик менш усього був поміщиком, що його селяне звали батьком і що він справді був батьком кооперативу – ні пари з уст. Так хами пишуть історію...

5 лютого. Останніми днями якась метушня по місту. Переводять з великою парадою в'язнів одного «Дома предварительного заключения» (офіціяльно ДОПР, або як витолковують це – «Дом отдыха политических работников») до другого. Сьогодні бачив цю параду: війська неначе на війну зібралось, перехожих заганяють у двори, крик, зик. Водять щодня. Часто босих, мало не голих. Колись з цим крилися – тепер усе на видноті і більше в десятки разів. До речі, усі київські «Допри» увінчані величезними червоними зорями, а вночі ще й світло в них запалюють. Горить червона зоря на «мертвому домі»... Виходить аж ніби символічно.

Одбулася перенесена на сьогодні звичайна четвергова розмова. П.* читав проект. Почав за упокій – скінчив за здравіє. Після гарячих дебатів мало не розбіглися. П. разом з Дорошкевичем очевидячки силкуються виправдати свою позицію опортгонізму, що часом аж до сервілізму доходить. Врешті умовилися ще раз зійтися. Як це вже мені надокучило – нудьга!

Страшну історію вичитав у «За свободу». Зайцева, як виявилося, служила в ЧЕКА і, переїхавши до Варшави, шпигувала й там і навіть збиралася потруїти українців. Виказав на неї чоловік... Це щось взагалі потворне. Влітку вона була в мене і хто б подумав з її простодушного оповідання про свої митарства, що там ще є й «задня думка». Була з дочкою, маленькою дівчинкою. Серед якої гидоти живуть тепер діти, скільки бруду налипає до їхніх чистих душ! По цій новині хожу як зварений, до пам'яти не дійду. Нікому не вірь, бійся найпершого приятеля, найближчої людини у цьому нашому «раю». А П. з Д[орошкевичем] до його притьмом тягнуть...

Померла Л.П.Линицька, хороша артистка і, що дивніше,

* Прізвище не встановлено.

разом і хороша людина. Бідувала вона дуже. Жила в нетопленій хаті, голодувала, жила самотою. Сьогодні вранці коли зайшли до неї сусіди, то вона вже охолола. Я ще недавно був стрів її на вулиці і насилу впізнав, – так вона постаріла. Виходимо потроху в тираж. Чия-то тепер черга?

7 лютого. В кінці цього місяця маю здати Державному видавництву два томи Шевченка, а ще й досі по-настоящему не брався за роботу. Потроху обростаю матеріялом та й по всьому. Взятись за писання – статтю й коментарі до Щоденника (т.IV має піти першим) ніяк мені не дають. Щодня якась дрібниця, мала-малесенька, і здебільшого не одна, а десятки (то дрова, то сніг, який треба скидати з даху, то засідання, то протоколи, то якісь прохання і доручення од когось із сотень знайомих, і т.п. і т.п. без кінця і краю). Ці манюсенькі дрібнички, і саме тим що манюсенькі, мов курявою окривають життя, забирають час, розбивають увагу, одтягають од роботи. Розбиваєшся на тисячі скалочок, а головне, «єдине, що на потребу» – лежить без руху. І так ціле життя, одколи я себе пам'ятаю. Те, що найбільш хотілося б робити, робиш уривками, нашвидку, ніби крадучи час. І через те все виходить невдало і нічого, опріч глибокого невдоволення, по собі не лишає. Щасливі ті, хто може заперти собі уха од усього, запертися сам у кабінеті і без перешкод робити щось одне, що до душі. Я ніколи не вмів так робити і через те ніколи нічого мені не вдалося.

Збудив мене стукіт у двері. Принесено запросини до комісії, що уряджає похорон Линицької. Зараз пішов туди. Застав небіжку вже на столі. Як вона нагадала мою маму в труні, у вічно пам'ятному січні 1917 р...

Вдень ховали співробітника Академії, доктора Омельченка, що як і Линицька – помер раптом, на серце. В Софії правили службу, а по місту пішли без духовенства: якась фарисейська мішанина стилів. Слухаючи довгих і безталанних промов над труною перед Академією, думав: отак і над тобою добрі люде говоритимуть довго і нудно нікому непотрібні слова і всім буде тяжко, і всі думатимуть – та кінчай же швидше, не тягни...

Приїхав посланець з Харкова і такого наговорив, що просто руки опускають. Та про це не хочу сьогодні писати.

Увечері зайшов Зеров, приніс своє «Нове українське письменство» з написом «Vesxigia (здається, треба – vesxigio?) seguor.

Отже не розберу до ладу, чи має це значити: «йду слідком» чи «ганяюсь» (російське – «преследую»)? Бо як розказували мені, в своїх лекціях він більше другого пильнує, з глузуванням та дотепами. Мало не всю книжку й прочитав сьогодні. Книжка добра, змістовна. Автор справді найталановитіший і найбільш тямущий з молодших істориків нашого письменства, має смак і свій стиль. Єсть дрібні помилки й недогляди і тенденція дивитись на давнє письменство з погляду сучасної естетики (подібне, між іншим, він закидає й мені). Але в усякому разі це серйозне придбання, а не Дорошкевичів смітник.

8 лютого. Ховали Любов Павлівну. Оперний театр стрів похоронним маршем біля свого будинку й промовою. Курбас цього не здогадався зробити, – характерно! Та й що справді йому Линицька? Артистка, що грала «нутром» (себто по-людськи) і не вміла ні по трапеції лазити, ні стрибати стрімголов.

9 лютого. Вже три дні розмовляю з Синявським, що приїхав із Харкова з проектом заснувати там філію Академії. З розмов справа мені цілком стала ясною. Бачу руку Янати. Цей енергійний на інтриги і мертвий на діло чоловік рішив ще раз «зробити добро» Академії (скільки він вже капостей починив, то й не сказати!), тим паче що сидить тепер у Харкові і може інтригувати без перешкод. Кандидатура на академіка тут провалилася – ну, значить, можна з других дверей зайти: вижени муху в одно вікно, вона влетить у друге. Дивне якесь самолюбство у цієї людини, що уперто товче носом, навіть діставши по ньому ляпаса. 1921 р. був над ним навіть громадський суд, що визнав його вчинки за антигромадські – ніякісенького враження, капости ще гірші, втручання не в своє діло все настирливіше. Спільне зібрання торік виключило його зі співробітників – і все ж не помоглося. «Ево еще много будет воскресшево» – пригадав я тоді з Успенського і, на жаль, не помилився. Воскрес Яната в проекті Харківської філії Академії. Склад проектованої філії й спроби, яких ініціятори беруться, ясно показують, що справа не в науці, а тільки в тому, щоб добитись академічного становища. Фактично це була б руйнація Академії, бо большевикам потрібна лиш *вивіска* Академії і коли б вони здобули ту вивіску в Харкові, на Академію можна було б тоді махнути рукою й полишити її на

вмирання. Організувати ж якусь роботу в Харкові було б неможливо: одно пропало б, друге не народилося б. Розказав усе це післанцеві й написав до Харкова, але чи то поможе – не знати. Харківців, видко, дуже спокушає думка прикрасити свою «столицю» академічною вивіскою, – ну, а з нашими партизанами та пушкарівцями трудна справа.

10 лютого. Одкрито художню виставку. Серед малюнків переважає дві крайности. Одна вся пішла в лінію і фарбами пробує розв'язувати якісь геометричні завдання. Друга – копіює старі наївні гравюри, без перспективи, без новітніх здобутків. На цьому крайности й зійшлися. Коли сюсюкає дитина – це часто буває гарно, принаймні мило, безпосередньо; але коли отак недорікувати починає доросла людина – це гидко, бо претензіозно, штучно, вимушено. А офіціяльні й офіціозні соловейки, що виступали на одкритті, виспівували, що це й єсть саме пролетарське мистецтво, «мистецтво для найширших мас». Цікаво, що в йому ті маси розібрали б?

Була Марія Миколаєвна Гр[інченкова], скаржилася на свою долю – її кілька разів обікрадено. Думає на молодих Ч.*, що живуть в одній з нею хаті. Це страхіття, якщо правда, бо показує, як пішла вглиб деморалізація. Страхіття, якщо й неправда, бо показує, як зросло недовір'я до людей.

Ввечері засідання Історично-літературного Товариства, пам'яти Лесі Українки присвячене. Нуднувате. Драй-Хмара засушив Лесю Українку, мов сухарі.

12 лютого. Два дні, вчора й сьогодні, одбувалося Спільне зібрання з приводу Харківської філії Академії. От уже правда: один дурень камінь закине – десять розумних не витягнуть... Та й з «розумних» дехто не від того, щоб «дурневі» допомагати, – напр[иклад] Тутківський. А взагалі – безпорадність, боязкість, балакучість безкрайня... Врешті вирішили більшістю – поставитись до філії негативно, але ніяких заходів офіціяльно не розпочинати. Дійся, мовляв, воля Божа. Та й то ще добре, бо вчора можна було думати, що Тутківський залякає полохливих учених і за собою потягне – під Янату.

---

* Прізвище не встановлено.

Злоба дня – визнання СССР західними державами спершу Англією, тоді Італією. Большевики страшенно того домагалися, й радіють, але офіціяльно удають, ніби це їм байдужісенько: перемога ще на одному фронті та й по всьому. Воно то й справді – за цю перемогу коли б не довелося платити більше, ніж за всі попередні...

13 лютого. Негаразд із Словником, що робить Комісія живої мови, а редактує Кримський. Щодня мені скаржаться – Комісія на Кримського, Кримський на Комісію. Ніби він затягає роботу й поводиться неколегіяльно («самодержавно»); ніби Комісія складає Словник тенденційно і не науково і тому доводиться багато виправляти і напереспір комісії.

Мабуть, обидві сторони винні. Комісія й видавці («Шлях Освіти») тягнуть і мене до цієї справи. Огинаюся. Не хочеться совати пальця поміж двері. До того ж маю досить роботи з Шевченком, коли б видихати, і в чужу парафію нема охоти лізти.

15 лютого. Мода настала на українську літературу. То жадного видавництва не можна було переконати, щоб видавало старших українських письменників, а це наперебій закликають до роботи – «Державне видавництво», «Шлях Освіти», «Час». І саме тоді, коли у мене абсолютно часу немає. Сьогодні була нарада в «Часі». Намічено цілу бібліотеку з укр[аїнських] письменників. Од редактування цілої серії одмовився, а запропонував тільки Гребінку, Свидницького та Грабовского, бо вони у мене виготовлені ще з 1920 року, коли я мав занадто багато вільного часу, блукаючи поза Києвом.

16 лютого. Здав Грабовського «Часові» для друку. Довга історія з цим виданням. Ще либонь 1901 р., перед смертю, Грабовський прислав був мені виправлений примірник «Кобзи» та чималий зшиток віршів на додачу до книжки. Мав я його подати до цензури, – тим часом Грабовський помер (1902 р.) і у мене зринула думка підготувати повний збірник його творів. Пам'ятаю, що підготовча робота у мене була р[оку] 1905 закінчена (збірка первісних редакцій, одбирання, переклад і т.п. – у Грабовського дуже складне і поплутане все). Кілька часу тяглося, що можна було з цензурного боку попробувати. Але події 1905 р.

одтягли увагу в інший бік. Потім тюрма, потім редакція – і знов з повним виданням довелося попрощатись. Але якось одтягалося і те, що прислав Грабовський.

Там настала війна – українська книжка підпала під заборону. Потім революційні турботи... і але нарешті р[оку] 1920 перебуваючи в нелегальному стані, я виготував Грабовського для «Книгоспілки», взявши власне останній рукопис Грабовського. Та було вже пізно: «Книгоспілку» націоналізовано, українська книжка знов потрапила під заборону – з іншого боку. Чотирі роки пролежав рукопис у «Книгоспілці» і в мене. Може аж тепер вийде, коли знов якийсь фатум не стане на заваді. [....] * [....]Лободи. Багато про [....]** 10 лютого виразного блискучого, як неблискуча і сама постать ювіляра, хорошої людини й товариша, але не з тих людей, що запалюють навкруги себе велике полум'я. Мені довелось, проти волі, головувати в зібранні і проводив я його мляво і, мабуть, нудно. Терпіти не можу оцих перших ролів на людях; волів би завжди сидіти в куточку та слухати інших, а не самому говорити. Нічого у мене не виходить і самому робиться нудно.

17 лютого. Засідання з приводу т[ак] зв[аного] «Заповітника Шевченкового» біля його могили. Знов бачив малюнки *теперішньої* Шевченкової могили. Страхіття! В історії могили ці малюнки стануть колись поруч знаменитої фотографії зі стражниками 1914 р. Ще в травні хреста скинуто, розбито і з постаментом скинуто в яр – там уламки валяються й досі і на них лишився напис: «Шевченко». Символічно для большевиків! Жалко хреста – такий він простий був і так своєю простотою гармоніював з наокружною природою. Але – хрест, і хрестоборці зробили з його «пам'ятник самодержавія Шевченкові» (а самодержавіє цей самий хрест у буцегарні держало, поки дозволило поставити!) і знищили. Натомість наставили жандитових яток, арок з дикту, паскудненький бюстик, наробили галасу – і забули. Запаскудили святе місце. Тепер думка знов поправляти громадськими заходами. З бажання комісії я написав проекта, а в йому разі вимести все, що там нажовано й вернутись до простого, але величного пам'ятника в формі високої корони, або обеліска. Найкраще було б поставити таки старого хреста, але про це тепер і думати

* Далі частина тексту пошкоджена.

** Те саме.

нічого. Многостраждальна Шевченкова могила! Як вона одбиває на собі історію України! Дочитав Еренбургову книжку «Трест Д.Е. История гибели Европы». Характерна мішанина: дійсність, що одгонить фантастикою, і фантастика, що являє собою непідроблену дійсність. Книга саме в стилі нашого божевільного часу, як одгук зневір'я, упадочництва, що охопили світ і одбиваються і в публіцистиці, і в мистецтві. Не вважаючи на свій парадоксальний зміст, вона добре завважила основну тенденцію нашого часу, що виявилась і під час війни, і в повоєнних подіях – аморалізм, який доводить до дійсно жахливих наслідків однаково і в межинародних, і в межилюдських стосунках. Смеркова ілюстрація до смеркового часу.

18 лютого. Говорять про суботній ювілей. Більш-менш задоволені. Найбільше сам ювілят. Послав листівку до Перетца.

19 лютого. Засідання в Держ[авному] видавництві. Знов міняють плани, наміри, роботу. Доколі, о Господи? Півроку балакаємо.

Читав «За свободу». Найцікавіше – стаття Арцибашева про Леніна: гостра і розумна. Діяльність Леніна він розглядає як у світлі його хвороби і робить низку дотепних висновків. Стаття Бурцева на ту ж таки тему – істерична дурниця.

20 лютого. Був білорус – прізвище сказав невиразно, – цікавлючись роботою в Академії. Дав йому всі потрібні йому відомости і натомість розпитав, що у них робиться. Видко, культурна робота у білорусів саме починається на широкий штиб. Подав йому думку, що треба все те координувати й завершити – утворенням білоруської Академії, притягти Карського, Довнар-Запольського, Завитневича, та ще кого можна з білорусів – учених. Про Карського одказав, що у білорусів з ним стосунки попсувались через його останню книгу.

На нашу Академію дивиться мало не з побожньою заздрістю.

Прийшла з Харкова телеграма за підписом Чубаря – що звелено припинити переташування музеїв у Полтаві. Це відповідь на той протест од Академії, що я склав з доручення Відділу. Побачимо, чим справа скінчиться.

21 лютого. В додатку до харківських «Вістей» («Література, наука,мистецтво», ч[исло] 7) дополемізувалися вже буквально до «argumenta baculina»* С.Пилипенко пише: «Я, мовляв, одповідаю М.Семенкові «звичайними(!) полемічними фразами, але вважаю, що іноді відповідають на таке *не* фразами». А редакція додає ще на догад дещо про тих, що «вміють вести «товариську дискусію» лише голоблею». А найголовніше – ніяк не розбереш, чого саме орудують полеміст в своїй товариській дискусії такою делікатною зброєю. Якісь такі скрупулезні дрібнички, що їх непосвячене в таємниці око й не добачить. Невігласи й нездари, яким випадково потрапила до рук монополія друкованого слова. І що вони зробили з його!

Той самий пишний Михайло Семенко видав свого «Кобзаря(!)». Його книгарні не хтять держати, і через те я ще його не маю. Казали мені, що Семенко надрукував там свою автобіографію, підшиваючись під Шевченків життєпис, – нема тільки про похорон та могилу.

Коли йому хтось жартома це завважив, то він ніби одказав: «А це ідея. Шкода, що не догадався». Справді, шкода...

Звичайна четвергова розмова. Ніби договорилися, хоча настрої такі, що мене забирає охота вмити від усього руки. Люде, що на собі зазнають насильства, тільки й думають про те, як би вчинити його над кимось іншим, як матимуть силу. Через те певне вони її ніколи й не матимуть.

22 лютого. З новітнього фольклору. Змагаються за віру. «Бога нема, – каже один. – Скільки я вже його лаяв, а проте і голова мені ціла, і руки роблять, і ноги ходять. Коли б був Бог – то хіба б він стерпів образу й не покарав?» – «Стане Бог на таку козявку увагу звертати! – одказує другий. – А он ваш найстарший вже й без рук і без ніг і без голови лежить». Nota bene: ** анекдот належить до того часу, як Ленін ще живий був.

Написав листа до О.Синявського.

23 лютого. З новітнього фольклору. Приходить «червоний крамар» до своєї крамниці й бачить – погром: розкидано,

---

* Argumentum baculinum – переконування насильством (латин.).

** Зверни увагу (латин.).

розграбовано, все догори ногами. Були злодії. «Ленін умер, а ленінізм лишився» – зробив висновок крамар.

Не анекдот, але на анекдот скидається. Цими днями в одному з клубів якийсь оратор вихвалював геніяльність Леніна такими аргументами: «Тепер відомо, товариші, що у т.Леніна тільки 1/4 мозку була нормальна. І от п'ять років цей чоловік правив Росією тільки *четвертиною* мозку. Хіба ж не геніяльний...» і т.д. Sancta simlicitas* не зважила, що хапається дуже небезпечного аргументу, бо коли навіть «*полуумных*» людей уважають за дефектованих, то що вже казати про «чверть-умних». А висновки слухачі зробили логічно правдиві, хоч для промовці ледве чи бажані.

Одписав М.Яшекові (Харків) та Вол[одимиру] Пархоменкові (Ялта).

24 лютого. Вдень етнографічна вистава Антропологічного музею ім.Вовка («Ірод», «Максимиліян», «Коза»), ввечері – концерт старої української пісні. На один день – забагато хорошого. Концерт нагадав давні українські хороші концерти ще в літартистичному Товаристві на Рогнідинській вулиці.

25 лютого. Не анекдот, але од усякого анекдота краще. До Академії прийшла відповідь на мій папір про полтавські музеї. Сповіщають Академію, що полтавським властям звелено («Запропоновано») не чіпати музеїв, документ додає: «Разом з цим Секретаріят ВУЦВК висловлює своє здивування з приводу того, що Всеукраїнська Академія наук, звертаючись до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, пише *російською мовою*. Виходить, ніби Всеукраїнська Академія наук ігнорує розпорядженням (!) Радянського Уряду, щодо рівноправности мов та найширшого розвитку української мови на Вкраїні». Підписали: Буценко, Зорін. Давно я так не сміявся весело, як тоді, коли читав цього документа!... Шкода, що не можна відповісти Буценкові з Зоріним, що практика у них у ВУЦВК'ові була досі така, що українських паперів просто не читали і нашим делегатам ще торік заявляли, що навіщо, мовляв, пишете мовою, якої ми не розуміємо? Отже доводиться в таких наглих випадках, як полтавський, вживати російської мови, щоб прочитали і почу-

* Свята простота (латин.).

хались. І раптом – он який, за Божою допомогою, поворот стався: совітські обруситслі обороняють українську мову од мене... Ну, як же не зрадіти?

До речі, свіжий анекдот з «совітських». Вихрестився якийсь Мойше і тільки що вийшов з церкви, як підбігає до його родич: «Мойше, що ти наробив?» – І, по-перше, зовсім я не Мойше, а Михаіл Соломонович, а по-друге – навіщо ви *нашого* Христа розп'яли?» Останній докір* чи не нагадує трохи офіційну догану Академії наук...

Написав статейку про «Вік» до «Бібліологічних вістей», бо вже з цим мені давно з редакції набридають.

26 лютого. «Червоний Шлях» устругнув нову штуку: в 9-тій книзі надрукував оповідання одеського провокатора (кілька десятків чоловіка поставив під розстріл і тим сам хвалився) Бузька.

Здається, досі одне тільки «Новое Время» прославилось було співробітництвом провокатора, та й то «Маска» – «мальчишка и щенок» перед Бузьком.

А тяжко-розумний Коряк ще й припечатав у додатку до «Вістей» (ч[ислі] 5) коментарієм: «Д.Бузько дає спогади чекіста «Лісовий звір». Річ переконує, що автор знає, про що пише. Декому може не подобатись. Річ корисна». Начхать, мовляв, що декому не подобається: нам корисна»... До такого цинізму, та й ще тупого, ідіотського цинізму, мабуть ніхто не падав. А редакція, коли їй завважають, що якось незручно авторам-співробітникам являтися під ручку з провокатором, невинно одповідає, що це, мовляв, помилкою сталось. Ох, оця ще sancta simlicitas одвічна й непропаща!

Але чи sancta simlicitas? Бо ж ця й подібна простота все ж не до вуха ложку несе, а до рота – тямить дещо. Цими днями «Більшовик» (ч. 45) подав звістку про нову постановку театрального новатора Курбаса. Має йти Кропивницького «Пошились у дурні» – дуже «нова», виходить, п'єса... Але новина справді таки є. «В цій постановці уперше буде використаний новий засіб реклами. Дієві особи будуть рекламувати ці сцени. Рекламні тексти, що будуть замовлені ріжними підприємствами, будуть драматизовані і введені в п'єсу як органічні складові частини спектаклю. Таким

* Далі закреслено: хіба трохи.

чином ,реклама набирає цілком нових театральних форм і звичайно буде живішою за всяку мертву рекламу. Тексти реклам приймаються в конторі «Березоля». Отже, маємо вже не театр, не нове мистецтво, а простісеньку крамничку глашатая нового мистецтва, отого безграмотного «Березоля».

Також, до такого безстидства не спускався жаден театр, опріч кабаретних «заведений» та, виходить, новаторського «Березоля». Цікаво, чи пролетаріям має служити своєю рекламою цей побірник «пролетарського» мистецтва? З реклами почав, рекламою, мабуть, і скінчить: справжнє обличчя вискочило таки.

27 лютого. Вийшов мій «Карпенко-Карий». Видано гарно, а надто як на теперішній час.

Почав вступну до «Шевченкового журналу («Щоденника») – том IV академічного видання – статтю. Власне, мені треба було вже її скінчити, бо завтра термін, щоб здати до видавництва працю. Але, «за недосужністю і ділами по должности», а найпаче за всякими дрібницями – мусив опізнитись. Не люблю неакуратности, та нічого не вдієш...

28 лютого. До колекції безстидств – літературного та театрального – доводиться придати ще й безстидство з наукової сфери. Сьогодні «Більшовик» пустив статтю «професора» (ох, ці совітського образца професори!) Клепатського – «Всеукраїнська Академія наук». Трохи пліток і брехні, багато нахабства і ціле море хамства та підлизництва й запобігання перед властями – такі ознаки цієї «наукової» критики. Загальний висновок – робить «професор» кар'єру, тільки не своїми, а чужими боками. Та ще як робить! Ось порада Академії: «Не зайвим було б, аби (!) часами ВУАН виносили свою науково-популярну діяльність і за межі Києва, злучаючи її з екскурсіями. Бувши ректором Кам'янець-Подільського ВІНО, я з професорами й студентами робив такі подорожі (навіть з музикою або хором) на окраїни міста і на довколишні села, з великою користю як для населення, так і для самої установи, що в такий спосіб зросталася з населенням». Рецепт – з музикою й танцями повинна йти Академія до людности. Весела буде наука! А ще була б веселіша, коли б веселий «професор» не забув ще й самогону. А висновок: «треба поповнитися людьми нового закалу, свіжими й енергійними, з са-

мостійною ініціятивою», «пора всім українським ученим узяти активну участь у вирі життя та стати енергійними провідниками радянського будівництва». Я знаю цю самовдоволену тупицю: він бував колись на з'їздах ТУП-а як делегат з Одеси; в Кам'янці проти його було знято цілу справу за розкрадання й спродаж архівів. Тепер цю свою «наукову» кар'єру кінчає (чи може починає наново?) він ідіотським доносом на Академію. Модно... Тільки на що ці молоді й немолоді кар'єристи друковане слово повернули! Гидко газету в руки взяти од подвиґів цих плазунів, що вважають на повну безкарність за свої вчинки (дивився у сьогоднішньому «Більшовику» ще статтю Меженка, малий фельєтон Ковальчука і інші, – і так день по дню!). Ох, коли б хоч тінь була незалежної преси, щоб цих торгуючих у храмі затаврувати! «А діждемось таки колись!»

З Держ[авного] видавництва дали мені на рецензію рукопис В.Чаговця про смерть, похорон та могилу Шевченка, – писаний по-українському. Вже до українства добирається цей шилихвіст! Чує, що поки що заробити тут можна. Праця проте лихенька, нашвидку спартолена і крикливої брехні багато. Для хахлов, мовляв, і такой Бог брядє... Одержав листа од В.Герасименка і зараз же одписав (про Номисові приказки).

29 лютого. З новітнього фольклору. В одній совітській установі лишилося 28 пудів цукру, його треба було поділити між 7 співробітників. Бухгалтер ділить так (з правої руки починає):

$$\begin{array}{r|l} -28\text{ п.} & 7 \\ \underline{7} & \underline{13\text{ п.}} \\ 21 & \\ \underline{21} & \\ = & \end{array}$$

Вийшло 13 пудів. Іде до контролера.

Той вивіряє, множенням:

$$\begin{array}{r} \times\ 13 \\ \underline{7} \\ +\ 21 \\ \underline{7} \\ 28\text{ п.} \end{array}$$

І в його значить, 13. Посилають на затвердження до головного бухгалтера. Цей уміє тільки складати. Отже – складає спершу трійки, тоді одиниці:

$$\begin{array}{r} 13 \\ 13 \\ 13 \\ + \quad 13 \\ 13 \\ 13 \\ 13 \\ 13 \\ \hline 28 \end{array} \qquad (3+3+3+3+3+3+3+1+1+1+1+1+1+1=28)$$

І в цього виходить – 13. На жаль, анекдот про совітську бухгалтерію не каже, що вийшло, як почали в натурі ділити...

Ні, таки каже. Записавши попереднє, почув нову варіяцію, з кінцем. А кінець такий: пішли з ордерами на 13 пудів до кладовщика. Він подивився і як тямив цифри так само як і головний бухгалтер, то склав 1 і 3 (1 + 3) і дав усім семи претендентам по 4 пуди. Вийшло зовсім гаразд.

1 березня. Вчорашній день закінчився сподіваною несподіванкою. Ввечері пішов на учту-концерт, що упоряжали в товаристві Леонтовича Андрієві Бєлому, але не досидів до кінця, бо мала бути приватна нарада з приводу академічних справ (Яната, Клепатський і інші). По нараді, об 11-ій годині вертався спокійнісенько додому, нічого не передчуваючи. Коли одчинив хвіртку, відразу побачив: у дворі кілька чоловіка й сани запряжені. Якась пригода... «Що сталося?» – питаю підходячи. «Це до вас, С[ергію] О[лександровичу]», – одказала Томашівська. Значить, ясно, коли до мене... «Ну, що ж – ходімте» – кажу до «товаришів» у шпичастих шапках. Одімкнув кватиру, увійшли натовпом. Їх було цим разом усього двоє та «понятий» та Томашівська. Показує старший ордера: «Предписывается тов.Левину у (ім'ярек) произвести обыск и по результатам арестовать». «Робіть своє діло» – кажу. Почали. Почали – один з стола, другий з газет, що були на канапці (совітських газет). Як звичайно буває, спершу накинулись ретельно – кожну газету розглядати, кожен папірчик перечитували, кожну книжку перетрушували. Я ходив собі по хаті, курив без перестанку й думав «о бренности жития» та вгадував – арештують чи ні: редакція ордера давала надію, що й так

минеться, бо «результатів» і не могло бути надто поганих (NB цих записок маю за закон – не держати в хаті). Минула одна година, друга... Не знаходячи нічого, що вочевидьки було б за «результат», мої [Лекопи], як теє звичайно буває, якось моментально зм'якли, змлявіли і видимо втратили охоту шукати. Зазирнули до шахов з книжками, пішли до другої кімнати, до передпокою (там зацікавили їх кліта), вернулися знов до кабінету. Старший став перед полицею, оглянув її зверху до низу розпачливим поглядом, ніби вгадуючи – в которому з цих вишикованих рядочками томів причаїлись «результати», зітхнув і сів писати протокола. Взято «Воспоминания об Украине» герцога Лейхтенбергського (закордонне видання), чорносотенна брошура – мабуть, за високопоставленого автора. Скінчили протокола, присутні свідки розписались і пішли, наслідивши в душі й на підлозі.

В чому річ? Що за причина? Ходючи, я собі про це міркував, але й досі не прирозумію. Чи не в зв'язку з Зайцевою? Але серед паперів трапилась була варшавська «Українська Трибуна» – і не звернула жадної особливої уваги, а на увагу підручного, що ось, мовляв, книжки львівські та празькі, старший, т.Левін, одповів: «ничего, эти можно». Може у зв'язку з близьким судом над так званим «Центром действия» (російська організація, дута справа)?.. В усякому разі трус робив таке враження, ніби вони шукали якихсь певних наперед відомих їм документів. Усякий папірець з штампом, з печаткою перечитували уважно, а листи – яких багато на столі – тільки перебрали. Теж новина, що кожну книжку, що траплялась під руку, перетрушували мало не по листочку, – звичайно, спершу, поки не обридло, бо щоб переглянути тисячі томів – на це ще ні разу не вистарчало у «ревізорів» зважливости й охоти. Мого листа до Раковського та заяву до ГПУ з приводу висилки в 1922 р. перечитано дуже пильно. Одно слово – причини зрозуміти не можу, а тільки, дивлячись як нишпорили в моїх паперах два індивидуї, чогось крутилась у голові фраза городничого з «Ревізора»: «две необыкновенные крысы – чорныя (справді чорні) неестественной величины: пришли понюхали и пошли прочь». «Коли б же справді пішли» – думав я собі.

Не знаю також, чи матиме ця «обыкновенная история» дальші наслідки, чи це просто помацали – чи не знайдеться чогось, на всяк случай. Але надокучило це вже мені – до смерти. Адже це

вже 11-й раз на віку! Ось мій життєпис, на зразок «жизнеописания купца Парамонова» у Щедріна (хто і коли його «тривожив»).

1. 29 грудня 1905 р. – арештовано, просидів до 24 квітня 1906 р.

2. 18 серпня 1906 р. – арештовано, просидів до 24 січня 1907 р.

3. 15 березня 1905 р., у зв'язку з приїздом Керенського, – щасливо.

4. Грудня 1918 р., трусу «державна варта» (гетьманська) не насмілилась робити, але о 3 годині вночі прийшла «взяти підписку», що не випускатиму «Нової Ради»; очевидно, тільки привід; – щасливо.

5. 26 березня 1919 р. – арештовано, просидів до 4 квітня.

6. 15 жовтня 1920 р. (раненько після Покрови, в Глевасі) – щасливо (за «диякона» зійшов).

7. 4 квітня 1921 р. (громило Єфімов, на Нестерівській), – щасливо (ціною штанів).

8. 7 червня 1921 р. («ревізор» питав: «а Академия Александровна – жена ваша будет?) – арештовано, того ж дня надвечір випущено.

9. 15 травня 1922 р.* – до ГПУ кликано «за свідка», потім трус, – щасливо.

10. 16 серпня 1922 р.– арештовано, просидів до 25 серпня, потім висилка.

11. 29** лютого 1924 р. (вчора), – щасливо поки що.

Мабуть ще «амінь» казати годі... Пізно почав я тюремну свою кар'єру, але прохожу її, можна сказати, з честю, на старости літ все удосконалюючись... Воно, правда, мабуть і система сама удосконалюється.

З огидою приступив сьогодні до прятання порозкиданих учора речей, попереплутуваних паперів. Здається, час би вже й звикнутись, але кожного разу по такій пригоді нападає на мене така бридота, що ледве можу себе всилувати, щоб торкатись до речей, захватаних жандарськими (чорними чи червоними – все одно) руками. Курйозний випадок: розбираючи папери, познаходив старі конверти з марками. Даю Льодикові, що зробився загорілим колекціонером і кажу: «якби не знайшли їх у мене вчора трусячи, то ти й не мав би марок». – «От добре!» – аж вигукнула

* Далі закреслено: арештовано, просидів до 25 серпня.

** Далі закреслено: березня.

люба sancta simlicitas. «Дурню оден, – кажу, – а якби вони мене були арештували?» «То то большевики були?» – питає. – «Большевики»... Охмарніло хлоп'я.

2 березня. Готуються люде до Шевченкових роковин. Одна українська школа обернулася до «Політпросвіти» (є така установа з функціями, як і більшість тепер установ, жандармсько-шпигунськими) по костюми. Звідти вимагання – давайте програму шкільного свята. Дали. «Цього мало, – кажуть, – давайте й самого «Кобзаря»: його треба почистити». Понесли діти «Кобзаря», почищено його в «Політпросвіті», а потім одіслано ще й до ГПУ на остаточне затвердження. Почистили і в ГПУ Тепер Шевченко ще раз вичищений. Такі фрази, як

Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани –

викинуто, хоча совітським цензорам і пробували довести, що поет же каже: «*не* вернеться, *не* встануть»; Бога також повикидано; всю «Катерину» перекреслено «за шовінізм» (кохайтеся, чорнобриві, *та не з москалями*»!) і т.п. Гидотне фарисейство: з одного боку понавішувано скрізь портретів Шевченка, а з другого – нищать його твори способом далеко дурнішим, ніж царська цензура це робила. Як скрізь, як у всьому – панує лицемірство й та безкрайня, невичерпана «пошлость», якої нестерта печатка лежить на всіх совітських починаннях. І на антисовітських також. Новітній фольклор повен її. Сьо[...] * що гробницю Леніна зроблено поблизу каналізаційної труби [...]** під час похорону мороз був 35° і серед червоноармійців та маніфестантів з примусу – сотні померзлих. Кіннотників здіймали з коней, мов дрова. Якщо це правда, то воскресли давні гекатомби, і коли Микола Романов почав своє царювання з Ходинки, то Микола Ленін нею скінчив.

3 березня. Стався епізод, що нагадує класичного осляного хвоста в ролі художника. Четверо з молоді (Буся, Гандзя, Микола, Наталя) дістали запрошення на сьогодні виступити з своїми творами в якомусь сучасному літературному гуртку. Йдучи, вони вигадали собі назву «газомотор» – ніби їхній гурток так зветься (з словника чужих слів узято – котре перше трапиться), склали

* Дали частина тексту пошкоджена
** Те саме.

кілька тріскучих віршів і навмисне безглуздої прози, написали якісь «тезиси», ніби програму – і мали повний успіх! Містифікація вдалася як не можна краще Серйозно слухали і серйозно обмірковували видиму «чепуху» (реніксу). В.В.Міяковський знайшов надзвичайно талановиті зразки нової поезії. Коли молоді жартуни читали мені свою нісенітницю, то ледве могли слова вимовляти за сміхом, хоч перед тим публічно свою ролю одіграли надзвичайно серйозно. Епізод надзвичайно характерний для теперішніх «шуканнів». Досить взяти якийсь тріскучий трафарет, присмажити його колективізмом та згадками про робітництво та ще до того усіх вилаяти за одсталість і індивідуалізм – і слава готова! Отарність доходить до того, що безперечно розумні люде, як Міяковський, грубої підробки вчути не можуть, і, виступаючи проти шаблонів, під такими безглуздими шаблонами опинились, які вже ніякого собі оправдання не мають. Пригадується мені, як на початку віку, коли з'явилися наші символісти, Ів[ан] Труш казав звичайно, читаючи щось із К.Гріневичевої: «О, тут є щось модерного» і, для ілюстрації, трусив вам перед обличчям зібраними до купи пучками. «О, тут є щось модерного» і тепер останній аргумент новітньої естетики, і треба, очевидно*, наївної дитини, щоб врешті чухнула привселюдно: та король же ж голісенький!

Дістав хорошого, теплого листа од Д.О.Заславського – з приводу його книжки про Драгоманова. І характерно – цей жид пише з Петербурга – по-українському і непогано. Принаймні, безмірно краще за багатьох новітніх «українців».

Одбулося друге зібрання з приводу академічних справ. Примірковано низку практичних заходів, щоб академічне життя підняти. Між іншим, приїхав з Харкова Яната – «поговорити». В середу будемо з ним говорити, хоча я подавав думку знехтувати цього шарлатана.

4 березня. Їде... Їде Михайло Грушевський! Їде тим самим способом, як в пісні про Зельмана співають:

Їде, їде Зельман,
Їде, їде його брат,
Їде, їде Зельманова
Всенька родина.

---

* Далі закреслено: нерозумної.

Олександр Грушевський вже гоголем похожає. Сестра і небіж теж «притулилися» вже до Академії, хоча «всенька родина» цяя й ненавидить Академію, хтозна за що. Кримський дістав листа од головного Зельмана. Цинічно-наївний практицизм цього листа надзвичайно характерний для М.Грушевського. Ще не виїхав, а вже домовляється, щоб йому гроші за переїзд Академія вернула – з яких коштів, йому байдуже. І так цілий лист про гроші, а тільки десь на самому кінчику притулилося – а також дякую, мовляв, і за обрання. Так це похоже на його!

В «Більшовику» сьогодні лист Кримського – відповідь Клепатському. Його стаття була дурна й подла. Але ж бо й відповідь під пару статті – груба, лайлива, з політичними натяканнями непристойна. Яке їхало, таке здибало: Кримський достроївся до «Більшовика», хоча йому з іншим би личило говорити тоном. З оказією одержав листа од Федора і зараз же йому одписав.

5 березня. Колéктивна розмова з Янатою. Годин з дві мурмотав він під ніс свої очевидні брехні. До речі, я дістав сьогодні листа від Синявського і ним збив теревені Янатині. Ні, не збив, бо цю людину ніхто й нічим збити не може. Все провадить своє, вдаряючи на те, що треба заводити в Харкові філію Академії. В результаті його прохали, щоб дав спокій і не втручався до не свого діла. Говорено різко, але він і цього не розуміє. Це такий панцерник, що його нічим не проб'єш.

З новітнього фольклору. Приїздить до Троцького приятель. Той водить його по своїх апартаментах, надзвичайно бідно обставлених. «Отак і живу... Просто. За роботою ввесь час. Повіриш – буває, що цілісеньку ніч спати не лягаю: все за роботою». Пішли на половину m-me Троцької – розкіш, багацтво аж очі сліпить. «Це все вона – нічого поробити не можу з її буржуазними звичками». Подали обід – царський. Троцький увесь час звертає все на жінку та скаржиться на її звички. Пообідали. Пішов приятель, а разом з ним щезла й надзвичайно дорога ложка. Минуло три тижні, стріває його знов Троцький. «Ну, тобі треба було ложку – та і взяв. Але, сподіваюсь, пора вже й вернути». «Так,– каже приятель, – нехай людина може одну ніч не спати, ну – дві, але щоб три тижні не спала – то я вперше бачу!» І веде Троцького до його вбогого ліжка й показує, що там під подушкою він сховав ту ложку.

6 березня. Звичайна четвергова розмова. Сюжет – лист Кримського. Всі обурені. Ол. Дорош[кевич] не прийшов, та мабуть більш і не прийде. Мав з ним попереду розмову, – червоніє та вболіває, що розійшовся зо мною. Я по щирости сказав, що думаю про його вчинки і як вони легко в'яжуться і з листом Кримського, яким він так обурюється. Може це й краще, що ми розійдемось, принаймні становище буде ясне.

З новітнього фольклору. Дем'ян Бєдний подав по начальству таку заяву: «Вважаючи на те, що місто Петербург, яке збудував Петро I, за революційні заслуги Леніна перейменовано на Ленінград, прохаю, чи не можна б за мої революційні заслуги твори Олександра Пушкіна перейменувати в твори Дем'яна Бєдного». – І чого доброго перейменують.

7 березня. Здав Держ[авному] видавництву до друку IV том академічного видання творів Шевченка. Ніби беруться зараз же й друкувати. Том VII теж готовий, але його відсовують з причин технічних. Роботи коло IV тому буде мені ще багато, бо поки друкуватиметься основний текст Щоденника, треба ще докінчити коментарії.

Приїхав М.Грушевський. Бачив його на одну хвилину в канцелярії, бо поспішався до видавництва. Поцілувались, хоч і не дуже тісно. Не розмовляли, бо я зараз пішов.

Лист од Б.Щербаненка з приводу альманаха. Справа ще не вирішена. Кінчив «Пригоди Тарзана» Едгара Райс Берроуза. Надзвичайно модна і надзвичайно дурна книжка, – щось на зразок творів Вербицької. Кажуть, що його ще з 5 томів є, але досить з мене й одного.

8 березня. Скінчив вступну статтю до Шевченкового «Журнала». Завтра маю її зачитати як доклад на засіданні Історично-літературного Товариства. Необроблена тільки вона. Це завжди таке буває, що мені немає часу обробити й востаннє догладити, з кожною працею так.

Дістав нову книжку «Антология украинской поэзии в русских переводах». Переклади здебільшого благенькі, зате стаття Білецького цікава. Багато його присудів сходиться з тим, що в мене в останньому розділі «Історії», хоча заходить він з іншого боку.

9 березня. Робив доклада – і втомився, наче копу змолотив. Заля велика, голос маленький, народу набилося багато, довелось напружуватись – і ніхто, мабуть, нічого не чув. З цими докладами раз-у-раз мені чисте горе, і я волів би не виступати.

Засидівся до 3-ої години вночі, дочитуючи «Мятеж» Джека Лондона. Не міг одірватись, поки не скінчив, хоча насилу вже видів од утоми. Страшно-символічна, жорстоко-символічна книга! Вічна історія боротьби поміж тими, що «на високім місці», і тими, що клубочаться внизу, ілюстрована усією силою цього дивно безбоязкого письменника. «О, тут такой обильный материал для размышления философа, попавшего на судно во время мятежа 1913 года после Р[ождества] Х[ристова]». І скільки з того матеріялу годиться і для міркуваннів над тим великим «мятежем», що переживаємо з 1917 року!

10 березня. Приїзжа з Глевахи розповідає дуже цікаві новини про селянські настрої. В школі, при чотирьох навчителях, лишилося всього 15 учнів. Коли до батьків чіпляються, чому не посилають дітей до школи, ті одказують, «бо закону Божого не вчите». Недавно було ціле зібрання, де вчителям докоряли – «ви осушені умом. Ну, нехай би вже не вчили закону, але нащо ви Бога зачіпаєте? Ви ж не доведете, чи є він, чи нема, то й не чіпайте. На що ви Богородичні свята порушуєте? То нам од дідів і батьків заказано, щоб шанувати, а ви дрова дітей силуєте рубати. Вчіть, а робити по святах не* силуйте». Находять якісь «шалапути» – мабуть, щось ніби штундові, – збираються гуртками, читають Євангелію, причащаються, панахиди правлять. Одні ходять тільки до української церкви, другі тільки до слов'янської. І разом село говорить, що на Благовіщення має бути кінець світу, що Бог зробить «розбор» між праведними та грішними. І поруч цього цілком серйозно вірять, що Марко Шляховий (його два роки тому забито) ходить додому, «бо над комином ніби світ стоїть». І це за двадцять верстов од Києва! Антирелігійна пропаганда, дурним методом проваджена, тільки ще більшу плутанину в темні голови вносить і більшу реакцію збуджує.

Знов на сцені пришелепуватий «Більшовик». Редакція прочула, що хтось з лекторів української мови «Займають ворожу

* Далі закреслено: годиться.

позицію відносно «Більшовика», бо «не радять своїм слухачам учитись української мови» з цієї газети і тим одбивають передплатника. І в результаті – ціла стаття під заголовком «Глупота чи злочин?», де справу мови «Більшовика» чи передплати газета переводить на політичні рельси («свідомий намір підбурити своїх слухачів... проти радянської української газети») і кінчає таким чудовим зворотом: «Отже, попереджаємо, що на випадок дальших «акцій» деяких лекторів українознавства ми вживемо всіх категоричних (!) заходів впливу, що розпоряджає ними радянська преса». Тут уже не доводиться ставити альтернативу – «глупота чи злочин», бо відразу видко, до чого цих дурнів з «Більшовика» доводить монополія друкованого слова. Вони вже об'являють себе незгрішенними навіть у філології! Вони, що дійсно фрази однієї грамотно скласти не можуть! А цікава була б картина, коли б лектори на погрозу відповіли: «так, мова ваша, панове товариші, справді ні к дідьку не годиться... ну, а тепер викачуйте свої «категоричні заходи». Думаю, що нічого б і не викотили, бо ж судити чи розстріляти за думку про мову «Більшовика» навіть на радянські звичаї було б занадто велика дурість. Погроза порожня. Але коли хто дурень – то це вже надовго і дурощів нахабством навіть не закриєш. – Лист з Полтави.

11 березня. Річний акт в Академії. Народу сила. Здебільшого молодь. Повна велика заля. Цим разом пройшло найкраще з усіх разів. Надто цікава була наукова промова Вотчала – дуже зручне протиставлення теоретиків і практиків науки, ілюстроване цілою наукою взаємної допомоги ріжних паростів науки. Саме, до речі, для наших часів, коли є науки-фаворити і науки – гребувані та занедбані.

Я читав Звідомлення 1-го Відділу. Дивна річ, – я зовсім перестав хвилюватись на публічних виступах. Ще недавно я звичайно не пам'ятав, що говорю, коли говорив публічно, а тепер цілком спокійнісенько. Але орудувати голосом таки не навчився і, мабуть, не навчуся.

Офіційно – сьогодні Шевченкове свято. Навіть флаги повикидано. ВУЦВК видав спеціяльне «послание» з приводу свята. А на медичних курсах (колишня фельдшерська школа) хтось з розумників накинувся на Шевченка за вірш: «У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком

малим». Як! *Ми* заводимо дитячі притулки, ми дітей силкуємось одірвати од сім'ї, зробити з них комуністів, а Шевченко бачить ідеал у матері з дитиною на руках! Архибуржуазно! Ретроградно! Контрреволюційно!... Правда... Але також правда, що цей фельдшерок має голову з «Більшовика» і також надовго... І це, мабуть, добре, що хоч дехто з цих мікроцефалів починає врешті догадуватись, що з Шевченком їм не по дорозі. Краще буде, коли з Шевченка спаде оте огидне покривало офіційної пошани, яким так щільно його закутано, що й образ Шевченків пропадає. Нехай собі із Семенком лишаються (теж «Кобзаря» написав!) та Дем'яном Бєдним упиваються. Якраз по голові була б шапка.

13 березня. Перше засідання Відділу з участю М.Грушевського. Почав був крутити старий: вимагав був, щоб «Записки» віддати цілком під історичні праці. Але – розумний! – коли побачив, що справа не пройде, одразу знітився. Ввесь час поводився лагідненько, м'якенько. Сподівається, що здобуде кошти й можливість працювати, але я до цих сподіванок ставлюся скептично.

Біда з грішми. Курс остаточно, для викупу радянських знаків, установлено – 500.000.000.000 за так званий червінець (1:50.000.000.000)*. Дрібних купюр нема. Срібні гроші (нові) я вже бачив, але їх ще не видко в обігу. Що буде – не знати, але поки що погано з розміном. Здається, ставлять власть на va banque:** коли грошова реформа проскочить, – це закріпить власть; коли ж не проскочить, буде зле для неї. А що може й проскочить, на те маємо чимало ознак. Важко одразу випустити стільки металевої монети, щоб вона задовольнила потребу, – отже можливо, що до села вона якраз і не дійде. Далі, монета ж ніколи не має тієї вартости, по якій має ходити, – треба отже якісь надвишки на довір'я до системи, а за наших обставин довір'я до держави нема та й бути не може. «Червінець» вже коштує нижче од офіційного курса. Якщо він почне знижатись і далі, то станеться те, що вже було з попередніми знаками – і тоді катастрофа. Стабілізація полетить к дідьку і все повернеться на старе безладдя. Характерні статті по газетах. Люде, які заходились були взагалі знищити грошову систему, тепер попару собі не знайдуть,

---

* Так у автора.

** Тут: великий ризик (франц.).

щоб довести, що тільки в грошовій твердій валюті порятунок. Треба, пишуть вони, село перевести на грошове господарство, тим часом, як ще недавно роблено все, щоб його знищити й завести натуральне, отой, мовляв, «товарообман». Новий, з ласки непа, поворот од комуністичних утопій. Вже од них нічого, опріч фразеології та дрібних капостів, і так не лишилося. А тепер ще оця грошова реформа: чи пощастить з нею, чи не пощастить, а удар по фантазіях вона має завдати смертельний.

Лист од Г.Є.Келлер – прохання висилати академічні видання до Ost-Europa Institut в Лейпцігу. – Лист од В.Перетца в справі української дослідчої катедри в «Ленінграді». До речі: поштові штемпелі на конвертах подвійні – і Петроград, і Ленінград. Очевидно, ще не встигли всі поштові установи нових штемпелів придбати. А разом погроза: листів, адресованих на Петроград – адресатам не доручатимуть.

Заходив В.Чеховський. Розповідав про церковні справи. Є підозріння, що дехто з церковної Ради (Янушівський, навіть Мороз!) служать у большевиків. Совітські, виходить, автокефалісти... Система провокації вже й туди залізла і робить розклад, як у школі, – скрізь. Не раз, а може сотні разів ставив я перед себе питання: а може я помиляюсь щодо большевиків; може моя «стара» істота просто не розуміє «нових» вимог часу, може мій «старий» міх «нового» вина не вміщає. Може з мого боку просто несправедлива ота відраза, яку почуваю до цих «героїв нашого часу». Тяжкі це питання, і тяжкі переживання... Але коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на брехні й провокації, на світовому дурисвітстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні ознаки розтлінного режиму. І він мусить загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш. Але скільки ще людей отруїть, зопсує, здеморалізує оте порохно, ота гнилизна трухлява.

14 березня. Скінчив читати «Люди – боги» Уелса, новий фантастичний його роман. Я люблю його романи – вони не глибокі, але здебільшого з сміливим розмахом фантазії, з цікавою

фабулою. «Люди-боги» навіяні нашого часу «смутою» і проказують ніби шлях до «Утопії», що колись має бути. На жаль, зроблено це не дуже яскраво й одпочинку од спеціяльно наших болячок не дає.

З новітнього фольклору. № 1. «Ленин умер, но дело его живо»... – «Как – Ленин имел дело? Чем же он торговал?» – «Он не торговал, он боролся с торговлею, он разрушал ее, как разрушал и весь старый мир». – «Ну, тогда лучше бы Ленин был жив, а дело его умерло». № 2. Ленін прислав з того світу Рикову телеграму: будь ласка,товаришу, подбайте, щоб Ленінград знов на Петроград чи Петербург повернули. А то я стрівся тут з Петром, він з своєю «дубинкою» – то, розумієш, що коштує мені ваша вигадка... Так змилуйтесь же, будь ласка!

№ 3. Ну, що це робиться у вашому Києві! Позаводили якісь сажневі вивіски, поначіпляли величезних літер, але не твердо, вони падають на перехожих, провалюють голови... От і на мене оце впала була одна літера»... – «Ну, та голова ж у вас проте ціла». – «Так, бо то був – «мягкий знак».

15 березня. Крутить старий крутій! Сьогодні намігся, щоб скликати приватну нараду в Академії і почав – висловлювати своє незадоволення, що на попередньому засіданні Відділу обрано на академіка – Гнатюка. Не може Гнатюкові простити колишнього. Домагався – чи не можна бодай одікласти діло про Гнатюка з обранням у Спільному зібранні. Довелося дати одсіч. Тоді зм'як і почав говорити, що варто б інших галичан пообирати до Академії. Сказано йому, що вже обмірковувано кандидатури Возняка, Студинського, Щурата. Опізнився й з цим. Неспокійний старичина!

Новий лист од Перетца. Описує Шевченкові роковини в «Ленінграді». До речі: листів усе прибуває, а одписувати часу не маю. Доведеться якийсь день спеціяльно на це асигнувати й пооодписувати всім заразом.

16 березня. Де далі – з грішми гірше. Раділи совітські публіцисти: з реформою, мовляв, кінець спекулянтам. А виявилось, що спекулянти саме тепер і наживаються: щоб розміняти «твердого» паперового червінця, вже чотирі карбованці платять. Фактично це значить, що «червінець» катастрофічно летить донизу. Ка-

жуть, що привезено до «фінодділу» срібну монету – і ця поштива установа нікому не виплачує платні, а спекулює собі любенько. От і «кінець спекулянтам!»

Одержав листа з «Допра» (тюрми) од якогось Махині. Прохає реферата або книжок для Шевченкових роковин. Одписав йому, що вже пізно, а книжок попробую послати. – Ще лист од якоїсь поетки з додатком поеми «Отаман Ясний». Пише: «Мені б хотілося, щоб до мене озвався Сергій Єфремов. Бачте, Єфремов ще в нас зостався; і жити з ним одночасно, з моєю хворобою (мабуть, вірші?), і не мати й слова від Його (так таки з великої літери!) – це терпкий жаль!» Що за чепуха! Подивлюсь, що за поема... Скільки довелося на віку поперечитувати рукописів од авторів, що починають, а опріч Винниченка, Тесленка та ще хіба Черкасенка – решта було даремною витратою часу. Під час революції був наче припинився потік рукописів, а це знов починають надсилати. Добрий чи лихий знак?

В «Більшовику» недавно звістка про арешт у Варшаві П.Зайцева – ніби за зносини й допомогу місцевій комуністичній партії. Коли це не звичайна совітської фабрикації «качка» – то я вже нічогісенько не розберу.

18 березня. Понаписував трохи листів: до Перетца, Рудинської, Мороза (в Полтаву), і тим полегшив листовну вагу, що лежить на мені через нікольство.

Коментарі до Шевченкового «діяріуша» розростаються. Сижу за ними дуже старанно, а коли кінчу – не знаю. Здається мені, що їм і кінця не буде.

З новітнього фольклору. Ленін прислав до Троцького виклик (звичайна тепер форма газетної провокації на якийсь учинок): опинившись на тім світі, викликаю зробити те саме т.Троцького.

На базарі охоче приймають долари: американські грошові знаки робляться світовою монетою. По газетах оповіщено золоту монету власністю держави і наказано (в который уже раз) здавати її в банки. Звичайно, здавати ніхто не понесе, а біржа вулична одповіла на наказ тим, що збільшила ціну на золоту монету – з 6 міліярдів за 5 крб. на 8 міліярдів.

19 березня. Заходив Т.Секунда. Він допіру вернувся з Харкова. В справах термінологічних словників добився аж до Чубаря.

Скінчивши ділову розмову, Чубарь перейшов на теревені. Почав розпитувати про Академію, Кримського, тощо і раптом запитав: «А що робить Єфремов?» – «Працює в Академії» – відповів Секунда. «Еге, працює... щось не видко! Він усе кисне, кисне (!), нічого не робить. Час вже забути Петлюру, Директорію і примиритись з нами. Адже переміни не буде». Секунда ніби знов пробував звернути увагу високої особи, що «Єфремов працює», хоча додає мені – «Я й сам не знав, що саме ви робите». На це Чубарь: «Он колись він щодня писав, щодня в газеті його статті були, а тепер – ніколи... Ну, що ж, коли йому у нас не подобається, коли він не хоче з нами працювати – ми його можемо й за кордон вислати».

Цікавий це голова держави, що з пліток черпає свої відомости! Цікаве теж і для мене складається становище: з 18, либонь, років роблю як каторжник, за роботою світа не бачу, про 8-годинний робочий день можу тільки мріяти, а цим пригінчим усе здається, що нічого не роблю. А найпікантніше буде, коли справді вишлють за те, що не пишу в якому-небудь «Більшовику» пришелепуватому. Ну й погляди державні у цих випадкових мужів державних! «Ми, ми», а решта – ніби раби, що повинні «нам» догожати, до «нас» пригинатись і своєї волі не мати. А запитав би голова держави хоч би у Держ[авного] видавництва – чому не друкується хоч би Коцюбинський та Короленко, що їх «неробітник» Єфремов роки тому поздавав готовісенькі. Анекдотичні часи й анекдотичні люде!

20 березня. Почала Тіна Омельченко малювати з мене портрета. Щоб не позувати спеціяльно, я собі працюю, а вона малює. Мабуть, не вийде в неї.

Заходили Рильські, один з них вчителює на селі. Каже, що школа цілком розвалюється. Здирство по селах, що такого ніколи не бувало; лавки витягають з хат за недоїмки з «продналогу». Вчить селянство «робітничо-селянська влада».

Звичайна четвергова розмова. Договорились. Але так, що в мене й руки пускаються: щось на зразок Винниченкового «єдиного фронту». Здається, доходимо останнього ступеня розпаду і розкладу. І нічого не навчились. Дурнями були, дурнями й помремо.

21 березня. Вчора почалась в судовому трибуналі справа так званого «Центра действий». Справа досить дурна, бо, власне, ніяких «действий», мабуть, не було, а були самі розмови, але замішалися, як видко, провокатори, шпиги, – і тому справа набрала погрозливого для обвинувачення вигляду. Між ними є люде, яких я знаю. Між іншим, сьогодні з газет довідався, що Чебаков так пробував викликати мене за свідка, але суд на те не поволив. Я не знаю, про що мав би я свідчити, але після цієї спроби зрозумілий стає недавній трус у мене: рішено, очевидно, свідка «на всяк случай» потрусити. До речі – по трусі не можу знайти свого листа до Раковського та заяви до ГПУ з приводу моєї висилки 1922 р., хоча бачив добре, що саме ці документи пильно читано під час трусу. Чи їх де заложив поміж іншими паперами «трусій», чи потай, як я одвернувся, сховав до кишені? Між офіціяльно забраним їх не було.

Читав сьогодні Кримський секретного листа од Ряппо в справі Академії. Лист надзвичайно цікавий і робить враження щирого вислову думок. Пише, що всю справу з Академічною філією в Харкові закрутив Яната, але його вже там зрозуміли і тому сили його заходам не дають, а доля Академії вирішатиметься в порозумінні з самою ж Академією. В світлі цього листа нахабство й брехливість та інтриганство Янатині виростають до грандіозности; здається, він сам себе вже перевершив. Найгірше, що не можна тепер зірвати машкару з цього облудного лиса, що заради своїх вигод топить увесь час Академію.

Листи од Горянського П. (прохає посади) та М.Рудинського. В Полтаві з музеями зле: таки примушують їх, не вважаючи на наказ ВУЦВК'а, згортатись, ілюстрація до послуху совітських органів! Треба ще раз удатися до центру, хоча, видко, пуття з того ніякого. Так само і з Науковим Товариством негаразд.

22 березня. Зима таки не хоче пускати: вдень на сонці +15°, а вночі доходить до – -15° і все, що розтане за день, обертається в камінь. А снігу навалило цілі гори. Буде ще з ним клопоту! Зле бути ученим двірником.

Мало не щодня ходять специфічні жебраки, особливого типу – совітські. І жебрають теж особливо: приносять білета на минулий уже концерт або виставу, портрет Леніна і т.п. і вимагають

бенефіцій на якусь совітську установу. Коли їм не дають, починають з погроз арештом, «будете мене пам'ятати» тощо. Я, звичайно, запитую, чи «жертвувати» звелів губвиконком – тоді це, мовляв, для мене закон, чи такої постанови нема, – тоді вибачте... Раз-у-раз виявляється, що постанови нема, і я одправляю жебраків ні з чим. Але характерна риса, що тепер мало не кожна установа накладає податки на людність для себе і, принісши портрета Леніна, майже певно може той податок здобути. Ознака часу.

Новий лист з Полтави од Є.Рудинської. Те ж саме – музеї, Наукове Товариство. Не знаю, чи пощастить допомогти.

23 березня. Зима раптом пустила. Вночі пішов дощ і сьогодні розтає. Цілий день з лопатою й ломом робив «гідротехнічні» споруження в дворі й на вулиці, щоб одвести воду. Як не розтане швидко, то доведеться ще сніг, власне, кисіль із снігу прибирати з вулиці: такий наказ.

У «Більшовику» лист Клепатського – відповідь на листа Кримського. Це щось таке гидотне й брехливе, чому й іменння відповідного не добереш. Вихваляє себе. Мало бути, казали мені, ще й «нищення» Кримського як ученого (це ж Клепатський!), але редакція оханулась, чи власне її оханули – та й викинула.

В тім самім числі «Більшовика» стаття Кримського: «Всеукраїнська Академія наук і закордонні жалі над її долею». Стаття «дипломатична». Мала бути громова проти Академії стаття з приводу замітки в «Ділі» – що, мовляв, Академія скаржиться на свою долю за кордон і тим чинить державну зраду. Випадком довідався про той вимірений удар Кримський і мусив «лагодити» справу, сказавши, що сам дасть фактичну статтю. Полагожено методом совітським: на унц правди – вдесятеро більш облесних компліментів, специфічного освітлення і перебільшення. Виходить, що краще закордонцям про нас не згадувати зовсім, а тим паче не хвалити й не помагати. O tempora! O mores!*

24 березня. Вернувся Ч[икаленко] з Харкова. Розказує, що там серед усяких кругів ходить поголоска, ніби я приїздив до Харкова в грудні організовувати «праве · українство». Ну, й язики!

* О часи! О звичаї! (латин.).

Ч[икаленко] ставить у зв'язок з цими поголосками й трус у мене, – що ж, можлива й така комбінація!

Грушевському запропонував «Більшовик» написати статтю про утиски українців у Польщі. Йому ж комуністи ставлять у провину візиту до митрополита. Грушевський про все це не признається, але, мабуть, почуває себе не гаразд. «Як вони сміють мною розпоряжатись?» – еге, як ... Що ще він у Харкові виїздить, бо збирається. Статті до «Більшовика» не охотиться писати. Чув про це стороною.

В ч[ислі] 9-му берлінського «Літопису» допис з Праги про новий виступ Винниченка. Закликає всіх їхати на Україну, але осудив Грушевського. «Злочин» Грушевського, так більш-менш говорив Винниченко, що він, бувши визначним діячем, скорився перед большевиками й підписав обіцянку, що не буде працювати політично. Цією підпискою він припечатав усіх, хто спочуває українству і піддав духу панам становища. На зібранні цьому виступові Винниченка ніхто, видко, не перечив, а тут Грушевський в інтерв'ю говорив, що еміграція «радо» виряжала його на Україну. Хіба, щоб здихатись?

25 березня. Написав листи Рудинським.

Засідання Історично-літературного Товариства. Доповідь Петрова про М.Рильського. Мудрий дуже, і студентська публіка, що ходить на наші засідання, мабуть, його мало зрозуміла.

26 березня. Бувають, я помічав, у мене моменти, коли так і сипне клопотом і прикростями, ніби хто навмисне їх зібрав докупи та й витрушує одразу. Так було зо мною не раз, і це саме й тепер одбувається. Трус, усякі чутки непевні, процес, який мене глибоко хвилює – все це держить нерви в напруженому стані. Так і ждеш, що якась капость станеться. Вертаєшся додому з думкою: яка чергова прикрість тебе стріне.

З новітнього фольклору, – власне, з дотепів Біма і Бома (а може то все тільки їм приписують). Виходить Бім на сцену й починає старанно витирати об підлогу чобота, виявляючи на виду огиду, морщачи носа. «Що ти робиш, Бім» – «Та... вступив у партію» – одказує. (NB. Партія одна є тепер і замість - пристати до комуністів – кажуть: вступив у партію).

По вулицях розвішано плакати: «Бережіть дитячі сади –

здобуток революції». Як це розуміти, з якого боку дитячі сади, що були й перед революцією, можуть бути її здобутком – не тямлю. Це та звичка всюду тулити революцію, з приводу якої (звички) якось був розтявся сердитий вигук Леніна: «Товарищи, не говорите глупостей!»

На педагогічних курсах трапилась така подія. Вигнали хлопців одкидати сніг. Один з них і скажи: «а чому ті, дворяне, не йдуть на роботу?». «Дворяне» – комсомольці. Зараз було донесено і «дворяне» розпочали суд над винуватцем. А як голосування одверте, то не знайшлось зважливців, що б голосували за обвинуваченого («оскорбление комсомола»). Присуджено – виключити. «Дворяне» справді показали себе дворянами і свою «дворянську честь» оборонили.

27 березня. Почув звістку, яка мене до решти прибила. Є.Х.Чикаленко написав до Івашка, що Зайцева арештовано за те саме, за що й дружину його – за службу в большевицькому ГПУ. Те ж саме ніби розказував і Грушевський. Мозок одмовляється вірити сьому. Хочеться думати, що це якась помилка, щось наплутано. Коли цьому правда – страхіття, бо це гірш ніж зрада; коли не правда – так само страхіття, бо як же ж такі обвинувачення кидати можна. О, серед якої темної ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угородить ножа в спину? Не було гірших часів, та не було й більш падлючих.

Прискорбна душа моя навіть до смерти.

28 березня. В сьогоднішньому «Більшовику» кілька цікавих звісток.

Перша – що «петлюрівському міністрові» А.В.Ніковському ВУЦВК дозволив повернутись на Україну. Це певне наслідок клопотання Академії, посланого в січні ще до Харкова. Зараз же написав і послав листа про це Оренштайнові та Андрієві Васильовичу.

Друга – ВУЦВК ухвалив видавати накази й декрети виключно українською мовою. Значить, коментує це публіка, справи гіршають, бо раз-у-раз коли це трапляється, йде ставка на українство.

Третя – новий лист-відповідь Кримського Клепатському з приміткою од редакції, що це вже останній у цій полеміці документ. Кримський мені казав, що в його статті про Академію

редакція повикидала все, що ставилось на увагу совітській владі, і натомість повставляла од себе всяких компліментів. Цим тон статті значно змінено. Це звичайна тактика теперішніх газетярів-бутербродників.

З Москви чутки стверджують, що тріснула каналізаційна труба в мавзолеї Леніна й залила мавзолей.

Ходять з цього приводу вірші·

Угас российский наш Мессия
И благодарная Россия
Под звуки пушек и мортир
Спустила труп его в сортир.

Друга редакція:

Здесь погребен не признанный Мессия, –
Он покорить хотел весь мир,
Неблагодарная ж Россия
Устроила ему сортир.

Нарешті ще одні:

Николай почил –
в Бозе,
А наш Ленин –
ів навозе.

Що вірші дуже розповсюджені, видко з того, що за сьогоднішній день я чув їх принаймні разів з п'ять.

29 березня. Десять робот роблю разом. Скінчив сьогодні перегляд «Короткої історії укр[аїнського] письменства» – знов думаю подати до цензури, нехай ще раз заборонять. Завтра перероблю передмову (з колишньої статті в «Раді») до «Люборацьких» Свидницького.

Треба давати статтю до чергового тому «Записок». Виправляю рукописи для «Шляху освіти». А головна робота все ж – коментарії до Шевченкового діяріуша. Вони все розростаються і заберуть більше часу, ніж я думав. А проте, ні про одну роботу я не певен, чи вона появиться. То цензура, то брехливі видавництва – і може даремне тільки каторжну працю несу на собі. «Слово» прохає поспішитися з книжкою про Нечуя-Левицького. Треба теж, між іншим ділом, і цю роботу докінчити. Дивно безплідний час: працюєш-працюєш – і майже ніякісенької познаки нема. Сама втома, безкінечна втома...

30 березня. Сьогодні похвалив мене... «Більшовик». В статті

«З жовтоблакитного багна» (з приводу еміграції) згадав про дозвіл повернутися Ніковському, а далі пише: «Взагалі доводиться констатувати, що колишні (а може й теперішні) есери, як люде досвідчені, з розумом – розуміють кепське становище емігрантського багна і пробують залишити його. Про це може свідчити хоч би приїзд С.Єфремова, який вже кілька років, як не захотів без кінця бовтатися і повернув до Радянської України, де трудящі відбудовують народне життя та будують нову культуру. Живе він і знаходить собі роботу. Очевидно, знайде її й А.Ніковський, коли в останню хвилину не «злякається» і не загрязне (sic!) в багні». Далі достається Саліковському та Винниченкові, якого титулують «потаскухою» (!). Підпис – Де-Валь. Мудрий Де-Валь... А що б то він написав, коли б знав, що я зовсім не повертався, бо й не їздив нікуди?

31 березня. Одніс і здав до «Часу» «Коротку історію» та Свидницького. Грабовський ще й досі в цензурі. Про його цензор сказав: «Стаття Єфремова... Він її написав ще в 1903 р. (я дату виставив) і на той час вона була дуже революційна. А як на теперішній, то зовсім не революційна». Проте все ж обіцяв, що «може пропустить». («Ха-ха, может быть, я тебя и помилую», мовляв у Щедріна добрий вовк). Зате зробив попередження видавництву особливо з приводу Шевченкового «Варнака». Видавництво, мовляв, «подає до цензури підозрілу все літературу. І забороняючи, мушу повідомити ГПУ, нехай воно саме зробить з того належні висновки». Здається, навіть царська цензура просто тільки забороняла, а до охранки не бігала. Удосконалюються хороші юнаки... Що то з їх буде, як виростуть! Цензор – усе той самий В.Десняк. В моїй колекції цензорів це буде, здається, найцікавіший екземпляр: куди до його, наприклад, такому-от Сидорову!

Справа «Центра действий» тягнеться. Усе ще допитують обвинувачених. Ті, що були на процесі, кажуть, що газети систематично все перебріхують, що підсудні тримаються з великим достоїнством і незалежно й часто заганяють у кут прокурора й садовлять на слизьке увесь суд. Кожен ніби кінчає лозунгами про «вольности громадянські». Взагалі, ніби процес робить зовсім інше враження, ніж того бажали його аранжери. Хтось навіть сказав, що почувається, ніби ми перед 1905 роком. Між іншим,

когось з обвинувачених питали, чи існує тепер ТУП і з запитання видко, що там думають, ніби він таки існує. Безконечно лякана ворона, звісно, й куща боїться. Але можна й вигадати і видекорувати куща, якщо його не буде знайдено. Практика на це єсть добра.

Вчора були вибори Ради в секції наукових робітників. Я не пішов, бо не хочу грати ролі sui generis* гарматного м'яса – апарату для голосування. Ком'ячейка дає свій список і вимагає, щоб за його голосували, а всієї тієї ком'ячейки чи й буде десять чоловіка на 1000 членів. Як їхній список не проходить, тоді обраних не затвержують – і край. Огидна комедія виборів. Вчора, здається, вийшло щось не так. Голосували не списки, а персонально і комуністів пройшло менше, ніж їм згорувались дати місць. Дорош[кевич] ходить гоголем і виглядає на переможця – поки, звісно, на його не тупнуть ногою. Дивно пуста людина з його виробилась і дрібний політикан. І раз-у-раз робить вигляд переможця, навіть назад подаючись. Хороший би стратег з його вийшов.

1 квітня. Дістав сьогодні коректу III тома творів Коцюбинського (початок). Видання має свою, і таки довгеньку, історію. В кінці 1921 р. до мене обернулися од Держ[авного] видавництва, щоб зредактувати для його твори Коцюбинського.

За місяць робота була зроблена і десь у грудні я здав готових 5 томів. Почалось друкування. 1922 р. вийшов один том, 1923 – другий. Тепер іде третій. Якщо таким темпом і далі йтиме – то може аж 1926-го року матимемо всього Коцюбинського. Це не агітаційна книжка і не підручник, то й робиться, як мокре горить. Так само затрено видання творів Короленка в українському перекладі. Три томи пощастило випустити, три томи лежить у видавництві, а решту, бачучи таку спритність, я припинив. Істинно робиться, як латинці наказували: festina lente **.

2 квітня. В «Шляху освіти» стрівся з Щупаком, що редактує «Більшовика» й призначений заправляти ще й тим напівспекулянтським видавництвом. По розмові з приводу виправлення рукописів для видавництва, Щупак раптом запитав мене, чому не

---

* свого роду (латин.)

** Поспішай повільно (латин.)

пишу в «Більшовику». Я одповів, що тому, що це офіційна і партійна газета. «Але ж інші пишуть і не партійні». Я одказав, що то інші, а я звик працювати в газеті тільки такій, за яку я міг би цілком одповідати, а опріч того під цензуру я не піду. «Так же ми виходимо без цензури». – «А ваша власна чи партійна цензура? А крім того я не знаю, що б я міг у вас писати. На політичні теми очевидно ні, а на літературні у вас є кому й без мене писати». «Ми даємо місце всім літературним течіям», – заохочував редактор, але я на цьому й припинив розмову. Тепер Чубарь ще більше рації матиме докоряти мені, що не пишу в їхній газеті.

В Дер[жавному] видавництві ще й досі не вияснилось, коли почнуть друкувати IV том Шевченка. «Festina lente» додержують.

В газетах надруковано наказа, щоб з 1 травня перевести стрілку годинника на 1 годину назад. Це значить, що нарешті вернемось до сонця. Власне, маніпуляції з годинником – це була єдина реформа, що блискуче й безперечно удавалась большевикам. Та й крутили ж стрілкою ці новітні Ісуси Навіни!

Бували моменти, коли вони (1919 р.) переводили годинника більше як на три години («опівночі» ще сонце не заходило!) – і ніхто не міг зрозуміти, навіщо це робиться. Два останніх роки стояли на одному – на годину вперед, – просто, мабуть, забули... Свого годинника я ні разу не перекручував і жив увесь час по сонцю. І виходить, що таки переміг. Якщо це символ, то дуже добрий: думаю, що так само поодпадають і інші дурниці і переможе той, хто на своєму встоїть, не подаючись перед модними гаслами.

Після вчорашнього теплого, ясного, соняшного, цілком весеннього дня сьогодні знов хвища – сніг з дощем, вогко, холодно. Заходить до мене сусіда – слюсар. «Ну, що, кажу, знов зима вернулась». – «Та це не зима, а *одзимки*» – одказує. Гарне слово і вперше я його чую.

3 квітня. Нарада в Академії з участю якогось фінансового ревізора з Харкова, командированого до Києва, щоб скоротити платню по школах. У нас нічого не скоротив, бо йому доведено, що скорочувати вже й нікуди. Між іншим, казав, що фінансове становище держави надзвичайно скрутне, ужив був навіть слова «банкротство», хоч потім почав поясняти, що це треба розуміти не як безнадійний стан, що з його мусимо вийти і т.п.

В Цукортресті така подія. Якийсь великий чин і дрібна канцеляристка мають однакове прізвище. Канцеляристці кур'єр приносить пакета, вона розпечатує й читає: секретно, од ГПУ, пропонуємо вам лишити на службу NN, яку скорочено, бо вона нам потрібна для освітлення настроїв у вашій установі. Канцеляристка отетеріла з жаху і забувши напис «секретно» почала всім показувати грізного паперу та падькатися, що вона може зробити. Нарешті хтось догадався, що чи не до начальника-однофамильця той папір належить. Пішли до начальника. Він спершу нагримав був на кур'єра, що помилився адресою, а тоді вибухнув і проти ГПУ. «Чорт їх знає, чого вони од мене хочуть! Адже це вже дванадцятий папірець такий. *Їх* тут у нас ціле гніздо... Напишу в ГПУ, що NN нема вже рації полишати на службі, бо про неї як співробітницю ГПУ всі вже знають». Хороше гніздо! І такі «гнізда» по всіх, либонь, установах на благо комуністичного «отечества».

4 квітня. Між комісією та Кримським стосунки все гіршають. Сьогодні мені читали в комісії папера, з яким думають удатись до Відділу з скаргою на Кримського за те, що він вставляє непристойности («сракопад» і ін.); кує слова невідповідні духові мови і взагалі не хоче зважати на думку комісії та умови колективної роботи. Були в них навіть думки удатися до преси, але я спинив це, бо пошкодило б не так Кримському, як Академії. А взагалі – не знаю, як з того вийти і що тут поможе Відділ, коли Кримський упреться. А що він упреться, то я певен. Пахне скандалом. І знов той скандал окошиться на Академії найбільше.

А головне, що всі ті поправки й додатки здебільшого і непотрібні для Словника, що має не академічний, а чисто практичний характер і завдання.

Забув учора записати про звичайну четвергову розмову. Коли я переказав факти останніх часів, то вирішено, що краще нічого й не починати. Ніяка робота неможлива.

5 квітня. Перечитую «Воспоминания» Шелгунова у новому вже безцензурному виданні (колись читав їх покалічені цензурою). Сіренькі вони, але совісні і правдиві. Подекуди так і просяться паралелі до нашого часу. Наприклад, «Все служило государственным целям и все поглощалось ими. Зато и государство

брало на себя заботы обо всем, обеспечивая и воспитание, и место, и содержание... Если государство, создавая и воспитывая для себя служилых людей, возлагало на них известныя обязательства и учило только тому, что было нужно для государства – в этом была несомненная последовательность». Ну вгадай, хто мудрий, що це мова про Росію Миколи І, а не про сучасну комуністичну державу. Ріжниця хіба одна, що теперішня держава усього вимагає і натомість нічого не забезпечує, себто як *держава* навіть назад поступилася. Левіяфан-держава, усе пожерла. Все для держави. Нічого для людини. Людина – раб держави. Залежність її чисто кріпацька. Бо ж хіба всі оті союзи, регістрації і т.п. – не та ж таки кріпацька залежність, що вбиває цілком людину, як людину, нехтує її й робить засобом на свою якусь мету? Через те й нема тепер людини – є «спец», фаховець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це за його роблять інші «специ». Безперечно, що знизився самий тип держави, наблизившись до Аракчєєвсько-Миколаєвського ідеала. Безперечно так само, що така держава не може існувати поруч з розвиненим громадським життям. І вийде, що або держава вб'є громадське життя (і сама вмре), або ж громадське життя розірве державу. Кінець-кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не заїдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь «раб» превалює («рабкор», «сорабкоп», «сарабіс» і десятки інших). Саме от – раб, а не робітник. Символічно виходить.

Сьогодні вже Кримський скаржився на Комісію. Пробую їх якось помирити й звести на обопільні поступки. Але тут лихий надніс присланого з Харкова Сулиму, який хоче удавати з себе начальство (як помічник – призначений! – головного редактора), а якого не хоче визнавати комісія, як особу неавторитетну. Радив я Кримському, щоб посадив цього «помічника» на чорну, редакторську звичайну роботу, бо тільки таким способом можна буде уникнути конфлікту й скандала. Не знаю, що з цього вийде.

6 квітня. Дали мені в коректі перечитати частину праці Заславського про Драгоманова. Праця хороша, тон гарний і помилок мало, та й то дрібні. Сьогодні ж написав йому про це, – ніяково, що так загаявся з відповіддю на його листа, хоч вина тут і не моя.

Між іншим, з приводу недільних шкіл, про які згадує Заславський, пригадав я один цікавий факт. Року 1919, коли я сидів (березень-квітень) у «Чрезвичайці», стрівся я там з старим жидом – крамарем з Подола, на прізвище, здається, Фінкельштейн, чи що. У розмові я щось був згадав про недільні школи в Києві. Старий аж засяяв увесь. «Ну, я сам вчився в недільній школі». Я теж зрадів, бачачи перед собою уламок такої давнини й почав його розпитувати. Він розповів, що йому тоді було щось років з 8, він син ремісника, учитель недільної школи Шульженко був знайомий з його батьком і умовив того, щоб дав хлопця до школи. «Чоловіка з мене зробили» – закінчив цей вихованець першого кадру нашої інтелігенції. «Вчили й годували. А поводились немов рідні». Я запитав, чи не пам'ятає він учителя Драгоманова. «Ні, я вчився у Шульженка». Справді легко старим кісткам і в землі лежати, лишивши по собі таку пам'ять. Тільки побалакавши з тим Фінкельштейном, я до якоїсь міри уявив собі конкретно – побутові обставини, за яких провадили свою роботу недільні школи на світанку нашого громадського життя. До того воно мені здавалось якось хоч вартим пошани, але занадто далеким, абстрактним. От що значить побачить живого якоїсь події свідка.

7 квітня. Пішла поголоска, що в Петербурзі – «Ленінграді» знищено знаменитого «мідного всадника», оспіваного в Пушкіна, Міцкевича, Шевченка – роботи Фальконе. Подейкують, що там має стояти пам'ятник Ленінові. Здається, це був мало не єдиний пам'ятник, якого ще не торкнулась вандальська рука заради його художньої цінности. Видимо, тепер і йому прийшов кінець. Невимовне вандальство!

9 квітня. Вчора скінчився процес «Центра действий». Сьогодні опубліковано присуд. Безглуздий процес, в якому зведено ріжних людей і ріжні справи, закінчився й безглуздим присудом – четверо на розстріл (між їми Чебаков), решта на довге ув'язнення (Василенки, Чилганський), кількох умовно. Присуд цей за розмови може йти хіба в парі з присудом над петрашевцями (шпіонаж, розуміється, треба одкинути, бо фактично його не було в інтелігентної частини підсудних). Во ім'я робітників і селян, як колись во ім'я самодержавія... Яка гидота! Прокурор Михайлін в останній промові підкреслив, що обвинувачені не стали

навколішки й не прохали прощення. За це, виходить, кара... І ще характерна риса. На процесі ввесь час говорилось не про служіння трудящим або державі, а тільки радянській владі. Звісна формула самодержавія, що особу царя раз-у-раз на перше ставила місце (служба «*мне* и родине» – казали самодержавці). «Вотчинний» старий дух чудово живе в ніби новій, комуністичній шкаралупі. Правду кажуть, що опозиція організується завжди по образу й подобію власти – червона власть до дрібниць копіює вчинки чорної, тільки в такому масштабі, до якого не сягала ця, і з таким лицемірством, яке ніколи й не снилося апологетам старого режиму. «А що вродить? – Побачите, які будуть жнива»...

10 квітня. Ідіотський процес достойне має завершення. Вчора в газетах надруковано телеграму од Пуанкаре, в якій говориться про тривогу серед громадських кругів Франції з приводу київського процесу та побоювання, що до смерти можуть бути засуджені професори. «Во ім'я науки, во ім'я прав людини французькі університети *прохають*, щоб їхніх російських колег не було засуджено на кару, якої вони не заслужили». Французький уряд пристає до того побажання.

Ну, що, здавалося б, можна сказати з приводу цього? Хіба те, що прохати нікому не може бути заборонено, а з другого боку прохання не обов'язкове для тих, кого просять. Та ще, що Пуанкаре звернувся не на ту адресу, пославши своє клопотання до Москви, а не до Харкова. На це ніхто не звернув уваги, а вийшло от що. Під час засідання Відділу приходить Кримський і з обуренням оповідає, що опізнився через те, що його з півгодини мучив Бондаш, репортер «Пролет[арської] Правди», випитуючи його, якої він думки про процес та втручання Пуанкаре. «Я написати мусив, що процесу не знаю, бо газет за словником читати часу не маю, а як я ставлюся до радянської влади – це всі знають». – «Даремне ви його не погнали»,– кажу я сміючись. «Та що, я вже зійшов на якусь проститутку, що задля Академії говорю й роблю бозна що, але це вже нахабство – чіплятись з такими дурницями». – «Вимагають присяги на вірність совєтському отечеству при сєй вірній оказії» – відповів я йому. І от саме тоді подають мені записочку, на якій написано, що співробітник «Пролет[арської] Правди» прохає уділити йому 10 хвилин на розмову. «Мабуть, і до мене по те ж саме» – кажу товаришам, показуючи записку, і звелів

переказати співробітникові, що я на засіданні і говорити з ним тепер не можу. Засідання тяглося довго, годин зо три. Скінчивши, я вийшов з товаришами в коридор і до мене зараз же підскочило два головусих добродія. «Я – от «Пролет[арской] Правды». «Я – од Більшовика»... «Чим маю служити?» – «Мы решили – почав «от «Пролет[арской] Правды» – произвести среди ученых анкету о процессе и о вмешательстве Пуанкаре... Так каково ваше мнение?» – «Мое мнение не о процессе и не о Пуанкаре, а о другом, – одказую,– а именно об интервью. Наученный горьким опытом, я никогда никаких интервью не даю. Обычно так перевирают, что приходится только краснеть за якобы свое мнение». – «Так вы сами напишите» – «То, что я написал бы, вы, конечно, не поместите, да и времени у меня нет на глупости». – «А вот акад. Тутковский пишет». – «Акад. Тутковский пишет, а я не буду». Користуючись з того, що я притяг ворожу увагу, колеги-академіки сипнули на всі боки мов горобці. «Де Кримський, де Кримський?» – задриботів «од Більшовика». – «Пішов, – кажу, – вниз», хоча добре бачив, що він зник у кінці коридору. Кинулись репортери вниз. Пішов і я помалу, ледве зводячи дух од обурення. Внизу застав обох юнаків, що вешталися, розшукуючи Кримського. «Так вы решительно отказываетесь сообщить ваше мнение?» – причепився знов «От Пролетарской Правды». – «Решительно отказываюсь». – «Що, ви мені не вірите?» – встряв «од Більшовика». «Товаришу, кажу, вам я ні вірю, ні не вірю, бо вас не знаю. Я кажу тільки, що, звичайно, інтерв'юери так перебріхують, що потім і не пізнаєш своєї думки». – «Хіба, ви думаєте, я буду виганяти рядки?» – «Нічого я не думаю, але інтерв'ю давати не буду». – «Отак, – каже він вихопившись зо мною аж на вулицю. – Пуанкаре нас ображає, а ми мовчати повинні?» «Образи в проханні я не бачу ніякої і, власне, не розумію, навіщо цей галас?» На цьому наша розмова й урвалася.

Цілий день був під огидним вражінням од цього нахабства. Вони важать на те, що їм не одмовлять, побояться одмовити, а вже коли почнуть говорити, то, звісно, як... Тепер уявляю собі їхню на мене злість: і сам нічого не сказав їм, і з іншими розмову перебив. Думаю, що протяг цієї розмови буде мабуть у ГПУ.

11 квітня. Що сьогодні учені в газетах порозписували! Тутківський пише, що «Смірнов – шпіон», Плотников – що

«Василенко не учений, а політик, бо двічі був міністром»; один, що французи нам не допомагають приладдям, хтось інший, що вони й самі нічого не мають. А вже, звісно – у нас воля, як ніде... Забули мудре правило, що «даже в подлости нужно сохранять оттенок благородства» і з страху розперезались, мовляв, «вовсю». Граве, кажуть (його інтерв'ю ще нема) написав, що ще мала кара. Кримський – яриться – каже, що «Більшовик» од його ймення надрукував, що сам схотів – і справді: в «Пролетарській правді» за його одно сказано, в «Більшовику» інше. Словом – гидота, гидота, гидота!

І брехня, брехня! Стрів сусіду – теслю з колишнього «Южнорусского завода». «Ну, що – як у вас?» – «Та стидно сказати: зігнали, як баранів, заперли й примусили якісь резолюції приймати. Та ще хоч би правду в газетах написали, а то таке, що, – махнув рукою робітник, – ні слова правди».

Але й це ще не найгірше. Воно, здається, ще має бути. Сьогодні мені казано, що до тюрми приїздили оборонці Бесарабов та Ратнер і од імени суду умовляли засуджених, щоб і вони протестували, бо інакше над смертниками буде виконано вирок. Василенко переказав з тюрми, що вони в страшному морально становищі, бо не хочуть брати на себе відповідальність за розстріли; що коли ми прочитаємо їхній протест, то щоб не дивували... О, вже нас нічим не здивуєш! Але... яку порцію мускусу треба зажити, щоб прочистити свій розум після цього диявольського цинізму. Унца тут не вистачить. Почалися «патріотичні маніфестації». Стрів на вулиці купку студентів з прапорами й з співом «За власть Советов». Зовсім давнє: «Чого ви, пранці, розсвербілись?...».

12 квітня. В газетах маємо заяву – протест од засуджених. Підписали й смертники. Далі друкуються заяви вчених. Граве дійсно дав щось жахливе, аж до характеристики «сивого академіка» (Василенка) і інших підсудних у совітському стилі. Договорилися вже до того, що Пуанкаре «гадає посіяти розбрат між радянською професурою та студентством» (мудрий футурист Підгаєцький). Студентство, юнаки, сіль землі, свої резолюції закінчує покликом: «Хай живе ГПУ»! Робиться щось таке, чому ймення не можна добрати на жадній з людських мов. Хоч яке слово спадає на думку – все ж воно буде бліде, безбарвне, невиразне,

занадто слабе, щоб охарактеризувати безмежну підлоту і режиму, і тих, хто йому кориться. Можна бути рабом, коли обставини дужчі за тебе, коли груба сила схопила тебе за карк і втиснула в ярмо. Але бути лакеєм – це треба мати вже душу лакейську. Правда, що кожен народ вартий свого уряду. Та й уряд вартий цих лакеїв – «мілійона свинопасів», як казав Шевченко, серед яких не то одного козака не знайшлось, а навіть просто чесної людини, що вміє помовчати, як протестувати несила. І найгірше оце суто лакейське лицемір'я: кожен поодинці обурюється в чотирьох стінах, а на видноті робить з себе блазня, розпинається: «може вдарять або дулю соблаговолять дати»; юнацтво, надію нації, зганяють до авдиторій, запирають і вони слухняно кричать: «хай живе охранка, смерть буржуазії!» Ху-у! Далі нікуди йти. Ніякий мускус не поможе.

Почуваю себе зовсім розбитим, слабим. Серце болить. Нічого робити не можу. Видко, помирати пора. Бо жити серед цієї гидоти справді несила вже. Позаду низка даремно затрачених зусиль і пропащої праці. Сучасність безвідрадна. Будуччина – темна-темна... Ось підрахунок цілого життя. Та ще по тому, як, здавалося, здійсняться всі твої найкращі мрії. Якась диявольська гримаса, а не життя.

13 квітня. Вчора з досади взявся до листів і написав їх аж шість: Л.Білозір (авторці недавно присланої поеми – показалась зовсім літературною), Л.Радченкові, Йосипу Маєвському, П.Горянському, В.Перетцові та С.Короленковій. Треба буде ще колись вибрати день та й заразом і всім, хто ще лишився, понаписувати.

«Безпосередній порив обуреного почуття» минає так само раптово, як і налетів. Сьогодні вже ледве кількома словами згадано на тему «чого ви, пранці, розсвербілись?»

Завтра, мабуть, і того не буде. Лишиться тільки сором за людей з лакейською психологією, та й то не у них: мертвії бо сраму не імуть.

Бачив я колись, як роблено «безпосередній порив». Це було 1913 р. в Ялті. Сподівались царя. І от на пристані муштрували москалів, як вони мають стрінути «обожаемого монарха». «Здорово, молодцы!» – «Здра-ви-я же-ла... а-а-а-а!» – «Не так, отставить... Здорово, молодцы!» – Здра-ви-я жел-ла...а ...а...а...!

І така репетиція тяглася чотирі години посполу. Це ми з Славком назвали «подготовлением непосредственного порыва». Хіба не такий само «безпосередній» пройшов оце й у нас перед очима?

Померла Самійленкова дочка Олена («Качка»). Померла несподівано, бо ще тижнів зо два була в мене, говорила про поворот батька із-за кордону і ніщо не віщувало близьку смерть. Вчора була її мати, треба грошей на похорон. Розказувала, що оберталася до комунального відділу, щоб дали дурно хоч місце на кладовищі. Обіцяли і місце, і повіз, але з умовою: щоб не було попів. Чим це лучче за тих дикарів, яких хрестять за сорочку чи блискучку? На честь Самійленкової треба сказати, що вона зреклася допомоги під такою умовою.

14 квітня. Наш малий деспот-мазунчик Льодик витяг мене сьогодні на контракти. Убоге, мізерне враження! Далеко мізерніше, ніж робив цей пережиток до 1917р. Не розумію, кому і навіщо треба було гальванізувати цей труп заради сотні дрібних крамарів-жидків, що галасують і метушаться в тяжкому повітрі контрактового дому. Купили ми традиційних «пряників» та олов'яних москаликів та й вернулись – я втомлений, Льодик захоплений і москаликами, й ласощами.

Приїхав Петро. Він не перемінився в настроях, фізично виглядає перетомленим. Цілий вечір розмови на літературні й політичні теми.

15 квітня. Останні громи «не из тучи» – з приводу процеса і Пуанкаре, «последняя тучка рассеянной бури». Процес перенесено до Харкова, до Верх[овного] суду. До ВУЦВК'у внесено інтертемедію з приводу становища українців «під п'ятою польської шляхти та румунського боярства». Пікантно, що це робиться саме під час, коли інсценізовано звісні протести проти «втручання» Пуанкаре. «Собственные Платоны и быстрые разумом Невтоны» очевидно на свої вчинки не дивляться, як на втручання. Або керуються відомою готентотською мораллю. Тільки ж навіщо підкреслювати це, зводючи докупи протести проти чужого проблематичного втручання і своє власне безперечне втручання?

16 квітня. «Більшовик» теперішнім звичаєм улаштував сам собі ювілей. Підготовлявся він довго і співробітники розсипа-

ються сьогодні, хвалячи один одного і всіх разом. Звичайна на наші самохвальні часи картина.

Один з колишніх редакторів, С.Пилипенко, згадав і мене в статті «Про мертву руку й живих людей». Мова про 1920-й рік, тодішні переговори Ніковського про газету і про мої статті «Мертва рука». Набрехано, як звичайно, здорово. Виходить, ніби ми з Ніковським прохали дозволу на газету, обіцяли писати в совітському дусі, а потім збрехали. «Прочитав, – пише Пилипенко про «Мертву руку», – аж моторошно стало. Оце тобі саме й той часопис, що його був А.Ніковський з С.Єфремовим видавати хтів. Адже «Мертва рука» – то рука більшовицька. Чого не діткнеться – все дубіє, все гине. Вороги всього живого, руйначі культури, варвари, фанатики – світ таких не бачив, щоб вони всі повиздихали (!). Слава братньому польському народові, що визволив нас з більшовицько-кацапських пазурів». (!) Цюю брехню Пилипенко закінчив, правда, компліментом. «Серед останніх (мертвих), на щастя, не опинився С.Єфремов, не опинився, гадаю, і А.Ніковський і про них хтось колись напише, може, й інші спогади, як про активних культурників нової доби, додавши, що це наслідок праці все тої ж «мертвої» руки більшовика».

Не вперше вже так використовують брехливо тодішні події совітські публіцисти. На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: «не казав»; а на питання, чому ж стоїть у *стенографічному* звідомленні, одмовив: «то вони самі вигадали». Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося.

А справа була так. Приходить якось, либонь, в половині квітня 1920 р., А[ндрій] В[асильович] на збори й розповідає історію своїх «переговорів». Стрівся він з одним з наших, з «Нової Ради» репортерів, здається, Бондашем, що працював у «Більшовику» вже. Розмова зійшла на наступ поляків, на статті про це в газеті. А[ндрій] В[асильович] каже: «газета тупа і бездарна. От ви лаєте поляків, але ви навіть вилаятись не вмієте, щоб вийшло дошкульно і пристойно. У вас – плоско і глупо. Коли б була наша газета, коли б ви її не закрили, то ми зуміли б це зовсім

інакше і по інакшому говорити». – «Хочете, я поговорю, щоб вам дозволили газету?» – «Говоріть» – одказує А[ндрій] В[асильович], не надаючи цьому серйозного значіння. Той пішов, але незабаром прибігає знов: «Хименко хоче з вами поговорити про газету». Пішов А[ндрій] В[асильович] туди, де призначено було побачення з Хименком. Той почав з того, що газету можна дозволити, що він бере на себе поговорити, де треба, але як А[ндрій] В[асильович] і з ким думає повести газету? А[ндрій] В[асильович] назвав мене, але зараз же сказав, що він, власне, не уявляє собі іншої нашої газети, як опозиційної. «Але ж вона буде під нашою цензурою» – завважив Хименко. – «Ну, добре, я ще сяк-так міг би писати під цензурою. Але С[ергій] О[лександрович] – та ви ж йому руку одрубайте – він усе одно писатиме, що думає», – пояснив А[ндрій] В[асильович]. Хименко на це сказав, що раз ми виступали б проти Петлюри й поляків, то решта якось би вже само собою улаштувалось і обіцяв усе-таки клопотатись про газету. На цьому й розійшлися. Коли ми вислухали це оповідання, я сказав А[ндрію] В[асильовичу], що даремно він і вдається в розмови з цими людьми, що я не уявляю собі, як можна вести порядну газету за цього режиму й що в ній писати, що нас усе одно б закрили після першого ж числа і що взагалі справа це не серйозна. Більш, здається, не було розмов. Большевики тоді самі були як у лісі, не знали, хто й з якими силами йде і що буде, а за якийсь тиждень чи півтора і п'ятами накивали. З цього потім виросла легенда, ніби я з А[ндрієм] В[асильови]чем стали «на совітську платформу» й обіцяли видавати совітську газету. А я і в вічі Хименка не бачив і до всієї історії цієї одразу поставився негативно.

Понаписував листи – до Федора, Багалія, Мороза (в Полтаву) та Щепотьєва. А все ж ще багато лишилось, кому треба поодписувати.

17 квітня. Здається, не минути й мені того сліпого завулка, в якому опинилася справа з Словником. З Харкова привезено чутку, що цими днями має бути до Академії висланий наказ, щоб другий том редактував я, вважаючи на те, що Кримський не встигає. Якщо це не вигадка, то поставить мене цей наказ у дуже прикре становище. Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи досить, по саме нікуди,– до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю; Кримсь-

кий виразно не хоче, щоб хто до цієї справи втручався; літо у мене пропаде – і опинюся немов у осиному гнізді серед усяких розбурханих пристрастей. А зректися, з другого боку, теж не випадає: адже це не політика, де ніхто не може мене силувати, і коли б я одмовився, то дав би цим право гукати про «саботаж» з більшими ніж досі підставами. Хай їм грець! Та ще з їхньою манерою робити, не спитавшись заінтересованих людей. Да мимойдеть мене чаша сія!

Листи од Андрія Васильовича та Оренштайна й не зброшурована «Історія укр[аїнського] письменства», перший том – мене страшенно зрадували. Книжка, пишуть, має вийти незабаром, бо вже обидва томи цілком складені. Перший том виглядає далеко пристойніше, ніж другий, і помилок та недоглядів коректурних мало. А[ндрій] В[асильович], видимо, страшенно теж зрадів, що свінула надія вернутись додому. Радитиму, щоб вертавсь, не обаряючись.

18 квітня. Послав листи Оренштайнові та Ніковському. Пишу, щоб їхав зараз, не чекаючи спеціяльного повідомлення.

Дістав другого листа од Махині з тюрми. Що воно за Махиня – не знаю. На конверті позначено: «Політично-ув'язн[ений] на 5 років з сувор[ою] ізол[яцією]. Лист цікавий настроєм: дякує за мої праці. На теперішні часи «аспанфуту» це дикий анахронізм. Послав йому «Карпенка-Карого».

Писав доклада на завтрашній день про П.Я.Стебницького. Якось не виходить. Треба було написати зараз по смерти, під свіжим враженням.

19 квітня. Засідання, присвячене пам'яти Петра Януаровича зійшло, здається, добре, сердечно, інтимно. Було аж 5 доповідей. Я думав, що публіки буде не багато, – набилася повна заля молоді, звичайних наших слухачів.

20 квітня. Звістка про знищення «медного всадника» – це «жарт на 1 квітня». Але характерно, що ні в кого навіть думки не ворухнулось, щоб поставитись скептично. Так вже нас зучено: credo quia absurdum* .

---

* Вірую, бо це абсурд (латин.).

З новітнього фольклору (запізнено трохи). *Питання:* хто з відомих акторів зійшов у могилу найбільш освистаним?

Відповідь: Ленін (по всій СССР усі свистки й гудки свистали).

22 квітня. Розмова з Щупаком про редактування словника. Сказав йому, що мені дуже в цю справу встрявати не хочеться (я не філолог і мене цяя робота не цікавить, я маю тепер саме своєї роботи по саме нікуди, нарешті делікатне становище словникової праці). Відповів, що Харків на цьому дуже стоїть, щоб я таки брався. Порішили на тому, що він попрохає Кримського скликати комісію й там цеє питання якось розв'яжуть. Кримському я ще вчора сказав про харківську комбінацію і вона його, видимо, занепокоїла. Не знаю, чи йме він віри тому, як мені тяжко не хотілось би вплутуватись у цю занадто й так заплутану справу.

23 квітня. З новітнього фольклору. «Нет больше сифилиса! Во внимание к революционным заслугам Ильича, сифилис переименовывается в Первую Красную болезнь имени Ленина».

№ 2. «Удивительная участь наших вождей революции. Один пребывает в сухом кале (Сухум-Кале), другой – в мокром кале». (Натяк на те, що мавзолей Леніна ніби залило з каналізаційної клоаки).

24 квітня. Дочитав «Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) Дм. Дорошенка (вийшли в двох частинах у Львові р[оку] 1923). Літературно написані, як усе в Дорошенка, і подекуди досить цікаві. Але вузенький світогляд автора на них може найбільше з усіх його творів одбився. До того ж, Дорошенкові доводиться говорити про київські події, наприкінці 1917 р., не бувши їхнім самовидцем, і тому – не кажучи вже про фактичні помилки – він просто їх не пережив, їми не переболів, вони не одбилися в свідомости і лишилися невирозумілими для його. В кінці пробивається особиста образа на есефів, зосібна на мене з приводу того, що ми всі не поділяли його міністер'ябельности, потягу до урядів під час гетьманщини. Звідси зле приховане роздрочення, що й тепер прокльовується в тоні.

З приводу, наприклад, того, що партія його ніби виключила, я навмисне переглянув «Нову Раду» і бачу, що Дорошенко сказав неправду (сторінка 91 другої частини, порівняти «Нова Рада»

1918 р. ч[исла] 81, 82, 83). Скільки пригадую, діло було так. Ніхто з есефів, а тим паче я, не намовляв Дорошенка, щоб він вступав до гетьманського уряду. Ніколи також не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, з якими тоді з ріжних боків виступали, щоб українізувати гетьманське міністерство. Навіть ті розмови, що я провадив з Грюнером, провадив тільки через те, що мені доручило їх зібрання, а сам до їх увесь час ставився цілком скептично. Мої тодішні статті в «Новій Раді» це доводять. Я вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту, маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського. В розмові з Грюнером я, між іншим, процитував був Шевченківську характеристику гетьманового батька: «потомок гетьмана дурного і презавзятий патріот», щоб розвіяти ілюзію німців, ніби в особі Скоропадського вони матимуть представника національної власти на Україні. Мені й тоді було видко, що Дорошенкові просто дуже хочеться, кортить вступити до міністерства, і я не дуже одмовляв його від того, бо з одного боку – «возраст имаши совершенный», а з другого – в особі Дорошенка партія тратила малодіяльного члена, який до того ж увесь час держав курс на опортунізм. З своєю оцінкою перевороту та його героїв я не крився, говорив про це друком і приписувати мені якусь двозначну політику, як це робить тепер Дорошенко, можна хіба на те, щоб себе виправдати чужим коштом. Взагалі, все що мені доводилось читати з згадок про тодішній момент (у Винниченка, Саліковського, тепер Дорошенка) – повно фантазій, свідомого й несвідомого перекручування та самовиправдування чужим коштом. Хотілося б мені дуже дати характеристику того часу, як вона склалася в моїх згадках, але не знаю, чи встигну це коли зробити.

Між іншим, одна характерна дрібничка в згадках Дорошенка: мене він ніби ввесь час бойкотує і згадує тільки тоді, коли вже не можна не згадати. Говорючи, наприклад, про ТУП та його Раду, згадує зовсім другорядних і малодіяльних членів і проминає беззмінного секретаря всіх з'їздів (опріч 1906 р., коли я сидів у тюрмі) з 1900 р., члена Ради з 1902 р., секретаря Ради з 1909, мабуть, року, мало не єдиного емісара для організації провінції, людину, через яку провадилися мало не всі зносини з політичними кругами російськими, на якій лежала вся відповідальна

робота якраз під час війни, з 1914 р. Трудно допустити, щоб Дорошенко цього не знав або забув, а проте ані словом не згадує. Чи не одбилася й тут пізніша образа?

Щоб вияснити деякі деталі з згадок Дорошенка, взяв я «Нову Раду» – та й цілий вечір не міг од неї одірватись. Минуле встало перед очима, мов живе. Число за числом пересовувалось не як мертвий матеріял, а як живі згадки, повні змісту і ваги. Що не кажи, а хороша була газета... І як ми тоді писали! Тепер так не пишуть – можу це без самохвальби сказати. Коли б теперішні газетярі хоч трошки тієї традиції вхопили – не була б теперішня преса такою вбого-безнадійною пустинею, терням та волчцями вкритою. І менше було б запеклої людозненависти, крикливости, нетерпимости й самореклами.

Традиція вигасла, але маю надію, що ще воскресне.

26 квітня. Повернувся з Харкова Птуха, а Лобода – бідолашний – занедужав дорогою й лишився там. Багато цікавого про те, як у Харкові академічні справи стоять. Ох, багато ми самі винні, що про нас або не знають або знають те, чого не було... Але тут нічого не поробиш! Людей нема на одповідальні становища.

27 квітня. Великдень. Антирелігійна пропаганда – і повнісенькі церкви народу. Мабуть, ця пропаганда й жене туди людей. Спроба утвердити новий – релігійний скажу так – побут на комуністичних основах збанкротувала видимо. Що найбільше, то це виробляється якесь «двоєвір'я», та й то в мізерному масштабі. Отак: совітські вивіски й плакати та герби на колишній Судовій Палаті, а навпроти з хреста Михайлівського монастиря гордо позирає двоголовий орел... Стильна мішанина виходить!

1921 р. Великдень був 1 травня. Большевики закликали робітників, замість релігійного святкування, на 1-травневі маніфестації – і жадна душа не вийшла. Скандал стався величезний, але науки з його для себе большевики не придбали, і методи антирелігійної пропаганди лишились ті ж самі. Ті ж самі й провали скандальні з них виростають.

28 квітня. Виявляється, що на вчорашній день усякі рабфаковці, комсомоли й інші дістали завдання – ходити по церквах і

робити бешкет. Це вони й виконували совісно: галасували, свистіли, стріляли з «пугачів» тощо. Галасу багато, пуття нітрохи. Публіка обурюється і коли дійде до бійки – дивного нічого не буде.

Нарада видавництва «Слово». Поставлено в чергу цілу низку нових виданнів. З моїх книжок – про Нечуя-Левицького та Мирного. Треба знайти якісь lucida intervalla*, щоб понаписувати.

29 квітня. Було засідання Словникової комісії. Справу вирішено так, що мені треба буде редактувати другу половину, з О починаючи. От несподівано спобігла халепа!

30 квітня. Переписував і обробляв листи Короленка до мене для друку. Балабанов готує до видання Історично-літературні збірники; обіцяв щось йому дати зі своїх матеріялів. Спинився на листах Короленка.

Написав листа до Олександра Волошина. Обізвався старий. Я нічого про його не чув з того часу, як він (1921 р.) виїхав до Одеси. Бідує. Разом послав йому й книжку про Карпенка-Карого.

1 травня. От непомітно й минув рік, як почав я діяріуша. Хоча давно збирався, ще як війна почалася, записувати події і враження, але цим разом вийшло якось несподівано, не надумуючись. Спершу йшло туго, потім втягнувся, і вже тягне до цих сторінок, –

.....розважаю
Дурную голову свою
Та й кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають...

Мабуть, це тому, що оце записування – ніби сурогат публіцистики: запишеш – і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена.

І сьогодні теж працював собі в садку. З міста доносяться співи, музика; над головою фуркають аероплани (два опівдні впало й розбилося). А свята на душі ніякого. І в тих, що ходять з прапорами – так само: хоч-не-хоч, а святкуй, і опріч утоми та нарікань нічого не лишається.

---

* Світлий проміжок (латин.).

В садку хороше, хоч і не тепло. Дивна весна: о цій порі, звичайно, сади стоять мов молоком облиті, а сього року навіть лист ще не розвився. Голо і чорно. Природа надолужує за теплу осінь, що тяглася до самого Різдва. Тепер ото, мовляв, «одзимки» даються взнаки (28-го прокидаюсь, а надворі біло – сніг уночі випав). Отаке!

2 травня. Фінансові інспектори велять на кожен дім брати білети державної позики. Краще б було, щоб просто податок на відповідну суму накладали. Але тоді не можна б похвастати було, що позику «розхапали». І тут оте кляте лицемірство, що без його й дихнути не може комуністична держава. Ну й «режим», за дозволом сказавши!..

3 травня. Вернувся Постернак з Харкова. З приводу «неконспіративности» своєї, харківці йому казали, виправдуючись, ніби я з собою привіз шпика. Думаю, що цього не було, бо стеження за собою в Полтаві я не помічав. Здається, тут ще есерчики постарались.

Лист од Заславського про його працю про Драгоманова. Хоче, щоб я уладнав український переклад, зроблю це, якщо видавництво не змилить, бо праця Заславського добре написана.

4 травня. Ходили на Скавику на кладовище, – хотіли одвідати могилу П.Я.Стебницького. Могили не знайшли; посиділи над кручею, милуючись з чудового краєвиду на Дніпро, справді тепер «широкий та дужий», на безкрайні задніпрянські простори. Перший цієї весни справді хороший день.

Працював у садку. Вирубую бузину й інше лихо. З десяток дерев пересадив попід паркан, щоб не глушило плодових.

5 травня. Повісився Мик[ола] Міхновський. Тижнів зо два тому його арештовано на вулиці, подержано добу й випущено. З того часу він усе нервувався й нарешті не видержав. Лишив записку, що краще самому померти, аніж під вічним обухом жити.

З приводу літунів, що розбилися, попадавши, публіка говорить, що це кара Божа: за блюзнірство над Скорбятенською церквою (літаки збилися поблизу цієї церкви).

Вчора вперше одправляли службу Тарнавський з Морозом

у Михайлівському монастирі. Це – відлам од автокефальної церкви. ГПУ дало Морозові монастир, щоб розбити українців – церковників («divide et impera»)*. Отже маємо й українську совітську церкву. Мороз мене не дивує. З диявольським самолюбством людина і дуже мізерна, він усюду хотів бути першим, і ніде не мав успіху. Р[оку] 1917-го пристав був до с[оціалістів]-ф[едералістів], але побачив, що на перші ролі не вийде – і заснував свою партію з 3-х чоловіка і навіть на виборах свої списки був виставив. Так само він робив і в інших справах. Я певен, що і в церковну справу вдався він тільки тому, що не сподівався знайти собі тут сильного конкурента. Отже помилився: став йому на дорозі Чеховський. Одмовившись з благословення ГПУ од автокефальної української церкви, мабуть, вже не помилиться і буде справді таки першим.

Доскочив свого... Чи ж надовго тільки?

6 травня. Ліг спати о 4-ій годині. Ввечері прибіг сусіда-слюсар з 29 номера й повідомив, що за нашим та їхнім садом знайдено драбину: видко, мовляв, злодії мають на них, або на нас цієї ночі напасти. Сусіди мають зробити засідку. Рішив і я не спати. Повідомив декого з пожильців і цілу ніч держали варту. Злодії, звісно, не прийшли.

Спершу, до 2-ої години, працював: зредактував «Сатири» Франка – книжечку для Держ[авного] видавництва й написав до неї невеличку передмову: «Про автора цих сатир», а опісля ходив собі по двору. Ніч погідна була, зоряна. Дивився на небо, слухав соловейка, та думками далеко-далеко літав... Давно вже не було так. Гомін великого міста долітав ніби десь здалеку. Скортіло на село, на ту запашну тишу, яку я так люблю. Згадалися – Пальчик, Ситківці... Як давно це було! І скільки вже і людей і подій одшуміло-одійшло з того часу!

7 травня. Смерть Міхновського викликала догадки серед близьких йому людей. Вгадують на щось загадкове, що притрапилося з ним в зв'язку з арештом і довело до самогубства. Переказують його натяки на те, що усі ми, мовляв, обплутані з усіх боків, що йому нема виходу, що навіть утопитись він не

* Поділяй і володарюй (лат.).

може, не то втекти, щоб не пошкодити близьким, коли б пропав безвісти. Дехто думає, що його обплутали під час арешту, вимогли з його щось таке, чого він знести не міг. Все може бути... А може й «манія переслідування» на нервовому грунті. Таємницю оцю заніс він із собою в могилу.

По місту багато балачок з приводу вчорашньої події в одній з професійних спілок, будівельній. Безробітні домагались роботи, хотіли з прапорами вийти на вулицю, – врешті побили своїх комуністів та комсомольців, що їх спиняли. Нарікання на «робітничий уряд» лунають усе частіше й гостріших набирають форм. Грошевий кризис, безробіття, голодування підривають під нинішніми панами грунт. Вони, певне, й самі не знають, що робити. Чув сьогодні дотепне порівняння: чим комуністи схожі на редиску? – А тим, мовляв, що зверху червоні, а в середині білі. Справді, доводиться білішати, маючи перед собою вчорашні події.

9 травня. Один з будівельних робітників розказував мені цікаві подробиці з приводу згаданої вчора сутички. Безробіття страшенне. Одних нас, малярів (розказував) чоловіка з 500. Часом і знайдеш собі роботу – так що ж: без спілки та біржі праці не смій ставати, а заявиш на біржі – пошлють чергового, а ти все одно без роботи. Сам знайшов роботу – і не твоя вона, голодуй. Ото й пішли до професійної спілки, заготовивши плакати з написом: «Вільна праця – Свободный труд!» Там ото й побили комуніста. Була в його чорнильниця важка – так тією чорнильницею просто по голові... Тут робітників розігнали, а на Подолі таки ходили з плакатами. А сьогодні вже кажуть, що робитимуть ремонти – а хто їх тепер робитиме?

«Вільна праця!» – ось лозунг у «комуністичній» державі... Стара, мов світ, історія, і даремно комуністи хвалились, що нову еру розпочали. Здається, вони кінчають стару, довівши поневолення навіть праці до останнього ступеня.

10 травня. Хлопчики, що газети продають – кричать: «Правда» – без известий», «Известия» – без правды»... Це так на «Известия» та «Правду» знажують публіку, вихваляючи (!) свій крам. А то ще я чув, як скаржаться: жити не можна од здирства – на «воздушного ребенка» давай, на «беспризорный флот» давай, кінця й краю немає.

11 травня. Понаписував листи: Рудинському, Щепотьєву, Станіславському, Заславському. Ще одна порція лишилась.

12 травня. Чимало розмов викликав берлінський інцидент – побито й заарештовано після трусу кілька членів совітського представництва. Що за причина цьому – трудно поки що сказати. Як звичайно, фактів ми тут не знаємо. Чудно одне: проти Пуанкаре який галас знято за дурницю – по правді «за онучу збили бучу», а тут мовчать. Ні демонстрації, ні навіть протестів виразних. Так, якесь бурмотання. А висновок публіка робить такий: з большевиками не балакай, а бий по морді – ефект буде добрий.

13 травня. Недавно заподіяв собі смерть член ВУЦВК'а якийсь Лутовкін. Фігура, мабуть, малопомітна, бо нічого про його ніхто не знає, але факт самогубства «особи» звернув на себе увагу. Самогубство серед большевиків тепер взагалі річ дуже поширена, надто поміж молоддю. І це натуральний наслідок того переборщення в ідеології і практиці, до якого одійшов большевизм. Виїли з людей душу і натомість нічого не дали. Жити не стало чим. Хто не шкурник з природи, у кого є потяг до чогось вищого, той часто мусить задихатися в цій надто важкій атмосфері, з якої нема іншого виходу, як револьверне дуло. От, напр[иклад], у Ленінському дитячому городку між годованками-дівчатками (недолітками!) – десятки вагітних і мало не всі заражені «червоною хворобою ім. Леніна».

Питання – що вийде з цих нещасних, запльованих і заогиджених, що всього спробували і всього дознали, дітей, коли прокинеться у них так старанно притлумлювана жага до чистого життя? Який для них вихід? А це ж робиться не в самому Ленінському. По всіх інтернатах (а їх же тепер багато) дорослих хлопців і дівчат, у яких саме прокидається полова хить, примушують спати поруч. Це основа теперішнього виховання. Багато в це втягається, але багатьом це гидко. Торік мені розказував це один 16-літній хлопець, що сам не знав, що робити, як у санаторії йому ліжко призначили між двома дівчатами. Те ж саме і в інших сферах. Виховують якихось нігілістів, у яких нічого за душею не повинно бути – і наслідки – петля або куля, коли не оголене шкурництво.

І ще одна характерна риса сучасности. В Бога не вірять,

а в чорта вірять (наслідок безглуздої антирелігійної пропаганди) і коли прокидається страх – так само легко обертаються до релігії, як легко й одкидались од неї. Од одного старого священика знаю, що на сповідь приходять комуністи і страшні розповідають речі. Про одного невмирущого комуніста він розказував, що нічого страшнішого він не чув на сповіді. Цей сповідник довів до розстрілу свою матір і сестру і взагалі крови на руках мав стільки, що вона його заливала. Перед смертю божевільний жах прокинувся. «Як він каявся! Дві години я його заспокоював і якщо є прощення й милосердя, то він його дістане», – так закінчив священик. Другий комуніст прийшов до його в церкву й каявся, що примушує себе лаяти Бога і робити, чого від його вимагають, але «совість мучить».

«Совість мучить»... Назвіть це совістю, Немизидою, каяттям,– чим хочете, але цей людський внутрішній голос озивається й тягне до відповідальности. І нема що сказати на своє оправдання... І це, мабуть, тільки початок того процесу реакції, що владно опановує спустошені душі. Думаю, що багато ще побачимо проявів тієї Немезиди, що мусить же бути за потоптання людського в людині.

14 травня. Із сучасних розмов. Приїхав до Києва товариш Народного комісара освіти Зотін. Між іншим, кажуть йому про ремонт академічних будинків. «На ремонт бібліотек і тюрем мусять знайтись кошти», – заспокоює він. Розмовник виявив на обличчі здивування. «Вас дивує, що я згадав про тюрми, але не можемо ж ми допустити, щоб в'язні перестукувались та переговорювались між собою».

Згадалося мені, скільки потрачено боротьби й жертв по старих царських тюрмах за «право перестукуватись». І ціною цих страшних жертв куплено лиш те, що революційна власть заявляє: «не можемо ж ми допустити»... Диявольська діялектика історії...

15 травня. Пішла поголоска, що арештовано митрополита Липківського. Говорив мені про це з обуренням робітник.

В «червоному» арсеналі страйк робітників. Сподіваються, що перекинеться й на інші заводи (розказує робітник з колишнього «Южнорусского» завода). Причина – зменшення платні. На заводі Гретера побили робітники «фабзавкома». Коли робітникам

говорять, що, мовляв, проти себе самих страйкуєте, бо це ж усе ваше, і власть ваша, робітницько-селянська – ті одповідають: «годі «дурака валяти» та дурити. Самі понакрадалися, а нам ще гірше живеться, як за старого режиму».

Імпотенція комунізму виявляється все більше. Робітничий рух не задоволений і він обертається тепер проти власти, що зве себе робітничо-селянською. Про задоволення селян і говорити нема чого. Так починалось і за царського режиму.

В комуністичних колах лають Луначарського за книгу «Марксизм и христианство»: ідеологічно, кажуть, підтримує релігію. Еда і Саул во пророцех?.. Це вже, здається, світ перевертається.

В Лаврі одно з приміщеннів обернули в клуб. Треба було зняти й винести важку ікону. Коли знімали, то одна дошка впала і гострим цвяхом вгородилася в присутнього комуніста. «Чудо кари Божої» зробило на робітників велике враження. «Чуда» шукають у всьому – наслідок розумної антирелігійної пропаганди.

16 травня. Черговий наскок злодійський. Уночі всі замки поодбивано по всіх повітках. Це буває регулярно кожних 2-3 місяці. Увечері приходив якийсь невідомий тип – переглядав дворову книгу – спинився, як звичайно, на мені. Певне знов якась капость із ГПУ. Отак і живеш вічно під загрозою то злодійською, то шпиківською. Чисто тобі райське прожиття!

17 травня. Чуток, чуток!... Говорять багато про останні страйки робітників у Києві, про події в «Ленінграді» (святкування 1 травня не одбулося: ніхто не вийшов; арештовано начальника військової округи; приїздили за дорученням Англії Мілюков та Гучков опитувати, якої власти хочуть робітники, а ці сказали – «виборної, народної»); про великі арешти в Катеринославі; про фінансову скруту, про пересправи з Англією, про берлінське бойовисько, навіть про окупацію України німцями і т.п. і т.п. Warheit* щільно переплітається з Dichtung**.

Але вже сама рясноти поголосок показує, що не все гаразд. Їх раз-у-раз надто багато буває переступних, непевних моментів,

---

* Правда (нім.).

** Поезія (нім.).

коли всі чекають чогось нового і силкуються зазирнути за спущену завісу сучасности. Багато дурниць і нісенітниці, але в основі їх правда – розхитанности режиму та прагнення до переміни. Останні часи дуже нагадують мені кінець 1916-го й самий початок 1917 року, перед лютневою революцією. Тоді теж чуток та поголосок було видимо-невидимо. Вони – мов дух, що йде з загнилого організму й нехибно викриває процес розкладу.

Про Лондонську конференцію розказують, що з приводу неї Пуанкаре з Макдональдом пересварились і один одному носи поодкушували. «Як – то це й Раковський вернеться без носа?» – жахається прихильник совітської влади. «Ні, він вернеться *з носом*», – заспокоює скептик. Так новітня фольклористика реагує на очайдушну спробу большевицького уряду порозумітися з англійською буржуазією й за всяку ціну добути грошей. «Грошей не дадуть», – це загальний голос, що прорвався у тому іронічному «з носом».

18 травня. «Був Грицько мудрий – родом з Коломиї»... Не знаю, звідки родом Левко Ковалів, але «на філозофії» й він добре грає. В *сьогоднішньому* «Більшовику» цей «філозоп» виступив з проектом: заборонити людям, щоб не ходили по вулицях у холодку, а ходили б тільки там, де пече сонце. А для цього примусити, щоб домовласники ставили в холодку бар'єри й перетики такі, як ставлять узимку, коли скидають сніг з дахів. Забув тільки Грицько мудрий, що сонце не стоїть на однім місці і холодок пересувається. Доведеться, видко, «совітським домовласникам» носитися з своїми перетиками з одного боку вулиці на другий: що ж – носився ж якийсь дурень з писаною торбою! Тільки, що Левко Ковалів не сам носитись збирається, а на других* це накидає.

А вчора ще вийшов наказ з якогось ЦК – щоб літнім часом не одбувати засіданнів з 12 год. суботи аж до понеділка. Це, мабуть, для «охорони праці»: хоч трісни, а спочивай! «Изобретательный народ»! Але од цієї вигадливости так і тягне Щедріним та глуповськими градоначальниками. Стараються наші головотяпи з усієї сили.

Мені зразу ж довелося стати злочинцем проти нового наказу: улаштував учора ввечері друге засідання, присвячене пам'яти

* Далі закреслено: примусити хоче.

Лесі Українки. Були доповіді Черняхівської та Зерова, сила народу й величезний інтерес. Навіть злочинцем варто бути, бачивши такі наслідки.

Ще в сьогоднішніх газетах є про помилування засуджених у справі «Центра действий». Колись усі ми, і большевики звичайно, обурювались проти царських посіпак, що держали «смертників» під петлею, ніби втішаючись муками бідолах. Тепер власть мають большевики – і роблять те ж самісеньке, проти чого кипіли з обурення: засуджених більш місяця видержано під розстрілом. Ще один зразок своєрідної діялектики.

20 травня. Під впливом вчорашньої розмови з Голоскевичем, що «Слову» нема чого друкувати, взявся сьогодні за закінчення книжки про І.Левицького. Початок пішов легко.

22 травня. В сьогоднішньому «Більшовику» аж пара загоністих «цвяхів». Перший – «Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства», ота «декларація», про яку давно вже гомоніли; другий – «Одвертий лист до петлюрівського письменника Спиридона Черкасенка». Перший – твір колективний (підписало десятків з шість «прекрасних», треба думати, незнакомців), другий – індивідуальна творчість колишнього символіста, а тепер просто жуліка, – Якова Савченка.

«Декларація» має свою історію. Ще торік, по XII з'їзді комуністичної партії і тут, і за кордоном комуністи заходились «організовувати громадську думку»: підказували, що треба українській інтелігенції висловити подяку за прокламовану на з'їзді українізацію. Знайшлось було й прислужників чимало (Колчук та ін.), що вхопились за такий легкий спосіб чужими боками вислужитись. Діло, одначе, не пішло. Дякувати авансом – це навіть за наших часів захоплення не викликало. Восени знов наїзжі харківці (Ол.Попов) дуже цю думку пропагували в Києві і я пам'ятаю розмову з О.Соколовським, в якій ця хороша, але наївна людина обстоювала неминучу потребу такої декларації. В Полтаві я застав цілий гурток (Токаревський), що вже мали от-от виступити і в Харкові колишні есери (Христюк з компанією) теж не могли здержати казенного ентузіязму... Але... почалась відома партійна дискусія – і ентузіязм захолов. Навесні

розігрівся, складено текст і В.Мазуренко (відомий «хемик» і разом «господин финансов», що найбільше був уславився в ролі посла в Римі тим, що акуратно одвідував танц-клас і навчився якось дуже мудрого американського танцю) поїхав до Москви «радитись». Там Раковський ухвалив думку, але навіть його занудило од сервілістичного тексту і він порадив дати кілька компліментів на адресу інтелігенції. Так повстав текст «декларації», яку вирішено опублікувати на роковини XII з'їзду. Авторами її називають Чечеля, Христюка та першого підписаного, танцюристого, Мазуренка. Документ дурний: слабо написаний, холодний, нещирий, розтягнутий без краю, сервілістичний. Потрібний він тільки для тих, що підписали задля кар'єри. Навіть для большевиків він користи мати не може, поки під ним красуються підписи таких світил, як Гарбуз і ін.

Зате ці підписи викличуть напевне «соревнование» і люде кар'єрного типу наперебій кинуться підписувати та провокувати інших. Всякий заробляє, чим може, і проституірування – це така звичайна за наших часів річ. Багато підпише «страха ради», не посмівши одмовитись од чергової «присяги на вірність». Не розумію тільки, як люде можуть думати, що когось можна такими аляповатими аллюрами одурити? Ні сорому, ні глузду в цій витівці.

Лист Савченка – це зразок проституірування. Чоловік похопився виконати замовлення. Вийшло непристойно й по-ідіотському.

23 травня. Чутки про нову білогвардійщину. Ніби Микола Мик[олайович] Романов замишляє знов інтервенцію. Гроші на неї дають що промисловці, а що самі Романови. Переказують зміст відозви Миколи Мик. Земля селянству, боротьба з большевиками, «единая неделимая», пересторога жидам. Кажуть також, що європейські держави висувають навпроти цього домагання автономії України. Взагалі якісь мало схожі на правду речі розказують.

24 травня. Заворушились наші «смєновєховці». Збираються озватись на декларацію. Одна таємна нарада вже була. На понеділок призначено другу. Але взагалі мало спочуття викликала декларація і говорять про неї або з огидою або глузуючи. Але

коли запропонують підписатись, то, мабуть, багато підпишеться «страха ради юдейська».

25 травня. Був з дітьми в цирку – вперше на своїм віку, якщо не рахувати, що як був ще бурсаком, то в Умані на майдані бачив, цю ж таки клоунаду. Жорстока забавка!

Приїхав з-за кордону Самійленко й зайшов до мене. Чудний чоловік! Нічого не знає, нічого не розбирає, неначе не в Європі жив, а десь у глушині азіятській. Дарма його розпитувати. І взагалі якось жалко на цього чоловіка дивитись: мов із-за угла мішком прибитий.

Вчора – лист од Андрія Васильовича. Прагне їхати сюди, але документів немає й досі. Він і Ореншгайн пишуть, що «Історія укр[аїнського] письменства» вже готова і от-от вийде. Цікаво, чи пропустять мені хоч одного примірника?

26 травня. Заходив до А.М.Лободи. Він нарешті вернувся з Харкова, де пролежав більш місяця хворий.

У його був маленький параліч. Вигляд у його не дуже добрий: мабуть, з його вже не робітник.

Чув – на вулиці діти співають:

Не надо нам коммуны, ячеек, спартаков,
Пойдем мы в синагогу порежем всех жидов.
Едет Ленин на свинье, Троцкий на собаке,
Коммунисты испугались, думали – казаки.

Ох, і скільки ж зненависти носиться в повітрі!

27 травня. Приїзжі з Харкова розповідають, що бешкет у радянському представництві в Берліні не через те стався, що там якогось «ім'ярека» заховали. Кажуть, що ніби на агітації спіймано Мануїльського, що його «потовкли» здорово і що тому й розрісся так конфлікт.

З «декларацією» в Києві, здається, справа не піде. Пробували Дорошкевич з К°, але й вони тепер кажуть, що треба «перечекати». Ну, а як воно часто буває, що «промедление смерти подобно», то – треба думати – дурний замір так і помре в сповиточку.

29 травня. Поголоски ширяться й набирають усе сенсаційнішого вигляду. Сьогодні чув, що Троцький на партійному

з'їзді, що саме одбувається в Москві, мав цілком «меншевицьку» промову: «держава, мовляв, стоїть над безоднею, рятунку нема, а опріч того не треба забувати, що на кордоні стоїть 100-тисячна армія». На базарі просто вже говорять про війну, що вона неминуча. Безробіття ширіться й викликає незадоволення, – звідси, певне, й ці чутки, що спекулюють на роздратованого й знервованого обивателя. До того ще й страшенна посуха зменшує надії на врожай і ще більш нервує й роз'ятрує фантазію.

Новий приклад: говорять, що всіх службовців записуватимуть «до партії». Коли я сказав, що це ж абсурд, то мені одказано: «записали ж усіх студентів ІНО, не питаючись, до комсомола». Я й цьому не поняв віри... Розпитавшись, дізнавсь, що таки брехня. Але взагалі легковірність обивательська дорівнює фантазії.

30 травня. Базар говорить про війну, що от-от має початись. З ким – невідомо: так, «взагалі». Може до того підстави дає сама власть, роблячи якісь таємні мобілізації. Принаймні, на біржі праці сьогодні не було запису, а хто приходив, тим казали, що «через мобілізацію» запис одкладається до понеділка.

Кажуть також, що на днях один з військових літунів розкидав прокламації Мик. Мик. Романова, а тоді полетів за кордон. Певна річ, поголоска зробила з його вже найкращого літуна і горливого, на словах, комуніста. Про саму прокламацію допитатись нічого не можна до пуття.

31 травня. В Москві, кажуть, біржу праці закрито на півроку. Причина та ж самісенька, що й скрізь: розрухи й домагання «вільної праці». Коли хто знайде собі роботу, той і стає на неї. Ще одна поправка до доктринерського теоретизування. Виходить, що біржі праці, які фігурували по всіх програмах, не оправдали себе в умовах «комуністичної» держави.

1 червня. Заходив знов Самійленко і такого нагнав на мене смутку, що й не сказати. Сидів годин зо дві, але переказати його розмову неможливо. Всього боїться, всюди бачить щось непевне, якусь містифікацію, якийсь замах проти себе, подвійність існування. Мені здається, що з головою у його негаразд. Що він робитиме і що з ним робити – ума не доберу. Мабуть, мало не одночасна смерть обох дочок добила його. Менша була з ним і

померла, покинувши дитину маленьку; од цієї смерти він утік сюди й тут дізнався, що померла й старша дочка. Про ці смерти він згадує також як про щось непевне: не то воно було, не то не було.

Понаписував листи А.В.Ніковському, Я.Оренштайнові, Петрові, Гнатюкові, Вировому, Литвицькому, Л.Радченкові, Волошинову, Лебедеві. «Обробився», хвалить Бога, трохи!

2 червня. З новітнього фольклору. Запитання: що це таке СССР? Відповідь: три Срулі й один «русский».

5 червня. Морока з господарством. Професійна спілка видала закона – тепер кожна установа і навіть кожен нахаба може, аби охота, закони видавати, – щоб власники домів брали на прибирання дворів тільки зі спілки, або самі прибирали. Заборонено наймати будь-кого, заборонено навіть по черзі пожильцям прибирати. У нас іноді прибирала одна жінка, що живе в дворі. Але сусідній двірник, якому хочеться самому на нашому дворі заробити, доніс і тепер стежать, хто прибирає. Доводиться не кому, як мені (хоч я й не домовласник!) замітати улицю, чистити каналізацію, – вернутись, словом, до становища 1920-1922 рр. Багато з мене, що я замітатиму улицю, виграє держава! Зате система, заснована на доносі й хабарі, повний має тріумф. Висліжування й донос – основа ладу, а хабарник-двірник – стовпи його. Хороше життя!

6 червня. З новітнього фольклору, – про податкову систему. Розмовилися дипломати за кордоном про всякі системи здирання податків. «Ну, як ви, – дивується німець перед совітським дипломатом, – робите, що вашу золоту й інші позики моментально розхапають? У нас це ніяк не йде». – «Треба, знаєте, вміти «предложить». – «Ну, як хочете предлагайте, а коли, скажімо, оцій-от собаці предложите гірчиці на хлібі, замість масла, так вона ж не їстиме». – «Їстиме, та ще й як! Треба тільки, кажу, вміти предложить. – «Не розумію», – каже німець. – Ну, спробуймо, – згодився совітський дипломат, піймав собаку й помастив під хвостом гірчицею. Собака повищала, а тоді давай вилизувати гірчицю. – «Ну, що – неправда, що треба вміти предложить? Отак ми й з своїми позиками то замість жалування, то примусом – і наслідки ви бачите: громадянин наш усе злопає».

Про електрифікацію: на полі нагнувся дядько, порпається в землі, а в пані-стару йому штепселя вставлено. «Електрифікований»!

7 червня. Ще з фольклору. Дістала баба на базарі новенького совітського коповика. Дивилась, дивилась на його, а тоді давай хреститись та вициловувати монету. «Що робиш, бабо, – кажуть їй: – адже це совітські, безбожницькі гроші». – Та я знаю, – каже баба, – а тільки срібло на них з наших святих образів».

9 червня. Сьогодні дав заробити державі. Поспішаючись, скочив з трамвая на ходу. Йду собі. Коли доганяє «міліцай»: «Платіть, громадянине, карбованця». – «За віщо?» – «Штраф за те, що скочили. Такий закон». – Мусив заплатити й дістав навіть квитка. «Як мене грабують, – кажу з досадою, – то вас і не докликатися, а як штрафи брати, то не знать звідки і вродитесь». – «Та ж ми тому не винні, – одказує догадливий міліціянт. – Адже, ви тільки тоді можете нас сповістити, як вас вже обдерли, то що ж ми можемо зробити?» Мусив признати, що цей сторож громадської безпеки має рацію.

10 червня. 6 червня розпочався науковий з'їзд у Празі. З України командировано кількох учених, між ними акад. Тутківського. За кілька день до з'їзду йому з оказією переказано з Харкова, щоб їхав; за два дні дістав навіть телеграму, що на поїздку асигновано 300 крб. Але «забули» тільки вислати документи та закордонного пашпорта. З'їзд кінчається, а пашпорта й грошей і досі нема: певне не знайшлося оказії до Києва, щоб переслати. Отак наші за кордон їздять!

11 червня. Почав статейку про Руданського. Кримський захопився і хоче щось видати на 50-ті (торішні) роковини. Знайшов проспект тієї доповіді, що торік читав на зібранні Істор[ично] літ[ературного] Товариства і з його пишу невеличку статейку. Завтра скінчу. А Левицький усе одкладається.

12 червня. Ходять чутки, що в новому учебному році мало не всі вищі школи («ВУЗ'ы») будуть скасовані.

Лишиться сама нижча школа. Офіціяльний мотив – «перепроизводство» учених людей,– це в стороні, мало

не поголовно безграмотній! Навсправжки ж – фінансовий крах: нема чим удержувати школи. Отак наші дбають за науку! Якесь божевілля кругом... Здається, це вже четвертий акт трагедокомедії, що ми переживаємо. Справа прудко посовується до п'ятого акту, себто до кінця комуністичного спектакля.

З школою у нас виходить те саме, що вже сталося з політикою, економікою, книжкою, театром. Усе українське руйнується руками самих же українців, усяких Касьяненків та Десняків, як буржуазне. Тим часом Москва зовсім не така ригористична (зберегла університети, має художній театр, видає своїх класиків) і засипає усім тим ще більш ослаблену з культурного боку Україну. Офіціяльна «українізація» тут нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна. Гадав би, що якийсь диявольський план, подиктований дуже далекоглядним розумом. А наші болвани стараються з усієї сили, борються з своєю «буржуазною», якої не було, культурою й допомагають справжній буржуазній, тільки вже московській культурі здобувати позицію за позицією.

І зробили вже з України колонію, що все віддає і нічого не дістає. Нове, далеко гірше, видання самодержавного режиму

13 червня. Понаписував Є.Х.Чикаленкові та Петрові. Є[вген] Х[арлампови]ч пише Івашкові, що нарешті розшукав свої мемуари, послані звідси 1 1/2 роки тому. Благаю його, щоб розшукав ще й книжку та рукопис Дебагорія-Мокрієвича. Історія, про яку спокійно згадати не можу.

15 червня. Душно, парко, ходиш мов зварений, голова не робить. Працювати можна тільки ввечері, як спаде духота ,та й то не завжди.

Написав листи Федорові, *Лебедеві (Чернігів), Філю* (Кам'янець). Федора «скоротили», просить пошукати йому посади, – а де його тепер шукати під цю вакханалію «скороченнів»?

16 червня. Страшний народ оці спадкоємці, та ще коли саме право їхнє на спадщину сумнівне. Вчора смерком зайшла до мене якась пані, одрекомендувалась* Корошкіною, онукою Ускових

* Далі закреслено Сарнавською.

Іраклія й Агати, дочкою Наташі Ускової, й виложила цілу колекцію Шевченкових малюнків (прегарні портрети Ускової з дочкою, Ускова, Новопетровського в кількох варіянтах, усяких туркменів), фотографії, автограф одного листа. Все те вона продає. Приїхала до Києва «приценіться». Хоче 5000 крб. Коли я сказав їй, що ледве чи хто такі гроші їй дасть, бо таких грошей взагалі тепер немає у людей, що Шевченком цікавляться, відповіла – «Ну, что же, я не нуждаюсь, могу подождать». – «Боюсь я, що у Вас воно пропаде, поки ви дожидатимете», сказав я і розповів їй історію Гилевської, онуки В.Шевченка, що вже перевела і годинника Тарасового, і листи теж, здається, так заховала, що й не знайде. На це вона запевнила, що збереже, хоча тут же розповіла, що цю колекцію була вже раз забула десь «в уборной». З її слів виходить, що це тільки третина того, що лишилося од Шевченка в Ускових. Їх було троє дітей-Ускових і вони спадщиною Шевченковою поділилися. Дві третини невідомо де, може загинули. На пропозицію лишити це в якійсь установі, в музеї чи в Академії, розуміється одмовилася: «не верю я этим учреждениям». Між іншим, були казочки пера Шевченка з його ж і ілюстраціями, написані для малих Ускових, – пропали. Взагалі матеріял для спізнання життя Шевченкового в Новопетровському дуже цінний. І, мабуть, поїде знову десь під стріху, аж поки й зовсім пропаде.

Недавно була в мене дочка покійного Є.Трегубова з трьома малюнками Шевченка (два автопортрети) і теж заправила, мов за батька рідного, і теж повезла назад. Просто не знаєш, що робити з цими перекупнями, що спекулюють випадково здобутою спадщиною.

Сарнавська, виходячи, завважила, що українці мусять дати їй пенсію, як дочці «любимицы Шевченка».

Насилу здержався, щоб не сказати прикрого слова цій нахабі, що торгує материними реліквіями та спекулює на йменні поета, якого не знає і не шанує.

17 червня. Завтра їду в Хохітву – ту саму, де оженився був Нечуїв Балабуха. Коваленко запросив – і я згодився. Пишучи про Нечуя, цікаво глянути на ті місця, що надихали йому кращі його твори. Та й спочину од Києва і покупаюсь у Росі. Трохи несподівано це вийшло, – ну, та навмисне ледве чи й вибрався б.

26 червня. Вернувся з Хохітви. Не бувши якийсь час дома, раз-у-раз тепер вертаєшся з почуттям – яка то чергова «капость» чи напасть тебе зустріне. Цим разом обійшлося усе гаразд.

Чудовий тиждень перебув у Хохітві. Село стоїть одним боком над Россю і розкинулося по ярах та переярках. Рось я мало знаю, але те, що побачив тут, перевершило всі сподівання. Од Богуслава і нижче Рось тече в кам'яних берегах, поміж скелями, які часто перетинають річку од одного берега до другого, творячи пороги, водоспади – «шум»; часто з річки стремлять цілі скелясті острови (один такий острів є й проти Хохітви). Справді – «шум»: шумить і шумить без упину, даючи якусь прегарну мелодію. Заплющивши очі, можна її слухати без кінця, думаючи свою власну думу. Купатись прегарно. Лежить через цілу річку кам'яна плита, через неї ллється швидко вода – ляжеш собі на тій плиті і через тебе б'ється хвиля й огортає м'якою пеленою. А то сядеш у натуральну ванну з каміння, впрешся ногами, щоб не знесло, і сидиш так у кип'ячій воді, що реве й шумує навкруги тебе. І вилазити не хочеться... Згадуються описи Нечуєві. Знав небіжчик Рось, любив її і вмів описати. Може найкращі то місця у його, де Рось тихо плине поміж скелистими берегами та зеленими долинами.

Давно вже не був я так далеко од Києва. Вражіннів сила і од людей і од природи. Інші згуки, інший дух – і все це викликало давні враження десь із старого запису пам'яти.

Вже на станції (Миронівка) огорнув нас метушливий рух близького містечка. Поки ми вагалися, чи їхати проти ночі, чи ночувати в Миронівці – нас опала ціла зграя жидів-балагульщиків: речі рвуть з рук, кожне смикає, тягне в свій бік, і не зчулися, як опинились на передку «фаетона» досить допотопної конструкції. Згадався Умань, бурса і ті будки, які щодня котили повз нас «на Голованевське», на «Тальне»... В полі, скоро виїхали за станцію, вдарив у ніс якийсь гострий дух. Що воно таке? Риюсь у пам'яти... Ага – рижій цвіте. І згадався Пальчик, наш город над річечкою і як ми вибирали той рижій. А там коноплі на луці і теж встає картина за картиною з дитинства.

Ночували першу ніч у Богуславі, у єпископа українського Бея. Я аж спати не міг – стільки згуків, од яких одвик. Собаки брешуть, півні співають, якийсь п'яний голос на цілу околицю виводить-вигукує «Ой на горі та женці жнуть» – довго, довго, а потім так само довго і нездержно лає когось у батька-матір. І все

це неначе під самісеньким вікном. Устав розбитий, зате ж як поринув у росянську чисту свіжу воду, то наче на світ народився і чотирі версти до Хохітви дійшов не помітивши.

Першого вечора в Богуславі потрапив у духовну компанію. До єпископа приїхало кілька панотців, сиділи собі в садочку та кружляли чарочку. Як ми прийшли – це спершу було зникло. Один панотець одкликав Коваленка на бік і спитав – чи при мені можна пити. Той заспокоїв – і тоді чарка пішла знову круг стола.

Це новина: колишні панотці навіть не подумали б церемонитися. З інтересом приглядався я до нового типу нашого батюшки. Менша освіта, більша свідомість національна і віра в своє діло. Розмови крутяться круг духовних справ та чисто життєвих, практичних. Стосунки між єпископом та панотцями – товариські, нечувані в старі часи. Єпископ проста людина, з народних учителів. Між іншим, розказував, що люде цікавляться відомою «Іосафатовою долиною», питають, як туди дійти. «Кажуть, десятин з п'ять засажено хрестами, один коло одного». І тут переказав кілька народних легенд, що вже сплелися біля тої долини. «Коли я кажу,– оповідає він,– що туди нема чого йти, що заборонено – люде посміхаються: заборонено! А отже всі держави, Франція, Польща, Німці – всі теж прислали свої хрести й поставили там між людськими. Та ще як вийшло! Франція прислала була спершу багатющу мармурову труну, закриту й запечатану. От большевикам і скортіло – що в тій труні. Розбили – бачуть: плащаниця лежить, та така ж хороша! От большевики й спалили її. Тепер Франція каже: вертайте стільки золота, скільки в ту труну влізе. І вернуть – нічого не поробиш». Очевидно, одгук на фінансові стосунки між Францією та большевиками. А ось друга легенда – про чудеса. «Большевики на збитки рубають ті хрести й палять, а їх усе росте більше й більше. Ото один чоловік і собі взяв пенька од хреста, порубав, затопив у печі. Коли звідти вогонь – на хату, одразу все полум'ям взялося. Побачив чоловік той свій гріх, зібрав вугілля, заніс на те місце, де хрест стояв, і закопав. Коли це на очах із землі виріс дуб, росте та й росте і гиляки розкидав хрестом. Вони рубають та палять, а хрести самі ростуть». Влучна оцінка антирелігійної пропаганди, що дає супротилежні результати!

27 червня. Збідніло село. Збідніло матеріяльно, і духовно.

Половина людей ходить у рядовині, одежа куценька, обсмикана (щоб менше навіть рядовини витратити!), обійстя розгорожені часто, надворі забудування понищені – пішли на паливо. Трапляються землянки. А під боком ліс та ба нема за що купувати. Економію знищено – «щоб коли вернеться пан, то не було, де сісти». А все ж багато людей за паном жаліє: був заробіток, а тепер нема де ні позичити, ні заробити. Кумедні суперечности: дівка в рядовині, а на шиї повно дукачів. Це повитягали з схованок миколаєвські карбованці та на дукачі попереробляли!

Хохітва село невеличке, але, мабуть, типове. Є «Рада селянських депутатів» – вічно на замку. Є ком'ячейка – «ком'яші», як кажуть селяне, з 2-3 «комуністів», є «комсомол», якого теж і на десяток не набереться. Є новітній «кооператив», у якому нічого не докупишся, бо вічно стоїть порожнім. Є хата-читальня; у їй, зайшовши, застав півня з парою курей, обов'язкові портрети по стінах – і ні одної – так-таки ні однісенької – книжки! Є нарешті вінець большевицького господарства «Культсовхоз» (дядьки кажуть: «Куцохвостий»). Уся сучасна бутафорія. А життя обминає її і йде своїм шляхом. Біднота й темнота ще гірші, як були, гризня страшенна.

На в'їзді до села стоїть хрест, на йому напис: «Им'ярек. *Убит через брата*». Це за німців ще брат доніс на брата (щоб загарбати батьківщину!), що той ховає зброю. Я сам чув, як у сусідів через дорогу йшла баталія: батько воювався з синами, – одна сторона другу виганяла, а як батько був один, а синів двоє, та ще з ними й мати, то тікати мусив батько. А що вони говорили в сварці – ніяка фантазія не вдасть! Потім сусідка з сусідкою зчепились за якесь теля. Ну, та це завжди бувало, хоч і не в такій гомеричній мірі. А ось чого і не бувало. Село – це кілька ворожих таборів. «Куркулів» викинуто з громади, позбавлено права голоса, а між цими «багатіями» чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам («комез'а» вимовляють дядьки оте новітнє слово «комнезам»): голова ради та пара «комуністів» та міліцейський не дають їм і слова мовити. «Мовчи та диш». Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть... Петлюри! Справді, це легенда найживучіша і я її у всяких варіяціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. «Дурні були – не піддержали. Тепер каїмось. Ну, та прийде таки!»

Землі у людей не побільшало, а, мабуть, поменшало. Багато

поверталося з заводів, з міст, навіть з Америки – і тепер бідують на 1/2 десятинці. Панську землю та «уділ» опосів згаданий вже «Куцохвостий» і хозяїнує...Але хозяїнує так, що коли я сказав: «маєте зразкове поле», то дістав одповідь: «еге ж – показує, як *не* треба робити». І справді – бачив я «культсовхозські» буряки на 200 десятинах: за мишієм їх не видко, хліба гірші ніж у дядьків. До речі: політниць на буряки наймають, як і Нечуїв Янколь, з музиками; а роблять не 8 годин, а од сонця до сонця; плата 35-40 коп. у день. І все це під лозунгом: «Пролетарії всіх країн», що красується під червоною зіркою на неодмінній «трумхальній» арці на шляху...

Удома застав чимало листів і прислану з Берліна «Історію українського письменства». Нарешті «ізлізла»! Наробить вона мені, мабуть, клопоту останнім розділом.

Понаписував листи: Ніковському, Оренштайнові, Петрові, Перетцові, Холодному. Андрію Вас[ильови]чу послав звістку, що документи на поворот може вже дістати в посольстві.

28 червня. У Хохітві купались ми на березі Запорожцевому. Цікава родина. Старий Запорожець має 92 роки (народився, каже, 1832 р.), але ще дужий, кремезний, високий дід, обличчям скидається на великий портрет Толстого, що висить у його в кабінеті. Застав я старого за читанням «Ілюстрованої історії» Грушевського. Почалися згадки. Запорожець розказав, як він пропаганду проводив з Кибальчичем, як попав за це на Сибір. Я хотів допитатись, коли це було, але старий плутає; виходить, ніби десь в середині 70-х років. Розказав, як розбагатів В.Ф.Симиренко. «Він, бачте, чумакував, і десь під Миколаєвом зустрів старого-престарого гайдамаку, нагодував його, допоміг. Тоді той і каже: як приїдеш додому, достанься до Городища.

Там біля млина, під калиновим кущем я закопав був гроші. Знайдеш – твої будуть». Ото Симиренко вернувся, взяв мене з собою та й гайда в Городище. Знайшли млин, знайшли калиновий кущ і почали копати. Викопали цілий човен грошей: казани з золотом, срібло, ну й мідяків багато. Ото з того й забагатів Симиренко». Переказуючи цю легенду, старий знов плутає й вигадує, бо з відповіді на якесь моє запитання виходило вже, що він при тому не був, а тільки чув од людей, бо сам служив колись у Симиренка.

Має добрий хуторець з культурним хазяйством над самісенькою Россю – чудовий куточок. І його не одібрали у старого. Є у його* сини – два комуністи й один «спочуває» – та дві дочки, з них одна була десь при Леніні («Маруся»). І це, мабуть, у зв'язку з хутором. Я не хочу сказати, що вони комуністи тому, що мають такий чудовий хутір, але безперечно мають вони його тепер тому, що комуністи. У некомуністів напевне й сліду не лишилося б, «щоб не було, де сісти». А так усе по-старому лишилось.

30 червня. По руках ходить вірш, в основі якого лежить анекдот, ніби якийсь червоний винаходець збудував такий силогізм: горілку женуть з хліба, хліб не ввесь всмоктується в організмі – отже з екскрементів можна гнати також горілку. На хвалу геніяльному винаходу офіційний пііта Дем'ян Бєдний і склав ніби вірша.

Ну, настали времена, –
Что ни день, то чудо:
Спирт уж гонят из гавна,
Четвертину с пуда.
Русский ум изобретет
На зависть Европы
То, что водка потечет
Прямо в рот из жопы.
И стремяся власть забрать
Мы над целым миром,
Алкоголем будем срать
И пердеть эфиром.

Імітація Дем'янової манери непогана. Кажуть, що залізничники розіслали цього вірша по лінії, як урядовий папір.

1 липня. Почув незлу модифікацію одного з теперішніх термінів. «Рабкор» селяни переробили в «Рябко», – кажуть: «Ну вже той рябко й набрехав у газеті», або: «бреше як рябко». Ще раніше «ревком» обернувся був просто в «ревка». «Там наїхали якісь. Кажуть, *яєчка* по селу розкидатимуть», – розказувала з дивуванням баба про те, як у них ячейку комуністичну заснували.

Вчора написав листа до Рудинського й Мороза**.

2 липня. Йдуть з Москви вісти – чи певні? – ніби там одбулися

* Далі закреслено: чотирі.

** Далі закреслено: сьогодні – до Г.Журби.

величезні студентські розрухи з приводу скорочення вищих шкіл і студентів. Ніби покликали студенти на сходку Луначарського й вичитали йому за все, що робиться іменем культури та освіти.

Студенти-комуністи уступились за свого, справа скінчилась мордобоєм. Викликане військо пристало до студентів і обороняло їх навіть од ЧОН'а. Таке плетуть, хоча, як по правді казати, нічого в тому нема й неможливого. Бо справді струну занадто натягнуто і тріснути вона може кожної хвилини.

Взагалі розмов серед публіки багато. Чогось ждуть, кажуть, що трапиться несподівано, одної ночі – «а на ранок їх і дідько забере». Характерний саме оцей настрій.

5 липня. Чвари і чвари кругом. В Академії просто не продихнеш *од них. Мені, як голові* на цей час Управи, Кримський щодня подає скарги на Іванця, вимагає, щоб його прогнати і зовсім безпідставно. Так, дрібниці якісь. Мені доводиться Іванця обороняти. Найпікантніше, що це родич Кримського, і торік за його Кримський хотів прогнати одного з служників, Янукова. Тоді доводилось обороняти од Іванця, а тепер – Іванця. Надокучили мені оці дріб'язкові чвари та сварки. Коли б швидше скинути з себе цеє головування осоружне.

6 липня. Підписав умову на редактування Словника. Це не значить, що зараз і за роботу треба братись. Відповідно до умови, комісія візьметься до роботи тільки тоді, як їй дадуть авансом *гроші. А як грошей цей самий* «Шлях освіти» або тепер вже «Червоний шлях» не має і не знати, коли матиме, то... зопсували вони тільки літо мені та й по всьому. Вже більш двох місяців цяя історія тягнеться, час іде, літо минає – і виїхати не можна, і роботи немає. Совітська комбінація.

7 липня. Кажуть, Винниченко прислав листа, писаного ніби од якогось актора. Питає, як справляється у нас «теперішня трупа», як до неї ставляться, чи добре приймають, і як би тутешні люде поставились, коли б із-за кордону приїхала «їхня трупа», теж ліва, тільки не така, як теперішня. Видимо, нову замишляє авантюру шановний Володимир Кирилович... Але хай сидить краще там, де сидиться. Який би дурень міняв шило на швайку, та ще таку, як Винниченко: приїде, наробить бешкету, заварить кашу, а доведеться споживати – скаже: ну вас к чорту! Та й умкне в якусь

шпарку. І все якісь фантазії на мислі. Невже він думає, що купка нікчемна «укапистів» може творити державу? Це було б суще нещастя, коли б Винниченкові знов пощастило заварити якусь кашу.

8 липня. Просто біда: ніде не платять грошей. Винні мені і в Держ[авному] видавництві, і в «Шляху освіти», і в «Часі» – і за цілий тиждень біганини ніде ні копійки не вибігав. Замість грошей показують ті телеграми, що шлють вони до Харкова, благаючи грошей та признаючись одверто, що вони – банкроти. Проїдають і розкрадають усе, хоч скільки дай, – розуміється, казенні видавництва. Міністерські штати й платня (своїм, звичайно), ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може – і наслідки... які можуть бути, опріч банкротства, наслідки. Пощастить ще трохи урвати казенного пирога – животітимуть ще якийсь час. Не пощастить – помруть ганебною смертю, занапастивши попереду українську книжку та письменство.

А взагалі, на гроші скрутніше, ніж було на початку «грошової реформи». Скрізь торичелієва порожнеча. Академії замість 30000 крб. на ремонт прислано з Харкова – 3000 крб., і не знаєш, чи на цю мализну дивитись, чи що з нею робити, бо на ніяку справу не вистарчає. Удержання не доплачують. Зате податки і штрафи луплять. Теж фінансова політика... Але нагадує тих двох дядьків, що купили наспіл барило горілки і потім один одному продавали за той єдиний п'ятак, що у когось із них знайшовся, аж поки вся горілка минулась і п'ятак як був, так і лишився.

Здається, у наших фінансистів і п'ятака не лишиться – вкрадуть. Що ж – кінець швидше прийде гнусному режимові.

10 липня. З новітнього фольклору. На якомусь мітингові промовця риторично запитує: «Ленін... Чи ви знаєте – хто такий був Ленін? – Вор...» Крики обурення, похвалки арештувати. «Ша! – веде далі промовця, – Ленін був дійсно вор: *в*ождь *о*ктябрьской *р*еволюції».

12 липня. Скінчив нарешті книжку про І.С.Левицького. Затяглося так через те, що міг уривки часу тратити на цю роботу і те, що вимагало двох тижнів, забрало місяці. Не дають працювати і люде, і справи.

13 липня. Ще з новітнього фольклору, – анекдот, мабуть, «аристократичного» походження. Заспорилися Мусоліні, Еріо, Макдональд і Чичерін, хто з них демократичніший. Вирішено зробити спробу. От Мусоліні й запер трьох конкурентів на демократизм вкупі з свинею в одне помешкання; хто довше висидить, той найдемократичніший. Минуло трохи часу – вискакує Макдональд, затуляючи носа: «не можу більше». За ним незабаром Еріо. Минув ще якийсь час – вискакує свиня: «і я не можу з ним видержати». Чичерін виявив найбільше «демократизму», що й свиня не видержала. Але своєрідне розуміння демократизму виявив і автор анекдоту!

14 липня. Пікантну історійку розповіла Тіна Ом[ельченко]. Вона малювала мого портрета (який він вийшов – не знаю, бо домальовувала без мене). Схотіла подати його між іншими працями на комісію в Інституті. Коли це стало відомо, студентський староста одізвав її набік і таємничо почав: «Ви хочете портрет Є[фремо]ва показувати... Не радив би»... – «Чому?» – «Та, бачте, у його така репутація... Коли б, знаєте, чого не вийшло...» Тіна спалахнула: «Що ж, ви за контрреволюціонера чи що його маєте?» – «Та... словом, не раджу». – «А я таки покажу». Перед приходом комісії Тіна приходть до залі й бачить – портрет повернуто до стіни. «Я, каже, розсердилась і поставила його як слід». «Що ж комісія?» – питаю. «Та нічого не сказала».

Це вже не перший випадок такого хамства. Я знаю, що* київські газети вичеркують моє ім'я, скоро стрінеться в якій поданій їм статті. Я знаю, що на Педагогічних курсах заборонено посилатись на мої книжки. Стараються хлопці, чи виконують «замовлення»?

15 липня. На черзі нова реформа Академії. Останні відомости з Харкова подають, що там знов ідуть про це розмови. Коли б не зруйнували і ту роботу, що робиться.

Прислано на редактування першу пайку Словника. А грошей видавництво не платить ні співробітникам, ні мені. Завтра маю з видавництвом серйозно говорити...

---

* Далі закреслено: большевицькі.

17 липня. Один судовик питав, чи швидко вийде Словник, а то у нас, каже, так пишуть, що тільки пожалься Боже! Недавно один з урядовців почав свій папір так: «У відповідь на ваше *сватання*»... Знайшов у Дубровського під «предложение» – «сватання» та й пальнув, сердега... Я вже, здається, згадував, що «українізовані» чиновники з приводу якоїсь справи прохають од прокурора «вашого ув'язнення» («заключения») або скаржаться, що «не дістають уже стільки місяців «змісту» («содержания»). Мабуть, таким ніякий Словник нічого не поможе.

18 липня. Кажуть, що заборонено портрети Леніна малювати, – таким дегенератом почали його показувати ретельні почитателі. Найбільш розповсюджений портрет – Ленін з роззявленим ротом та простягнутою рукою – чисто оперний співака поганого тону й провінціяльної сцени. Істинно – всякий творить богів «по образу і подобію своєму».

19 липня. На Десні між Черніговим та Новгородом-Сіверським був напад на пароплав. У вузькому місці звелено спинити пароплава, потім побито капітана за те, що не послухав був одразу й кількох пасажирів. Чутки переказують, що побито самих жидів. Б'ючи ніби приказували: оце вам спекуляція, оце вам валюта, оце вам скорочення штатів. Чоловік, що мені про це оповідав, виводить з того, що напали службовці, вигнані через скорочення штатів. Звичайний розбишацький напад поголоска вже силкується прикрасити мотивами загального протесту.

Написав листи до Оренштайна та до Г.Журби.

20 липня. В «Більшовику» нова стаття тупоумного Клепатського проти Академії. Написана вже здержливіше, але всі елементи доноса й провокації є. «Учені», що помазалися чи примазалися «марксизмом», без того тепер не можуть. Гнусний тип! З понурою упертістю свині риє, риє своїм тупим рилом, сподіваючись зробити таки на Академії кар'єру.

Недавно один з таких «услужающих», Я.Савченко, надрукував у «Більшовику» ж таки доноса на Зерова за його відчити на Педагогічних курсах. Тепер виявляється, що, надрукувавши, він з газетою пішов до «Наросвіти» і запропонував свої послуги як лектор, замість Зерова. Од такого вчинку навіть офіціяльних

освітників занудило і вони його послуг зреклися, а запросили таки Зерова. Зовсім одверто й по щирости зроблено· свині вже без жадної машкари совають свої рила всюди, де прочувають для себе поживу.

22 липня. Виясняється, що Клепатський виконував «замовлення»: редактор «Більшовика» не хотів містити його статті, а звелів йому це зробити Губком (Губерніяльний Комітет комуністичної партії). Чомусь йому треба прищемити Академію, і на це й здався новоявлений «марксист» Клепатський. Таковых бо єсть царствіє теперечки.

24 липня. Тиждень тому золота десятка (царських часів) коштувала 8 крб., сьогодні – 16. Починається!... Фінансисти пророкують на осінь новий кризис з грошима і, можливо, катастрофу з валютою. Неврожай, дощі, що гноять і ту мализну, яка вродила – призводять до великого песимізму в офіційних кругах. Темнота щодо перспектив зростає.

26 липня Сьогодні цілком закінчив книгу про Левицького, навіть перечитав і востаннє до друку виправив. Загаявся, бо рвуть на частки і не дають систематично працювати. Тепер книга піде до цензури (ох!)

28 липня. Почав редактування «Словника». Не люба це мені робота і берусь до неї з великою неохотою. Та вже нічого не поробиш... Думаю на тиждень давати – аркуш. Для цього треба буде 2 – 2 1/2 год. оддавати Словникові щодня. Сьогоднішню порцію зробив за 2 години.

І це, мабуть, на цілий рік. А я саме цілу низку мав на думці літературних нарисів і, звісно, з більшою охотою їх би писав.

29 липня. «Порція» Словника, потім Академія – теж свого роду «порція» метушні, чвар, пліток, скарг.

Понаписував листи Є.Рудинській, В.Станіславському, Ревуцькій.

30 липня. Службовці з «Цукортресту», власне, їхній «місцком» зробив постанову, що кожен мусить придбати твори Леніна.

За них вираховують з удержання, а вони тепер шукають, кому б продати, щоб вернути гроші. Не знаєш, чому більш дивуватись – чи нахабству вищих, що, вислужуючись, накидають ті нікому не цікаві книги, чи рабству нижчих, що без жадного протесту роблять, що їм велять. Виграє, звичайно, видавництво, що збуде макулатуру, якої ніхто не купує. O tempora!...

31 липня. З приводу 10-ліття війни – повно статтів по газетах, мають бути маніфестації, мітинги. Звичайне лицемірство: люде, що розвели найгіршу в світі війну й найбільше людей вигубили – протестують проти війни! Характерний малюнок: проти багнетів старого війська наїжились багнетами ж червоноармійці: це зветься – війна війні! Таки війна і таки ж тими самими способами. Навіщо ж галас? Якийсь ієзуїтизм, тільки червоний.

1 серпня. З сьогоднішнього дня починається моя черга на санаторію. Але не знаю, коли виберусь туди та чи й виберусь. Всі роз'їздяться, діти послабли, – нема на кого дітей і хату кинути. Доведеться мені, мабуть, цього року обійтись без санаторії.

А тим часом іноді чую, що маю серце в грудях; таке велике, як кулак. Краще б його не чути!

2 серпня. Лист од Федора. Становище його не одмінилось. Цікава подробиця: «вичистили» його з служби за те, що він був (!) членом Центральної Ради! Хто кислиці поїв, а кого оскома напала – це одне, а друге – ще й досі пани становища не можуть забути про колишнього конкурента: і мертвий труп їх лякає.

Чи дрібненька це помста?

3 серпня. Противійськова маніфестація. Звелено повикидати прапори – на честь війні? Написи на зразок «Рабы всего мира! Вы являетесь пушечным мясом для буржуазии! На борьбу, на баррикады! Не ждите буржуазии! Рабочие и крестьяне СССР с вами!» (це так кооператори розмахнулись!), безкінечні промови і три аероплани «гордо реяли в воздухе». Одно слово – звичайна «убогая роскошь наряда» і звичайне ж лицемірство.

Нінка поїхала до Тули. Я в санаторію подав заяву, щоб мені лічили термін з 15 серпня.

4 серпня. Приходив інтерв'юер з «Пролет[арскої] Правди», питав, що я думаю про війну. Погнав його. – Картка в Тулу.

5 серпня. Знов чутки – про ультиматум большевикам щодо переміни курсу, евакуації України і т.п. З того правди тільки того, що Раковський приїздив радитись до Москви і що большевики визнали всі борги. А скільки реклами, галасу й колотнечі за них нароблено. Це, либонь, чи не з останніх позиція.

Потішив мене сьогоднішній «Більшовик». Надрукував він вражіння якогось італійського комуніста Пелузино. Поміж усякими дурницями знаходимо у його таку «развесистую клюкву»: найбільш, мовляв, у вас тут мене вражає абсолютна воля слова і друку, – аж дихати легше!... Бодай би він справді так дихав... Ну, та «знатному иностранцу» вибачити можна. Але з яким лицем друкують цю брехню наші монополісти од преси? В неділю «Більшовик» надрукував був статтю (мабуть Деснякову) – «Українська буржуазія під час війни», повну таких брехень та вигадок (напр[иклад], що ТУП обертався з декларацією до вел[икого] князя Миколи Миколайовича!), що навіть у теперішній монопольній пресі не часто такі можна здибати. Оце й есть ота хвалена «воля друку»!... «Суєслови, лицеміри, господом прокляті»...

Лист у Тулу. Лист од Андр[ія] Вас[ильовича]. Пише, що приїде, мабуть, в кінці серпня. Берлінські олімпійці не задовольнилися посланими (з Харкова) документами й самі ще запитуватимуть Харків. Ну, й кропив'яне насіння! Не дихне, поки десять бумажок не напише!

6 серпня. Лист до Андрія Вас[ильовича] та Оренштайна.

9 серпня. Лист до Петра.

12 серпня. Підписано умову з Англією. Брехуни й тут визначились. Пустили чутку, що Макдональд сам благав їх не припиняти переговорів, уночі збудив Раковського і до ранку підписали умову. Може б хто й повірив, коли б не переборщили в брехні. Неофіціяльна версія показує справу зовсім навпаки – ніби Макдональд заявив, що тяганина вже надокучила і коли большевицька делегація не підпише умови до ранку, то її вишлють з Лондону і що Раковському довелося уночі збирати своїх підручних

і пристати на всі умови, подиктовані англійцями. В зв'язку з підписанням умови знов ширяться чутки про окупацію України, – власне бо ми й досі не знаємо, на яких же справді умовах погодилися англійці з большевиками, і це й заставляє думати, що умови повинні бути дуже солоні. А тому чекають перемін. Вказують, що з бувш[ого] Купецького саду знято назву «Пролетарський» – лишилося просто – «городський сад». На вагонах трамваїв замазують слово «комунальний» і залишають «городський трамвай». Кажуть, що це тому, що вертаються давні власники трамвая, бельгійці. Щось, мабуть, і справді таки єсть. Бачив листи з-за кордону від Черкасенка: він пише, що восени, найпізніше взимку, еміграція має повернутись на Україну. Пише, що Раковський з товаришами лижуть халяви у закордонних капіталістів, благаючи грошей, а ті й дивитись не хотять. Пише, що становище фінансове большевиків безвиглядне цілком. Внутрішня ситуація ніби ствержує це. Побачимо...

13 серпня. А тим часом... тим часом якісь шмаркачі ходять по книгарнях і одбирають старі видання на автодафе, починаючи од Далевого «Толкового словаря», історичних праць Карєєва і т.п.

Всю історію, історію письменства, соціологію хочуть препарувати тільки по своєму й ніякої «єретицької» думки не допустити. Будилович з денікінських часів те ж саме пробував робити з українською та большевицькою літературою. І тут методи однакові.

Дав я був до «України» Грушевського статтю про генезу Кирило-Методієвського Брацтва. Видавець, Держвидав славнозвісний, послав її на цензуру до губкома, хоча добре знає, що академічні видання цензурі не підлягають, а той, не будучи дурак, катнув резолюцію: «не воспрещено, а несвойственно», бо «нема марксистського духу». Болвани! Тямлять вони, що то єсть дух...

14 серпня. Знайшлася згуба. Років з 12 тому М.М.Грінченко взяла у мене збірку радикальних виданнів, де була брошура «Як цар людей дурить» (це щоб оберегти мене перед жандармами) та й дала сховати Онисі. Вона сховала так, що й знайти було не можна. Дуже я на цю дружню послугу сердитий був, та мусив примиритися з тим, що книжка навіки пропала. А це чистячи

кімнату для ремонту й знайшли книжку за образами, на превелику мені радість.

15 серпня. Цензура дозволила мого Нечуя-Левицького, збірку про Стебницького і ще деякі книжки. Новий цензор (Десняка пришелепуватого вже прогнано) казав, ніби цензура має тільки по суті дивитись, а не чіплятись до слів та букв. Маємо, значить, поступ! А все одно і розумний цензор без дурниць не обійдеться, – така вже природа кожної цензури.

Сьогодні мені йти до санаторії, але хіба що встигну речі одвезти. Цілий день писав рецензію на монографію (рукописну) Багалія про Сковороду (на премію подана).

24 серпня. З 17-го живу в санаторії. Поправка з того невелика, бо цілими днями або сижу за роботою (Словник та ін.), опріч того мало не щодня доводиться бувати в місті (Академія, грошей добувати і т.п.). Отже виходить, що до всіх обов'язків долучився ще один – бувати в санаторії...

Ввечері часто проїздю трамваєм по Лук'янівці. Кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря... Це треба було спеціяльно ухитритись, щоб її там притулити, але чого не переможуть червоні тюремники! І це не тільки в Києві. В Полтаві так само тюрму прикрашено червоною зіркою. Зворушливо виходить і символічно.

18-го написав листа до Багалія.

28 серпня. Ті, що були сьогодні в Лаврі, розказують, що сила народу зібралось (тисяч на 50), настрій глибокий, змагання між українцями та слав'яністами, протирелігійним агітаторам не дають говорити. Величезне враження зробила зірка, яку (вдень!) бачили над великою церквою (мабуть, Венера, бо Марс повинен не там бути вдень, – і обидві тепер близько до землі і надзвичайно гарні). Звичайно, побачили в цьому «Знаменіє» проти большевиків. Легенди виникають на очах. Говорили вже там, що бачили й Матір Божу, як вона благословила монастир.

31 серпня. Вчора й сьогодні по газетах повно Савинковської справи. Прочитав і тільки руками розвів. Нічого не розумію в цій чудній якійсь оказії. Коли чоловікові каятись скортіло, то чого ж

він приїхав нелегально. А коли не кортіло до суду, то... Взагалі дрянь люде поставали. Перше смерти в вічі дивились і не моргали, а тепер користуються з того, що можна благородну позу прибрати: прозрів, мовляв, і ради пролетаріята зраджую свої погляди, себто признаюсь, що помилявся.

Занадто вже багато проявляється таких, що «помилялися». А це вже підозрена справа.

7 вересня. Справа з цензурою моєї статті скінчилась несподівано і досить благополучно. Говорив з видавцями. Вони сконфужено посилались на те, що «становище зобов'язує», що вони, як Державне видавництво, мусять підлягати партійній цензурі. Я відповів на це, що цінителями-цензорами є люде, які нічогісенько не тямлять, а втім можу поставити крапки над і, щоб вони не чіплялись.

Потім дізнався, що мої «крапки» цензорів таки не задовольнили і вони домагалися, щоб статтю таки зняти зовсім з книжки. Бувши в Держвидаві вдруге, почав знов про це розмову, аж мене перебивають: все, мовляв, гаразд: статтю пропущено. Хай їм грець!

Бачив інструкції щодо конфіскації книг. Прецікавий документ, од якого так і війнуло 90-ми роками. Між іншим, звелено одбирати й нищити совітські видання до 1921 р., бо вони вже не відповідають теперішнім поглядам та зміненій політиці! А що як через рік і теперішні не відповідатимуть?

14 вересня. Знов морока з флагами. Звелено справляти нові і набувати їх по районах міліції. Очевидно треба дати комусь заробити. «Участковий потреатизм» колишнього не додумувався до такого. Тоді «обывателям предоставлялось украшать здания флагами», але щоб видумувати для них точний формат і примушувати в поліції купувати – на це не сягала фантазія старорежимного адміністратора. Треба було велику революцію пережити, щоб докотитись до такої бридоти.

28 вересня. В місті почалися страшенні арешти. Арештовано, кажуть, чоловіка з 700. У Харкові, Полтаві, Чернігові й по інших містах і весях так само поспіль йдуть труси й арешти. Що воно таке – не можна догадатись, бо хапають найріжноманітніших

людей, яких зв'язати ніяк не можна. Багато сидить жидів, українців, поляків. Говорять, ніби ГПУ викрило якусь змову, а швидше, мабуть, треба йому своє існування виправдати. Так робила і старорежимна охранка, тільки що з меншим розмахом.

На днях у газеті вичитав, що на щось там «срок *продлевается* до 1 октября». Хороша тепер зробилась мова по газетах!

1 жовтня. Перебрався з санаторії додому. Тепер може акуратніше записуватиму.

Справа з флагами кінчилася також несподівано. Виявилось, що то тільки проект, ніким ще не затверженій, а тим часом обов'язали були вже за два тижні покупити їх і ціну встановили: 7, 15 і 35 крб. за те, що коштує од сили 1 крб.! Вийшов невеликий конфуз.

2 жовтня. Великого клопоту міліції завдають... голі люде. Спершу в Москві, а це і в Києві з'явились по вулицях люде в адамових убраннях зі стрічками через плече: «Долой стыд!» У голих дам, правда, в руках ридикюлі, а в них певне дзеркальце мусить бути. Начальство не знає, що з цими воїтелями проти стида робити. З одного, боку воно й само цей лозунг давно проголосило, а з другого... навіть йому якось ніяково.

І от по газетах інтерв'ю з «Наркомздравом» Сімашком: «авторитетна» його думка – ходити голим не гігієнічно... Отже на цій підставі боротьба проти голизни. Але певности не почувається. Та й справді: як час – безстидний принципіяльно – може боротися з принципіяльним безстидством? І які аргументи проти його можуть виставити люде, що безстидство самі обернули в систему?

3 жовтня. Дійсно – безстидство, обернуте в систему. На Миколу один з його товаришів, підглянувши, що цей носить хрестика, подав доноса. Робиться слідство. Можуть за хреста вигнати (тепер кажуть «вичистити») з Інститута. Хороший же товариш, що підглядає й доносить. Хороше й начальство, що прикриваючись віротерпимістю, починає з приводу хреста справу. А цинізм який!...

М.Василенка випускають з тюрми, але висилають за межі України. Колись відомий Фроленко свою статтю чи згадки про царську лютість затитулував промовисто – «Милость». І тут

маємо таку саму «милость», якої «помилуваний» хоче зректися й прохати, щоб його лишили в тюрмі.

4 жовтня. Стрівся з Пилипенком. Нагадав йому про Андрія Васильовича: дозвіл йому, кажу, вернутись дали, але там не пускають. «А що ж – відповідає – я нагадував: кажуть, що це передчасно». «То навіщо ж давали дозвола?» – На це я відповіді не дістав. З губи халяву звикли робити і роблять систематично.

Василенкова справа повертається на краще. Висилають за межі України, але кажуть, що коли попросить, то дозволять зостатись і на Україні. Чудово оце – «коли попросить». Мало покарати, а треба ще назнущатись з чоловіка, дати йому почути, що він цілком в їхніх руках: «Ха-ха, може я тебе й помилую», – мовляв Щедрінів вовк. «Милость».

Цікава деталь. Сьогодні одбувались звичайні (з примусу) маніфестації протеста проти арештів і тюремного в'язнення по буржуазних державах. Протестувати вийшли і службовці київських тюрем, а тому ув'язненим не давали їсти: кухарів теж погнали протестувати*. Цинізм надприродній!

5 жовтня. 23 вересня був у окуліста. Очі мої почали вередувати. Звелів для роботи уживати окулярів. Незвично це і трохи нервує під час роботи. Власне кажучи, й так я можу бути вдячний своїм очам, що застрайкували аж на 48 році. Років з 40 служили вірою й правдою, та ще як служили! Більше надуживати їх, ніж це робив я, ледве чи можна, і це просто чудо, що вони аж до цього часу додержались були. Тепер треба звикати до іншого. Нове «memento mori» **.

6 жовтня. Ходить прокламація од «Союза боротьби за самостійну Україну» до селян та робітників. Привезено мені її з села, і, кажуть, що там її охоче читають. Написана досить популярно. Обнадежує на швидке визволення. Власне, мало я в це вірю, бо об'єктивних даних до цього не видко. Але чи не ця прокламація викликала ті страшенні арешти, що хвилею прокотились по всій Україні? Між іншим, чув я версію, що закордонні українці

---

* Далі закреслено: надприродній

** Пам'ятай про смерть (латин.).

обернулись до Ліги Націй з меморандумом, що коли Ліга береться обороняти Грузію, то повинна так само поставитись і до України, бо становище обох країн щодо большевизму однакове. Відповіддю ніби й були арешти.

7 жовтня. Був на засіданні з приводу закінчення книжної виставки. Сама виставка, яку я бачив уперше, досить убога, але на цікаві наводить паралелі. Найбільше місця зайняв московський Госиздат і, що найцікавіше, там є справжня культурна книга: імення Пушкіна, Гоголя, Достоєвського, Тургенєва, Островського, Толстого, Бєлінського і ін. часто трапляються на заголовках. Тим часом, у нашого Держвидава виставлено мало не самі за себе підручники та агітаційна література. Ріжниця колосальна і показує, в яких руках у нас тут опинилася книжна справа.

Ще яскравіше показало це засідання. Довгі, нудні, претензійні теревені, серед яких правдою пролунало слово одного тільки промовця, що ми, мов, цілком провалилися з своєю виставкою, виправдавши свої завдання хіба на 30%. І матеріяльно, і морально виставка успіху не мала, ніхто нею не цікавився, публіка не ходила, а ходили тільки ті, кого силоміць заганяли. Але навіть цей промовця говорив, що провал стався через те, що мало агітували за виставку на заводах і через те робітник, мов, не пішов. Певна річ, це нісенітниця. Просто масовий робітник занадто ще некультурний, щоб його могла заінтересувати така рафінована штука, як книжна виставка. А на іншу публіку і не рахували так само мало культурні упорядчики.

Одна курйозна дрібничка. На засідання запрохувано: «на чашку чая и на собеседование». Прийшовши, справді застав на столі сервіровку; згодом, одначе, на очах у зібраних її забрали й повиносили. Вияснилось, що «чашка чаю» здалася комусь занадто «буржуазною вигадкою» і, як таку, її усунено... Мудрі голови!

8 жовтня. Всюди йде нова «чистка» – студентів, учителів, службовців. «Избієнных младенців» тисячі. Дехто справді поліз у петлю, опинившись за облавком. Але справа починає набирати курйозного вигляду. «Вичищені» московські студенти, кажуть, обернулись до англійського посла з проханням, щоб їх прийняли до англійських шкіл; американці й англійці запропонували усім, кого викинуто з тутешніх шкіл, їхати до Америки й Англії,

обіцяючи і науку, і забезпечення під час науки. Вийшов скандал. Раковський прислав догану «чистильщикам» за те, що вони показуються дурнями перед Європою. Скільки правди в цьому анекдоті – не знати, але факт той, що непохитні «чистильщики» починають подаватись назад і обіцяють «вичищеним» студентам, що їм буде дозволено вчитись, а вчителів знов примощують на службу. Все це робиться під флагом загальної освіти, культури й інших хороших слів.

Написав листа до А.Кримського.

10 жовтня. Приїхав з Глевахи Стах і дивні діла розказує. Прибув у село хтось з волости (волвиконкома) і об'явив його і членів церковної ради «бандитами» й позбавив їх права участи в сільській раді. Тоді отара поперелякувалась і почала зрікатись одно по одному участи в церковній раді. Церкву хочуть повернути на клуб. А отара мовчить і мовчки чухає чуби та потай нахвалюється, сама в свої нахвалки не вірячи. Досить першому-ліпшому нахабі й жулікові взяти палицю в руки – і все перед ним гнеться. Німії подлії раби! Мене церковні справи не обходять, але оце рабство і рачкування перед кожним нахабою хоч кого можуть вивести з рівноваги. І головне – яких прав позбавлення ці безправні раби лякаються?

Написав листа до Є.Чикаленка.

11 жовтня. Була Є.Я.Рудинська, розповідала фінал історії з полтавськими музеями. Невважаючи на обіцянки з Харкова і Академії, музеї таки розгромлено. Рудинські та Мощенко мусили покинути їх, а без них незабаром буде сама руїна. Образилися полтавські хами, як сміють наперекір волі їхній йти та «організовувати общественное мнение», – так вони звуть втручання в цю справу Академії. В старі часи нічого подібного не могло статись, а тепер усякий невіглас уважає себе за мецената, а виступає справжнім вандалом.

По газетах надруковано: Чубаря, Гринька та Ряппо обрано на «почесних студентів»... Це не зайва їм річ, бо справжніми студентами вони ніколи не були. А саме звання нагадує мені того «почесного козака», що на його обрано було когось за останні часи царського режиму.

12 жовтня. Чув оповідання про те, як роблять «чистку» серед студентів. Комісія, що її робить, просто забавляється. Питання ставить які кому впаде на думку.

Найбільш люблять масні питання Студенток, нап[риклад], мало не кожну запитують – «скільки разів робили ви аборт?» І нікого не знайдеться, хто б хоч очі заплював цим сквернословцям.

«Чистка» по установах так само провадиться своєрідно. Тут, навпаки, до тих, кого мають викинути, підходять з надзвичайною ввічливістю та делікатністю, але делікатними питаннями так само доводять жінок до істерики, а чоловіків до петлі. Сьогодні одного такого бідолаху знято з дерева проти Володимирського собору.

13 жовтня. З новітнього фольклору. В Петербурзі, як розповідав один приїжий, в якомусь сквері в нужнику висить напис: «тут приймають жертви на всеросійський пам'ятник Іллічеві – золотом і папірцями».

14 жовтня. Надто насунуло роботи – Словник, коректа Словника і «Люборацьких», кілька статтів книги про Левицького, на термін дуже близький і щоденна метушня в Академії. Просто не знаю, за що хапатись і як з усього того вискочу.

16 жовтня. Коректурна й інша робота все допікає. Почав статтю для Меженківського збірника (історичний нарис української книги) але можу писати тільки мікроскопічними дозами. А термін – 20 жовтня!

17 жовтня. Ходять по хатах агенти комітету «для допомоги жертвам інтервенції». Офіціяльна ця установа допомогу розуміє дуже оригінально Списують усякі здирства і збитки за часів ніби інтервенції, щоб подати рахунок навпроти «закордонної буржуазії» нібито винної за інтервенції. Не розумію, навіщо це все робиться? Чи вже ж та буржуазія така дурна, що поважно братиме ті рахунки, та ще складені таким способом і большевицькими агентами? Принаймні щодо мене, то дивлюсь на це, як на справу цілком безнадійну, яка викличе хіба комічні наслідки.

Мене тягли також до того комітету, але я одмовився. Та й

справді – нащо робити вигляд, що збитки робили інтервенції, коли найбільше їх зробили самі большевики, майстрі грабунку та здирства. І тепер бувають уже цікаві qui pro quo *. Приходять агенти до одного «буржуя», питають про збитки, заохочують писати якнайбільше, а коли записали, то виявилось, що то все большевики наробили. Вийшов конфуз, та ненадовго. Агент геніяльно викрутився: ну, то все це поставимо, каже, на рахунок денікінцям... І отакі «рахунки» схоче хтось оплачувати? Навряд.

18 жовтня. Була К.М.Андрієвська. Її також «вичистили» в подяку за 35-літню справді таки саможертовну працю. Та ще підступом: спершу створили були спеціяльну для неї посаду (завідувати діяпозитивами), а потім ту посаду скасували, як непотрібну. Плаче бідна. А робітник – з неї дуже добрий – і от хоч на вулицю з довгою рукою йди. Взагалі з цими скороченнями робиться щось неможливе; з одного залізничного управління в самому Києві викидають більщ 700 чоловіка. Та ще проти зими. Поруч з цим ростуть злочинства – грабунки та злодійство. Щодня чуєш – то там, то тут залізли в хату і геть усе вичистили. Одно за одне чіпляється. Ростуть і самогубства. На Володимирській вул. якийсь бідолаха вискочив з четвертого поверху. Навіть газети занотовують «дні самогубств», коли буває їх по кілька десятків. Солодке життя!

19 жовтня. Неділя. Цілісенький день висидів за коректами, – аж голова обертом іде і в очах темніє.

20 жовтня. А Миколу таки «вичищено» з Інституту за хрестика, – офіційно за те, що бере малу участь у житті школи. Перше виганяли за політику, тепер за неполітику. А суть одна, тільки цинізму стократ більше.

21 жовтня. Вночі прокинувся од якогось шарудіння. Думав спершу, що пацюки, – коли глянув у передпокій: кватирка й двері навстіж. Знов був гість, як і торік об цій самій порі: цього року привітав з іменинами. Встиг узяти не багато – старого парасоля, старі калоші – та ще деяку дрібницю. Це – «новий побут»:

* Одне замість іншого (латин).

злодійство таке, що, мабуть, жадної немає хати необкраденої. Починаються темні осінні довгі ночі, саме зручний на злодійство час. Та ще безробіття, та ще усякі «чистки», а в результаті просто жити снаги немає.

22 жовтня. Вночі злодії, а вдень дітвора жити не дає. З усіх боків лізуть до садка, ламають паркани, – просто з хуліганства, бо ж у саду нема чим поживитись. У нашому дворі заявлено міліції; прийшли і навіть не поглянули і сказали, що треба зловити когось, тоді тільки вони вступляться. Це нагадує відому пораду проти бліх: треба спіймати блоху, зв'язати їй руки й ноги, посипати в ухо порошку, то вона буде нидіти, нидіти та й здохне.

А поки органи оборони дають такі пікантні поради, з дітворою робиться щось таке, що вже обертається в соціяльну небезпеку. Ніколи ще не було стільки дітей по вулицях, як тепер. Цілі хмари – і все це хуліганить, безчинствує, росте злодійкуючи, ні до чого путнього не привчаючись, не знаючи праці, а шукаючи тільки забавок та веселого життя. В школи не ходять, або там нічого не роблять. Що буде з цього покоління, змалку розбещеного і розпаскудженого – і подумати страшно. Навіть комуністи починають замислюватись. Недавно була стаття в «Пролет[арській] Правді» – ми, каже, виховуємо, хуліганів, нероб, сифілітиків, а надто по своїх дитячих домах та між ленінцями. Одного тільки не каже, а саме – що нічого іншого з своїми способами вони й не можуть виховати.

23 жовтня. Фінансовий стан усе гіршає. Банкротують приватні люде через страшенні податки, ще більш банкротують торгові установи державні через безхазяйність, злодійство та загальну депресію. Уманський «райсоюз» платить по 25 коп. за карбованець. «Сорабкоп» тріщить – от-от лусне. «Сільський господар» вже луснув. У місті мало не кожен другий магазин або забитий стоїть, або ж ліквідується. Грошей ні в кого нема, ніхто не платить, насамперед не платить держава службовцям. А офіційні брехуни тим часом не перестають товкти: все гаразд, усе чудово, увесь світ перемогли і знищили. А тим часом у світі робиться щось інше. Бачив оце одного приїзжого з Німеччини: там тихо, спокійно, марка стала на мірі і німець ні про що не думає, тільки працює-працює. І він вискочить на широке плесо, а в нас, де

вміють тільки галасувати, все йде на дно, і дедалі, все більш гнилизною відгонить. Самобутня риска...

24 жовтня. Українізація... От іще, опріч «чистки» справжня злоба дня. Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто з росіян і «тоже – малоросов» того в серйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе – виганяти. От тут от і почалося. Достається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться вони Богові духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці-жиди і справді за цих півроку понавчалися, тоді як росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якось вже раз раду собі з тим дати.

Треба сказати, що чимало й дурниць роблять. Вчать не так мови, як граматики та всяких хитрощів граматикальних, пишуть диктовки, забивають голови правописними дрібницями, до того ж не усталеними. В результаті якесь буквоїдство виходить, яке дає рацію нарікати зовсім справедливо. Сам по собі захід доцільний – щоб службовці знали народну мову – набирає потворних форм. Хоча без примусу тут, очевидно, нічого зробити не можна. Старий чиновник, який думає, що все для його, а не він для народа, ще не вмер і твердо сидить у кожному радянському службовцеві. А з цього виходить і сміх, і горе, коли на старість доводиться за граматику та правопис братись. І беруться, хоч і кленуть крепко та зганяють злість на безневинних цим разом українцях. Це так, як та «невістчина плахта» за все* одбуває.

25 жовтня. На «чистці» студентам ставлять такі запитання: «де стоїть місто Еріо?» Студент, що йому цю дурну «мороку» завдано, не звомпив і відповів: «близько міста Макдональда». І врятувався. Це нагадує мені, як один батюшка на екзаменах в уманській бурсі любив питати бурсаків: «якого дня створив Бог блоху?» Тільки що за блоху бурсаків не виганяли, а за «місто Еріо» міг студент вилетіти. Поступ маємо великий.

Взагалі з усякими «чистками» зайшли в куток і ні з якого погляду вони не мають глузду. З залізницями, наприклад,

---

* Далі закреслено: відповідає.

почистилися до того, що деякі залізниці вже майже стали або мають стати. Опріч того, залізничники безробітні починають спускати поїзди з колії. Є чутка, що подекуди поїзди зовсім не ходять ночами. Навіть багато комуністів говорять: «нас з цими чистками спровоковано, щоб викликати зненависть до нас, а практично все це ні до чого».

26 жовтня. Цікавий етнографічний концерт в Академії розпочався «інтернаціоналом». Це тому, що газетний репортер перед початком запитав: «чи буде «інтернаціонал» – і тим посередньо здомігся, щоб був. Свого часу не так набридали «гімном», як тепер «інтернаціоналом» та іншими показними рисами новітньої офіціяльщини. Правда, в театрах портрети несчисленних «вождів пролетаріята» вже познімали.

27 жовтня. Сижу за роботою і буквально сплю. Бо ночами не можу спати: що шеркне щось – здається, злодій лізе. То вже й не лягаю зовсім до 3 – 4-ої години. А тут ще, як на зло, роботи підсипало. Дорого обійдеться мені злодій і в здоров'ї, і матеріяльно (треба робити скрізь грати на вікна, бо дедалі – ще гірше буде).

28 жовтня. В «Більшовику» надруковано, що є думка перемінити «Червоний Хрест» на «Червону Зірку», бо – як буквально пишеться в газеті – «населення заперечує назву «Червоний Хрест». Ці слова вложено в уста Линниченкові. Ну-ну!

29 жовтня. Писав некролог до «України». Аж цілих 12 написав (Алчевської, Жебуньова, Кащенка, Кістяківського, Левицького І., Матушевського, Науменка, Стебницького, Стешенка, Сумцова, Широцького, Шрага).

30 жовтня. Скінчив статтю до друкарського збірника і історії української книги за XIX ст. до 1917 р. А ще коректи лежить без кінця і краю.

31 жовтня. З анекдотів про «чистку»: серед студентів. 1. «Хто ваш батько?» – «Священик». – «Ага, значить, піп». – «Ні, так «священик». – «Хіба не все одно? Яка ж ріжниця між попом і священиком?» – «А така, як між жидом і євреєм».

2. «Ви хто такий?» – «Стовбовий дворянин». – «Як же ви, бувши дворянином, хочете потрапити між гурт пролетарського студенства?» – «А як же Ленін, бувши дворянином, п'ять років стояв на чолі пролетарської держави?» – «Ага, то ви, певне, й до балету вчащаєте?» – «Таки вчащаю, тільки не так часто, як Луначарський». – «Так... мабуть, і п'єте?» – «П'ю, але вдесятеро менше, ніж Риков».

3. «Хто ваш батько?» – «Крамар». – «А багато заробляє?» – «Та карбованців з 300-400 на місяць». – «А дядько ваш хто?» – «Теж крамар». – «Заробляє?» – «Та теж карбованців з 500». – «Ну, досить, ідіть собі»... Повертається і на відході каже: «Ну от ви мене спитали про батька і про дядька, а чому про брата в перших не запитаєте?» – «Що це значить?» – «А те і значить, що от вам у комісію лист од брата в перших». Читають і виявилось, що відомий комуніст вимагає, щоб комісія не наважувалась «вичистити» його брата в перших. І не вичистили.

Таких анекдотів щодня почуєш кілька.

1 листопада. Один визначний комуніст казав про українізацію: «Хотя это и постановление партии, но все же это петлюровщина». Принаймні по щирости сказано!

2 листопада. «Держвидав» знов «захожується» видавати українських класиків. Цим разом обернулися вже з Харкова просто, через Хвильового. Видимо, це якась сезонна хвороба: торік теж восени розпочали були цю справу – і ні жаднісенької книжки не видали, зимою прохоловши. Даремно тільки збиралися, обмірковували, складали плани та писали протоколи. Нема в мене надії, щоб і цим разом пішло краще. Поки що поставив умови, щоб хоч Коцюбинського докінчили (з 1921 р. глизяють!) та Короленка.

Поки що закон «Держвидава» виявляється досить оригінально. В[идавництв]о «Рух» почало друкувати Франка; Держвидав у цьому побачив собі конкуренцію, бо він теж «може» видаватиме Франка. А побачивши, почав скарги та доноси на «Рух», щоб йому заборонили Франка. Чим скінчиться – не знати. А от уже в Києві страпилася ще краща оказія. Коли, місяця 1 $^{1}/_{2}$ тому, одбирали по книгарнях «контрреволюційну літературу», то конфіскували в однім місці Кулішеву «Чорну Раду». «На що

берете: адже сам Держвидав збирається її друкувати» – «А тому й забираємо, – була відповідь, – що Держвидав збирається друкувати: щоб не було йому конкуренції». Теж по щирости сказано.

3 листопада. Колишнє «ВИНО» зветься вже «КІНО» (Київ[ський] Інститут народної освіти). Згадується дотеп з приводу цих скороченнів: ВІНО (Вищий І[нституту]т нар[одної] ос[віти]), ПІВО (Педагогіч[ний] Ін[ститут] вищ[ої] осв[іти]), КВАС (Київська вища академія студентська) і нарешті ГАВНО (Головна академія вищої нар[одної] освіти). В усякому разі й од університета до КІНО – «дистанция огромного размера».

4 листопада. З оповіданнів про студентську «чистку». З ветеринарного інституту «вичищено» одну студентку, яку торік так само вигнали з 4-го курсу медичного Інституту. Вона селянська дочка і скінчила стару гімназію. Оце й є найбільша її провина. «Як так, – питають її, – батько ваш, селянин, міг вас виховувати в гімназії?» Не змогла, бідолашна, виправдатися з такого страшного обвинувачення.

5 листопада. Дуже навчальну історію почув сьогодні. Р[оку] 1921-го К.М.Андрієвську покликано до ЧЕКА, до секретно-оперативного відділу до слідчої Орлової. Сидить Андрієвська, чекає в передпокою. Йде якась молоденька панночка. «Ви чого так спокійно сидите?» – питає А[ндрієвсь]ку. «Бо не почуваю вини за собою» – каже та. – «Ну, то ходім на допит». Вийшло, що це й була Орлова. Почала допитувати; обвинувачення – контрреволюція. «Ну, а тепер, – на закінчення допиту каже слідча, – ви поїдете зараз додому й привезете мені два портфелі». А[ндрієв]ська спочатку навіть була не зрозуміла, які портфелі й навіщо. «Поїдете і привезете: мені треба два портфелі». Поїхала, привезла – один свій, що від чоловіка лишився; другий – доччин, маленький. Тут же при ній Орлова почала радитися – котрий собі лишити, а котрий віддати товаришеві N. Навіть Андрієвської думку запитала. Порадила взяти маленький, «дамський». Заглядала до його пильно, – мабуть думала, що там ще й гроші знайде. А тоді й пустила Андрієвську, не налягаючи вже на контрреволюцію.

Минуло три роки. Дочка Андрієвської мала лекції української

мови у залізничників і зустрілась тут з тією самою Орловою. Тільки тепер вона вже Сінєнінова й завідує курсами українізації. Почала вона чіплятись до А[ндрієв]ської-дочки, щоб ця «подарувала» їй гранатового хрестика. Одмовила. «Ну, дайте хоч кілька гранатин». Не дала. Тоді колишня чекистка донесла, що А[ндрієв]ську на лекціях слухачі звуть «панночкою»: «не изжила еще буржуазного обращения».

А[ндрієв]ську позбавлено лекцій. І потому Сінєнінова (вона ж і Орлова), зустрівшись з нею каже: дасте хрестика – знов матимете лекції.

Божевілля це – на зразок клептоманії – чи нового побуту квіточки?

6 листопада. Міліція знає, що в районі Гоголівської, Тургенєвської та Павлівської вул[иць] єсть 37 «малин» (злодійських гнізд). То ж то – щоночі злодійства кругом не перестають: треба ж отим 37 гніздам з чогось жити. А чому, спитати, міліція хоч і знає, але мов і не знає? Відповісти не важко.

Садив сьогодні молоді дерева в саду – 14 груш, яблунь, вишень та черешню.

Написав листа до П.Горянського.

7 листопада. З приводу жовтневого свята. М.Гладкий у «Більшовику» пише про українізацію і кінчає тим, що Академія правопису не установить, а зробить це влада трудящих дужою рукою. На здоров'ячко! Кілька тижнів тому повісився «вичищенний» Троїцький (колишній учитель семінарії), покинувши листа, в якому зазначає причину, що довела його до смерти. Лист поширився. Тепер профспілка натискає на жінку небіжчика, щоб вона заявила, що ніякого листа небіжчик не лишав і ні на кого перед смертю не нарікав. Один із зразків тієї оборони й підмоги, що дає у нас профспілка своїм членам.

8 листопада. Пооббивав двері бляхою, вікна пообставляв гратами й визираю з них, неначе з тюрми. Та воно й те сказати: хіба ж не тюрма у нас повсюди, червоними прапор ми умаяна?

9 листопада. Заходила людина з того світу – С І.Афанасьєв. Року 1922-го його з цілою сім'єю (син, дві дочки) засуджено на

розстріл, і я був певен, що його нема на світі. Виходить, що його з дочками помилувано і, відсидівши якийсь час, вийшов він і на волю. Про сина було навіть надруковано, що його розстріляно, але недавно старий Афанасьєв одібрав звістку з Сибіру, що він там, на каторзі. Значить, буває й так: пишуть, що розстріляно, а навсправжки засилають на каторгу. Я не знав ще, що й так практикується, – вперше про це чую.

10 листопада. Чув пісню на вулиці – хорову, на доскочистий мотив:

Неча шамать, неча пить –
Нужно девочек любить.
Ох-ох-ох-уха-ха – комсомольская братва!

«Новий» побут...

12 листопада. З новітнього фольклору. Справляють «звіздини» над дівчиною – яке ж ім'я дати? Пропонують: «Леніна» – затаскано дуже; «Звєздіна» – якось не подобається; «Октябрина» – також багато вже їх розвелось; «Жовтина» – фе. «Ну,то хай буде «Трибуна». – «Так тоді ж на неї всяка сволоч буде лазити!» – обурилась мати.

13 листопада. Мають бути незабаром перевибори до «місцкому». Я подав був думку, щоб обрати на голову місцкому М.Могилянського. Тепер члени старого місцкому (Окиншевич з братією) ходять і славлять Могилянського за «контрреволюціонера». До чого розпаскудився народ! Навіть і в думках собі не покладають, що вони роблять і що з того вийти може.

До речі про місцком. От іще нікому непотрібна установа, як і взагалі теперішні «профспілки». Опріч політичного розшуку, доносів, дрібних та великих капостей, нічого не дають вони своїм членам. А бюрократизм, а генеральство!... Отак виродилися хороші ідеєю установи. Тепер у них ніхто не пізнав би того, за що колись боролись і чого хотіли досягти.

14 листопада. Оглядали старий, мазепинський, будинок давньої Академії, де міститься тепер бібліотека колишньої Дух[овної] академії. Сумний вигляд – руїни. Чи пощастить полагодити – не знаю, бо грошей не дають. Зате профспілка «піщевиків»

чіпляється, щоб оддати їм цей будинок під клуб і дуже*, що Академія на це не погоджується. Од «металістів» насилу одбилися, а ще б з «піщевиками» зв'язались! А врешті виглядів на те, щоб доладу будинок удержувати – ніяких. Аракчеєв чорний зробив би з його комору на борошно; Аракчеєв червоний хоче клуб там заснувати. А обоє тільки й можуть, що зогадити, запаскудити й потім кинути. Що їм пам'ятки давньої культури, цим людям без учорашнього і, мабуть, без завтрашнього дня!..

15 листопада. Сьогодні вперше одверто стялися Кримський та Грушевський. Вийшло це за правопис. Грушевському хочеться задержати – навпроти академічного, обов'язкового – старий галицький правопис, од якого – до речі сказавши, тепер і самі галичани вже одмовилися. І от він на засіданні Управи зняв це питання, – не до речі, бо не Управи це компетенція. Хотів він, щоб Академія дала дозвіл друкувати «Україну» кількома правописами, залежно від авторів.

Кримський одповів, що це річ неможлива. Загорілося філологічне змагання, що незабаром перейшло на особисті випади (згадано було з обох боків, хто кого і коли «вилаяв» друком, пригадано було Грушевському і його останню за кордоном вихватку проти Управи Академії і т.п.).

Розійшлися не любо. Боюся, що почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомствами. А в результаті можемо погрузти в болото по самі вуха.

Згадавсь мені з цього приводу давній афоризм Євгена Харламповича: «Щоб нам не ділитися, треба нам одділити «ся».

Сказано його з аналогічного приводу року, либонь, 1910-го, коли Грушевський так само іритувався за «ся» (щоб нарізно його писати) і коли дехто з киян (напр[иклад], небіжчик Жебуньов) дуже гостро проти цього виступали. Не думав я, щоб довелося тепер до того афоризму вертатись.

На пошті мене обікрадено – витягнуто портфельчика кишенькового з грішми та документами. Грошей, на щастя, не багато, а от документів шкода. На пошті це десятками на день трапляється – і нічого: нікому до цього діла немає.

---

* Далі слово нерозбірливо.

16 листопада. Зайшов І.О.Фрумін. Він допіру вернувся з заслання, де перебував з 1922 р. З великою цікавістю переслухав я його оповідання, бо був він там, де й я мав бути (Оренбург) і я теж переживав би те саме, коли б свого часу був не одбився.

З Оренбургу його потім послали до В'ятки, а тоді до Челябінська. Скільки можна судити з оповідання, умови заслання жахливі, куди гірші, ніж були за царського режиму, і ще безглуздіше все цеє знущання над беззахистними людьми. При деяких епізодах згадувалась мені Романівська історія (в Якутському) і інші події зі старого часу. За що ж боролись люде? Щоб воскресити те ж саме безправ'я, тільки в ще безглуздіших формах! Фрумін, здається, не видержав і «подал прошение о помиловании», кажучи старим терміном. Була якась його стаття, в якій він одрікавсь од минулого, але я її не бачив.

А в «Більшовику» сьогоднішньому стаття про школу в тюрмі кінчається фразою: «Здійснилися і в Допрі (тюрмі тобто) мрії великого проводиря і вчителя, тов. Леніна» – щоб учити письма в'язнів. Фарисеї! Згадується, як під час голоду 1921 р. по вулицях розвішено було плакати про виставу в тюрмі: «Заключенные – голодающим». Подвійно фарисеї!..

17 листопада. Чесні злодії повелися. Одержав з пошти повідомлення, що знайдено мій «загублений» портфельчик. Пішов і одержав: усе на місці, крім грошей. Гроші взяв, а решту кинув. І то добре.

19 листопада. Вернувшись увечері з Академії, несподівано застав Андрія Васильовича. Допіру приїхав. Давно ми дожидали його, а приїхав таки тоді, коли я менш за все його чекав. Діти спершу отетеріли, але незабаром оговтались з татом і радіють. А[ндрій] В[асильович] майже не перемінився. Такий само цікавий, дотепний. Багато розповідає. Засидівсь з ним далеко за північ.

20 листопада. Мало не цілий день розмов з А[ндрієм] В[асильовичем]. Колись пізніше зроблю підсумок його оповіданням. А тепер зазначу тільки епізод з П.І.Зайцевим. Якась страхітня історія. Достоєвщина. Жінка його зійшлась з комуністом. П[авло] І[ванович] пішов, щоб з ним говорити – і його арештовано за «зносини» з комуністами. Жінка вже тут на Україні: обміняли її

на якогось поляка (у нас була чутка, що її розстріляно). Може явиться – далі робити свою зрадницько-провокаційну роботу. Між іншим, виказала про мої зносини з П[авлом] І[вановичем].

А він просидів 8 місяців і тепер не знає, де голову прихилити. А що з дітьми їхніми? Страхіття...

21 листопада. Коректа, стаття з приводу жандармської записки про Галичину, виправка мови для «Черв[оного] шляху»... А в результаті голова обертом іде. Од одної роботи переходиш до другої й тим тільки й рятуєшся.

З розмов з А[ндрієм] В[асильовичем] про Славка. Святий чоловік. Стоїть до краю на своєму. Бідує.

22 листопада. Загальні збори «місцкому». Промова Тарана, в якій він висловився, що через місцком вони мають комунізувати Академію. Ввесь час у повітрі крутилися скарги на Управу Академії. Мав спершу думку виступити, але роздумав. Не варто було в цій атмосфері.

Зате рекорд побив «проф.» Клепатський. Спершу виступив був з резолюцією, в якій пропонував висловити жаль з приводу «антигромадського поводження Управи» і одноголосно (сам тільки голосував за неї) провалився. Далі, коли голосовано прийняття до профспілки А[ндрія] В[асильови]ча, вирвався з промовою: «т.Ніковський, коли ми тут голодували й бідували – не був з нами, жив у добрі. Отже я хотів би запитати т.Н[іковсь]кого, чого він виїхав за кордон, за які гроші жив, що робив і чого повернувся». І голосував за ці питання знов же сам один, як і проти прийняття А[ндрія] В[асильовича] до спілки. Гидкий провокатор чужими боками робить кар'єру: хотілося ще раз перед присутніми комуністами свою благонадійність засвідчити. А ще колись товаришував з А[ндрієм] В[асильови]чем!..

23 листопада. Зайшла, вернувшись з Харкова, Н.Д.Василенкова. Там її зустріли питанням – чого приїхала, коли чоловіка вже випущено і бідній жінці довелося не знати чим запевняти, що він таки сидить. І Петровський, і Буценко запевняли, що його зовсім помилувано, що його віддають їй на руки, що телефоном і телеграфом звелять його випустити, що приїхавши застане його на волі. Приїхавши застала – в тюрмі. Не розберу, чи це безмежне

лицемірство, чи повне безсилля впливати на підлеглих, щоб вони слухалися наказів. Що грізніші накази, то менше послуху. Кожне робить по своєму. Комусь, видко, не хочеться випустити В[асилен]ка – і грізні накази гудуть, як у порожню бочку. І ефект той самий: гуде, а чого – не знати і наслідків ніякісеньких. Хороша ілюстрація до державного совітського апарата.

Троцького офіціяльно оповіщено за меншевика і по газетах та резолюціях викликують йому анафему. Кажуть, що він видав свої згадки про жовтень 1917 р., і вони ось і викликали обурення серед комуністів. Мабуть, знов, як і торік, зірветься колотнеча, – та чи пощастить її пригасити?

24 листопада. Кажуть, що вчора в б[увшому] Педагогічному музеї було величезне зібрання комуністів-активиків, чоловіка з 600, таємне. Нібито обмірковували питання про виступ Троцького та про те, як на його реагувати. Висловлювались, що становище дуже серйозне, бо Червона армія нібито за Троцьким. Кажуть, що й у нас сподіваються якихсь-то розрухів і, можливо, оповістять у місті військовий стан. З другого боку, кружляють чутки, ніби Троцький вибрався вже за кордон. Треба думати, що все це перебільшено дуже, але в основі цих чуток, можливо, все ж лежать якісь дійсні факти. Поживем – побачим.

25 листопада. З фольклору. Стрілися в одному товаристві комуніст і священик. Комуніст глузує з священика: «Чи не знаєте, яка ріжниця між попом і ослом?» – «Не знаю», – каже той. – «У попа хрест спереду, а в осла ззаду». – «Ну, так... а чи не знаєте ви, яка ріжниця між комуністом та ослом?» – питає священик. – «Не знаю» – каже комуніст. «І я теж не знаю»...

Написав листа до Вирового, Литвицького та Перетца.

26 листопада. Англійська нота – мов громовий удар. Так з большевиками ще не говорив ніхто: по джентельменському, але рішуче й по сути образливо. Навіть колишні Керзонові ноти – ніщо рівняючи до того, як заговорив Чемберлен. Потріпують совітських дипломатів, – надто це дошкульно по тих ніби тріумфах дипломатичних, якими вони так хвалилися. Згадується мені анекдот про жида, що казав: «считайте себя полученным по морде». Мабуть, легше було большевикам, коли німці лупили їх

по морді буквально, ніж оце Чемберленове: «считайте себя полученным по морде». Значить, усі надії на успіхи в Європі – пішли марне і розвіюються як дим. Побачимо!

27 листопада. Статті з приводу англійських подій – дитяче белькотання. Вчора навіть зовсім не обізвались газети, – очевидно, не знали, що сказати, – а сьогодні надумались, але – пожалься Боже!

Справа Макаренка – скінчилась втручанням vis major *: його викинуто наказом уповноваженого від Наук[ового] Комітету. Кажуть, що віддано його також під суд за злочинства в службових справах.

– «Яка ріжниця між цирком та ВУЗ'ами?» – «А така, що в цирку люде ганяють сукиних синів (псів), а по ВУЗ'ах сукині сини ганяють людей». Одно слово – фольклор процвітає.

28 листопада. Цілий рік нам обіцяли з Харкова, що от восени мають Академію озолотити, дадуть усі можливости працювати, матеріяльно обставлять так, що все буде, що треба. І от – маємо. Сьогодні прийшли надруковані в офіційному органі нові штати Академії. Це якесь «избиение младенцев», особливо на Першому Відділі. В штатах нема зовсім Комісії історичного словника, нема Комісії біографічного словника, нема жадної з комісій Грушевського, нема Антропологічного комітету і т.п.

Скрізь позменшувано число штатних членів. Зате одне ласкаве телятко – Інститут наукової мови – раптом дістав аж 4-х членів, замість одного. Знов налагоджена робота повертається нанівець, знов викидай людей, коли й так робітників обмаль. От і працюй, коли мало не кожного місяця тебе ламають, гнуть у дугу, скорочують і ще не знати, які витівки витівають!

Особливо цікаво вийшло з Грушевським. Їздив бідачисько, прохав, надавали йому і комісій, і співробітників і раптом – тарах! Нічого не лишилось. Чи ж варто після цього було їздити й говорити!

29 листопада. Відповідь – нота англійцям. Коректно і здержано. Починають вчитись совітські дипломати. А Раковський

* Сила, що перевершує (латин.).

навіть катнув у жалісному тоні скаргу, що їх, большевиків, засуджено на підставі документів (мова про лист Зинов'єва) нікому невідомих, а цього, мовляв, ніде в світі не робиться. Не робиться! Попитав би він свою рідну ЧЕКА або ГПУ...

1 грудня. Спільне зібрання. Розмови про скорочені штати. Обрано за делегата до Харкова Кримського і цим разом він уже не зрікається.

Цікаво, що деякі занадто прозорливі люде на Кримського ж скидають вину за скорочення! Це вже значить самих себе підозрювати.

2 грудня. Листи: до Багалія, Гнатюка, Федора й Галі, Капустянського, Савонька, ред[акції] «Былого»... Уф! А ще десятків зо два набереться, мабуть.

3 грудня. Історія з Троцьким розгортається далі. За помахом дирижерської палички всі збори комуністів ухвалюють резолюції протесту «проти троцкізму й за ленінізм». А кінець-кінцем не розбереш, чи це серйозно.

До речі: в одному «публічному» місці бачив портрета олівцем на стіні, а під ним підпис: «Тротский – поразит (!) жидовський». Це так «низи» озиваються на події.

4 грудня. Старі анекдоти поновлюються. Сьогодні чув один, що ходив і два роки тому. Їде Троцький у купе для некурiїв. Навпроти сидить хтось і курить. Ще раз прохає – той не зважає. Тоді Троцький дає йому свою візитову картку. Той глянув, сховав у кишеню і курить. Троцький кличе кондуктора: «Забороніть цьому громадянинові курити». Курій мовчки виймає з кишені карту (Троцького) й дає кондукторові. Кондуктор глянув і конфіденційно до Троцького: «Раджу вам з цим не заходити – це Троцький, така, скажу вам, сволоч, що нічого з ним не поробиш».

А базар жде... переворота! І героєм його робить... Троцького! Сьогодні аж двох чув – «швидко кінець». Кажуть – по казармах червоноармійці мітингують. Українці великоросам кажуть: швидко-швидко ми вам колінком у ср-ку дамо. І всі надії зв'язують з Троцьким, ніби він з Червоною армією піде проти комуністів. Вже він ніби прямим «дротом» за кордон переказав: «я,

каже, меншевик». Очевидно, маємо новий варіянт базарних одгуків на партійну діскусію.

Заходив Скугар-Скварський. Погань, видко, таки не абияка. Колись крутився в протибольшевицьких комбінаціях. Брав участь, і не дуже почесну, в непочесному взагалі процесі Голубовича і К°. Виїхав за кордон і там «посидівши в польській тюрмі, став радянцем». Тепер експортує з Чехії комуністичну й півкомуністичну молодь. До мене прийшов, щоб я закликав листом генерала Омельяновича-Павленка до повороту і з годину душив мене празькими плітками. Ну, звичайно – не покурив біля мене.

5 грудня. Заходив Василенко. Вже з тиждень він на волі. Розказував багато про процес та тюрму. Дурна справа, а як роздуто її провокаторськими руками та урядовими губами!

6 грудня. Був у Дніпрової Чайки. На тонку, видно, пряде. Поки сидить спокійно – наче аж поправилась. А почне говорити – насилу язиком ворушить, деяких слів не може вимовити. Ноги також не слухаються. Чи не апоплексія була в неї. Дуже тяжке враження. Їде на село і все говорить про смерть. Лишила мені свої невидані рукописи.

7 грудня. Сижу над чужими рукописами, виправляю мову. Саме такий клятий попався, що насилу можу кілька сторінок у день виправити. А писала людина, що ніби знає мову...

Що ж то буде, як почнуть писати ті, що їх тепер українізують!

9 грудня. Прислано коректу IV тому Коцюбинського. От видання, якому можна буде совітський ювілей одсвяткувати з повним правом. Проредактував я його р[оку] 1921-го. Вийшло досі два томи.

III друкувався більш року; місяців з 6 тому я підписав останню коректу – і з того часу ніякісенької про його чутки. Тепер складають т.IV, і коли таким самим темпом ітиме робота, як з попередніми, то може 1926 р. останній том таки вийде. Рівно – 5 років, саме законний термін для совітських ювілеїв. Держвидав, здається, й себе перевершив з цим виданням.

Листівки до Перетца та Шміта.

10 грудня. Нові штати Академії. З такою помпою опубліковані в урядовому органі – пуф. Їх нема! Більше: вийшло непорозуміння, про яке прийшов сьогодні офіційний папір. Так і пишуть: вийшло непорозуміння, нам підсунуто старі, ще з 1921 р. штати і «ми» підписали! Чисто по-самодержавному. Ну, й апаратик у нашої влади – нема що казати! І коли це правда – добрий; не згірший, коли й вибріхуються.

Ілюстрація добра до наших порядків. А два тижні ми колотилися через те, що комусь там вступило в голову – старі штати підсунути Совнаркомові.

Зате зпересердя громовержці в тому ж таки папері зганяють злість на Грушевському. Форменна догана Академії за те, що Грушевський турбує «владущих» своїми приватними листами в справі скорочення штатів. А Грушевський, не знаючи ще про це, ходить іменинником та тішиться, яка то його вага там, на верхах: написав – і стало по його. Що то скаже, як довідається!... Якийсь клубок непорозумінніе та взаємного підневіджування.

Листівка до Б.Модзалевського.

11 грудня. Якось я жартуючи сказав був, що найкращим девізом для службовця з ГПУ або навіть гербом була б мітла та собача голова. Ніколи не претендував я, щоб цей шарм здійснився. А тим часом читаю сьогодні в «Більшовику» про з'їзд «рабкорів» (селяне взивають їх просто – «рябко»): якийсь дотепний чоловічина привітав з'їзд і подарував йому... мітлу. «Детушки съели, ложки обтерли, сказали – спасибо». Справді подякували й обрали дотепного чолов'ягу за почесного члена з'їзду. Бракує ще собачої голови для повности ансамблю, але другим разом знайдеться ще один дотепник і подарує й голову. І знов подякують та ще більш старатимуться вигризати й вимітати «крамолу».

До Академії подзвонив один комуніст. «Завтра збирається «горсовет», ми в «паркомі» обміркували справу й ухвалили, що Академії треба виступити з привітанням. До того ж виступити не з якимись загальними словами, а з певною заявою про стосунки науки до совітської влади. На нашу думку, найкраще це може зробити акад.Тутківський».

Просто: вже замовляють собі привітання, укладають його зміст і навіть обирають делегата до себе. І акад. Тутківський

піде і буде говорити, що йому в рота вкладуть. Простота нравів несказанна...

12 грудня. Сьогодні святкують 5-ліття перемоги совітської влади на Україні. Розуміється – наказ: викинути флаги. Приїхав Петровський до Києва і по телефону наказ до Академії – вирядити когось на двірець зустрічати йменитого гостя. Простота нравів. Я вже й не питав, хто подався по чергову «півдулю».

Мав розмову з однією старенькою панією, що шукає для себе пенсії за службу чоловікову й свою власну. Розказувала: до одного кандидата на пенсіонера зайшов єврейчик: «10 червінців – і він матиме пенсію. У нас в Харкові є організація, що клопочеться про пенсії з ручательством». Простота нравів янгольська. А з грішми справа – фе. Кажуть, що в РСФСР вже пенсії не дають: нема звідки. Певне незабаром те ж буде і в УСРР. Обиватель надії покладає на... Троцького. Каже: комуністи про людське око його лають, а тим часом з ним радяться вже три (!) дні і підуть за ним. Троцький ніби виставив три пункти: 1) нагорі повинні бути «не рабочие, а работающие»; 2) партія повинна дбати не про владу та службу, а про моральний вплив; і 3) ще якусь таку саму мудрість, яку я забув. А з цього всього має вийти ніби якась полегкість усім. Видко, не багато потіхи людям є, коли вже її шукають на такому порожньому місці.

13 грудня. «Простота нравів» скінчилась нещасливо. Тутківський промовляв на тему, що «на Україні не було науки, аж поки не прийшла совітська влада». «Академік» (так його затитулувала «Пролет[арська] Правда») Дорошкевич навіть зовсім у похід зібрався, обіцяючи поширити совітську владу «за межі нашої червоної отчизни». Одповідав їм Петровський: вони тепер нас вітають. Але ми знаємо, як вони вітають і чого те вітання варте.

А тоді з'ілюстрував тезу Тутківського: рабкори і селькори – ось де наша наука. Мені – додав, махаючи «Україною» – акад. Грушевський подарував оцю книжку. Я її переглянув і аж не стямився: ось яку науку пишуть академіки. Тут нема нічого для пролетаріята, а зразу ж малюнки з якихось ікон» і т.д.

Словом – показав «науку» нашим академікам добру. І по заслузі: хай не лізуть, куди писок не влізе, хай пам'ятають,

що навіть в подлости рекомендовано «хранить оттенок благородства».

До речі – як виявляється, сама ініціятива, щоб закликати Тутківського з привітанням, належить Дорошкевичеві. Старається хлопець! А вийшло, що замовили чоловікові привітання й збештали. І ще раз – хай не лізе, старий дурень.

Про Троцького надруковано, що «сырой и холодный климат Москвы» йому шкодить, а тому – хай їде кудись на теплії води. Точнісенько те саме було й торік о цю пору, саме в розпал партійної дискусії. Підозрена хвороба.

14 грудня. «Живці» починають останніми часами все більшу гору брати. Приїхав їхній митрополит Інокентій Пустинський, жулік і жуїр, одбирає в «слов'ян» церкви з допомогою ГПУ, їздить екіпажами ГПУ і під ескортою чекістів і одправляє службу Божу. Між іншим, одібрали Володимирський собор у великої парафії, що удержувала його добре. Кажуть святому владиці: та ж собор у вас завалиться: ви ні ремонтувати, ні навіть опалювати його не годні.

«А що ж, – відповів владика – хай, це може й на краще». – «До вас же ніхто не ходитиме». – «Та може який дурень зайде молебінь одправити». Достойні нащадки чорносотенного духовенства часів 3-4 державної думи. Совітська церква, як тоді була царська, самодержавна. Тільки ще більшими циніками поставали.

Новітні загадки: «Кругом жовток, посередині жидок». Або: «по-українськи прозивається, дуже пізно закривається». Відповідь: «Ларьок». (Має жовті вивіски на всю стіну і торгує до півночі. Це державна «українська» торгівля, тому то й вибрала собі таку «суто українську» назву: «ларьок»).

15 грудня. Оповідали мені сьогодні про політику цукроварень до людности. Дядьків усяково заохочували постачати на цукроварні буряк. В складених на це умовах виплата мала бути цукром. Ото дядьки і всадили, що мали, в бурякові плантації, потіли, стогнали і буряк доставили. Тепер раптом вийшла з Москви заборона виплачувати цукром. Грошей у цукроварень нема. А тому не виплачують ніяк. А тим часом податок давай – і продають у наших плантаторів – корови, коні, вози і все, що на

очі не винеться. Виють дядьки та кленуть. Цукроварні в Попельні і ще десь поблизу, кажуть, рознесли цілком одурені люде, що лишились не тільки без цукру, але й без худоби.

Лист до Степаненка.

16 грудня. В газетах надруковано декларацію од автокефальної української церкви з її політичним «Вірую». «Вірую» – це звичайне на ці часи: совітська влада, диктатура пролетаріята і – особливий акцент – зречення від «петлюровщини». Недавно голови церкви їздили в Золоту Орду, тепер п'ють кумис... І більше нічого. Чи врятують же цим вони себе й свою справу – не вгадати. А газети, звичайно, б'ють у тулумбаси й тріумфують: одоліли усіх ворогів.

Харківські «Вісті» помістили карикатуру на Грушевського поруч Махна, Петлюри, Врангеля та Пілсудського з непристойним написом. А все, мабуть, тому, що старається чоловік в ласку влізти.

18 грудня. Вчора Кримський виїхав до Харкова. Я зоставсь і за Неодмінного секретаря. І почалися зараз прикрости. Ввечері дістав листа від Сліпанського (комуніст), що вони призначили якийсь диспут про українську мову й закликають Академію, щоб дала своїх докладчиків. Про це сьогодні надруковано вже й оповістку в «Більшовику». Коли б це не загрожувало Академії, я знав би як одповісти,– отже довелося справу залагодити мирно. Не знають, що робити, та й дуріють. Зігнав злість на секретареві Сліпанського, що зайшов до мене, щоб переговорити про той дурний диспут. Почував себе бідолаха, видимо, ніяково.

Вернувся з Харкова та Москви Птуха. В Москві був з'їзд «краєзнавців». Картина, що змалював Птуха, дуже нагадує собою всякі наші давні з'їзди так з р[оку] 1904-1905. Та ж боротьба з урядом, та ж «консолідація» інородців проти великоросів. Може це все добра ознака про якесь громадське оживлення, тим більше, що тепер з Україною рахуються дужче.

В Харкові бачив Птуха листа, посланого з верхів Грушевському. Дуже різко і навіть брутально написаний. Просто якийсь похід в офіціяльних кругах проти Грушевського і до того ж гидкий. В усякім разі самі ж йому дали право до них обертатися, а тепер ображаються й зганяють злість. Дрібненькі людці і помилка

Грушевського, що він з ними заходив. Цікаво, чим то скінчиться мандрівка до Золотої Орди Кримського. З слів Птухи бачу, що й проти його теж у Харкові склався не дуже добрий настрій.

19 грудня. Місяць сьогодні балачок щоденних з А[ндрієм] В[асильовичем]. Ціла смуга глупоти й геройства, продажности й саможертви, високого піднесення й підлоти перейшла проз мене. А враження загальне – там, за кордоном, наша справа скінчена і без перспектив. Люде не живуть, а доживають – порядні (їх жменька) не мають що робити, а непорядні (величезна більшість) пустились вся тяжкая...*. Невтішна сторінка нашої історії, безпосередній протяг авантюрництва, нечесности й легкомисности, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський – ватажок морально вартий своєї череди, і цей напрямок азіятського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Ц[ентральної] Ради, власне, загубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші» – вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис. Власне з 1921 р. в мене ілюзій вже не було і те, що я тепер довідався – лиш скріпило мої думки. Шкода тих, що за тими ватажками йшли.

Вони часто морально стояли вище, але отарний дух і їх повалив. Нас переможено. Переможці, правда, анітрохи не краще, може навіть вдесятеро гірші і, власне, й перемогли тим, що гірші – з більшим цинізмом, з більшою нахабністю, безсоромністю, жорстокістю налигали нещасні маси. І тепер ці маси аж пищать та згадують, що тоді краще жилося – та ба: не вернеш... Ще одна комедія світової історії. Тільки комедія ця нам боком вилазить і довго ще нашим нащадкам вилазитиме, – насамперед тому нещасному поколінню, якого вже в сповиточку одурено, задурено, запаморочено, розпустою обкладено.

20 грудня. На «Ларьку» скрізь поначіплювано оповістки, що на свята можна замовляти крам телефоном і замовлене принесуть вам додому. З одного боку – боротьба з «релігійними забобонами», з «опіумом для народа», а з іншого – чому на цьому «опіумі» й не заробити? Однією рукою забобони знищимо, а другою з них наживаємось. Адже ж з «Ларька» така ж державна

---

* Так у автора.

установа, як і з «Агітпропа» і «ГПУ», і інших совітських органів. Починаємо все з «Агітпропа», а кінчаємо також усе – в «Ларьку». Символічного, коли хочете, обороту набирає справа. Усе обернулося в об'єкт торгу, в якийсь втілений «Ларьок». І торгують жваво. Може аж тут знайшли себе насправжки «творители новой жизни». (NB Пригадався плакат, що бачив я в ЧЕКА 1921 р.: «Товарищи! Соблюдайте чистоту, ибо стыдно нам, творителям новой жизни, ходить в грязи»).

21 грудня. З чуток про Троцького. Ленін лишив заповіт, а в йому призначає собі за спадкоємця («наслідника») Троцького. Про заповіт цей знає дружина й сестра «Ильича», Каменєв та Зинов'єв із заздрощів не пускають Троцького до власти й цькують його, щоб здискредитувати – бо «чим же ми за його гірші, що на його впав вибір». Сестра Ленінова грозить, що коли Троцькому не дадуть власти по добрій волі, то вона опублікує заповіт і тоді всі дізнаються, що власть належить Троцькому.

Тут Троцький – жертва, мученик. А ось хитрий політик. Його, мовляв, навмисне лають, щоб викликати до його віру серед буржуазної публіки та урядів Заходу: він, мовляв, не большевик, коли большевики його лають, і з ним можна мати справу. А коли, таким чином, він здобуде до себе віру, тоді його оповістять за президента і він тоді полагодить стосунки із західними державами.

Читаю саме Троцького статтю «Уроки Октября» та «товариську» полеміку з приводу неї. Обкладають добре одно одного. Фанатичні, нетерпимі сектанти, що б'ються за «матушку-алілую», а не державні люде. А скільки партійних секретів розголошують у запалі полеміки!

22 грудня. З Харкова до Археологічного комітету (при Академії) прийшов наказ про охорону пам'яток – церков, головне Володимирського Собору. Парафії мають содержувати собор, топити в йому та оплачувати одного спеціяльного співробітника комітету, який би наглядав за станом собору. Виходить, що «живці» провалились, бо ж вони не спроможуться навіть отопити собора, не кажучи вже про інші умови. Можна тільки радіти, коли цим совітським церковникам натягнуть носа.

23 грудня. З трьох уст чув сьогодні про «найновішу економічну політику». Мають ніби всі дома повернути у власність, попустити приватній торгівлі і взагалі розв'язати приватну ініціятиву. Причина – економічний та фінансовий крах, до якого зближаємось прудкою ходою. Один з тих, що оповідав мені – крамар, людина солідна і не оптиміст. Він мав з 1 січня занехаяти торгівлю, але тепер вирішив заждати ще до 1 квітня.

24 грудня. Пише Перетц, що берлінське видавництво Goeschen має видавати в серії слов'янської історії та письменства – історію укр[аїнської] літератури, і обертається до мене, щоб я написав нову історію. І добре, і зле. Кілька разів зарікався братись за нову роботу – і все ніяк не вдається увійти в норму. Роботи понад силу напливає, і такої, що не можна зрікатись.

Позавчора арештовано Макаренка. Причина – музейні справи. Обвинувачення погане – крадіжки, присвоювання музейного добра і т.п. Важко поки що сказати, чи цьому правда, чи просто Макаренка зроблено жертвою складних внутрішніх стосунків у музеї.

25 грудня. Сижу дома – свято. «Словника» підсипали та чужу білизну (рукописи) перепираю. Нудна робота!

У Лаврі знайдено приховані цінности. Спершу говорили були про 30 пудів золота, – виявилось, що це дуже перебільшено. Просто дещо з цінностей порозбирали були ченці на сховок, але один з них десь про це пробевкнувсь, дійшло до ГПУ і цінности поодбирали, а заразом «за кару» й пограбували ченців, їхнє власне добро позабиравши. В Китаєві був закопаний якийсь дорогий надто папір, – одкопано і його.

Про згадувану цими днями декларацію українського духовенства оповідають, що ніякої декларації не було. Чеховський з Липківським, викликані до Харкова, мали балачку з Наркомом внутр[ішніх] справ – а в результаті з тієї розмови зроблено декларацію. Картина не нова і нагадує ті інтерв'ю, що не раз містяться в тутешніх газетах.

Лист до Оренштайна.

26 грудня. Про Затонського. Кажуть, що він «троцкіст», і тому його відтирають, позбавили всяких гонорів і не зважають на

цього недавнього громовержця зовсім. Недавно в Одесі арештовано його родича, що десь прокрався на службі.

Слідчому кажуть: як ви наважились арештувати такого-от, це ж родич Затонського, кивне пальцем – і од вас тільки мокро стане. «Чхав я тепер на Затонського – одказав безстрашний слідчий – він троцкіст і сам нехай дякує, що на волі ще ходить» (!).

Взагалі на верхах не знають, на яку ступити. Недавно був проект, що деякі комісаріяти мають переїхати з Харкова до Києва (народня освіта тощо). Тепер справу закинуто, бо – як пояснюють комуністи – на Заході щось робиться таке, що ніяк не розбереш, що з того для нас вийде. Коли б не прийшлось зараз же з Києва й тікати. Один з наркомів на питання, коли ж до Києва переберуться, відповів: «Якби ми взяли Львів, то зараз би були в Києві, бо Галичина* була б для нас другим Донбасом. А без Галичини безпечніше сидіти в Харкові». На Захід після скандалу в Англії треба покинути якісь надії. Раділи, що Англія «визнали», а тепер певне жалкують, що теє «визнання» сталося: боком вилазить. А з грішми з дня на день гірше. На черзі до банкротства стоїть ціла вже кооперація, більшість трестів, комунальні установи. Все тріщить і розлазиться і нема нізвідки порятунку. Може звідси й чутки про новий «неп»?

27 грудня. Влітку надумали були наші забити англійців у Середній Азії. Зібрали ввесь цукор і звезли поблизу Персії й ждуть, що до них кинуться всі по цукор. Тим часом англійський цукор все ж дешевший і ніхто нашого й не питає. Нарешті скинули з ціни – і з'явились якісь «восточные человеки» й на превелику нашим утіху цукор забрали. Та тішитись довелось не довго, бо виявилось, що «восточных человеков» надіслали англійці і таким способом позбулись конкурента. Наслідком цієї «дотепної» вигадки було те, що у нас цукру якийсь час трудно було дістати, а тепер платимо втроє дорожче. І ще другий наслідок: англійський цукор з'явився вже в Москві і в Харкові і навіть в англійській упаковці. Отак наші конкурують!

Це економічна конкуренція. А ось ідеологічна. Сьогодні прочитав у московських «Известиях» блискучого листа Бернарда Шоу до ред[актора] «Известий», повного чисто англійської іронії

---

* Далі закреслено: мусимо.

й дотепних паралелів. Основна думка – сунься, куме, на дно, якщо не покинеш своїх дурощів. Поруч цього чудового памафлета – дитяча, беззуба стаття К.Радека, в якій він, пресмикуючи, силкується висміяти Б.Шоу. Але досить поставити ці дві статті поруч, щоб пригадати історію з цукром.

Або й ще гірше. Коли я читав Радека, пригадавсь мені давній анекдот з колекції Д.М.Ревуцького. Заспорились два жида: «Считайте себя полученным по морде». – «От кого?» – «От мене»... – «А вы... а вы считайте себя поцелованным в сраку», – одрізав дотепно другий. – «От кого?» – «От мене!». Радек виконав ролю цього другого дотепника блискуче...

28 грудня. Чутки про найновішу економічну політику починають викристалізовуватись і конкретних форм набирати. Сьогодні одна близька до урядових сфер і бувала особа накреслила мені ось цю грядущу політику в таких формах: 1) орієнтація на середняка в селі, а тому геть незаможників та їхні комітети, 2) денаціоналізація домів і маєтків, заводів, підприємств, трестів, 3) поширення прав приватної торгівлі з кредитуванням її, бо державна торгівля та кооперація себе не виправдали й існують тільки державним пирогом, 4) поширення прав безпартійних та притягання на роботу інтелігенції, бо вивершування апарата партійцями дало найгірші наслідки, 5) реорганізація школи, бо совітська школа дає або «петлюровців» або попросту «бандитів», себто безідейну й, у всякому разі, ворожу до комунізму публіку, 6) покінчити із забобоном про «п'яний бюджет» і завести монополію.

На Гринька, казала особа, в Харкові просто нагримали й натупали: ви, мовляв, проморгали середняка, боролися з ним як з куркулем, а тим часом куркуль живий, а незаможник ні до чого непридатний. Краще дати коняку середнякові, то він з нею щось зробить, а незаможник тільки переведе. Відповідні декрети мають бути видані в близькому часі, можливо ще в січні.

На мене робить все це враження повної розгубленості, безладної метушні, безвиглядности. Люде кидаються на всі боки, шукаючи виходу, а його все нема і не може бути на цій дорозі. Адже коли навіть усе це буде зроблено, то... пригадується лаконічний афоризм генерала Грюнера - «Zu spät» *. Пізно, зруйнувавши не

* Пізно (нім.).

тільки середняка, а й село, покладати на його надії, пізно, зруйнувавши промисловість і хліборобство, здавати їх на приватну ініціятиву і т.д. Нічого це не поможе владущій групі, тільки обернеться проти неї й кінець-кінцем її завалить. Після неп'у лишились од комунізму тільки «рожки да ножки» – кілька порожніх фраз; після новішого ж неп'у й того вже не лишиться. Навіть словесно нікуди його буде приткнути. Комунізм викликав на себе «силу нездешнюю» і не має навіть тієї втіхи, що загинув у чеснім одвертім бою, а не серед розкладу та гнилизни й розпусти. Ганебний кінець усе надсовується.

Був недавно в Москві з'їзд театральних діячів. Виступав Луначарський. Ви, казав, усі нарікаєте, що нема п'єс, нема репертуару, нема театру. А чи знаєте ви (комок!), що цензура нас дурить, що з десятків п'єс ми насилу провели одну, та й ту ледве можемо вдержати на сцені? Отже насамперед треба добиватись, щоб цензура... і так далі, в «ліберальному» дусі. Коли ми пригадаємо, що це і так говорить член єдиної партії й уряду, що ту скажену цензуру завели, то побачимо, в які сутички зайшли ці люде і як вони, коли трапляється lucida intervalla, самі з жахом оглядаються на діло рук своїх. Дарма, – на цій дорозі нема порятунку, а іншою пізно вже йти і навіть шукати її.

29 грудня. В Харкові про мене кажуть: «Наш ворог непримиренний. Але інтриг та змов не робить». Добре, що хоч це врешті визнали.

Лист до Перетца. Написав, що пропозицію німців приймаю.

30 грудня. Дійшли перші звістки про виступи А.Кримського в Харкові. Мало втішають. Боюсь, що, п'ючи кумис, він таких авансів понадає, за які й сором буде й оплатити яких не можна.

Почав статтю для «України» про новознайдені рукописи Шевченка (оригінали російських повістей). Майже чудом вони знайшлися. У вересні стрівся я з Крижановським (з Петербургу) і він мене повідомив, що має для Академії рукописи Шевченка, що мав везти до Києва Хв[едір] Вовк 1918 р., але не зважився (на щастя) й покинув у музеї. Тепер їх вже привезено. А я дуже бідкався, де їх шукати для академічного видання творів Шевченка.

31 грудня. Ніби ствержуються чутки про найновіший «неп». Сьогодні в газетах надруковано наказ від Союзного ВЦК-а, щоб усі союзні й автономні республіки подбали про переобрання сільских рад, допустивши якомога ширші круги до виборів. Документ езопівський, але коли мати на увазі, як його витолковують, то дійсно він може стати першим кроком по стежці здавання позицій. Звичайно, коли до того, що подано прилюдно, додати таємну інструкцію, що саме вимагається зробити. Побачимо!

Закінчив статтю про Шевченкові рукописи. І разом закінчив рік. Нема чим добрим його згадати. Працював, як чорний віл, а наслідки?... Колись оці всі дні перед новим роком повні були життя, підсумків, оглядів, – це мимоволі якось підтягало, примушувало оглядатися на перейдене й синтезувати. А тепер – мляво і занадто по-буденному. З А[ндрієм] В[асильови]чем ми часто говоримо, що за якийсь рік-другий видаватимемо знов «Раду». Хто зна, чи діждусь я того. Бо в результаті пережитого страшенна втома фізична і сили занепадають. Інвалідом роблюся. Одвик говорити з читачем. Іноді мені здається, що коли б знов була газета, то я не знайшов би потрібного тону. Страшні роки, роки німування та поголовного зрадництва, даром не минули, а даються взнаки психічною депресією. Звичайно, це помилка. Досить було б одного подиху волі, щоб воскресла знов і давня енергія, й завзяття. Питання в тому тільки, чи діждусь того подиху я особисто. Так не хотілося б померти в цьому темному-претемному льоху, яким видається мені теперішній час. Ну, та знов кажу – побачимо! Як буде чим дивитись – само собою...

1925
рік

1 січня. Звичайно починають Новий рік з оглядів. Колись і я так робив, – не для себе, а для газети. Тепер для газети не можна, а для себе не варто, хоч це й помагає трохи усвідомити з'явища й події громадського життя, розложити їх у систему й поставити діягноз тенденції до майбутнього. Правда, такі діягнози звичайно бувають вилами по воді писані, і рідко що з них мало якусь рацію. Розглагольствування більше, балаканина. І коли б була охота на таку балаканину, можна б чимало про минулий рік написати. Напишу мало. Одним-однісеньке слово: розклад. Розклад у всьому. Але на розкладі звичайно й виростає нове, свіже. Отже, буду сподіватись, що й з торішнього розкладу таки виросте щось путнє.

Цілий день сидів над учорашньою статтею, виправляв її до друку. Робив коректу IV тому Коцюбинського. Отже, якщо вірити прикметі, то майбутній рік увесь повинен у мене пройти тихо, за роботою, в кабінеті. Побачимо, як живі будемо.

2 січня. З видавничою сверблячкою Держвидава вже виходить дурниця. Вироблено з ним умову й підписано. Тепер з Харкова прислано другу умову, де сказано, що видавництво оплачує роботу тільки тоді, як «Главное Упр[авление] по делам печати» – воно зветься трохи інакше, але суть та сама – ухвалить роботу до друку. А в тому Управлінні сидить у них особа, яку Хвильовий описав у «Свині». От і потрапляй на свиню! Звичайно, на цю умову пристати не можна. Значить, уся комбінація може розлетітися. А я хотів уже був нести їм Котляревського та Тесленка. Треба зачекати.

Кажуть, що та сама «Свиня» заборонила Хвильовому його нову збірку оповіданнів. Тоді він поніс «Свиню» й домігся, що дозвіл підписала сама ж «Свиня». Совітський анекдот...

З анекдотів про Троцького. 1. Проект оповістки в газетах (навожу по-російському)*: «Даю «Уроки Октября». На выезд не согласен». 2. Як ваше здоров'я? – питаються Троцького. – «Спасибі, але я ще й сам не знаю, бо газет сьогоднішніх не читав». – Натяк на останню висилку Троцького з Москви за «Уроки Октября».

Був юнак-галичанин. Втік разом з трьома товаришами-

---

* Далі закреслено. передаю.

студентами від польської військової служби, щоб «не битись проти України». Тепер сидить в українському ГПУ і з жахом думає, куди подітись, як його випустять. Прохав поради. Що тут можна порадити. Дав йому карбованця, а він кинувсь руки цілувати. Вже й сам бачить, що вскочив по саме нікуди.

3 січня. Ще з новітнього фольклору, може з деяким припізненням підхоплене. Зайшло змагання, як найкраще зберегти мозок Леніна. Думали-думали, аж одному впало на думку: Треба вкласти його в голову т. Рикову: і він порозумнішає, і мозок одразу заспиртується.

4 січня. В «Більшовику» стаття С.Іваницького – одного з тих, що пристосувалися – про школу. Цей маленький Дорошкевич виспівує гімни сучасній школі на Україні, ставлючи її куди вище за школу в Росії. Не знаю, яка школа в Росії, але наша теперішня школа з гори до самісінького низу – одне суцільне непорозуміння, що плодить саму безграмотність, опортунізм та вислужування, доноси й політичну розпусту. Начальство ставить серйозно питання – хто хазяїн у школі: педагог чи комсомолець? Студенти КІНО ходять до школи, щоб підгледіти якусь «контрреволюцію», донести й таким способом вислужитися. Знання ніякого. Цікавости до науки так само. Самий кар'єризм та безконечна слухняність, лакейство. До роботи школа не привчає, думку забиває, прищеплюючи саме дрібне, огидне політиканство. Сьогодні діти мені розказували, що три хлопці з 4-ої групи побили свого товариша за «контрреволюцію». Професори ВУЗів жалуються, що нічого не можна робити з цими слухачами, бо вони не знають і не розуміють найелементарніших речей. З жахом можна тільки гадати, що робитиме це нещасне – кволе, розбещене, позбавлене всякого ідеалізму і глибоко невігласне покоління, коли йому самому серйозно доведеться стати на роботу. А раби вислужуються також, виспівуючи гімни тим, хто до останку покалічив душу дітям і зробив їх ні до чого нездатними, неприкаянними й безпритульними в духовому розумінні.

Та які ж інші результати й могли вийти, коли школа опинилася в руках кар'єристів та невігласів. Пригадую схему освіти з 1920 р. в формі діяграми. Вгорі – Академія наук; од неї йдуть академії (фармацевтична, одонтологічна і ін.); од академій –

інститути (фармацевтичний, одонтологічний і ін.); од інститутів – технікуми; од технікумів школи другого ступня; од цих – школи трудові; а на самім низу – дитячий сад... Виходить, дитина вступивши до дитячого саду, має скінчити Академію наук! Не повірив би, що може бути така дурниця, якби сам не бачив на власні очі того документа. А на ділі вийшло, що скінчивши трудову школу, дитина не знає, куди себе подіти, бо всі шляхи їй перекопано. «Гладко было на бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить». А цих яруг тепер стільки, що серед них пропала школа. А підлизи, облесники масними язиками співають гімни, мастять словами. А справа йде все гірше, школа падає все нижче. Все живе з неї тікає. І нарешті й самі комуністи кажуть, – звісно, розумніші: школа виховує або петлюрівців або бандитів, нам вона нічого не дає, опріч кар'єристів. Оттак дограйся!

5 січня. Лист від Фасмера, – про те саме, що вже писав Перетц. Три листи разом – видко, перлюстровані – від Кримського. Песимістично пише. Зопсували справу з Академією (з штатами) з Києва, пославши представника від «місцкому». Але ще гірше – що взагалі на весну Академію буде певне зреформовано. Доведеться може отрусити порох з ніг своїх і тікати з Академії, якщо реформа буде ганебна. А цеє можливо.

Сценка в державній крамниці. Якийсь червоноармієць питає: «А куті у вас нема?» – «Куті? Якої куті? – запитує урядовець-прикажчик строгим тоном. – Наша кутя вже минула». – «Та то я, знаєте, так собі... ну, бачите, по домашности» – аж пріючи виправдовується нещасний покупець. O tempora! O mores! Куті не може чоловік спокійно купити...

6 січня. Документ. «Мне как рабфаковцу Одессы приходится музею пожелать работу в том же духе, ибо настоящая выставка еще более ярче вырисовывает антогонизм классов, начиная с ранних лет возраста, и между селом и буржуазиею». Підписано: «Уберман». А за рік-другий цей Уберман рішатиме справи Академії наук і, звичайно, напустить такого до неї «антогонізму», що дай Боже втікти.

7 січня. Різдво по старому стилю, «справжнє» Різдво, як тепер кажуть. Антирелігійна пропаганда зробила тільки те, що ніхто не святкує по новому стилю, а тільки по старому, хоч офіційно це й

будень. Пускаються навіть на хитрощі. По деяких підприємствах заявили робітники, що на Різдво (по новому стилю) хочуть працювати, аби потім вибрати для святкування інші два дні – і вибрали Різдво по старому стилю. Вчора публіка валом валила на базар, купуючи ялинки, і публіка здебільшого пролетарського вигляду. Обіруч чіпляються люде за романтику, яку в них хочуть видерти. Досить до чогось доторкнутись большевикам, щоб воно одразу набрало одіозного характеру в очах саме робочої людности. Поодбирали, напр., церкви у старого духовенства й поодда-вали «живцям» – і враз церкви спорожніли, тільки піп та дяк та 3-4 цікавих з публіки, хоч під церквою чимало людей збирається. Одбуваються під церквами цікаві диспути, живці доводять, що вони такі самі, як і старі. «Коли такі самі, то нащо ж в о н и у наших старих священиків церкви поодбирали та вам оддали?..» «Благодать з церков тепер на небо полетіла, – толкується друга. – От чому як од живців церква до наших одходить, то її пересвячують, щоб благодать вернулася». В Покровськім монастирі одну церкву – за добру плату: оренда церков – вернули назад старим, і цяя церква повнісенька, що й не протовпитися, а зараз же поруч «жива» стоїть порожнісенька. У Вознесенській церкві один з старих попів перейшов до «живців». Коли він іде до церкви, йому кричать з юрби: «Руда собака! Каїн! Піди повісся...». Росте зненависть запекла, шалена. А на чию користь? І кому це потрібно?

8 січня. З цукротрестських сфер переказують, Чубарь під час свого останнього побуту в Москві викликав велике обурення виступом в «Держплані»: почав доводити, що Україна потребує власного бюджету, що дає вона федерації те і те, а що за це має? – 14% того, що має сама Москва; що коли торгувати, так торгувати: поставимо між Україною та Великоросією митниці й розраховуватимемось по правді і т.і. Москва обурюється: як – знов рахунки? Звикла, що колонія без нарікання й скарг дає, що велять, а тут... Але характерно, що люде далекі від українства, постоявши трохи коло державного стерна, сепаратистичного набираються духу. Так було з Раковським. Тепер його слідом іде навіть слухняний Чубарь. Клімат такий, чи що...

Лист до Фасмера, В.Степаненка, Риженка (Полтава), до Бібліографічної комісії Наук[ового]Товариства ім.Шевченка у Львові.

9 січня. В Московських «Известиях» знов маємо лист чужинця – Уркарта Л. про совітський лад. Лист потрапляє в саму середину совітських ілюзій і розвіює їх... посиланнями на Аллаха-Маркса. А поруч знов Радек розводить свою клоунаду. Видко, справи зле стоять, коли доводиться давати голос таким «приятелям», як Шоу та Уркарт і заглушувати їх клоунським способом пришелепуватого Радека.

Спокусився колядками й пішов до Андріївської церкви послухати. Там почастували двома казаннями мало не по годині кожне (от не вміють люде мовчати!), а тоді проспівали кілька колядок. Проспівали так, що втратилась простота й безпосередня урочистість цих прегарних і високо стильових пісень, і вийшла чехівська ренікса (чепуха).

10 січня. Вернувся Кримський. Здобув усе, по що їхав, але, мабуть, занадто дорогою ціною: недужий, розбитий, знервований. Харків, це місто язиканів, пащекух та задавак, і тут виправдав себе цілком. Живе плітками і на підставі пліток вирішає справи. З величезними зусиллями справу штатів та асигнування на ремонт Кримському пощастило врятувати, хоча добровольці з киян усе зробили, щоб її попсувати. Гірше стоїть справа з загальною реформою Академії, але й цю ніби пощастило збити з первісного шляху і трохи убрати в академічні береги. Години з чотирі слухав я оповідання Кримського. Коли б записати, вийшла б ціла повість, але нехай краще лишається просто в пам'яти.

Між іншим, про мене харківські комуністи тієї думки, що з мене цілком чужа їм, непримиренна людина, яка не хоче ні одного жесту зробити задля примирення, – і «це тоді, коли всі до нас прихилились, усі виявляють ознаки того, що йдуть з нами. В наших виданнях ні однієї його статті. Він виправляє мову в наших виданнях, – це ми знаємо, але на жадному не хоче поставити свого ймення. Ми знаємо, що він працює, що він не бере участи в конспіраціях, але прихильности до нас так само не виявляє. Ми на його звіритися не можемо» і т.д. – Одно слово, з мене незадоволені. І я тому радий, бо перестав би поважати себе, якби там були з мене задоволені.

11 січня. Поміж претензіями, що мають у Харкові до Академії, найчастіше витикається – поповнення її «новими силами».

Бажання взагалі хороше, але конкретно це значить: оберіть до Академії Семпковського* та Яворського. Про першого я мало знаю, та й здається, з його людина все ж академічна, принаймні він заявив, що призначеним академіком він бути не хоче. Зате Яворського знаю добре. Це автор компілятивної «Історії України» (але марксистської) та найбезграмотнішої «Історії революції на Україні», невеличкої брошурки, в якій нахабність автора дорівнює його абсолютному неуцтву. Про цю книжку мені довелось дати свою думку Держ[авному] видавництву і я зазначив у рецензії численні помилки. Через місяць чи що в видавництві мені кажуть, що Яворський пристає на всі уваги і прохає мене виправити книжку. Довелося зректися такої чести, сказавши, що її взагалі виправити не можна, а треба писати наново, але то була б уже не Яворського праця.

Коли зайшла мова про його кандидатуру (!) в академіки, то Кримський схитрував. «Коли б – мовив він Яворському – справа була про історію революції в Туреччині, то я б узявся вас рекомендувати, але як у вас праця з історії революції на Україні, то це можуть зробити або Грушевський, як історик, або Єфремов, як голова комісії громадських течій». – «Ні язик, ні рука в мене не повернуться, щоб написати рекомендацію Яворському» – відказав я, коли Кримський оповів мені про цю пригоду. І, мабуть, це Яворський прочуває, бо вже заздалегідь намагався знищити обидві мої комісії: літературну, бо вона має одійти до Шевченківського дому, якого ще немає і чи буде – невідомо; громадських течій, бо їй місце на Третьому, а не на Першому Відділі.

Між іншим, кажуть, Яворський був за ад'ютанта у австрійського посла Форгача. Якщо це правда, то я може його й бачив. Форгач з ад'ютантом-галиціянином був у мене з візитом 1918 р. зараз по гетьманському перевороті. Чого доброго, був з ним Яворський. А тепер – комуніст. І всю українську науку в жмені держить. Бідна наука!

Листи до Перетца, А.Вержбицького, Щепотьєва, П.Стодолі (про Тесленкові рукописи).

12 січня. Доповідь Кримського на Спільному зібранні. До

---

* Так у автора.

того, що вже я знаю, додався проект змін у статуті Академії, утвір Яворського. Проект у первісній своїй формі виходить з того, що Академію треба зробити «революційною» установою, огнищем «ленінізму» в науці, розсадником комунізму. Потворне твориво. Власне, це був би finis Akademiae *, якби вже подаючи проект, не пішли одразу ж на уступки і не зробили можливим убрати його в академічні форми. Таким чином, є надія, що можна ще вийти з честю з цього становища, власне, одписатися, бо вся суть, певна річ, в одписуванні на певні пункти, в чисто формальному реагуванні. Науковий «Ларьок» свого роду. Але цьому «Ларькові» піддано Академію і взагалі всеньку науку. Враження од цього всього надзвичайно тяжке. Мабуть, ще ніколи в світі жадна наукова інституція не попадала між такі кліщі, як наша Академія. Між іншим, виясняється, що ціла низка людей, слідом за Яворським, одверто заявляє, що коли «хочете, щоб я перестав агітувати проти Академії й шкодити їй – виберіть мене на академіка» (Кухаренко, Опоков). Можливі й призначені академіки... В цілій історії можу пригадати лиш один аналогічний випадок – це коли Калігула призначив коня до сенату. Хороший, звісно, був Калігула, але хороший і сенат. Невже й наша Академія дійде до того, що в ній засідатимуть коні, осли й інша худоба?

13 січня. Сьогодні мене сповіщено, що комунвідділ хоче одібрати дім, в якому ми живемо. 1922 р. цей дім повернуто у власність, бо переоцінка показала, що він коштує менше 20 тисяч (зруйновано флігель і одну повітку). Тепер комунвідділ схаменувся, ніби переоцінку зроблено занадто малу. Неофіційяльно сказано, що не взято на увагу садка... Ніяк не розберу, чиї тут штуки, а без штук не обійшлося. Дім прибутку не дає жадного (20 крб. на місяць!), а вимагає тільки самих видатків. Садок так само не прибутковий, тільки що я його з великими затратами опорядив, огородив** і насадив нового дерева. Але землі взагалі ж не дають на власність. Видко, комусь це сіль в оці, і хтось хоче з чужої праці та затрат покористуватись. Бо коли б я за той садок не дбав, не огородив та не одбивався од злодіїв, то його взагалі не було б, як не стало садків по сусідству. Випадок взагалі надзви-

* Кінець Академії (латин).
** Далі закреслено: зробив.

чайно характерний, бо показує, скільки можна звірятись на теперішні порядки навіть у такій дрібниці. Нічого не заважає власти скасувати свої зобов'язання, скоро якомусь жулікові чуже добро припало до смаку. От і повір у серйозних справах! Бо ж «единожды солгавши – кто тебе поверит?»

14 січня. З сьогочасних норовів. Академія дістала недавно новий будинок – колишню жіночу гімназію на Терещенківській вулиці, – в напівзруйнованому стані. До ремонту туди входити не можна. І от учора з запертого будинку, опостінь з кватирами, виламано й викрадено два казани в десятки пудів кожен. І ніхто ніби не чув і не знає. Сьогодні мені пояснили, що та вулиця, – темна і тиха, засаджена густо деревами, – зробилась взагалі непрохідним місцем, де паруються двоногі скоти. Просто на вулиці! Кажуть, що вранці гондони валяються тут десятками. Дійсно – гірше за худобу, бо ще й з специфічно людськими хитрощами. Брр, гидота!

15 січня. Читав про газову війну – війну прийдущого часу, і дуже жалкую, що я не хімік. Коли б був хіміком, та ще добрим, то, мабуть, зробив би завданням життя – нейтралізацію тих газів. Мабуть, це ж можливо. Невже ніхто не візьметься до цього, єдиного в своєму роді завдання – пошити в дурні тих, хто спокійно може навіть думати, щоб прикласти до діла таке страхіття?

Листівка до Герасименка.

16 січня. Почав статтю про Шевченка та Фліорковського, а її вчора треба було вже здати. Ох, починаю робитись неакуратним... Старість чи втома?

17 січня. З харківських пліток. Грушевський написав листа до Чубаря з скаргою, що на удержання академіка – 54 крб. неможливо прожити (а він має удержання спеціяльне 150 крб.). Чубарь, надписавши: «розслідуйте, чого це Центральна Рада заворушилась» – переслав того листа до Яворського. Розвідали. Виявилось, що Грушевський має 430 крб. на місяць. Tableau!..* Тепер офіційний Харків лихої волі на Грушевського за «рвачество» (од рвати собі).

---

* Картина (франц.)

18 січня. Скінчив статтю.

З новітнього фольклору. Питання – про що думає совітський громадянин? Відповідь (буквально): «С 9 до 3 часов дня думает о сокращении, с 3-х до 9 вечера – об уплотнении, с 9 вечера до 9 утра – об ограблении». Справді на правду скидається.

19 січня. Знов з флагами попару собі не знайдуть. Звелено купувати жалібні чорні прапори, щоб вивісити на роковини смерти Леніна. Щоб одзволитися од цієї повинности-податку (можна купувати тільки «установленного образца» і в певної установи, що має монополію і тому дере, як за батька), треба подавати посвідки, що дім дефіцитний. Тоді дозволяється вивішувати звичайні флаги, але спустивши їх та обернувши чорним. Словом – цілий церемоніял. Нема чого людям робити, то й думають тільки про дурниці, нікому непотрібні. Страшно, мабуть, покласти вшанування на «усердие обывателя», бо тоді б певне й не згадав ніхто цього сумнівного генія.

Прорвалось кілька чисел закордонної газети «За свободу». Цікаві звістки про третій з'їзд російських ученых у Празі (Мякотін мав доповідь про юридичну природу Переяславської умови). Сенсація про документи, що викрав з архіву Комінтерну якийсь комуніст і передав англійцям. Якщо цьому правда, то картина розкладу вимальовується надзвичайна.

20 січня. Надруковано «анатему» на Троцького. Як і кожна анатема – злобний документ. Маленькі людці не поділили, мовляв один дядько з Кононівки, батьківських гнидників і загризлися. В надрукованому листі Троцький, власне, от усього одрікається, хоча й пристойним тоном. А на відповідь йому – ті ж таки обвинувачення: аби моє було зверху. За часів терору справа скінчилася б, мабуть, гільотиною, чи то пак «высшею мерою наказания»; за часів невиразного драглiння – видимо нічим не скінчиться. Хіба що бюсти та портрети Троцького познімають з видних місць, де вони красувалися досі серед «вождей». Так принаймні зробило вже сьогодні київське КІНО: бюст Троцького звелено винести в комору. Єдність партії, таким чином, урятовано.

З новітнього фольклору. На двірці перед поїздом кондуктор здержує публіку й перевіряє білети. Протискується й прошпов-

хується якийсь суб'єкт: «Кондуктор! Місце мені... ось мій партійний білет». – «Ну, й до чого ж тут національність? – відповідає кондуктор, – покажіть краще залізничного білета».

21 січня. Флага таки примусили купити: за шматок ганчірки і палицю – 13 крб. Це ще нічого, бо «буржуї» за ту ж таки ганчірку платять 25 крб. Вигідна комбінація.

По деяких установах зроблено ще краще: роздали службовцям по клаптику чорного крепу з «мавзолеєм Леніна» – «платити – можете не турбуватись: з платні одвернемо по 25 коп». Дуже просто.

Саме як оце пишу, розтялись гудки на заводах та на двірці й кілька ріденьких пострілів: звелено салютувати «на смерть вождя». Вийшло не дуже імпозантно.

22 січня. Одбулося вчора читання нової п'єси Л.М.Черняхівської «Перемога». Власне, перемоги тут немає, або як і єсть, то методом «смертію смерть поправ»: герой сам собі смерть заподіяв. Але добре вже те, що п'єса одбиває сучасне життя на протязі останніх 4-5 років. Вона хвилює, бо показує, що всі ми пережили й переживаємо – знущання, утиски, голод, зрадництво, хамство, страшенне приниження й спустошення духа; деякі типи намічено дуже яскраво. Слабенький коли не психологічно, то фактично кінець. Герой, щоб урятувати наймилішу людину, згоджується на провокацію, а щоб її не робити – завдає собі смерть. Дійсність дала нам зразки таких кінців (Міхновський, Цішківський), але в даному разі герой не перемагає, або як і перемагає, то себе тільки самого, бо ж дружину й дитину лишає все одно під ударом: п'єса це не договорює, але життя, мабуть, і такі дає приклади. В усякому разі добре, що письменники починають вже освітлювати сучасність і таким способом, без надії навіть, що твори їхні побачать світ зараз. Як матеріял на потім, вони в усякім разі здадуться, ці документи нашого до останньої міри падлючного часу. Розворушило згадки цеє сьогоднішнє читання.

23 січня. Один з учителів, вернувшись з харківського вчительського з'їзду, розказував, що Затонський на з'їзді кричав: «Кримський і Єфремов – чом вони нічого не роблять, не

помагають українізації? Адже їм за це (?) гроші платять!» Дурень! Вони платять! Адже коли б на їхню платню спуститись, то вже давно пропав би чоловік. І двічі дурень, бо ж, напр[иклад], Єфремов має не менш, як 14-годинний робочий день, а для чого ж він робить, як не для українізації. І тричі дурень, бо коли б я мав тепер голос, то криком кричав би проти тієї їхньої українізації, що вся обернулась у схоластичне буквоїдство.

На днях чув оповідання про цю канцелярську українізацію. В одній установі перекладали офіційний папір: «Такого-то послано в качестве врача – ... послано *в якісті* лікаря». Перекладач написав це та й говорить: «в якісті... місцевий відмінок – отже на кінці треба і». А того й не подумав, чи можна оте «в якісті» взагалі тулити і чи не краще б по-простому «за лікаря» сказати. Оце їхня українізація, що швидше одбиває, ніж навчає мови.

24 січня. Закінчив коректу IV тома Коцюбинського. Здорово погнали: менше ніж за місяць складено увесь том. Треба мерщій здавати V, то може і його так само поженуть.

25 січня. Складаю для «Слова» збірку: «Серед бурі: 1905 рік в українському письменстві». Переглядаю старі, тогочасні видання. Цікаві колись були наші газети, – куди теперішнім до них. Кожного разу отак візьмеш річник старої «Громадської Думки» або «Ради» – та й цілий день згаєш. Одірватись не можу, – стільки всяких згадок викликають оці пожовклі листи.

26 січня. Був у Держвидаві, віддав коректу Коцюбинського. Кажу: «А здається, 1-й і 2-й томи вже розійшлися». – «Що 1-й і 2-й – 3-й вже розійшовся»,– відповідають мені. Отакої! А коли я угрущав, що так помалу друкують, то мені раз-у-раз відповідали: «Що ж, коли не йде»... Виходить, що й самі вони не знали, йде чи не йде. А 1-го ж тому було надруковано 10 000 пр[имірників], і в найглухіший час, та й до того ж ніхто не дбав про розповсюдження. Казав їм, що треба про нове видання подумати, але боюсь, що думатимуть вони так само помаленьку.

Одписав Перетцові та Бальвасові.

27 січня. Я помічаю, що бувають такі моменти, коли усякі прикрости та турботи мов з дірявого міха на тебе посиплються.

Спокійно-спокійно, а потім враз – лусь!.. Так і тепер: прикрости дома з усяким бюрократичним чортовинням, прикрости в Академії, прикрости з роботою... В Академії знов місцком наплатав штук: незадоволені тими штатами, що привіз Кримський і домагаються їхнього перегляду. А це пахне тим, що муситимемо повернутись до тих, що проти них протестували. Якась суцільна дурниця! До того ж я опинився в «експлуататорах» і навіть судом мені загрожують! Держава не платить і сама ж, в особі профспілки, під'юджує службовців, а ці дурні раденькі. До чого доходить безглуздя – то й сказати трудно. Коли б мені швидше з Управою розв'язатися, – нехай вже інший хто «експлуатує».

28 січня. Розмови з представниками місцкома. Справа безнадійно заплуталася і треба її пустити на волю Божу. «Най стоїт», як каже Оренштайн.

29 січня. Для «України», хоч вона, як академічне видання, й безцензурна – партія держить свого цензора, Маренка. Цей цензор якось почав був вимагати, щоб «Україна» конче вмістила статтю про Леніна. Гермайзе йому на те: «добре: я мав доповідь про Леніна, то її й можна пустити». – «Ні, – відповів цензор, – мусить статтю написати Грушевський». За кілька день знов питає – чи пише статтю Грушевський. Довідавшись, що ні – обурюється: «Як? Усяка контрреволюційна сволоч про Леніна пише, а Грушевський не хоче?... Я, звичайно, вас не силую, але напишу рецензію на «Україну» і викрию вашу сущность». Колись од цензури можна було сховатись за мовчання. Од теперішніх охочекомонців не сховаєшся. На кого напосядуться, то вже не одчеплять-ся: хоч лусни, а пиши, що вони хочуть.

30 січня. Здається, даремно я й сидів над збіркою про 1905 рік. Складено особливу комісію, що має всі видання про 1905 рік цензурувати. А комісія, без сорома казка, заявляє: ми приватним видавцям нічого не пустимо, бо не хочемо, щоб писалося що-небудь не в нашому освітленні. І тут монополія, виходить...

Листи Степаненкові В., Шмітові, Петрові.

31 січня. Троцького скинуто – розуміється, «по прошению» – з усіх посад. Очевидно, робиться відповідно до перевернутого

прислів'я: «дальше едешь – тише будешь». А тим часом село спочуває Троцькому, бо думає, що він проти большевиків. З другого боку й така меншевистська публіка бажає перемоги Троцькому, бо певна, що він своїми крайностями за яких 2-3 місяці довів би режим до цілковитого краху. Кожен по своєму рацію має.

Економічний – не кризис вже, а занепад тим часом простує собі повним кроком. Село живе по формулі: нічого немає – нічого й не треба. Повна якась пострація. І це серед головного покупця, який проте нічого купувати не може й «заспокоївся» на нігілістичній формулі. І от навіть злиденна наша промисловість з її мізерною продукцією терпить «кризис», хорує на «гіперпродукцію»! Всі вже карти змішано. І найдужче дивує мене ота безпечність, з якою самі йдуть люде й інших ведуть до безодні. Сліпий сліпому за поводатаря. І не тільки сліпий, а й легкобит: усе розтринькав і сподівається, що якась вища сила (Бог тепер не кажуть, але то все одно) витягне його з багна.

1 лютого. З новітнього фольклору. *Питання:* чим ріжниться Цирк і ЦИК? *Відповідь:* а тим, що в Цирку одна людина 12 левів боркає, а в ЦИК'у 12 комісарів одного Льову не можуть приборкати.

А може вже й приборкали?

В газетах надруковано постанову союзного ЦИК'а про перевибори до сельських рад. Цікавий документ, бо офіційно живописує наші «свободи». Тут і насильство над виборцями, і недопускання кандидатур, і накидання їх, і подвиги комсомола – всі «свободи» описано. Одної тільки причини досить, щоб визнати, за нормальних обставин, вибори неможливими. А в нас же це роками тягнеться! всі причини viribus unitis * діють. Та, не вважаючи на «невольное признание», краще, певна річ не буде, аж поки вся цілком система не лусне.

2 лютого. Що таке «троцкизм»? Обиватель на це відповідає звичайним, як на наші часи, розшифруванням: «*Т*роцкий *р*азоблачил *о*бман *Ц*ентр[ального] *К*омитета и *з*иновьевские *м*ошенничества».

Взагалі непочтива особа з обивателя, – він хоч і по куточках,

* Спільними зусиллями (латин.).

але настирливо чіпає кумирів та авторитетів. Повелись тепер «Ленінські кутки» по установах. І от що вигадує обиватель. Ніби в тому місці, куди й цар пішки ходив, хтось написав: «Да здравствует великий вождь Ленин». Другий дописав: «Дурак! В таком месте такое имя писать». Третій: «Не место красит человека, а человек красит место». Четвертий обчеркнув усе це кругом і надписав: «Ленинский уголок»...

3 лютого. Звістка в «Пролет[арській] Правді», що в Полтаві знайшлися рукописи Котляревського. Написав з цього приводу до Щепотьєва.

4 лютого. Почав статтю про Тесленка для окремого видання його творів.

З Василенком знов халепа: висилають до Оренбургу. А казали: ми його цілком пускаємо, передаємо вам (дружині) на руки. Звичайна історія: ніхто ні в чому слова не додержує.

5 лютого. Вчора на самому початку мені перебили статтю. Принесено квитка в театр і я вечір прогуляв! Дивився Кузнецова в «Тітці Чарлея». Ренікса (чепуха)!

Лист до німців з приводу німецького видання «Історії українського письменства» (по-німецькому переклав, – А[ндрій] В[асильови]ч).

6 лютого. Стрівся з Дяченком, архітектором. Йому звелено зняти з пам'ятника Хмельницькому напис: «Волим под царя восточного православного» і натомість накувати... вірш Дем'яна Бєдного!.. Ініціятива Гринька: сам прислав листочок з календаря з тією пошлятиною. Вичитав, мабуть, у календарі й зараз приклав геніяльний винахід до діла. Дяченко відповів, що на цілий вірш не вистарчить місця, а тим часом питав мене – який напис дати. Я пригадав, сміючись, Богданів афоризм: manu facta – manu destruo *, але, звичайно, це тепер не годиться: ще натяк на свої власні справи побачили б у тому теперішні самодержці. Та й чи варто дбати про порядний напис. Адже то буде дуже пікантна історія, коли Богдан стоятиме з рекомендацією Бєдного!

* Рука вчинків – рука руйнування (латин.).

Зруйнувати його не насміють, то хоч принизити кортить. Але таке приниження нічого не варто і повернеться, певне, проти авторів його.

7 лютого. Розказують про події на біржі праці. Прийшов натовп безробітних, яким надоїло ходити день-у-день дурно, розбив біржу, попобив службовий персонал і захопивши прапори та портрет Леніна – сунув маніфестаційно по вулицях. Надбігла кінна міліція й розігнала. І портрет Леніна не захистив, як не захищав колись портрет Миколи II. Яке воно все схоже!

А базар говорить вже про кінець совітської власти. Призначає його – на березень! Дивно-непоправні люде...

8 лютого. Святкують день так званого січневого повстання. По вулицях ходять діти і підлітки з барабанами та прапорами. Дорослих не бачив. Колись школярів до церкви гнали, – тепер на вулицю. Свято ганебне: вперше тоді Київ розбито й сплюндровано. А отже, святкують і ні гадки, що саме святкують: свою ганьбу й занепад та поневолення.

9 лютого. Два останні вечори (7-го і 8-го) збавив у паршивенькому театрику, швидше – нужденній шопі на Вознесенському спуску, де був колись кінематограф «Геліос», а тепер виступав Саксаганський. Грав «Наталку-Полтавку» та «Запорожця за Дунаєм». Не вважаючи на досить убогий антураж, вистави пройшли добре і публіки – од свідомих людей до простоти – набилось багато і слухала Саксаганського так, що муху було чутно, як пролетить. Зазначаю цей факт, бо це ж ганебна подія, що красі нашої сцени – Саксаганському доводиться вряди-годи виступати десь у паршивій шопі, тоді як Курбас катає дурня у великому театрі на Миколаївській вул[иці]. Але вийшло так, що тепер ми українського театра в Києві не маємо. Спекулянти од театра і революції спекульнули і на театрі, і на революції: знищили старий український театр і не тільки нічого не дали натомість, а й самі гинуть, як нікому непотрібні. А тим часом оці випадкові вистави Саксаганського показують, що український театр має свого серйозного глядача, який розшукує його навіть по закапелках, але не хоче йти до пишного театру на Миколаївській.

Обставини і публіка живо нагадали мені перші українські вис-

тави, які я в житті своєму бачив. 1893-й рік... Заля Людвиковського (проти Думи)... Кілька путящих артистів (Ратьмирова, Глазуненко, Василенко), а решта – молоді дебютанти. Старезний «Назар Стодоля», «За Немань іду» та «Як ковбаса та чарка»... Але разом яке величезне враження на такого неофіта, яким був я, що й досі не згладилося з пам'яти! І тепер живо стоять перед мене ті вистави, на які я тікав із семінарії з небезпекою бути* спійманим і вигнаним за такий «страшний злочин»... Думаю, що подібне ж враження повинні робити й ці вистави Саксаганського в убогому театрику на теперішніх неофітів українства. А мораль звідси: не вважаючи на всі крики про наші здобутки, вернулись ми по сути до темної смуги початку 90-х років. Офіційна українізація – одно, а справжній розвиток нашого національного життя – друге... О, зовсім таки друге!

10 лютого. Закінчився конфлікт з місцкомом, – досить мирно. Переглянуто списки і внесено тільки маленькі додатки, хоч спершу розмах був дуже великий: ні більш і ні менш, як на перегляд штатів. Але присмак у мене лишився негарний. Не розуміють ці дурні, що обстоюючи проти їхніх претензій справу, обстоюю автономію Академії. Адже на останніх зборах місцкому Баран («по шерсти кличка»), як представник од профспілки, просто заявив, що їхнє завдання – втертись до Академії й завести тут і ленінізм, і комунізм і все те, що вже по інших місцях позаводили. В один чудовий день місцком у нас може виринути призначений з отаких «баранів», цілком чужих для Академії, і всі ті «барани», влізши в Управу, крутитимуть по своєму Академією. А наші їм у тому помагають. Дивно, до якої міри люде тепер чи з глузду зсунулись, чи спідліли. І головне, що всяке своє безглуздя чи падлюцтво ще й прикрашають «демократизмом», власне, демагогізмом. А справжній демократизм біля них і не ночував.

Зате другий конфлікт розпочався – в Спільному зібранні, і в результаті весь президіум подавсь в одставку. Але про його колись потім.

11 лютого. Коректа щоденника Шевченкового (т.IV академічного видання творів Шевченка). Нарешті! Цілий рік Держ.

---

* Далі закреслено: знов.

видавництво продержало, не починаючи друкувати. Зате тепер – держись! Роботи навалить, бо з коментарів не все ще готово...

З новітнього фольклору. «Ларек» розшифровують так: «*Ле*нин *АР*ендовал *Е*вреям *К*ооперацию» або «*Л*ейба *А*канчательно *Р*азрушил *Е*вреями *К*ооперацию».

13 лютого. Володимир вернувсь з школи мов з хреста знятий: змучений, знервований. Комсомольці до комітету шкільного обрали самих комсомольців з лозунгом – геть буржуїв! А буржуї – діти вчителів, професорів, лікарів... Очевидно, пропаде школа. Стара школа хоч почуття товариства виховувала, а теперішня навіть це занедбала і розтоптала. Нещасні діти, нещасне покоління! Дорого заплатить воно за ті експерименти, що тепер над ними відбуваються... «Диктатура дітей» – і видумай же отаке!

14 лютого. Та і втомився ж я! Од самого літа не то просвітлої години не маю, а й угору глянути ніколи. Заїдає робота і її все прибуває. Не встигаю робити, що набрав на себе, і вперше може на віку, почуваю, що й не встигну. А тут ще повсякчасні і з усіх боків прикрости...

15 лютого. Після довгої паузи взявся за Тесленка й одразу закінчив. У вівторок зачитаю як доклад на засіданні Історично-літературного Товариства.

16 лютого. На Спільному зібранні дальший тяг історії, про яку згадував. Не диво, мені довелося грати в ній значну ролю. III відділ подався до Сп[ільного] зібрання з скаргою на Управу, що вселила в їхню кімнату комісію I Відділу. Як голова Управи, я давав пояснення і, після безтактної (це у його часто буває) вихватки Птухи, заявив, що складаю з себе обов'язки голови й віце-президента. За мною зробили теж саме й інші члени президії та Управи, Кримський та Липський. Стався «міністерський кризис». Сьогодні зачитувано протокола з попереднього Сп[ільного] зібрання і знов почалися суперечки про те, хто, що і як сказав. Опозиція поводиться дуже несовісно, перекручує події й користуючись з того, що я не хочу завдавати брехні – в живі очі говорить неправду. Ох, насточортіло усе це мені! Але може хоч цим способом здихаюсь я головування в Управі, що стільки часу й нервів у мене забирає.

17 лютого. Доповідь про Тесленка в Історично-літературному Товаристві. Зійшло гладко. Потроху вже починаю ніби оброблятись. Коректа тільки заїдає.

З новітнього фольклору. Оглядають лікарі Троцького. Семашко («наркомздрав»): «Покажіть, товаришу, язика». Показує. «Гм... Поганий (скверный) язык». – «Зате нюх добрий», – одказує Троцький.

18 лютого. Цензура добралася вже й до гімну пролетарського «Повстаньте гнані і голодні». Сьогодні випадком чув розмову в Держ[авному] видавництві про це. Здається, найбільш підозріння викликають слова «держава дбає не про нас». Пробували поставити в минулому часі «держава дбала не про нас», але й це не помогло. Цікаво, чим скінчиться ця справа. Здається, йде до того, що з книги цей гімн виріжуть.

19 лютого. Несподівано академічна історія набрала ширшого розголосу. По місту ходять найдикіші чутки про наш «кризис». Говорять вже про те, що Академію мають скасувати. В середині деякі людці думають це використати на свій пай. Особливо стараються Тутківський і Грушевський. Перший, як дурний чоловік і безтактний, провадить агітацію досить одверто; другий, розумний і хитрий, спотиньга. Обидва думають при сій вірній оказії задовольнити своє честолюбство, що їх розпирає. Найгірше те, що Кримський хоче цілком усунутися од секретарювання, а тим часом за теперішніх умов це було б для Академії справжньою катастрофою. Коли Академія досі доживотіла, то тільки завдяки Кримському, що, ціною власного пониження перед владою, улещування зумів якось продержати її на світі. Замінити його тепер буквально ніким. Цілими днями умовляю його, переконую – і один день наче згодиться, а на другий – те ж саме: не хочу та й годі. Між іншими агітаційними заходами Тутківський ширить чутку, що Кримський втратив усякий авторитет у большевиків і що влада буде дуже рада, коли його не оберуть. І, власне, коли б мені не було страшно за Академію, я волів би усунутися також – нехай би цей старий інтриган попробував. Агітації ми в усякому разі не робимо. Хай Спільне зібрання саме рішає.

Листи до Перетця, Д.Дорошенка, Рудченкової, Гр.

І.Грушевського та О.Козія (автора статті про Руданського).

20 лютого. З новітнього фольклору. Розмовляють комуніст-агітатор і селянин. «В Бога віруєш?» – «Та вірую». – «І молишся?» – «Молюся». – «Ну, що ж, як був Микола – за Миколу молився?» – «А таки молився». – «А тепер за кого?» – «А тепер за вас от молюся». – «Ну, і слухає тебе твій Бог?» – «А, мабуть, слухає, бо Миколи вже немає...»

Справа з академічним кризисом робиться все складнішою. А саме – з Харкова дістав Кримський за підписом Ряппо телеграму, що стара президія мусить виконувати свої обов'язки, аж поки нова не буде затверджена. Це мені не подобається. Виходить, що чутки про наш кризис вже дійшли до Харкова – хто зна, до того ж, у якому освітленні, і це місто пліток вже заздалегідь починає реагувати. Інтерес до Академії зверху в усякому разі доброго нічого не віщує.

21 лютого. Слідом за телеграмою приїхали й живі люде – Яворський та Калюжний, щоб «обслідувати» Академію. Відомо було й попереду, що вони мають приїхати, але дуже неприємно, що це збіглося з кризисом. Попередні розмови з ними сьогодні показали, що вони хотіли б мати діло з старою президією, і навіть вони пропонували, щоб одікласти вибори. А взагалі це одгонить втручанням, яке одхилити, може, буде неможливо. Треба буде настоювати принаймні на тому, щоб «ревізори» не прийшли на засідання під час, коли одбуватимуться вибори. Останнє було б вже цілковитим скандалом, але у нас усе може статися.

22 лютого. Перша нарада з ревізорами, попередня доповідь од Академії, – тяглася 5 годин. Здається, вони вражені тим, що ми говорили, не таючи своїх хиб, але не спускаючи, а, власне, підкреслюючи всякі їхні дурниці. Та й фактична сторона академічної роботи видимо їм заімпонувала. Після моєї репліки про публічні засідання в Академії, про слухачів на них тощо, Яворський нагнувсь до мене й зашепотів: «і от же як ми всі мало або й нічого не знали про цю роботу». А треба сказати, що по сусідству якраз одбувалося одно з таких засіданнів з сотнями слухачів досить демократичного вигляду, – і це був наочний доказ роботи. Довелось тільки за поли смикати деколи Кримського, що

ладен занадто багато їм розказувати, та зглажувати його особисті розповідки. Між іншим, ми рішуче запротестували проти ревізорського бажання бути завтра на Спільному зібранні під час виборів президії, – і вони згодилися з нами, що це було б не тактовно. Взагалі перше враження таке, що приїзжі силкуються достроїтися до академічної атмосфери і держатись спочутливо. Побачимо, що буде далі.

По місту ходять поголоски про події на Донщині («Донбасі»). Кажуть, що там через надмірне (!) здобування вугля скорочено 10000 робітників. Тоді зоставлені застрайкували і почали нищити приладдя. Проти послано військо, що одмовилося вживати проти робітників зброї. Послано комсомольців, – їх робітники загнали в шахту й затопили, загинуло 400 чоловіка. Тоді послано ЧОН («части особого назначения», комуністи) і він розстріляв робітників, сотні убитих і покалічених. Звичайно, це все чутки, але неможливого нічого в них немає. Чого доброго доведеться колись, поруч 9 січня, згадувати й інший день побивання робітників, тільки вже «робітничим» урядом.

23 лютого. Одбулися вибори Президії. Власне, не вибори, а комедія, яка показує, скільки простору буває для безсоромного інтриганства. Я вже згадував, що опозиція (власне Грушевський і Тутківський) розвинули шалену агітацію; ми не агітували зовсім, уважаючи, що коли нас не оберуть, то це для нас і краще, а з другого боку більш 7 голос[ів] агітатори, певне, собі не з'єднають. Шепотіння перед самими виборами не вгавало і Груш[евський] все переходив од купки до купки. Почались вибори. Записок за Липського подано було: + 12, решта кандидатів одібрало 1-3 гол[оси]. Почали кидати кульки – і Липський одібрав - 12, + 9... Не обрано. Пішли далі. Фомін мав + 12, -9, але почав зрікатись, решта дістала більше мінусів. Фактично з вибором президента нічого не вийшло і рішено обирати віце-президента. Записок за мене подано було, не пам'ятаю, здається 14, решта 1-3. Я заявив, що за таких обставин я свою кандидатуру беру назад. Тоді зреклися і всі інші кандидати і кульок не було за кого кидати. Почався вибір Неодмінного секретаря. Всі, за кого подано було записки, зреклися, між ними й Кримський. Лишився сам Птуха і кульок він дістав меншість. Фактично вибори зірвано, і ми зайшли в глухий кут. Почалися довгі розмови, як вибиратись з його. Я між

іншим сказав, що я вважаю таке відношення не серйозним і тому брати участи в комедіях не маю жадної охоти. Нерешті згодилися на тому, щоб уважати, що вибори не відбулися і поставити питання про довіру старій президії. Результати: Липський + 14, - 8, Я + 20, - 2, Кримський + 16, - 6. Очевидно, Спільне зібрання злякалося інтриганів і пішло назад. А в результаті ми так і не вив'язались з свого становища.

По засіданні довго ще балакали тіснішим гуртком. Між іншим, Кримський повідомив, що Грушевський прибулій з Харкова комісії заявив, ніби Кримський своє «Пальмове гілля» друкував коштом Академії, і він же таки послав до Харкова Угарову «Стару освіту на Україні»: дивись, мовляв, які книжки Кримський друкує. Перше тільки брехня, а останнє вже на донос скидається. Що за дивно-дрібна і гидка людина. Не дурно ж я боявся, коли поставлено було питання про його поворот на Україну. Сталося гірше, ніж те, чого я боявся. І як мені хотілося б одійти од цієї гидоти.

Цими днями, на минулому тижні, до родини акад. Липського прийшла міліція й почала вимагати, щоб вона вибиралася з свого помешкання. Коли вона зреклася, одмагаючись, що не має іншого – їй призначили помешкання. Виявилося, що звідти допіру вибрався якийсь відділ ГПУ і на підлозі та стінах ще сліди крови... Дівчата Липські з жахом кинулися з того помешкання. Хороша картинка сучасних нравів...

25 лютого. Відбулися загальні збори Відділу, разом з членами тієї харківської комісії для обслідування, – щось ніби, кажучи старим військовим терміном, «смотр» наших сил. Мені довелося говорити вступну промову не так про роботу Відділу, як про ті несприятливі обставини, в яких ту роботу доводиться провадити. Говорили ще Кримський, Лобода; сильну, гнівну промову про обставини, що заважають працювати, сказав Грушевський, зіпсувавши її тільки дрібним, особистим закінченням. Члени комісії обіцяли допомагати Академії матеріяльно і скасуванням деякої волокіти та бюрократизму щодо зносин з закордоном тощо. Зате знов підняли справу з реорганізацією Академії, проти чого виступав я й інші учасники зборів. А врешті не знати, чим ця справа скінчиться. В усякому разі ясно, що хоч зверху й говорять солодкі слова на адресу Академії, але це може найнебезпечніша тепер річ:

начальственна увага буває часом од чуми й єгипетських казней гірша.

Під час засідання Кримський шепнув мені, що «Стару освіту на Україні» Титова конфісковано. Це наслідок того, що Грушевський ткнув їх носом у цю книжку. Я не знаю, що він собі думав, коли посилав книжку начальству, але вийшла в усякому разі гидка справа.

26 лютого. Вернувся з-за кордону Тичина. Його вирядив уряд разом з В.Поліщуком та Досвітнім, щоб подивитися Європу, а разом «розкладати» українську еміграцію. Вони й поїхали, але Тичина таки не видержав почесної компанії і втік од неї та й вернувся сам. Поліщук – фігура відома: якийсь сутенер у літературі. Досвітній прославився тим, що 1917 р. поїхав з Америки з грішми для Центр[альної] Ради, але так мудро забарився десь у Японії, що приїхав на Україну, коли вже Центр[альної] Ради не було і розуміється, без грошей... Потім став большевиком, здавши большевикам десь під Жмеринкою цілий корпус. Ця невеличка, але чесна компанія в Європі поводилась, як московські купчики старих часів: найкращі отелі, шикарні вина, дорогі обіди, і коли не били дзеркал, то хіба тому, що в Европі за це опинилися б або в буцегарні, або в домі для божевільних. Тичині, коли він пробував протестувати проти такого бонвіванства, говорили вони, треба ж Європі показати, як виряжає своїх людей пролетарська держава. Нарешті, коли Тичина пішов до Олеся в Празі, то товариші почали на його уїдатись за «зносини з еміграцією». Тут вже Тичина не витримав і вивтікав, сказавши, що вже ніколи з знаменитостями не поїде. До речі, в Празі, коли вони попробували виступити прилюдно, їх освистали.

Оказія з Шевченківським збірником. Щупак, редактор «Большевика», притьмом намагається додати до збірника (академічного) свою передмову. Я просив переказати видавництву, що коли воно цю передмову пустить – я зніму своє ім'я як редактора і заберу свою статтю. Нахабству кінця й міри немає.

З новітнього фольклору. Приїхав до Москви наш містечковий жидок, походив по всіх усюдах, подивився, поцмакав, нарешті йде до театру. «Дайте мені квитка на «Єврейку», – «Єврейки» нема, єсть «Жидівка». – «Ну, що за чорносотенство! Трьох днів не

минуло, відколи наш Льова Троцький одійшов, як уже «Жидівкою» лаються»...

27 лютого. Сьогодні після огляду моїх комісій під'їхав з розмовою «по щирости» Яворський. Почав з того, що він од усіх чув, ніби мені можна вірити, ніби я повожуся одверто з усіма і тому він мені «довіряє». Власне, розмова мала пліткарський характер, про що йому одверто й сказав. Його нібито дуже турбує фракційність, що помічається між академіками, і він уважає, що винен тут трохи Кримський, що поводиться деспотично; він уважає, що було б краще, коли б Кримський був не Неодмінним секретарем, а Президентом. «А секретарем хто?» – питаю. А секретарем Гольдман. «Так ж він ще не академік, – кажу. – Для мене така комбінація взагалі могла б бути прийнятною, але боюсь, що Кримський взагалі одійде од справ. З другого боку тут не можна допустити жадного втручання згори. Коли Гольдмана оберуть на академіка і він виявить себе добрим товаришем – то інша річ. Тоді можна буде й говорити про його кандидатуру на секретаря – не раніше». Яворський ніби з цим згодився. Я взагалі сказав йому, що цій «фракційности» не надаю великої ваги, бо засновується вона більш на особистих рахунках, ніж принципіяльних ріжницях. Запитав мене, чи я думаю виставляти свою кандидатуру на віце-президента. Я одповів, що був би радніший, коли б усяка адміністративно-репрезентативна чаша йшла мимо мене. Нарешті він сказав, що і в урядових кругах уважають мене за людину чесну, якій можна вірити, бо робить те, про що говорить, а говорить те, що думає. Не знаю, власне, що за мета була цієї «щирої» розмови... Мабуть, просто язиком чоловік піну збивав. В усякому разі на мене вона зробила враження не з приємних.

28 лютого. Розмова з Пчілкою. Висловила образу за те, що я про неї написав в «Історії укр[аїнського] письменства». 14 років таїла людина образу й аж оце висловила. Другу таку стріваю на своїм віку людину: перший – то Вол. Дорошенко, що в книзі, виданій р[оку] 1918-го полемізує з тим, що я писав р[оку] 1912, – наче не було між цими двома датами ні війни, ні революції, ні страшенного зрушення громадського, а була тільки його, Дорошенка, дрібненька образа... Чудні це люде, як на мене.

Кажуть мені, що Грушевський пускає поголоску, ніби між тими 6-ма голосами, що висловили Кримському недовіру, був мій голос. Це так само скидається на правду, як те, що між двома голосами проти мене був би голос Кримського... А найпевніше і в тому, і в другому разі був голос Грушевського. А на віщо йому перед харківцями хочеться звести мене й Кримського, як ворогів? Хіба з добре знаного йому польського принципа – «puscic Rusina na Rusina?..»*

1 березня. З новітнього фольклору. Знайдено мертве тіло. Міліція складає протокола: «на мертвому констатовано – знак жертви на Червону армію, знак допомоги беззахисним дітям, знак жертви на повітряний флот, знак МОПРа... Інших «знаков *насилия*» не обнаружено».

З перлів українізації. Один академік на запитання в анкеті про матеріяльне забезпечення його родини написав: «На сполучаемое утримание не маю вимоги имети ніякої родини». Буквально!

2 березня. Засідання, засідання, засідання... Сьогодні мав їх три – з 9-ої год[ини] ранку до 6-ої ввечері. Коли б швидше харківці їхали собі. Вертаюся додому – хоч мене викрути і навіть поточну роботу позапускав страшенно. І все це – суєта, нікому непотрібна, фікція роботи.

Сьогодні Яворський зробив був спробу «заспокоювати» мене. «Тут у Києві влада вас не любить. Але я певен, що це минеться, що до вас звикнуть і примиряться». Я на це одказав, що мені байдуже про їхню любов чи нелюбов, а що думаю і говорю – те, очевидно, думатиму й говоритиму й надалі. Видимо, якісь розмови провадяться в комуністичних кругах і про Академію, і про мене особисто. Певне й пліток там не мало, бо тим живуть ці люде. Одписав Перетцові.

3 березня. Прилюдний перед усіма співробітниками Академії виступ ревізорів (вони одхрещуються, до речі сказавши, од терміну ревізія і говорять тільки – обслідування). Власне кажучи, це був тріумф Академії. Мусили вони одзначити величезну роботу, зроблену в Академії, як і її величезну вагу в творенні

* Напустити русина на русина (польс.)

української культури; мусили визнати саможертовне віддання цій справі співробітників Академії, як і повне нехтування влади й офіціяльних кругів і до цієї роботи, і до її наслідків. Навіть мінуси наші виходили, власне, їхніми мінусами, або нав'язаними нам од умов нашої роботи. Компліментів багато, як і обіцянок поправити теперішнє становище Академії на краще і з матеріяльного, і з морального погляду. Треба сказати, що навіть фразеологія наших гостей була далеко менше большевицька, ніж можна б сподіватися. Про радянство згадувано тільки між іншим і якось ніби сором'язливо, а більш говорили вони про українську культуру, посилались на загальнодемократичні принципи. Коли пригадати нашу першу з ними розмову, то ріжниця сама б'є в вічі. Видимо, таки подіяли на них робочі наші обставини і склад авдиторії, перед якою виступали.

Між іншим, і я дістав повну сатисфакцію. Ці обидва большевики в один голос говорили, що українська культура – не має спадщини* від капіталістичного світу, не має буржуазних ознак, бо творили її демократичні верстви, за браком національної буржуазії, – власне, те саме, про що не раз доводилось мені свого часу писати і за що большевики колись дуже на мене гнівались. Отже, з ласки Божої, повний поворот стався. Не думаю тільки, щоб глибокий і на завжди. Життя потиснуло – і нові пісні зачалися, коли б воно попустило – вернулися б до старого. Одно тільки – що воно, мабуть, не попустить і наші недавні непримиренні «творители новой жизни» мусять або еволюціонувати, або загибати. Правда, еволюція це також для них загибель.

4 березня. Подейкують по місту про якісь заворушення у Москві на грунті тяжкої економічної депресії та незадоволення офіційним комуністичним курсом. Кажуть, що невдоволення особливо помічається серед війська, що підтримує Троцького, вбачаючи в йому, власне, опозицію проти комуністичного бюрократизму та гнилизни.

Перегляд з харківськими «обслідувачами» академічних штатів. Прибавлено чоловіка 70 нових штатних посад. Обіцяють також збільшити оплату. Обіцяють до травня це перевести. Обіцянки, обіцянки, обіцянки... Побачимо, що з того справдиться...

---

* Далі закреслено: ознаки.

6 березня. Перший наслідок нашого «альянсу» з місцевими помпадурами. Сьогодні з «виконкома» обернулися до Академії, щоб вона улаштувала Шевченкове свято для робітників. Справа сама по собі добра, але доведеться мені поклопотатись, поки зберу, що треба. А клопоту того й так досить, – більш ніж треба.

7 березня. Закінчив доклад про Сумцова, розпочатий учора, та написав коротеньку передмову до листів Костомарова до Антоновича (для «України»).

8 березня. Засідання, присвячене пам'яти Сумцова. Зійшло добре, живо.

9 березня. Знов вискочив Тутківський на Спільному зібранні. Образився, що його Краєзнавча комісія запросила як географа, а не як геолога, і спершу заявив був, що його зовсім ігнорували, а коли йому доведено, що він бреше, почав викручуватись найбільш недостойним способом. Що більше до цього чоловіка приглядаюся, то антипатичніший він мені робиться. Пиха, славолюбство без міри, без кінця і краю. А як інтелект невеликий, то ті риси виявляються таким дурним способом, що аж соромно за його робиться.

Взагалі академіки пописуються. Сьогодні в протоколі Кримський записав свою колишню заяву, що він – комуніст. Не розберу, навіщо це йому здалося, бо комуніст з його такий, як з мене далай-лама тібетський. Грушевський сьогодні також під'їхав до мене з претензіями щодо звідомлення про його комісії, – аж мусив визвіритись на його. А інтриги, а шепотинництва, а пліткарства!.. Просто гидко стає ходити на Спільне зібрання, – стільки там твориться дурного й непотрібного.

Сьогодні я лихий і обурений до краю. Друкуємо IV том академічного видання Шевченка. Текст його (Щоденник) звіряв з оригіналом М.Новицький, але читаючи коректу завважив я чимало недоладностей і невиясненого – і от надумався взяти щоденник з Чернігова до Києва, щоб звіряти текст, читаючи коректу.

Ну, добре. Поїхав у п'ятницю Новицький – і вернувся сьогодні з порожніми руками. Не дали. Інтриган Шугаєвський підмовив комуніста, що завідує музеєм – «дать вежливый и уклончивый ответ».

Не тільки, що нема підмоги в роботі, але ще перешкоди на кожному кроці ставить наше доморосле хамство. Але я цього так не подарую і таки доб'юся свого.

10 березня. Побутова картинка. Заходить оповідач до своєї знайомої вчительки (старої й хворої) і застає, що в хаті у неї все перекидано, бруд, і сама вона кутається в якісь брудні лахи. Здивувався, «що з вами?» запитав. «Комісія йде... потім розкажу»... І розказала. Виявилось, що вона подала прохання про пенсію і дожидала комісії, що мала провіряти, чи давати їй пенсію. А дають тільки тим, хто не має ні сорочки, ні ковдри і живе в свинюшнику. Звідси й маскарад. До якого пониження треба дійти, щоб ставити такі домагання і задовольняти їх – однаково... А кричать про робітницький рай!

Друга побутова картинка. «Юні піонери» чи «ленінці» носять на шиї червону хустку, щоб була якась ознака у цих яничарів. Останніми часами, кажуть, помічається масове скидання цього «знака отличия», відзнаки яничарства. А причина цьому та, що ніби знайшли кількох «піонерів» повішаних на їхніх хустках.

11 березня. Академічне свято – акт. Одбувся досить добре. Як звичайно – звідомлення і промова Воблого, що вперше виступив на українській мові прилюдно – і промовляв добре.

«Святе сімейство» з усіма своїми челядинцями й полигачами демонстративно не було на акті. Кажуть, що була навіть спеціяльна нарада, на якій Грушевський заборонив усім своїм співробітникам іти на академічне свято. Що за пуста й нікчемна людина! Користується од Академії усім добрим, усіх своїх родичів попримощувала – і риє під Академією. «Свинья под дубом вековым...» І взагалі до такої дріб'язковости рідко хто доходить. Не знаю, яка ще сталася образа його величности. Але логіка така: коли не я на чолі, то валитиму. Цими днями до мене поставив був претензію, що мало про його та його комісії сказано в звідомленні. Довелося різко збити дурну претензію.

12 березня. З новітнього фольклору. Питання: хто такий тепер Троцький? Відповідь: ні бе, ні ме (ні большевик, ні меншовик). І ще з того ж таки репертуару: Троцький підписується тепер тільки ТРО, бо ЦК – мусив од себе одкинути (натяк, що його викинуто з Центр[ального] Комітету).

З українізаційного безглуздя. Одна моя знайома, українка, добре знає мову, найкраще в своїй установі, бо їй завжди дають перекладати офіційні папери. І раптом у списку, що не витримали іспиту з української мови – її ім'я. Кинулись до списка, а там невідомо хто повставляв тих, що добре знають українську мову, і повикреслював тих, що ні бе, ні ме не знають... І це звичайна тепер історія по установах. Викидають українців за незнання української мови й натомість приймають жидів, що таки дійсно не знають. Коли викинуті доведуть, що вони знають, їх ставлять у першу категорію по скороченню, себто таких, що мають право служити, але на службу вже не приймають, бо посади їхні зайняті милими людьми. Так то повертаються найкращі заходи в цьому кваліфікованому домі розпусти, що зветься совітським ладом.

13 березня. Краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти... Академія опинилася в останньому стані. Харківські обслідувачі, перебуваючи в Києві, силкувалися зв'язати нас з місцевими офіціяльними кругами. І зв'язали. Тепер вам буде добре, – казали: – губвиконком усе робитиме для Академії. Надано нам прибивати дошку на домі, де жив Шевченко. Вони ж порадили нам з цією справою обернутись до виконкома для «ув'язки». Виконком асигнував на дошку 25 крб., але тепер вимагає, щоб Академія урядила для робітників урочисте засідання з концертом і ще не знаю з чим, – та й вони самі не знають, з чим. Виходить чепуха: виконком вчить нас, як маємо святкувати Шевченка! Не знаю, що з цієї витівки вийде, але волів би загубити з кимсь розумним, ніж знайти з виконкомом.

Вчора, вертаючись з Шевченківської вечірки о 12-ій год. вночі, наткнувся на цікаву процесію. Йшло вулицею чоловіка з 50 хлопчаків з прапорами і з піснею. Прислухаючись до співу, звичайного теперішніми часами огидно-бравурного, розібрав слова: «Мы в бой пойдем с Центральной Радой». Що за анахронізм такий! І тим паче, що ніхто певне з тих шмаркачів, що горлали, не тямить, що таке Центральна Рада і чому треба з нею битися. Виходить, що й революція має свої незрозуміливі пережитки.

14 березня. Один приїзжий з Харкова розповідав про свою розмову з Буценком, секретарем ВУЦВК'а. Зайшла мова про

нову районізацію України, про Київ, про Харків. «І чому б вам не перебратися до Києва? – запитав той, що мені про це оповідав. – Усе ж місто краще од вашої теперішньої без п'ятьох минут столиці». – «Та, певне, таки доведеться перебиратись, – одказав Буценко. – Цього року не встигнемо, а на той рік, мабуть, переберемось. Я вже з Григорієм Івановичем (Петровським) про це говорив, та й Москва проти цього нічого не має». Виявилось із дальшої розмови, що Москва вже дві округи Донбасу одібрала од України і розявляє рота на ввесь Донбас. А коли одбере, то й вигідніше український «незалежний» уряд спровадити як найдалі від заграбованого. Тоді й Київ здасться. Та й тепер Донбас Харкова не слухає, а рахується тільки з Москвою. А тоді вже Харків утратить всяке значіння.

15 березня. Був на «Гайдамаках», галасливій постановці Курбаса. Не подобалось. Насамперед – рабська чи може лакейська постановка. Досить того, що знамените «Яремо, герш ту, хамів сину» говорить тут суб'єкт у жупані й конфедератці... Друге – античний хор чи десять дів нерозумних увесь час вештаються по сцені, служать і за декорацію, і за оповідача й заважають дії. Третє – власне дії, невважаючи на занадто батальний тон, власне, не багато. Хороші тільки деякі масові сцени, з властивою Курбасові дресировкою; поодинокі персонажі не підносяться понад золоту середину. Не по зубах узяв собі Курбас горішок і що дивного, що не подужав його. Не розумію тільки, чому так цюю постановку вславлено, як щось надзвичайно вдале й оригінальне?

Зате я переконався, що українського театру в Києві нема. Це не театр. І публіка на його так не дивиться. Публіка йде сюди, як у цирк і, як у цирку, й поводиться. Лузають насіння, галасують, стукотять. Здебільшого сучасні «юноши» та «девицы» занадто совітського вигляду, які не знають, де вбити вечір. Чимсь глибоко провінціяльним тхне в театрі нашого пишного реформатора-революціонера... Виходить, що замість зреволюціонувати український театр, він повернув його до первісного стану, за який ми вже були цілком забули десятиліття тому працею кращих наших артистів. Хороші маємо наслідки. Величезна постать Леніна з руками в кишенях над сценою добре символізує оту занадто хатню атмосферу, що панує в цьому театрі. Це повний крах курбасівщини і нагадування, що треба мерщій вертатись до по-

важних традицій нашого театру, якщо не хочемо на довгі роки вбити саму ідею його. Сам Курбас, очевидно, не вернеться і варто було б зажити пучка доброго мотуззя, щоб вигнати цих крамарів од мистецтва з храма, до якого вони залізли тільки з якогось прикрого непорозуміння.

16 березня. Розмова з педагогом. Розривається з розпачу. Науки жадної, молодь дичавіє, розпуста, каліцтво. В одній школі 14-літній хлопець згвалтував товаришку – і вона зробилась героїнею школи, аж довелося втрутитися педагогам і роз'яснити, що тут ніякого геройства нема. Під час вчиття часто парочки сидять обнявшись. До роботи нездатні, розбещені, ростуть незнайками діти. Що буде з них?.. Звичайно, реакція прийде і схаменуться, та пізно вже буде. Мабуть, ціле покоління пропаде для життя і культурної роботи і не знати, чим виповнити ту страшну прогалину.

17 березня. З новітнього фольклору. На селі Петровський промовляє перед сходом. Ми, каже, перемогли на всіх фронтах, ми всіх прогнали, усім завдали перцю. Лишається ще один ворог – це довгоносик. Тепер усі сили на боротьбу з ним. Коли і його переможемо – тоді заживемо і т.п. Слухали дядьки та всміхалися. Як скінчив промову, виступає один дядько. «Оце вперше нам цей чоловік сказав правду. Так, то правда, що ми всюди перемогли. І то правда, що наш найперший ворог – оті довгоносі. Тепер же ми знаємо, що з ними робити. Спасибі Вам, що навчили!.. Tableau!

18 березня. Докінчив редактування V тома Коцюбинського, власне, того нового матеріялу, що прибув останнім часом.

Одписав Троцюкові (Вінниця) та Рябчевському (Ізюм), – ви[падкові] [кореспон]денти *.

19 березня. Знов Грушевський... Не хотілося б мені торкатися цієї постати, але старий капосник знов наплатав штук. В останній книзі «України» (1-2 за цей рік) маємо непідписану, але з виразними ознаками мови Грушевського статтю про Академію, статтю обурливу і змістом і тоном, брехливу й самохвальну до

* Далі текст пошкоджений.

крайности. Академія – твір гетьмана (солоні компліменти на його адресу), призначений склад був у переважній більшости чужим для української наукової й громадської роботи; дехто з членів Наук[ового] Товариства разом з Грушевським одмовилися увійти до Академії; між нею й українцями одразу запалася розколина; далі фігурує Наукове Товариство в ролі рятівника Академії, нарешті, історична секція (Наукове Товариство!) становить «пуп» Академії... Одно слово – добрався таки до себе... Стаття мене обурила, тим більше, що за неприсутністю Кримського, мені довелось підписати книжку «України» до випуску. Підписав я, звичаєм нашим, не вимагаючи самих статтів, а покладаючись на добросовісність редакції. Коли я прочитав статтю, хотів був спершу поговорити з Грушевським наодинці, але кілька день він не приходив до Академії і я стрівсь з ним уперше на засіданні Відділу. Коли Кримський підняв питання про випускання академічних виданнів за підписом Неодмінного секретаря, довелося пояснити справу прикладом з «Україною», а саме – що академічне видання викривляє й перекручує історію Академії. Грушевський спершу хотів був довести, що він не розминувся з правдою, і тоді я нагадав перший склад Академії поіменно – і виявилось, що переважна більшість якраз працювала на українській роботі (8 з 12) і навіть були членами Наукового Товариства. Тричі я запитував – хто ж, опріч його, не схотів увійти до Академії – і він отвіта не дав. Потім почалося мізерне викручування, що він писав «на підставі загального вражіння» і що він, як історик, не повинен «робити препарації нашої історії». «Це ви якраз ужили справжнього слова, – відповів на це я, – ви справді зробили препарацію академічної історії». Пробував він також говорити, що відповідає тільки він, як редактор, що мене, звісно, не потягнуть до суду за цю статтю, – на це я мусив вказати, що моральну відповідальність на мене він все ж наложив цією недопустимою в академічному органі статтею. Згадано було й про Російську Академію часів Ломоносова, з усіма чварами та сварками і навіть бійками. Грушевський пішов, не попрощавшись. По його з братом відході довго ще точилась розмова на цю прикру тему. Не можу зрозуміти, чого злоститься цей чоловік, чого силкується обкидати болотом установу, що дала притулок йому со чади і домочадці. Невже тільки тому, що не він її збудував і тепер, хоч розминаючись з правдою, хочеться притягнути її

таки до себе?

На днях був лист од Перетца з прозорим натяканням на «війну домову». Треба буде йому одписати, щоб удався з своїм «правилом увещательным» на справжню адресу, тобто до Грушевського.

20 березня. Школа на подвір'ї колишнього монастиря. Діти гуляють коло церкви. А всі її стіни списано найогиднішими малюнками та відповідними словесними коментаріями. Це – і антирелігійна пропаганда, і вплив совітської культури (в монастирі живуть металісти). Але що робити з дітьми, щоб застерегти їх од такої культури? Педагоги ламають голови і... звісно, нічого не вигадають. Отрута осередку вливається в дитячі душі і сіє розпусту.

З другого боку мстяться тим самим. Чому – питає, напр[иклад], витвір новітнього фольклору – Ленін тримає руки в кишенях (найбільш тепер розповсюджений портрет «вождя»)? А тому, що «спираючись на ком'ячейку, він міцно тримає в руках члена партії». Звісно, цяя гидотність – невинна річ, як рівняти до тих малюнків і написів на стінах церкви та розпусного їх впливу на дітей.

21 березня. По установах розпочався новий пароксизм «трудової дисципліни». Службовцям, що повинні приходити точнісінько о 10-тій, дають бляшки-номерки. Без такої бляшки він і увійти ні вийти з служби не сміє. Шпіонаж, доноси, висліжування – знов забуяли. Але інтенсивність праці аж нітрохи не підскочила. Все було, як і попереду – тобто нікого не знайдеш на відповідному місці й ждеш без кінця, коли лиха година зажене в котрусь з офіційних установ. Видимо, й бляшки тут нічого не поможуть.

22 березня. Прибивали мармурову дошку на будинкові, де жив Шевченко (на Козинці, чи по теперішньому – на Хрещатицькому переулку, №8-а). Вийшло неорганізовано, нудно, не до ладу. На додачу, на будинкові стільки наліплено глини, що гвинти йшли мов у тісто і довелося бігати по довші і ті теж не досягли до живого «тіла» будинку. Народу зібралось чимало і з цікавістю оглядали кімнатку, де перебував Шевченко: манісінька, півтемна, стеля над самою головою. Жінка, що живе тепер у цій халупинці,

промовила зітхаючи: «мабуть, і йому так само зле жилося, як і мені оце». Бідолаха не вгадала: поет тоді був молодий, повний надій та енергії. Та й дім тоді ще не скидався на руїну. Кричевський виступає з проектом, щоб реставрувати будинок і осадити в йому музей або читальню.

В зв'язку з прибиттям дошки почала снувати свої парости легенда. Якийсь старий чоловік, що живе у тому ж таки будинку, оповідав натовпові, що тут прийшли Шевченка арештувати жандарми, а поет убив шістьох і втік. Ніхто цього не знав, а оце Академія наук розкопала в старому архіві цю історію і тому прибиває дошку на пам'ятку. Коли ця легенда одшліхтується, то може й обернеться у щось справді гарне, якийсь героїчний подвиг, – а поки що це скелет.

Листи до Гриня, Перетця, та двох Дорошенків, Володимира та Дмитра. Останній прислав дуже сумного листа-тестамент (про бібліотеку та архів свої) і хочу попробувати його розважити.

23 березня. Кілька день вже по місту майже без упину ходять маніфестації з прапорами і плакатами, на яких виписано: «смерть...» «осиковий кілок...» – кому, адреса тут ваги не має. Сьогодні стрів одну велику маніфестацію: робітники з кошиками, дехто з струментом – видко, просто з заводу. А йдуть не бадьоро, не радісно, а немов накинуту нелюбу повинність справляючи. І справді – це накинута, з примусу повинність. По роботі на заводі женуть робітників на такі демонстрації. І коли замісць відпочинку по роботі мусиш маніфестувати, то, звичайно, маніфестуєш з бравим виглядом, і з прокльонами й скрежетом зубовним. Хто б не пішов, того б негайно вигнали з служби. І всі цеє знають. І через те ніякого вражіння ці маніфестації не роблять. Спочуває публіка не маніфестації, а маніфестантам. Та й яке значіння *вільного* вислову думки можуть мати маніфестації, коли нема вільної думки, коли маніфестації складаються з самих урядових службовців, «чиновників»? Адже тепер усі робітники – «чиновники». Дивна наївність, що думає когось такими маніфестаціями залякати, чи на когось подіяти.

Низка новин з Харкова. Проект нового статуту Академії, обіцянки грошові, земельні участки для Академії і т.і. В усьому цьому одна риса: Академія повинна питати дозволу у Головнауки. Очевидно, на цьому пункті має бути найзавзятіший бій.

24 березня. Антін Васил[ьович] розказував, що прийшли до його здирати податок з прибутку. А він – маляр, зимою нічого не робив і не заробив, та й минуле літо більш у нас у садку копався, з того, що я йому даю, тільки й живе. Проте описали у його канапу, стіл, стільці та інше, що було в хаті... Це зветься – фінансова політика.

А державні органи не платять. В[идавницт]во «Червоний Шлях» збанкротувало і його приєднали до Держ[авного] в[идавницт]ва. А тепер і це банкротує, принаймні автори жадним способом не можуть викрутити зароблeного. Також – фінансова політика.

За воду та світло платимо тепер «по класовому тарифу». Що воно за штука – ніхто не знає. А всяк тільки знає, що доводиться платити більше і писанини та списків стільки, що кожен дім повинен мати свою канцелярію. Отже, завели 20.000 канцелярій у Києві. А це також чогось коштує і комусь платити треба. Маємо знов же – фінансову політику. А в результаті не розбереш – жарти це, чи серйозно, чи попросту в якомусь домі божевільних опинився.

25 березня. Вчора «юні піонери» піднесли Чубареві сан «почесного юного піонера». Чубарь нав'язав собі на шию червоного ворочка і запевнив, що він «всегда готов». Фарс цілком законний, як на наші часи...

Сьогодні другий «юний піонер» Солодуб, що сидить у Наркомосі (Комісаріят народ[ної] освіти), навчає Академію, як вона має робити наукову роботу. З приводу чернігівського інциденту він прислав таку телеграму, явно подиктовану з Чернігова: «вишліте (в) черніговський музей представника (з) коректурою, (щоб) порівняти (з) оригіналом (на) місці. Остільки цінний експонат (як) Щоденник Шевченка, музей передати не може. Заступник Наркомосу Солодуб».

Я накидав такий проект відповіді бравому «піонерові»: «25 березня за підписом заступника Наркомосу т.Солодуба одержала Академія наук телеграму (навожу текст її).

У відповідь на цю телеграму, яка переказує тільки попередню відмову од Чернігівського музею (з 7 березня), Академія наук завважає, що ні про яку *передачу* «цінного експонату» не було й мови; Академія наук вимагала і вимагає рішуче, щоб їй дано було

його на *тимчасове* користування (протягом 2-3 місяців), поки буде закінчена редакційна над текстом Шевченкового Щоденника робота. Ніякого представника з коректою Академія наук до Чернігова послати не може, бо справа йде *не про технічну* коректу, яку можна доручити будь-якому досвідченому коректорові, а *про наукову перевірку*, а часто і *відчитання* сумнівних і не прочитаних (не розібраних) досі місць у щоденнику. Це може зробити тільки висококваліфікований спеціяліст, який провадить редакцію академічного видання і який за його відповідає, – в даному разі мова йде про академіка С.Єфремова. Проживати йому в Чернігові 2-3 місяці або їздити туди 3-4 рази з коректою (бо ж ніяка друкарня не може дати одразу всі 10 аркушів) – річ фізично неможлива. Акад. Єфремов має в Академії силу службових і наукових обов'язків, які без шкоди для академічної роботи не може*. І тим більше, що по суті в цьому немає й потреби, бо до послуг Академії мусять бути всі потрібні їй матеріяли. Це, мабуть, взагалі перший в літописах світової науки випадок, щоб одній з Академій наук одмовлено було в таких матеріялах. Всеукра нська Академія наук тямить добре всю цінність даного документу – і саме тому й повинна мати його під час друкування, бо інакше неможливе було б критично-наукове видання цієї пам'ятки Знає Академ я й те, як належить поводитися з цінними науковими скарбами, і не може зрозуміти, чому Шевченків Щоденник має в більшій бути безпеці в Чернігівському музеї, ніж у стінах Академії наук,– в усякому разі вона не забула б усіх ужити заходів для цілковитої забезпеки остільки цінного експонату». А тим часом, поки точиться оця дивна і невідповідна полеміка Управи Чернігівського музею з Академією наук – час іде, готова коректа лежить, друкарня нараховує збитки на Державне видавництво і всю роботу взагалі зірвано ..

Не кажучи вже про те, що оце незрозуміливе недовір'я, чи підозр ння, які ясно бринять у телеграмі, як попереду в офіційній відповіді од Чернігівського музею, треба вважати за образливі й негідні становища найвищої наукової установи в республіці – Академія мусить заявити рішучий протест проти того, щоб у своїй науковій роботі вона залежала од бажання чи небажання місцевих установ допомагати в її праці матеріялом, що випадко-

* Так у автора.

во опинився в їх посіданні. За таких обставин – і це треба особливо підкреслити – ніяка наукова робота провадитися не може. І коли Академія не одержить Шевченкового Щоденника, то вона муситиме зовсім одмовитись од академічного видання творів Шевченка, зложити до архіву зроблену досі протягом 2-х років працю над Шевченком і скласти з себе всяку відповідальність і перед республікою і перед Держ[авним] видавництвом за ті цілком і ні з якого погляду неоправдані перешкоди, що несподівано виросли в цій роботі, як наслідок цілковитого нерозуміння Управою Чернігівського музею завдань і методів академічної роботи та звичаїв культурного світу. Збережеться чи не збережеться «цінний експонат» для стін Чернігівського музею – але для людей, для широкого загалу, для республіки трудящих він безперечно буде втрачений через таку ревниву і ледве чи доцільну охорону *від* Академії наук».

Мене вже сумнів бере, чи взагалі можна пробити логікою товсту шкуру в оцих отроків неповинних, з одного боку, та хамів незамаскованих з другого... В усякому разі – роботу я кину, якщо не дістану потрібного рукопису. Хай інші її роблять за таких обставин, коли замість допомоги зустрічаєш саме тільки паліччя в колеса та дикунське поводження. І на віщо тільки доводиться витрачати час, енергію, силу – в цьому Панглосовському раю, чи, краще, домі для божевільних!.. І в чиїх тільки руках доля науки!..

26 березня. Вчора мали ми компанією літературщиків одсвяткувати вихід Шевченківського збірника, який надрукували з надзвичайною на теперішні часи прудкістю (за місяць!). Несподівано для мене, присутні обернули це в... святкування мого 30-літнього ювілею. Филипович сказав відповідну промову й вручив мені 5 примір[ників] моєї книжки про Левицького-Нечуя, якої вихід підігнано на сьогоднішній день, та книжку Верещагина «Старий Львов» з підписами присутніх. Я так захопився книгами, що забув відповісти промовою ж. Та правду кажучи – не люблю я оцих урочистих промов, то може воно й краще, що не одповідав.

27 березня. В сьогоднішній «Пролет[арській] Правді» надруковано промову секретаря місцевої комуністичної організації на конференції. В ній є одне знамените місце: видаємо, мовляв, постанови обов'язкові для всіх шарів громадянства «опріч

дворянської його частини». Якщо не помиляюсь, це вперше офіціяльно вимовлено цей титул, якого обиватель давно вже пришив комуністам. Справді – «дворяне».

28 березня. На якомусь політичному іспиті поставлено запитання: «Хто така – Крупська?» Відповідь: Дружина В.І.Леніна. – «Добре. А тепер вона хто?» – відповідь: Удова...

29 березня. Перший весняний день, хоч цього року взагалі зими не було. На сонці 20°. Годин зо дві я в садку сидів на сонці, читаючи коректу Словника.

В оригіналі Словника, який саме редактую, під словом «параліч» натрапив на «паралізу». Слово сковане на зразок принятих тепер – «аналіза», «синтеза» й ін. Не скажу, щоб вигадка була вдатна.

30 березня. Бачив на власні очі документ, що наказує (найсекретнішим способом!) у два дні розробити проект чи план евакуації культурно-наукових установ і людей, що в тих установах служать; окремо згадано там Академію наук, Нац[іональну] Бібліотеку, наші музеї...

Симптом надзвичайно промовистий. Базар давно вже призначив на весну упадок комуністичної власти; останніми днями він визначив навіть і поставив десь «поміж Чехи і Ляхи» 800.000 армію, що має ніби очищати Європу од большевизму. Всякі большевицькі оратори останніми часами теж більш чи менш одверто натякали на можливу війну. Але все те, звичайно, ніякої ваги не мало, аж поки не побачив я цього документа. Це вже щось справді серйозне. Якою мірою – рішити тепер важко. Чи це тільки профілактичний засіб «про всяк случай» – чи під цим криються якісь реальні факти? Поміж людьми, яких треба в першу чергу евакуювати, показано (після комсомольців etc.), людей, які потрібні совітській владі, і людей, якими вона може себе забезпечити од ворога. До першої категорії не можу себе зачислити, але остання, мабуть, без мене не перебудеться... Отже, знов – перспектива заложництва! Чи ж пощастить знов од неї одкрутитися, як було за попередні рази? Бо принадного в тому мало – опинитися в гущі подій, та ще у ворожому таборі, та ще серед людей, що водяться принципом: б'ю твого жида за те, що ти бив

мого... Треба буде, в усякому разі, добре крутнути головою над такою перспективою.

31 березня. Складав рахунок на воду «по касовому тарифу». Просидів дві години. Це я, що легко розбираюся в казуїстичному мудруванні, і до того ж у невеличкому будинкові на 40 чоловіка. Уявляю, скільки «труду мозольного» і часу доводиться потратити на цю мудру штуку по великих, на сотні мешканців, будинках людям, що не звикли оперувати з теперішніми законами! Одне слово – 20000 канцелярій почали працювати. І їхню працю доводиться коректувати в управі водотягу. Чи законодавці думали про цю пропащу працю? Адже скидка в кілька копійок робітникам та службовцям цієї праці й соту частину не оплатить.

Наслідком нового тарифу для цілого нашого будинку було зменшення плати за воду вдвоє, – коли брати загальну цифру. Але от курйоз: найбільше доводиться платити людям, які не мають ні копійки прибутку, безробітним, жебракам у буквальному розумінні. Це тому, що вони не служать і не належать до професійних спілок. Чисто собі совітська арифметика, що вдарила по найнезаможніших. Взагалі цей «класовий тариф» – така нісенітниця, що тільки дивуватись можна, де був глузд у людей, що його вигадали. Кажуть, що Одеса, спробувавши такого самого тарифу, на другий місяць його занехаяла й вернулась до звичайного «буржуазного»: і дешевше, і спокійніше, і справедливіше.

Листівки до Перетца і Потоцького.

1 квітня. Чутки про можливу евакуацію вже кружляють по місту. За цих два дні вже чув я про неї з кількох уст і в кількох версіях. Не твердо запечатано совітські секрети.

Ходить уже цілий план ліквідації большевизму. Говорять, що Петлюра має дістати, чи вже й дістав, мандат на Правобіцьку Україну, з перспективами й на Лівобіцьку, – під умовою, що не поставиться вороже до династії, яка завойовуватиме Великоросію. Кажуть, що головна роля в цій дії належатиме німцям. Називають точно цифру готового війська, що має вирушити на ліквідацію. Переказують, що большевики обмежуються тільки пасивним, словесним протестом, бо знають, що їм не вдержатися... Одно слово – чуток, чуток! А реального поки що те, що

публіка кинулась забирати по банках та щадницях ту мізерію, що там держала. А друга частина закуповує борошно та інші припаси – «на всяк случай». Ціни підскочили.

В світлі цих подій зрозумів я один лист, що дістав був з місяць тому з-за кордону, але не звернув уваги на деякі місця його й вирази. Писав мені Гринь, досить несподіваний кореспондент. Писав, що він цього літа має «встряхнуться, оставить свой Звиун, к которому так привык, и проехаться, чтобы побывать и повидаться со старыми друзьями»... Кінчається лист обіцянкою «на деле доказать Вам свою признательность». Тоді ці вирази здались мені якимись досить темними натяками. Тепер вони починають більш конкретного змісту набирати. Цілком можливо, що автор листа хотів попередити про якісь плани, які складаються за кордоном. Але взагалі, поки що, все темно і невиразно, – і це хвилює.

Лист до Петра й картка до Айзенштока.

2 квітня. Про упад комуністів уже мов у дзвони дзвонять. Дивно, як хутко ширяють поголоски й народжуються легенди. Сьогодні чув, напр[иклад], що біля Чорнорудки спустився аероплан, з нього вийшли якісь військові і людям, що зараз позбігалися, дали прокламацій з закликом до повстання та з обіцянкою прийти на визволення цієї ще весни. Другий випадок. Вчора ціла низка якихось торбарів привезла солі і спродала її добре, коментуючи стиха тим, що солі не буде, бо «Петлюра вже заняв Крим». Антін Вас[ильович] оповідав про мітинг у Арсеналі. Коли оратор закликав робітників на оборону – почулися голоси: – «Ми вам навоюємо! Ви всім нам жити не даєте, та ще хочете, щоб ми за вас головами накладали? А не діждете!» Той самий Антін Вас[ильович], на якого наложено податок з прибутку (він вже кілька років без роботи!), каже, що люде раять йому не платити хоч зо два тижні: тоді вже не треба буде платити. А базар – так той просто дає віку большевикам три тижні, – не більше. І пуд білого борошна коштує вже 8 крб.

Але найсерйозніше, що чутки про евакуацію од комуністів просмокталися вже поміж обивательства і викликають поважні наслідки. Сьогодні долар коштує 2 р. 50 к., а ще позавчора продавали його за 1 р. 96 к. Сьогодні я підписав два чеки на Державний банк, щоб розплатитись за папір – і паперовий трест

одмовився ці чеки прийняти. «Невероятно, но факт». І такі факти плодять страшенне замішання та розмови про прийдущі біди; форми невиразні, але всі чекають, що «щось буде».

3 квітня. Довідався про те, що список тих, кого мають евакуювати, вже складено. З академіків Біляшівського викинуто: «на віщо нам ця чепуха здалася». Так само Міщенка: «і цей може лишатись». На Кащенкові спинились, подумали: «старий дуже... нехай лишається». При Липському: «і цього можна б лишити, та ніяково: все ж Президент Академії». Я спитав про себе: записано без коментарів, хоч я дуже б хотів, щоб опинитися серед тих, що «їм» непотрібні...

Розмови про евакуацію вже провадяться отверто. Сьогодні стрів одного свого знайомого разом з київським попом. Цей привітав його такими словами: «Радуйтеся! Аж ось коли ми святкуватиме[мо] по-настоящому. За два тижні «їх» вже не буде». Звідки така впевненість, що аж час призначає – просто не розумію. Правда, газети і офіційні організації набрали дуже зачіпного щодо Польщі тону, але це певне тому, що впевнені, що Польща воювати не буде. Взагалі, твориться щось незрозуміле. Між іншим, коли складався згаданий список засуджених на евакуацію і мова зайшла про Ганцова й Голоскевича – головному складачеві завважено: «Нащо їх вивозити? Адже ж треба лишити людей, щоб провадили тут українську роботу». А він на це: «Добре, коли Петлюра прийде. А як Денікін? Він же їх перестріляти може. Щоб урятувати – треба вивезти». От і розбери тут, хто мудрий.

В розмовах найбільш горує острах перед можливими злиднями в період ліквідації. Люде так збайдужніли, що навіть перспектива визволення їх не радує, а тільки лякає те, що доведеться знов мучитись. Я аж не видержав цього і досить різко зазначив таку шкурну настроєність. Згодились, але все ж носів не підняли. Як, справді, деморалізовано і принижено людей, що вже опріч спокою та півситого життя – нічого не хочуть. Супокоєм могили од цього подихає. Замість громадян, виховав цей режим до всього байдужих людей, яким страшно навіть подумати, що знов може початись боротьба. Гіршого testimonium paupertatis* не можна вигадати теперішньому режимові.

---

* Свідоцтво про бідність (латин.), перен. – визнання неспроможності у чомусь.

5 квітня. Брязкотня зброєю далі точиться. Демонстрації – звичайно, силувані, – резолюції – звичайно, подиктовані, обурення – звичайно, роблене, а на підставі цих офіціозних вже офіціяльні заяви, що, мовляв, не можна перечити волі робітників та селян, а звідси вже й найвідповідальніші акти межинародного значіння. Мабуть, це тільки тому, що мають до діла з ворогом теж великої сили. Бо коли б був ворог поважний, а не Польща, то ... Мені оповідав один студент, що саме відбуває військову службу комонником, ніби вони одбувають муштру «пішо». «Як то – пішо?» – питаю. «А так, що ні однісенького коня ми не маємо, а сідаємо верхи один на одного. Я заявив, що і сам не сяду, і нікому на себе не дозволю сісти, і мене тепер тягають по комісарах за переступ військового наказу». Другий студент, що одбуває службу гарматчиком, казав, що досі гармати вони ще не бачили. Ще гірш, мабуть, справа стоїть з військовим літунством, бо щось не видко, щоб літали. Отже – з чим воювати? А надто тепер, коли військова техніка – все, а людська сила – тільки невеличкий гвинтик у цій надзвичайно мудрій машині... Як можна воювати з цими, що вчаться машинової війни «пішо», «босо» і «голо», – не розумію. Та й ніхто цього не розуміє, видко, а вимахують картонажною зброєю просто в надії, що ніхто того поважно не братиме.

6 квітня. В газетах надруковано постанову СТО («совет труда и обороны»), щоб зм'якшити, між іншими заходами, ті люті («жестокие») умови, в яких перебуває приватний капітал, і тим притягти його до торгівлі. Уви! «Единожды солгавши, кто тебе поверит», – так мовляв Кузьма Прутков.

Недавно київські газети хвастали «красавцем-мостом», – власне підправленим старим Миколаївським так званим «ціпним» мостом через Дніпро. Виявляється, що міст вже укляк... І кількох днів не встояв. У Мозирі, кажуть, ще крайще вийшло. Збудували совітські інженери моста залізничного. Пустили по йому поїзд і – міст одразу запротестував: якісь частини на йому зійшлися докупи й прищепнули поїзд...

А валюта летить униз. Сьогодні хліб 9 коп. за хунт, а було 4 коп. А грошей нігде не платять.

7 квітня. Перечитав шматочок своїх мемуарів прилюдно на засіданні Комісії громадських течій – «на передодні першої рево-

люції (1905 р.)». Багато мусив, читаючи, зміняти й проминати і, боюсь, вийшло не зовсім добре. Згадки, очевидно, так подавати не можна. Листівка до Дорошкевича.

8 квітня. Приїзжий з Харкова оповідає, що Хвильовий багато пише і... складає до шухляди: «бо оці невігласи думали б що те все – естетична писанина й ніщо інше. То нехай краще вилежиться до свого справжнього читача». Взагалі «ГАРТ» мало не зовсім розіклався. Пилипенко, протегуючи свій «Плуг», навпроти «Гарта» виставляє нові літературні організації, як «Жовтень» тощо. Шумський казав Пилипенкові: «Ви довели до того, що я не маю української книги, яку міг би взяти з собою до ліжка, лягаючи спати; не маю чим похвастати перед чужими людьми. Давайте просто українську хорошу книгу, а не писанину ваших приятелів». В.Поліщук носиться з моєю «історією» (закордонне видання) і з образою всім скаржиться – «що він про мене написав!» ...Плітки! Але вони показують, хто і що тепер стоїть біля літератури і як оті невігласи дивляться на літературу.

Ще раз написав до Харкова про оригінал Шевченкового Щоденника, приклавши погрозу друкарні розібрати складене вже.

9 квітня. В газетах оповіщено, що члени Центральної Ради Коліух, Христюк та Степаненко Аркадій дістали виборче право шляхом спеціяльного помилування... Виходить, що членів Центральної Ради позбавлено виборчого права. А я того й не знав, і коли досі на жадні вибори не ходив, то тому, що вони мені не цікаві за теперішніх порядків. Аж сьогодні дізнався, що я до того ще й «позбавлений». Для багатьох певне це так само сюрприз.

Жадне засідання Відділу не обходиться без якоїсь витівки Грушевського. Сьогодні він запропонував на академіка свого брата і домагався, щоб заснувати ще другу Комісію революційних рухів (одна вже єсть, але під моїм головуванням). Довелося проти цього сперечатись. З першого геніяльно викрутився Кримський, звівши пропозицію на ніщо; проти другого довелося говорити мені. Що то ще вигадає старий лис, що найневиннішим тоном може верзти дуже заплутані речі, не гадаючи, що його видно по поході.

10 квітня. Українбанк дістав наказ подати списки службовців, що народилися з 1885 р., разом з клопотанням про одзволення од військової служби найпотрібніших. Ще одна ознака нервового настрою в сферах.

Ходять чутки, що незабаром буде заведено картки на хліб. Ціни через те ще більш підскочили вгору. І справді, досить згадати ту зненависну карткову систему, щоб переполошити всіх. Кинулись купувати про запас, – звичайно, тільки щасливчики, бо рідко хто має тепер гроші. Адже нігде не платять утримання чи заслуженини, хіба що видавцям видають, – такими дрібними частками, що не розкупишся. Як я пішов по зароблені гроші до Держ[авного] видавництва, то мені там відповіли, що вже три тижні видавництво не платить навіть друкарням, і за це їхній папір опечатано. А це ж державна установа! Якесь форменне банкротство.

11 квітня. Зайшла Борисоглібська. Вона допіру вернулась з-за кордону і мало не з слізьми розповідає свою одисею. Надумавши їхати додому, вона одбилася от трупи і цілого півроку дожидала документів, виснажилася, спродала, що мала, й ходила на поденне за тарілку супу. Нарешті львівські українці довідалися про бідування визначної артистки і якось допомогли їй, а на від'їзді справили їй урочисті проводи. Переказала мені найгарячіші привітання від Садовського Валентина, Донцових та Вороного. Останній звелів навіть поцілувати, що ця симпатична бабуся й виконала. Але пізнаю і Вороного. Ще з півроку писав він про мене Коваленкові всяк зол глагол, а це вже ладен цілуватися. Вічні хитання й неурівноваженість та несподівані витівки.

12 квітня. В саду зацвів самий-но що дерен, стоїть мов жовтим воском уліплений. А між цвітом бжола гуде, вигравае на сонечку, перший взяток собі бере. Просто не вийшов би з саду, коли б не робота біля столу.

В Одесі, кажуть, зроблено на спробу мобілізації. То майбутні вояки так позабігали, що й з собаками їх не знайти. Довелося ніби, задля заспокоєння публіки, оповістити, що то лиш жарти були, що ні про яку мобілізацію навсправжки і гадки немає. А зброєю таки побрязкали немало.

13 квітня. Безробітних інтелігентів посилають на роботу на буряки. Робота – од сонця до сонця. Плата – 35 коп. за днину. За кватиру та харчі треба платити не менш 50 коп. Отже виходить, що праця не тільки дурно одбувалась, а ще за день каторжної роботи робітник приплачує злотого. Коли на таких умовах безробітні одмовились працювати, їх знято з обліку безробітних: ухиляються, мовляв, од роботи, то нема що з ними панькатися. Багато з тих інтелігентів – люде взагалі ні на яку фізичну роботу не здатні (хворі на серце тощо), але всім одна шана: йди за 35 коп., а ні – то геть з списку безробітних. Певне жадна буржуазна держава про таке знущання над людиною не чула.

14 квітня. Листівки до Пущинського (Полтава) та Шинделя (Олександрія).

Вулична сценка. Йде якась старенька пані, маючи на шворці собачку, мабуть, левретку: маленька, в плащику. Кругом «юні піонери» галасують: «Що це, ваш син чи дочка?» – тюкають, свищуть.

15 квітня. А сьогодні вулична сценка вже гіршенька. Йду до Академії. На розі Тимофіївської знайомий стоїть, дивиться до Хрещатика, але з місця не рушає. «Що таке?» – питаю. «Та, мабуть, повстання почалося. Стріляють. Певне, на Печерському щось діється». Справді – чутно постріли, один навіть ніби якийсь вибух. «Дарма – кажу – ходім: до Академії якось доберемося». На вулиці метушня, сила народу, що враз кидається тікати в під'їзди та під ворота. Прихожу до Академії – кругом тиск. «Що таке?» – «Бандити допіру пробігли, засіли в клініці Яновського, чи в університетському дворі – і їх не можуть узяти. Вже 5-х чоловіка покалічили. Хотіли когось пограбувати, а коли набігла міліція, кинулись тікати, одстрілюючись». Пробув я в Академії до 5-ї години, – ще їх не взяли. Час од часу лунають постріли, вибухи. Кажуть, що розбишаки атакомились у клініці серед хворих і тому на їх стріляти не можна, а вони одстрілюються завзято. Останніми часами грабунки на вулиці серед Божого дня часто трапляються, і то в найлюдніших місцях. Новий побут! По бульвару і кругом – тисячі народу, чекають, як скінчиться облога цього «форта Шаброль».

16 квітня. Повсюду повно розмов про вчорашню подію. Офіційна версія, надрукована в газетах – навіть вона подає справу так, що тільки плечима нижеш. «Облога» тяглася до 6-ої години: цілих 6 год. Двоє людей одбивалося проти цілої армії. Нарешті обложені зажадали прокурора, або робітника, щоб почати переговори. Пішов... агент карного розшуку і нібито вбив того з бандитів, що вже лежав тяжко поранений. Другий заявив: мій товариш застрелився (!?) – я здаюсь. Але ввечері, коли його вели на допит до прокурора, він кинувся був тікати (!) і його застрелено. Така офіційна версія, повна нісенітниць та офіційного викручування з якогось невисловленого обвинувачення. Неофіційна ж подає справу простіше і певне до правди ближчу. Нібито вбиті бандити належали теж до карного розшуку, але не поділили щось там з своїми товаришами і ті порішили їх «ліквідувати». Та як вони занадто багато знали, то їх і постреляно, не допустивши до прокуратури: адже ж мертві не говорять і забирають спільні таємниці з собою в могилу. Чи правда цьому – сказати, звісно, не можна. Тільки ж ця версія краще витлумачує деталі цієї дивної взагалі історії. В місті багато розповідають подробиць баталії і – дивна річ – часто з почуттям до видимих злочинців: в цьому виявляється характерне відношення до органів влади. Їм не вірять, їх нехтують, з них глузують, себто платять їм тією таки монетою, яку бачать од влади. Паскудна політика насильства зробила те, що всякий, найгірший навіть, ворог тієї політики вже викликає до себе спочуття. Більшого банкротства даної політики й уявити собі не можна.

17 квітня. День неудач. Держ[авне] видавництво вже три місяці не платить ні копійки, а перед святами треба грошей, то за ними всюди шатався – не дістав. IV том Коцюбинського, що вийшов ніби вже місяць тому, ніяк мені в руки не дається: не можу дістати ні в друкарні, хоч маю квитка на 10 пр[имірників], ні по книгарнях самого Держ[авного] видавництва, хоч воно книжку видало. Розлаявся в друкарні й пішов ні з чим. Нарешті Грушевський встругнув нову капость з поминками Костомарова. Почуваю себе втомленим і сердитим. Коли який день побуваєш по якихось державних установах, – а вони ж тепер усі державні – то вважай той день за пропащий.

Листи до М.Литвицького та його матері.

18 квітня. Нова державна штучка. Сьогодні – субота перед Великоднем – несподівано оповіщено днем неробочим. І всі приватні крамниці закрито – на користь «Ларька» та «Сорабкоопа». Ці торгують дуже добре, – краще, ніж тоді, як конкурують з ними приватні крамниці, зате в них не все потрібне знайдеш. Зате перед святами всякий залежалий крам публіка все одно мусила розкупити. Чи не задля цього й вигадано «неробочий» день? Вигадливість така, що хоч премію давай! І це вигадувати тим легше, що самі урядують, самі й торгують, то як же урядові не помогти своїй власній торгівлі. І сміх, і горе!

20 квітня. Заробляючи найпрозовішим способом на Великодні в «Ларьку», разом пробують заробляти й ідейно в своїх газетах. Йде шалена антирелігійна пропаганда. Ота груба скотина, штурпак отой з луженою глоткою грамофона й душею маньяка, *сам* Дем'ян Бєдний – розмахнувся на «Євангелію од Дем'яна», де гнусним тоном сутенера розповідає євангельську історію під гнусний регіт капусти головатої. Знов на всякі лади експлуатується історія *матері*, яку Шевченко зробив апотеозою материнства, а ці осли можуть смакувати тільки як скоромний сюжетець. У Великодню ніч клуби були одкриті на цілу ніч для танців, дітвору натаскували на відповідні пісеньки і випустили її потім, щоб вона чинила бешкети по церквах. Марні зусилля! Церкви все-таки повні і пропаганда подекуди кінчилась мордобоєм. Та й по всьому... Перший день Великодня показав, що комунізм зазнав такої самої поразки, якої тисячу принаймні літ у нас зазнає християнство. По городу повно п'яних, люде грають на сонечку, пари побравшись весело за руки, справляють весняне свято. Бахус і Венера дужчі і за візантійського Саваофа, й за комуністичного вихолощеного череватого божка. Побут таки дужчий за цих претенсійних ліліпутів.

Серед Великодного натовпу чув колоритну жанрову сценку. Якийсь ніби босяк, купивши в «Ларькові» сотку горілки (на днях з'явилися в продажу сотки), вийшов з крамниці, крутнув «головкою» у стіну (давній жест під монопольками), вибив долонею з одного маху пробку і хильнувши за одним духом усе, що було в пляшечці, умиротворенним тоном промовив: «Ну, хвалити Бога, таки доборолись до сотки!» Мудре слово! На йому революційний закон і пророці висять. І та всепотужність побуту, що перемагає

кінець-кінцем силоміць накинуті форми життя и нанівець повертає всі зусилля тимчасових переможців. «Доборолися до сотки!» Чи ж варто було и боротися, щоб на «сотці» заспокоїтися?

21 квітня. На вулицях і стогнах пророкують, що незабаром Троцький має вернутись до Москви й стати на чолі уряду. І тоді уряд буде «ні бе, ні ме», себто ні большевицький, ні меншевицький, хоча в е ж таки поступки будуть зроблені. Скептики додають, що це тільки комедія про Європу, що ввесь троцкізм вигадано нібито на те, щоб показати, що начебто одбувається якесь поправіння, а його навсправжки зовсім немає. Через те, мовляв, Троцький і мовчить, що всі нападки на його роблено за його мовчазною згодою.

Багато балачок викликає й ситуація політична в Німеччині. Комуністи кажуть, що коли на Президента оберуть там Гінденбурга, то все обійдеться по-старому: тоді Німеччини не приймуть до Ліги Націй і їй не видне буде око показувати якусь агресивність. Якщо ж оберуть Маркса, то війна неминуча: Німеччина вступить до Ліги Націй, дістане певне задоволення своїх територіяльних кривд, але з умовою – приборкати «совєти». Інші повертають справу навпаки і пророкують війну, якщо проиде Гінденбург, і навпаки – усе по-давньому за Маркса. Але слово «війна» все частіше лунає і в офіційних, і в обивательських кругах. Це, здається, покажчик того, що люде забралися в такі нетрі, з яких не вибратися нормальним способом. Такі ситуації не розв'язуються, а розтинаються.

Листи родині: до Петра, до Пашети, до Галі (небоги).

22 квітня. Маю відповідь з Ком[ісаріату] нар[одної] освіти про Шевченків Щоденник: дати його Академії *не можна*. А кілька день тому була відповідь з Головнауки – що *можна*. Розбери, хто мудрий! Краще мати фельдфебеля в Вольтерах, ніж оцих пустодзвонних дикунів опікунами культури. Над роботою кількох років поставлено хреста... І головне, що не розбереш навіть, кого і який гедзь укусив!

Щодня десятками приходять люде, скаржучись на отакі самі несподівані наслідки тих або інших заходів. І завжди почуваєш повну і цілковиту несилу допомогти, бо ж навіть гедзя, що напсував, не бачиш. Ніби навмисне сидить десь у центрі якийсь сатана,

якому за радість і втіху псувати роботу, заходи, клопіт, гаяти людям даремне час і розбивати всі заміри. Справді, якась диявольська гра дурости людської, що опинилась волею дурного випадку наверху й уявила себе господинею життя. А чого це коштує – хто може злічити? Уявляю, які будуть цифри, коли життя поставить справжній рахунок цим невігласним дурисвітам за свої втрати. А воно поставить же таки колись.

23 квітня. Пророкують переміни й на Україні. Чубаря нібито забрати мають, а на його місце сажають – одні кажуть: П'ятакова, другі: Цюрупу. Програма переміни: *помірковані* українізація. Теперішня, виходить, непомірковані. Звичайно, хоча партійні комуністи й не говорять голосно проти українізації, але стиха аж зубами скрегочуть. Можливо, що наслідком того скреготу й мають бути зазначені переміни. Але можливо, що це просто балачки, які раз-у-раз показують «желаемое и ожидаемое как бы настоящее». А взагалі – нудота, яка психологічно дуже нагадує останні царського режиму часи. Чутки часто перебільшені й нечупарні, але в основі їх лежить щось дійсне, тільки приховане старанно од стороннього ока. Сила незрозумілих дурниць. Немов люде наосліп вештаються по темній хаті, вгріваючись з усього розмаху лобом то в той, то в другий одвірок. А над усім горує фінансова скрута, зовсім безвихідна і безвиглядна. Крутись-не крутись, а вмерти треба. Навіть недавні угодовці, на зразок Дорошкевича, тільки руками розводять та кажуть, що погано. А ще ж недавно вони плескали офіційному курсові й покладались на його, мов на кам'яную гору. Облітають потроху надії навіть цих нерозкаянних опортуністів.

24 квітня. В КІНХ'у (Київ[ський] інститут народ[ного] хазяйства) проректор заходить до авдиторії. Бачить – професора нема, самі студенти щось пишуть. «Де професор?» – питає. – «Професора нема, ми самі вчимося. Це у нас семінар». – «Як? То тут із вас попів роблять?» – з жахом запитав бравий комуніст-проректор. Бідачисько чув щось про семінарію й перелякався – а ну ж ну вона відродилася у його під носом у совітському КІНХ'у.

25 квітня. Страшна подія в Болгарії (вибух у Софії з п'ятюстами жертв) видимо ставить у Європі питання про большевицьку

небезпеку. Звичаино, сказати важко, на скільки наші реформатори вмочили свої руки в цю криваву справу, хоча питання cui prodest * мимоволі обертає очі всього світу в цей бік. Але поводження й коментарії совітської преси справді заставляє думати, що справа тут не зовсім чиста. Одзначився, як звичайно, пришелепуватии наш «Більшовик». Свою передовицю з цього приводу він просто починає з фрази, що, мовляв, нічого особливого не сталося: народ знищив кілька сот своїх ворогів, та й тільки. Поставити так справу – значить оправдати й той терор, що почався слідом за вибухом. Раз вороги – то кожна сторона, очевидно, має підстави ворога нищити і не може бути осуду і другій стороні, що «нищить ворога». Може бути, що ця позиція викличе загальне заворушення проти совітської влади. Мимоволі приходить на згадку, що світова війна загорілася так само з кривавої події на Балканах.

Вчора послав ділового листа до Остапа Вишні (про пенсію для Саксаганського та С.В.Тобілевич).

Почав переробляти давню свою статейку про Костомарова, бо треба ж щось прочитати на святкуванні його після того, як Грушевський одтягав собі призначену в нас на доповідь працю Гермайзе.

26 квітня. Був на могилі П.Я.Стебницького. І знаку нема: голе витоптане місце, вкрите сміттям та склянцями. Аж сором пече за це. Треба опорядити – разом з другою могилою, що лежить на моїй совісті – могилою О.Я.Кониського.

27 квітня. В Німеччині на президента обрано Гінденбурга. Це, здається, велика несподіванка нашим комуністам і, видко, дуже неприємна несподіванка. Уявляю, що то буде завтра по газетах! Поки що чув тільки вуличні розмови. Звичайна публіка на злість комуністам радіє, а комуністи роблять вигляд, ніби їм байдуже і кажуть: краще чорносотенець, ніж соглашатель, абощо гірше, то краще. Побачимо!

Скінчив статтю про Костомарова: «К[остомаро]в в історії українського відродження».

---

* Кому вигідно (латин.)

28 квітня. Київ сьогодні мав такий вигляд, як во время оно, під час «височайшого приїзду». Прапори (правда, тільки в центрі) по вулицях, біля театру – військо шпалерами, міліція; не пускають ходити, туряють обивателем і т.п. І головне – ніхто не знає, чому. «Хто приїхав?» – питають. А публіка відповідає: «Це на честь Гінденбурга парад»... Виявилось потім, що це на честь *останнього* з'їзду рад Київщини. Губерніяльні установи вже знищено – отже з'їзд губерніяльний справді має бути востаннє. Виходить, що пишний похорон справляють, «по першому розряду», і самі не розуміють, як воно пікантно виглядає. Самі знищили і самі святкують.

Гринько мав публічну промову на цьому з'їзді і знов переїхався по «Україні» та по Грушевському: «Пише, казав, Грушевський статтю про Шевченка і не згадує про радянську владу. Отже, ми повинні завоювати укр[аїнську] літературу, публіцистику, створивши власних діячів». Звичайно – дай Боже нашому теляті вовка ззісти. Але поминаючи вже неситі претензії цих «командующих» – що за чудна манера у цих добродіїв – офіційно полемізувати з приватними людьми, прилюдно зводити свої особисті рахунки, державу ставити на позов з окремими людьми! До того ж знають, що цим людям ще й рота замазано і підняти рукавичку вони не можуть та й ніде. Дуже дешевий тріумф у цих переможців!

Костомарівське засідання пройшло добре. І народу зібралось чимало, і доповіді були цікаві.

Листи до Степаненка та С.В.Тобілевич.

29 квітня. Явився до нас голова Московської Головнауки Петров – оглянути Академію і наукові інституції. З вигляду людина ніби мало інтелігентна. А мова, мова яка! Почувши, що наша Академія од уряду на видавництво не дістала ні копійки, він завважив: «А я *своей* Академии отвалил 105 тысяч». І так усе: «я», «моя наука», «Моя Академия» ... Fason de parler* самодержця необмеженого. Микола І казав, помираючи, що він «свою команду» здає не в належному порядку. Тепер, здається, кожен комісар дивиться на державу як на «свою команду», тільки от щодо безладдя не зважиться признатися.

---

* Манера висловлюватись (франц.).

Прийшла з Женеви звістка про смерть П.І.Чижевського. Старий він був, але ще за останніх наших зустрічів 1918 р. жвавий, веселий, енергійний, дарма що недужий. Такий він був, як доходили чутки, й за кордоном. Оригінальна, хороша – громадська до нігтів на пальцях людина. До українства активного, як і Жебуньов, його приятель, прийшов вже на старість, але був активнішим од багатьох молодих. Буваючи в Полтаві, я раз-у-раз спинявся у його, що жив самотньо, ніби старий парубок, хоча мав сем'ю і досить дружню. Ясні спогади про його лишились у мене назавжди.

Пише про це мені Славко Пр[окопович]. От ще кого б хотілось побачити, цю чесну, надзвичайно чисту душу, в якій нема і не було жадного лукавства. Як дізнаюсь адресу – напишу йому.

30 квітня. З розмов з Петровим. Він каже, що вони, москвичі, з жахом і з обуренням дізналися, що у нас по Україні нема університетів. Знищити, напр[иклад], Київський університет з його традиціями, майном, живим науковим інвентарем – це ж злочинство! Ми, каже, вважаємо теж за злочинство, що український комісаріят освіти дбає тільки про неграмотних, про нижчу школу і цілком занехаяв справжню науку. У нас на Москві тепер беруться до розповсюдження теоретичних знаннів, ми навіть натискуємо на це, бо ж не може бути діячів корисних, скоро вони не вміють мислити, а сучасна ж вузькопрактична школа одучує людей мислити. Ми будемо намагатися, щоб і на Україні поставити школу і науку на інший, більше доцільний шлях... І багато ще чого, в докір українському урядові говорив цей московський фельдфебель у Вольтерах. На мене це зробило враження таке, що він має на увазі й сердиться більше з тієї причини, що українці од його не залежать. Один раз навіть і проскочило це у його вигуком: «вот к чему ведет самостійність!». Так що ідеала у цього ругателя, «яко од Москви прийде», також, видко, шукати нема чого. Увесь цей грім та обурення з не дуже чистого джерела...

Зайшов до мене чоловік з Далекого Сходу, з Амурщини, Глібоцький. Немов якусь казку слухав я розповідь про тамтешні події взагалі і про становище українців, яких там дуже багато. Коротко кажучи, становище тепер, за комуністичного ладу, гірше ніж було за царизму, – розумію становище національне.

Усе вбито, знищено, розігнано, придушено. А про економіку вже й говорити нічого: засік Сибіру доведено до хронічного голоду... Розказує чоловік, а у самого в найбільш трагічних місцях аж підборіддя трясеться од зворушення. Видко, й справді довелося пережити загибель надій і тепер у безпросвітній темноті нидіти.

1 травня. На тім тижні має бути засідання, присвячене пам'яти Б.Д.Грінченка. Думав я обмежитись тільки коротким вступним словом, доручивши докладніші доповіді молодим літературщикам. Але ім'я Грінченка їм цілком чуже. Вони його не знають і знати не хочуть. Дехто зрікся одразу, а дехто, погодившись спершу, зрікся опісля. Доводиться мені сідати за доповідь. А це мені не легко, бо про Грінченка я писав не раз і ні разу докладно, – отже тему зопсував, оскому набив, а тепер нема ні часу, ні енергії розробити тему наново. Проте мушу...

3 травня. Скінчив доповідь про Грінченка. Дещо взяв із старого, дещо додав. Легше мені було б написати велику працю про його, ніж ще раз обмежитися коротеньким «взгляд и нечто».

4 травня. Грушевський підсунув мені під час засідання рецензію Марковського, подану до «України» на мого Левицького. Прочитав я і – «сердцем сокрушился, зачем читать учился». Щось таке тупе і дурне, що дійсно я пожалкував, що й написав книгу для такої рецензії. На питання Грушевського, чи нічого не матиму проти її надрукування, своїм звичаєм одповів, що нічого, хоча і вважаю рецензію за дурну.

5 травня. Конає Самійленко. У його саркома. Лікарі кажуть, що вже ніяка операція не пособить і лишається дожидати кінця. А він – мов дитина: тішиться, що може не бігати по якогось карбованця, вилежуватись понад усяке «хочу», бринькати на гітарі або читати Поля де Кока. Багата й оригінальна натура – і разом квієтизм найсхіднішого типу.

Грінченківське засідання пройшло жваво й викликало заінтересування у публіки. Більшість її зовсім не знає колишніх своїх робітників і проводирів.

6 травня. Безгрошів'я, клопіт і прикрости. Інтриги і плітки.

7 травня. З новітнього фольклору про «еволюцію» лозунгів. Було, мовляв, гасло: «лицом к городу». Тоді стало друге – «лицом к селу». А тепер вже – «ни к селу, ни к городу...» Воно таки й справді на те скидається.

Прочитав у «Більшовику» рецензію на нове видання «Хіба ревуть воли, як ясла повні». В рецензії й мене згадано незлим, тихим словом. Виходить, що я мусив зв'язати Мирного з Леніним, пишучи історію письменства, а як я цього не зробив, то... Дивна в цих людей поведенція! Вони ладні присилувати чужих людей робити їхню роботу. До того, здається, рецензент навіть не дочитав до краю мого уступа про Мирного, – принаймні докоряє тим, що у мене єсть. Ледачий народ!

Дістав з Харкова на рецензію (преміяльну) Зерова – історію літератури і книжку про Лесю Українку.

8 травня. Вже з рік як я перестав підмітати вулицю, двір, чистити каналізацію та іншу двірницьку роботу робити. Заступив мене Антін Ушов, хоч я йому не раз казав, що з того вийде халепа. За всім, що йому треба, йде до мене, а зате допомагає й мені. А сьогодні це скінчилось протоколом. Сусідні двірники, щоб і собі щось підробити на нашому дворі, підглядають, шпіонять, доносять – бо ж ніхто, опріч господаря або особи, що має сан двірника, в цім вільнім краю не має права підмести пішоход... Сьогодні Антона о 4-й годині вночі приловили на гарячому вчинку: замітав вулицю проти нашого двору... Коли прийшло до мене два типи з протоколом, то хоч і було неприємно, але я не міг вдержатися од сміху, прочитавши буквально: «захвачен на месте работы». – «Хоч би ви, товариші, – кажу, – так не писали, а то ж виходить ніби «захвачен на месте преступления», ніби робота – яке злочинство...» Не зрозуміли, чого я хочу. А воно й справді робота – злочинство в цім робочім раю. Цікаво, чим ця історія скінчиться. Суворі* двірницького права не витримали своєї ролі і зірвались з тона, бо один запропонував свої послуги для підмітання за 15 крб. Я одповів, що у нас дім не дає можливости й таких грошей платити, а коли б і давав, то незнаної людини не візьму. Образився був. Але потім пішли вони з своїм протоколом в досить лагідному настрої, коли ми взаємно нажалілися один од-

* Далі одне слово пропущено автором.

ному на тяжкі й сутужні часи. А тепер перспектива – стати перед пролетарський суд за порушення двірницького права. Всякого іншого часу це була б весела справа, а тепер ці веселі справи доводиться зовсім серйозно трактувати і одбувати. Здається, навіть, середнєвічні цехові порядки бліднуть перед нашими, коли робота – злочинство.

9 травня. Ще один з парадоксів нашої сучасности або «Еда і Саул во пророціх?» На всесоюзній конференції в Москві вийшов, кажуть, конфлікт поміж комуністами-централістами та комуністами-сепаратистами. У цих ватажком був... Чубарь! Окраїнні республіки нападалися на Москву за те, що вона собі забирає лев'ячу пайку всього, а іншим кидає свої лиш недогризки. Коли хтось з москвичів сказав, що так і буде, то Чубарь запропонував: «Ну, що ж – тоді нам лишається одгородитись кордоном, завести власний бюджет і монету, щоб не залежати од вас». «Чим же ви одріжняєтесь од Петлюри?» – вигукнув обурено хтось із централістів. Життя і з комуністів робить самостійників.

12 травня. Лист од Кримського, що поїхав до Харкова. Пише, що хтось подав місяця тому з 1 1/2 од імені Академії статут на затвердження. Ми нашого статута не посилали і повіз його Кримський. Головнаука вже той фальшивий статут подала була на затвердження, аж приїзд Кримського розбив чиюсь комбінацію. Чию? Публіка вгадує на Грушевського. Але мені здається це вже занадто. Думаю, що винна Головнаука, що взяла абиякий, київський, статут за той, що вийшов з Академії. Коли маємо такий «чудовий» апарат, то нема що нарікати на зловживання.

Листи до Кримського, Перетца, Пархоменка, Рудченкової.

13 травня. Несподівано потрапив на з'їзд «Червоного Хреста». Досить діловий, але закінчився совітським «Боже царя храни» та компліментами на адресу влади і «совітської громадськости».

Коли вже люде перестануть лизати руку, що їх б'є? Через оце лизання участь у теперішніх з'їздах для совісної людини просто нестерпуча. Між іншим, мене чомусь обрано на всеукраїнський з'їзд Черв[оного] Хреста, але через згадану причину я, звичайно, не поїду.

В часописах звістка, що Савинков смерть собі заподіяв. Чудно

це якось вийшло з його поворотом, судом і навіть смертю. Якось мені мимоволі спало на згадку: «і шеде удався». Може я й помиляюся й грішу на людину, але торішнє поводження Савинкова лишило хоч і неясне, але прикре враження.

Маніфестація безробітних ходила по вулицях з плакатами: «власть советам, а хлеб нам». Кінчилось, як звичайно в комуністичній державі, арештами й розгоном.

А, забув зазначити: на Червонохресному з'їзді говорено багато про завдання Червоного Хреста під час війни, бо, мовляв, у повітрі пахне порохом. Не знаю, з чого вони той пах чують і то, видко, дуже, бо часто про це згадують. Грішний чоловік, не вірю я в це. Все мені здається, що алярмистським криком люде самі себе підбадьорують, а навсправжки й самі в те, що кричать, не вірять. Правда, ми не знаємо, що робиться за кордоном, і звістки долітають тільки вряди-годи і то сумнівні. На днях один знайомий переказував, ніби вичитав у американських газетах, що становище тут на Сході безнадійне і з фінансового, і з політичного боку. Це ми й самі бачимо, і тим менше, мені здається, шансів на війну. Афоризм Ніцше – «того, хто падає, підштовхни» – не завжди вигідний. Може краще, якщо він сам упаде, без сторонньої допомоги. І ще чутка, ніби банківці з Росії їздили до Америки по гроші і дістали відповідь: «поки будете такі, як є – ні шага ламаного». А Красін одписує до Москви, що поки є Зінов'єв і Комінтерн – ніхто за кордоном і говорити з нами не хоче.

Пішла була чутка, що вбито Гінденбурга. Явна брехня, бо коли б була цьому правда, то всі горобці і на всіх стріхах цвірінькали б. А то мовчать.

14 травня. Зайшов до Самійленка. Живе в льоху, кімнатка маленька, вогка, без сонця. Вже не встає з ліжка і став мов дитина маленький-маленький, худий, виснажений. Видимо, доживає; скаржиться, що не спить і що все болить у йому. От доля за наших часів письменника з талантом, з заслугами. Ніхто про його не дбає, пенсії для його добитись ніяк не можемо (вже вдруге в Харкові загублено клопотання про його з Академії) і насилу вижебрали допомогу в 150 крб., та чи на довго її стане? Хіба що помре раніш, ніж розійдеться ця нужденна жебранина...

По дорозі зайшов у дім №38 по бульвару Шевченка, колись Бібіковському («Капрал Гаврилович Безрукий» – писав про

Бібікова Шевченко). Пам'ятний мені дім! Там жив Ол.Я.Конись-кий до 1899 р. і я в його бував дуже часто. Хід був двором, окремими сходами в ізольовану кімнату небіжчика. Я пішов старим ходом і не пізнав: нема ні сходів тих, ні навіть окремого входу, все перероблено; де був передпокій – тепер якась веранда. На дворі повно дітвори якогось комсомольського вигляду. «И пусть у гробового входа младая будет жизнь играть». Воно правда – «пусть». Тільки що до «гробового входа» перейшов небіжчик трудовим, хорошим шляхом, – а що ще з тієї «младой жизни» буде?

15 травня. На сьогодні обіцяли мені дати гроші у Державн[ому] видавництві. Пішов. Звичайно, з годину чекав. Нарешті кажуть, що без голови видавництва не можна. Пішов до голови. Знов чекав з півгодини. Нарешті доступився. «От, – кажу, – проста справа: підпишіть ордер». – «О, це не така проста справа... Та ще аж 100 крб.! Грошей нема». – «Мені ж, кажу, обіцяно». – «То нічого, що обіцяно: грошей нема». – «То як же воно буде?» – питаю. «А так, що може завтра ми оповістимо в газетах, що нікому не платимо». – «Та це ж банкротство!» – «То що, що банкротство?» – «Скандал», – кажу. – «Кому скандал?»- – «Вам, державі... Світовий скандал». – «Е, дурниця, – каже цей голова видавництва. – Он ми навісимо колодку на парадних дверях та ходитимемо задніми дверима, та й по всьому». Куди ж ще далі йти?

Чув розмову робітників, скарги, звичайно, на дорожнечу, безгрошів'я. «Он, – каже один, – Савинков вернувся, думав, що тут жити можна, та й мусив викинутися з вікна...» – «Ну, – відповідає другий, – здається, не він викинувся, а його викинули... Де ж таки: сидить чоловік у тюрмі – і вікна без грат! Ні, тут щось та не так...». Далі звелась розмова на демонстрацію безробітних. «Це тільки початок, – каже один. – Отак терпимо, терпимо, ну, а як терпець урветься, – полетить усе к дідьку! Як вибухне, то тільки держись!». А большевики кажуть: робітництво з нами!

Пережив сторінку просто з Достоєвського. Ковтунов, швець, два роки тому облаяв мене й похвалявся ЧЕК'ою. Сьогодні приніс листа попереду, прохає прощення. Сказав йому, щоб прийшов. Було тут і плачу, і поцілунків, і каяття в стилі героїв Достоєвського. Нещасна, скалічена, спантеличена людина з хорими

нервами та пошарпаною психікою.

16 травня. Повернувся Кримський з Харкова і привіз багато прикростей: одмову за рукопис Шевченка, одмову за Шевченківський * [дім] і т.п. [Але все] блідне перед одним фактом, якому дій[сно] [ім'я] немає. Разом з Кримським був у Харкові й Груш[евський]. [Виявилось, що він] поїхав [«реабілітуватися»]: останніми бо [часами большевицькі] генерали деклінували його ім'я, як людини, що не хоче з ними працювати. Реабілітація провадилася таким способом. – Ходив він до всяких dii minores * (бо більших не застав у Харкові) і всім говорив: Я, мовляв, совітська людина і приїхав, щоб працювати. Але в Академії застав інший настрій. І от Єфремов та Ніковський, петлюрівці, а може й гетьманці, лихі на мене за мій совітський напрям і впливають на Кримського, а той доносить у ГПУ. Це оповідали Кримському самі ті люде, що їм скаржився Грушевський (Ряппо, Попов). До всіх хороших рис цієї людини додався ще й політичний донос, до того ж донос брехливий... Боже, що за гидота оцей чоловік! До того ж гидота безглузда, бо ж навіть того не може зрозуміти, що йому ж не вірять ті, до кого на поклон ходить, глузуючи із його і зараз же виказують його «секрети». Подумати тільки: привідця народа в ролі брехливого донощика!.. Вислухавши цю історію, почуваю себе так, ніби жабу проковтнув. І найгірше, що, зв'язаний словом, не можу плюнути в цю сиву збезчещену бороду й муситиму мовчки терпіти його облесне запобігання.

17 травня. Почав вступну статтю до готового вже збірника нашої літератури з 1905 р. Але робота йде мляво, бо з голови не виходить учинок Грушевського. Пригадую, що кілька день ходив, мов отруєний, прочитавши сповідь Бакуніна, статтю про доноси Стефановича. Але все ж – то була «історія». А тут же дійсність... До того ж там люде перебували в умовах, що хоч поясняли депресію духа. А тут же і того немає. Просто чоловік «заробляє». Заробляє, чим може. Заробляв наукою. Заробляв політикою. Тепер заробляє підлабузнюванням та брехнею на неприємних собі людей. Заробляє погано, бо поставив себе так, що «роботодавці»

* Далі текст пошкоджений.

** Молодші боги. перен. – люди, що займають другорядне положення.

йому не вірять. Понадавав векселів у чотирі оці, але заплатити за них прилюдно боїться. Тепер, коли він запевняє большевиків, що він їхній – ті йому кажуть: «Добре. Маєте журнал. Напишіть відповідну декларацію». Але цього робити він не хоче, бо це ж значить спалити за собою мости, а вони ж ще можуть знадобитись. І от крутить чоловік на всі боки, хитрує, підлабузнюється, бреше і вже до політичного доноса добрехався. Чоловік, розуміється, цілком скінчений, але все ж на задні колеса оглядається і спробує ще знов випливсти, коли слушний час настане. Якщо живий буду – попробую вивести його на сухеньке.

Вчора були знов маніфестації безробітних. Обіцяють їм, що знімуть з роботи частково тих, що її мають, а натомість пошлють безробітних. Думаю, що цього не зроблять, бо ж це гірше ніж Тришкиним способом свиту латати. До того ж і небезпечніше. А який вихід з цього становища, навіть хитромудрі Одисеї большевицькі вигадати не можуть. Одтягають справу, та голод не дозволить грати на одтяганні.

18 травня. Стрівся з Грушевським і він, як звичайно, розлетівся здоровкатись. Іуда!

На Спільному зібранні Кримський давав звідомлення з своєї подорожі до Харкова. Торкнувся і справи з фалшованим статутом. Постанова: домагатись розслідування.

Коли Кримський заговорив з Солодубом про історію з Щоденником Шевченка, той сказав: «знаєте, краще й не здіймайте цієї справи. Побіля неї така *склока* повстала, що й говорити не хочеться. Тут таки замішані й ваші академіки. Порадьте Єфремову, нехай краще поїде до Чернігова і там на місці зробить, що треба» .

Отже – «склока»!.. Абсолютно не розумію, кому і навіщо треба було коло цієї надто простої справи таку крутанину закрутити. І хто ті «академіки», замішані в цю справу? Отак у нас із кожної найпростішої справи можна зробити державної ваги питання. Суцільна чепуха! А доведеться їхати до Чернігова, тратити час, кидати роботу – бо комусь і навіщось схотілося веремію збити.

З сучасних анекдотів, чи може й з дійсности, бо одного від другого у нас не одріжниш. Кажуть, що коли на село приїздить хтось із урядовців і починає говорити по-українському, то

дядьки чухають потилицю й кажуть – «ну, значить, треба знов щось платити». Бо про податки, одбутки, драчі і т.п. їм раз-у-раз говорять по-українському. Коли ж говорить по-російському, можна бути спокійним: мова буде про інтернаціонал, про «мировую буржуазию» і інші «нейтральні» справи, за які платити не доводиться. От вам і «українізація»!

19 травня. З харківського прожектерства. Кримський каже комусь із владущих: «Коли б ви вже переїздили до Києва. А то далеко сюди до вас їхати. А там було б – треба чого, пішов зараз і зробив». – «До Києва? – відповідає. – Ніколи. Якщо переїдемо, то хіба до Катеринослава. От перед Катеринославом на Дніпрі збудуємо столицю на 600 тисяч чоловіка, і тоді вже й переїдемо». – «А як же ви збудуєте? У вас же грошей нема!» – «Нічого! Оселимо там робітників, то вони і собі, і нам збудують, що треба»... Зараз по тому розмова зійшла на наші ремонти, Кримський прохав прибавить 3000 крб. Одмовили, бо «нема грошей». А столицю на 600 тисяч чоловіка збираються будувати! Істинно якась покруч Угрюм-Бурчеєва з Маніловим!

20 травня. Приїзжий з Липовеччини (мені добре знайомі місця) оповідає про життя на селах. Голод, розбишацтво, моральний занепад. Половина селянства не мають хліба. А хто має пуддругий, до того вдираються в хату «невідомі» й забирають. Посажену на полі чи на городі картоплю викопують тієї ж ночі. Як смеркне, ніхто не зважиться рушити в дорогу. Приїзжі на вокзалах разом з фурманами чекають, поки зійде сонце. Та й за сонця по балках та байраках обдирають проїзжих і своїх, і чужих. Низова кооперація загинула всенька дощенту. Чим живе містечкове жидівство – абсолютно невідомо. Картина така, що волосся догори лізе. А офіціяльно – промисловість росте, людність благоденствує, штандарт скаче... Що виросте з того, що так ретельно засіває власть – неважко вгадати. Тільки кому доведеться все те видихати?

Докінчив передмову до збірки 1905 р. Бліда, бо ввесь час думав про цензуру. Та й то непевний, чи пройде. Взагалі охота у мене пропала до цієї праці і писав її, аби писати.

21 травня. Засідання Відділу. Знов інцидент з Грушевським,

що взяв ув опіку Міщенка, мабуть, щоб придбати собі його голос. Але опіка ця так облесно-грубо виявляється і так нещиро виглядає, що й самого М[іщенка] обурює, тільки він через свою вдачу не може дати одсічі. Знов якусь нечисту грає старий лис Груш[евський].

Листівки до С.В.Тобілевич та Пущинського (Полтава).

22 травня. Кажуть (я сам не бачив), що знов є декрет, щоб російсько-українського словника до нового року було закінчено й видано. А тим часом ні комісії, ні мені вже п'ять місяців ні копійки не платять за роботу. А тим часом друкарня не надрукувала ще навіть того, що ми здали їм ще до Різдва... В царській Росії панацеєю був молебінь. Тепер нею став декрет. А наслідки ще гірші. Держвидав нарешті дав мені... не гроші, а ордер на 100 крб., а щодо грошей, то цинічно відповіли: «ми й векселів не виплачуємо, а то ще б вам платили». Меженко вчора казав, що їхні векселі справді почали вже протестувати. Цікаву розмову мав Кримський у Харкові з Пилипенком. Коли той скаржився, що нема грошей, то Кримський сказав йому: «Та ви ж так луснете». – «Нема куди нам і луснути, – відказав Пилипенко. – Наші дрібні видавництва луснули у «Червоний Шлях», «Червоний Шлях» луснув у Держвидав, а Держвидав, хоч і хотів би луснути, так нема у що. В російський Госиздат – так то був би вже такий скандал, якого ми не можемо допустити». Оце систематичне «лускання» чудово показує всеньку справу. А тим часом вони ж монополісти, могли б справді добре розгорнути видавництво, а насправжки тільки проїдають народні гроші і «лускають». Чудовий приклад бюрократичної постановки справи. Чиновник книжки робити не може. Він її не знає, не любить, не тямить, не дбає. Гроші він все одно свої має. А в результаті така безгосподарність, якої навіть за совітських порядків трудно в іншому місці знайти. І книжки немає, хоч тисячі аркушів друкованого паперу випускалося – на цигарки. І дожилися, що вже нема куди й луснути. Зате ще одного декрета чому не випустити?! Що він кому завадить? Як мені осточортіло оце все, то й сказати не можу.

23 травня. Понаписував до Дорошенка Д., Дорошенка В., Шміта, Степаненка.

24 травня. Возився з каченятами. День «в ліности».

25 травня. Їду до Чернігова.

Дочитав мемуари Є.Х.Чикаленка, що він мені прислав у витинках з американської «Свободи». Взявся я до них з величезним інтересом, бо, вони, надто друга половина, говорять про те, що й я вже на власні очі бачив. І чимало й справді цікавого подає автор. Але все-таки, прочитавши, почув до якоїсь міри розчарування й досаду. Недороблені якісь вони. Автор занадто скупий на деталі, а побут часто заступає анекдотами. Розказує він далеко цікавіше, ніж написав. Чимало й фактичних неточностей, а то й просто помилок. Але найгірше це занадто тенденційне освітлення деяких моментів та осіб. Портрет Грінченка у його вийшов темніший од темної ночі, і головне, що цеє писання базується здебільшого на поплутаних фактах і перекручених подіях, – так наче автор геть-геть згодом зводить рахунки з немилою людиною. Докладніше про це треба буде написати самому Є.Харлампійовичу, бо він про це прохає. Думав й доклад зробити про ці мемуари в Академії, бо в усякому разі вони варті того, щоб про них говорити.

9 червня. Вернувся з Чернігова.

Два тижні просидів за каторжною роботою, вивіряючи з оригіналу Шевченків Щоденник, працюючи щоденно 7-10 годин. Тільки тепер переконався, як мало ми знали цей надзвичайний пам'ятник од великої людини і як злочинно-легковажно його нехтували. Усі попередні редактори і видавці, кінчаючи й Айзенштоком, тільки по верхах гортали рукопис, звірившись на переписчика, а той що не розібрав, а що проминав. Тепер, коли я перевірив слово по слові, бачу, що попереду цієї роботи ніхто не зробив. Навіть М.Новицький, якому я вірив, зробив був цю роботу тільки наполовину, бо і в його знайшов я чимало пропусків, а про правопис та пунктуацію вже й не говоритиму. А тим часом варто над рукописом попрацювати, бо він дає матеріял ваги неоціненної і для біографії автора, і для психології його, і навіть чисто філологічний. Навіть пунктуація у Шевченка, з першого погляду цілком дика й хаотична, має свій логічний сенс, свою систему, свій стиль. Перемінивши її шаблоново, редактори цілком змінили міцний, рубаний стиль Шевченка на тягуче-мляві

періоди, себто зовсім іншого надали вигляду цій цікавій книзі. Не жалую витраченого часу, бо став мудріший од цього рукопису.

Не кажу вже про те хвилювання, що нападало, коли згадував, коли, де і за яких обставин писано ті тісні-тісні, що аж в очах рябіють, рядки, натулені густо на папері...

Працював у самому музеї, майже завжди сам-один. Тихо. Проходять давні події перед очима. А за вікнами щебече, аж в ушах лящить, соловейко, перегукуються зозуля й удод: ку-ку... вуд-вуд-вуд... І встає мені в згадках Пальчик, де в переліску нашому так само, за часів дитинства мого, перегукувалась зозуля з удодом. І заради цього навіть варто було поїхати до Чернігова. Музей стоїть за містом, на краю величезного гаю, трохи поскубаного революцією, але все ж могутнього. Вікові дуби, липи шумлять, заглядаючи у вікна. Гарно, тихо і якось сумно мені було на душі. Багато елегійного почуття навіяла ця обстава.

Чернігова за роботою я мало то й бачив. Людей так само. Пробувала була зібратися громада, але це було вже в останні дні, коли мов з відра лив дощ – і я не ризикнув піти на тії збори. А шкода. Цікаво воно іноді почути настрої колективні людей з провінції. Бував тільки у худ[ожника] Жука, що й змалював мій портрет, – здається, добре.

Мабуть, у літературній праці не раз іще доведеться побувати в Чернігові, якщо звідти тих матеріялів не вивезуть. До речі: Шугаєвський, що підстроїв мені всю капость із Щоденником, видимо почував себе ніяково і запобігав усяково. Але я не можу забути, що він надовго загальмував роботу й наклепав на Академію. Видко – стерво, а не людина.

Цілих два тижні свого перебування в Чернігові не то не читав, а навіть не бачив газет. І почував себе без них зовсім добре. Можна без теперішніх газет сміливо обходитися. Зате почув кілька цікавих фактів, що скидаються на небилиці. Жук, що вернувся з Харкова, розказував про свої розмови в цензурі. В одній його казочці між дієвими особами був Чубарик.

Цензура запротестувала: «Адже в нас тепер голова Совнаркому Чубарь – не можна згадувати». – А що ж ви робитимете, коли головою Совнаркому буде Жук? Адже ж тоді усіх жуків з усіх книжок доведеться викреслювати»... Не помогло, і Чубарик з казки мусив випасти. Про Тичину Жук оповідає, що він у своєму рідному селі на Чернігівщині поставив пам'ятника Ленінові та

купив селянам трактора – і сам про це оповістив у газетах. От яка його невидержка охопила!

Цікавий факт почув од Лебедя, що був один час автокефальним священиком. «Живі» задумали його привернути до себе. Він запитав їх, чим же вони одріжняються од слов'янського духовенства. Та, власне, нічим. От хіба що Христа за Бога не визнаємо та ще підготовляємо канонізацію Маркса і Леніна. Божився старий, що на власні вуха чув оце признання, бо я до його поставився був скептично.

Дружина небіжчика Шрага оповідала про останні дні його життя. Коли він уже лежав мало не в агонії, прийшли його арештувати. Поводилися, звичайно, грубо. На силу на превелику пощастило вблагати, щоб не турбували навмирущого і його лишили «під хатнім арештом». Так під арештом він і помер. І може щасливий хоч тим, що не зазнав знущання в ЧЕКА.

10 червня. Почав своє «хождение по мукам». Був в Академії, був у Державному видавництві. Навалили мені коректи (Словник, Шевченків Щоденник, 5-й том Коцюбинського). Багато людей перебувало – з скаргами та всякими справами.

Меженко розказував про нові заходи в кругу українізації. Сподіваються декрету про перемальовування вивісок. Скільки знущання було з Коновальця, а тепер і самі тим же скінчили. Друге – українізація оперетки в Харкові. Дивно, чим цікавляться ці пролетарії!

А грошей у Дер[жавному] видавництві нема, як і не було. Заспокоює Меженко, що на Словник має бути спеціяльне асигнування. Але «уж я не верю в уверенья»...

Ще з чернігівських фактів. Проїздили ми Десною повз стояни, на яких мав бути залізничний міст, і один із пасажирів розповів мені їх історію. Моста не буде, бо секрет, як перекинути його з одного стояна на другий через усеньку річку – розстріляно. Був у Чернігові інженер, що ставив того моста. Одного дня його схопила ЧЕКА і розстріляла. А на другий день з Москви прийшло якесь запитання до того інженера і тільки тоді ЧЕКА довідалася, кого вона розстріляла. Без його не можна кінчити й моста, бо з ним пішли в могилу і всі обрахунки, складені на підставі його власної формули. Прізвище інженера, якщо не помиляюся, Решетніков.

11 червня. Перед засіданням Відділу запрохує мене Грушевський до свого кабінету й питає, чи чув я плітку про те, що він у Харкові назвав мене і Ніковського петлюрівцями чи гетьманцями. Я відповів, що чув. Чи не можу я назвати, від кого чув? Можу: привіз цю новину з Харкова Кримський. «Що ж тепер робити?» – питає Грушевський. Я сказав, що тепер нема навіть часу балакати про це, бо вже зібралися люде на засідання, а коли він хоче, то можна поговорити після засідання. – Скінчилося засідання і Грушевський попрохав слова. «В Академії шириться плітка, ніби я в Харкові говорив про Є[фремова] і Нік[овського], що вони петлюрівці». – «Так, – каже Кримський, – мені ці ваші слова переказувало аж чотирі чоловіка». – «Ви самі чули, як я говорив?» – пита Грушевський. – «Ні, я не чув, як ви говорили, але мені ваші слова переказано зараз по тому, як ви говорили». – «Можете сказати, хто вам говорив?» – «Ні, поки що не можу. Можу тільки нагадати Вам, що один з тих, кому ви скаржилися, що Кримський під тиском петлюрівців чи навіть гетьманців Єфремова й Ніковського пише на вас доноси до ГПУ, – відповів вам: Кримському нема потреби писати на вас доноси, бо один з ваших найближчих прибічників повідомляє ГПУ про кожен ваш крок». – «Так я заявляю, що це неправда». – «Добре, – каже Кримський, – і я, і ви їдемо до Харкова, я вас там зведу з тим, кому ви говорили і ви їм доведете, що то неправда». – «Все одно, я заявляю, що то неправда», – ще раз заявив Грушевський і разом з братом вийшли з хати. Ця сцена одбувалася при гробовому мовчанні присутніх. Але потім загальне враження вилилося в тому, що Грушевський зарвався до останньої міри.

12 червня. Переказувано мені епізод на якомусь з'їзді в Харкові. Робітники з Донбасу ніби нарікали на сепаратизм України, на українізацію і т.п. Одповідав їм Шумський: «Ми мусимо це робити. Нас притиснуто в куток і повороту нам нема, українізація мусить провадитися. Але одно вам повинен сказати – ми помилилися щодо української інтелігенції. 99% її йде за Грушевським, Єфремовим та Ніковським, а не за нами. Тепер проти цього ми нічого не вдіємо, але коли б знялася яка заверюха, то ви вже самі знаєте, що робити». Дуже одверто сказано, якщо це взагалі не вигадка. А надто оте сполучення імен. А втім, для Шумського ми всі певне однакові.

13 червня. Чи не забагато маю я Грушевського... Сьогодні він почав розмову при О.Ю.Германзе питанням, як сказав прилюдно про його Кримський. Я переказав, як запам'ятав. Він почав спорится. Врешті я сказав, що нехай і його правда, але яке це має значіння. Адже суть його слів була в тому, що і він, і Грушевський мають бути в Харкові, то там на місці й вияснять, хто правду каже, а мене це взагалі мало обходить. Він вчепився – чому? Чому я йому не сказав, скоро почув, що про його говорять? Я одказав, що по надрукуванні його листа (в «Новій Україні») до американців про Управу Академії, завідомо неправдивого, мені взагалі відхотілося мати з ним будь-яке діло, крім чисто офіційних зносин. Спочатку Грушевський почав був виправдовуватися щодо того листа, кажучи, що він не знав, хто в Управі Академії, що він взагалі мав на увазі чужих людей в Академії, а кінчив питанням, що значить я йому не вірю. Я ствердив це. Гермайзе, що ввесь час мовчав, промовив, що це ж жахлива річ, коли дійшло до такого недовір'я між двома представниками української громадськости. Я й це ствердив, висловивши разом своє здивування щодо шляху, на який зійшла наша розмова. По цьому ми розійшлися. На прощання я простягнув був руку Грушевському. Він одказав: «Може б ми не здоровкалися?» – «Добре», – одповів я. І на тому розсталися.

Може це й справді добре. Набридли мені вічні історії з цим безчесним чоловіком. Принаймні, матиму святий спокій од особистих із ним зносин.

14 червня. Свято. Нікуди не ходив. День поділив поміж несчисленними коректами та садовою роботою – для одпочинку. Написав чернігівцям – Жукові та Лебедеві.

15 червня. Мали бути збори місцевого комітету Червоного Хреста. Збори не відбулись, зате наслухавсь я оповіданнів про харківський з'їзд. Виступали, як звичайно, офіційні промовці (Петровський тощо) і од імені уряду... висловили довір'я громадянству й інтелігенції! Оригінальна це манера у тих, кому самому треба б подбати про довір'я, висловляти його іншим. Помінялись ролями... Так само оригінальна постанова, щоб комуністів по комітетах було не більш 30%. Незрозуміливе якесь самообмеження. І до чого воно? Могли б сміливо валяти й більше – нічого від цього не змінилося б.

Стрівся несподівано з В.І.Дзюбинським, колишнім лідером трудовицьким у блаженної пам'яти Думі. Стрілися ми дуже сердечно, багато згадували про колишні часи. Він служить у якійсь з московських установ і приїхав сюди на якесь обслідування чи що. Перед тим багато мандрував, ні разу не був арештований, на диво! Обіцяв зайти, як вертатиметься з Одеси, щоб побалакати «по душам».

16 червня. Заходив Гермайзе, – балачка з приводу розмови, якої свідком несподівано, як він каже, довелось йому бути. Він згожується, що мені важко було інакше говорити, але все ж знаходить мою постановку питання занадто різкою.

Що більше я розважаю з приводу інцидента з Грушевським, то більше переконуюсь, що інакше, як зробив, я не міг зробити. Адже я до того не робив жадного вжитку з того, що розповів Кримський; я навіть нікому про те не говорив, опріч як дома. І коли чоловік замість того, щоб сказати – я цю справу виясню в Харкові з відповідними людьми і тоді поговоримо про наслідки – починає чинити мало не якийсь допит та ще й претензії заявляти, то що було з ним робити? Все-таки, мені здається, іншого виходу з даного становища не було. Це огидно, прикро, тяжко, – та що ж робити. Мені вся ця історія морально обійшлась також не дешево.

17 червня. Стаття в «Більшовику» з приводу вчорашнього засідання, присвяченого літературі 1905 р. та Олесеві, – швидкість, як на «Большевика», надзвичайна. Дістається мені і Ніковському. Ну, та іншого й не можна було сподіватися. Вже й те добре, що не замовчують, як було перше.

19 червня. Вернувся дехто з Харкова з з'їзду Головнауки, де була мова про новий статут Академії. Загальне враження у мене – каша. Понаплутували такого, що вже нічого розібрати не можна: не то два, не то три відділи, а що саме – незвістно. А втім, підожду Кримського, – може він хоч дещо пояснить у цій дивній історії.

І ще дожидатиму його нетерпляче, бо дістав од Левченка з Харкова звістку, що секретар Ком[уністичної] партії Каганович нагло виїхав до Києва, щоб розслідувати справу з наклепом Грушевського, але зі мною нібито він не насмілиться про цю

справу говорити. Тут так само не розумію – що за слідство? І чого їм треба? Гидотний початок має гидотний протяг. Який то кінець буде?

20 червня. Вдень сижу за коректою та Словником, а вночі читаю до світання. Кілька вже днів, чи краще – ночів, читаю Корнеля Макушинського – «Radosne i smutne» (Warszawa, 1922) *, і потому довго ще не можу заснути. Такої гидотної книги я ще не стрівав. Що перед нею писання російських чорносотенців! Мова про Київ під українською владою, про большевиків і т.п. Слова «дич», «гайдамацтво», «різуни», «розбійники» про українців – це звичайні епітети вельможного автора. Большевики – це також тільки українці. Під час першої навали большевиків у Києві був тільки один герой і той, певна річ, поляк: це оборона дому на Інститутській № 22 (Макушинський пише – 20), де містилася редакція «Нової Ради». Бідний наш Петренко, що тоді обороняв редакцію: і він у Макушинського зійшов за поляка! І взагалі, на думку Макушинського, всенька революція скерована була тільки проти... поляків... Брехливий пан! Заглоба в новітніх обставинах... А за кордоном цій нахабній брехні, мабуть, вірять, бо не дурно ж книжка другим виданням вийшла. Дикун у прасованому комірчику й при галстуку навчає європейської культури – чудове видовисько! Не дурно після такого читання й очей звести не можу.

21 червня. Сучасний жанр. Приїхав один батюшка з Поділля й розказує, як там одбуваються релігійні диспути. Комуністи спершу дуже охоче були їх уряджали, але тепер це вже мало не під забороною, бо, наприклад, в Овидіополі священик, рабин і ксьондз viribus unitis ** раз-у-раз побивали місцевих, очевидно, не дуже мудрих, комуністів і замість антирелігійної пропаганди виходила релігійна. Комуністи силкувалися посварити цих союзників, але вони цупко тримаються купи. Наприклад, після промови священика про існування Бога рабин заявляє: «Я во всем согласэн із товарищем-священником». «Как же Вы можете быть согласным, – під'юджують комуністи, – когда он говорит, что

* Radosne i smutne (пол.) – радісне і сумне.
** Спільними силами (латин.).

Христос был Богом?» – Ну, это дело мы промеж себя разрэшим, а только я согласэн во всем с товарищем-священником, что Бог есть». – «Да ведь он же наверное скажет, что Христа убили евреи, – так вы и в этом согласны? – «Что значит – убили еврэи? – Какие еврэи? Может такие еврэи, как вы, и убивали, а чтобы все еврэи – так зачэм им убивать?» – «Ну, а все-таки мы здесь в Овидиополе думаем, что Бога нет». – «Ввесь Свэт (урочистий жест догори) вэрит и признает Бога, а только Овидиополь (зневажливий жест донизу) – не признает!» Після такого виступу комуністам рекомендовано згори облишити антирелігійні виступи. Кажуть навіть, що ініціяторів оддано під суд.

А ось іще жанр. Дружину Смоленського, стареньку жінку 80-ти років викидають з помешкання, позабирали у неї рукописи покійного чоловіка, бібліотеку. Дім оддають місцевим незаможникам, щоб вони розібрали, землю призначили жидам-колоністам. Бідна бабуся прохає ради пам'яти її покійного чоловіка оборонити її. А що можна зробити? Недавно Академія одержала відповідь, що її клопотання за засланого акад. Харламповича одхилено без мотивів навіть... Такий жанр вже боком людям вилазить.

Або й ще. Скільки галасу було колись з приводу генерального секретаріяту, що його большевики перехрестили на «генеральский» і як вони тими «генералами» розпалювали солдатську масу. А отже тепер читаю: «Генеральный секретарь РКП Сталин». Або – до Києва приїхав Генеральний секретар КП(б)У Каганович. Мабуть, і самі вже забули, як воювали словом «генеральний» і не думають, щоб проти їх хто почав таким самим способом воювати. Не знаєш, чого тут більше, чи тупого недомислу, чи огидного фарисейства.

22 червня. Вчора приїхав з Харкова Кримський. Я бачився з ним короткий час і не встиг усього розпитати. Почув тільки, що зводини Грушевського з тими людьми, що переказали Кримському його наклеп, не одбулися, бо вони уважають це для себе незручним. Це, звичайно, в дуже невигідне становище поставило Кримського, хоча Каганович і робить якесь таємне розслідування, і обісмілило Грушевського. Сьогодні, після Спільного зібрання, він спробував уже йти в наступ і перед усіма товаришами виступив з оповіданням про останні події. Після його говорив

Кримський. Під час промови Кримського одбулася німа сцена, якої, здається, ніхто не завважив, але яка мене просто вжахнула своїм драматизмом. Кримський, між іншим, почав з того, що він на Спільному зібранні не може говорити про все одверто, бо не раз уже траплялося, що те, про що ми умовлялися не розголошувати – зараз же ставало відомим усім. Грушевський зрозумів натяк, бо навіть запитав був – «що ж то я розношу?» – «Я поки що не кажу – хто, про те будемо говорити потім, я тільки поясняю, чому я не можу всього тут говорити», – і почав своє пояснення вчинків Грушевського. Цей щось нервово записує. Кримський робить паузу і, дивлячись на його, не змигнувши каже: «Ви записуєте... То може мені краще перестати...». Грушевський аж скрутився, позеленів, потім тремтячою рукою одірвав записане і посунув його до Кримського. «Ага», – муркнув той і почав говорити далі. Треба було бачити цю німу сцену, переказати її не можна. Але кінчилось несподівано. Після промови Кримського взяв слово злобний ідіот Тутківський і патетичним тоном став кричати про наклеп, про донос. Кримський перебив його, що він не хоче слухати оцієї непристойности, і по цьому всі схвильовані встали і розійшлися. Тутківський власне зірвав – хотів чи не хотів цього – справу, хоча й так вона стояла непевно тим, що Спільне зібрання мало розсуджувати темну і заплутану справу, не маючи усіх даних. Проте враження багатьох таке, що після апології Грушевського ясно стало, коли ще попереду могли бути якісь сумніви, що він таки говорить те, в чому його обвинувачує Кримський... Але ж яка клоака біля нас виросла і непомітно оточила! І тепер борсаємось в ній і не бачимо виходу.

23 червня. Драгомановське засідання зійшло добре. Людей було чоловіка з 500. Частину матеріялу одкладено на другий вівторок за пізнім часом. Уряджував це засідання, але ввесь під враженням нашої хатньої клоаки та смороду від неї. Але сьогодні не хочу про неї й згадувати. Гидко, аж нудить, як згадаю.

24 червня. Фактично з'їзд Пленума не дав Академії нічого. Статут не переведено і ми навіть не знаємо, чи три чи два відділи у нас буде. Штати так само не затверджені і вони потроху все розтають та й розтають: з 246 чоловіка вже їх зведено до 172. І не знати, хто тому спричинився. Обвинувачують Кримського. А

Кримський сьогодні мені розповів, що Грушевський з Тутківським у Харкові заходили з усіх задніх ходів і через знайомих (Яната тощо) крутили й накручували. Це ніби скидається на правду, бо поврізувано якраз комісії Кримського, а додано Грушевському. Взагалі робиться щось таке, що престижу Академії підняти не може. Не дивно, що з представниками Академії говорять таким тоном, який міг би іншим часом викликати тільки обурення, а тепер... тепер Тутківські кланяються й дякують за ласку. Лакейство, хамство... Тутківський у Харкові прилюдно зробив донос на ввесь III Відділ, що він не марксівський – і нічого, ще й сам говорить з обуренням про доноси. Ох, яка безмірно важка атмосфера запанувала! Коли б швидше проходив новий статут, щоб можна було з чистим сумлінням одійти од цієї клоаки.

Нагорі уважають теперішній українізаційний курс занадто різким і тому Шумського заберуть з комісаріята освіти, а натомість буде Приходько, що має репутацію більш уміркованої людини. Роблять і самі не знають що.

25 червня. Каганович не говорив і з Андр[ієм] Вас[ильови]чем. Зате був у його і Кримський, і Грушевський. Кримський з побачення задоволений. Не знаю, чи задоволений також Грушевський. Один комуніст оповідав, що він зробив на Кагановича дуже прикре враження своєю нещирістю та хитрощами, так що той аж завдав йому питання: чи ви вважаєте, що радянська влада найкраща для України? На це питання нібито Гр[ушевський] не відповів, а зам'явши розмову, встав і почав прощатись. От становище: Грушевський мусить сповідатися перед Кагановичем! Але сам же і винен, силкуючись на двох стільцях усидіти і даючи привід до себе чіплятись. А тим часом коли б поводився з достоїнством, то у його б запобігали, а не йому доводилося б понижатись перед хтозна-ким. І чого він пішов з поклоном? Хто його кликав? Ніхто, тільки власне холопство. Ну, та тут нічого ніхто поробити не може, хоча жаль живий бере, як згадаєш, що ця людина претендувала на ролю народного привідці. Через те може й наслідки такі сталися, що такий привідця був.

26 червня. Засідання – перше – в Червоному Хресті, себто серед так званої радянської громадськости. Нудьга! Не знаю, чи

видержу там довго. Мабуть, вивтікаю, як кажуть подоляки.

27 червня. Вчора на базарі було ціле побоїсько. Міліціонер почав, як звичайно, розганяти торговок (от іще варварське поводіння) і вдарив якогось хлопця так, що спустив йому кров. Тоді торговки і перекупки кинулись на міліціонера й почали бити його коромислами, дубцями й чим попадя. Він добув револьвера, але чи встиг вистрілити – не звісно. Поки прибула допомога, міліціонера побито мало не до смерти. Треба сказати, що репутацію міліція має куди гіршу, ніж царська поліція, і встигла вже загальну до себе викохати зненависть.

28 червня. Вернувся Федь Д.* з командирування по селах, як інструктор на будівництво. Був він у двох селах Білоцерківської округи – в Дулицькому та Малому Голячку. Враження жахливі. Голод справжній: їдять недостигле жито, так званий зелений хліб, бо торішній урожай дядьки збули по 50 коп. на податки, а тепер платити по 4 крб. за пуд нізвідки. Землі не прибавилось, бо пішла під заводи. Убожество несказанне. Незадоволення скрізь. Своєї землі навіть не мають змоги обробити і вона заростає бур'янами та будяками. Причина – податки, брак худоби і безупинні переділи полів. Одпадає охота працювати. Це те саме, що я торік спостерігав у Хохітві: селянинові не піднятися з свого занепаду, поки буде такий режим, як маємо. Селянин вигибатиме, якщо не станеться переміни. Те саме й селяне говорять. Та й не самі селяне. Федя ночував десь із міліціонером і цей «оплот» радянських порядків прохопився фразою «дурний мужик наш; що вже його б'ють, а він усе спить і не прокидається»... А б'ють справді, бо новітня бюрократія по селах – усі оті «предволісполкоми», «секретарі» і т.п. – щось дійсно нечуване: гірш од баскаків татарських. І все теє терпить народ. Чухається, жахається, а терпить. Безмежний терпець якийсь!

Понаписував листи: до книгарні Наук[ового] Товариства у Львові, до Степаненка В., М.Жука, І.Айзенштока, К.Копержинського, І.Коновала, С.В.Тобілевич і Давида Шинделя (з приводу його рукописів).

---

* Прізвище не встановлено.

29 червня. Ще з оповіданнів Федя. При кожній волости є так звані «виконавці», щось ніби колишні стійчики, чергові з селян, що служать за попихачів для міліції, для волосної старшини (голови й секретаря), – просто якісь білі раби, з яких власті знущаються, як хочуть. Дуже картинно оповідає Федь, як нещасний «виконавець» миє підлоги секретареві і як той погукує на його, а опісля посилає за 20 верстов пішки до Білої Церкви з якимись пакетами. А скільки у большевиків було галасу з приводу денщиків! Їх знищили заради демагогії, а тепер завели, виходить, ще гірше.

Заходили Косинка з Осьмачкою порадитись з приводу Ірчанової провокації. В одній з американських газет хтось витолкував Косинчине оповідання як документ про лихе життя селянства на Україні. Тепер Ірчан вимагає, щоб автор витлумачив своє оповідання на користь радянській владі. «Що робити?» – питається Косинка. «А по совісти ви можете так толкувати?» – запитав я. – «Ні», – і почав оповідати те саме, що вже чув я од Федя. – «Ну, то плюньте на Ірчана й не одповідайте йому». Але ж tempora ,але ж mores!

Почав листа до Є.Х.Чикаленка з приводу його згадок.

30 червня. На Фундуклеївській розібрали старий, миколаївських часів мур колишньої І гімназії. Розбирають і напівзруйновані будинки. Цеглу везуть... до Москви. Те ж саме бачив я і в Чернігові: розбирають великі будинки казарм і цеглу посилають знов же таки до Москви... Кажуть, що пробували робити цеглу, але виходить така, що розсипається на порох. І от Москва забирає навіть цеглу. А наші й раді прислужитись, а потім самі кукатимуть. Це зветься – одбудовування.

Закінчив листа до Євг[ена] Х[арлампійови]ча і animam levavi*. Вийшло щось аркушів з п'ять. Найбільше спиняюсь на несправедливому ворожому освітленні постати Грінченка. Цікаво, яке це враження зробить на Євг[ена] Х[арлампійови]ча.

Написав листи до Славка Прокоповича, Д.Дорошенка, Петра та Галі. Петра сповіщаю, що на тім тижні я з товариством думаємо рушити на Катеринослав – гулянку собі таку зробити.

---

* Полегшив душу (латин.).

2 липня. Був недавно літературний диспут між Дорошкевичем, Зеровим тощо, з одного боку, і «радянськими письменниками», з другого. Ці говорили, певна річ, дурниці несосвітенні. Все це було застенографовано, щоб надрукувати. Вже в друкарні й склали навіть, певна річ, за належним дозволом. Але радянські письменники схаменулися й походили де слід – і от наказ: спинити друк дозволеної книжки і дати вдруге на перегляд... Mores відповідають цілком tempori.

3 липня. Вчора заходив Ю.О.Нелідов з Петербургу, привіз і лишив у мене надзвичайно цінні й цікаві документи з історії цензури загальної і над українськими драматичними творами. Вчорашня ніч і сьогоднішній день пішли у мене на читання цих документів. Нелідов пропонує їх видати, додавши до них вступну статтю та примітки. Праця дуже спокуслива. Я провів їх як академічне видання через Відділ, а друкуватиме, певне, Держ[авне] видавництво, якщо до того часу не збанкротує.

4 липня. Якась історія на польському кордоні. Газети пускають войовничі ноти. Але, мабуть, і цим разом нічого не буде: вороги варті один одного.

5 липня. Почав виправляти переклад своєї давньої праці про Галичину (з «Голоса Минувшого»), – є бо надія випустити її як академічне видання. Передмову треба писати наново, бо ця, що є, вже застаріла. Доведеться також дописувати те, що було в проекті, та не встиг написати, як почалась революція. Нова робота прибавилась.

Написав Горянському П. (Ялта), Д.Лебедеві (Чернігів) та М.Литвицькому (Прага).

6 липня. Приїхав російський академік Крачковський. З його оповіданнів варто зазначити одне. Шукали якогось Крючковського, що мав нібито зносини з Фінляндією і захопили Крачковського, хоч він жадних зносин з Фінляндією й не мав. Просидів 10 місяців... Це нагадало мені ще один факт з недавнього минулого (чи ж минулого?). Чекісти прийшли до якогось Сахарова з ордером на арешт Захарова. «Та я ж Сахаров, а не Захаров», «Сахаров – кажете? – не звомпив дотепний чекіст, узяв пера,

виправив «Захаров» на «Сахаров» – і «ходімте». Дуже просто...

7 липня. Цидулка до О.Вишні з приводу пенсії Саксаганському та Самійленкові. Їхні документи з клопотанням од Академії знов загублено в Харкові (вже втретє). Пишу, щоб поклопотався, чи не розшукають.

8 липня. Сьогодні мали виїхати до Катеринослава – не виїхали. Причини фінансові. Написав Петрові. Мабуть, з подорожі тієї нічого й не вийде.

Вечір просидів на Володимирській горі. Давно-давно вже я там не був. Краса! Небо потроху темніє, міниться – і разом міниться та грає фарбами і все навкруги: і зелені гори поруч, і далеке Задніпря, сизою млою повите, і тихий Дніпро внизу. Краса, – а так рідко доводиться її бачити за дрібним щоденним клопотом та прикростями. Життя йде собі, клекотить кругом, а ти його й не бачиш. Власне, вже й минуло – і спереду вже нічого немає. Лишається доживати, чи дотягати нудне ярмо.

9 липня. Розподіляють приміщення в зв'язку з скасуванням губерніяльних установ. Академія прохала дати їй два будинки – розуміється, не дали, хоча на словах, язиками, задовольняють усі наші бажання. Тепер вийшло так, що дали два будинки секції наукових робітників, а всім говорять і навіть друкують, що дано Академії. Ми од Управи послали протеста проти такого поводіння. Наслідки: нам одповіли, що ті два будинки дано вкупі Академії і секції. Кинуто вам кістку – гризіться, мовляв... А до мене академічні установи день-у-день чіпляються: давай приміщення. Хоч на долоні у себе міcти їх!

В українізованій «Пролетарській Правді» допис із Харкова про останню сесію Головнауки. Гаєрський тон. Але академіки, що виступали на сесії, того й заслужили: хто може поважати «услужающих»? Яке їхало, таке здибало, – і нічого тут не поробиш. Коли б мені швидче утекти з Управи й не мати жадної відповідальности за те, за що відповідати я не можу.

10 липня. В зв'язку з подіями на польському кордоні знов заговорили про можливість війни, інтервенції і т.п. Газети б'ють на сполох, надто нападаючи на Англію. Дехто – наївні люде! –

снують навіть плани великих перемін: росіяне говорять про Миколая Миколайовича, українці – про Петлюру. Призначають навіть термін – серпень. Але об'єктивно нема жадних познак і все, певне, кінчиться, як і кінчалось не раз – газетним алярмом, міцними словами та й годі.

Написав до Федора.

11 липня. Розказувала Людмила Михайлівна, що їй замовлено переклад лібретто «Аїди» на українську мову, тільки щоб ніде не було слова «цар». А як же перекладати – запитує вона – предсовнарком, чи що? Так же це не влізе ні у вірш, ні в мелодію». На відповідь – зніяковіла посмішка. «А що ж – додержали ви цієї умови?» – запитав я. – «Звичайно, ні. Бо як не старалась ставити «влада» чи що, а таки в тих місцях, де особисто про царя говориться, довелося залишити царя». Тепер ще може виправлятиме хтось із комуністів, як виправили тій ж таки Л[юдмилі] М[ихайлівні] її переклад «Фауста», повикидавши скрізь Бога. Чисто страусова політика: голову під крило та й дума, що заховався.

12 липня. Кажуть, що в одеських газетах Марко Терещенко вже опублікував зречення од свого «театра дійства», говорить, що то був тільки тимчасовий театр, а єдиним можливим театром може бути тільки реалістичний. Тепер ще черга за Курбасом. А розгадка цього виступу – звелено згори вертатись до реалізму. Скоти! Валяли-валяли, руйнували-руйнували, позапаскужували все кругом себе, занапастили український театр – на те, щоб признатись, що це все ні до чого. Наймення нема цьому хамству, що підлизується й дослухається до влади й творить, чого од його вимагають. Типове «чего изволите», під покровом революційности. А скільки в нас його тепер розвелося! І яких, нечуваних ніде і ніколи, форм воно прибрало! Просто дихати важко серед того, що навкруги робиться.

Їздили родиною за Дніпро. Культ голого тіла і голої розпусти. Голі чоловіки і жінки на очах у всіх обіймаються і простують у кущі. Теж хороший «здобуток революції». Нема куди навіть утекти від його.

13 липня. Знову справа з чернігівським хамством. Бувши в Чернігові, не догадавсь я сфотографувати тієї сторінки Шевчен-

кового Щоденника, де ноти. Тепер я надумав зробити з його кліше і послав листа до Лебедя з проханням тую сторінку сфотографувати. Сьогодні маю відповідь. Пішов фотограф до музею, а там йому старший пророк: «Разрешить нельзя, так как это частное письмо. Если Академия обратится с этой просьбой официально к нам, то я пошлю это в Главполитпросвет, и если нам позволят, то я тогда разрешу. А то есть спекулянты, которые народное достояние разглашают во всеобщее сведение...». Ця хамська резолюція варта тієї фрази, яку колись записав про Ушева представник профспілки двірників: «пойман на месте работы». Пошлю ще офіційно – побачимо, на які фіглі пустяться ці саботажники. А книжка все не друкується через цю «дружню услужність» чернігівських просвітників. Треба буде їм у передмові спеціяльний абзац присвятити, щоб усі знали, як то у нас навіть наукову, нікому не образливу роботу солодко доводиться робити. Та як і може бути інакше, коли музеями шевці порядкують: 'щевці' може з них і не погані були, але коли ж бо вони бояться «народное достояние разглашать во всеобщее сведение»... І видумає ж тобі отаке дубова голова!

14 липня. Прийшов з Харкова папір з запитанням, чому Академія не усунула Василенка з числа своїх членів, та з вимаганням зробити це тепер. Показується, як розповідає Кримський, про це була розмова тоді, коли він їздив до Харкова. Що за дрібні та мстиві створіння! Навіть давши амністію однією рукою, другою силкуються одібрати її назад. Звичайно, на це погодитись не можна, доведеться спершу одписуватись, а потім і протестувати, коли не пощастить одписатись. Тільки що атмосфера у нас тепер на протест дуже несприятлива, бо люде один перед одним вислужуються. Може через вислужування й ця остання історія виникла: хтось ткнув пальцем – ну й почалось...

Листи до Перетца та Н.Бирченкової (колись Садикова).

15 липня. Сенсація! З офіційних кругів! Ніби вороже військо (з румун, врангелівців та українців) перейшло Дністер і стало довгим фронтом по цей бік верстов за 3-4. Червоноармійці дістали наказа – стояти і стежити, а коли ті рушать – одходити. Справді сенсація, але хоч мені її й з офіційних кругів переказано, але віри їй дати не можна. Занадто це якось несподівано, та й ознак ніяких

не видко. Просто певне чергова обивательська чутка, – такі чутки дуже заразливі і часом навіть офіційні верстви не мають проти них імунітету.

Вчорашнє число «Пролетарської Правди» поміж цілою низкою звичайних чергових доносів подає дуже цікавий, хоч і надто обережний допис про дитячий городок Ленінське. «Діти Ленінська якісь особливі несхожі на інших дітей. Інтереси їх обмежені надзвичайно». Отже правда, хоч і дуже несміливо, починає пробиватися і в офіційні реляції. А правда в тому, що виховують там хуліганів, розпусників, нероб, ледарів. І, певне, доведеться далі цю правду вже не так обережненько розкривати.

16 липня. Українізована «Пролетарська Правда» має 20000* пр[имірників] тиражу – проти 8000 «Більшовика» та 6000 «Пролетарской Правды» (російської). Помічається цікаве з'явище: збільшений тираж московських виданнів: обивательска публіка воліє читати позамісцеву газету, аби лиш не українську. Це почасти й натурально: газету слебизувати не можна, її читають, чи, власне, перебігають очима нашвидку, а навіть українізований обиватель українського тексту читати швидко ще не звик, а тратити на газету багато часу не хоче. Жартома можна б було запропонувати нашим властям, щоб зробили другий крок: українізувавши місцеву пресу, треба заборонити довіз із Московщини, – тоді обиватель вже не втік би «своєї» газети.

Великі арешти серед київської міліції – здається, мало не всі її верховоди вже під замком. Причина: хабарі, здирство та інші такі самі злочинства. Багато версій оповідають про те, як це трапилося. Кажуть напр., що піймали якогось визначного жуліка і дали наказа, ведучи його на допит, зробити йому втечу, себто просто застрелити, а він, те зрозумівши, ухитрився досягнути ГПУ і там розказав, що, коли і кому з міліцейських платив. Більш поширена і, мабуть, правдивіша версія та, що ГПУ та міліція чогось між себе не поділили і тому й почалася ліквідація слабшої сторони з голосним «скандалом в благородном семействе». Ці скандали робляться вже просто пошестю. Процес за процесом розгортає перед нами такі тайни мадридського двора, перед якими блідне історія старої поліції. А обиватель знає далеко більше, ніж ці

* Так у автора.

процеси розгортають. Болячка вистигає й лускає. А це ж здебільшого «партійні робітники», значить, сіль землі комуністичної.

Що робиться серед цієї «солі», показує такий факт. Недавно в харківській «Культурі і Побуті» Хвильовий містив полемічні статті проти новітніх письменників Пилипенка з братією. Полеміка була не мудра, розгониста і з писарськими витівками. Але кінець її несподіваний. Один з критикованих авторів подав на Хвильового доноса до ЦК партії, вимагаючи виключити його з партії, як неправославно мислящого. А другий зробив ще простіше: як виходив Хвильовий з театра – попер у його цеглиною. Аргумент, що й казати, уважистий. Перед ним навіть baculina argumenta * мусить поступитися.

17 липня. Сенсація є звичайнісіньким пуфом. Сьогодні бачив Тутківського, що вернувся з Могилева над Дністром. Питаюся – що там робиться? – Нічого, каже, все спокійно, тільки румуни стріляють з свого боку, як який рибалка на середину річки вибереться... Отже, виходить, румуни ще по тім боці.

Нова чернігівська історія закінчиться, здається, водевілем. Зайшов до мене один з музейних службовців з Чернігова. Розказую йому про останню витівку його шефа й кажу, що муситиму кінець-кінцем звернутися до гласности, щоб освітити саботаж чернігівських музейників. «Почекайте, – каже, – я вам сфотографую потрібну сторінку потихеньку та й пришлю». От становище: Академії наук доводиться *викрадати* потрібний їй матеріял! А харківські власти все хваляться, що Академії повні права вони дали. Повніших, справді, вже й не буває.

Кримський виїхав на спочинок. Мушу заступати його на секретарстві. Отже, теж маю «спочинок».

18 липня. Дочитав Барбюсове «В огне». Жахлива книга. Трупом тхне. Коли б не слабенький, дидактично-агітаційний кінець з примітивною слідом за Л.Толстим філософією, то це була б може найсильніша книга про останню війну. Читаючи такі посвідчення, розумієш і те викривлення людської психики, що довело і до большевизму, і до сучасної лютости, озвіріння,

---

* Паличний аргумент (латин.)

безкрайнього егоїзму. Од людей, яких роками тренирували на убивстві, яких зучили легковажити своє і чуже життя, свою і чужу особу – нема чого вимагати людяности. Це звихнуті люде, що дають життя й виховання такому ж звихнутому поколінню. Поглянути тепер тільки на наших «дітей війни» – морозом подере і страшно стане за ближчу прийдешність. І не швидко од цього лепу оклигає людськість.

20 липня. В комунальних підприємствах платив за світло. На сходах стоїть старий дід з написом на грудях: «Колишній полковник. Сліпий. Допоможіть, добрі люде». – «Ну, й очайдушний же це чоловік, – говорять серед публіки. – Де ж пак: не побоявся, що він полковник признатися».

Стою в черзі. Підходить кур'єр. «А що, – питаю, – хутко на інше місце перебираєтесь?» – «Та перебираємось». – «І охота Вам! Туди ж ходити публіці далеко, незручно. Та й ремонт же, гляди, доведеться не малий робити». – «А ви думаєте... – відказує, – нам буде зручно? Нам вигідно? А в тім ото й справа, що ремонт треба робити: комусь це вигідно – от нас і переганяють». – Так пояснюють службовці нову витівку – перекинути комунальні підприємства до будинку, напіврозваленого, де колись Інститут панянський містився. Комусь вигідно!.. В соціялістичній державі без вигоди комусь нічого не робиться. Зате аби вигода – найбезглуздіша справа одразу вкипить. Напр[иклад] чудовий будинок на Сінному базарі віддають під друкарні: кілька друкарень там має бути сконцентровано. Самі друкарні не хочуть перебиратися, бо у них на місці все устатковано, пристосовано до друкарської справи, а тут іще треба переробляти. Але *комусь вигідно* – от і псують і старі помешкання, і нове.

Заходив К.Коломацький – просто з ГПУ. «Тревожили» чисто по-щедрінському. Загадали написати свою автобіографію і прийти ще раз. Боїться, що йому запропонують «співробітництво».

21 липня. Мав діло з інтерв'юером: приходить юнак з «Пролет[арської] Правди» – розпитати, як наша Академія має одгукнутися на ювілей Ро[сійської] Академії. Розказую. Записує. Зацікавився, що Російська Академія зробила для українства. Кажу: ще в 60-х р.р. Срезневський та Востоков зняли були питання про переклад Євангелії Морачевського. Отетерів мій юноша, ки-

нув записувати. «Ні, – каже, – цього не треба, бо наша редакція все одно не надрукує». «Даремно, – кажу, – чого ж тут боятися фактів: краще ж використати їх з своєї позиції». – «Та я з Вами згоджуюсь, але ж... наша редакція»... Дивний який страх перед небажаними фактами. А ще «матеріялісти»!...

По інтерв'юерові прийшов брат Коцюбинського, скаржився, що могила небіжчика зовсім осипалася, а дім (на Сіверянській) захопила якась банда й руйнує по-своєму. Між іншим, цікавий факт з біографії Мих[айла] Мих[айлови]ча. Ніби як він конав – жінка його по бульвару з якимось своїм коханцем гуляла: це ніби й прискорило смерть Коцюбинського. Бувши в Чернігові, чув од Жука, що в його руках листування М.Коцюбинського з його довголітньою пасією. Виходить, що «родинне щастя» Коцюбинських було більш ніж проблематичне: обоє шукали втіхи поза «домашнім огнищем». А здавалось – дуже міцна ця родина.

22 липня. Серед обивательства мов у дзвони дзвонять про майбутні переміни. Призначають навіть термін – 8 вересня – коли ця переміна має статись. Цікаві ці чутки найбільш з психологічного боку, як покажчик невмирущого, невважаючи ні на що, протесту проти розтлінного режиму та невгашенного бажання якось інакше своє життя збудувати.

А режим справді найрозтлінніший, який тільки може бути або навіть ніде по інших місцях і не може бути. Сьогодні надруковано офіційне повідомлення про арешт міліції в Києві в формі інтерв'ю з начальником ГПУ. Інтерв'ю робить дуже кисле враження і говорить більше, ніж хоче сказати. Хоче сказати, що все, власне, гаразд, що були зловживання, та їх викрито. І разом з тим признання: свідки бояться говорити проти злочинців-міліцейських – видимо, не вірять, що їх буде покарано; але знаходяться і такі мужні люде, що свідчать правду. В устах людини, що стоїть на сторожі цього ладу, це ж убивче признання. До чого ж довели людей, що треба виключної мужности, щоб говорити правду! Як здеморалізували громаду, як прибили її?! Система, що потрапила це зробити, сама в собі носить таку отруту, од якої мусить загинути неминуче, і ніякі заспокоювання нічого тут зробити не можуть. Це самообман, самоодурювання, офіційна брехня, якій ніхто віри не йме, ніж ті навіть, хто цю брехню пускає в люде.

А нишком говорять інше. Розказують напр[иклад], що начальник київської міліції, член губкома, міської ради і кавалер кількох совітських орденів, Коваленко – зовсім не Коваленко, а розбишака, який зумів зручно втиснутися в партійні круги і своє становище використовував для грабунку. Кажуть, що київська міліція мала грабіжницькі стосунки і з Харковом, і з Москвою, і з іншими центрами. Це була якась міліцейська мафія, що все оплутала дуже тонко плетеним сільцем. Розказують, що коли од присудженого на смерть грабіжника вимагали доказів проти міліції, то він сказав: «Візьміть сак дружини Коваленка, одпоріть підкладку і там знайдете докази». Розпороли і знайшли зворушливий напис на підкладці: «Дорогому товаришеві Коваленкові вдячні бандити такі-то». У Коваленка ж знайдено самоцвітами сажені хрести й панагії, забрані з церков. Одно слово – скандал росте, ширить-ся і набирає воістину небезпечного вигляду. А начальник ГПУ кисло заспокоює публіку – усе гаразд, усе добре. Справді бачимо, що добре.

23 липня. Заходив голова чернігівського музею: їде до Харкова на Київ. Розмова досить кисла. Їм стало відомо, що я збираюся в передмові до Щоденника подякувати чернігівцям «за допомогу» та розказати, як вони «помагали». Прохав цього не робити, показував харківські циркуляри, якими їх оплутано, обіцяв клопотатись, щоб тії циркуляри скасували. Якщо не буде скасовано, доведеться, звичайно, ударити головним чином по Харкову, бо справді завів канцелярщину та централізацію нечувану. Але почав таки Чернігів і може за його ініціятивою й видано оті циркуляри. Між іншим, цей голова робить не зле враження і справді йому доводиться їсти кашу, якої не варив. Фотографію, за яку зчинився останній конфлікт, він сам мав мені привезти, та не готова ще була до його од'їзду.

Написав до Чернявського та Кримського.

24 липня. Викликають на 1 серпня до Харкова на правописну нараду. От і ще – не було клопоту! Доведеться, мабуть, їхати, тим паче, що майже нікого з викликаних киян у Києві нема. Кримського також.

Написав знов до Кримського та до Нелідова.

28 липня. Вернувся з Ржищева. Два дні прожив буквально на лоні природи, валяючись на піску під сонцем в образі первісної людини. Маю попечене всеньке тіло. Оце, мабуть, і всього мого відпочинку цим літом.

29 липня. Лист од Є.Х.Чикаленка, теж довгий, у відповідь на мої уваги про його спомини. Видко, вражений деякими увагами, але уперто обстоює своє освітлення особи Грінченка, вважаючи його за об'єктивне. Приклад, як може засліпитися людина особистими переживаннями та враженнями. Звичайно, в цьому разі об'єктивности немає зовсім, але чоловікові здається, що він по правді робить, підгонючи факти під наперед улажену схему.

Лист од Кримського. Він хворий і до Харкова не їде. Мені радить конче їхати, щоб запобігти тому вражінню, ніби я не хочу з большевиками жадного мати діла. Ох, це мені політиканство!.. А таки доведеться, мабуть, їхати, бо з викликаних, крім мене та Голоскевича, немає нікогісенько в Києві. Передати ж усеньку справу на вирішення самого Харкова – це теж було б великою помилкою. Але виїхати не легко, бо не маю ні копійки грошей.

Понаписував листи до Гнатюка, Рудинської (Полтава), Сицинського (Кам'янець).

30 липня. Прочитав книжку Ю.Тютюнника – «З подяками проти Вкраїни». Паршивець, що загортається в тогу благородства. Цинік, що удає джентльмена. Дурень, що хвалиться своїм розумом. І часто так, що аж пальці знати. Напр[иклад] описавши свій рейд на Україну 1921 р. та розчарування поляків од невдачі того рейду, Тютюнник глибокодумно додає: «Не знаю, які мали підстави поляки чекати інших наслідків». Ну, а сам же Тютюнник інших наслідків чекав чи не чекав? Виходить, з його убивчої іронії, що не чекав. Добре, – а навіщо ж він погнав тоді сотні босих і роздягнутих людей на смерть за те, у що сам, виходить, не вірив? Лицемір і брехун! Пророкувати заднім числом дуже легко, а надто, коли цим заробляє собі чоловік на шматочок хліба з маслом. А втім, Тютюнник ще на гірше пустився. В Одесі саме оце роблять фільму на тему партизанського повстання на Україні і от Тютюнника гратиме сам же Тютюнник, а Котовський (його гратиме сам Котовський) його битиме. Очевидно, з самого сценарія виникає, що Тютюнникові має випасти роля не дуже почес-

на, і цей хвалений герой удаватиме на втіху публіки цю непочесну ролю. Як низько посідали наші «герої», що так високо неслися! Заробляють на крови своїх загиблих товаришів і на власній честі – нижче впасти вже нікуди. Правда, Грушевський – той ще нижче спустився.

Написав до Кримського та Чикаленка.

Завтра рано їду до Харкова.

4 серпня. Вернувся з Харкова. «Лепський то десь – город Харків» – здавалося Возному. А мені він зовсім не лепський. Місто брехунів і спекулянтів, дутих репутацій, пихи і невігластва, ледарів та язикобитів. Кожне місто має свою, мовляти б, душу, – тільки у Харкова її не видко. Поганенька копія з азіятської Москви, а претензій що й не міра. Три дні пробув і дуже радий, що вирвався з цього пекла.

Правописна нарада таки одбулася. Харківці, розпочавши справу, поставилися до неї неуважливо, недбало і коли б не кияне, справа провалилася б. З серйозних робітників і знавців там один тільки Синявський; решта – охочі до команди, але нездатні до роботи. Спочатку вони хотіли були всеньку роботу скинути на Київ, а собі лишити командування, і довелося їм одсіч дати. Навантажили тоді понад міру Синявського. Розмах широкий, але я певен, що на призначений термін нічого не буде готово. Добре, що хоч сама нарада провадилася в пристойному тоні. Треба виключити тільки Є.Касьяненка, що й побувавши в Європі лишивсь мурлом, як і був. Він пробував навіть правописні питання обернути на політичні і в якійсь нелюбій комбінації літер добачити «петлюровщину», але з його глузували навіть інші комуністи. Це перша офіційна нарада, в якій довелось мені брати участь, і вона зробила на мене краще враження, ніж я сподівався. Була принаймні охота держатись ділового тону і не збочувати на мітинговий стиль. Але боюсь, що та широка конференція, яка також стоїть у програмі, цього тону не додержить і фатально зіб'ється на мітинг.

Урядові особи, з якими я вперше спіткаюся, стріли мене коректно, може навіть підкреслено коректно, але холодно. Розмова була тільки ділова. Очевидно, обидві сторони почували, що поза тим нам ні про що говорити, нема на чому сходитися. І я

думаю, що це єдиний modus*, який між нами може бути. Занадто велика просторінь ділить нас і тяжкі поміж нами жертви стоять.

Двічі – туди й назад – проїздив повз Кононівку і з хвилюванням приглядався до того місця, де я так часто бував і з яким багато зв'язано споминів. Масив кононівського парка вже не здається таким монолітно-могучим, світить прогалинами зверху і ніби вкоротився. Обсіли його кругом жовтенькі хатки кононівських селян і витяглись геть-геть аж над Абросимівський ставок. Звичайна і, певне, історично-неминуча доля всіх отих «дворянських гнізд» та «вишневих садів», що дожили до великої соціяльної події. На жаль, тільки й хаткам це не пішло на користь: вигляд їх нужденний, жебрацький, общипаний. А поблизу Абросимівська економія стоїть, як і стояла: вона змінила тільки хазяїна, а так само живе з поту й кривавиці людей з тих нужденних хаток. З цього погляду соціяльний переворот мало чим одбився реально, хіба що ще більше зв'язав село, покріпачив селян і віддав їх на поталу неробі-місту. Несподіваний наслідок великої соціяльної події!

За поїздом зграями біжать хлопчаки-пастушки й кричать: «газету, киньте газету». Почалося це з 1905 року. Тоді ми в своїй романтичній наївности думали, що село прокинулось і вимагає для себе хоч кришку знання й свідомости. Потім виявилось, що це вимагання було далеко прозаїчнішим і реалістичнішим: газета йшла не на читання, а на цигарки. Може через те й великий соціяльний переворот обминув село, що воно воліло курити, а не читати. І прокурило свою долю, серед несходимих суперечностей заблудившись.

Як звичайно, тьохкало на серці, як під'їздив до Києва, запитуючи: яку чергову капость застанеш дома. На щастя, застав усе гаразд і вдома, і в Академії. Усі цікавляться, що чув і бачив у Харкові, і довелося мало не вдесяте оповідати одне і те саме.

5 серпня. Лист від М.Чернявського. Не лист, а вопль якийсь письменника, який на старости літ не має де голову підклонити. Виступає з проектом – заснувати незалежний літературний орган. Проект гарний, та тільки... не дожили ми ще до волі навіть просто літературного слова. Справді – цілісіньке життя мріяли про ту волю, бились за неї, щоб вибороти волю тільки для

* Спосіб (дії) (латин.)

обмеженого гуртка невігласів та нахаб, що з слова зробили собі монополію.

Цілий день писав листи. Одписав Є.Чикаленкові, Кримському, Жукові (Відень). Є.Х[арлампійови]чу довжелезний лист-відповідь на його заперечення проти моїх уваг про його спомини. А взагалі листування у мене силу часу забирає. Багато дістаю листів, а як маю негарний звичай на всі одписувати, то виходить, що й дихнути за тим листуванням не можна.

6 серпня. Розгортається та розростається все знаменита справа київської міліції. Вже й офіційні круги мусять замість якогось незрозумілого харамаркання називати речі власними йменнями, а надто по тому, як при арешті застрелився Коваленко і скандала пригасити вже не можна. Тепер говорять вже про зв'язок пам'ятної облоги двох бандитів у клініці з цією справою; говорять, що причетні до неї такі «високі особи», як Гринько, як Михайлик; говорять, що й Гріньчиха одержувала такі самі подарунки, як і Коваленчиха. «В мире мерзости и запустения»... Гіршої гидоти, воістину, навіть за старого режиму не було. Хабарництво в десятки разів виросло і дореформенні Сквозняки-Дмухановські та Держиморди з заздрістю говорили б про своїх червоних наступників, «мальчишками и щенками» себе перед ними почуваючи. І треба думати, що це лиш початок. Таємниці мадридського двору ще мають розгорнутися на науку сучасникові.

Написав Нелідову, Софії Вітал[ліївні] Тобілевичці.

8 серпня. Вчора вночі, коло 11-ої години почалась десь поблизу якась незрозумілива канонада. Спершу разів з 15 бухнуло з гармати, а потім з півгодини не змовкало трахкотіння рушниць. Згадалися роки 1917-20, коли з такої прелюдії починався всякий переворот. Що за стрілянина була – так ніхто й не знає. Кажуть – маневри, але чому так пізно і ніби в місті?

Убито під Одесою Котовського. Але тон у газетних повідомленнях якийсь чудний, здержливий, ніби чогось не договорюють, щось ховають. Певне, сталося це серед якихось ганебних обставин і ще вигадати досить геройської версії не встигли. Вигадають, а попереду сотні вулиць іменем нового мученика охрестять.

9 серпня. Дістав листа од Валі, викликає в Рокитну, на суд, за свідка, що давнє, що материне піяніно – не чуже. От іще безглузда справа! За приховання власної речі судять! Доведеться їхати, хоч це мені тепер дуже не на руку. Теж занадто багато часу йде на всякі чужі справи. Ну, та з людьми жити – треба їм і служити.

Написав Валі, П.Гладкому, Вайнштейнові (Чернігів).

10 серпня. До рук попала «Нова Україна», перша книжка по довгій паузі. Заповнена Шаповалом та Григорьєвим – нашим. Убоге розумування, багато злости і – нічого не навчились, хіба лиш ще більше претензій прибуло. Істинне нещастя було б, коли б ці самозакохані дурні з'явились на Україну переможцями.

Нове життя нові терміни породило. Тепер, як заведено совітську горілчану монополію, пляшку звуть «риковкою» (так само і казенну горілку взагалі), півпляшки – «комсомольцем», а сотку (колишнього «мерзавчика» чи «цуцика») – «піонерчиком». Прийшовши до крамниці, так і кажуть: «а дайте-но мені піонерчика чи там комсомольця». І дають. І поважно дивляться і крамар, і покупець. А то ще на селі комсомольців звуть «сукомольцями»...

11 серпня. Листи до Д.Дорошенка, В.Дорошенка, З. та Т.Келлерів. Рішуче занадто багато часу йде на листування.

12 серпня. Мав розмову, як наказний Неодмінний секретар Академії, з головою виконкому Свистуном. «Адміністратор» занадто провінціяльного типу, любить побалакати і похвастати, що він «усе може» і дуже поважає науку і для неї ладен усе зробити. З ділової теми (про Шевченківський дім на Хрещатицькому пр[овулку], його хоче віддати Академії) розмову зараз же перевів на політику. Говорив з ним у звичайному своєму тоні – працювати можу і хочу, а підроблятись і шукати ласки – ні. Змагались про волю слова, про неможливість для мене писати в теперішніх газетах, про совітську цензуру, що веде до Коваленківщини і т.п. Опонував він досить слабо, настоюючи на звичайних партійних гаслах. Людина, видко, мало інтелігентна і нецікава, хоч і з претензіями, неяскрава. Говорити з ним досить нудно, та й ні до чого. Це я йому й сказав при кінці розмови, що не маю надії його переконати, та й потреби в тому не бачу. І може справді

даремно я й розговорився, а так якось не вдержався.

Знов мов у дзвони дзвонять про справу Коваленка і взагалі київської міліції. Кажуть, ніби Коваленко не сам застрелився, а його застрелено, бо він заявив, що мовчати не буде і всіх викаже, до найвищих, з ким ділився. Цікаві деталі про помічника Коваленкового Фрадька, що мав подарунки од бандитів (шуба, годинник) з зворушливо-приязними написами. Словом – картинка повчальна. І не дурно Свистуна аж пересмикнуло, коли я в розмові з ним, обороняючи волю слова, послався на Коваленківську справу.

Написав до Чернявського М., В.Перетца, П.Руліна.

13 серпня. Вчора о 5-й год. помер В.Самійленко в Боярці. Тепер клопіт – за що ховати, бо ніде грошей нема. Вимучився, сердешний...

14 серпня. В «Пролет[арській] Правді» написано, що Самійленко мав пенсію і жив з неї. Нахабству теперішніх газетчиків міри немає. Пенсії Самійленко не дістав, документи його з клопотанням Академії тричі гублено в Харкові, і я навіть сказав там, що Самійленко десять разів померти встигне, поки ви зберетеся дати йому пенсію. А під спритними пальцями совітських престидижитаторів цеє злочинство обернулося в заслугу. Ні стиду, ні сорому!

Настигає ще друга вопіюща справа. Передано мені листа од Смоленської, буквально вопль нещасної жінки. 84-літню стареньку викидають на вулицю на підставі принципу «лицом к деревне». Попереду заграбовано у неї все, аж до рукописів покійного чоловіка, в Одесі, а тепер дограблюють на селі. І ні суда, ні управи. Нема куди скаржитися. А якби й поскаржилась – то хіба за 3 роки щось вийде, коли вже й кісток од старенької не лишиться на землі. Уявляю, з яким почуттям згадує тепер ця 84-літня про режим, що про його так марила замолоду! «Сантименти», – кажуть большевики. Але я певен, що ці «сантименти» колись помстяться за себе, коли прийде dies irae, dies illa...*

Написав Айзенштокові, Пархоменкові, Вайнштейнові.

---

* Той день, день гніву (латин.) Початок середньовічного церковного гімну, в основу якого покладено біблійське пророцтво про судний день.

16 серпня. Вернувся з Боярки, де вчора ховали Самійленка. Цей дотепний чоловік лежав у труні, а на неї безнадійно лив дощ, а ще безнадійніше лили свої слова охочі балаклії, що знайшли оказію, щоб виговоритися. Вийшло якось так, що найбільше говорено про його церковні (!) заслуги, яких небіжчик не мав та, мабуть, і мати не хотів. Поет і хороша, незлобива людина якось затонули в цій безконечно-церковній балаканині. Уявляю собі той іронічно-їдкий сміх, яким відповів би небіжчик, коли б міг почути промови над своєю труною! І все мені стояло в голові його немов на цей випадок написаний вірш:

Поете, не хвались, чи маєш хліб, чи ні:
Якеє нам до того діло?
Ввесь обов'язок твій – складати нам пісні,
Але не дбать про власне тіло.
А як знесилившись на «харчах Антонія святого» поляжеш ти –
Тоді то нам тяжкі клопоти!
Складати некролог, хвалить твої пісні
Й твої нескінченні роботи...

Тяжко бідував цей наш останній класик. А доля ще й над труною його посміялася. А могла ще гірше посміятись. Голова райвиконкому пропонував ховати його з комсомольцями: понесемо, мовляв, на руках до Києва, а по дорозі в кожному селі піонери стріватимуть з піснями та бубнами... Небіжчик проте сам подбав, щоб цього не було. З своїм звичайним юмором перед смертю мотивував це так: «Коли б дали мені пенсію – ну, тоді б ніяково було їм одмовити. А так пенсії не дали, то нехай же й не ховають мене. А то в труні перевернуся, як почую оте їхнє верещання та бубніння». І лежить тепер Володимир Іванович на зеленому горбку біля сільської церковці. І поставили селяне над ним хреста з цілої берези. Здалека біліє він і може селянам говорити більше його тиха могила, ніж його твори говорили теперішнім городянам. Селяне, як довідались, що помер «некомуніст», поставилися сердечно і по-людському.

17 серпня. Вже давненько кружляє чутка, що Володимир Кирилович Винниченко знов подав «на Высочайшее имя прошение о помиловании». Помилявся, мовляв, каюсь і дозвольте приїхати, буду цяцею... Сьогодні мені казали, що Телеграфне Агентство має навіть текст його каяття, посланий до одного з совітських уповноважених за кордоном з проханням, коли треба,

опублікувати його... От іще вертихвіст, прости Господи! Дико, а можливо, бо від Винниченка всього сподіватись можна. Навіть того, що діставши помилування, за два місяці знов каятиметься, що приїхав і тікатиме за кордон. В 1920-му році це вже було. А торік як він паплюжив на мітингу в Празі Грушевського за те, що той повернувся з еміграції. Простим смертним, казав він, треба вертатися, а нам «вверху стоящим, что город на горе, дабы всем виден был» – це ганьба і т.п. А тепер і сам до такої ж ганьби достоявся. Вічне блукання й вічне ж перекидання з однієї крайности до другої. Вважають це за ознаку непідкупної щирости. А мені ця «щирість» дуже підозріло виглядає: акуратно тягне його туди, де сила, в стан «праздно болтающих, обагряющих руки в крови». Справжня бо щирість тягне якраз у другий бік.

Написав до Степаненка та Нелідова.

18 серпня. З стану «обагряющих руки в крови». Заходить до мене доктор Кр[упський] і розповідає звичайну тепер історію. Викликали його до ГПУ, витягли його стару справу з висилкою, допитували, як він на се, на те дивиться і нарешті запропонували – «бути консультантом». Він одмовився, каже: консультувати з акушерства можу, а більш нічого не тямлю. Не повірили. Обіцяли за два місяці ще на розмову тиху-любу покликати. І потерпає тепер бідолаха, не знає, що робити з собою – чи втікти куди, чи смерть собі заподіяти. І що це не жарт – показує доля доктора Цішківського та Мик[оли] Міхновського. І от од цієї «правди» тягнуть наші щирі перекінчики, автори покаянних псалмів та хвалебних од, яких так багато лунає в подлій продажній теперішній печаті! І запродують себе здебільшого люде за якусь дурницю: навіть ціни собі доброї скласти не вміють. Дожились – аж по саме нікуди!

Завтра їду до Рокитної на судову комедію з приводу утаювання власного піяніно. Теж історійка! Правда, цими днями не краща була. Викликали з Києва до Білої Церкви за свідка економа (завхоза) з санаторії. Там пересадили його на лаву підсудних і присудили... «К высшей мере наказания». Потім помилували. Але взяти людину з волі і присудити до розстрілу – просто в голові не міститься. Коли винна, то як могла гуляти на волі і навіть служити державі? А коли невинна, то як міг такий присуд статися? То чи ж тільки таке у нас може статися, нехай як собі каються

й виспівують люде Винниченкового темпераменту!

23 серпня. Вернувся з Рокитної, вернувся з тяжким серцем. На всьому ознака руїни, занепаду; мабуть, жадної хати на містечку нема, яка не покривилася б, не запала в землю, не мала провалені покрівлі, облуплених, обдертих стін, повибиваних шибок. Люде ходять, немов сонні мухи, не знаючи, що робити з собою й куди себе подіти, де голову прихилити. Безробіття, скрута страшенна. Багато, як і взагалі по селах, почало будуватись – і роками живуть по недобудованих, не охаючених хатках. Навіть сьогорічній урожай не поправив діла, бо – одно – хліб дешевий (як продавати мужикові!), а друге – дощі і він росте і в копах, і в стіжках: я ще таких зелених стіжків ніколи не бачив. І росте всюди страшна, запекла зненависть проти режиму, що до такого довів людей. Лайку, нехвалки почуєш усюди. І разом росте розбрат, розгардіяш, напастування всіх проти всіх і деморалізація. Містечко, село ще гірше виглядають, ніж паразит-місто.

Наші теж полишили тяжке враження. Мусили вибратися з своєї хати. Живуть десь на краю села, на белебні; кругом ні деревця, ніякісенького захисту. Перетягли якось свої «недограбки» (од грабувати) і сидять над ними, як на ріках вавилонських. Життя ніякого, ні перед собою, ні за собою – нічогісенько. Бувші люде... Не знають, що з собою робити: аби день до вечора! А найгірше, що це пониження показалось нікому непотрібним, бо і всім же стало далеко гірше жити. Спустошення і здичавіння.

Судова справа скінчилась нічим. Простояли ми зранку до 3-ої години і нам об'явили: засідателі судові не прийшли і всі справи одкладено на місяць. Теж порядки! Розказують, що суддя бігає сам по містечку та за поли затягає засідателів: ніхто йти не охотиться. Безладдя, самоволя, примхи і тут панують неподільно. І це хвалена «совітська» організація! А часу, а енергії скільки на цей непотріб витрачається! Славетний «ноп» (наукова організація праці) та «Лига-время» сюди й не зазирнули, хоча вже, здається, і по великих містах про них забули радикально. Принаймні вже не кричать, навіть не згадують. Всюди все валиться. Нема тільки того, хто б виконав заповіт Ніцше: «хто падає – підштовхни його». І падає, і гниє-загниває, і якось, до часу, держиться...

24 серпня. Чернігівська історія з Щоденником кінчилася зовсім несподівано. Сьогодні ранком мені привезено Щоденника... Супроти всіх грізних одповідей, заборон – просто взято і привезено. Привезено ніби потайки. І я за таких обставин – не знаю, що з ним робити. За короткий час тепер використати цілком не можна (бо треба ж його, по моїй поїздці до Чернігова, лиш для справок при коректі, а вона тягнеться довго), задержувати ж на довго не годиться. Сфотографував би його усенький, коли б були гроші. Зате для характеристики наших звичаїв факт дорогоцінний. Просто в ступі не влучиш сучасних повелителів!

25 серпня. Несподівано прийшов агент з «Учраспред міськомгоспа» (о Господи! вимови ж це слово!) і взяв на облік у мене кімнату, щоб когось мені вселити. Оттоді було б уже зовсім по роботі. Але дурень, що прийшов, не додивився, що друга моя кімната – то власне пекарня, а пекарні в рахунок не йдуть. Так що ця пригода мене не дуже турбує. Але знов і знов: живи і працюй, коли «все одкрито в нас тюремним ключарем» – так, здається, Леся Українка писала. Це про старий режим, – що ж би вона про теперішній сказала?

Держвидав знаменитий знов зробив кілька пакостей (опріч звичайної хронічної: грошей таки не платить). Primo*: наперекір умови редактованого моїми руками Тесленка заслав друкувати в Одесу і я з жахом думаю, що вони там у моїй статті можуть пододавати. Треба писати вимагання, щоб вернули. Secundo**: Нелідовські матеріяли вже одкладають друком. Нелідов у розпачі, бо це ж був його єдиний заробіток. Tertio***: з Словником та ж таки справа – безконечного затягання... Коли вже доля вирве нас з рук оцих партачів-спекулянтів!

З українізованої «Пролетарської Правди». Недавно я вичитав таку фразу: «...розходиться щодо стягання, яке слід покласти на [Ворена]». Довго я думав, що то за «стягання» і як то його можна покласти. Аж нарешті додумався: це ж російське «взыскание». Анекдоти про «зміст», якого не виплачують, та «ув'язнення», якого вимагають од прокурора, збагатилися на новий зразок, із самого українізаційного джерела вихвачений.

---

* По-перше (латин.).
** По-друге (латин.).
*** По-третє (латин.).

26 серпня. Рішив сфотографувати Шевченків Щоденник і тепер шукаю на це грошей: 150 крб. сума не мала, але треба її десь знайти.

Написав за вчора й за сьогодні рецензії на Зерова «Українське письменство» та «Леся Українка» – для присудження премії харківського комітету допомоги вченим.

Листівки до Перетца, Нелідова, Жука (Чернігів), Дятлова (Харків).

У Харкові гостюють якісь підозрілі вчителі з Заходу (бельгійці, французи, німці). Їх «обробляють» на всі заставки. А ці дурні дивляться на комедію та умиляються духом. Представник їхній заявив, що те, що вони побачили, їх зворушило до краю. УСРР щодо освіти й виховання та патронажа дітей йде попереду усіх. Вернувшись, вони розвіюватимуть брехні буржуазії та боротимуться за те, щоб і в них запанували порядки, які вони тут побачили... Simplicitas і навіть не sancta. Уявляю, що б то вони заспівали, коли б наш якийсь освітник завів у них наші справжні порядки, або коли б по вулицях Брюсселя забігали оті «опікувані» раклята, які заповняють наші міста, містечки і навіть села. Настояще сліпий не той, хто не бачить, а той, хто не хоче бачити.

27 серпня. Кілька місяців тому арештовано співробітника Академії Куренського. Сьогодні приходила його жінка і розповіла про справу. Звичайну, як на наші часи, історію почув я. За перших большевиків кілька хуліганів, бажаючи забрати собі хутір Куренського-батька, розстріляли його. Син, вернувшись, як большевиків не було вже, похвалився, що постріляє душогубів, і справді ходив шукати їх з людьми з деникінського загону, але не знайшов і нікого не постріляв. Тепер, коли хутір присуджено було сім'ї Куренських, ті ж таки хулігани-душогуби послали доноса, що К[уренський] приходив з карним загоном і катував селян. Цікаво, що коли на сході селяне доводили, що від Куренського ніякої кривди не знали, то слідчий топав на них ногами і нахвалявся, що й їм буде те, що К[уренсько]му. Тепер має бути суд, власне, комедія суду з «высшей мерой наказания» в перспективі. Слухаєш отакі пригоди і не знаєш, що робити і як допомогти.

Написав до Петра та Сицинського.

28 серпня. Приходить якийсь хлопець, подає мовчки записку. Думаю, що від когось із знайомих. Розгортаю і читаю:

Славному академіку,
професору та історику українського письменства
Сергію Єфремову

Прохання

Я зостався сиротою без батька, без матері. І топіро я безпризорний, но я дуже хочу вчитись, і люблю всим серцем українське письменство. І я звертаюсь до Вас як до рідного батька, щоб Ви мені допомогли чим-небудь. Я через те до Вас звертаюсь, бо Ви яко історик українського письменства. Може і я коли буду істориком я не знаю, но в мене є велика охота до літератури.

П.Дроздюк.

Кінець листа, чисто дитячий, мені дужче сподобався, ніж початок і я розговорився з автором. Чудний хлопчина! Прибився аж із Житомира, щоб у Києві вчитись. Має 15 років. Читав, мабуть, усю українську літературу. Розпитує про письменників: а де тепер Олесь? А що робить Винниченко? А як це Коряк написав, що Грінченко писав для буржуазії? Коли б я стрівся с Коряком, я б з ним здорово поспорив: Грінченко був учителем, писав для нас, для народу, а не для буржуазії і т.п. Або ще: а чи воно краще, якби Україна була самостійна, чи так, як тепер? Це якийсь феномен, а не дитина. Але що я міг з ним зробити? Адже тепер нема змоги притулити його десь у науку, нема змоги й удержувати, – легше це було зробити за царських часів, коли у нас була сяка-така організація, ніж тепер. Мусив порадити йому вертатись до Житомира, кінчати там школу і тоді вже їхати до Києва доучуватись. Дав йому грошей на дорогу, кілька книжок, та й пішов він. «Тепер буду до Вас писати», – промовив на прощання. Жалко хлопця. Чи вдержиться ж він серед нашого лихоліття та повсюдної підлоти?

29 серпня. Воююся за свою кватиру. Сьогодні знов був той самий жидок,– кричав на його, аж самому ніяково потім стало. Не розберу, в чому тут сила – чого їм хочеться до мене впертися? Адже на кожному телефонному стовбі читаємо: «сдаются квартиры и комнаты», а їм чомусь конче хочеться у мене взяти хатинку, в якій, власне, і жити не можна. Що їх притягає? Невже, щоб підсадити мені шпика? Безглуздо, але іншого пояснення не видумаю.

Ну, та все ж думаю, що «этот номер не пройдет». Занадто бо вже по-дурному все це задумано і робиться. Коли треба буде, то такий їм учиню бешкет, що муситимуть одступити.

Скінчено фотографування Шевченкового Щоденника. Заплутаюся я зовсім фінансово, бо й на цю справу напозичався. А чим віддавати?

Лист до Вайнштейна (Чернігів).

30 серпня. Оповідають, що був недавно в Києві Г.Одинець. Вернувся з якогось курорта, дуже незадоволений, розказує, що робітники й селяне страшенно обурюються, побувавши на курортах. Питав, чи не сержусь я на його, бо «він же (себто я) вигнав мене (Одинця) з кватирі своєї» (це була справді дуже прикра розмова [у] 1920 році). А взагалі смутний. Каже: треба десь вибирати місце, щоб приховатися, бо за 5-6 місяців на Україні Петлюра буде. Одинець близько стоїть до урядових кругів і певне освідомлений. Але звідки беруть вони такі відомости – не розумію.

Між іншим, казав Одинець і те, що Винниченко таки справді подав прохання о «помиловании». Про те, чи дати йому дозвіл на поворот на Україну має радити якась особлива рада, бо ж його сповіщено поза законом. Політичне питання!

Політичне питання й моя справа з кватирою. Принаймні Л.Левицький, якому я розказав свою пригоду (комуніст), казав, що написав про це «кілька таємних паперів». З чим же вони ховаються, коли справа ясна, як день? Смішно говорити, але які питання стають тепер на висоту «політичних». Політичні тільки тому, що шпика хочеться мені в кватиру всадити. Гидота.

Дав мені д[окто]р Гецов на переклад брошуру «Порадник вагітним і матерям». Перекладаю... Все ж хоч трохи підроблю цією нудною і мені непотрібною роботою. А то хоч світ за очі тікай – так допікає безгрошів'я.

Сьогодні в «Пролет[арській] Правді» скромно оповіщено, що з 1 жовтня відновляється державна монополія на горілку. Горілку купити й продавати може тільки держава. Горілка буде 40°, коньяки і лікери – 60°. Все, як слід. Тепер Миколі, як зустрінеться з Леніним на тім світі, не можна буде очі цьому вибивати й за 2°: п'яний бюджет поновлено цілком. І не в тому сила, що поновлено, бо ж «тверезість навіки» – очевидно дурниця,

а в тому, що це роблять комуністи, – ті самі, що на папері, в газетах та промовах, провадять таку завзяту проти п'янства боротьбу, хоча це не заважає їм самим випивати добре. Питання ще – чи подужає монополія («Госспирт») самогонку? Адже тепер техніка самогону стоїть дуже високо і якщо комуністична горілка дорожче коштуватиме, то людність, мабуть, як пила так і питиме самогонку. Побачимо, що то з цієї оригінальної боротьби вийде.

31 серпня. Делегація закордонних учителів приїхала до Києва. Зустріч, як звичайно, метушливо-криклива – з прапорами, барабанами, мітингами тощо. Навіщо це – невідомо. Були вони і в Академії, але чи що з того здобули – так само сказати важко: публіка все з вигляду досить сіренька. Сиділи, слухали, дехто записував.

Морока ще з ювілеєм Російської Академії. Нікого нема, і мені доводиться клопотатися про адресу, делегацію і всякий інший ювілейний реквізит. Зайшов до Академії акад. Заболотний, і я засадив його за адресу. Трохи її виправивши, можна буде й пустити.

1 вересня. А кажуть ще, що чудес не буває... Перед колишнім Педагогічним музеєм (потім Центральна Рада) ціле літо стирчало два круглих газона, вкриті розкішним бур'яном. Учора, перед приїздом закордонних гостей, бур'ян позривали. Я ще, на це дивлячись, сказав був: шкода, що так швидко квіток виростити не можна, як бур'ян позривали. Аж дивлюсь сьогодні – розкішні квіти! Понатикали в землю – і готово. Чисто тобі потьомкінське місто в мініятюрі! Зате з свого вікна в Академії хоч кілька день любуватиму гарних квіток...

Це чудо невинне. А ось і пакосне. Вчора перед гостями в Академії мав промову акад. Фомін, що добре говорить французькою мовою. Промова його мала чисто інформаційний зміст, була коректна, в академічному тоні, без жадного офіційного «сквернословия». Коли це прибігає сьогодні Фомін і мало не плаче: «Читали газету?» – «Ні ще», – кажу. «Читайте»... Читаю і очам не вірю. Типове совітське «сквернословие» – брехливе, крикливе («Академія навіки одмовилася од ідеї так званої чистої науки» і т.п.) і ні слова з того, що справді говорив Фомін. «Що робити?» – «А що ж поробиш! Адже ж навіть простої виправки не

надрукують наші правдолюби, що коли видають що, то конче звуть «Правдою» («Пролетарська Правда» і ін.). Посумував Фомін, сказав, що надалі матиме добру науку як виступати перед радянськими слухачами та й пішов. Що за гидотні брехуни розпанашилися скрізь!

І не тільки брехуни! Коваленківська історія все ще не сходить з язиків. Кажуть, що і Гринько, і Михайлик, і навіть Петровський у неї заплутані. А обиватель, нівроку собі, жартами розважається. Ніби ось таке цими днями трапилось. Обікрали злодії якусь кватиру (а вони тепер здорово працюють!) і лишили, пародіюючи стиль совітських газет, записку: «Коваленко умер, но дело его живо». Дотепні злодії: видко ленінська наука й для них дурно не минула.

2 вересня. Огидна метушня з «закордонною делегацією» все ще тягнеться. Вчора її возили до Преображення, в дім одпочинку. Делегації одинадцятеро чоловіка, а «почету» десятків з п'ять. Пансіонерам з дому відпочинку наказано було не турбувати гостей зайвими запитаннями, взагалі не розпускати язика, навіть записочки роздано з питаннями, які можна ставити. Всі інші заборонено. Потім наїжжа сарана з'їла обід, приготований для аборигенів і на автомобілях покотила собі до Києва. Розважаються хлопці!

3 вересня. В «Правді» надруковано звідомлення про з'їзд II Інтернаціонала і, між іншим, наведено уривки з промови О.Бауера, в якій він вимагає права «порядкувати своєю долею для Грузії, Вірменії, України». Редакція «Правди» це називає (в заголовку): «Право самоопределения» для петлюровцев и грузинских меньшевиков». Якась неясність, бо про Петлюру Бауер ніби не говорить, або робиться щось, чого ми не знаємо, що до нас не доходить. Чи не тут розгадка на ті страхи, що про них недавно говорив Одинець?

Поїхала до Петербургу делегація од Академії на ювілей Російської Академії з адресою яку я нашвидку написав. Багато дехто турбується з приводу того, що Російську Академію оповіщено «всесоюзною». На мою думку, страхи перебільшені, хоча пакосна тенденція, певна річ, витикається. Якщо Російська Академія матиме нетактовність якось маніфестувати свою

декретовану вищість, то доведеться дати «по лапах» – от і все. Звичайно, не може бути Академій I і II гільдії, і декретувати тут щось – річ марна. На всякий случай я радив делегації ставити справу просто і ясно й застерегти російських наших товаришів перед можливими наслідками, якщо б вони наважилися серйозно оту декретовану вищість трактувати.

4 вересня. Несподівано пропав день. Знімали біля нас фільму для кіно, зайшли в двір і попрохали дозволу зробити кілька знімків у дворі та в саду. Мав необережність дозволити, а тоді й сам не радий був. Нахаби і халтурники. Три години сиділи, нічого не підготовлено, нічого не розроблено. Треба, напр[иклад], в одній сцені стріляти – жаден револьвер не стріляє! Мучилися вони з цим довго. Та й сюжетець! «Петлюровщина і ЧЕКА»: арешти, розшукування протисовітської крамоли... Одно слово – хай їм біс, і згадати – гидь бере... Зате в кіно буде наш садок – честь велика!...

В Москві недавно власть обступила ювелірів і поодбирала всі дорогоцінні речі, а самих, щоб не кричали, позасилала до Наримського краю. Не зрозуміти, чого ж тоді обурюватись проти Коваленківщини? Хіба за те, що ті робили потай миру, а ці перед усім світом!

5 вересня. Нарешті запросили Андрія В[асильови]ча до ГПУ. Розмова тяглася три години. Я гадаю, що це та розмова, на яку не зважився свого часу «Генеральний секретар партії» Каганович у справі наклепу Грушевського. Третина розмови була присвячена мені. Дуже з мене незадоволені... Найбільше, що нічого у них не прошу і живу од них незалежно. Повідомив агент ГПУ, що Грушевського думають перенести до Харкова, а взагалі з Академією – не знають, що робити. «Це, мовляв, кандидати в правительство на случай якогось перевороту, а підступити до них не знаємо як». Взагалі – жалюгідна власть, коли вже ніякої ради собі дати не може з тими, кого підозріває в нелояльности. Мені за цією розмовою вчувається якась тривога, непевність за своє існування, що вже хапається за півобіцянки, замазування очей, нерішучі заходи.

Зайшла Платося Буткевич, що її я не бачив уже з 30 років. Стара, згорблена бабуся, замість «козир-дівки», якою була

колись. Бідує, живе жебраним хлібом. Розшукує сина, про якого роками не мала звістки. Скільки тепер оцих «бувших людей», що не знають, де голову прихилити?!

Листи до І.Холодного та В.Гадзинського.

6 вересня. З новітнього фольклору. 1). Стрічає на вулиці якась дама Зінов'єва. «Товарищ еврей, – каже, – скажите пожалуйста, который час?» Той виймає годинника: «Смотрите!» – «Но как же я могу через крышку увидеть, который час?» – «А как же вы через двое штанов могли увидеть, что я еврей?» 2) Під час антирелігійної пропаганди, якийсь товариш говорив про мощі: як це може бути святощами, коли розгортають мощі, а там сама солома? «А так, а так, – одказує бабка, – недостойними руками торкнулися – ну, то святе й пішло на небо, а солома й зосталася».

А це вже не анекдот і не чудо. Квітки, що чудом розрослися під моїм академічним кабінетом, вже дуже й дуже лисинами світять. Мине день-два – і самий голий пляцик лишиться. Так кінчаються за наших часів чуда!

Лист до Нелідова.

7 вересня. Справа з реквізицією у мене кімнати скінчилась несподівано: агента, що реквізував, вигнано з служби. Мабуть, за невмілість.

З Харкова наказ: одсвяткувати в Києві ювілей Російської Академії. Це вже ніби хочуть «перестаратися». Була сьогодні нарада, ухвалено зробити засідання з доповідями. Мені доведеться говорити про українські моменти в минулому Російської Академії.

На нараді зняв я питання і про її «всесоюзність», запитавши Л.Левицького, чи не знає він, що то значить. Він пояснив, що на його думку – то тільки сама пошана, ранг, а втім – запитає в Харкові. Мабуть, на засіданні це питання стане прилюдно.

8 вересня. Сьогодні чув оригінальне пояснення «всесоюзности». Ніби обурений декретом Шумський поїхав до Москви питати, що то значить. Там пояснили: Ольденбург і Карпинський підсунули Рикову декрета, а як той був «сильно пьян», то й підписав. Тепер вже ніяково одміняти. Si non e vero, e ben trovato*.

---

* Якщо і неправда, то добре придумано (італ.).

Тільки це, здається, таки «vero»: версію пустив приїзжий з Харкова чиновник – комуніст Дубровський. Як мало треба, щоб великі наслідки викликати!

10 вересня. Час би сідати за доповідь про Академію. Але – застудився чи який кат – почуваю себе дуже погано, голова не працює. А тут роботи-роботи! І мушу гаяти дурнісенько час.

Андрія В[асильови]ча запрохано українізувати «курбасят», себто акторів із «Березоля». Сьогодні він у них був і ділився потім враженнями. Жалюгідна публіка! Вже самі вони побачили, що робили чортзна-що і зайшли в глухий кут, з якого вихід тільки один – назад, до побутового реального театру. До того самого театру, який вони з таким завзяттям і злістю паплюжили і руйнували. Але доля все ж над ними помстилася. Тепер вони з жахом бачать, що вони зовсім не вміють держатись на сцені, не вміють удавати найпростіших речей, що гилити невідповідальну фантастику – то одна річ, а серйозно грати на сцені – щось зовсім інше, без міри важче. І от тепер крайня безпорадність. І туга за М.Садовським: хай їде, хай учить нас! Починається якийсь загальний поворот і туга за тим, що розбито і розруйновано.

11 вересня. Друга розмова А[ндрія] В[асильови]ча з комуністом, вже неофіціяльна. Розмова про поворот еміграції додому, про витягання інтелігенції на роботу, про Академію і, звісно, про осіб, що так чи інакше муляють комуністам очі. «Як перше ЧЕКА розшукувало контрреволюцію, так тепер ми через ГПУ ладні розшукувати отих упертих інтелігентів, що возять тачки, пиляють дрова, щоб поставити їх на роботу». «Наша «смена» нас глибоко тривожить». «Чесних людей у нас нема». «С[оціялісти]-ф[едералісти] одні виявили себе чесними людьми і добрими робітниками, тільки, на жаль, вони йшли на співробітництво з кожним урядом, крім нас». Такі скарги чув од свого розмовника А[ндрій] В[асильов]ич. На мою думку – це глибоко симптоматично. Мабуть, починають і там вже люде прокидатися і з жахом бачать себе на порожньому місці. Я колись казав одному з слідчих у ЧЕКА, либонь, Нагові: от ви тепер розстрілюєте інтелігенцію, але прийде час, коли ви тоскно шукатимете, де б зачепитись за того інтелігента – і буде пізно: ви його вистріляли». Тоді він згорда одказав: «ми знаємо, що робимо...»

Здається, той час уже надходить, «смена» жахлива, чесні люде зникли і їх за допомогою ГПУ доводиться розшукувати... Становище гірше од губернаторського. І можливо – zu spat, можливо того морального розпаду вже ніякими силами не спинити, і навіть крутий поворот (а його большевики, звісно, не роблять) вже не врятує ситуації. Теж Немезида!

12 вересня. Почав писати свою доповідь – завтра мушу скінчити, бо в понеділок вже й виступ. Між іншим, молодші співробітники Академії думають зняти на тому засіданні протест проти оповіщення Російської Академії всесоюзною; це вирішено позавчора, а вчора комуніст, що розмовляв з А[ндрієм] В[асильови]чем, вже про це знав. Видимо, якийсь «сексот» сидів на засіданні й поспішив оповістити своїх хлібодавців.

Листівки до Миколи в Тулу, В.Пархоменка та М.Жука.

13 вересня. Доповідь скінчив. – Давно вже лежала в мене книжка Д.Антоновича «Триста років українського театру» (Прага). Все не зважувавсь якось приступити до неї, пам'ятаючи давніші писання цього злісного циніка. А оце почав – і читаю, не одриваючись. Розчарування повне, до того ж у хороший бік. Написано книжку цікаво, місцями з захватом, місцями навіть з перебільшенням зросту наших театральних діячів і ні тіні того іржавого скептицизму, яким досі визначалися писання цього автора. Аж наче переродився чоловік, не пізнаю його. Чи це тому, що книжку писано на чужині і під впливом туги за рідним краєм відродився давній молодечий ентузіязм, чи взагалі починається смуга відродження давніших течій, які останніми часами було в моді лаяти – досить того, що Антонович дав справді хорошу й корисну книжку, – кращу, ніж недавно видана книжка про театр О.Кисіля. Дуже приємне розчарування.

14 вересня. Засідання, присвячене ювілею Російської Академії наук, зійшло досить пристойно, без великого «сквернословия», якого було саме в міру. Демонстрація проти «всесоюзности» вийшла блідо, власне, була тільки спроба, та й та провалилась. Підготовка була зроблена погано, і самий застрільник, Єв[ген] Черняхівський, нагадав мені героя Гл[іба] Успенського, мужика біля буфета: «Бутенброд» – грізно вигукнув, а побачивши пана,

тихенько додав: «Дозвольте бутенброд, вас-скородіє!» Я радив був, бачучи такий настрій, зовсім зняти це питання, з принципу: як погано орати, то краще випрягати. І воно справді, з такої оранки пуття не вийшло.

15 вересня. Читав у «Громадському Голосі» лист Винниченків з приводу його повороту на Україну. Пересправи він провадить, але вимагає гарантій справжнього українського курсу. Одне добре принаймні, що він не проситься і себе не понижає.

16 вересня. З новітнього фольклору. Запитання: чим одріжняється піонерка від комсомолки? Відповідь: піонерка «всегда готова», а комсомолка – «давно готова»...

17 вересня. Цілий день писав рецензії на преміяльні твори. Завтра розгляд академічних премій, а роззяви-співробітники не подбали навіть про те, щоб подати свої праці. Нагнав декого з тих, кого можу оцінити (Новицького М., Рудіна, Гермайзе) і тепер сижу за рецензіями.

Надворі щось страшне робиться – буря з заливою цілісінький день. Вже півтора місяці щоденні дощі. Урожай гине. В саду не можна було зібрати фруктів. Тепер усе позбиває і, значить, пропаде все дурно, погниє. А мені ж ще незабаром їхати треба до Рокитної. Не знаю, як я за такої сльоти виберусь.

18 вересня. Повертались з Петербургу делегати, що їздили на ювілей Російської Академії. Враження од їхніх оповіданнів: жратва була велика й обильна, чисто азіятське розкошування, багато усяких забав та розваг... Тільки не було місця науці. Показна сторона все інше одсунула на задній план. Ще одна характерна рисочка: з чужоземними делегатами возились, як з писаною торбою: поїли, годували й возили дурно. А з своїх навіть до Москви брали гроші. Так і слід. Чужих треба купити – і купували розкішною даровизною і навіть спеціяльними грошовими виплатами (доларами!), а з своїми – чого з ними церемонитись!.. Демонстрація всеросійського свинства... Цікавий ще анекдот почув про Неодмінного секретаря Російської Академії. За царських часів був він собі Ольденбург. Почалась війна і патріотична хвиля – він себе перейменував на Ольденграда. Прийшли

большевики – і став з його Ленінбург. Ущипливий анекдот! І другий: академіка Стеклова «пожаловано» в Нахамкиса!

19 вересня. Листи до Вайнштейна, Шміта, Ковалевського (Харків) та Нелідова. – Завтра їду в Рокитну.

24 вересня. Вернувся вчора з Рокитної. Власне, можна б, здається, було й не їхати; справу припинено, мене навіть не допитавши. А втім, кажуть, що саме моя присутність так скерувала справу: побоялися людини «губернського масштаба», як вимовився один з рокитянських комуністів. Вперше був я в теперішньому суді. Суддя – малограмотний, ледве по писаному розбирає, але не дурний і в засіданні поводиться пристойно. Тільки що довго заставляє на себе чекати: викликає на 10-ту годину, а починає о 3-й.

Цим разом обертався все серед п'яної публіки: потрапив на храм (правда, тут кажуть: колись був храм, а тепер срам) і люде надолужують за буденні дні. Розмови все ті самі: і слова ніхто доброго про сучасний лад не скаже.

Знов був на могилках у батьків. З 1917 р. – цього року вперше. Зелено, квітками обсажено. Скільки разів мені спадало на думку, що мої старі померли вчасно. Я не знаю, що вони тепер би робили, доживши до цього перевороту в житті. Beati mortui...*

26 вересня. З Харкова приїхала комісія ревізувати Держ[авне] видавництво. Двічі розмовляв з нею. Вона прохала, щоб установити борги і друге – дати план робіт, які можна б друкувати. Наостанці запитала моєї думки про те, як стоять справи у видавництві. «Ви думаєте, що вони «стоять»? – відповів я. – Помиляєтесь: вони лежать і лежать безнадійно, і не встануть, поки буде такий лад, як тепер». І потім ілюстрував свої слова прикладами з діяльности, чи недіяльности Держ[авного] видавництва. Монополісти, що довели до загибелі видавничу справу й самі збанкротували; величезний штат, що нічого не вміє робити; брехня на кожному ступені, так що вже ніхто видавництву не вірить; дрібне ошуканство, безгосподарність, безтямність у книжній справі... Наостанку комісія запитала, чи є надія, що до видав-

* Блаженні мертві (латин.).

ництва підуть працювати порядні елементи, якби перевести там реформу? Не знаю, чи й реформа там що поможе, хоч спробувати може й треба.

Вчора був на гастролі Саксаганського. Йшла «Наталка-Полтавка». Театр був, як галичане кажуть, повний по береги. Саксаганського зустріли глядачі такими овaціями, що хвилин з п'ять не давали йому й слова промовити. Столітня бабуся Наталка з честю підтримала свою репутацію. Видко, публіка скучила, стужилась за людським театром після курбасових вакханалій. Відрадне з'явище!... Од Саксаганського дізнався, що він готує до постановки «Отелло», – на жаль, не в Києві. Це справжня подія в нашому театральному житті. Друга подія – вертається з-за кордону Садовський. Може поновиться з його приїздом у нас людський театр. Грунт для його готовісенький, бо всім надопекли кручені блазні, що нанівець звели були український театр.

28 вересня. Три вечори зряду слухав і дивився Саксаганського. Чудовий артист! Що за багатство інтонації, жесту, міміки! Розсипає це багатство кругом себе не жалуючи. Треба надивлятися його, вбирати в себе, бо вже другого такого не буде.

Всі три спектаклі йшли з аншлагом, народу повнісенько, овації нескінченні. Немов вернулися старі часи, коли публіка шаліла в театрі, хрипла з натуги, одбивала собі долоні, випрягала коней і сама розвозила артистів. Театр одвик вже од таких сцен. Що більше я думаю про ці три вистави, то дужче переконуюся, що це якийсь зворотний момент, що зворот до тимчасово кинутих позицій ніби на очах відбувається. Зрозуміла це публіка, бо з приводу першої вистави («Наталка-Полтавка») пустив хтось крилате слово: «Це ж похорон «Березолю!» Зрозуміли це й актори. Вчора хтось із березільців вмістив у «Пролет[арській] Правді» статтю, де, похваляючи техніку гри Саксаганського, полемізує проти побутового театру. Полемізує слабо, мовляв, публіці такий театр непотрібен. А публіка відповіла тим, що заповнила цей «непотрібний» театр і шанувала старого артиста так, як не чули ще нові артисти. Говорив я де з ким з молоді, що вперше бачили Саксаганського, і побачив, що вони переживають те саме, що колись я переживав у театрі, і чого ніякі «Березолі» з їхньою надуманою ходульністю неспроможні були дати. А це вже виходить полеміка з публікою, себто щось абсолютно безнадійне.

І, мабуть, «Березоль» незабаром сам опиниться, коли вже й не опинився, в ролі непотрібного. Цікаво, що й самі березільці потиху зітхають за добрим актором, за реальною п'єсою і навіть думають виставляти «Саву Чалого». Звичайно, у них вийде не «Сава Чалий», а «Чава Салий», бо тут же режисурою та дресурою не надолужиш брак артиста, як не надолужиш і кунштюками та витівками.

29 вересня. Зайшов до мене мій давній, семінарських ще часів, товариш Немировський. Сивий, беззубий, старий!.. По собі якось не помічаєш, що зістарівся, а як побачиш отаке наочне memento mori*, то раптом і згадаєш, що й ти такий самий. Цікаво: тоді він був зовсім далекий од українства, коли не ворожий, а тепер, як звичайно – викладає українську мову й українізує якусь бюрократичну установу. Що то семінарія!

30 вересня. Сучасний анекдот. Поїхав Базилевич на академічне свято делегатом од Товариства Нестора-Літописця, а його за це викинули з школи, де він працював. Голова школи, мабуть, з тих дурнів, що, молячись своєму богові, конче собі лоба розбивають.

1 жовтня. Нова капость од Держ[авного] видавництва: надрукували десь в Одесі, без мого догляду й навіть не повідомивши, твори Тесленка, що я зредактував. Теж лоби розбивають. Ніякої ні вваги, ні пошани до співробітників. Вже мені починає терпець уриватися.

2 жовтня. Послали колективний проти вчинків Держ[авного] видавництва (до Харкова) протест. Цікаво, що ці розумні люде скажуть. Мабуть, розпишуться «в получении», та й по всій справі.

3 жовтня. Трапилось в одній справі зайти до будинку, де колись містилась духовна семінарія і де я вчився 5 років, і навіть більш як 2 роки мешкав. Там тепер спілка водних робітників. З хвилюванням ходив по тих коридорах, сходах, класах, де колись

* Пам'ятай про смерть (латин.).

жилося, на тодішній погляд – погано, а на теперішній – краще не могло б бути. Найголовніше – був тоді молодий, усе було попереду, а надій, а сподіваннів!.. І втоми ніякої... Ішлося наосліп, незважаючи ні на що... Багато згадок містять ці мовчазні старі мури і коли б вони могли розказати, що бачили! Боюсь, що їхнє теперішнє мало цікаве, невважаючи на пишні лозунги. Бо ріжниця та, що у нас лозунги були в серці, в свідомости, а тепер – тільки на стінах, на плакатах та прапорах. А серця – холодні. Меркантилізм і спекуляція на лозунгах.

Пройшов по Подолу, по старих місцях, які знав так добре, бо сходив усі і сотні може разів своїми ногами. Коли б не знав, що це ті самі місця – зроду не пізнав би. Усе так одмінилося, обшарпалося, понівечилося, деяких будинків і сліду немає. Навіть гори рушили з свого місця і, рушаючи, багато чого поруйнували, та й самі зруйнувалися... Чогось останнім часом усе мені на згадку приходить минуле. Старість, певне... І нема на чому спочити з теперішнього.

Листи до В.Перетца, Д.Багалія, Нелідова, О.Неміровського.

4 жовтня. В подєбрадській «Нашій Громаді», в статті якогось Буровія вичитав отаке: «Візьмемо Ніковського, – одержує 10 крб. і нахлібничає разом з дітьми у С.О.Єфремова»... Який падлючий повівся нині народ! Ну, яке кому діло, скільки хто одержує, та де і чи з дітьми годується? А отже... Зробить чоловік непристойність і навіть ніхто вже того не помічає, – так засмерділась кругом атмосфера... Треба буде, пишучи до Праги, попрохати, щоб намилили голову отому дурневі.

Написав до Є.Чикаленка, О.Вишні.

6 жовтня. Написав до Д.Дорошенка, В.Гнатюка.

7 жовтня. Знов ревізія Академії... Доколі, о Господи? Їдуть з Головнауки якісь два панки. І що вони ревізуватимуть? Просто не працювати – дихати за цими ревізіями вже не можна. Тільки те й роблять, що ревізують, та заважають поміж ревізіями роботі. Та сама Головнаука тільки й робить останніми часами, що всякі капости підстроює. Єдиний спосіб на ревізорів – це давати по лапах. На жаль, наша Президія на це не зважується, щоб одбити врешті охоту до перманентного заважання.

9 жовтня. Московські і київські газети пишуть про Винниченка під таким заголовком: «Проделки Винниченка». Мова про його переговори з радянськими представниками з приводу його повороту на Україну – з одного боку, і разом про якісь викрадені листи, де Винниченко приватним чином розповідає про справжні свої заміри. Що й казати – дволичність річ не гарна. Але чиє б кавчало, а чиє й мовчало. Чим кращі радянські газети, що використовують викрадені листи й сфабриковані в редакціях плітки – не розумію. В усякому разі тон Катонів їм дуже не до лиця. Виходить: обоє-рябоє. Обидві сторони одна одну хотіли одурити й сердяться, що їм не пощастило. А в результаті досить гидотне враження лишається од цієї історії.

Написав до О.Вишні, П.Чикаленка.

10 жовтня. Знов маю закуску од Держвидава. Збірник про 1905 р. пропонують з'єднати з аналогічним збірником М.Плевако. Сьогодні вже дістав од його в цій справі листа. А мені так надокучило вже оце вічне шатання безтямне, що хочеться плюнути на всеньку справу й забрати рукописа назад. Нехай собі сам Плевако лишається.

11 жовтня. Написав до Плевако, що я проти механічного об'єднання його й моєї праці і прохаю мою повернути назад.

12 жовтня. І ще одна лускає дута репутація – Нестор Городовенко. Вчора слухав концерт його розрекламованої «Думки» і просто дивуюся, як цей безтямкий і без іскри щирого почуття нахаба міг взагалі придбати славу не то хорошого, а найпершого на всю Україну хорового дирижера. Концерт був – порожнє місце. Жадного номера, який би справив враження, хоча співано дещо й з того, чим чарували колись Лисенко, Кошиць. Єсть дресировка, здебільшого без ідеї й тями – і більш нічого. Очевидно, на безлюдді й Хома чоловік. Нема Лисенка, нема Кошиця – то й Нестор Городовенко може пожинати лаври. Дуже хотів би я, щоб вернувся Кошиць: тоді цьому зазнайкові випало б його справжнє місце.

13 жовтня. Засідання Історично-літературного Товариства, присвячене пам'яти Самійленка. Було чоловіка з 250, а ще стільки

ж, кажуть, пішло од дверей, бо не було місця. Відрадне з'явище. Особливо, що повно молоді. Очевидно й тут стужилася публіка за чимось свіжим, неказенним і шукає, де б почути те, чого не дає ні теперішня школа, ні література. Доведеться засідання переносити до більшої залі. Дуже цікаві були сьогодні згадки про Самійленка М.М.Грінченкової. Мов живий визирає з них Сивенький, змальований правдиво і разом з хорошим, теплим почуттям. Треба буде якось подбати, щоб її спомини надрукувати.

14 жовтня. В газетах надруковано, що комуністи кидають свою систему виборів цілими списками, й вертаються до способу персональних виборів, як «більш демократичних». Що сей сон значить? Поруч читаємо, що має бути голова міського муніципалітету. І таки – що сей сон означає? Адже ж звідси й міського голови недалечко...

Поміж публікою ходить оповідання, ніби Каганович (*Генеральний* секретар Комуністичної партії) запропонував М.Грушевському бути всеукраїнським старостою, замість Петровського, а Грушевський на це: «аякже... вам ніколи, і мені ніколи... бувайте здорові... аякже!»... Викрутився! Характерно, що публіка цій нісенітниці вірить.

15 жовтня. Держвидав з Харкова прислав гроші – на комісію словарну і на мене. Разом наказ до київської філії, щоб підганяли видання Шевченкового Щоденника. Це, мабуть, перший наслідок отих розмов з членами ревізійної комісії. Може вже трохи краще піде робота.

16 жовтня.

В государственном лото
Я спустил свое пальто,
Портсигар и два кольца
Гопцадрица-гопцаца! –

цю пісеньку (і багато подібних) співають хлопчаки на Хрещатику, під виконкомом біля трамваю. Публіка регочеться, слухаючи гімнів «гослоту» і дотепних хлопчаків наділяє копійками.

Засідання Відділу з участю Багалія. Його переведено в штатні академіки і він обіцяє часто наїздити на засідання. Це добре: історія перестане бути фамільною монополією Грушевських і

може прочиститися трохи та задушлива атмосфера, яку він утворив біля себе і в Академії. Між іншим, ціла група вже молодих істориків, що не здобули ласки в Грушевського і опинилися в становищі «камней отметаемых», обернулися до мене, щоб звести їх з Багалієм: сподіваються в йому знайти собі керівника.

17 жовтня. Засідання словникове з приїзжим з Харкова Баланіним. Обіцяє, що тепер платитимуть вже акуратно: 1001-а обіцянка. Але зате вимагав спершу, щоб до нового року ввесь Словник був готовий. Потім мусив спустити і пристати на наш термін: осінь 1926 р. Коли б справді швидше цієї роботи здихатись! Мені надто вона осоружна.

18 жовтня. Диявол робить собі сміх з людей статечних. Ще гірший сміх робить собі людська доля. Пригадую, що Чехова, який стільки сміявся з людської обмеженості й того, що росіяне звуть «пошлостью» по смерти привезено під документом – «свинныя изделия»: десь хтось переплутав вагони і «пошлость» помстилася над своїм невблаганним ворогом.

Щось таке саме робиться над свіжою могилою В.Самійленка. Людина це була з одного погляду феноменальна: він зовсім не мав ворогів, він ніколи ні з ким не сварився. А от над його могилою таку сварку розведено, що тільки дивуєшся, як доля вміє іноді посміятися з людини. Дружина небіжчика завелася з О.Тулубом, що перед смертю записував од небіжчика факти з його біографії. Спершу вона прийшла до мене і почала вимагати, щоб праці Тулуба нікуди не пускати, бо це ж не автобіографія, а власні вигадки Тулубові, що він мучив перед смертю Володимира Івановича, що той був дуже незадоволений і навіть сам почав був писати автобіографію, але не мав уже сили і на самому початку спинився, що вона протестує проти Тулубових вигадок і т.і. На це я одказав був, що до роботи Тулуба я непричетний і Тулуб – людина доросла – сам за себе одповідає, то найкраще їй порозумітися з Тулубом. Потім Тулуб дав мені перечитати свою роботу і нічого там страшного я не побачив. Навпаки, єсть дещо цікаве з автобіографічного погляду. Але, видко, це саме побачила й Самійленкова, бо – знов же ні слова Тулубові не сказавши – через людей почала од його вимагати «автобіографії», посилаючись на своє право, загрожуючи скандалом, прокурором і т.і. Зайшовши

до мене вдруге, вона вже казала, що* Тулубів запис – то автобіографія, отже твір Володимира Івановича, а значить належить їй, і що я повинен на Тулуба вплинути, щоб він віддав їй рукописа. Призналася, що частину його вона потай списала вже, коли Тулуб лишав у небіжчика на виправлення. Хоч мені гидко було встрявати в цю справу, але я згодився умовити Тулуба, щоб дав їй копію, але разом висловив свою думку, що не вважаю це за автобіографію, а за роботу Тулуба. Умовив його – дати їй копію, щоб вона могла її послати за кордон. Здавалося б, справа скінчилася гаразд. Але оце перечуваю, що ця баба Палажка знов загрожує судом і пише за кордон листи, де на Академію, на мене верне гори, обвинувачуючи, що небіжчикові не помагали і т.і. Забула, що я не раз віддавав їй і небіжчикові останнє, що мав, що я через Академію клопотавсь про пенсію, що дещо (сот зо три) таки й дано було їм на прожиття. Усе забуто і тепер чомусь я на всій вині, що вона з Тулубом не помирилася. Правду говорить Кримський, що «ни одно доброе дело не проходит безнаказанно». Але найгірше, що над могилою такої сумирної людини такий колот ізбито. Насміялася з небіжчика доля в образі лютої баби, що й цілий вік йому життя труїла!

19 жовтня. З Праги повідомляють, що 27 жовтня мають святкувати ювілей Ст[епана] Смаль-Стоцького. Довелось писати йому адресу, хоч і не люблю я цього роду поезії. Адреса вийшла така:

«Українська Академія наук щиро вітає свого члена, ординарного академіка, професора Степана Йосиповича Смаль-Стоцького, з сорокаліттям його науково-літературної діяльности.

Сорок літ невсипущої й високоплідної діяльности на користь української культури та низка визначних наукових праць – проходять нині перед нашими очима. Ви, Вельмишановний Товаришу, маєте за собою великий багаж науково-культурного набутку, з якого ще довгий час користатиме наша наука. Найбільше своєї сили і праці положили Ви на пробудження та усвідомлення нині знов уярмленої Буковини, але й ціла Україна, без огляду на кордони, споживає плоди Вашої діяльности. «Буковинська Русь»,

* Далі закреслено: робота.

нариси з історії українського письменства, як [і] знаменитий аналіз Котляревського «Енеїди», нарешті Ваші філологічні праці – це тільки невеличка частка з того, що Ви дали Україні і що тривким здобутком увійшло до спільної скарбниці української науки і культури.

Засилаючи на нинішнє свято української науки своє товариське вітання, Українська Академія наук бажає Вам, Вельмишановний Товаришу, довго ще працювати в сфері любих Вам наукових питаннів. Разом з тим Академія наук висловлює нестеменну надію, що прийде той час, коли найвища наукова установа України побачить Вас серед тісного гурту ближчих своїх співробітників і безпосередньо користатиме з великого Вашого наукового досвіду – на збагачення скарбниці всеукраїнської науки».

Тож доля сміх собі робить: хоч як не люблю я цього ювілейного фразерства, а часто мушу писати оці ювілейні привітання, бо нікому...

Написав до М.Вайнштейна (Чернігів) через Лозієва, що поїхав дофотографовувати Шевченкового Щоденника. Частину з фотографованого в Києві зіпсував і треба кінчати вже в Чернігові.

21 жовтня. На завтра викликають до Харкова О.Курило. Це в справі правописній, бо вона належить до підкомісії, якої головою харківець – Синявський. Знак, що незабаром має бути пленум комісії – отже знов доведеться їхати до Харкова. Це плутає мої плани й перебиває в роботі, а її ж і так занадто багато: Словник, Шевченко, редактування українських письменників, редактування збірників (Шевченків, Кулішів, декабристів і ін.) etc. Та нічого не поробиш!

22 жовтня. Був у «Березолі». Йшло «За двома зайцями» в спеціяльній переробці. Переробка, хоча й натягнута на копил сучасности, але зроблена поганенько, нелітературно, майже без змісту. Зате чимало «трюків», особливо в постановці. Поодинокі актори грають непогано, деякі місця виходили незле, але в цілому мимоволі питаєш себе: навіщо це все? Навіщо затрачено таку силу енергії, роботи, заходів? Чого ради гибель сія бисть?. І відповіді не дає «Березоль», що зайшов не знати куди, вперся в

сліпий мур і топчеться на однім місці. А в результаті – українського театру немає. І публіка це оцінила: театр – це пустиня аравійська, в якій то там, то там сиротливими оазами стирчать поодинокі люде. Чоловіка зо сто на ввесь величезний театр – більше не було. І це ще, кажуть, публіки багато. Позавчора на новій п'єсі Куліша «Комуна в степах» було чоловіка з двадцять. Це особливо промовисто виглядає, коли порівняти з останнім виступом Саксаганського, коли театр ломився од глядачів і не зміщав усіх, хто бажав бути на виставі. І надало ж Курбасові, до всього іншого, взяти театр, в якому взагалі українській трупі було б важко грати, а надто такій специфічній трупі! Пусткою смердить од цього «нового» театра, що як ті білі фараонові корови – проковтнув український театр, але сам на тому анітрохи не здобрів.

Листи до: Рєзанова, Покровського, Науменкової, Немировського*, С.В.Тобілевичевої, Дроздюка.

23 жовтня. Перше засідання Правописної підкомісії. Доповідь О.Курило. Палкі змагання, бо тенденція доповіді – утрировка українського правопису й мови. Не обійшлося й без скандалу. Ганцов зчепився з Тимченком, останній образився, почав кричати, совати кулаками, нахвалятись, що «він покаже». Одно слово, показав себе якнайкраще. Насилу я спинив цього півня. Ну, й публіка в нас! Антік...

24 жовтня. Підготовляв матеріяли бібліографічні (щодо записок Наукового Товариства ім.Шевченка) для Вол[одимира] Дорошенка. Переглядав «Записки» і листи М.Грушевського до мене з періоду до 1906 р. Дуже дружні, іноді аж зворушливі листи – повні, правда, всяких доручень. Аж не віриться якось, щоб ми так могли листуватися. Як міняються часи і ми разом з ними.

25 жовтня. Був у Лаврі, ходив по печерах. Це вперше після семінарії, отже, з паузою принаймні років на тридцять. Враження досить темне, хоча можна тільки дивуватися працьовитости й невибагливості старих наших ченців, що власними руками такі грандіозні ходи під землею повикопували. Цікаво, що теперішні

* Далі два нерозбірливих прізвища закреслено.

совітські правила знають тільки екскурсантів, а не прочан. А тим часом ці «екскурсанти» здебільшого хрестяться й прикладаються до мощей, як і давні прочане. Побут дужчий за всякі хитромудрі накази.

В Лаврі катастрофа за катастрофою. Вже од літа тільки було дві пожежі, тріснула з бані до землі одна з наріжних башт, а оце цими днями перед друкарнею провалилася земля і, здається, самий будинок осідає. Думаю, що це стане за джерело для нових легенд на тему – сам Бог карає нечестивців і свята Лавра западається! Згадані новини поки дійдуть на села, можуть у грандіозній формі прибратися легендарних переказів.

Листи до Айзенштока, В.Дорошенка, Пашети.

26 жовтня. Вернувся з-за кордону акад. Птуха й сьогодні робив доповідь про свою подорож. Вибратися з комуністичної вітчини було тяжко, їхати ще тяжче, а жити там на місці (в Римі) так само не легко – і все дякувати чудовим порядкам любої вітчини... Побутова картина безладдя, безглуздя, ледарства й недбальства, а разом рекламности й самохвальства з оповідання вирисувалася так рельєфно, що варто було б запротоколювати ціле оповідання. На жаль, часу на це не маю.

Я цікавився політичними стосунками в Європі. Виходить, ніби після конференції в Локарно справу замирення в Західній Європі скінчено. Німеччина увіходить до Ліги Націй і Європа одним фронтом стає навпроти «Совітів». Наслідки цього можуть бути надзвичайні. Дехто, як німецький генерал Гофман, пропонує війну: Європа, мовляв, не може далі терпіти, щоб величезна країна стояла поза економічним оборотом, як джерело сировини і споживний ринок, а тому вигідніше пожертвувати сотнею тисяч людських істот і кількома міліярдами грошей, а таки ввести ту країну до загального обороту. Інші гадають, що абсолютна ізоляція, в яку вступає тепер СРСР, сама примусить її піти на далекосяглі уступки, і таким чином до війни не дійде. Просто буде виживання большевизму. В усякому разі йому ніби – капут. Чичерін обиває пороги у буржуазних урядів і даремно: приймають його холодно (і в Польщі, і в Німеччині); тепер він прохає авдиєнції у Бріяна.

Ця ситуація, мабуть, і пояснює ту метушню, якісь непевні заходи, спроби і т.і., що помічаються тепер у совітських кругах.

Цілком можливо, що наближається рішучий момент, коли словами вже нічого не діб'єшся і доведеться на якісь діла зважитися урядові, що від діла ретельно тікав і все розмінював на гучні лозунги. Ознаки цього ясно виявляються у тому зневір'ї та втомі, які все частіше пробиваються крізь звичайні фрази, заучені пози й традиційне хвастовство. Ніби справді щось нове почувається в затхлому повітрі... Як будемо живі – побачимо.

Недавно мені переказувано, ніби Чубарь десь мав промову, в якій зазначив, що тепер вони повинні зробити ставку на українську інтелігенцію, притягти її на роботу – аж до відповідальних посад. Хтось із слухачів ніби завважив: адже українська інтелігенція з нами, вона навіть декларації писала... «Ах, лишіть, товаришу, дурниці, – з досадою одмахнувся Чубарь. – То скандал, а не інтелігенція з її дурними деклараціями. Говорю про справжню давню інтелігенцію, а не про тих кар'єристів, вискочок, перефарбованих по кілька разів. Нам треба справжніх чесних людей, а не тих, що до нас підлабузнюються»... Може це й вигадка. А може й не вигадка, бо збігається вона з фактами й настроями останнього часу.

27 жовтня. Почався зимовий сезон: злодійства й грабунки на вулицях знов криком кричать про себе. Довгі темні ночі укривають темних людців і сприяють їхній роботі. Вже кілька було голосних випадків, коли пороздягано людей на вулицях навіть не дуже глухих і не дуже пізно. Міліції, звичайно, не докличешся – її не видко. Правда, я помиляюсь – видко: в дверях кожного «Ларька» та «Сорабкопа» сидить по міліцейському: стережуть спекулянтське добро, а поза тим нехай собі воля Божа діється... Мабуть, єдина в світі держава, де так дбають про торгашів: якесь торгашське царство розсілося та тільки про себе й думає. Аж ось коли прийшла відповідь на одвічне питання: «кому на Руси жить хорошо». Нарешті знайдено щасливців.

28 жовтня. Почали сьогодні в Києві продавати горілку таку саму міцну, як була царська. Під установами «Укрдержспирту» тягнуться довгі хвости: охочих випити знайшлось багато. З вигляду це здебільшого пролетарії. Мабуть, на ніч половина Києва буде п'яна. Перекупки на базарі, кажуть, христосувались та вітали одна одну з «горілочкою справжньою». Революція замикає свій круг.

По інших місцях почали продавати нову горілку раніше, ніж у Києві – і всюди радість і довгі хвости. В Москві, кажуть, було щось ніби погром навіть – з радощів, мабуть. Певне через те в Києві й вагалася адміністрація і тричі за сьогоднішній день забороняла і знов дозволяла продавати горілку. І хочеться, і колеться... Та, мабуть, таки більш хочеться, ніж колеться, і пияки таки свого доскочили. Загробна тінь Вітте може тріумфувати.

Пише мені з Харкова Кримський: «У нас у ВУЦВК викрилася пікантна несподіванка: виборці заявили, що вони вибирали на члена ВУЦВК простого селянина Яворського, а не проф. Матвія Івановича, тільки що проф. Матвій Іванович швидше встиг узяти в секретаріяті членський квиток. А втім, мабуть, роз'яснять так, що обидва будуть членами ВУЦВК. Це значить – сам себе вибрав цей спритний чолов'яга...

29 жовтня. Послав листа Кримському. З приводу того, що Семковському наша канцелярія й досі не послала повідомлення про обрання його на члена-кореспондента. Виявилося, що повідомлення послано ще 6 травня. Але виявилося також, що послано його на Головнауку, – установу, де хазяйнує отой самий спритний чоловічина, що тепер тріумфує, ніби Семковського не обрано. Висновок у мене такий: коли він умудрився обрати себе на члена ВУЦВК'а, то ще легше було йому *не* обрати до Академії Семковського, себто просто затаїти повідомлення. Тим паче, що йому самому кортить потрапити до Академії, а потрапив Семковський. Жох, а не професор!

По місту тріумфальний настрій, а надто в низах. Причина цьому – «риковка», словесний новотвір, що зразу покрив собою і святу горілочку, і оковиту (терміни старосвітські), і монопольку, і самогон (терміни новосвітські). Багато матеріялу для фольклору подасть оця знаменна подія. Дещо запишу тут.

У школі юний піонер намалював скривлену пляшку з людською головою і другу – бадьору, що стоїть взявшись в боки з шапкою набакир. Підпис: «Смерть самогонові, слава риковці».

В «кооперативах» (!), що хвацько торгують горілкою. «А ну вилазь, Николаша!» – каже пролетарій, вибивши пробку й гологаючи любий напій. – «Дай Боже здоров'я Рикову, що подарував нас «риковкою», – каже другий. «Ленін – сукин син: і сам не пив, і нам не давав. А от Риков молодець: і сам вип'є, і нам дасть».

Термінологія встановлюється така: сотка – «октябренок», півпляшки – «піонерчик», пляшка – «комсомолець», четвертина – партієць. Так і вимагають по корчемних «кооперативах» (теж новий тип!): «А дайте-но мені октябренка»... «А мені партійця»...

На базарі баби й торг забули. Випивають та похваляють. «Пропили ото Миколая, а тепер – совітську власть пропиватимемо!» І не просто випивають, а так, щоб міліціонерові видко було: тепер, мовляв, не вкусиш!.. Міліціонери здебільшого одвертаються... мабуть, із заздрощів. А втім – і вони надолужують. Кажуть, що першого ж дня, коли почали продавати горілку, зчинився якийсь бешкет на Хрещатику. Докликались, нарешті, міліціонера. Але він ще збільшив бешкет, бо сам ледве на ногах держався. Прикликали другого, третього, четвертого... Бешкет розростався, міліціонери почали між собою битись. Довелось якусь спеціяльну частину викликати, щоб забрала охоронців порядку.

А то стоїть на базарі міліціонер. Підходить до його шкляр напідпитку і з двома «комсомольцями» в кожній руці. Міліціонер стидливо одвертається. «Ти чого стоїш тут?» – пристає шкляр. – «Для порядку», – мимрить охоронець ладу, – за вами наглядати». – «Як же ти, сукин син, наглядаєш, коли не бачиш, що я вже ввесь заробіток пропив?»

В майстерні у шапошника чекаю свого замовлення. Заходить напідпитку новий замовник. Торгується довго, уперто. «Та що вам жалко за добру річ заплатити?» – «Не жалко... а де ти їх візьмеш тепер, коли кожен карбованець на риковку пускаю. Та ще яка штука: хочеш випити – беруть з тебе; напився – штрахвують. От і виходить: двічі з нашого брата заробляють!»

Здається мені, ця подія значно прискорить процес одмирання совітського режиму. Навіть голосні слова, лозунги, – а вони ж тільки й зосталися – швидко вимокають у алкоголі. Який вже тут комунізм, коли він з п'янства наживається, «двічі заробляє!» Обиватель на це добре зважає і починає за панібрата поводитися з страшним колись комісаром. Справжнє обличчя його побачив – і страхи минаються. Та й для того ж – noblesse oblige,* одне слово – усе в свою норму увіходить!

---

* Стан зобов'язує (франц.).

30 жовтня. Мали ми сьогодні гостя – «знатного иностранца». До Києва приїхав Луначарський — і завітав до Академії. Довелося його водити по установах та показувати і розказувати. На щастя, несподівано повернувся з Харкова Кримський, то моя роля була цілком пасивна. Луначарський робить незле враження – звичайний російський інтелігент. І – а це тепер так рідко трапляється – не дозволив собі жадного нетактовного слова. Навіть словесністю большевицькою не пописувався.

В Кіно (!) – так тепер зветься колишній університет – сталася комічна пригода. Луначарського «ректор» теперішній, Карпека, обдарував документами на «почесного студента» і в промові висловив надію, що цей «студент» допоможе Кіно насамперед російськими підручниками. Луначарський подякував за те, що його, «колись справжнього київського студента «ушановано» почесним студентством». Що ж до обов'язків, які це на його накладає, то це його лякає. Київській школі «годилося б обернутися до мого любого колеги, тов.Шумського по допомогу, а так само дбати про розвиток не чужої, російської, культури, а своєї власної, української». Таку науку дав «українізаторам» народний комісар освіти з РСФСР. Не знаю тільки, чи зрозуміли вони. Люде це все грубошкірі: словом їх не проб'єш.

31 жовтня. За Луначарським не встиг учора докінчити розмову з Кримським про Харків та харківські новини. Сьогодні кінчили. Власне, нового нема, а все по-старому: брешуть, обманюють, перетирають старі плітки та нові вигадують. На засіданні ВУЦВК-а було кілька неприємних моментів: завважали урядові, що всенародна освіта – то лиш слова, тикали рилом у таку непочтиву установу, як Держвидав. І характерно, що рупор од радіо, який передає промови у ВУЦВК'у на площу, під таке тикання моментально німіє або белькоче щось незрозуміле. Москва порізала сильно українські кошториси. Не помогли ніякі протести – ні самого Шумського, що їздив до Москви, ні цілого раднаркому УСРР. На всі протести, – звісно: Москва на сльози не одаря, – одна відповідь: треба брати справи на всесоюзний масштаб, а не обороняти сепаратні інтереси. І тому Москва має все з верхом, а самостійні республіки, між ними й Україна, дістає дулю навіть без масла. Це зветься – всесоюзний масштаб... Шумський

збирається, на знак протесту, йти в одставку. Але це, певна річ, становища України, як колонії московської, не змінить.

В зв'язку з урізанням кошторисів має бути зменшено й асигнування на Академію. На видавництво, замість 86 тисяч, мають дати тільки 38 тисяч, або й менше. Так само зменшено й інші асигнування. Платитимуть нам, принаймні якийсь час, по-старому, себто дрібницю. І це натурально: можна кричати про науку, але ж по суті – кому вона з комісарів потрібна?! Про статут і штати Академії так само нічого ніхто не знає.

Василенкову справу ніби вирішено добре. Кримському пощастило здобути папірця од ВУЦВК'а, що його од усіх обмеженнів одзволено. Може аж тепер Яворський вкуситься за язик. А може нову витівку вигадає.

Багато й ще дечого розповідав Кримський, але то вже з сфери пліток, Грушевськіяди і т.і. Надокучило вже про це записувати. Згадать хіба, що Петровський переказав скаргу Грушевського, ніби Кримський не дає йому робити нічого, а Яворський, коли його махінація з членством у ВУЦВК'у викрилася, нахвалявся, що повіситься. Бреше, вражий син; такі як він не вішаються. Хіба що вішають...

Базар співає, нову пісню:

Двадцять восьме число
Усем міром потрясло...

Бо 28-го почали горілкою торгувати!

Написав листівки до дівчаток-тулянок (Ляля і Льоля), П.Чикаленка, Д.Левченка (Одеса).

1 листопада. Дістав запросини на збори Червоного Хреста. Не ходив. Зелена нудьга у них, та й якимось занадто тверезим духом тхне: це зветься «советская общественность».

Увечері диспут на тему про становище і розвиток української літературної мови з доповідями В.Ганцова та А.В.Ніковського. Народу набралося близько 1000 чоловіка: питання, видимо, цікаве. Але диспутанти поводилися не геть-то добре. Особливо невдалий виступ М.Гладкого (мітингова промова!) та Кримського (сервілістичні пасажі).

4 листопада. Лист од О.І.Лотоцького, – перший за кілька останніх років. Раз чи два озивався він прикровенно, підписуючись

своїм сином, а це вже за власним підписом. Боявся, щоб мені не пошкодити – наче мені щось може пошкодити! Велику радість мені справив цей лист, самий факт, що я знов побачив те характерне писання, і багато згадок викликав він. Адже, мабуть, ні з ким ми так часто во время оно не листувалися, як з Ол[ександром] Ігн[атови]чем. Треба буде якнайшвидше одписати, хоча він прохає не одповідати з тих самих причин, з яких мен' не писав. Але це байка! Все одно в книзі живота записано мене твердо, та й не звик я ховатися з своїми зв'язками.

Написав до В.М.Перетца та В.Герасименка.

Ходили до Луначарського скаржитися на українізацію вчителі-росіяне. Він заяву взяв і сказав, що відповідь дасть публічно. І справді, на зборах учительської спілки виступив з промовою, а в ній зазначив, що українізація мусить бути, що це основа розвитку української культури, що всі, хто на Україні живе, повинні знати мову українського народу. «Хто ж не хоче вчитися – хай їде з України: ми знайдемо усім таким місце й роботу у Великоросії». Така відповідь учителів-русопетів мало потішила.

5 листопада. Вчора у нас інтимним гуртком святкували 25-літній ювілей В.В.Виноградова. Засиділись за вечерею до пізнього часу. Ювіляр був зворушений, та й усім багато чого пройшло у згадках зворушливого і сумного: така вже професія лікарська. Якось так сталося, що цей захожий калугер, як сам каже, інтимних приятелів має тільки серед нас, українців. Зробила це його небіжка жінка, що твердо держала в родині український курс, – дуже це у нас рідко трапляється.

Почав був листа до О.І.Лотоцького, та ювілей перебив. Скінчу завтра. Багато чого знайшлося б йому написати, – на жаль, у листах доводиться тепер більш задовольнятися «фігурою замовчання».

Засідання Відділу. Кримського якась муха вкусила – не розберу, яка. Цілу годину ми з ним змагалися про одну очевидну справу, і наперекір очевидности Відділ, отой мовчущий збір, потяг за Кримським. Мені досадно не те, що не по-моєму сталося, а те, що зроблено дурницю, яка ламатиме конструкцію академічної установи. Справа про установу, що має на меті студіювання Західної Європи й Америки. Щось безмежне, неокреслене, з широкими і занадто разом вузенькими завданнями (курси чужих

мов, наприклад – яке до них Академії діло?) і разом малонадійне щодо складу співробітників – Відділ убгав у рамці комісії. Це non sens. Не знаю, як ми з цієї дурниці виплутаємось.

6 листопада. Кримський сказав сьогодні, що вчорашня ухвала нікого не задовольнила. Те ж саме чув я й од ініціятора справи, Ф.Савченка. Одна з звичайних мертвих постанов. А ролі Кримського все ж не розберу. Навіщо ж тоді він за неї так розпинався?

Телеграма з Харкова. Викликають на правописні збори, на 10 листопада. Гуртом вирішено одним днем опізнитися. Дуже мені ця подорож не на руку. І так вельми я з роботою заплутався, а тут ще з тиждень дурнісенько пропаде.

7 листопада. Жовтневе «свято»... Ходять з червоними прапорами – не надокучило ще! Та *правда: це єдине, що лишилося* ще від жовтневої «перемоги», дарма що великих слів велика купа ще й досі лунає з газетних шпальт та ораторських трибун. Опріч «словесности», нема вже нічого. От це хіба довжелезні «хвости» перед крамницями з «риковкою» вчора: то «пролетаріят» готувався до свята... Я просидів цілий день дома, кінчаючи коректу Шевченкового Щоденника. Аж очі од цієї коректи вилазять. Доводиться часто з лупою додивлятися до дрібнісенького писання (на фотографії, хоча воно і в оригіналі мов маком засіяне). І хоча читав 6-7 корект, усе ж не поручуся, що не проминув чого з цього надзвичайно оригінального писання.

8 листопада. Новини з Курбасового театру. Всі актори, на чолі з самим Курбасом, уважають свій напрям за помилковий, себто кажуть, що його колись вимагали обставини, але тепер вони вже минули і що треба через те міняти курс. Всі вони признаються, що од їх з усіх боків вимагають і іншого репертуару, і реальної постановки «Уявіть – навіть робітники запитують нас, чому ми не ставимо класичного репертуару», – з дивуванням признаються Курбасові учні. Замовлено нашвидку переклад «Ромео і Джульєтти». Видимо, нюхом учули, що вже не можна морочити (не публіку, бо вона давно їх розкусила), а тих, від кого залежать субсидії. І тому нагло заходилися міняти курс. Але в одному поки що не здаються: українського репертуару поки ще сахаються, як і сахалися: не приспів бо час, видко...

А час біжить прудко. Недавно був якийсь селянський з'їзд і «Березоль» запрохав депутатів до театру: ми вам покажемо «Комуну в степах». – «Тільки не комуну!» – в один голос одповіли дядьки. «Комуна в степах», бойова драма сезону, провалилась, це визнає вже й сам Курбас і борсається, не знаючи, куди ступити і з чого знов почати.

9 листопада. Балакав з Макаренком про його справу. Чоловіка викинули з посади, цілий рік ліплять обвинувачення, посадили були навіть до тюрми, потім випустили, чотири слідчих перемінилося – і нічого зліпити не можуть. Останній слідчий, викликавши обвинуваченого, власне, признався, що справи не може довести. Почав він з усяких дрібниць і на них скінчив, натискаючи, що за Макаренком є чисто формальні переступи: не записав куплене перо (!), не ті витратив гроші, щоб полагодити дах, коли в музеї лило просто на картини. «Це злочин! це злочин!» – показував слідчий. І розгорнув цілу програму сучасного курсу. «От я як роблю. Влітку повідомляють мене, що в Боярці вбито чоловіка, треба виїхати на слідство. А як у мене грошей на командирування не було, то я й не їду. Минає день-другий, труп починає «пахнути» – я не їду. Минає третій-четвертий, труп розкладається – я не їду. Минає ще кілька день, усі од того трупа тікають – я не їду. Аж на восьмий день дістав гроші і виїхав... Або от іще. Не вистачило у мене паперу. Я запираю камеру, розпускаю службовців. Чотири дні не ходимо на службу. Потім дали паперу, і ми аж тоді почали працю. Отак і вам треба було робити», – навчав слідчий обвинуваченого, який, щоб урятувати картини од дощу, «не ті» гроші витратив. Власне кажучи, ці розмовники могли б помінятись місцями, і слідчого треба б посадити на місце обвинуваченого принаймні за «італійський страйк», коли не за найсправжнісеньке злочинство. Мабуть, так само міркували і ті харківські судді, яких тепер судять кілька десятків чоловіка за хабарництво, пияцтво і всякі службові злочини. Але й це не злякає таких ретельних службовців, як оцей слідчий. Поки така буде система – будуть і такі службовці.

10 листопада. Виїздимо гуртом до Харкова. Ну, та й не хочеться! Та вже днів зо три, з чотири доведеться помучитися.

21 листопада. Повернувся з Харкова. Застав силу заплутаних справ і купу листів. Не знаю, коли я те все порозплутую й поодписую. Хіба що зробити так, як колись зарадив був собі Куліш і листуватися з людьми не листами, а «телеграмами». Ну, та й це, мабуть, не поможе.

22 листопада. В Харкові замість 3-4 днів, як думалося, перебув мало не два тижні. Нарада тяглася мляво, помалу. Невважаючи на те, що кожного дня було по два засідання, зранку і ввечері, робота посувалась як мокре горить. Причина – поганенька організація, непідготованість. Доповіді харків'ян були або невдалі, або трактували не питання правопису, а все інше, опріч правопису. Бувало, що доповідники й зовсім не приходили. Це все заплутувало навіть найпростіші справи. А потім здіймалися безкінечні балачки, серед яких і той лад погасав. Говорили не слухаючи одне одного, розмазували вдесяте те, що допіру було сказано, або години витрачали на справи ясні як день Божий. І в кінці – підняттям рук вирішали наукові питання, часто випадково і випадковими голосами, і аж вирішивши – бачили, що зробили дурницю, од якої треба назад вертатися. Так, спочатку викинули були, не знати за яку провину, літеру щ, а потім знов привернули їй права. Взагалі – безладдя й хаос.

Це все коштує державі, та й не мало. Всім учасникам, навіть тим, що ні пари з уст не пускали або приходили на шапкобрання, плачено добрі гроші. Кажуть, що правописна реформа коштує вже близько 10000 крб. А свого часу Академії треба було асигнувати всього 500 крб. – і досі правопис був би давно готовий і безперечно краще укладений, ніж таким колективним способом. Та тоді цієї мізерної суми не знайшлося – ніби на те тільки, щоб тепер удватцятеро викинути. А скільки ще буде викинуто – і не злічити. Що ж поробиш – система... А система сходить уся на те, що плакали, мовляв, людські гроші.

Ще добре, що одмовилися од ідеї ширшої конференції. Уявити собі, що зібралося б 500 невігласів і підняттям рук голосували б правописні питання!.. Але врешті всі побачили, що це ні до чого. Бо коли 30 чоловіка, до того ж хоч трохи підготовлених, сиділо за цією роботою 10 день, то скільки б тому парламентові правописному сидіти довелося б. Отже буде скликано ще раз той самий пленум комісії, який остаточно затвердить вироблений

тепер проект після того, як його буде зредактовано. Все ж менше буде розмов і витрати грошей і часу.

23 листопада. Харків – місто пліткарів, спекулянтів і балакліїв – і тепер блискуче себе виправдав. Ніде ніякого пуття добитись не можна було. В одному місці говорять одно, в другому інше, і всі загалом брешуть та одбріхуються, аби роботи не робити. Між іншим, знов уперто ходить чутка про переїзд уряду до Києва.Кажуть, що цим разом ініціятиву подала... Москва. Сталін ніби сказав Шумському: «Що ви там у Харкові примусову українізацію заводите? Краще перебирайтесь до свого натурального центру, до Києва, то й з українізацією буде легше, і менше людей од неї терпітиме». Як бачимо – щиро-московський спосіб розв'язати питання... На це Шумський ніби спромігся зробити тільки один закид: «А як же з Донбасом бути?» – «А ми прокладемо вам, – Сталін на те, – магістраль од Донбаса до Києва, то й матимете безпосереднє сполучення». Отже, тепер, коли Москва благословила, у Харкові певніше заговорили про Київ як про столицю України. Бідний Київ! Мабуть, доведеться й йому зазнати отого столичного безладдя, що заїло Харків.

Для мене Харків цим разом підготовив спеціяльний сюрприз. У «Вістях» одного чудового ранку побачив я фейлетон В.Десняка – «Виступ академіка». Дурна, брехливо-доносительна балаканина, розрахована, видко, на повну безкарність. Багато людей стривожилось було за мене – «щоб не вийшло, мовляв, чого»; багато питало мене, як я думаю реагувати. Очевидно, ніяк, бо відповідати ніде, та й гидко з брехуном і дурнем говорити. Характерно, що в цьому виступі дехто побачив руку Грушевського, бо Десняк – його родич, та й деякі цитати йому, очевидно, хтось більш за його тямущий підказав. Я думаю, що тут обійшлося без цього мого приятеля, хоч він справді ввесь час крутився в Харкові. Десняки й самі мають причини мене ненавидіти й без чужого показу, так само як і Яворський, що тоді ж таки виступив був з публічною доповіддю такого самого змісту. А ще, кажуть, В.Поліщук нахваляється... Отже повний асортимент бруду й доносів. Друкуючи за кордоном останнє видання «Історії укр[аїнського] письменства», я сподівався, що совітська публіцистика озветься на його. Але щоб вона зробила це так по-дурному, по-штурбацькому й бездарно – цього навіть я в голові собі не клав. Нікчемні людці!

24 листопада. З харківських плітoк. Є там такий Сулима – той самий, що обікрав мою історію письменства, видавши свій конспект з тими навіть друкарськими помилками, що були в мене (Беклемишев зам[ість] Беклешов); і той самий, на якого рецензію заборонено мою коротку історію (не марксистська!). Так цей Сулима якось говорить: «один Єфремов не здав позицій і не змінив поглядів. Або він дуже розумний або заглядає далеко вперед і бачить, чим скінчиться справа; або ж дуже дурний, бо не вміє пристосуватись до обставин і зробити кар'єру. Питання не чести і честности, а лиш розуму і кар'єри»... І справді – кар'єру в Харкові усі роблять.

Справа з Шевченківським домом, на який у Києва покладено чимало праці, щоб його організувати, і якого Харків забрав до себе, щоб «не дати Києву Шевченка» – розв'язується несподівано. Харків, використавши ідею, не зміг її довести до пуття, і тепер має бути частина установ того Інституту в Харкові, а частина в Києві. Себто виходить так: ви, мужички, працюйте, а ми будемо вами порядкувати. Дотепне вирішення!

25 листопада. Кумедні чутки ширяться. На посаду ректора КІНО (Київ[ський] інст[итут] нар[одної] освіти – так треба це розшифрувати) мають нібито настановити Дорошкевича або Гермайзе. Обидва не комуністи, хоча... в гречку скакали обидва. Дехто йде ще далі і вже призначає Дорошкевича просто на комісара народної освіти. Думаю, що цим разом чутки «трохи перебільшені», але тенденція мабуть вгадана добре. Напевне, освіта – то найперше, що мусять здати комуністи, випустити з своїх рук, та це для них і найменш принадна ділянка і найменше до неї охочих серед комуністів. Тут кар'єри великої не зробиш. Це певне й зважує той vox populi*, що часто випереджає події, або хоч вгадує їх тенденцію.

26 листопада. Знов притичина з Грушевським. Він набирає собі в наукові співробітники людей, що нічого з наукою спільного не мають. Сьогодні на Відділі одного з таких співробітників, якусь Жуківську, провалили. Грушевський пополотнів і бухнув, що в цьому він бачить «зведення з ним особистих рахунків». На

* Голос народу (латин).

це я одказав, що Відділ не може зводити особистих рахунків а просто його кандидатка не має жадного наукового стану «Я маю подати особливу думку», – заявив він. «Це Ваше право», – одказав я. На тому поки що й стало Тепер треба нового доносу сподіватися.

27 листопада. «Пролет[арська] Правда» надрук вала телеграму з Варшави з повідомленням про смерть Ол[ександра] Саліковського. З чого сталася смерть – невідомо, а був він на д - во здорова людина. Це давній мій, ще з «Киевских Откликов», приятель, людина дуже хороша, чесна, хоч може занадто експансивна. Українець зроду й симпатіями, свідомим українцем став він тільки тоді, як переїхав був (р[оку]1910-го, здається) до Москви. Шевченкові роковини 1911-го року перевернули його світогляд, а потім почалося видавання під його та С.Петлюри редакцією «Украинской Жизни» і повернувся він до Києва п'д час революції вже безкомпромісовим українцем. Багато у мене особисто гарних спогадів зв'язано з цією хорошою людиною. Досадно і жалко, що помер він «не оплаканий своїми» на чужині, де, як я чув – бідував чимало, заробляючи здебільшого коректою. Журналіст з його був талановитий, хоча з редактуванням як с йому завжди не щастило: адміністрування – то не його була сфера. Уявляю собі, яке враження викликала ця якась несподівана смерть поміж еміграцією!

Написав до Ф.Шміта, Григорьєва (Полтава), П Л Ковалевської.

28 листопада. Ходить по місту анекдот про одвідини Луначарським І-ої трудової школи. Луначарський у своїй промові до школярів згадав, що він вчився тоді, коли українська мова була заборонена й буяла примусова русифікація, а тому то він і не вміє говорити по-українському. На це ніби голова школи (В.Ф.Дурдуківський) одказав, що він вчився за тих само обставин і так само зазнав на собі русифікаторського курсу, а проте і тоді навчився говорити по-українському і почувати себе українцем. Хтось дотепно вигадав другу половину й пустив між людей, і Володимира тепер часто запитують, чи то правда, що він так збрив Комісара народної освіти.

29 листопада. Неділя. Сипле, мов з рукава, сніг. Сидів дома та читав коректи, аж голова запаморочилась. Надолужив те, чого не встиг був поробити на тижні. А на черзі низка неодкладних статей, що збіглися всі на один час. Коли то я їх покінчаю, чи то пак – почну?

Стрівся вчора з «артільним батьком», М.В.Левицьким. Усе такий же балакучий – многорічивий і глупоглаголивий. Останній раз я бачив його «молодим есером» – в 1918 р., – власне, бачив і потім, на церковному соборі 1921 р., тільки тоді з ним не говорив. «Есерство» тепер мов рукою зняло і вже більше ладанцем тхне. Говорили навіть, що він збирався йти в архієреї, та, розміркувавши, передумав, бо тоді б пенсію в його одібрали. Взагалі – балаклій. Під час війни був російським патріотом на слов'янофільській запорі, за революції зробився «есером» (молодим!), тепер голосно підспівує большевикам, а потиху за золотою шапкою зітхає. Ненадійна людина.

Між іншим, почув од його цікавий анекдот. Ще був він студентом у Харкові – приїздить з Петербургу один його товариш і, цілуючи його, каже: «Прохав тебе привітати Микола Іванович Костомаров». – «Я аж оторопів, – розказує Левицький, – адже ж я, – кажу товаришеві, – не маю честі бути знайомим з Миколою Івановичем. Це мені велика честь... але звідки ж він про мене знає?» – «А навіщо знати, – сміючись одказує товариш. – Микола Іванович сказав мені: привітайте і поцілуйте першого вусача, якого стрінете на Україні. Ну, то я й поцілував тебе»... Справді, довгі вуса (правда, фальшовані трохи, бо коштом бороди) – це гордощі артільного батька.

30 листопада. Мов у дзвони б'ють – говорять по місту про пригоду з «всеукраїнським старостою» Петровським, в його останній приїзд до Києва кілька день тому. Мав він бути на якомусь звичайному мітингу в залізничних майстернях. І от зі слів навчительки, що була при тому, оповідали мені таке.

«Сидимо ми в майстернях, дожидаємо Петровського. Народу повно. Але помічаю – якийсь незвичайний настрій, щось невиразне розлито в повітрі, ніби якась змова, недоговорені слова, натяки. Давно такого не бувало. Аж моторошно мені зробилось... От приїхав Петровський, увійшов у майстерні – мертва тиша, ніхто ні пари з уст, жадного аплодисмента. Знов якась незвичайна

зустріч. Сів він за столом, кругом його почет. Виходять з гурту робітників двоє і несуть на блюді... величезну, з голову, дулю, виточену з дерева – комбінацією до Петровського. «Оце ми вам, Григорію Петровичу*, підносимо цю дулю, а ви перекажіть пролетаріятові в Західній Европі, що наш пролетаріят нічого, крім дулі не дістав». Петровський пополотнів, схопився з місця й, слова не промовивши, вийшов з майстерні. «Народ безмолвствует».

Варто було б якось перевірити це оповідання. Воно скидається на правду, бо й «Пролет[арська] Правда» днів зо три тому писала таке: «Посміхаючись, робітник Міхельман передає та доручає тов.Петровському передати заклятим ворогам радвлади велику пролетарську... дулю, що її вирізали з дерева робітники Головних майстерень». Отже, дуля таки була напевне. І коли б навіть одбулось воно так, як пише бутербродна газета, то й то дарунок дуже двозначний і великої пошани до «передатчика» не показує. Але ми знаємо звички бутербродників «вместо ура, караул кричал» і навпаки. «Ура» «Пролет[арської] Правди» дуже на «караул» скидається.

1 грудня. Почав писати давно просрочену статтю (для Держ[авного] видавництва) про Котляревського. Робота йде мляво, знехочу; доводиться мало не кожну фразу видумувати, – звичайно, як буває, коли пишеш на тему, на яку вже десятки разів писано. Нема новизни, нема інтересу, нема захоплення, бо йде не про повне освітлення теми, а лиш про пережовування старого й набридлого. Жалкую, що і взявся за цю роботу.

Написав до Ю.Нелідова.

2 грудня. Докінчив про Котляревського. Слабо вийшло, аж віддавати не хочеться. Та мусиш.

3 грудня. Взявся за складання далі й редактування коментарів до Шевченкового Журналу («Щоденника»). Текст вже надруковано, тепер черга за коментаріями. З текстом була каторжна робота. 7-8 корект, двічі слово по слову звірив з первотвором, аж очі вилазили, – і все-таки не певен, що помилок не буде. Такий

---

* Так у автора. Потрібно – Івановичу.

вже рукопис... Переглядаючи коментарії гуртом, тільки тепер бачу, яку величезну роботу зроблено, а ще більше лишається зробити. Зате ж, коли книжка вийде, то це буде подія в нашому письменстві. Я думаю, що коли забудеться до останнього рядка все, що я написав і надрукував, то лишиться все ж оце видання Шевченка. Коли б тільки доля попустила довести його до щасливого кінця так, як задумано.

4 грудня. Був Шеремщинський, один з власників «Часу». Переказував свою розмову з цензором Коганом. Як обережний видавець, він запитав цензора, чи нічого той не має, що Єфремов і Ніковський редактуватимуть деякі видання «Часу». – «Не тільки нічого не маю, а навіть похваляю: матимете добрі і совісні видання», – і розтікся в компліментах на мою та Н[іков]ського адресу. Характерно і для видавців, що запобігають думки цензорової і для цензури, що додержує такої «об'єктивности». А я з свого боку можу тільки промовити: «Благодарю, не ожидал».

5 грудня. Починають говорити, щоб вернутися до університетської системи освіти, до заснування повних гімназій, замість трудових шкіл. Погуляли в освіту – і досить. А скільки жертв од цієї гулянки! Ціле покоління неуків і хуліганів, з якими вже й большевики не знають, що робити, нарікаючи на «зміну». А далі ще гірше буде, коли ця «зміна» справді вийде на роботу – без знання, без уміння й охоти до роботи, без дисципліни, розбещена й деморалізована вкрай, зате з привичками до легкого, підсоложеного життя. Лозунги революції для неї фраза, за якою нічого не стоїть.

Вже другий місяць у Харкові тягнеться судова справа над суддями-хабарниками та злодіями. Мало не сотня обвинувачених, усе здебільшого партійці, заслужені перед революцією люде. Страшна картина занепаду й деморалізації!

6 грудня. Помер Блакитний-Елланський, маленький чоловічок з величезними претензіями; українець з числа тих, яких руками большевики свого часу руйнували українську культуру – письменство, пресу, театр, видавництва. Переметнувся до большевиків з шовіністів (навіть псевдонім – Блакитний); в 1919 р. писав українські патріотичні вірші, а потім в тих самих віршах

позмінював «Україну» на «Комуну» і так випустив. Це, очевидно, щоб натхнення дурно не пропадало... Співробітничав у гетьманському «Відродженні».

На його, на мертвого, покладено «знаки ордена Червоного Трудового Прапору»... Що за дикунська любов до цяцьок і брязкотелець! І що за гидотна обрядовість кривляк навіть перед ли цем смерти! Кому це потрібно і навіщо?

8 грудня. В неділю, 6-го, відбувся диспут на тему про театр та шляхи його. Ті, що виступали з промовами, говорили здебільшого про «Березоль», про його недоступність для мас, рафінованість, антидемократичність. Одповідав «сам» Курбас. Одповідав слабо, хоч і нахабно. Протестував проти «інси уац'й» щодо антидемократичности, казав, що йому нема жадно о діла до публіки – хай собі не ходить у театр; і не треба, мовляв, і як останній аргумент – що він у питаннях мистецтва солідаризується з «партією» (читай: комуністами). Вийшло слабо, істерично і жалюгідно. Курбасівські артисти дуже з свого проводиря розчаровані.

Наслухався дурних претензій од Дорошкевича за те, що Микола сьогодні читає у мене на комісії доповідь про Куліша під час заслання в Тулі. Дорошкевич цю тему також розробляв і чомусь уважає її за свою монополію. От іще дубова голова! А Миколина доповідь вийшла пристойна.

9 грудня. Історія з диспутом про театр має своє продовження. Один з артистів, Василько, режисер, подав свою думку про якісь деталі в постановці. Курбас одкинув – я на те не пристаю. Коли Василько завважив, що у них же колектив, а не самодержавіє, цей галіціянин раптом скричав чистим російським язиком: «Пашол вон, паразит!» Картина.. «Паразит», що смів мати свою думку, справді вийшов з театра і тепер кінець історії, певне, буде або в суді, або на розгляді професійних органів... Розклад, очевидно, все дужче дається взнаки.

10 грудня. Засідання Відділу. Особлива думка Грушевського – нерозумна і з нахилом до бреху та наміром виставити провал Жуківської як особисті (з ким – не говорить) рахунки Дістав одсіч. Усі, хто голосували проти таємно, тепер заявили одверто,

чому так голосували. І ефект старого лиса, що нападав на таємність, увесь пропав. І одверто більшість так само пішла проти його.

Листівки до Перетца, Айзенштока.

14 грудня. Цілі дні сижу над коментарієм до Шевченкового Щоденника. А робота ніби все росте та й росте. І кінця-краю їй не видко.

Був у міліцейському районі: якийсь міліціонер одібрав у Льодика ковзани (новий спосіб грабунку), то треба було назад їх забрати. Нічого, звісно, не добився, ніхто нічого не знає. Старорежимний поліцейський участок. Всенька атмосфера та ж самісінька. Тільки що безладдя більше та огидного формалізму стільки, що навіть участок «старого доброго времени» б не витримав – луснув би. А ці нічого – витримують і процвітають... Доведеться кинути справу, хоч жалко хлопця, що таким несподіваним способом дістав першу лекцію «міліцейського права».

15 грудня. Мало бути засідання Істор[ично]-літературного Товариства, пам'яти О.Я.Конiського присвячене (25 років од дня смерти). Через заверюху мусив одікласти, бо, певне, не багато б людей зважилося пробиватися через замети та кучугури снігу. Зате в театрі, де виступав Саксаганський у «Чорноморцях», народу було повнісенько: і заверюхи не злякалися. У Курбаса ж порожнісенько, невважаючи на те, що місця в театрі мало не дурно дають: 2 крб. 50 коп. ложа! І ніхто не хоче. Розкол, здається, йде далі. За Васильком мають охоту вийти й ще дехто. І це добре: швидше б закопаний був цей труп смердючий, що його держить непохованим злочинець Курбас.

16 грудня. Стоїмо, здається, перед грошовим, а може й усяким іншим банкротством. В банкових сферах великий заколот: шукають способів на рятунок і, звичайно, нічого не знаходять. Пророкують упадок червінця, та вже, власне, він і почав падати, бо на це натякає дорожнеча, що все зростає, хоча органи урядові й галасують про боротьбу з спекуляцією своїх же таки рідних трестів. Про них, правда, стидливо мовчать, а говорять про спекуляцію взагалі.

Є й інші натяки на якесь загальне «неблагополучие» серед ко-

муністичних кругів. У своєму посланії до загального з'їзду Ком[уністичної] партії з'їзд українських комуністів («КП(б)У») говорить про «панічний настрій декого з товаришів, про якийсь ухил од заповідей ленінізму, що повстав у – страшно вимовити! – самому Ленінграді». Що саме таке сталося – ще невідомо, але щось сталося і, як зважити на галас, сталося щось серйозне. Може бути це щось стоїть у зв'язку з катастрофічним фінансовим становищем; може якісь і міжнародні чинники своє діють. В усякому разі газетно-офіціяльне «гром победы раздавайся!» бринить дуже мізерно і мінорно. Офіціяльна брехня почувається як ще ніколи. Теж труп. І потроху розкладається. І смердить, що й видержати трудно.

Цими днями, кажуть, у київському комунальному підприємстві почали вимагати для службовців прибавки. Робітники також це вимагання підтримали. Тоді комуністи рішили, що треба розколоти цей єдиний фронт на класові частки, зібрали мітинг робітників і почали їх соромити за те, що вони йдуть у гурті з своїми класовими ворогами – службовцями. Ефект вийшов несподіваний. Робітники заявили, що і вони, і службовці однаково терплять од комуністичного уряду, тоді викинули з президії комуністів і ухвалили послати делегацію з вимогами до Харкова. Кажуть, що голова комунального відділу Алексієв (комуніст) вже полетів з своєї посади. Невідомо тільки за що: чи за те, що не задовольнив робітників, чи за те, що так «розпустив» їх. Швидше за друге.

17 грудня. Був суд між Васильком та Курбасом. Суд професійний. Курбас насамперед заявив, що він особистої справи не дозволить торкатися: на те, мовляв, є суд офіційний – у народного судді. Далі привіз із собою стенографа і говорив під його, себто – «для нащадків». Намагався ввесь час нагадувати про контрреволюційність Василькову і вимагав, щоб ці його обвинувачення стенограф записував. Одно слово – фруктом цілком із совітського погляду дозрілим себе виявив. Звичайно, що з такого суду нічого не вийшло, та й не могло вийти. Попереду пробував Курбас запросити до себе Василька на обід і так за чаркою помиритися. Не пощастило – заговорив про контрреволюційність у мистецтві. Дурна голова не тямить, що тепер вже навіть у большевиків з таких обвинувачень сміються.

Написав до Перетца, Бутника-Сіверського та Степаненка. А на столі стос лежить листів, і я не знаю, коли на них поодписую. Нема часу взятись.

18 грудня. По місту говорять про розбрат у Комуністичній партії. Ніби Зінов'єв, Каменєв, Красін – всі ладні йти на уступки, тільки кожен у свій бік тягне. А Бухарін проти всіх: коли, мовляв, ви говорите, що у нас капіталістичний устрій, державний капіталізм – то бувайте здорові: нам не по дорозі. Сподіваються великої колотнечі на близькому з'їзді. Епігони починають себе виявляти, як і слід епігонам.

Поставив собі телефона. З 1920 р. у мене його не було, та й не треба було, бо ні з ким говорити. Тепер знов, щоб не гаяти часу на побігеньки, можна телефон використовувати, бо вже багато по місту телефонів.

19 грудня. Деякі комуністи напідпитку почали говорити про близьку війну. Ніби на весну конче почнеться. Чому? – «Столкнулись два мира»... Ото і всенька відповідь. Не багато. І це ми давно вже знаємо. Не йметься щось мені віри, щоб наші «переможці» насмілилися знов воюватися. У війні ж їхня найшвидша погибель була б.

У Курбаса, кажуть, поставлено на чергу на вигнання Орисю Стешенкову, Гаккебуш, Сердюка та інших «не учеників» Курбасових. Щоб не пахло й духом опозиції, хоч вони й не думали ставати в опозицію. Це зветься – «колектив»!...

У «Пролет[арській] Правді» лайлива рецензія на спектаклі Саксаганського. Підписав їх – Курбасів режисер, один із стаї славних, Кудрицький. Але найбільша пікантність у тому, що сам Кудрицький і в театрі не був, а розписує з чужих переказів. Та чого тільки конкуренція не робить!

20 грудня. Святкують сьогодні роковини 1905 р. Досить мізерне, жалюгідне святкування. Казенні радощі по казенних газетах, офіційні й офіціозні реляції, в яких одні тільки й є герої – большевики. І більше нічого. Ні найменшого піднесення, ніякого безпосереднього почування. Як і годиться на казенних святах.

22 грудня. Засідання, присвячене пам'яти О.Я.Кониського.

Моя доповідь і згадки Л.М.Черняхівської. По-жіночому теплі і по-жіночому ж трошки хаотичні, але дуже гарно розказані. Слухали її з великим захопленням.

Написав до Юрова (Тальне, Шаулиха), Діхтяря (Диканька), до Платосі та Зарудного (Харків).

23 грудня. Знов кілька гастролів Саксаганського. Сьогодні – «Крути, та не перекручуй». Повнісенький театр, прекрасна колоритна гра і все ті самі порівняння з «Березолем». В театрі чув оповідання, що ніби якесь начальство прикликало адміністратора з Шевченківського театру, що пустив був до себе Саксаганського і заявило, що коли вони ще раз дадуть театр Саксаганському, то контракт з ним буде зірвано. «Але ж я не знав, що Саксаганському грати не можна». – «Так знайте... Він псує справи нашому «Березолю». І от Саксаганський грає вже не в Шевченківському, а в малому «Інтимному» театрові. І проте у його повно, а до «Березолю» публіки й гарматами не заженеш.

В переказаному інциденті, либонь, таки є хоч трохи правди. Якось підбігає до Андрія Васильовича Савченко, – поет з породи «услужающих», треться біля комуністів. «Ми всі (?) обурені були, – каже, – що Саксаганському дали дозвіл тільки на три спектаклі. Адже ж це все ж таки масовий театр і забороняти його не годиться. Отже ми (знов таємничі «ми») подбали, щоб Саксаганському було дозволено ще кілька вистав». Роздзвонив, патякало, урядові секрети! Досі ми знали, що царський генерал-губернатор Ігнатьєв давав колись українським трупам дозвіл не більш, як на три вистави. Виходить, що тим самим методом діє й комуністичний генерал-губернатор (на жаль, анонімний; не можемо навіть занотувати його святого ім'я (!) на пам'ять). «Екстереми ся стикають», – як писав небіжчик Франко.

Стрівся в театрі з одним знайомим, що служить в «Укрдержспирті». «Що ж це ви, – кажу, – поманули почтеннійшую публіку горілочкою та й слово ваше тепле?» – «Ні, – одказує,– горілка є, скільки хоч, тільки що вся йде на село». – «Pourquoi?»* «Хіба не розумієте?.. Обличчям до села!» – «А село що?» – «А село... село до нашого обличчя задом обернулось і як пило самогон, так і п'є – техніка, знаєте, навдивовижу, – а наша

* Чому? (франц.).

40° лежить собі». – «Як же так сталося?» – «Дорога дуже. 1 крб. 60 коп. пляшка. Комуністи одразу розбагатіти на горілці думали і більш карбованця на пляшку самого акцизу беруть. А наш дядько – практичний. «Дурний я буду 1 крб. 60 коп. за пляшку платити, коли я за 2 крб. цілого «гусака» матиму». – «Що то – «гусак»?» – «То так четвертина зветься... От цими «гусаками» й забив нашу 40° самогон. Конкурувати з ним несила!».. Істинно зворушлива картина – боротьба комуністичної техніки з саморобним «гусаком»! Теж свого роду «діялектика»...

24 грудня. Секрет істерики серед комуністів вийшов наверх. Саме одбувається з'їзд Ком[уністичної] партії і на йому – факт небувалий (!) в історії партії, як зазначають казенні газети, виступила одверто опозиція. Опозиція на сторонній погляд нікчемна і мало оправдана й навіть подекуди незрозумілива. Обидві сторони обкладають одна одну обвинуваченнями в зраді заповітам Леніна, обидві аргументують чисто талмудистськими доказами. Цікаво хіба те, що тепер в опозиції виступили недавні стовпи ленінської правовірности – Зінов'єв, Каменєв, Крупська. Та ще те, що обидві сторони, очевидно, pro foro externo*, не договорюють до краю, не розгортають ні становища, ні думок власних. Єдиний пункт незгоди може мати далекі наслідки – це вимагання, щоб робітників у партію було прийнято не менш, як 90%. Це справді страшенний для партії пункт, бо тоді, власне, не було б партії, або не було б тих, хто під назвою партії забирає собі pars leonina ** здобичі, – а це ж все одно. Ось чому такий переляк пішов по партійних лавах. Та, певне, і цим разом зговоряться і єдність партії порушена не буде – принаймні, про людське око. А проте гнилизна, видко, йде далі й роз'їдає організм, ізольований од приплива свіжих сил та єдино плідної боротьби. Без боротьби – занепад і смерть неминуча.

25 грудня. Закінчення історії з Потоцьким. Петербуржець, П.П.Потоцький захотів подарувати свою багатющу колекцію – ukrainica, мистецтво, військова наука, – книги, картини, речі. Колекцію оцінюють в кілька десятків тисяч карбованців. Є там речі

* Тут: про людське око (латин.).

** Левова частина (латин.).

– уніки. Умова – перевезти колекцію до Києва, дати приміщення й оплатити власника до життя за те, що він упорядкує колекцію, на музей її перетворивши. Ну, добре. Ухопились ми руками й ногами. Виписали Потоцького до Києва, переговорили з ним, умовилися про все, обернулися до Харкова, щоб асигнував гроші на перевіз і – стали чекати. Чекати довелося довго, з рік. За цей час Врона, – комуніст, що втерся до музею Ханенка (академічного), – зробив доноса на Потоцького, що то – колишній генерал; одірвав Музей Ханенка від Академії, а відповіді в справі Потоцького нема та й нема. Потоцький нагадує з Петербургу, пише розпачливі листи, що він не може чекати більш, ми знов пишемо до Харкова, а звідти – анітелень. Нарешті прийшла відповідь од Укрнауки. Розсудили мудрі голови так: умов прийняти не можна, а цікавіші речі Укрнаука покупить для Харкова... Звісно, Потоцький одповів на це, як можна було відповісти: не хочете, дурні, прийняти жертви, то я її віддам Російському музеєві. Там, звісно, за всі його умови обома руками вхопилися. Історія така дурна, що назви їй не прибереш. А через цю мудрість Україна втратила коштовну колекцію.

Та ж самісінька історія і з колекцією Щавинського, що теж подарував Академії. Частину ми перевезли, скинулись грішми і перевезли. Лишилися ще картини, що були на сховку в Ермітажі, які можна взяти тільки дипломатичним шляхом. І знов Харків уже років зо два воловодить, хитрує, мудрує і домудрується, що ті картини так в Ермітажі й лишаться. Виходить, щирісенька правда: краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти. Нам дурно дають, а ми й з тим собі ради дати не можемо.

26 грудня. Заходив Кричевський В.Г., художник. Теж давненько вже до мене обернувся Панченко, щоб переглянути його сценарій до фільми про Шевченка. Я переглянув – з життя Шевченка зроблено агітку. Кажу Панченкові: «Коли хочете мати агітку – маєте її. Але мені здається, що життя Шевченкове таке багате на цікаві й ефектні ситуації, що дайте саму голу правду та виставте добре, то матимете такий художній матеріял, з яким ніяка агітка не зрівняється навіть з агітаційного погляду. А втім – зверніться до Кричевського і робіть, що він вам скаже». Панченко щодо сценарію не послухався, але Кричевського все-таки запрошено. Робиться постановка. І в процесі її і самі побачили, що грубо

тенденційний матеріял не годиться. А надто, коли Америка і Берлін зацікавилися фільмою і хочуть її купити. За останній побут Кричевського в Одесі, де робиться фільма, пощастило цілком збити, як каже Кричевський, на художню стежку. Його слухають і роблять усе, чого він вимагає. А це просто запитали, чи не варто викинути грубо агітаційний матеріял і, коли він також став на тому, обіцяли це зробити. Отже, може матимемо пристойну фільму, яку не сором буде показувати й дивитися. Може до такого результату допровадило, опріч Америки та Берліна, ще й те, що досі всі «совітські» фільми, і найперше постановки Курбаса, ганебно провалилися. Так життя по голові лупить дурнів і хоч декого з їх примушує задумуватися. На жаль, дурнів з Укрнауки, здається, нічим не дошкулиш.

28 грудня. Переробляю свою давню працю про Корша. Хочу одне засідання присвятити цьому нашому приятелеві. Я раз тільки й бачив його на своєму віку, – р[оку] 1912 в Москві був у його. Цілий вечір промигнув мені як 5 хвилин. Я слухав не тільки ушима, а всією істотою і вийшов, мов зачарований. Такого блискучого чоловіка, з таким ясним розумом і шипучою дотепністю я не зустрічав ще. Розмова була на всякі теми – тут і наука, і громадське життя, і українські справи, і personalia—і всюди не вспішиш було за цим всеосяжним розумом, за його блискучою пам'яттю. Як я жалкував, що більше не міг з ним бачитися.

29 грудня. Засідання пам'яти Корша зійшло, на загальну думку, добре. Цікаві, змістовні були згадки З.Г.Моргуліса. На жаль, Кримський занедужав, і через те науковий бік діяльности Корша не був освітлений. Треба час од часу нашій молоді нагадувати про минуле і славні в йому постати, щоб не думала, що історія тільки з неї починається. А я з цим вечором ще один немов тягар-обов'язок скинув з плечей.

30 грудня. Дві наглі смерти. В Петербурзі пробував зарізатися, а потім повісився поет С.Єсенін, у Києві отруївся композитор С.Футорянський. Єсенін, кажуть, хворів на [p]enis і з безнадії порізав собі вени на руках і кровію почав був писати якусь записку. Знайдено його в петлі. Футорянський недавно оженився і підрядився жінці достачати шовкові сукні, діяманти, оздоби і, не змігши цього, волів смерть собі заподіяти.

Навіть такий трагічний акт, як самогубство, теперішні часи окутують туманом пошлости, непотрібного позерства. Ота записка кровію – до чого вона? Що це – бравурність, позерство, дивацтво? А оця смерть через жінчині діяманти!... А обидва ж самогубці були коли не комуністи, то дуже до комунізму близькі люде і, здавалося б, повинні були стояти понад міщанськими забобонами. А в тім то й справа, що в комуністичних колах, у родинному житті таке панує безпросвітне міщанство, вузеньке філістерство, гонитва за дрібними втіхами, що просто дивно стає, як може у них слово так розбігатися з ділом. Тут теж славнозвісні «ножиці». І ніяк стулити їх не щастить. З одного боку, схоластичні приписи партії. А з другого вимоги дрібненької натури. І ці фатальні «ножиці» не раз перетинають нитку життя у людей, що заблудилися в несходимих суперечностях життя.

Самогубство тепер взагалі річ звичайна. Особливо пошестю вони бувають серед сучасної молоді. Та й не дивно: що робити людям, у яких «виїли душу», мовляв виразом Успенського, спустошили інтелект, підірвали віру у все людське і так голісеньких з морального та розумового погляду й пустили гуляти по світу? Молодь тепер знає все, усього випробовує ще тоді, коли на губах молоко не обсохло, проживає ввесь капітал ще до своєї дозрілости – і жити їй нічим. Звідси розчарування, зневір'я, апатія до життя. І рахунки з ним робляться револьвером або петлею. Особливо часто буває це на половому грунті, бо та взаконена розпуста, що панує тепер по містах і весях Радянського Союзу, також вимагає плати за себе і збирає її – кровію... Ця пошесть розпусти й самогубств починає лякати навіть людей, що досі нічого не боялися. Кажуть, на останньому з'їзді Рад у Москві мав бути поданий на обміркування новий шлюбний закон. Між іншим, в законі стояло право жінки вимагати від нешлюбного чоловіка чи випадкового батька її дитини грошей на дитину. Аргументувалося ілюстрацією, що якась жінка подала до суду на двох чоловіків, бо вона з певністю не може сказати, від котрого має дитину. Суд присудив брати гроші з обох... Коли це обмірковували на з'їзді, встає робітниця і говорить, що коли треба приборкати якось чоловіків, що міняють жінок мало не щодня, то так само треба якихсь способів і «на нашу сестру», коли вона живе так, що не знає навіть, хто батьком доводиться її дитині. Робітники підтримали її – і шлюбний закон, що взаконював розпусту,

повернуто на нове розроблення. Люде починають здогадуватися, що це ж peril sociale * і що говорити про здорову націю за таких обставин – значить дурно слова витрачати.

Написав до М.Вайнштейна (Чернігів).

31 грудня. Останні відомости з комуністичного з'їзду. Полеміка. Обкладають одно одного компліментами, та присмачують промови текстами з св[ятого] писанія – творів Леніна... А навіщо? – так і лишається невиясненим. Публіка так звикла не йняти большевикам віри, що дехто й тепер говорить, що всенька ця полеміка – лиш про людське око. Щоб, мовляв, Європа бачила, що вони трохи ніби одгорожуються від Інтернаціонала, і подобрішала. Не думаю. Боротьба, справді, йде, але боротьба, в якій важко відріжнити істотне від дріб'язкового, принципіяльне від особистого. А в основі боротьби все ж, треба думати, лежить глибоке зневір'я самих большевиків щодо своєї майбутности. Але вони бояться їй просто в вічі глянути. Характерна риса – змагаються, полемізують, але хоч би хто один ясно й виразно поставив самий об'єкт змагання, означив ті розуміння, на яких вони розходяться. Ні один! Говорять-говорять, а що саме – мабуть, і самим промовцям не ясно. Якісь натяки, якісь манівці... Я думаю, що вони справді ж здають собі справу з становища, а скільки його розуміють – бояться поставити крапки над і. Може якось обійдеться – певне, кожне думає собі. А воно не хоче обходитись...

---

* Соціяльна небезпека (латин.).

1926

pik

1 січня.

Минає рік... нудний, окритий млою,
Без радощів, без ясних навіть днів.
Мов каганець, засвічений без лою,
він не горів, а тільки-но чадів...

Дійсно – чадів. Нема чим добрим згадати старий рік. Якийсь цілорічний чад брехні, спекуляції, сльота безсилля й безсилих хвастощів. І все ж мені здається, що одним роком ми ближче стали до розв'язки тієї глухої драми, що тягнеться над нашою безщасною країною от уже восьмий рік. Багато єсть тому ознак. А насамперед повне і всюду банкротство тих, що взялися будувати рай на землі, а збудували клоаку, серед якої й самим дихати стає не можна. І кожний рік, що відходить у минуле, все тугіше затягає петлю на їхніх шиях і наближає час визволення. Тяжке воно буде, в муках народиться воля, але – твердо вірю, – таки народиться.

Новорічна вечірка в Академії. Теж нудна, без радощів. Зійшлися люде докупи – і не знають, що з собою робити. «Гвоздем» були новорічні бажання. Але й цей цвях вийшов іржавий. Я взагалі боюсь, коли мої земляки пробують бути дотепними; дотепи бувають дуже сумнівні. Так вийшло й сьогодні: багато злости і мало справжнього дотепу, веселощів.

2 січня. В тісному гуртку шкільних товаришів святковано 25-літній ювілей педагогічної роботи Володимира. Для мене це не 25-літній ювілей, а далеко більший: либонь, з 1894 року тягнеться наше близьке, нерозлучне приятельство, спільна робота і життя під одним дахом. Просто аж не віриться, щоб так давно це було... Під час святкування було кілька зворушливих моментів. Хотілось мені багато дечого нагадати, але я не говорив. Багато було людей, яким чужі були б ці інтимні спогади. Не хотілося їх ув'язувати до того, що отаке далеке від сучасного покоління.

Розговорився з Гермайзе і почув од нього цікавий не анекдот, а за анекдот пікантніший факт. Здав він свою книгу про РУП «Книгоспілці». «Книгоспілка» одіслала її на цензуру до Харкова. Там передано її цензурувати Равичу-Черкаському, «історикові революції на Україні». Вернувшись з Харкова, представник «Книгоспілки» заспокоїв автора: книжку, напевне, дозволять друкувати і, напевне, швидко, бо (тут на ухо додав) ми заплатили

Равичу-Черкаському 150 крб... Колись і ми платили царським цензорам. Опатовському або Сидорову без 25 крб. сумнівної книжки, бувало, й не посилай. Так то ж не були комуністи. Може тому вони й брали всього 10 або 25 крб. Удосконалення велике прийшло з комуністичним режимом! Отже – хай живе безстидство, що пофарбувалося зверху комунізмом і марксівським методом, – цією «універсальною отмичкою», як каже один мій знайомий.

3 січня. Потрапив до рук мені номер американської газети «Народня воля». А в йому листи Винниченка з приводу повороту його на Україну. Листи давні, ще з жовтня, але цікаві саме тим, що писані – один до відомих нападів на Винниченка в совітській пресі, а другий – зараз по тому. І дивна річ: рішучий і задирливий Винниченко говорить мовою смиренного ягняти. Навіть тоді, як писав другого листа і як йому вже видко стало, чим дихають його кореспонденти та як вони не спиняються навіть перед використанням явно фалшованих (так принаймні запевняє Винниченко) документів – усе ж він смирненько допевняється у них «правди»! Не похоже це на Винниченка... І я не знаю, що думати: чи він справді такий наївний (а він дійсно буває таким іноді), чи тільки наївного удає. В усякому разі дивно читати ці листи з домаганням од большевиків одповіді. Нема чого додавати, що одповіді так таки й не діждався Винниченко.

Лист од Івана з Рокитної. Він нарешті наважився й заявив своєму духовному начальству, що відходить од живої церкви. І вже його кликано до ГПУ і погрожувано засланням. Жива церква дає свої відповіді через ГПУ... Коли ще й могло бути досі якесь вагання, якийсь сумнів щодо справжньої позиції цих «святих отців», то тепер справа занадто ясна: шпики і секретні співробітники політичної поліції – от хто ці препрославлені і православні «живці». Єпископа їхнього Георгія та й митрополіта Інокентія просто так і звуть – «сексоти» (це звичайне тепер скорочення слів – «секретний сотрудник»).

Здається й автокефалісти на те ж таки потроху сходять. Спершу Янушівський (його залякано погрозою вислати ще р. 1922) та єпископ Тарнавський, що заснували «діяльну церкву» під патронатом ГПУ. Тепер до них, кажуть, переходить вже й єпископ Стороженко. Це називається – divide et impera. І можна

ще зрозуміти отих падлюк з ГПУ, що використовують плоди такої політики. Але що думати про дурнів (і теж падлюк), що їй коряться...

4 січня. З большевицьких ламентацій на з'їзді. З промови Бухаріна довідуємось, що 30% комсомольської молоді пиячать, що серед неї засновуються гуртки з лозунгами: «геть сором», «геть невинність!». Це саме було й по першій революції, тільки що тоді це звалося «огарками», а тепер – комсомолом. І тоді в оборону «огарництва» жадного, мабуть, голосу не було, а тепер партійна держава з ними носиться, мов з писаною торбою. Правда, починає вже ніби над тим роздумувати, бо сучасні «огарки» вже й проти своїх добродіїв показують зуби. Мабуть, хутко й зовсім глека розіб'ють.

В ілюстрованому журналі «Огонек» надибав я на образок: червоний прапор з серпом і молотом і п'ятикутною зіркою. Думав був, що це якийсь большевицький трофей. Коли гляну на підпис – аж там: «Американський флаг, вывешиваемый в Мексике на доме неплательщика за квартиру». Дотепно, зло і справедливо. Це справді чи не єдиний трофей, якого безперечно здобув большевизм у широкому світі.

5 січня. Переглядав нові календарі на 1926-й рік. Особливо інтересні «святці». Тут знайдемо усіх античних і взагалі старовинних богів аж до Венери й Астарти (бракує тільки чомусь Пріяпа...), усіх героїв, царів, навіть імператорів аж до Наполеона, художників, політиків, а вже Маркс, Енгельс, Нінель (перелицьований Ленін), Володлен (так само), Кім (мабуть, «Комуністичний Інтернаціонал Молоді») – аж в очах рябіють. Здається, той, хто складав ці большевицькі святці, добре використав «Енеїду» Котляревського й жадного ймення з неї не проминув. А чого там не знайшов, додавав з не дуже буйної та багатої фантазії. Французька революція теж завела була моду на класичні ймення, але там це діялося на початку революції. Але яку скорбну главу треба мати, щоб додуматись до цього аж на «9-му році революції»! І яку вбогу фантазію, щоб не піти далі за ймення хоч і класичних, а все ж таки богів поруч із своїм непогамованим богоборництвом! Невелика пошана до великої людини буде, коли якого-небудь жуліка зватимуть Рафаелем чи Тиціяном, або спекулянта –

Марксом чи Енгельсом. Просто не розумієш, кому є час і охота такими дурницями собі голову клопотати.

7 січня. Щороку відбувається в ці дні мовчазний, але запеклий бій. Влада об'являє Різдво по старому стилю робочим днем – обиватель (робітник і службовець) мовчки це приймає, але робить усе, щоб на роботу не вийти. Йдуть навіть на хитрощі. Наприклад, зрікаються святкувати Різдво по новому стилю – і совітські газети тріумфують, добачаючи в цьому антирелігійність, – але з умовою святкувати потім день за власним вибором і вибирають той день, на який припадає Різдво по старому стилю. Так само з торгівлею. Вчора нібито був день не торговий – і всі торгували; зате сьогодні – ніби будень – і на базарах ні лялечки, так само й крамниці всі зачинені. Не розумію, що за охота давати бій на цьому пункті з явним нахилом до поразки. А тим часом це уперто з року на рік пророблюється з однаковим результатом. Сьогодні, напр[иклад], школи одчинені і по класах сидить 3-4 чоловіка учнів. Решта не приходять. Уважається проте, ніби наука відбулася. Учителі, певна річ, мусять іти до школи. Кому цей самообман потрібний?

8 січня. Вчора несподівано вечір просидів у Саксаганського. Досі ніколи я у нього не бував, хоч знайомий років більш як з 25; найближчий я був до небіжчика Івана Карповича, потім до Садовського, а вже аж на кінці до Саксаганського, який взагалі завжди далекий був од громадських кругів і серед громадянства не показувався. Вечір збіг швидко і цікаво. Господар багато співав, розповідав усякі анекдоти, – а на це він великий майстер і, мабуть, тисячі анекдотів містить у своїй голові. Цікава людина. Здатності надзвичайні. Пам'ять, якої пошукати... Дивна родина, що дала таких людей. Здатності у його переважають інтелект і часто, певне, інстинктом угадують: що сказати, а говорить цікáво, захоплює слухача – так, як і на сцені. «Заходьте, – казав на прощанні, – бо помру, то будете жаліти, що вже мене не побачите». І справді треба його використовувати, бо хтозна чи буде коли артист рівний цьому блискучому й широкому талантові.

І тим часом тепер в офіційних кругах, що мають претензію керувати мистецтвом, він не має підтримки. Та що підтримки – самі перешкоди зустрічає. Бояться його конкуренції Курбасо-

вому театрові, бо туди публіка не ходить, а до Саксаганського ломляться. Доводиться старому, заслуженому, незрівненому артистові грати по всяких другорядних театриках. Та й то не без капостей. Востаннє грав він у малому театрі на Хрещатику. Прийшла якась комісія й склала акта, що театр небезпечний для публіки. Аж коли адміністрація театру дала хабаря (150 крб. за вечір), то враз театр той перестав бути небезпечним. До серії анекдотів нашого проклятущого часу це докидає ще одну і не останню, на жаль, риску. І доводиться ж серед цих «скверних анекдотів» працювати, тратити час, сили й енергію, щоб їх перемагати. Доколі?..

9 січня. Засідання Управи Академії скінчилося несподіваною істерикою Кримського, – буквально таки істерикою. До того ж без жадного, власне, приводу, на зовсім необразливу репліку Іванця. Очевидно, нерви... Але це вже не вперше. І як мені це начортіло, що не знати куди б забіг, аби не чути й не бачити отих щоденних управських сюрпризів. Час і нерви тратяться на бозна-що – нікому не потрібні чвари. Он своєї справжньої роботи нема коли робити, а тут іще всякі дрібні дурниці, – тим дошкульніші, що дрібні і ні на що, власне, й нікому непотрібні. Коли вже для мене сяне світ визволення від цієї роботи єгипетської?

10 січня. У вівторок маю читати доповідь про декабристів. Сьогодні – неділя і я, закинувши все інше – Шевченківські коментарі, словника, коректи – взявсь тую доповідь складати. Мушу скінчити сьогодні, а не пізніше, як завтра. Бо й інша робота не терпить. Вічно те ж саме: робиш усяку роботу похапцем, нашвидку, неначе газетну статтю на коліні пишеш. Мабуть, справді таки довголітня газетна праця одригається. Не вмію економити сили чи розподіляти так роботу, щоб заздалегідь з нею впоратися. І доводиться поспішатися і завжди потім мріяти, що добре було б отак чи отак зробити.

11 січня. Таки скінчив доповідь, хоча разом мусив кінчати й пайку Словника. Зате запустив коментар до Шевченкового Щоденника. Істинно: голову витяг – хвіст угруз, хвоста витягнув – голова вгрузла. А з листуванням не знаю вже, що й робити: щодня збираюся хоч нагальніші листи понаписувати і, просидівши

до 2-ої години ночі, одкладаю на завтра. А завтра те ж святе.. Отут угруз вже найрадикальнішим способом, так що, мабуть, і не виборсаюся. Певне, мої кореспонденти не розуміють, що зо мною сталося, бо такого, здається, таки й не бувало ще, відколи листуюся з людьми.

12 січня. Засідання, присвячене декабристам, зійшло звичайно. Публіки набралося чимало і слухали уважно. Ну, тепер на якийсь час вже матиму спокій хоч од доповідей.

13 січня. «Під секретом» мене повідомлено, що О.Гермайзе мають призначити на проректора до «КІНО». Дрібничка в загальній економії сил, але дрібничка дуже характерна. Чи давно це було, як того ж таки Гермайзе повикидали були з усіх вищих шкіл і з того ж КІНО, як небезпечного «меншовика», як власть імущії не могли про його спокійно згадувати. А тепер он який, з ласки Божої, поворот стався. Правіють наші большевички, не по дням, а по часам, мовляти б так, і коли б їм нагадати ще недавнє минуле, то, певне, й вони самі б не повірили, що то вони були. Куди вони котяться – це видко. Цікаво тільки, чи швидко докотяться. Здається мені, що тут швидкість зростає в геометричній прогресії, бо один компроміс за собою десятки тягне.

Приїхав новий голова київського «виконкому» П.Любченко, – той самий, що роздягав мощі Тодосія Углицького в Чернігові й під час цієї церемонії підстрелив був себе з револьвера («чудо!»). Так із цим чудотворцем мав недавно розмову Гермайзе і переказував мені з неї дещо. Любченко дуже цікавився: «що думає собі Ефремов» і як він поводиться з радянського погляду. Гермайзе одказав: що він собі думає – невідомо, а що робить – усі бачать, бо він же мало не цілісінькі дні перебуває в Академії і працює на очах у всіх. Отже, пора людей оцінювати за працю їхню, а не за можливі чи вгадувані думки; влада повинна використовувати працю людей, а не вимагати від них якихось декларацій. Помпадурові ця думка, здається, не дуже вподобалася, бо він все ж налягав більше на думки. Ця розмова одбувалася в зв'язку з становищем в Академії. Очевидно, це нова модифікація тих розмов, що були у Андрія Васильовича з його «високопоставленими» знайомими. Академією, значить, вони так само цікавляться, як і попереду. Але найцікавіше, що й тут вони поза

розмови, до того ж таки дурненькі, не можуть далі піти. Щось фатальне лежить на цих людях, що за все беруться, до всього тичуть свого носа і нічого не вміють довести до пуття.

14 січня. Стаття в «Пролет[арській] Правді» про побутовий театр з приводу останніх виступів Саксаганського. З вихилясами та огинаннями автор таки приходить до думки, що треба дати «народному артистові» змогу грати. Слава Богу! Хоч теоретично дозволяють, бо вчора було надруковано звістку, що «окрвиконком» Київський одхилив прохання артистів дати їм на вистави, з Саксаганським на чолі, якийсь путній театр – розумілося, певне, театр колишнього «Народного Дому», відданий тепер металістам і у них повернутий на якийсь найнижчого ґатунку вертеп. Отже, стаття, мені здається, це «вірнопідданна» відповідь на ту помпадурську постанову в дусі Дрентельна та Ігнатьєва, генерал-губернаторів київських за часів найтемнішої реакції й україноборства. Вона, мабуть, і одбиває в собі ті розмови в начальственних кругах, що довели до згаданої заборони. Згадується тут і про театр Курбаса, як зразковий революційний театр, хоча й з деякими хибами, і про конкуренцію з ним побутового театру, і про його заборону, і про образу цією забороною певних національних кругів, – це все береться в лапки, ніби якась вигадка, але кінець-кінцем все ж показує деякий відгук того, що робиться. Видима річ, навіть декого з блюдолизів нудить од занадто вже неприхованої конкуренційної, сказати б, політики прихильників Курбасового театру. В ньому й треба, очевидно, шукати причини отих дурних заборон. Теж називаються «артисти»! А виходить щось ще гірше, ніж Дрентельно-Ігнатьєвщина. Бо ті ж, як не як, все ж ніби якість державні інтереси мали на увазі й обороняли (хоча й тоді почалося з доносу переляканого конкуренцією українців російського антрепренера Іваненка), – ці ж невкритими конкуренційними мотивами водяться. І ті не говорили бодай про робочих та селян, а ці блюзнірським способом святими гаслами себе закривають.

Гермайзе оповідав і ще деякі деталі з розмови з Любченком. Виявляється, що цей мудрий адміністратор чекає од української інтелігенції якихось вірнопідданчих декларацій. Забув, що вже така декларація («66») була і опріч сорому і авторам, і високим покровителям нічого не принесла. Видко, дурня нічого і нічим не

навчиш. Але мені здається, що таких от Любченків не гурт вже й між комуністами.

Хоча – хто його знає... Кажуть, що Десняк чергового доносу стріли націлив у Грушевського (з приводу його ілюстрованої історії, що вийшла років тому з п'ять) і місце тому доносові дає «Червоний Шлях». Отже ці «услужающие» ще не вгамувалися і не оговталися серед тенденцій часу. Є ще порох в порохівницях і не гнеться ще донощиків сила... Кажуть, що Грушевський ніби таки готує якусь вірнопідданчу заяву. Краще б мовчав старий. Бо переборщить і вийде новий конфуз.

15 січня. В «Житті і революції» сталася революція. Співробітники цього піврадянського вельми смирненького й угодового органу раптом зворохобилися і колективно подали заяву, що кидають працю. Редактор, Дорошкевич, опинився поміж двома вогнями, бо печуть його й співробітники, і роботодавці-комуністи. З чого загорілася ця хатня революція – сказати трудно. Здається, занадто вже по-хазяйському поводилися члени редакції з призначення і взагалі не хотіли рахуватися з непартійними співробітниками. До того ж і редактор занадто силкувався і Богові, і мамоні догодити – і не догодив нікому. Хазяїни-комуністи тепер беруться до звичайної хазяйської тактики: пробують розколоти страйкарів, залучити штрейкбрехерів і тоді вже диктувати умови. Але страйкарі поки що тримаються міцно. Може і встоять.

По місту йде чутка, що у слідчого Євгеньєва, що вертався з Харкова до Києва, дорогою вкрадено чемодан, а в йому всенька справа і документи київської міліції. Кинулися шукати і виявилося, що чемодан украли були безпритульні діти, та побачивши, що там самі папери, кинули його. Не знали сердешні, який скарб у тих паперах міститься, а то, напевне, не кинули б їх. Адже за ті папери вони десятки тисяч од заінтересованих людей одержати могли б. От до чого доводить несвідомість!

16 січня. А виходить, що недавній з'їзд комуністів не обійшовся і без українського скандалу! Виступив Солодуб і піддав гострій критиці фінансову політику СССР. Ви тут у Москві, казав він, купаєтесь у грошах, а нам кидаєте, як милостиню, що з носа спаде. Наш бюджет – то глум, ми як жебраки, повинні кожнісіньку

дрібничку випрохувати. Коли платити, так Україна перша; а як споживати, то вона остання. Такою політикою ви присилуєте нас згадати той пункт конституції союзної, де сказано, що Україна – держава самостійна... Ця заява викликала бурхливе обурення центральних комуністів. Тепер вони наляглися, щоб Солодуба зняти з посади товариша Нар[одного] Комісара Освіти і перевести до якоїсь другорядної установи – за кару. Харків послухався, але з скрежетом зубовним, і тепер по всяких всесоюзних установах українці раз-у-раз виступають з аналогічними заявами. Кажуть, що навіть Ряппо та інші не українці пішли в цих справах дуже далеко і Яворський, що перше єдиний обстоював за українізацію, тепер мало не найправіший між ними. Скільки в цих переказах правди, звичайно, важко сказати, хоча централізм московський, звісно, обурює навіть незаінтересованих людей і пхає їх од єдино-неділимческих настроїв.

Вчора й сьогодні довелось мені говорити з С.Пилипенком – теж комуніст, який для комунізму багато чим з своїх українських переконаннів жертвував і прислужувався. Тепер він – у Держ[авному] видавництві і приїхав справу з словниками улаштовувати. Теж говорить з скрежетом зубовним про централістичну політику. Так розумно повели справу, що Держ[авне] видавництво України набрало на 1,5 міл. крб. з Рос[сийского] Госуд[арственного] Издательства книжок, які зовсім не йдуть і лежать каменем. За векселі тепер треба платити і це цілком нищить Держ[авне] видав[ництво], воно виплутатись з цієї лихвярської верші не може і мусить тепер працювати виключно на те, щоб сплачувати дурний отой борг. Мусить скорочувати видавництво всякої книжки, яка не має на меті прибутку. Голова Держ[авного] видавництва не виходить з Фінвідділу, де жебрає допомоги та субсидії. «Просто сили вже немає терпіти, – казав Пилипенко. – Коли б не партійна дісципліна (!), то я б просто криком проти такого ганебного становища кричав...» Ба! Партійна дісципліна!.. Звичайно, дужчому вона вигідна. Та може колись і наші дурні Бога живого розшолопають таки, кому і для чого вони служили і служать.

З новітнього фольклору. 1) Питання: чому перейменували РКП на ВКП. А тому, що величезна більшість партії гаркавить і Р вимовляти їй важко. 2) Коли Троцького на з'їзді обрано до ЦК, то до нього підходить Каменєв і запитує: «а скільки, товаришу, коштує білет до Сухума? Бо тепер моя вже черга на лікування їхати».

Отже, обиватель смішками збуває політичні «сенсації».

17 січня. Був на «Ста тисячах» – вистава, яку я дуже люблю й якої колись я ніколи не проминав – ще в старій трупі Саксаганського. Саксаганський грав, як звичайно, з тією пасією, що така характерна для Бонавентури-Копача: аж захлинається, розповідаючи про «копили», «кам'яну фігуру человєка» і т.п. Зате Калитки так, як і не було. Ввесь час стояв мені перед очима давній образ з галереї Карпенка-Карого, цього дивного артиста, раз-у-раз рівного і такого глибокого, часом непомітного, але якого замінити важко. І так жалко було, що нема Саксаганському достойного партнера. Пам'ятаю, що коли вони в «Ста тисячах» удвох лишалися на сцені, то це був такий прекрасний дует, що можна було його без кінця слухати і слухати, аж досадно ставало, коли хтось інший втручався і порушував цей єдиний щодо краси, грації, обробленности, дотепу діялог. Такого вже я не почую.

Написав листи Петрові, та якомусь Немсадзе, що питав поради в справах літературних.

18 січня. Нова претензія до Академії од власть імущих і караули на заставах держащих, як писали в старовинних передмовах. Коротенько кажучи, справа стоїть так. К.Студинський підписав сервілістичного листа до польського уряду і підписався там як «член Української Академії наук». Тепер комуністи з усіх боків, і з високих посад, і з шпальт своїх виданнів од нас вимагають, щоб ми виключили Студинського. Ці вимагання, коли б вони тільки з цього боку і йшли, сміливо можна було б знехтувати. Але далеко більшу вагу має протест, що проти підписаних на сервілістичному акті зняло празьке студентство. Воно виключення не вимагає, але примушує спинитися уважніше над громадською стороною вчинку нашого закордонного товариша. На Спільному зібранні сьогодні й було це порушено. Про виключення, звісно, ніхто не говорив і не обороняв, але погодилися, що солідаризуватися з Студинським ми не можемо й підпис його – то справа індивідуальна, а не з доручення Академії. Разом висловлено жаль, що наші опікуни, перетинаючи до нас дорогу закордонним виданням, не дають нам змоги фактично орієнтуватися в тамтешніх подіях і витворяти про них свій правдивий погляд. Я не певен, що

на цьому інцидент з Студинським закінчиться, бо опікуни, певне, задоволені не будуть і силкуватимуться знов справу роздмухати.

Поки ми це обмірковували в Спільному зібранні, з мого кабінету якийсь митець потяг кожуха й шапку. Всі тієї думки, що тут не без хатнього злодія. Академія робиться якимсь вертепом розбійників: злодійство – мало не щоденна річ. Правда, не сама Академія: у КІНО вчора потягли аж 15 мікроскопів! Побутове з'явище совітського режиму...

19 січня. Доповідь О.Дорошкевича про Шевченка та петрашевців. Повно накручування фактів та грубої підтасовки. Хатка з карт, на яку лиш подуй – і вона розскочиться. Схотів чоловік оригінальне слово сказати, але не з його хистом це зробити. Тут треба тонкої ажурної роботи, на яку був майстер, напр[иклад], Шахматов: навіть гіпотетичні думки він обставляв таким мереживом дотепних доказів, що любо слідкувати за самим процесом його аргументації, незалежно від наслідків. Недомислена грубоватість Дорошкевича не змогла з хисткого матеріалу нічого збудувати, і справа скінчилась скандально.

20 січня. Написав невеличку статійку до Шевченкіського збірника – «Епілог до Кирило-Методієвської справи». Хтось мені—забув хто саме – давненько вже прислав був з Одеси документ з одеського жандармського відділу про кирило-методієвців. Я й використав його і недорогим коштом збув ще один збірник. Тепер ще лишається Кулішівський збірник. Але до його може не доведеться й писати. Дорошкевич мені недавно казав, що думають послати цей збірник до Харкова на цензуру, а я заявив, що я тоді не дам статті і взагалі знімаю своє ім'я з збірника. Це академічне і тому безцензурне видання. Отже я й досі не знаю, як ця справа стоїть остаточно. Врешті, коли так станеться – я нічого проти не матиму: трохи роботи під цю гарячу пору спаде з мене.

Заходив Косинка, що недавно вернувся з Харкова, де клопотався про видання своєї книжки, й розповідав про цензурні митарства. Два місяці тяглися ці митарства. Його навіть публічно судили в «Плузі» і нарешті визнали, що з невеличкими купюрами книжку можна дозволити, опріч оповідання, друкованого за кордоном («Анархіст», здається). Спеціяльно допитувано Косинку про його листування з закордоном. Одно слово, обмацали

хлопця так, що аж тремтить, розповідаючи. Дурна всяка цензура. Але під омофором совітських владик це щось ідіотичне до краю. Ідіотичність ще збільшується отим меценатством, що мають усякі «централізатори», мовлячи словечком небіжчика Смоленського. А втім меценатство, чадне й безглузде, раз-у-раз у парі ходить з дурною й безглуздою цензурою.

21 січня. Починають зїздитися на сесію Укрнауки, що призначена цим разом у Києві, при Академії. Приїдуть, набалакають сім мішків гречаної вовни, наколотять, спинять на тиждень-два роботу, та й поїдуть собі. А нам потім доведеться ту кашу їсти, що вони тут наварять. Між іншим, справу з реформою Академії не буде порушено. Півтора роки тягнеться справа і зайшла вже в якийсь глухий кут, з якого не вибратися. А «централізатори» стараються, аж підриваються. Вчора один з них, донощик з професії й падлюка, Клепатський, надрукував навіть статтю в «Пролет[арській] Правді», в якій вірнопідданчим способом доводить, що Академія не буде Академією, якщо її не комунізують. Не знав, бідолаха, що справа з реформою не стоїть на порядку денному, і дарма витратив такий, як йому здається, влучний набій. Мерзотник! А ще може більше – дурень. Бо ж і старатися треба так, щоб не перестаратися. А він кожного разу переборщить і навіть серед комуністів не може знайти вуха, що прихильно б його доноси слухало.

22 січня. Доповідь Яворського президії Академії про московський з'їзд Головнауки. Ніби там були поставлені справи про стосунки між всесоюзними та місцевими установами, в першу лінію про всесоюзну Академію наук, і вирішено так, як того бажала українська делегація. А саме: всі установи переходять на місцевий бюджет і тільки ті підприємства, що мають всесоюзне значення, можуть користуватися і з всесоюзного бюджету; або ті, що не до снаги поодиноким державам, мають асигнування з спільних коштів. Всесоюзні установи повинні будуватися не зверху вниз, а навпаки – знизу догори, шляхом федерування теперішніх установ. Всесоюзними установами повинні бути не тільки московські установи, а й по окремих республіках. «Ми, – сказав Яворський, – вже маємо на увазі деякі з українських установ перевести на ранг всесоюзний». На запитання, які саме – він

одказав, що рано їх тепер називати. Тоді присутні заявили, що в першу лінію треба на такий ранг перевести Українську Академію наук, щоб цілком знищити практично гегемонію Російської Академії. На це він одповів ні се, ні те, очевидно ухиляючись од відповіді.

З новітнього фольклору. Дія діється у вагоні, що йде до Москви. Один жид хвалиться, що везе крам, другий – якісь проекти, третій – що їде до родичів у гостину і т.д. Дійшла черга до старої жидівки. Виявилося, що вона нічого «не везе», не має в Москві ні родичів, ні знайомих. «Чого ж ви їдете?» – запитують здивовані супутники. «Та, бачте, людина я стара, мені вже помирати час, – то я хочу померти отам у Москві між своїми людьми».

23 січня. Сесія Головнауки, призначена на вчорашній день, не розпочалася. Перше засідання перенесено на сьогоднішній ранок. Але коли зібралися делегати і численна публіка, то вийшов якийсь тип й заявив: «т.Ряп[п]о зайнятий, а тому відкриття відбудеться ввечері». Так і розійшлися ні з чим. Такого свинства не дозволяли собі навіть старі бюрократи.

Одбулося засідання аж увечері. Промова Ряп[п]о тяглася цілісіньких три години, а про що – не скажу. Про все і ні про віщо. Якийсь примітив. Нахабним, самовпевненим тоном торочив усякі дурниці, рясно присмачені обов'язковою большевистською словесністю. У цих офіційних ораторів виробилася вже, видко, відповідна психологія: нехай що скажу – публіка з'їсть, бо мусить. Споритися все одно ніхто не буде, бо не посміє. Офіційний промовця нашого часу – це вже типова постать, яку конче зустрінеш на кожному з'їзді, на кожному зібранні. Через те так багато й б'ють язиками на цих зібраннях, що дбають не про діло, а про те, щоб промова була довга і відповідала вимогам большевистської красномовности. Власне, те, що Ряп[п]о розвіз на три години, можна було сміливо сказати за 15-20 хвилин. І де вони вчились говорити, оці спеціялісти на балаканину?

Засідання одбувалося в тій залі, де колись засідала Центральна Рада. Я навіть сидів на тому самому місці, яке займав як член Центральної Ради. Багато бачив і облич, що й тоді бували тут. Але яка різниця!.. Правда, говорили й тоді понад усяку міру, але все ж почувалася бадьорість, ентузіязм, молодість. Нічого нема в цьому старечому мурмотанню, що вже вивітрилося до останнього і нікого не запалює. Sic transit...*

* Так минає... (латин.)

24 січня. Чергова фантазія серед комуністів. На Захід треба махнути рукою. Ні революції, ні перевороту там не зробиш. Прогнив занадто гнилий Захід. Отже, всі надії – на Схід, уся революційна енергетика там! Тільки через Схід можна оновити світ, запаливши комунізмом Китай, Індію, Японію... Не дурно Хвильовий у своїх статтях так смаковито говорив про «азіятський ренесанс», до якого й ми, українці, і свою краплю меду докинемо. А оце Тичина заходився вчитися японської мови, а Козицький намагається якісь східні композиції творити... Вони – не комуністи, але поперед комуністів забігають. І не питаються навіть, чи буде з того яке пуття, як Тичина навіть і вивчиться (навсправжки, звісно, не вивчиться) японської мови. Що з того зміниться – невідомо.

Цікаво, як сам Китай відповідає на ці фантазії. Сьогодні по газетах повно подробиць про арешти большевиків на манчжурській залізниці, про оточення совітського консула в Харбіні. Чичерін вже розчинив свій «вас-іс-дас» і написав чергового ультиматума. Мабуть, і Схід безнадійно загнився і не розуміє того добра, що готує йому большевицька братва з Хвильовими та Тичинами. В усякому разі цікаво, чим скінчиться оцей китайсько-радянський конфлікт, попереджуваний черговою фантазією.

На сесії Головнауки питання про Академію стане тільки в формі її операційного плану. Ухвалено, щоб з відповідними доповідями виступили секретарі Відділів. Отже мушу писати доповідь. Сьогодні, певне, її й закінчу, певнісінький, що нікому і ні на що вона непотрібна. Данина невстриманій балакучості наших панів.

25 січня. Сиджу на з'їзді Головнауки, слухаю – і аж сам собі дивуюся, до якої міри ми, як громадянство, збідніли духом, занепали, знизилися безмірно. Як ми одвикли думати і говорити, не кажу вже – чинити як громадяни. Які ми позбавлені тепер власної ініціятиви, власної особи навіть. Досить якому-небудь Ряп[п]ові (а що таке Ря[п]по з громадського погляду?) сказати якийсь трюїзм, досить йому признати справедливість 0,001 того, що ми всі на власних хребтах переболіли – як уже люде чудуються: та він

же, далебі, по-людськи говорить!.. Афоризми «коні їдять овес», або «Волга вливається в Каспійське море», з яких кпив собі небіжчик Чехов, здаються тепер мало не вершком мудрости, коли виходять з начальственних уст.

Правда! Говорить по-людському!.. Скільки страшного в цьому і для громадянства, і для режиму, що так теє громадянство збезкровив! Громадські з'їзди ніколи, доки моя пам'ять сягає, не одбувалися з такими настроями, як тепер. Навіть до 1904 р., не кажучи вже про ввесь період після 1905 р., коли ми вже навчились були говорити мовою мужів і громадян. І от тепер, за «комуністичного ладу», все це забуто, люди розучилися говорити одверто й сміливо, харамаркають по-старечому й дивуються чеховським афоризмам. Коли б ми не бачили інших наслідків сучасного режиму, а тільки оце загальне на всіх язиках мовчання та хвалу та горлання партійних нахаб, то вже з одного цього можна б справедливу скласти ціну нашому комунізмові.

А поза цим не маю чого говорити про самий з'їзд. Нудота, трафарети, «обов'язкове сквернословіє», підлещування, то вміле й легеньке, то цинічне й одверте некомуністичної частини з'їзду і самовпевнене нахабство комуністичної, страшенне вбожество думки – от що панує на з'їзді заступників од науки. А це ж ще кращий складом з'їзд, це ж сіль землі радиться!.. Що ж на інших буває!.. «Аще соль обуяєт – чим осолиться?». Звичайно, я розумію, що це «обуяння» тільки зверху посіло людей, що воно швидко зслизло б за кращих умов, що глибше там воно й не має такої сили, – але ж невимовно сумно стає. За що боролись ми з царями, за віщо накладали головами святії мученики волі, що з того виросло? «Рута, рута, волі нашої отрута». Під принадними тільки гаслами, та й то не завжди.

26 січня. З новітнього фольклору. Варіянт до записаного недавно пояснення, чому перейменовано РКП на ВКП. Тому, що жиди мають звичай перед смертю міняти ймення...

На з'їзді та ж таки нудота.

27 січня. Інцидент з С.О.Івановим. Я не був під час його промови, тільки коли прийшов, Яворський, нахилившись до мене, каже: «допіру говорив Іванов... така чорносотенна промова,

якої ще не бувало». Я спершу навіть не зрозумів був, про якого Іванова мова, бо асоціювати «чорносотенство» з добре мені відомим С.О.Івановим, звісно, не міг. Яворський ще кілька разів нашепки вертався до цього сюжету – видко, він його муляв, – кажучи, ніби той кричав, що «нам замазують рота, а ми таки будемо кричати». Це трапилося вчора. Сьогодні наших комуністів прорвало. Під час доповіді проф. Єгорова, коли він висловив подяку Іванову, почулися запитання: «а в чому ви згоджуєтесь з Івановим», а потім з місця Клунний, груба скотина, іронично муркнув: «ну, звісно, у всьому». Єгоров спалахнув. «Я не дозволю виступати тут з якимись натяками. Коли маєте що – говоріть просто». Яворський, що головував, почав зацитькувати Клунного. Попрохав слова «в особистій справі» С.О.Іванов, і тоді тільки я зрозумів, що шиплять на його. Схвильованим голосом старий професор і поважний колись діяч заявив, що він ніколи не дозволив би собі робити порожні демонстрації перед цим високим зібранням, що накидуваних йому слів про «замазування рота» він не говорив, а сказав буквально тільки от що: досі ми мовчали, тепер, бачу, є вже змога говорити – так давайте ж говорити. На цьому справа й закінчилася. Характерно, як чутко реагують комуністи на все, що здається їм опозицією. І характерно ж, як нечутко ставиться теперішня публіка до питаннів про вольність слова. Інцидент дрібний, але тяжке по собі полишив враження.

28 січня. День цей я переболів у буквальному розумінні слова. Почуваю себе просто слабим, розбитим, морально пригніченим. Виступала на з'їзді Академія. Кримський мав зробити загальну доповідь про стан роботи і плани, а секретарі Відділів – про конкретний операційний план. Кримський з самого початку взяв непевний тон: замість високого тону й ширших перспектив, зайнявся дрібницями, копійчаними рахунками. Наші цілком конкретні плани, звісно, не могли надолужити тієї хиби в загальній постановці (хоча і Палладін, і Яворський мені особисто й говорили, що мій план скомпоновано виразно й уміло). Далі встряв Ряппо з полемікою, так само дріб'язковою, а подекуди й брехливою проти Кримського, виказуючи в дечому, що він просто не зрозумів Кримського. Проте говорив різко. Враження огидне од того менторськи-начальницького тону, яким він свої уваги

проказував. Трохи підняв був настрій Грушевський. Невважаючи на деякі сервілістичні нотки, все ж його промова ставила академічну справу на широкий принципіяльний ґрунт і давала ширше освітлення академічній роботі. Потім були привітання од партійних кіл, промовляли Постишев та Любченко. Ці молоді «генерали» надзвичайно самовпевнено поучали сивих «учених», як їм поводитись і як провадити науку, щоб подобатись комуністичній владі. Було в їх словах і дещо здорове, резонне, але загальний тон невігласів, що розперезалися, почуваючи свою силу, псував усе. Єдині достойні виступи були – Постернака та Крилова. Але найгірше, коли Кримський почав ув останньому слові одповідати на записки од авдиторії. Запитання були або провокаційні, або ж – ще гірше – гнусно-донощицького типу. «Чи є в Академії комуністична ячейка і що робить президія, щоб її витворити?». «Хто такий Президент Академії, де він живе і чому його нема на пленумі?». (А Липський же був найакуратніший із президіума). «Чому обрано на академіка професора духовної академії Міщенка і чи швидко він візьметься до роботи?». На ці запитання Кримський і давав (на жаль, давав!) відповіді, і соромно було слухати і ці запитання, і відповіді. А були такі запитання, на які навіть Ряп[п]о казав не відповідати, напр[иклад]: «Чи думає Академія вжити заходів, щоб на штатних співробітників обирано не родичів академіків, а по конкурсу?», – натяк, очевидно, на Грушевського, Кримського та Липського, що мають родичів серед співробітників Академії. Коли я слухав усю цю каламутну плутанину пліток, наклепу, зведення особистих рахунків – на мене наче хто цебер помиїв вилив. Це робиться публічно! Це роблять співробітники Академії! Роблять анонімно!.. До чого доходить розтління нравів, опадлючення людське! Думаю, що ніколи іншим часом не наважилися б люди ні ставити публічно такі запитання, ні одповідати на них. А тепер – усе можна, все дозволено. І кожен охочий з утіхою залазить кому хоче в душу й вимагає сповіді! А потім приходять невігласи й починають нотації читати. Осудовисько якесь, а не з'їзд.

На цьому закінчився з'їзд, бодай вдруге не було такого. Ряп[п]о знов більш години, на розпрощання, розводив усякі трюїзми, вигукував загальники. Добре ще, що не примусили співати «народний гімн», – я думав, що не минути вже й цього. Гидкий [дух] лишився після цього публічного позорища.

29 січня. Мав зранку «серйозну» розмову з Яворським. Власне, почав я з того, що мав одповідати на грубого мені листа з Головнауки, але вирішив, щоб не плодити непорозумінь, не одписувати, а поговорити особисто, як Головнаука приїде до Києва. Од цього перейшов на справу Макаренка, охарактеризував свинське поводження Врони, таке ж саме поводження Головнауки щодо Археологічного Комітету влітку, щодо пропозиції Потоцького, спадщини Щавинського. Тепер ви розумієте, чому я, як Неодмінний на той час секретар Академії, мусив вам написати, що за таких обставин, коли Головнаука втручається у всякі дрібниці й дискредитує Академію перед підлеглими установами – Академія не може брати жадної відповідальности за роботу. Яворський кілька разів перебивав мене заявами, що те сталось, коли його не було, що він бачить сам, що зроблено не так, як слід, що Врону за 2-3 місяці поженуть з Музею. «Але від цього практично справа не міняється, і, напр[иклад], дар Потоцького од нас утік», – заперечив я. «Знаєте що, – одповів Яворський, – сьогодні ввечері відбудеться засідання президії Головнауки. Зредагуйте самі ті постанови, які Вам бажано перевести – і даю слово, вони будуть ухвалені». Закінчилась наша розмова компліментом з його боку, що він «завжди думав і говорив, що з Є[фремо]вим можна робити справу, бо він у вічі каже те, що думає».

Увечері дійсно я прийшов на засідання президії з готовими резолюціями і за 5 хвилин перевів те, що Головнаука маринувала по 1-2 роки! Он як робляться тепер справи. Мало в цьому втішного. Бо спершу треба вилаятись, щоб чогось досягнути, а це ж не завжди фізично буває можливо.

30 січня. Засідання Відділу. Яворський, як підлеглий Відділові керівник катедри, давав звідомлення про діяльність катедри. Цей галичанчик субординацію розуміє. Де його пиха й ділася! Сидів на краєчку стільця, w pol dupka* і, червоніючи, скромненько розповідав і вислухував уваги. Йому страшенно хотілося виступити з доповіддю публічно і він з образою жалівся перед тим Багалієві: «Як Вас, то й запросили виступити з доповіддю, а мене то й знехтували». Багалій на цеє одказав, що то, певне, тому, що він не належить до співробітників Академії. Цим, може не хотячи, ткнув

* На півзадка (пол.).

Яворського у найболючіше місце, бо ж йому страшенно хочеться бути обраним на члена-кореспондента. Кримський не від того, щоб, з політиканських причин, його обрати; і Грушевський також готов підтримати, аби лиш інший хто його запропонував: на цьому він також свої плани будує. Доводиться мені бути в опозиції, і Яворський про це знає. Може цим пояснюється і та уступчивість, з якою він погодився зо мною в справі моїх рахунків з Головнаукою: так, звичайно, перемагають опозицію. Тільки щодо мене, то він помилився.

1 лютого. Боком вилазить мені пленум Головнауки. За цей тиждень так позапускав роботу, що не знаю, за що й хапатися. А про листи, нагальні, неодкладні – нема вже чого й говорити. Не знаю, коли теє й видихаю.

Прийшло з Харкова запрошення на пленум Шевченківського інституту. Рішив не їхати. Одно те, що взагалі це дурна вигадка, зроблена тільки в піку Києву і нашому проектові Шевченківського дому при Академії, а друге – подорож тепер ще більше заплутала б мене з роботою. Нехай хто інший їде.

Чув сьогодні оповідання про те, як провадиться цензура української книги. В[идавництв]о «Час» подало на цензуру Шевченкового «Кобзаря». Викликають представника. Приймає його молода жидівочка і тикаючи пальцем у відповідні сторінки «Гайдамаків» («Яремо, герш-ту, хамів сину» ... і ін.), авторитетно робить вирок: «Цього ми пустити не можемо». – «Ну, так викресліть». – «Ні, викреслюйте самі». І представник викреслює... Облагороджують «Кобзаря» тепер з другого боку. Тільки робиться тепер ще простіше і... цинічніше. Бо царський цензор просто креслив, куди рука сягала, а совітська цензориця робить це чужими руками і до того маніфестуючи, що «Шевченко – наш, большевицький, поет». Виходить куди колоритніше од якого-небудь хабарника Сидорова. Правда, щодо хабарів, то й теперішні беруть не згірше. Ріжниця знов та, що Сидоров, узявши, було, зробить діло; а Равич-Черкаський («історик революції») взяти взяв, а рукопис Гермайзе про РУП таки заборонив. Теж цинічна ріжниця.

2 лютого. Державне видавництво нову встругнуло штуку: припинило всі видання, опріч підручників... Між іншими припи-

нено і ті два збірники, Шевченківський та Кулішівський, над якими я ночами сидів, щоб їх зредагувати; припинено і бібліотеку класиків, якої декілька випусків (Котляревський і ін.) ще рік тому здано було видавництву до друку. На кожне видання ці новітні шахер-махери акуратно складали писану умову – на те лиш, щоб її зламати. Якась диявольська установа, або – краще – нечувано шахрайська під маскою державности: найкращий символ сучасної шахрайської державности, що одвертий цинізм довела до ступеня найвищого цинізму. Визиск і нехтування робітника, надто розумового, ніде не практикується в таких цинічних формах, як у нашій «робітничій» державі і захисту шукати нема де, бо... та що там і казати! Єдиний спосіб – більше не мати діла з цими шахраями, хоч це значить позбавити себе й останньої змоги друкуватися: вони ж, ці шахраї – монополісти друкованого слова... Хороше становище, нічого казати! Просто не знати куди б забіг із цього совітського раю, збудованого «для робітників і селян».

3 лютого. Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люде хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це – кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко зрушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... «А те далече...» поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір, коли я з ювілейної вечері рискнув піти ночувати додому, бо тоді краще було вдома не ночувати... І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, – в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю.

В «Пролет[арській] Правді» в звідомленні про літературні підсумки минулого року (ч.21) натрапив я на фразу вже не ювілейного тону. «Б.Антоненко-Давидович оцінив методу доповідача (М.Зерова) як літературне назадництво, що яскраво виступає, коли зробити аналогію між методою М.Зерова та академіка С.Єфремова». Отже не втямлю – чи я вже «назадник», чи може щось ще гірше. Спитаю, як зустріну, Антоненка...

4 лютого. Жінка, що ходить до нас на роботу, розговорившись, розповіла своє життя за останні роки. Вона – сестра в перших відомого ватажка повстанців Орлика, а сама заміжем була за комуністом, що був в сільській раді. З одного боку тремтіла за чоловіка, а з другого – допомагала братові. Він часто у них переховувався, підгодовувався, а потім знов ішов у ліс до товаришів-партизанів. Треба було хитрувати, щоб запобігти зустрічі двох ворогів, бо обидва свідомо ставилися до подій і уважали кожен другого за ворога. Вся молодь на селі була за повстанців. Старіші держалися пасивніше і не розуміли, що то за Україна, про яку говорила молодь. Та й сама Гандзя не вибирала між братом та чоловіком; просто їй «жаль» було й одного, й другого.

Розповідала ще про те, як вона 1921 р. возила гроші сім'ї свого сільського лікаря аж до Одеси і чого натерпілася. А таки довезла й віддала. «Часом, розказувала, думка була: а що як не оддати, а собі забрати? Але, хвалити Бога, довезла і віддала». Гроші були запечені в хлібі і вона ввесь час тремтіла дорогою, щоб хто не видер того хліба. Ця проста, несвідома, молода жінка виявила більш чесности й навіть, коли хоч, героїзму, ніж багато-багато хто з наших так званих проводирів народу. Навіть проти спокуси перед чужими грішми встояла. А скільки ж то старих партійних робітників перед цією маленькою штучкою розбили лоба й репутацію! Саме от тепер у Харкові з'явився Семен Вітик, лідер української с[оціял]-д[емократії] Галичини ще з початку 900-х років. І, невважаючи на запальні совітські промови, а може саме й через їх, од нього невимовно «смердить нафтою». В його недавньому минулому є спекуляція бориславськими нафтовими джерелами, яку цей запальний с[оціял]-д[емократ] провадив, бувши в уряді Західної України. Тепер – комуніст. Шага ламаного не варт цей нафтовий комуніст перед звичайним учинком простої селянської жінки.

Вчора й сьогодні писав на тему «Шеченко – Гоголь» для коментаря до Шевченкового Щоденника. Вийшла чималенька стаття може з $^1/_2$ аркуша.

5 лютого. Цілісінький день перебивали мені і заважали працювати. З горя взявся до листів і написав до Д.Дорошенка, П.Чика-

ленка, Валентини Гриневої. Може чи не зроблю цим початок відповідям на ті стоси листів, що лежать у мене на столі і сокрушають мене своїм виглядом. За останні місяці я майже нікому не писав і дуже запустив листування. Треба буде хоч потроху збувати ці залеглости.

7 лютого. Листи до Перетца В., В.Кричевського та вчителя Шостака (Львів).

Вчора одбулося в школі святкування Володимирового ювілею, впоряджене його бувшими учнями. Ще грозить кілька святкувань. Замучать бідного.

8 лютого. З новітнього фольклору – на тему про перелюднення в Москві. Коло мавзолею Леніну появилося кілька фигур, ходять, оглядають, вимірують. Вартовий до них: «Що робите?» – «А хіба не бачите?» – «Документи!» – Документи всі як слід. Ходять, вимірують. – «А навіщо це вам?» – питає вартовий. – «Та, бачите, громадянине, тут не порядок: один таку велику площу займає, а тут її на цілий Совнарком вистарчить».

9 лютого. Читаю вечорами, а сьогодні й скінчив, том I матеріялів та документів у справі декабристів (Видав[ництво] Центрархіва). Дуже цікаві ці документи і як негарно вони малюють цих людей, яких столітня традиція оточила ореолом геройства. Навсправжки – звичайнісенькі, маленькі люди. І як багато вони говорять на слідстві і як охоче розповідають усі таємниці, навіть ті, що їх слідчі й не знали, і як необережно заплутують людей, близьких і далеких! Од деяких просто зрадою тхне. Видко, що політична діяльність і боротьба з урядом потребує особливої школи, якої ще не могли мати ці перші протестанти проти царизму. Дехто з них, напр[иклад], Щепин-Ростовський, потрапили до гурту повстанців просто з непорозуміння, навіть не зовсім тепер зрозумілого. Думаю, що багатьом із декабристів опісля, мабуть, важко було дивитись у вічі своїм приятелям, про яких так непомірковано наговорили вони слідчим.

З новітнього фольклору – з приводу радости, що совітський червінець котирується на закордонній, либонь, віденській біржі. «Чи чули, за наш червінець фунт дають?» – «Ну, то як чого.

Гавна можна й пуд дати». А на ділі останніми часами червінець помалу, але твердо йде вниз. Доводиться це тим, що геть усе чисто дорожчає і до того ж систематично. Отже, це не брак того чи іншого краму, а просто зниження валюти. Кажуть, що в «сферах» це викликає великі страхи. І дійсно, це може найбільша небезпека з тих, яких зазнала совітська влада. Валютову реформу їй пощастило, заходами Кутлера, перевести блискуче. І не вдержатися тепер – це вже просто катастрофою загрожує. Отже, не дивно, що систематичне зниження курсу таку викликає тривогу в офіційних кругах. Вони розуміють, що тут на карту ставиться існування режиму, що вони проголосили таким побіденним, твердим і непохитним.

10 лютого. Заходила Л.М.Черняхівська радитися з приводу дуже делікатної справи. Український жіночий союз за кордоном обрав її на голову, бо емігранток не визнають за представниць через те, що вони не працюють у себе на справжньому грунті. Тим часом тут, звісно, не може бути ніякого жіночого союзу: є «женвідділ» – і досить. Витворилось справді надзвичайне становище: щоб справдити своє право когось репрезентувати – треба виїхати за кордон, а виїхавши за кордон, тим самим тратиш право заступництва. Тільки за нашого божевільного часу такі вигадливі ситуації можуть складатися. І головне – наші земляки за кордоном ніяк не можуть цього зрозуміти, їм і не поясниш цього, бо справді на нормальну голову це таке базглуздя, що й віри не поймеш.

11 лютого. Бурхливе засідання Відділу в зв'язку з історією в Інституті Наукової мови. Історія давня і гнусна. На попереднє засідання Відділу Інститут подав на затвердження поправки до свого статуту. Частину їх Відділ затвердив, частину одкинув. З цього зчинився гвалт і бунт. Як сміє Відділ не згоджуватися з тим, що ухвалив Інститут! Особливо дратує те, що Відділ не згодився і по суті, і з формальних причин, щоб перевести Інститут до Спільного зібрання. В розмові зо мною секретар Інституту Холодний заявив, що Інститут—це громадська організація. Акад[емік] Тутківський пише в офіційному папері, що він не може підлягати Першому відділові, тому що Перший відділ не компетентний в природничих питаннях, бо «сам Кримський заявив,

що він стільки ж тямить на природничих науках, як вовк на звіздах». (Кримський заявив справді щось інше: коли на нього покладали обов'язок організувати с[ільсько]-госп[одарську] виставку, сказав, сміючись: я стільки ж тямлюсь на виставках як...). Цю свою постанову частина Інституту послала вже до Харкова на вирішення начальству, обминувши академічні органи. Справжня громадська організація.

Вся справа, розуміється, в тому, що Інститутові хочеться здихатись Кримського, як голови, не підлягати жадному контролю од Академії, але з тим, щоб Академія покірно виконувала, що надиктує Інститут, видавала гроші й несла відповідальність... Це також «громадська» постановка справи! Інститут, установа академічна, яка ще роботи своєї не показала, а тільки претензії, складена надзвичайно хаотично, розбухла до загрозливої міри (членів має вже 260 чол[овік], невідомо коли і як обраних) – просто хоче бути status in statu*. І коли я слухав сьогоднішні дебати на Відділі, я почав догадуватися, в чому справа. Це Грушевський розгортає плацдарм проти Академії. Не пощастило розвалити просто, не вдалась атака в лоб – заходить збоку. Висовує, як звичайно, старого ідіота Тутківського, а той старанно виконує завдання тарана проти своєї ж установи. Картина, знов кажу, для мене тепер ясна. А большевики дивитимуться й радітимуть, як ми один одному лоби розбиватимемо. І таким людям треба було Академії?! Людям, що не вміють шанувати єдиного може, нехай і не ідеального, здобутку своєї культури, що готові валити все, йдучи мов овеча отара за кількома злочинними індивідуумами? Пуги їм треба, а не Академії. «Подлая нація» – тільки й лишається проказати улюблені слова Є.Х.Чикаленка.

На жаль, Відділ не став на єдину, достойну себе позицію – прийняти заяву Тутківського за одставку, і порішив передати всеньку справу на розгляд Спільному зібранню. Побачимо, що скаже й як реагуватиме Спільне зібрання. А тим часом нема такої гидоти, якої б «громадська» організація не пускала на Академію по місту; нема такого наклепу, що не став би в пригоді для цієї боротьби проти Академії. Так, істинно «подлая нація». Не доросли ми ще до того, щоб шанувати і берегти свої установи.

---

* Держава в державі (латин.).

12 лютого. Завтра кооператори заходжуться згадати своїх основоположників на Україні В.Доманицького та О.Юркевича. Прохали мене, щоб виступив з доповіддю. Хоча мені тепер так скрутно з часом, що і вгору ніколи глянути, все ж ради пам'яти дорогих небіжчиків одмовитись не міг. Сьогодні знов набік одсунув коментарі до Шевченкового Щоденника й узявсь до доповіді. Просидів день й що наново, а що з колишніх своїх писаннів викроїв тую доповідь.

Повернулися з Харкова запрохані на пленум Шевченківського Інституту кияни (я не поїхав, бо пуття в харківському варіянті не бачу). Розказують, що було не зібрання, а осудовисько. Харків, загарбавши нашу ідею, статут, принципи організації, пучкою не кивнув, щоб довести все до ладу. Не знають, що робити. Роботу покладають на Київ, а самі збираються тільки верховодити. Грошей не мають. Помешкання не мають. Призначений на директора Коряк (!) зовсім не прийшов на зібрання, хоч мав зробити головну доповідь. Другий призначенець, легкобит Айзеншток, безпорадно крутився, не знаючи, що робити. Яворський на прощання ніби сказав: «Я бачу, що це була помилка, що...» та й не доказав, – мабуть, що зв'язався з Харковом у справі Шевченківського Інституту. Те ж саме я йому недавно ще говорив, коли в Києві мав з ним розмову.

13 лютого. Ну, й кооператори! Розпочали справу з засіданням на пам'ять Доманицького та Юркевича – і не явилися самі зовсім. Прийшло публіки чоловіка з десяток. Довелося одікласти на ту суботу.

Біля Академії сичать гадюки. Розповідають усякі брехні та плітки з приводу інцидента з Інститутом Наук[ової] мови. Пізнаю руку Грушевського! Ну, та може доведеться йому прикро розчаруватися. Покопавшись у старих протоколах, знайшов я постанову якраз Спільного зібрання, що термінологічні установи мають концентруватися коло І Відділу. Під цією постановою є й підпис Тутківського. Була вона ще 1919 року. Отже, сім років цей кретин уважав за можливе коритися І Відділові, а оце 8 лютого раптом прозрів і заявляє, що він не може підлягати. Грушевський, певне, про ту постанову не знає, а Тутківський... він також ніколи не знає, що підписує. Буде в понеділок бій...

Написав до Перетца та П.Опанасенка.

14 лютого. Святкування Володимирового ювілею в його школі. Плакав ювіляр, плакали діти, плакало багато з публіки. У мене самого не раз до горла щось підступало. Справді, дуже зворушливо вітали його діти, іменуючи батьком, татом; зв'язок між ним і дітворою тісний і міцний, який так рідко, а надто тепер, стрівається між людьми. Людина, до того ж людина з серцем, хорошим чистим серцем тріумфувала на цьому шкільному святі, а це ж за наших часів, коли «свободно рыскал зверь, а человек бродил пугливо» – така незвичайна картина. І тому якось чудно й зворушливо, коли бачиш хоч на хвилину тріумф оцієї загнаної людини з серцем.

Було між іншими привітання й од шкільних «юних піонерів». Мізерний виступ, який підкреслив повну ізольованість цих «юних отприсків».

15 лютого. Одбувся на Спільному зібранні бій. Компанія невеличка, але ж чесна з Грушевського (керівнича рука) та Тутківського (таран) усіх заходів уживала, щоб себе виправдати. Про напад одразу не могло вже бути й мови, бо ми виступили просто з фактичним повідомленням, яке било самою фактичністю. Вони крутились на всі боки, брехали, фальшували документи, ударялися в патос, удавали, що не розуміють найпростіших річей, і цим так заплутались, що жадного голосу в Спільному зібранні не знайшлося на оборону славного цього дуумвірату. Хитрував, розуміється, Грушевський, Тутківський, ця тупа понура, поводився сущим ідіотом і псував Грушевському всі його часом тонко розмірковані ходи. Треба було бачити, що робилося з Грушевським, коли Тутківський не тільки сам тонув, але й його тяг за собою. Невигідний спільник, що й казати, з Тутківського! А в результаті усіма голосами проти їх двох засуджено їхнє інтриганство, доноси до Харкова, й заборонено взагалі всім установам робити щось на власнуруч, минаючи академічні органи. Одно слово, насипали їм на хвіст соли. Цікава рисочка: коли Грушевський побачив, що справу вони програли, то раптом ударив у інший дзвін і проспівав арію на тему «де згода є в семействі»: треба, мовляв, забути, простити, вибачити, об'єднатися, не лишати слідів, що компрометують когось, для історії. Я на це одповів, що цілком до цього пристаю, але сліди вже полишено – в протоколах Інституту Наук[ової] мови та в доношенії до

Харкова. Отже, коли Тутківський візьметься ті сліди ліквідувати, то можна буде й тут їх не зазначити. Цим кинув я Тутківському кінець, за який ухопившись, міг себе врятувати. Але цей ідіот і тут не зрозумів справи й удав, ніби я вимагаю од нього, щоб він свої погляди (!) перемінив. Довелось після цього махнути рукою на цього дурного чоловіка.

Вернувся я додому – і така мене огида взяла... Чим ми повинні клопотати собі голову, тратити енергію, нерви й час, над чим битися!.. Проклятий час, коли перша-ліпша каналія може тобі всю роботу перевернути, установи занапастити! І volens-nolens* мусиш ставати з ним на одну дошку, змагатись, давати одсіч, бо інакше ковтнули б без останку. Воістину проклятий час!

16 лютого. Заходивсь комунвідділ одбирати дім, у якому живу і який сам же він віддав був на власність попереднім господарям. Теж анекдотична, чи гнусна справа. Нічого з неї, видимо не вийде, бо навіть з погляду совітських законів вона ясна. Але знов – витрачай час, енергію й нерви на дурниці.

Написав до Багалія, Нечипоренка (Харків), В.Гринь.

Заходив П.Галаган. Оповідав звичайну під цей клятий час історію: кликали, пропонували бути секретним співробітником і, діставши одмову, взяли підписку, що нікому не казатиме. Це вже не перший у моїй практиці випадок сучасної «держпідлоти», кілька чоловік звірялись з тим і попереду. Оповідають, щоб позбутися ваги на душі, щоб комусь «повідати печаль свою». І жахливі бувають оці наші теперішні оповіді... Жахливі не для тих, що оповідають, бо вони чисті – нечисті не оповідають,– жахливі для держави, що зверху мажеться миром комунізму, а всередині гірш од гроба поваленого.

17 лютого. Не йде з голови учорашній візит Галагана. «Приходжу до вас, – так почав він, – як до громадської совісти». Скільки людей шукають тепер, на кого б вилити те, що накипіло на душі, і як, справді, за наші часи громадського розпорошення й зпідлення знайти цю, здавалося б, немудру втіху. Homo homini lupus...** Вовка, зрадника, предателя – знайдеш, а людини – дасть Біг...

---

* Хоч-не-хоч, мимоволі (латин.).

** Людина людині вовк (латин.).

18 лютого. Показав мені А.М.Лобода листа від Перетця з Петербургу. З тривогою запитує, що тут робиться у нас. Бо туди дійшла вже чутка, ніби Грушевського призначено на президента до Академії і двох при йому політичних комісарів. Перетц не розуміє: що Грушевського після його промови могли призначити – це так, але до чого комісари? Коли йому вірять, то навіщо здалися комісари, а коли не вірять, то навіщо призначати... Ці чутки, видимо, відбивають наші події тут. Може бути, що відбувається кампанія за президентське крісло... «Вера есть... вещей обличение невидимых» – колись учили ми в катехизісі: «уверенность в будущем как бы в совершившемся, в чаемом и ожидаемом как бы в настоящем». Тут розгадка до певної міри й вчинків цього хитрого лиса, і чуток, що з його йменням сплітаються.

19 лютого. А грошей нема. А червінець потроху, але певною ходою спускається донизу. А ціни на все ростуть та й ростуть. Державні фінансисти вже розпочали найзвичайнісеньку біржеву спекуляцію, щоб підтримати курс червінця. Випускають золото, щоб збити ціну на його, а потім знов скуповують, як звичайнісінькі маклери з чорної біржі. Але цими днями сталася прикра пригода. Випущено було золота на 50.000 крб., а коли кинулись, щоб його назад одкупити, то тільки тепленьке місце знайшли. Спекулянти збули його за кордон. Наслідок – арешти поміж діячами чорної біржі. Але насамперед хай би догадались самі себе арештувати: такі ж самісінькі спекулянти, як і ті з чорної біржі.

Дочитав «Обреченные», утопійний роман Клода Фарера. Кінчається «страшно», але одна маленька деталь усі страхи розбиває. В кінці автор з quasi*-науковим виглядом пускає в діло машинку, що без сліду нищить десятки тисяч людей, бо розкладає усе органічне. Батько героїні знайшов тільки легенький слід ноги, де вона стояла. Але ж, напевне, була на ній браслетка, обручка, або хоч гудзик металевий... Так само й на інших десятках тисяч, що зникли без сліду, а повинні лишити по собі бодай ті цвяхи, що ними їхні чоботи були підбиті. На дрібниці спіймався. Автор-англієць або німець, певне, такого б недогляду не допустився.

Написав до М.Слабченка (Одеса) та В.Перетца.

---

* Нібито (латин.).

20 лютого. Одбулося засідання, присвячене пам'яти Юркевича та Доманицького. Кооператорів знов зібралось не багато. Моя доповідь була першою, і слухаючи далі, побачив, що вона була цілковитою дисгармонією з наступними: ті намагались «орадянити» небіжчиків.

21 лютого. Вчора вітали Володимира в тісній інтимній компанії. Я так «навітався», що не пам'ятаю, як заснув, і не ночував дома. Це вперше на віку зо мною така оказія трапилась... Воно, звісно, почати колись треба, але все ж ніби негаразд вийшло. В результаті маю сьогодні страчений день, бо болить голова й нічого робити не можу, та нечисте сумління за такий пізній початок мочемордської кар'єри.

Написав до Петра й до М.Чернявського.

23 лютого. Понад три місяці тягнеться вже процес харківських суддів. Тепер одбувається фінал цієї справи. Сьогодні в «Пролет[арській] Правді» стаття з цього приводу, – треба думати, трохи зм'якшену картину вона подає, але й то жах бере за те, в чиїх руках ми опинилися. Видатніші підсудні – здебільшого партійні комуністи – і не було такого злочину, який би не лежав на їхній совісті, яким би вони себе не заплямували. Навіть автор статті (Ахматов, – до речі, й сам здається не дуже чистий, бо я знаю, що і в Києві дають хабарі за одзволення з ДПУ через батька цього самого Ахматова, що зветься Ахманицький!) хоч і не дуже сміливо, ставить питання про систему, яка годує цих партійних злочинців. Так, система... В тому-то й справа, що система. І поки буде система – будуть і такі процеси. Їх було, вони одбуваються, їх ще буде безліч. І нічого тут самими ламентаціями не поробиш. А торкни систему – що ж од доморослого нашого комунізму зостанеться? Через те й держаться за систему, яка плодить злочини і злочинців. Кругова порука, порочний круг...

24 лютого. А червінець летить униз. А ціни на все підскакують. З усіх усюд лунають голоси про надзвичайно тяжке фінансове становище. Приїздив з Харкова Пилипенко у видавницьких справах – і він не криється вже з тим, що грошей нема. Те ж саме оповідав мені Іваниця, вернувшись з Харкова, куди їздив вимагати платні за свої книги. Відповідь одержав такую – грошей нема і

не буде. В Харкові тепер якийсь фінансист із Москви, що знов, в котрий вже раз, ріже бюджет. Говорять також про катастрофічний стан з папером: навіть Московське Державне видавництво вже мало не наполовину зменшило продукцію. Паперу нема, і незабаром і ті видавництива, що якось крутяться, можливо, стануть, бо паперу нізвідки взяти. За кордоном купувати – давай у золотій валюті, а тутешня продукція мізерна. З експортом за кордон повний провал. Власна промисловість ледве животіє, хоча офіційно кричимо, що розвивається. Кредиту нема, і не буде, бо хто ж позичатиме злісному банкротові? Сьогодні в «Пролет[арській] Правді» фельєтон на тему про закордонні борги. Доводить, що платити ми не повинні. І раптом у кінці кілька рядків, що коли ми таки погоджуємось, мовляв, платити, то це задля обопільної вигоди. Отуди к бісу! Це, може, найавторитетніше свідоцтво про той скрут, у який завели країну теперішні проводирі, що й самі вже виходу не бачать. Чим це скінчиться – ясно, але цікаво, яким темпом ітиме той процес занепаду большевицького експерименту, який (занепад) так виразно і всіма сторонами тепер позначається?

25 лютого. Офіційне святкування Володимирового ювілею. Я боявся, що буде занадто того «обязательного сквернословия», на яке така мода пішла останніми часами. Його таки й було, але, можна сказати, в міру, – могло бути гірше. Скандально виступив од Академії Міщенко: якийсь [Пенежка], а не академік. Тож узяв з Білило-Мордовщини (було колись таке!) і віз-віз, аж мені млосно робилось, та й на всіх справив він тяжке враження. Чи не хворий він просто?

26 лютого. Знов чутки про арешти в місті – цим разом серед інженерів. Кажуть, ніби щось негаразд сталося з тим мостом, що так урочисто недавно одкрили (замість Миколаєвського) і з яким так носилися й хвасталися. Ніби якась місцева «панамка» виявилася. Але чи то новина. Адже такі чи подібні «панами» і на більший масштаб тепер мало не щодня виявляються. Є навіть якісь темні поголоски, що цими днями мають одбутися арешти серед українців, щоб створити якийсь політичний процес; мені називано навіть двох кооператорів, що мають нібито бути арештовані. Логічно міркуючи, то це скидається на дурницю, але...

яких дурниць у нас не трапляється. Казали ж колись, аргументуючи: «credo, quia absurdum»*. І в нас часто абсурдному доводиться вірити.

Написав до Нелідова, В.Степаненка, В.Дорошенка.

Дістав листа од Є.Х.Чикаленка. Між іншим пише, що приготував до нового видання свої спогади і повикидав про Грінченка усе те, що я колись йому завважив, як неправдиве і несправедливе. Навіть дякує мені за те, що я одверто висловив йому своє обурення і тим примусив переглянути й виправити. Перший раз на віку стріваю людину, що призналася, що помилилась, і дякує за те, що на ту помилку одкрито їй очі. Звичайно робимо інше: ненавидимо тих, хто ткне нам в обличчя нашими помилками.

28 лютого. Ходив дивитися бібліотеку Андрія Стороженка, що розпродується. Хазяїн утік за кордон, а родина продає книжки, щоб прогодуватися. Добра була бібліотека, видко добрана до смаку господаря і хоч лишилися вже самі вибірки, а й тепер знати тямущу руку. Сам Стороженко – бестія, українофоб (пише Дорошенко, що й оце свіжо видав у Берліні якусь українофобську книжку) і чорносотенець, а книжку любить. На жаль, я пізно вже довідався, що можна було книжок накупитися, і тому мало чим покористувався. Цікавіше вже розійшлося.

Пише ще Д.Дорошенко про університетську історію в Польщі. Студинський, як виявляється, таки дійсно рук доложив до цієї історії, а як побачив що зле, то зараз умив руки: знать нічого не знаю!.. Писав про це вже Грушевському, а той розпинається тут за його. Уступ про галичан у листі Дорошенка кінчається просто розпачливо: «...аж тепер тільки розкусив їх. Дійсно, то зовсім інші люде, з іншою психікою, іншою етикою, іншим світоглядом». Гай-гай! І наші теж хороші...

1 березня. Спільне зібрання одбулося тихо, мирно, Кримського не було, – поїхав на з'їзд тюркологів до Баку, – то справу Інституту Наук[ової] мови одкладено. Тому-то й мирно все обійшлося.

Написав до Кримського, Багалія, Слабченка.

---

* Вірю, бо безглуздя (латин.).

2 березня. Зібрання для редактування творів Лесі Українки. Має бути нове видання, бо те, що випустила «Книгоспілка», вже розійшлося. Добрий знак для української книжки. Тільки з якими труднощами доводиться протискати кожну нову хорошу книжку!

Принесено мені статтю мою про Котляревського, що побувала в цензурі. Нахаба-цензор пробує (і невдало!) навіть мову виправляти, не кажучи вже про свої власні дописки до мого тексту. Чи може це не цензор, а редактор (якийсь Яловий у Харкові) – хто їх тепер розбере. Певна річ, ці виправки я закреслив і ставлю домагання: або мій текст друкувати, або зовсім не друкувати. Взагалі більш Держ[авному] видавництву я не даватиму нічого. Бо коли всякий невіглас зі своїми поправками лізтиме, то дійсно вже останню це міру терпіння переповняє. Хай же самі й пишуть, коли так.

4 березня. Після довгого, більш як півроку, чекання прийшли нарешті нові штати Академії. Але такі, що мене забирає охота задля протесту податися в одставку від головування в Управі. Такого накручено, що сам нечистий ногу зломить. Доручив бухгалтерії розплутати. Що вийде – побачимо.

5 березня. Петро пише: «Виступ Десняка в харківських «літературних» колах успіху не мав; сам Коряк висловився, що, мовляв, Десняк – дурень, але Єфремов мусить спростувати раніш ним писане, а коли не зробить, то «ми учтем»». – На здоров'ячко! Нехай «учитують», бо каяття од мене не дочекаються.

Був недавно в Києві Каменєв (главковерх). Казав у військовій школі, що треба готуватися до війни, бо її «можуть нам нав'язати». Вже зараз при військовій школі зав'язалася якась «секция по приготовлению к войне» і обернулася вона до Академії з запитанням, чи Академія може допомогти в тих приготуваннях. Я бачив ті запитання, що прислала секція до Академії – це здебільшого – хімічні та економічні. Передав їх до II та III Відділів Академії. Хай мізкують. Але перспектива війни, та ще проти сучасної техніки – брр... Неприятненько! Тільки мокреньке може лишитися від нашої пишної держави Десняків та Поліщуків. Тільки що не вони тягар війни на собі нестимуть: вони в інтендантах та земгусарах собі місцину знайдуть, а головами накладатимуть дійсно «робітники та селяни». Отут-то вже демократизація, напевне, буде – перед лицем смерти.

6 березня. Одна вчителька у І школі сказала учням написати, що кожен думає та чим найбільше цікавиться. Сказала, а тепер і кається, й не знає, що робити З кількох десятків учнів мало не в кожного на першому місці стоїть: чи єсть Бог, звідки взялася релігія, чи був Христос... Далі йдуть так само «незручні» питання: чому всюди на чолі стоять жиди, чому Україна несамостійна й т.п. От наслідки і антирелігійної пропаганди, і замовчування релігійних справ, і большевицького вирішення національної справи. Запитання ставили підлітки років 14-16. Отже, релігійний кризис, який ми переживали трохи старшими, тепер так само дає себе взнаки, тільки що за умов безмірно гірших. Вчителі не сміють тепер одверто говорити ні на релігійні, ні на національні теми. З школи, казав мені один, вийнято її душу – щирість у розмовах з учнями. І як тепер відповідати на ті питання, що цікавлять учнів – учителі не знають. Це зразок того, в які болючі конфлікти потрапляє теперішня, нібито «вільна» школа, а навсправжки найневільніша з невільних.

7 березня. Почав переглядати свою давню працю про Франка: на 10-ліття смерти «Слово» охотиться її видать, а я не мав досі часу на те, щоб її переглянути й виправити. Тепер хоч і як ніколи, а мушу, бо вже час здавати до друку. Разом пишу й звідомлення Відділу, бо в четвер 11-го березня рокове академічне зібрання. Отак щоразу: не встигнеш узятися до якоїсь праці, як щось нове вдирається й одтягає. Ніяк мені не дають зосередитися над коментарями до Шевченка: десяток робіт доводиться разом робити, і це на кожній одбивається зле. Коментарів дав уже на добрий десяток аркушів, а все ще сижу на перших сторінках Шевченкового Щоденника й ніяк з них не вилізу. Щось потворно велике виходить і доведеться, певне, кінець зібгати, бо вже й місця не буде. А найгірше, що мені і так його не дають робити.

8 березня. Спільне зібрання, надзвичайне. Розглядали прелімінарно нові штати. Сила дурних балачок і в результаті прийняли те, що я був одразу запропонував: попробувати в ці рямці вложити наш склад і розглянути вже конкретний план. Насилу одмігся, щоб одразу ж не їхати мені до Харкова. І на які тільки дурниці час доводиться гаяти!

А Кримського все немає. А за кілька днів наше рокове зібран-

ня, де й він мусить виступати з звідомленням. Як він не приїде – доведеться це мені робити. Щасливий чоловік, може заїхати й не турбуватися про те, що без нього робитиметься! Зате мені доведеться аж чотири рази виступати на Зібранні: академічна промова, звідомлення загальне, звідомлення Відділу, звідомлення Управи... Забагато на одного, чорт побери! Треба було хоч частину на когось іншого перекинути, а то й горлянки не вистарчить. Та й це втіха невелика, бо ж готуватись та писати звідомлення все одно доведеться.

9 березня. Характерний факт з життя студентства. В кооперативному технікумі є каса допомоги студентам. Керують нею, звісно, комуністи, партійці. Недавно вони позбавили цілу низку студентів, товаришів своїх, допомоги й дали про це звістку до якоїсь центральної каси. Добре. Тільки ж ревізія виявила, що гроші, які мали бути таким скороченням клієнтів збережені, все ж таки десь поділися. Коли ж почали нитку розплутувати, то викрили, що ті гроші керівники-комуністи просто поділили між себе, записавши їх на тих, кого ніби позбавили вони допомоги. Стався скандал. Тоді шатнулися по допомогових касах у інших вищих школах – і всюди викрилася та ж таки картина: комуністи, записуючи допомогу на когось іншого, забирали її собі. В кооперативному технікумі вкрадено таким способом 8.000 крб., тисячні крадіжки і по інших школах. Мораль звідси: не пускай комуніста й на гарматний постріл до грошей, бо він їх уважає за свою власність.

Перше в сезоні засідання Історично-літературного Товариства, присвячене Шевченкові. Народу набилося стільки, що дихати не було чим, а ще стільки ж пішло додому, бо не могло протиснутися в залю. Переважно студентство, – не те, що краде, а те, що його обкрадають.

10 березня. Приїхав з Баку Кримський. Добре, що так сталося, а то я вже потерпав щодо завтрішнього рокового Зібрання Академії.

Цікаві речі оповідає. З'їзд тюркологів став за арену боротьби за алфавіт. Казенні душі, комуністи та їхні підлизи, намагалися завести для тюркських мов латинку; учені та практики обстоювали давній шрифт, бо латинка значила б розрив з усією поперед-

ньою літературою. Остання думка взяла гору і переводити реформу полишено місцям, себто фактично її здано до архіву.

Нафтова промисловість у Баку навіть не жевріє, а просто не існує, дарма що офіційні брехуни кричать, що все йде певним ходом. З 200 джерел кол[ишнього] Нобеля, працює всього... 1 (одне!). Так само й по інших підприємствах, що колись величезні давали прибутки. Причина – повний брак коштів. Це навіть на те, що творить головний нерв сучасного промислового життя, на здобування нафти! Враження таке, що без чужоземних концесій не обійтися.

Переказує Кримський цікаву розмову з одним з місцевих комісарів. «Зайшли, казав той, ми в сліпий заулок. Виходу нема. Йти далі на уступки ми не можемо, не перестаючи бути самими собою. От хіба війна дасть який-небудь вихід. Війна конче буде. Почнеться з Китаю, а там перекинеться й на Европу. Мала Антанта в першу голову кинеться на нас. От ми й сподіваємось, що наслідком нової війни буде світова революція і таким чином може знайдеться й нам вихід з сліпого заулка». Теорія як теорія: таких сотні творили вже большевицькі політики. Тільки одне вони забувають. Адже на революцію в сусідів дуфали всі, хто бажав війни, а виходило, що революція не в сусідів починалася. Я гадаю, що й тепер більше шансів на революцію в нас, ніж у сусідів. Так що вихід більш ніж сумнівний.

Зустрівся Кримський у Баку з Ольденбургом. Скаржився той, що в своїй агітації проти Російської Академії наук Грушевський обертається навіть до таких героїв совітської влади, як ген[ерал] Слащов та ін[ші]. «Грушевський, – казав Ольденбург, – удає тепер із себе большевика. А в нашому архіві є лист, що він писав до вел[икого] князя Костянтина Романова з Симбірська: в тому листі він таку патріотику російську розводив, що навіть вел[икий] князь казав мені: чого вони вчепилися до Грушевського – адже це наша цілком людина! Вел[икий] князь сам мені продиктував тоді милостивого листа до Грушевського, і в результаті йому полекшено заслання, дозволивши приїхати до Казані. Хочете – я вам пришлю копії цих листів?». Кримський, мабуть, схотів хоч про це не каже. Але дивує мене Грушевський: отаких слідів налишати за собою – і задиратися зо всіма. Невже це коротка пам'ять? Чи може звичайна думка: після нас хоч потоп? Тільки ж «потоп» часто приходить при нас...

До речі: на останньому Спільному зібранні Грушевський, почервонівши, вигукнув: «Мені вже заборонено в Харкові давати справки з установ. Більше я туди не їздю!». Несподіваний результат його лакейської промови на Пленумі Укрнауки...

11 березня. Одбулося рокове Зібрання Академії. Зійшло добре. Була моя промова про декабристів. Читав, мені здається, краще, ніж звичайно. Та в усякім разі вже довіку забезпечений од урочистих промов на академічному святі. Зате втомлений по саме нікуди. Тепер засяду за коректу (Словник, Шевченко), якою мене останнім часом буквально засипають: по кілька аркушів на день трапляється.

12 березня. Останніми часами по радянських газетах знов друкується багато листів од членів усяких партій з каяттям та заявами, що тільки серед комуністів можна спастися, а тому вони виходять з своїх партій. Усі ці заяви, як пара чобіт, скидаються одна на одну. Каються росіяни і українці, жиди й поляки; каються с[оціялісти]-р[еволюціонери] і с[оціял]-д[емократи]. Як це робиться – розповідала мені на днях одна з жертв цього покаянного пароксизму. ГПУ вибирає собі ім'ярека і кличе до себе. – «Належите до партії». – «Звичайно, ні». – «А належали?» – «Колись належав». – «Пишіть каяття, не то посадимо». І звичайно – пишуть. А надто, якщо людина служить де-небудь, а хто ж тепер не служить. Другого дня й появляється од ім'ярека заява: «Переконавшися в контрреволюційній діяльності такої-то партії і що правда тільки у комуністів, заявляю... і т.п.». З підписаного беруть ще підписку, що нікому не розказуватиме про свою до ГПУ візиту та кілька імен колишніх сопартійців – і випускають. А другого дня кличуть нову жертву. Кажуть, що один тільки Бензя на делікатну пропозицію підписати покаянного листа відповів зовсім неделікатним: «ідіть к чорту!». І це заімпонувало: його зараз випустили і більш не чіплялися.

Не розумію, навіщо це отим дурням з ГПУ здалося. Адже ніхто тим заявам віри не йме, ніхто не надає їм жадного значення, – більше, ніхто їх не помічає. Ради чого ж вони стараються? Видимо, справді нема чого робити в ГПУ і тому треба такі дурниці вигадувати.

13 березня. Дісталося до моїх рук десятків зо два чисел «Тризуба» (Париж). Видання чистеньке, серйозне, хоча трохи бліде. Проте матеріялу чимало дає цікавого. Багато стрів там імен мені дорогих. Шкода, що взагалі тут його ніхто не знає. Такі видання, коли розходяться серед самої еміграції, більшу частину своєї ваги тратять. Але часи «Колокола» минули, і вільне слово до нас не доходить.

15 березня. Спільне зібрання. Знов виступ двох Аяксів – Тутківського та Грушевського. Ця огидна пара зовсім розперезалася. Ну, нехай Тутківський ідіот, бо говорити те, що він говорить, можна тільки не розуміючи, що говориш. Але Грушевський добре все розуміє. Його аж корчить, коли він слухає Тутківського, а потім він забирає слово й сам починає обороняти дурниці того ідіота. Сьогодні Тутківський напавсь на Кримського, на «Пальмове гілля», бо «пальми не мають гілля...». Просто руки опадають, маючи діло з такими людьми.

16 березня. Щодня мені крутять живота співробітники Академії з приводу нової платні. Претензії: не тільки щоб даному ім'ярекові було більше заплачено, але щоб і сусідова пайка, Боже борони, не перейшла того, що цей ім'ярек йому призначив. Шкурники в більшості. Сьогодні вже не витримав і нагримав на декого з таких претендентів. А ще ж розмова має бути з представниками так зв[аного] місцкому. Щодня збираються, одбувають якісь наради. Коли б мені докінчити якусь цю неприємну справу та одійти од Управи. Надопекло вже он як. Та й часу забирає стільки, що просто шкода стає.

17 березня. В газетах звістка, що в Харкові дозволено видавати жидівський приватний журнал. Колись, здається, Суворов хотів, щоб його підвищено на німця. Чи не прохати нам в «українського» уряду, щоб нас підвищено на жидів.

18 березня. Страшенне нікольство. Франка першу частину закінчив. Коли інші зроблю – не знаю, бо роблю тільки уривками. Словник та Шевченко памороки забивають. Щодня по кілька аркушів (петиту) доводиться читати.

19 березня. До Академії надійшов секретний папірець про регістрацію військовозобов'язаних. Ще один симптом на те, що про війну думають.

З сучасного фольклору. Сидять за розмовою двоє «українізованих». «Ну, и трудное это наречие малороссийское!» – «Это не наречие и не междометие, а предлог, чтобы нас выбросить из службы». Хоча, як по правді казати, то ще за українську мову нікого, здається, не викидали. Все нахваляються викидати і призначають строки, які потім одсувають надалі. А коли й викидають, то лиш на те, щоб прочистити місце кому іншому.

21 березня. Чув на базарі кілька характерних оповіданнів. Недавно якийсь хуліган забив на вулиці комсомольця, то ніби як ховали його, то попереду труни вели під револьверами й душогуба. Навіщо? А щоб на могилі його й застрелити. Друге: в вагоні трамваю сидить якийсь чоловік. «На вас кров, – кажуть йому, – вас поранено». – «Ні, то щось... так собі», – заметушився «поранений» і почав пробиратись до дверей та якось пальто на йому розстібнулося і звідти випала чиясь свіжо одрубана рука... Публіка, розповідаючи отаке всяке страхіття, цілком йому вірить. Та й як не вірити, коли «Пролет[арська] Правда» всім ограбованим та обікраденим може тільки одно прирадити: оббивайте бляхою двері... Добра порада! А де ж заходи про громадську убезпеку?

22 березня. Слухав учора Собінова («Євгеній Онєгін»). Міський великий театр повнісенький був звичайнісенької «буржуазної» публіки – так, як 10-15 років тому. Навіть багато знайомих обличчів старих меломанів спіткав тут. Про «пролетарську» державу нагадував лиш намальований на завісі робітник з молотом та труби заводів. Але мимоволі зринало питання: до чого він тут? Декорація? На жаль, тільки декорація, а може й профанація робітницького становища. Бо коли це символ, то він символізував лише те, що єдиний робітник був у театрі, та й той намальований. Як на «робітницьку» державу, то це ніби трохи мало.

23 березня По кінематографах іде картина· «В пазурах радвлади» («В когтях советской власти»). Думав би хто, що це десь

на еміграції – ні, це таки в Києві. До чого доходить реклама, коли пахне грішми: навіть не зовсім шановливий епітет до самого себе можна поставити, аби грошики, аби ходили піддурені заголовком люде. Тільки що на «совітські» фільми публіка не дуже вчащає. Щось ніби реклама діється і з процесом убийників Караваєва. Їх тепер судять. Трохи пізно, а судять, і, напевне, засудять. Але питання: чи Караваєва, якби його не вбили чорносотенці, помилувала б ЧЕКА?

24 березня. Сьогодні одбувалися для Академії вибори до «міськради» – того самого «совіта», якому ніби вся власть належить і який навсправжки нічого не може, хіба ставити штемпеля на те, що йому підсунуть. Я на ці вибори не хожу. Одно – через повне безсилля «всепотужної» ради, а друге – кандидати надиктовані і більшість за ними забезпечено тим, що Академію щодо виборів з'єднано з Інститутом народ[ного] хазяйства («КІНХ»), де голосують усі студенти. Та й взагалі вся ота виборча комедія занадто білими нитками шита, щоб притягти до себе увагу. Навіть вибори до Державної Думи (III та IV) і то більш сенсу мали, ніж оці, що тепер.

Характерно, що вчорашні вибори в КІНО скінчилися... хімічною обструкцією. Що це за знак – не скажу... Чи проста капость, чи просто демонстрація проти тих безглуздих умов, в яких одбуваються вибори й дальша «діяльність» безсилих рад.

Дві цікаві звістки в газеті. В Криму од Джанкоя до Євпаторії селять жидів, що[б] створити «базу для автономної жидівської республіки». Цинізм нечуваний: адже на тих землях хтось живе і проте – скортіло мати жидівську республіку! В Запоріжжі начальство тюрми справляє оргії з в'язнями, пускає їх на місто, вони там грабують і крадуть і після цих операцій вертаються до тюрми, наче додому. А хто хоче не сидіти, той не сидить. Хороший апаратик, – саме на те, щоб автономні республіки засновувати!

25 березня. З новітнього фольклору. Питання: чим одрізняються давні українці від теперішніх. Одповідь: а тим, що давні мали довгі вуса, а нинішні – довгі носи.

Сьогодні одбулися вибори по друкарнях. Розказували мені – вибори скінчилися бійкою. Насамперед голову скинули за те, що був п'яний; а п'яний був такий, що вже по тому, як його викину-

то з засідання, побив на вулиці міліціонера. А потім пішов загальний мордобой. Що за причина – не розумію. Але, видко, друкарі вибирали навсправжки і серйозно.

26 березня. Недавно «знаменитий» Чепіга святкував свій 30-літній ювілей. Начальство надало йому ранг «народного педагога» і, кажуть, звеліло прийняти його до комуністичної партії. Якщо це не плітка, то перший раз, мабуть, зустрічаємо факт нагороди прийняттям до політичної партії. Бідний Чепіга! Він же балансував, щоб, не зв'язуючись з комунізмом, витягати з його вигоди. Тепер може доведеться зв'язатися.

Сьогодні мене дуже засмучено звісткою, що на IV том академічного Шевченка, мабуть, не вистарчить паперу й доведеться кінець книги на іншому додруковувати. А книжка все розростається. Тепер я мрію, щоб убгати її в 40 арк[ушів] (зам[ість] проектованих 25), та й боюся, що це лиш мрія і матеріял таки не убгається.

Вичитав у газеті, що рокове звідомлення Українлісу (є й така установа) важить 5,5 пудів! Оце справді – «писали – не гуляли».

Написав до В.Перетца, Ю.Нелідова та І.Айзенштока.

27 березня. Закінчено тарифікацію для нових штатів Академії, – справа, що мені особисто труїла життя протягом місяця. Оскільки було можна, виправлено ту плутанину, що наробив Харків. Коштом Президії Академії й Відділів мало не всім співробітникам побільшено платню. Але, звичайно, незадоволених багато і лайки певне чимало по закутках. «Ни одно доброе дело не остается безнаказанным», як любить говорити Кримський. Та дарма – аби вже раз це прикре діло скінчити.

28 березня. Ще про тії славні вибори до міської ради. Розповідав мені один кустар, що зібрали їх, щоб дали й своїх заступників. З 3.000 кустарів зібралося ледве-ледве якась сотня, та й то самі жиди. Рідко-рідко, каже, побачиш християнську фізіономію. Почали розбирати, чому так мало прийшло. Найшли причину: жидівські свята. Балакали-балакали й одіклали на інший день. За що тільки колотяться люди! Вибирали б і так, бо хіба не все одно, скільки їх і кого виберуть.

29 березня. З оповідання одного агента, що розповсюджував харківські «Вісті». Мав він якесь там удержання помісячно і 2% з передплати і зараз поставив справу широко. Од себе відрядив агентів по містах і районах і з 2% процентів почав давати проценти головам виконкомів за те, що вони оголошували обов'язкову передплату. Згодом цю обов'язковість, як «незаконну», касували, але поки що таких «незаконно обов'язкових» передплатників прибувало і грошики вони платили. Справа пішла добре. Та незабаром пішла вона так добре, що навіть спритний агент перелякався. Наприклад, Миколаїв почав брати 12000 прим[ірників], Златопіль – 800 прим[ірників]... «Коли б, – каже, – Миколаїв брав 120 прим[ірників], а Златопіль – 8 – то я б це розумів; а то ж такі цифри!» Послав людей вияснити, що за причина, що так багато передплатників. Виявилась дуже цікава комбінація. У Миколаєві газета приходила і з станції так паками і йшла до крамниці, що торгувала старим папером і всякою всячиною, обминувши читача. А причина проста, можна сказати, арифметична: пуд газети коштував передплатникові 5 крб. 40 коп., а пуд макулатури 7 крб. Заробляв і агент, що розповсюджував, і власник крамниці, а совітські журналісти раділи, що так «ширіться» і «зростає» тираж і читача «прибуває». Усім приємно, а декому, як бачимо, і не без реальної користи. І тільки коли вже «тираж» почав занадто рости, то занепокоїлись і побачили, що цей «тираж» загрожує самій газеті «Вісті» й дорого обходиться видавництву. Але як гроші на видання дурні, опріч державні, то так кінець-кінцем і лишили: хай буде ілюзія, що совітську пресу читають. Тільки зменшили % головному агентові. Одна з численних історій наших днів...

30 березня. Кликали Іванця до ГПУ, пропонували «допомагати їм», даючи відомості. А в газеті сьогодні вже три покаянні листи... Це вже якась повінь чи, краще, пошесть, як і отой грип, що качає тепер людей. Пошесть підлоти, сикофантства й обопільного одурювання.

З Харкова прислано запрошення на пленум Правописної комісії – на 5 квітня. Тяжко не хочеться їхати. Знов тижнів зо два пропаде, а це для мене тепер річ просто страшна. А з другого боку з правопису вийшла така каша, що соромно навіть признатися, що до нього рук докладав. А поза тим – може б можна ще деякі позиції врятувати. От і вагаюся.

1 квітня. Гуртом нарадились таки їхати до Харкова. Може що-небудь вдасться зробити, хоча – правду казати – єдности і в самих киян не багато.

Сьогодні в газеті бачу заголовок «Інститут засужених учених». Зацікавився і читаю – виходить з тексту, що мова про «заслужених» учених. Фатальна помилка...

Останній тиждень мав великі прикрості в гурті редакторів Словника. Через нетактовність і автократизм Ганцова, його дурне й уперте самолюбство та дрібничковість хотіли кинути роботу А.В.Ніковський та Мар[ія] М[иколаївна] Грінченкова. Цим разом пощастило їх умовити, щоб цього не робили, – то чи ж надовго?

2 квітня. На Хрещатику вивіска: «Магазин Мед[ичного] інституту – гігієна, санітарія». За торгівлю вже взялися. Це, звичайно, краще, як кафешантан держати, як було 1923 р. з наступником університета ВІНО'м. Але й з торгівлею щось не дуже-то добре наукова установа виглядає...

Торгують тепер усі – і через те просто лихо, коли треба щось купити. Ніяк не можу, напр[иклад], купити собі калош: цілу зиму, коли не зайди до того «Резинтресту» – все читаєш, що або калош нема, або в магазині «учет» і т.п. І сьогодні теж пішов не здобихом. Так само не можна дістати денатурату, щоб банки поставити. Питаю в Укрспирттресті: «Де можна дістати?» Кажуть: ніде не дістанете. Мабуть, це тому, що всі торгують. Тільки час збавиш та нерви собі зопсуєш, коли треба щось купити.

3 квітня. Кажуть, що текстильні фабрики працюють у нас 2-3 дні на тиждень, а місяців за два й зовсім стануть. Причина: нема вовни, нема бавовни. Чому нема вовни? Бо нема овець. Чому нема овець? Бо нема поміщика, що їх переважно за вовну й держав... З бавовною та ж таки картина. А наслідки такі, що незабаром голі ходитимемо. В додаток до своїх злиднів, на закордонний крам таке мито накладено і такими труднощами обставлено, що одержувати крам із-за кордону неможливо. Це так, мабуть, тому, що всі у нас торгують.

У газеті вичитав: «Суд над Херсонською владою». Картина звичайна: пияцтво, бешкетування, хабарі, насильство. Злочинці – всі «партійні». Очевидно, з тих, що торгують.

Написав Вол[одимиру] Дорошенкові.

4 квітня. Їду сьогодні до Харкова. Хоч і важко це мені, але волію таки їхати: хоч з тиждень не сліпітиму над коректою, не бачитиму набридлих обличчів, не розмовлятиму про платню, штати й т.п., тільки з харків'янами: і то вже буде відпочинок... Коли б тільки не надовго там затриматися.

11 квітня. Рівно тиждень не був дома. Харків – бодай би запався – це місто спекулянтів, нероб та брехунів, і цим разом свою репутацію, твердо вставлену, блискуче виправдав.

Насамперед про правописну нараду. Знов чотири дні зранку до ночі сиділи й перетирали ще раз тую саму аргументацію, що й того разу. Перетирали совісно, поки не набридло, і тоді вже пішли на кур'єрських: параграфи і листки миготіли, як телеграфні стовпи понад залізницею. Не обійшлося й без конфлікта, і то досить гострого. Діло в тім, що комуністи дістали очевидно наказа («директиву») ходити на засідання і таки справді ходили. За приводом пришелепуватого Касьяненка (Ларіна) голосували досить дружно, хоча цей привідця договорювався іноді до того, що голосував сам один: навіть партійні директиви не помагали. Так от і стався конфлікт на правопису жіночих прізвищ. Комуністи обстоювали, що жіночі прізвища не повинні одмінятися од чоловічих, бо це ніби знаменує приниження жінки, залежність її од чоловіка, присвійність її чоловічій статі. Всеньку цю нісенітницю вони охрестили соціологічною позицією. Коли більшість комісії з ними була не згодилася, голова (комісар Шумський) загрозив навіть протестами від «женвідділа», маніфестаціями передових жінок і т.п. Потому запропоновано компромісову формулу («і так, і так»), але кияни, а з харків'ян Синявський, лишились на позиції одмінности, виходячи з законів мови. При кінці розмови набрали були гострого характеру, аж до обвинувачень у контрреволюції, цієї ultima ratio* комунізму. Довелося цю комуністичну аргументацію поставити на справжнє її місце – звівши до старорежимного участку та паспортової системи. Уявляю, які розмови будуть на конференції, яку в право-

* Останній, вирішальний доказ (латин.).

писній справі Шумському конче кортить скликати! Там може й справді представниці від женвідділів показуватимуть свою красномовність.

Академічні справи, які довелося зачіпати, теж невтішно стоять. З бюджетом зле: ріжуть, бо грошей нема. Намагаються перетерти швидше реформу Академії, що була вже завмерла. Беруться тепер уже м'якенько, але це мені нагадує оксамитні лички з гостренькими, добре прихованими пазурцями. Видко, і тут єсть якісь директиви. Але, певне, побачили, що насильством та гвалтом нічого зробити не можна, і тому з новою тактикою беруться до старих замірів, щоб уловити Академію в систему совітських установ. У всякім разі треба бути готовими до всякої капости. Тим більше, що з реформою поспішають, хочуть її перевести ще до літа. В цьому для мене особисто добре тільки те, що я тоді здихаюся Управи.

Найцікавіше для мене було в Харкові – це зустріч з Садовським Мик[олою] Карп[овичем]. Він приїхав до Харкова того самого дня, що і я. Аж сльози на очах йому стали, як ми обнялися: не бачилися з 1918 року! Не одмінився він зовсім. Усе такий же бурлака-козарлюга, невважаючи на свої 70 років. Багато розповідав про закордон та закордонних знайомих. Рветься до Києва. Тільки там, каже, почуватиму вже себе вдома. Хоче в Києві заснувати знов український театр, зруйнований Курбасівщиною. Був я і на першому його виступі в Харкові, 8 квітня. Йшов «Ревізор» з городничим-Садовським. Хвилювався він дуже, але потім розійшовся і грав з своїм звичайним майстерством. Дивний все-таки артист! І роки його не беруть. Добре, що він тут таки, в Харкові, стрівся з Саксаганським: брати помирилися, – а не говорили з 1905 р.– і тепер, певне, гратимуть укупі. Хоч частково воскресять ті незабутні вистави, якими вони чарували нас 20-25 років тому. Частково, бо нема вже ні Карпенка-Карого, ні Кропивницького, ні інших славних.

12 квітня. Давав на Спільному зібранні звідомлення про Харків. Я більш песимістичне; Кримський з Грушевським (вони тут зійшлися!) оптимістичніше. До речі: не обійшлась й цяя наша поїздка без Грушевського; він приїхав ніби викликаний телеграмою від Шумського, а навсправжки – хто його знає. Кругом забрехався, старий лис.

Ще з харківських новин. Яворського в Головнауці вже усунено. Посварилися вони з Ряп[п]ом і поки що переміг останній. Яворському дано відпустку до Києва «для наукової роботи», і, кажуть, що до адміністративної роботи вже він не повернеться. А тому Грушевський, замість шанобливого «Матвій Іванович», каже на нього вже попросту згірдно «Матій Яворський». Вишереченний Матій вже в Києві, я стрівся з ним сьогодні. Одразу став маленький і говорить запобігаючи.

Чув багато про видавничі справи в Харкові, головним чином про Держ[авне] видавництво. Це дійна корова для кількох людей, що присмоктались до його і використовують, мовляв, на 100%. Пише Пилипенко, пише його жінка, пише сестра жінчина чи швагер; пише Коряк, пише жінка Корякова, пише його чи її зять або теща і т.д. Коряк склав якусь хрестоматію на 120 арк., його жінка – теж «вирізала», «способом Чепіжиним» хрестоматію на 100 арк. Гонорар їм Держ[авне] видавництво, певна річ, заплатило, хоч тепер взагалі, «принципово», мовляв, нікому не платить, і всім видавництвам накидає: «а чи не видали б ви хрестоматію Коряка? Гонорар ми вже заплатили». Видавництва інші від такої пропозиції танцюють, мов чорт від ладану. А гонорар Коряк усе таки одержав... Видко, справді діла не дуже добре стоять, коли панове комуністи уривають, де тільки урвати можна. Збагачуйтеся! – таке тепер гасло...

Написав до В.Щепотьєва (Полтава).

13 квітня. А для збагачення час, здається, не дуже то сприятливий. З валютою коїться щось недобре. На всі речі дорожнеча зростає, отже це знак – що валюта падає. Падає уперто, з неминучістю фатума. Золота десятка, яку знизили були (мабуть штучно) до 8 крб., тепер коштує 15 крб., а в Москві, кажуть, і 18. Совітський червінець за кордоном вже нічого не вартий. Долар, що його тут держали довгий час на 1 крб. 92 коп. – тепер навіть тут зріс до 2,5 крб. Уряд нервується і то тут, то там арештовує «чорну біржу», але справи од цього тільки гіршають. Публіка говорить вже про повторення 1920-1923 р.р., коли ми всі були ультра-мільярдерами. Навіть в офіційних кругах проказують крилату фразу: ми стоїмо над ліжком тяжкохворого і що робити – не знаємо... Може тому от і рвуть, де тільки можна, що сподіваються фінансового краху. І похоже на те, що він не за горами.

Приїхав до Києва М.Садовський.

14 квітня. Грушевського знову прорвало. В сьогоднішній «Пролет[арській] Правді» надруковано його інтерв'ю (кажуть, ніби він просто дав сам рукопис до Агітпропу, а звідти переслано до газети) про Празький науковий з'їзд з усякими кив-моргами на еміграцію. Історія справи така. Місяців тому зо два буде, як Празький Комітет обернувсь до Академії з закликом на з'їзд. Через те, що без дозволу ніхто виїхати за кордон не може, Академія удалася до Укрнауки з запитом, чи може бути дозвіл. У Харкові всякі «услужающіє» лакузи Попов та ін[ші], щоб підправити свою репутацію совітських вірнопідданих, зняли гвалт. Кримському під час останнього побуту в Харкові Шумський просто виговорював, як Академія наважилась демонструвати свою єдність з еміграцією хоча б і в наукових справах. Зібралися там улаштовувати збори протесту і т.і. Коли мене запитувано, я висловив був навпростець свою думку, що не розумію, ради чого потрібен тут галас. Зате це дуже добре урозумів Грушевський, і хоч на Спільному зібранні проти з'їзду не виступав, тепер ударив у всі дзвони совітського патріотизму і такого лисячим хвостом накрутив, що просто читати сором. Що ж – усякий заробляє за допомогою тих даних, що одважила йому природа!.. Коли чоловік зовсім пускається вже берега, і робить це свідомо, то нічого тут не поробиш. І цей чоловік претендує на ролю проводиря громадського, і таким таки і справді був. Подлая нація! – сказав [би] Є.Х.Чикаленко, – і сказав би резонно, бо коли проводирі такі, то що вже про загал говорити.

15 квітня. Живемо за часів середнєвічних. Переказують, що цими днями влада хотіла одібрати Георгієвську церкву, щоб передати «живцям», – і от люде вартують удень і вночі, щоб не заскочили їх несподівано. Кілька разів давали одсіч гідну сміливих оборонців: побили якогось попа, прийнявши його помилково за «живця», навіть перед міліцією не складають зброї. В Софії, кажуть, люди теж ночують, щоб раз-у-раз бути напоготові. Така горливість звернула увагу, і з Харкова, кажуть, накивали київській адміністрації, щоб не дуже старалась.

От і маємо: відокремлення церкви од держави – і поруч державну церкву, отих «живців», яким усяково власть протегує.

Це ж гірше, ніж було в нас у XVI-XVII вв., коли силоміць заводили унію, бо тоді хоч комуністичними гаслами свою фізіономію не прикривали, а просто діяли «prawem i lewem». Тепер діють тільки «lewem», а на словах – так ніби зовсім і не втручаються в релігійні справи. Лицеміри, суєслови!..

А краще б на себе обернулись. Сьогодні починається в Києві процес київської міліції з сотнями обвинувачених – партійців та близьких до партії людей. Певне справа тягтиметься місяці зо три, як і аналогічна справа в Харкові, і так само мерзость запустенія викриє вона в розтлінному сучасному режимі. А отже совітська казенна преса про цю справу говорить такою мовою, нібито сторонні якісь люде сидять на лаві підсудних, а не плоть од плоти сучасної власти. Удають іскусстно, мовляв Возний, байдужість, хоч повинні б криком кричати за таке потоптання свого ж престижу. Та що ж, коли ми вже вернулись до темного середнєвіччя...

У Києві запрохують тепер «на Садовського». Вчора у Мар[ії] Іванівни, сьогодні у Черняхівських. Микола Карпович почуває себе героєм дня і балакає-балакає. А я люблю його вдачу – веселу, безпосередню. Здається, в понеділок буде його перший в Києві виступ.

16 квітня. З анекдотів, які чув дорогою до Харкова. Під час громадянської війни відділові черкесів, що боролися «за власть советов», кажуть: «Тут до вас прийдуть меншовики, вас агітуватимуть, так ви не слухайте їх». Відповідь була така: «Меншовой, большовой – это нам все равно. Много их тут ходыть. Один крычит: «товар ищи!» другой крычит: «товар тащи!» – это нам нэ важно. Лэнин сам по себэ, Троцкий сам по себэ – ми знаэм одного начальник восьмой дывизии...». – Хороші були борці за комунізм. Не диво, що й він такий вийшов, як єсть і тепер, напевне, оці борці проклинають породження рук своїх.

17 квітня. З приводу теперішнього стану сила оповіданнів ходить поміж публікою. Говорять, що закривається сила фабрик, бо нема ні сировини, ні збуту, ні коштів на виробництво. В Москві ніби, коли робітникам заявлено про зупинку роботи на фабриках, ті відповіли пропозицією зложити владу: без вас (це так до «робітничої» влади, комуністів) ми самі якийсь вихід знай-

демо, а ви нас ведете в безодню... Розповідають про всякі замовлення за кордоном та грошові операції: ніби задатки поплатили, а викупляти замовлене нічим. Саме таке оповідання чув я в Харкові од інж[енера] Павленка, що завідує шахтами на Донщині. Шахти, казав він, майже не працюють, бо устаткування цілком до руйнації дійшло. Щоденні катастрофи: там обвалиться й засипле робітників, там заллє шахту водою, там вибухнуть гази. Замовлене устаткування за кордоном лежить, бо ні на що викупити. Розповідають про скандал з калошами, які з превеликими труднощами (бо й тут не вистарчало) було вивезено і які повернуто назад, бо нікуди не годяться. Тепер пробують вивозити за півдарма господарське знаряддя до Туреччини, хоч наші дядьки, щоб зробити борону, мусять одкручувати гайки на залізницях і тим підготовляють залізничні катастрофи. Вивозити нам абсолютно нічого, отже торговий баланс перебуває в пасивному стані, без надії на якусь переміну. Спроби вивозу, цілком штучні, як згадано, кінчаються на зле і замість поправляти бюджет тільки дужче його розхитують. Недавно довелось мені говорити з одним видним фінансистом: «Пливем по морю тьми, – мовив він, – і ніякісінької надії, що кудись приб'ємось». Настрій в усякім разі надзвичайно характерний, – він показує, що держава вступила в смугу гострого кризису, мабуть, далеко небезпечнішого, ніж горожанська війна, інтервенції, повстання. І справді нема надії на добрий вихід, бо влада теперішня, як і колись царська, не може робити уступок, не зрікшись самої себе. Отже, питання може йти лиш про повну переміну, а не про якесь часткове латання невдалого механізму. Він наскрізь, згори донизу, прогнив і нікуди не годиться. І це видко всім, до останньої людини, дарма що ще й тепер – більше, ніж коли – знаходиться «услужающих», що задля кар'єри або хвилинного заробітку ладні стелитися на ряднинoчку.

18 квітня. Анекдот паралельний до «болшевой – меншевой». На Кавказі діється – ішак наклав купу на дорозі. Над купою стоїть кавказець і глибокодумно дивиться. Почали збиратись люде: «чего смотриш?» – «Пускай больше народу соберется – скажу». Зібралось. «Вот это смотру: ишак наделал, колесо переехал – половина больше, половина менше, все одно как большевик-меншевик, а материал один».

19 квітня. Ще з новітнього фольклору. В фойє Київського театру напис:

Лейба Троцький.
Прежде был он жид обыкновенный,
А теперь он – комиссар военный.

Як видко з змісту, напис старий, але ніхто не вгадався й досі стерти: так і світить. Там само в нужнику читаємо: «Здесь принимаются пожертвования на мавзолей Ильичу – золотом и бумажками».

Сьогодні Садовський вперше виступав у Києві, в «Наталці Полтавці». Великий театр повнісінький. Аплодисменти почалися, як тільки награла музика, а самого Садовського ще й не чути було. Довго не давали йому почати. Так само мало не кожну репліку покривали оплесками. Зустріч, як рівняти до Харкова, була тут надзвичайно сердечна, я сказав би – інтимна. Кажуть, старий у себе в убиральні ридма ридав од зворушення. І взагалі вся вистава мала якийсь особливий, надзвичайно зворушливий характер. Співці всі безголосі, а публіка аж казилась... Любить Садовського український Київ.

20 квітня. Закінчив перероблювати книгу про Франка для нового видання. Книжка вже друкується прудким темпом і може тижнів за два-три вийде. Якщо, звісно, цензура гріхам потерпить. Мусив для цензури навести подекуди політуру, повикидав майже скрізь слово «жид», навіть з «еволюцією» обережно поводжуся, бо і цеє слово не до шмиги. Ох, гріхи наші тяжкі! Коли-то вже від цієї казні єгипетської визволимося?

21 квітня. Помер Біляшівський. Пам'ятаю його замолоду: свіжий, рум'яний, здоровий, гарний. Сидючи р[оків] 1905-1907 в тюрмі, довго його не бачив, і коли зустрів – не пізнав: руїна, а не людина. Базедова хвороба і грудна жаба зовсім його знівечили. Особливо страшні були очі, що немов вивалювалися з лоба. Отак років з 20 проскрипів бідолаха, мало не щодня збираючись умирати. Проте не вмирав і навіть оженився, має діти... Це вже третій академік у нас на Відділі відходить на той світ. Чия-то черга тепер?

22 квітня. Засідання Відділу. Мали балотувати на академіка В.Рєзанова, – ну, і вийшло таке свинське ідіотство, що й досі отямитися не можу. Почав – може й без лихого намислу – Перетц: він, як людина однієї з Рєзановим спеціальности, занадто до його суворо ставиться. І це зараз же підхопив Грушевський з своєю бандою й почав вимагати, щоб кандидатуру зняти, як «ненаукову». Він говорить про науковість, коли всі його кандидатури були подиктовані тільки приятельством, а не науковістю. Він же проводив Студинського, що Рєзанову в підметки не годиться; його кандидати і Пчілка, і Щербина, і Я.Новицький – слабенькі, навіть на членів-кореспондентів. Другий аргумент – не було оцінки спеціяліста (оцінка була спільна за підписами Кримського, Лободи та моїм), хоча про Студинського оцінку писав не хто ж, як він, – теж спеціяліст!.. Зчинився крик. Найбільше старався квадратовий дурень Тимченко, невдалий кандидат на академіка. І найгірше, що добряга Новицький перелякавсь того крику і поставив Рєзанову мінуса – і таким чином провалив справу. Осудовисько! У мене таке враження, ніби отак собі ні з сього, ні з того взяли та й згвалтували на дорозі першого стрічного. Адже ж ясно, що удар призначався не Рєзанову, проти якого ніхто не перечив, коли читано його оцінку, а Кримському та мені. Взагалі звичаї серед ученої корпорації часто нагадують мені інтригантство найнижчого сорту. Що за дрібнота моральна – то звичайна публіка, що уявляє собі на тім місці якихсь півбогів, і здумати не може. Хай їм грець! Коли [б] вернулась швидче можливість працювати в газеті, чи в журналі, то отрусив би цей учений порох од ніг своїх і почував би себе щасливим...

23 квітня. Вирішив їхати з тілом Біляшівського до Канева – з тієї печалі, що трапилась учора. Може хоч трохи розвіється оте прикре враження.

26 квітня. Вернувся вчора з своєї подорожі. Подорож пароплавом була чудова. На щастя, й погода сприяла. А природа, що саме розцвітає, море води кругом на Дніпрі, повітря таке, що просто пив би його – це все справді трохи заспокоїло мої нерви. Коли б можна було б поїхати не задля такої сумної оказії, як оця, а так просто, та й на довше – одразу поздоровів би.

Поховали Біляшівського на його хуторі, над Дніпром, на

половині гори, серед дерев. Було багато людей з сусідніх Пекарів, але держалися вони пасивно. Та й усі якісь зомлілі, виснажені, негарні – сущий образ сучасної робітничо-селянської республіки... Над могилою були промови; моя, М.Левицького-артільщика та Щербаківського. Я сказав більш-менш таке: «Над труною твоєю, дорогий товаришу, багато говорили вже про твої наукові заслуги. Я теж торкнусь цього, тільки з іншого трохи боку. Є учені – і учені. Бувають такі вчені, що цілий вік свій запопадливо працюють коло науки, старанно визбирують і нагромаджують факти, обробляють їх, але роблять це в затишку своїх кабінетів, немов тільки для себе. Їх не цікавить, що потім з їхнім надбанням станеться. Це ті вчені, що могли б слідом за давнім латинським поетом проказати: «Odi profanum vulgus. – Ненавиджу невігласную чернядь». Але бувають і інші вчені. Вони так само невсипуще працюють, збираючи наукові фонди, але зараз же пускають їх в обмін на життєві цінності, справедливо гадаючи, що вернуться вони до них вдесятеро збільшеними. Це того типу вчені, що про них писав старчик наш Сковорода: «наука не повинна узити свого впливу на самих жерців науки, що жеруть аж до несхочу; але повинна на ввесь народ переходити, увійти до народу і служити всім, хто має право сказати: і я людина, і мені що людське – те не чуже». Ти, дорогий товаришу, належав якраз до тих учених, що не «вузять» свого впливу, а пускають його широко між люде. Стрілися ми з тобою 25 років тому в редакції «Киевской Старины» серед гурту таких самих учених, що дбали про те, щоб науку покласти підвалиною для визволення рідного народу. Серед них ти був не останній і в їхніх широких планах робота твоя пасувала до спільного задуму. Перша революція кинула тебе просто в лави політичних робітників. Не кидаючи науки, ти вже й активно стаєш до боротьби за політичну волю народу. В часи світової війни бачили тебе серед тих громадських діячів, що силкувалися зменшити, скільки снаги було, страхіття легального душогубства. Революція 1917 р. так само застає тебе в гурті борців за новонароджену волю, і коли заснувалась Українська Академія наук, то ти в ній зайняв те місце, що по заслузі належало тобі, як ученому, що дбав не тільки про розвиток науки, а й про те, щоб вона не «вузила» свого впливу, а ширила його між людьми. Чолом тобі доземний за це все! Хай пером буде тобі рідна земля! Хай вона, що розгортала перед тобою тисячолітню

книгу подій днедавних, що доручала тобі свої скарби – хай вона любляче, як мати, тепер огорне тебе і хай пам'ять про тебе збереже во віки і віки».

Не обійшлося і без совітських сюрпризів. На пристані в Каневі труну стріли десятків зо два вчителів і голова виконкому і провожали мало не до самого хутора. Умовилися, що похорон відбудеться о 5-ій год[ині] ввечері і канівський виконком та конференція вчителів візьмуть офіційну участь. Добре, – з тим і поїхали вони. Тим часом о годині другій приїхав з Прохорівки священик і одправив похорон, щоб не брати участи пізніше. Очевидно, через лазутчиків це зараз же стало відомо в Каневі. Замість депутацій приїхало три вчителі і коли їх запитали – чи виступатимуть вони, одповіли, що ще не вирішили. «Чому?» – «Та от – як з духовенством?» – «Духовенства не буде». – «Але було?» – «Було». – «Ну, то нам незручно...». З тим і поїхали зараз назад. Та ще явилося з десяток комсомолії, самих з себе жидків і жидівочок, стояли біля могили в шапках, курили й голосно розмовляли, а потім, наламавши гілля, так само побрались восвоясі... Дикуни якісь...

Був і на Шевченковій могилі. Мерзость запустенія й гидотности. Замість чудового простого хреста, що так пасував до наокружного ландшафта й далеко білів на фоні зелених дерев – чорний незграбний стовпець, а на йому паршивенький бюст, з якого видно саму шапку. На постаменті такі самі невиразні барельєфи: малий Тарас, що нагадує сучасного безпритульного «ребенка», стоїть перед столом, за яким дяк перекидає собі чарку в рот; Тарас останніх літ в салдатській шинелі (!) сидить за гратами; кобзар Микешинського типу виграє на бандурі... Але найгірша ота жахлива арка совітської архитектури (з дикту!) з відповідними написами і строкато розмальована! Зовсім так, як у якомусь паршивенькому провінціяльному «Шато-де-бур'ян». Вона стоїть перед могилою од Дніпра і знизу її тільки й видко. Артистичний смак мали оці новітні декоратори! Новий (призначений од Нар[одного] Ком[ісаріята] Освіти!) доглядач казав, що не було ще на могилі людини, якій би оце страховисько подобалось. Він також повідомив нас, ніби асигновано 50 000 крб. на новий пам'ятник. Гадаю, що асигнувати язиком куди легше, ніж дати руками, і оте потворне страхіття надовго розпанашилось на святому місці, – принаймні до кінця теперішнього режиму...

27 квітня. В Москві одбуваються засідання Всесоюзного ЦИК'а, і там раптом зірвались дебати про давно забуту тему – українське питання. З приводу звідомлення від України заговорили добрі люде про страхіття українізації, почулись знов промови про небезпеку російській мові та російській культурі, – одне слово, не як у комуністичній державі, а як у Росії доброго старого часу. Треба сказати, що представники від України відбивалися так, ніби були не православними комуністами, а звичайнісенькими «петлюровцями». Петровський навіть просто заявив, що коли вони й винні чим перед Україною, то хіба тим, що українізацію переводять мляво й несміливо. Але ось прийшов час на резолюцію – і в резолюції, невиразній, хиткій та хитрій, явно взяла гору всеросійська, єдино-неділимська орієнтація: навіть про небезпеку російській мові та культурі не забули згадати. А в дебатах усі «інородці» тягли руку за Україною і говорили, що вона й їм стежку протоптує. Виходить, як приказка каже: ставиться мов лев, а гине як муха, – отак і наші «українські» комуністи пописалися.

29 квітня. Злоба дня – безпритульна дитина, «беспризорный ребенок»... Ця нещасна дитина тепер справжній господар міст і, наприклад, Київ тероризувала вкрай. В центрі міста, на Фундуклієвській, в недобудованому будинку Ольгинської гімназії вона осадила свою резиденцію і уловляє перехожих, надто жінок на особливі, хитро вигадані вудочки, потім скопом накидається на перелякану жертву, обдирає її і з спритністю, якій могли б позаздрити Курбасові артисти, дряпається по мурах і зникає в гостинно-роззявлених вікнах того будинку. Оце обдерли так Л.М.Черняхівську. Вона розповідала, що першого разу (бо на неї напад удруге) їй пощастило затримати одного «ребенка», зібрались люди, обступили... «Ребенок» обернувся до них з промовою, адресуючись до Людмили Михайлівни: «Ти меня, тетенька, не бойся. Я бить тебя не буду. Вот только укушу разве разочек. А ведь знаешь – у меня сифилис»... Звичайно, після такої заяви од його всі врозтіч. Кажуть, що недавно ці ребята втислись до кабінету керівника народ[ною] освітою в Києві – і з ними сильна влада буквально нічого не могла зробити, опинилася, як у полоні, а вони похватали, що їм подобалося і зникли. В Москві ніби раду дали собі з ними надзвичайну: зробили облаву, схопи-

ли мало не тисячу безпритульних і – заслали на Соловки... Але, звичайно, усіх не перехапаєш, коли їх аж кишить по містах і навіть по селах. І це ще, коли вони малі, а що буде, як виростуть? Хуліган росте такий, якого ще не бувало, бо з дикунською психікою єднає страшну озлобленість проти всіх і всього. Що собі думає комуністична влада – невідомо. Але ясно, що це росте така погроза всякому ладові, через яку ні облавами, ні навіть Соловками не перескочиш.

30 квітня. Жінка – як погода: ніколи не вгадаєш, коли вона зігріє теплом, а коли сипне холодним дощем... Це ніби з «думок гулящої людини».

1 травня. Традиційний день роботи в садку, – цим разом, на жаль, над коректою. Прочитав з половину своєї книжки про Франка. Надо мною гудуть мотори – з десяток аеропланів носиться над містом; здалека лунають співи маніфестацій. Коли б хоч сьогодні обійшлось без катастрофи, що теж стали ніби традиційними на 1 травня.

2 травня. Я можу сказати про себе слідом за отим дядьком: «Коли тільки прийду до церкви – все паски святять». Був сьогодні вночі, коли «паски святять» у церкві, слухав дивних співів – і перед очима у мене стояла Пальчиківська убога церковця, лунав батьків голос з вівтаря і кругом були півзабуті любі обличчя тоді знайомих людей (певно, нікого вже з них нема живого) і сам я малий хлопчина, гордий тим, що «вистояв таки в церкві», хоча очі під кінець служби злипалися від солодкої дрімоти. Як давно це було!.. І як, власне, мало змінилося в настроях тих людей, що стояли поруч мене сьогодні в церкві! Особливо, коли взяти на увагу, що ми пережили «соціяльну революцію» й християнство тепер опинилося в становищі гнаної релігії. Церква належить черницям і вони зуміли упорядкувати так, що одмін проти давнього майже не помітно. Живуча релігійна основа в душі людській...

Вертаючись зайшли ми до сусідньої великої церкви, відданої «живцям». У величезній церкві – порожньо, стоїть посередині купка людей, чоловіка з 50 – мізерно, убого! От що значить – репутація «совітської церкви»: сахаються її, як чорт ладану.

Кажуть, що на Софію накладено податку 1700 крб.,

з погрозою, що як не буде виплачено, то одберуть та віддадуть «живцям». Справді, виходить – церква на одкупі! Не вистарчає такту в сучасних носіїв власти, щоб не дрочити хоч примітивних почувань та не нагадувати колишніх легенд про орендування церков. Адже ці жарти можуть кінчитися колись дуже трагічно.

4 травня. Написав листи до Степаненка В., П.Чикаленка, Слабченка, Нелідова та Лисого (Харків). Нарешті зібрався, розсердившись, бо останніми часами ніяк було часу на листи не вибереш. Кожного листа доводиться починати з перепрошування за неакуратність, бо й справді безбожно й уперто мовчав.

5 травня. В газетах знов резолюція Всесоюзного ЦИК'а* з приводу українського питання, але вже зовсім інша, – висловлено спочуття українізації, говориться про підтримку української культури і навіть Укр[аїнської] Академії наук... Що сей сон значить? Як українофобська резолюція та перетворилася на українофільську? І що там робилось поза лаштунками ЦИК'а. Нічого не розумію. Видко тільки, що щось сталося. Побачимо, що далі буде – яка ще чудасія раптом одбудеться.

В Англії ніби загальний страйк. Тон совітської преси алярмистський. Цікаво, чим це скінчиться.

6 травня. Ще як були ми в Харкові, то на нараді з приводу академічного нового статуту Шумський, спокушаючи нас на вибір в академіки кого-небудь з комуністів («хоч, по правді, у нас і нема видатних» – зараз же признався він), – сказав був, що Російська Академія обрала під час торішніх свят на академіків – Каменєва та Мілютіна.

Це мені здалося дивним, але я не сперечався, мало чого не буває за наших рабських часів – думалося. Отже, тепер я поставив це питання Перетцові. «Брехня! – каже, – і не думали вибирати». – «А М.Покровський? – питаю. – Шумський казав, що його хотіли обрати та він одмовився». – «Брехня і це, – була відповідь, – навпаки, Покровський дуже хоче, та ми поставили вимагання, щоб він зрікся адміністративної посади, а йому і того не хочеться кидати. Так нічого й не вийшло». Хороший міністр! Правда, Сем-

* Так у автора, треба ВЦВК'а.

ковський догадується, що Шумський просто переплутав: Каменєва та Мілютіна обрала інша академія, комуністична, а міністр просто не розібрав... і знов – хороший міністр!

7 травня. Один з приїзжих харківців оповідає, що в комуністичних кругах мої приїзди до Харкова на правописні наради розцінюють як ознаку мого замирення з совітською владою. Що ж – нехай і з цього тішаться, коли більшого не мають.

Той самий приїзжий розповідає, що серед комуністів ідуть балачки про потребу дозволити безпартійну газету українську. Мабуть, і їх нудить од своєї казенної преси. Але, на мою думку, про незалежну газету ще рано говорити: комуністи хочуть, певне, створити подобизну незалежної преси. Нехай ще більш їх занудить. А цікаво, що почалося таки з жидівської непартійної газети!

8 травня. Переказувано мені зміст Слабченкового листа: нарікає, що проти його в Академії – Кримський, Єфремов і Василенко, що це ніби розповідав йому Грушевського полигач Савченко. Звідки мені це? Адже я про Слабченка ні з ким ніколи не говорив та й не цікавився і не згадував про його ніколи. Що за брехуни і пліткарі тепер повелися! Якщо мені того листа покажуть, то зачеплю Савченка за ребро гаком: хай сам виплутується з своєї брехні.

М.Грушевський, зустрівши Кордта, похвалився йому, що проводив до друку в академічних виданнях Кордтову працю. Кордт хотів друком висловити йому свою подяку. А навсправжки було, що Грушевський був проти друкування Кордтової праці, а обстоювали за неї Кримський та я. З цього приводу Кримський пустив арабським прислів'ям «батько його – часник, мати – цибуля, звідки ж йому набратись пахощів». Дійсно – якийсь «отец лжи».

9 травня. Написав Є.Х.Чикаленкові та В.Гнатюкові. А ще листів багато ненаписаних.

10 травня. Розповідав мені один одесит про совітську торгівлю. Ми ввозимо тепер те, що вивозили: хліб, цукор, шкури, а вивозимо те, що ввозили – сільськогосподарські машини. Їх тепер спроваджують до Туреччини, – бо одне, що наш дядько не купує, бо немає звідки, а друге – треба ж щось

вивозити, щоб творити хоч якийсь поганенький баланс. Добре, – от і наділяємо турків саківськими плугами по 10 крб. за плуг, тоді, як собі він коштує 25-30 крб. Спокусились таким дешевим крамом турецькі крамарі і рішили, що на місці ще дешевше можна купити; зафрахтували кілька пароплавів та й гайда до Одеси. «Плуги есть?» – «Есть!» – «По чому?» – «По 30». – Так же у нас вони продаються по 10». – «То у вас.., а у нас – по 30. Як своїм, так і вам». Бились-бились турецькі крамарі – нічого не вдіють. Тоді шатнулися по Одесі, до кожної крамниці заходять, щоб аби чого купити, аби порожнім не вертатись – нічого нема. Так і поїхали назад – аж зафурчало.

На днях вичитав у газеті, що до Харкова повернувся з-за кордону поет-лауреат М.Вороний. Пізнаю Вороного: і тут без хлестаковства не може обійтися.

12 травня. Страйк в Англії точиться далі. Наші радіють та піддрочують та підцьковують. Мітинги, вислови спочуття, навіть гроші посилають. Але сьогоднішні звістки принесли розчарування: англійці від наших грошей одмовилися: ввічливенько подякували та одіслали назад нашого чека. Копирсає глибокодумно в носі совітська преса: од грошей одмовились – «что значит?»

І поруч з цими звістками в тій же таки газеті читаємо про з'їзд наших, не англійських, гірняків. Виявляється, що у наших платня далеко не досягає довоєнної, але домагаючись підвищення, ми братимемо на увагу стан фінансовий трестів... Це вам не англійці, що не хотять 8-годинного дня та 20% наддачі на довоєнну платню! Варто було б совітським рабам розтлумачити, що англійський робітник, якому вони співчуття й гроші посилають, вдесятеро краще живе і що умови праці їхньої для комуністичної держави – ідеал недосяжний і що замість англійським капіталістам ганьбу висловляти, нашим робітникам треба було б за своїх дорослих комуністів узятись... Та хіба рабам і лакеям що втолкуєш! Поодинці і в тихому куточку клянуть і нахваляються, а зібрали їх на офіційний мітинг – мов води в рот понабирають та голосують, за що звелять їм. Добре громадянське виховання одібрали – не швидко вичухаються з його.

13 травня. Засновано офіціяльний Комітет для святкування 10-х роковин од смерти Франка. До комітета запрохано

Грушевського та Кримського. Що мене не запрохано, Кримський перший звернув увагу і спочатку витолковував, що це ознака «немилости», аж потім запитав про це Любченка (голова виконкому). Любченко одповів, що просто забули про мене. Забудькуватість дуже характерна, бо про Франка у нас ніхто стільки не писав, як я, – отже, наші українські правителі, виходить, нічого не читають, навіть на цікаві їм нібито теми. Але я дуже радий, що мене забули. Адже офіціяльний Комітет, напевне, зробить спробу пошити й Франка в большевики, то нехай робить це без мене. Все одно довелося б з такого Комітету тікати.

15 травня. Страйк в Англії захитавсь й кінчиться. Лишилися самі гірняки, то й ті, мабуть, не довго продержаться. Знов наші голубчики попеклися, зате сичать-сичать.

Зате в Польщі повстання. На чолі Пілсудський. Заявляє, що єдина причина повстання – незадоволення з теперішнього міністерства. Оригінальний спосіб валити кабінет. Але зате відповідає польським традиціям: якась дрібниця – «і разом сто конфедерацій». Цікаво, у віщо розгорнуться події, які безперечно мають глибші причини, внутрішню гнилизну в польському режимі.

16 травня. День на лоні природи. Їздив у Дзвінкову наймати дачу. Знайшлось щось ніби добре: поміж Ірпенем та бором. Якщо буде мені змога виїхати, то спочинути можна буде. Але мені якось ще не віриться, що я виїду.

17 травня. Написав Д.Дорошенкові, Щепотьєву, небозі Галі (Сінькевичевій).

18 травня. Події в Польщі, що набули бурхливого характеру, викликають багато поголосок. Подейкують, що виступ Пілсудського відіб'ється на стосунках з Совітами, бо Пілсудський настроєний щодо них войовниче. А з другого боку, дехто думає, й большевики може схочуть використати непевний у Польщі стан. Розглядають польські події і як контрхід Англії. Базар вже просто говорить, що війна на носі і що большевикам кінець. Одно слово: хто чого хоче, той теє й бачить.

19 травня. По місту розійшлась чутка, що ГПУ завітало до популярних лікарів (проф[есор] Яновський, Стражеско, Биховський), що багато заробляють, і зажадало відомостей, скільки вони грошей держать удома. Яновський та Стражеско показали свої гроші, і агенти ГПУ забрали їх під розписку, сказавши, що гроші мусять бути здані до ощадних кас. Биховський та Губергриць не призналися, тоді зроблено трус, знайдені гроші конфісковано і «винуватців» посаджено. Історія цілком безглузда. Розпитавшись, дізнавсь я, що це все брехня, до Яновського та Стражеска ніхто й не приходив, а справді арештовано двох лікарів, які не так лікарювали, як спекулювали. І знов: кожне що хоче – теє й бачить.

20 травня. По місту знов маніфестації безробітних. Ходять з прапорами, вимагають роботи. Звичайна кожного літа картина в нашій благословенній «робітничо-селянській» державі. І, як звичайно, міліція попросту розгонить цих «хазяїнів» держави, як їх звуть, уви! в самих деклараціях...

Була ще й інша маніфестація. Безпритульні діти взяли в одному з кіно рухому рекламу, обернули її другим боком, надписали: «Бей жидов, спасай Россию» – і сунули невеличкою юрбою на вулицю. Цим тратити нічого. І нічого вони не бояться. Але характерне оте гасло з погромних часів, що відродилося таким несподіваним способом. Віщує це відродження, в усякому разі, мало втішного.

21 травня. Показували мені листа від М.Горького до Ол.Слісаренка, що прохав дозволу видати в українському перекладі повість «Мать». Горький не бачить тепер у цьому потреби. Більше – він обурюється тим, що люде хотять «утверждать различие наречий» в той час, як людськість пробує створити світову (?!) мову. Колись, пише, і я протестував проти утисків над українським словом, але тепер, коли на Україні провадиться примусова українізація і пригнічують російську культуру – я жалію того, що робив тоді... Одно слово – заговорив наш Горький, як говорив колись Струве. Видко, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота славнозвісна українізація. Видко, й справді нема у нас

приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних «хазяїнів земли русской» от Карпат і до Камчатки. Можна було висловлювати іноді спочуття, коли воно ні до чого не обов'язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити – і почулися прокльони, вигуки злоби й фарисейського вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці. Навдивовижу оскандалилась російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався. Що ж: ще від одного «приятеля» науку маємо.

22 травня. Написав накинутий мені вінничанами плакат про Коцюбинського. Робота важча, ніж я собі думав. Не вмію я таких речей писати, та Коцюбинський для такого популярного викладу занадто тяжкий.

Лист до Біднова (Прага), до Отамановського (Вінниця).

24 травня. Чув сьогодні про «юридичну пораду», яку дав юрисконсульт виконкому Київського. «Шукайте – каже – руки серед комуністів, бо хоч справа ваша й безсумнівна, але законним порядком нічого не доб'єтесь». Оце вона «революційна законність». Мимоволі згадується старорежимний жидівський анекдот: «Что есть законный порядок?», який кінчається промовистою сценкою: «Гіб мір драй кербел депозитный билет. Нешту? Пошел вон, сукин сын!» Чудово розповідав його колись Мод[ест] Левицький.

25 травня. Засідання присвячене пам'яти Франка. У величезну залю набилося повно публіки, але публіки дикої, що більш галасувала, ніж слухала, і перебивала доповідачам. Тяжко було говорити. Краще б їх менш ходило.

26 травня. Розійшлася чутка, що вбито в Парижі на вулиці С.В.Петлюру. Чутка йде од голови виконкому Любченка, отже, офіціозна. Ніби зробив це якийсь емігрант-українець... Якщо цьому правда, то, певне, не без радянської руки тут. Надто під теперішній момент, коли в Польщі гору взяв Пілсудський, спільник

Петлюри. Cui prodest?* на це можна відповісти, що тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекінчицтвом політичного ймення. Навіть тепер, коли у його не було жадної реальної сили, все ж сама мара цього наймення грізно стояла перед большевиками. Але є у мене ще надія, що це брехня: подібні «сенсації» дуже люблять пролетарські кореспонденти і бухають часто в дзвони, не глянувши до святців. Коли б то!

27 травня. «Сьогодні до Петлюри, що йшов вулицею, підійшов один українець і сказав, що він помститься за убивство на Україні багатьох росіян і євреїв. Сказавши це, він вистрілив у Петлюру з револьвера й забив його».

Це в недоторканому вигляді повідомлення, яке появилося в сьогоднішній газеті. Безглуздя його очевидне. Українець, що сім років палав помстою за кров росіян і євреїв – очевидна нісенітниця. Це значно збільшило мій скепсис щодо самого факту.

Проте всюди розмови про цю подію. Одноголосно говорять про большевиків. Вражіння велике. Чув на вулиці розмову: «Хто вбив? Або з політичних мотивів, або для грабунку. Але грабунок у Парижі на вулиці неможливий. Отже...» – кінець фрази затерявся здаля, але він ясний. «Українець, кажете. ... Може й українець, але з довгим носом і з совітським пашпортом». Могилянська, що перекладає в ред[акції] «Пролет[арської] Правди», коли дано їй перекласти наведену телеграму – не вдержалась і розплакалась при всіх комуністах, що були в редакції. В друкарні «Книгоспілки» комуніст-робітник пустив якимось жартом і викликав загальне обурення і розправу кулаками од решти робітників. «Падлюки! душогубці! – гукали вони. – Скільки ми заплатили в Китаї – ми вже знаємо. А от дайте довідатись, скільки нам коштує ця смерть»...

Невже це безглуздя й підлота таки справдилась.

Любченко запитував Дорошкевича і Гермайзе, чи я справді серджуся на те, що мене не запрохано до франківського Комітету. Перший заспокоював, другий одказав: «спитайте його самого».

---

* Кому вигідно (латин.).

28 травня. В газетах канібальський танок над трупом забитого ворога. Тільки що вчорашній українець обернувся вже у французького громадянина. Падлюки! Не вміють навіть сховати своїх радощів та своєї причетности. Поголоска називає навіть імення цього «француза» – Аврум Лазарович Штромберг... Кажуть, що газетам заборонено називати ім'я убийника і називати його тільки французом звелено. Кого ці ідіоти одурити думають?

Завтра вечір споминів про Франка. Треба писати, а якось не можу примусити себе щось видушити. Не те в голові зовсім. Інші спомини навертаються на пам'ять. Скепсис мій гасне.

Лист од Кримського з Харкова. Пише, що знов якісь там на мене доноси кружляють. А комуністи ремствують, що ніколи жадним рухом не подав я натяка на зближення. Стара байка і вже навіть не цікава. Та вони ще старішу згадують: мій лист до Коцюбинського. Видко, все-таки, поцілив він у мету.

29 травня. Засичало гаддя. І розперезалося. Симульоване презирство, неукрита радість і брехня, брехня без кінця й краю. Що це за люде, що це за люде... Сьогодні Щупак у «Пролет[арській] Правді» вискочив з статтею, якій йменння трудно добрати. Починає з того, всупереч власним своїм повідомленням, що це не політичне вбивство. Далі повно гадючої злоби, брехні, наклепу, щоб принизити мертвого вже ворога. Що це за люде, що це за люде!.. Навіть того своїм гадючим мозком не збагнуть, що їм самим невигідно так принижувати ворога: адже що їм за честь, коли такого нікчему подолали. В тім ото й річ, що вони й самі не вірять у те, що брешуть, і нахабністю намагаються прикрити свій страх і радість. Гидота, а не люде. Петлюру знав я, либонь, з 1905 р. Ближче до його придивився р[оку] 1907-го, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в йому тоді есдеческого духу – хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелось йому одмовити від секретарювання в «Раді». Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові» і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник – у Москву. Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції «Украинской Жизни» – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917-1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних

політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівався, але кожного разу робив він гарне враження. Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України, часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас наповерх життя. Грушевський – пожалься Боже, що з його сталося: Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта – просто дрібні, нікчемні людці. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть, не доросли ще ми до того, щоб «самим о себе советовати», як нам колись вибивали очі московські бояри і особисті зусилля не могли загальної нікчемности подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє...

Тепер свинопаси жаліють, обурюються, нарікають потиху в своїх закутках. А по вулицях од шпиків пройти трудно – не розминешся, так і кружляють... Даремно!.. Свинопаси себе не зрадять, а коли прийде час, то й козаки народяться і наростуть. І може трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить.

30 травня. Знов навалилось усяких прикростей. Сьогодні телеграма од Кримського, щоб їхати до Харкова. Мають там вирішити справу з статутом Академії, а сюди вже не привезуть. Брехуни і шахраї! Хто їх за язик тяг? І чому раптом така переміна. Мабуть, і тут без нашого лиса не обійшлося. Не пощастило собі під нозі скорити Академію за Директорії (тоді його Петлюра розгадав), так тепер заходиться те саме зробити за большевицькою допомогою. Все одно хто, аби зверху бути.

Не маю охоти їхати. Та й навіщо? Адже тут треба криком кричати, та й то буде глас вопіющого в пустині. А втім пораджуся завтра з товаришами.

31 травня. Дізнався, що викликають Грушевського до Харкова і це мене схитнуло з моєї позиції: їду. Може хоч одну якусь капость пощастить одбити.

З кругів ГПУ йде чутка, що Петлюру «к сожалению» не вбито, а тільки тяжко поранено... Коли б то! Кажуть, що вчора в Софії,

на панахиді по Франкові розкидано прокламації з приводу замаху на Петлюру. Невже й свинопаси заговорили? Не віриться.

5 червня. Вернувся з Харкова. Ще раз довелось бачити позорище людське, як люди самі себе понижають, хтозна навіщо.

Власне, таке було з статутом Академії на пленумі Укрнауки. Грушевський та Тутківський чимало доложили було старання, щоб погіршити статут. Грушевський намагався підсипати в Академію «призначенців», домагаючись за всяку ціну, щоб статут надав права академіків директорам, себто його братові; Тутківський пішов ще далі і вимагав прав академіка навіть представникам од місцкому! А вдвох разом силкувалися саме ім'я Неодмінного секретаря змазати з статуту. Полигач їхній, Яната, вимагав затвердження од уряду навіть для тих посад, що їх урядовий проект лишав без затвердження. Всі ці і інші атаки пощастило відбити, і я бачу, що дійсно треба було їхати. Тепер боротьба буде навкруги складу Президії. Тутківський і Грушевський конче хочуть пролізти, хоче того ж і уряд. Обмірковують, яку б комбінацію вигадати, щоб їх таки просунути. Наклеп і брехні знов розгорнуто на всю широчінь. На мене Грушевський скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що він перейшов до большевиків (оповідання Могилянського в «Червоному Шляху»). Словом «пошла писать губерния» – і губернія препаскудна.

Про Петлюру в Харкові нічого певного не знають. В низах не вірять, що його вбито, і обурені замахом надзвичайно.

6 червня. Написав Отамановському (Вінниця), Гарасименкові (Одеса), Борисовичеві (Харків).

7 червня. Переказують з «Діла» деякі подробиці паризької трагедії. Ніби після перших пострілів Петлюра впав і кат всадив у нього чотири кулі вже в лежачого. Прізвище його – Шварцбард, з Смоленського. На допиті він ніби сказав, що побачив у большевистських «Українських Вістях» фотографію Петлюри з Пілсудським і запалав помстою. Версія мало приємна большевикам, бо кладе кладку од убийці до них. Прізвище його подала з російських газет одна лиш «Красная газета», і то з необачности, в одному місці вирізано, в другому через недогляд

лишилося. Тепер взагалі заборонено будь-що писати про подію: симулюють байдужість.

В Харкові, чув я, є думка заснувати політичну організацію, взявши для неї ймення – «петлюровці».

В Академії комбінують усяково склад нової Президії. Здається, популярна комбінація: Кримський – Президент, Шмальгаузен – Віце-президент, я – Неодмінний секретар, Липський – секретар І Відділу (нового), Птуха – секретар ІІ Відділу (об'єднаного). Я тримаюсь пасивно, бо волів би зовсім одійти од Президії. Кримський захоплений цією комбінацією, і боюсь, що мені доведеться згодитися, бо інакше все розсиплеться, а на тому попробує виграти Грушевський.

8 червня. Ходить по руках вірш, присвячений паризькій події:

Блискавиця помсти ніч розріже,
Всім на жах і всім на помсту буде!
Ти упав на вулицях Парижу
Від руки не Брута, а Іуди.
Там востаннє твої очі з криці
Відсвітили біль твого народу,
Стогін вирвавсь і знялася птиця
Над палаци, храми та заводи...
Погляд кинула на край порожній,
Де жита хиляються за вітром,
Лиш хрести зігнулись придорожні,
Роси з трав гарячий вітер витре!
Муки що? – віками прищепились...
Рабство що? – У ярмах нам не вперше,
Не нове нам в труді гнути спини
Та й чекать – прибуде славний вершник!
Ой прибуде на коні із снігу,
Золочений спис із хмар заграє,
Серць проб'є холодну, зимну кригу,
Сто голів у змія відрубає!..
Що ж нам втрати на вівтар отчизни?
Що ж нам кров проллята на офіру?
Адже справим ще славетну тризну,
Загартуєм всемогутню віру!..
Блискавиця волі ніч розріже,
Всім на спокій, всім на радість буде!
Ти упав на вулицях Парижу –
Мов офіра від руки Іуди.

27 травня 1926 р.

На свіжій могилі починає зростати легенда. І можливо – мертвий Петлюра страшніший стане большевикам, ніж був живий. Їхнім лайкам та симульованій байдужости та брехням ніхто не вірить. Натомість кожне раде повітати в забитому образ героя, що впав жертвою підлотного підступу.

9 червня. Інтимний вечір, присвячений пам'яті С.В.Петлюри. Зібралося чоловіка з десяток, поділилися своїми спогадами, пожурилися над долею бідака, що у його і останній приятель мре – та й розійшлися. Цікаві були згадки А.В.Ніковського, що знав С.В. якраз за останні роки, 1920-1922. Ходить ще один вірш:

Було літо, було літо
Та й стала зима...
Як не було пригодоньки,
Так прийшла біда.
У Парижу, славнім місті,
Удень, не вночі
Ішов батько наш Петлюра
Та й плакав йдучи:
– Україно, Україно,
Де ж доля твоя?
Знов зажерли твою волю,
Хоч нема й царя.
Знов посіли твої груди
Люті вороги:
Не татари та й не ляхи –
Кацапи й жиди.
І сказав тут пан Петлюра:
– Не дамо ж ми їм
Грабувати нашу землю,
Мати нас за гній.
Обернувся він навколо,
Гукнув раз, гучній:
– Гайдамаки, сини мої!
До бою мерщій!
Не почули гайдамаки,
В тюрмі всі були,
Пов'язали всім їм руки,
До стін прип'яли.
Не почули гайдамаки,
Почув тее жид,
Поєднав собі він Юду
Отамана вбить.

І не сіло іще сонце,
Зоря не зійшла,
Як зустрів проклятий Юда
Нашого орла.
Ой підкрався Юда ззаду,
Стрельнув в спину раз,
Похитнувся пан отаман
Але ще не впав...
Ухопивсь він до шаблюки,
А її нема –
Не забувсь її він вдома –
Зломила війна...
І схилився пан Петлюра,
Юда ж не дрімав,
Отаманові у груди
Ще шість раз стріляв...
Заплакали гайдамаки,
З ними й козаки,
Як понесли отамана
В дубовій труні.
Не ревли тоді гармати,
Дзвони не гули,
Як поклали труну тую
У чужій землі.
І спинились гайдамаки,
З ними й козаки,
Поскидали шапки чорні,
Вклонились труні.
Присяглися брат до брата –
Хоч живим не буть,
А помститися за батька,
Й волю повернуть.
Так тремтіть же, кати люті,
Кацапи й жиди, –
Бо повстануть гайдамаки,
З ними й козаки...

Так одне насильство викликає потяг до другого й жадобу помсти... Вірш примітивний, але коли піде широко, може якраз велике враження зробити своїм примітивизмом та простотою.

10 червня. Одібрано у слов'яністів і передано «живцям» Георгієвську церкву. Довелося одбирати силоміць, через міліцію. Юрби народу стоять день і ніч біля церкви, обличчя червоні, зворушені, збурені. Відповідні балачки. Коли большевики хотіли розпалити релігійний фанатизм, то мають це. А скільки гидоти в

цьому повертанні до сивого середньовіччя, до цього орудування міліцією в церкві – я вже не казатиму!.. Оповідали мені, що на «живого» митрополита, Інокентія Пустинського, що зважився сунутися в одібрану церкву, кинулися жінки, збили з його камілавку і попобили добре. Насилу вирвався і втік візником. Одна з жінок, що опізнилася до тієї розправи, жалкувала тільки за одним: «я була б і штани з його скинула!» І скинула б... і скінчилося б, може, не фарсом, а трагедією, бо треба почути, скільки обурення в тих криках було, якими проводжали митрополита: «одібрав у нас церкву, а тепер молитись ідеш, христопродавче!». Воістину не знати, хто гірший: чи цей христопродавець, чи його господарі, що їм він продав свого Христа за сріблянники, чи шмат гнилої ковбаси. Одному священикові, що перейшов до «живих», парафіяне прислали 30 срібних гривеників і мотузку з написом: «Іуді. Зробив одне – зроби й друге».

Боротьба серед большевиків на Україні поміж українською течією й загальноросійською, що загострилася на пленумі ЦК, здається, поки що скінчилась перемогою першої. По газетах статті про українізацію і виклинання інакомислящих. Дістається і «русотяпам» і «українським шовиністам», а спеціяльно М.Хвильовому за «шовиністичний ухил». Бідні люди: «своя своїх не познаша».

11 червня. 16 червня мало приїхати харківське начальство – щоб оповіщати з помпою новий статут Академії, й привезти з собою всесоюзну святощ, самого Рикова. Тепер ідуть досить на правду схожі чутки, що не приїдуть. Кажуть, що Ряп[п]о вимовився: «набісіла нам цяя справа». Одкладають ніби до осени. Що за причина – не знаю, а тільки, видко, не помоглося Грушевському: адже реформа – це його рук справа, принаймні на 50%.

12 червня. Продерлася з-за кордону, з Подєбрад, перша автентична звістка про паризьку трагедію. Це відозва комітету для вшанування пам'яти Петлюри в Чехословаччині, датована 27 травня. Відозва пропонує наложити на себе 40-денну жалобу, занехаяти на цей час усякі забави, нахиляти до того ж усю українську еміграцію і визнати день 25 травня за національне жалобне свято. Поза цим ми не маємо жадних звісток, як за кордоном озвалося громадянство на злочинну справу 25 травня.

Написав задля завтрашнього засідання, присвяченого пам'яті М.Біляшівського, доповідь: «М.Ф.Біляшівський на громадській роботі». В основу доповіді поклав ту промову, що мав над могилою небіжчика.

13 червня. Знов під Георгієвською церквою баби попобили митр[ополита] Інокентія, але то так, що насилу вирвався з їхніх рук. Кажуть, що, очумавшись, забрав свої манатки – чи то скаржитись, чи й зовсім п'ятами накивав. Так йому й треба. Сей род ізгоняється не молитвою та постом, як у Євангелії, а простіше – прочуханом. Таку мову тільки й розуміють сучасні «душпастирі». Розказують, що на підмогу місцевим бабам прийшли баби з Подолу: «сьогодні ти тут церкву одібрав, а завтра й до нас доберешся. То щоб не кортіло», – примовляли, б'ючи святителя.

Одбулося засідання, присвячене пам'яті Біляшівського. Зійшло добре, цікаво.

14 червня. «Режим економії» або «режем економію»... Багато дечого розповідають про цю новітню большевицьку вигадку. Цукровий трест, наприклад, так доекономився, що вже понакладали арешт і на майно, і на цукор: більш 80 міл. боргу, а платити нічим. Це в цукровій промисловості, біля того, мовляв, білого золота!.. Тріщать і інші трести та підприємства. Славному [«Ларькові»] тільки те й роблять, що дають мораторіум. Векселів, що видають комісаріяти, напр[иклад], юстиції, ніде не приймають... Зате ми англійським гірнякам допомагаємо, не кажучи вже про китайську та інші авантюри, де плакали наші грошики. Добра економія! Ну та нехай: що гірше, то краще!..

З Харкова телеграма: до осени відкладають переведення нового академічного статуту. Оттуди к бісу! Хто ж їх два тижні тому в шию гнав, що так поспішалися, що навіть кількох день підождати не могли. Отак усе: плутають-плутають, а тоді – хоч кидай. Теж робота називається!

16 червня. З українізаційних курйозів. Приходить жидівочка до гастрономічної крамниці: «Прошу дайте мені пів фунта телячої копченої мови». Друга пише до зав[ідуючого] господарством: «Шафа, що дали мені, попсована. Пришліть слюсаря, нехай зробить мені джерело (ключа)». Але найкращий анекдот розказу-

ють, смакуючи, комуністи. Дійові особи – Петровський і Риков. Риков: «Ты хочешь, чтобы я тебе на украинизацию деньги давал. Да ведь и языка-то такого не существует». – Петровський: «Нет, существует». – Риков: «Какое там существует! Ну, например, как будет по-украински – голова?» – П.: «Голова». – Р.: «Губы?» – П.: «Губи». – Р.: «Зубы?» – П.(уныло): «Зуби». – Р.: «Рот?» – П.: «Рот». – Р.: «Рука?» – П.: «Рука». – Р.: «Нога?» – П.: «Нога». – Р.: «Жопа?» – П.(тріумфуючи): «Срака!!!» – Р.: «И ты хочешь, чтобы я на эту самую сраку тебе полтора миллиона отпустил?!..» Дуже втішаються комуністи дотепністю своїх вождів.

17 червня. Написав до В.Дорошенка, В.Гриневої та В.Отамановського.

19 червня. Оповідав Кримський про деякі епізоди з свого перебування в Харкові. В розмові з комуністами згадали мене. «Для нас це людина явно і непримиренно ворожа. Адже ж п'ять років, як він повернувся (!) – і жаднісенького слова од його ми не чули, що він з нами примирився. Aqui tacet – clamat»,* – закінчив з обуренням комуніст, згадавши навіть латину. Проти цього, звісно, нічого сказати не можна, і я ладен погодитися з логікою цього комуніста.

20 червня. Почав статейку про Куліша для Кулішівського збірника. Щось таке безформене і навіть без теми.

21 червня. Докінчив статтю. Зветься чудно – «Перевіяний Куліш». Надокучило вже мені усякі хвости виправляти.

22 червня. Чув сенсаційну, хоч мало ймовірну історію. Ніби під виконкомом (кол[ишня] Дума) знайдено силу динаміту: мали висадити виконком під час засідання. Зробили це міліціонери: з пашпортами галичан вони вступили до міліції, а виявилось, що то були емігранти-українці. З десятеро ніби розстріляно. Кажуть, що всеньку цюю історію держать у великому секреті.

24 червня. Понаписував – до І.Огієнка (Варшава), Є.Рудинсь-

* Це мовчання голосніше від волання (латин.).

кої (Трахтемирів), І.Айзенштока (Харків), Козія (Рахни), Хоменка (Канів) Послав Хоменкові – це новий дозорця на Шевченковій могилі – нову книжку, де б розписувались туристи та одвідувачі могили.

25 червня. По газетах новина: вбито Оскілка, одного з повстанських отаманів, на Волині (польській). Знов можна запитати – cui prodest?

Чутка, що в Москві були розрухи між робітництвом. Червоноармійці відмовилися втихомирювати. І робітників, і червоноармійців – утихомирили китайці. Як колись за царських часів – інгуші були на сторожі «ладу», так тепер китайці. Подейкують, що їх багато тепер з Китаю налізло після невдатного повстання. Матимуть заробіток у нас тепер – як оборонці «порядку». Одвічна історія...

26 червня. Оскілка вбито в Городку, Штейнгелевому маєтку, вночі крізь вікно пострілом з револьвера. Коли взяти на увагу, що Оскілко допомагав Пілсудському і взагалі був за федерацію України з Польщею, то обставини його вбивства, як і Петлюри, набувають симптоматичного вигляду. В радянській пресі промайнула була коротенька звістка, що Пілсудський уважає за єдиний порятунок для Польщі – федерацію з Україною та Білорусією. Цю звістку у нас тут замовчали, і легко зрозуміти – чому. Коли це єдиний порятунок для Польщі, то для большевиків це загибель, бо видерло б у них монополію вирішення національної справи на сході Європи та й взагалі ґрунт з-під ніг. Почалась би тоді конкуренція щодо українізації, себто єдиний виграшний козир вибито б з рук. Не диво, що на цю тему вони говорити не хочуть, зате збільшують дбання щодо українізації, щоб випередити сусіда. Недавній пленум ЦК в Харкові та з'їзд у Києві, що саме оце відбувається – надто яскраво це стверджують. А разом, певне, для них вигідно усунути людей, які на случай заворушення могли б стати на чолі. Убивство Петлюри, тепер Оскілка може відповідати планові збезсилення Польщі в її бажанні оновитися.

Написав Петрові, проф. Сиповському В.(Петербург).

27 червня. Подав прохання про помилування С.Черкасенко. Сьогодні мені показано листа, в якому він про це сповіщає. Мене

це здивувало. Я читав усі його попередні листи, правду казати – несимпатичні задерикуватим, хвастовитим тоном, але повні надії на поворот в ролі тріумфаторів. І раптом – такий, за Божою поміччю, оборот!.. Ну, та Черкасенко раз-у-раз був дрянь-людина. Таким і лишився. І революція, і еміграція йому не помогли.

28 червня. Ходить у рукопису між людьми вірш Єсєніна до Д.Бєдного. Дуже популярний.

Послание евангелисту Демьяну Бедному.

Я часто думаю: за что Его казнили,
За что Он жертвовал своею головой.
За то ль, что – враг суббот –
Он против всякой гнили
Отважно поднял голос свой?
За то ли, что в стране проконсула Пилата,
Где культом кесаря полны и свет, и тень,
Он с кучкой рыбаков из бедных деревень
За кесарем признал лишь силу злата?
За то ли, что себя на части разрубя,
Он к горю каждого был милосерд и чуток
И всех благословлял, мучительно любя –
И маленьких детей, и грязных проституток?..
Не знаю я, Демьян, – в евангельи твоем
Я не нашел правдивого ответа:
В нем много бойких слов –
Ох, как их много в нем! –
Но слова нет, достойного поэта...
Я не из тех, кто признает попов,
Кто безотчетно верит в Бога,
Кто лоб свой расшибать готов,
У каждого церковного порога...
Я не люблю религии раба,
Покорного от века и до века,
И вера у меня в чудесное слаба –
Я верю в знание и силу человека.
Я знаю, что стремясь по этому пути,
Здесь на земле, не расставаясь с телом,
Не мы, так кто-нибудь, ведь должен же дойти
Воистину к божественным пределам!..
И все-таки, когда я в «Правде» прочитал
Неправду о Христе блудливого Демьяна,
Мне стало стыдно так, как будто я попал
В блевотину, изверженную спьяна.
Пусть Будда, Моисей, Конфуций и Христос –
Далекий миф, – мы это понимаем,

Но все-таки нельзя ж, как годовалый пес,
На всех и все захлебываться лаем.
Христос, сын плотника, когда-то был казнен, –
Пусть это миф; но все ж, когда прохожий
Спросил Его: кто ты? – Ему ответил Он:
Сын человеческий, а не сказал: сын Божий...
Пусть мифом был Христос, как мифом был Сократ,
Пусть не было Христа, как не было Сократа, –
Так что ж – от этого и надобно подряд
Плевать на все, что в человеке свято?
Ты испытал, Демьян, всего один арест,
И то скулишь: «Ах, крест мне дали лютый!».
А что, когда б тебе Голгофский дали крест
Иль чашу с едкою цикутой?
Хватило б у тебя величья до конца
В последний час по их примеру тоже
Благословлять весь мир под тернием венца
И о бессмертии учить на смертном ложе?
Нет, – ты, Демьян, Христа не оскорбил,
Ты не задел его своим пером нимало:
Разбойник – был, Иуда – был, –
Тебя лишь только не хватало!..
Ты сгустки крови у Христа
Копнул ноздрей, как толстый боров,
Ты только хрюкал на Христа –
Ефим Лакеевич Придворов!..
Но ты свершил двойной, тяжелый грех:
Своим дешевым, балаганным вздором
Ты оскорбил поэтов вольный цех
И малый свой талант покрыл позором.
Ведь там, за рубежом, прочтя твои стишки,
Небось, злорадствуют российские кликуши:
«Еще тарелочку Демьяновой ухи,
Соседушка, пожалуйста, покушай».
А русский мужичок, читая «Бедноту»,
Где образцовый стих печатался дублетом,
Еще отчаянней потянется к Христу
А коммунизму «мать» пошлет при этом...

С.Есенин
1925.

Має Д.Бєдний відповідь, яку заслужив – Ефим Лакеевич Придворов... А другий Лакеевич Придворов, що зветься Варавою, перепер блювотиння Дем'янове на українську мову, – то повинен він частину відповіді перейняти й на себе.

30 червня. День на лоні природи. Їздив у Дзвінкову, речі одвозив. Гарно там – тихо, спокійно. Коли б швидше вибратись! Але трудно: поки зберемось, то й літо мине.

1 липня. Чув на вулиці, як торговка-перекупка казала наздогін якійсь пані з собачкою: «Знов їх розвелося з собаками. Пора другу революцію робити, щоб видушити оцих дармоїдів». Шкода! Як так робити революцію, як роблено – то все одно пуття не буде. Але це загальний голос у низах. Становище таке, що нікого не задовольняє. Дорожнеча й безробіття. А претензії і, може, потреби – хоч і примітивні – все ж більші. Panem et circenses!* А ні того, ні другого нема. А звідси бажання революції проти тих, хто вважає себе єдино за майстрів і монополістів од революції... Все перекрутилося за цей кручений час!

2 липня. Кваплюсь позакінчувати недороблене. Щодня, як звичайно, роблю порцію коментаря до Шевченкового Щоденника, але всяка дрібнота відтягає від роботи. А тут ще листів сидить на шиї ціла куча – найбільш нудна і невдячна робота!

3 липня. Обробляю щоденник Куліша, бо вже пора його давати до друку в Кулішівському збірнику. Коментар невеличкий, але забарний: поки знайдеш яку дрібницю, то часу згаєш, що й не міра. А час іде. В понеділок хотілося б вибратись у Дзвінкову на літо.

4 липня. Скінчив з щоденником Куліша, написав і вступну статейку. Тільки даремно квапився, бо друкування збірника, як я довідавсь сьогодня, відсунуто на осінь.

Написав до – Мацієвича К. (Подєбради), Т.Слабченка (Одеса), Отамановського (Вінниця), С.В.Тобілевич, Дніпрової Чайки та Айзенштока. Правда, листи всі на комарів носок, – на зразок тих «телеграм», що писав Куліш при кінці віку. Все ж трохи ніби одписався. Дніпрова Чайка пише мені, власне, під її диктат пишуть, що збирається помирати і доручає мені свою літературну спадщину – видати її твори й написати біографію. Прислала навіть автобіографію. Доручення зворушливе, але ж на теперішній час важке. Не знаю, чи пощастить його виконати.

---

* Хліба й видовищ! (латин.).

5 липня. Викликано мене до Академії саме як я збирався до Дзвінкової виїздити. Прибув якийсь суб'єкт з Харкова – провіряти наші мобілізаційні заходи. А це річ таємна, про яку я тільки й можу знати. Противно мені це. Ніколи в таких бувальцях не бував, аж на старості довелося. Та ще з людьми, яким не віриш і які тобі не вірять. Вскочив я з цим головуванням! Між іншим радив купити дощок, щоб робити ящики на случай евакуації. Запитую: чи це серйозно воювати збираєтесь, чи тільки щоб напоготові бути. – «Не знаю, – одказав. – Воювати не хочемо, але готовими треба бути». А куди їм воювати! І з чим? І з ким? Якщо справді доведеться евакуацію робити – уявляю, що то за столпотвореніє вавилонське буде! Коли за старого режиму це був зразок безладдя, то що тепер буде! Все ж тоді апарат був кращий, та й засобів більше. А виходило, що якраз евакуації найбільше й руйнували запілля. Тепер те саме має бути в кубі. Дивно, як про це не подумають, а так, по інерції, говорять про евакуацію.

5 серпня. Цілий місяць пробув у Дзвінковій – без газет, без листів, без засіданнів та дурної біганини і знаходжу, що це «добро зело». І навіть не скучив за цим усім. За цей час тільки раз навідався був на один день до Києва, набрав книжок, та й назад швидше. Десь там у світі [«гремят витии»], помер після вітійствування Дзержинський, стався новий серед комуністів розкіл, страйк в Англії гірняків тягнеться далі, а я про те й не відав і, далебі, байдужісенько мені. Сидів над річкою, купався, вештався по лісі і читав-читав, як п'яниця, що допавсь до чарки по довгому постуванні. Спершу ніяк не міг себе присилувати до писання, і тільки тижнів через два взявся й писати потроху – історію письменства для німців. Але робота йде помалу – може тому, що не захоплює: те ж саме, тільки на інший спосіб.

Ірпінь – хороша, якась ласкава річенька, тече собі спокійно, ліниво в зелених берегах і сама на тебе навіває спокій. Навіть аж дивно згадати, що ця ласкава річенька ще недавно була місцем, де кипіли завзяті бої, де щодня мінялася влада і кипіло, як у казані. Лінія Ірпеня була ключем до Києва і хто здобував і обороняв Київ – розташовувались над цією ласкавою річенькою. А тепер тихо. І не уявляєш, яке пекло тут було. Тихо й на селі. Так само не уявляєш, що відбулася у нас «соціяльна революція». Десь колись там щось було, а тут – усе по-давньому. Насамперед дачник.

Такий само численний, плодющий, тільки що ще більш нахабний, безпардонніший і паразитніший. На мужика дачник дивиться згорда, з презирством. Мужик йому платить тією ж таки монетою. Особливо обурює селян нова, пореволюційна мода ходити напівголими. Є і в Дзвінковій «пляж», а напляжившись ідуть дачники в ліс і там голі качаються. Натрапила якось на цю сцену баба – «тьху, тьху! погибелі на вас нема! Ач повивалювались голі, сорому на вас нема!». І пішла, одпльовуючись та одхрещуючись. А то ще якийсь опасистий єврейчик (їх у Дзвінковій мало) видумав собі моду ходити в самих «трусиках» – по селу просто тюкають на його... Вертаючись останній раз із Києва, сідаємо в Мотовилівці на підводу. Коли це під'їздить якийсь дядько й голосно кляне: «Лежать, порозвалювались у своїх «каймаках», голі-голісенькі... коло його наставлено і їсти й пити. А як дурний мужик печись на сонці, жни, гни спину – то йому й нічого!» – «Цей дядько з Бишева, – каже мені підвідчик, – то ще не звик до дачників». В Мотовилівці та й по інших звичайних «дачних» місцях справді аж кишить цього безпардонного дачника, якого ніщо не навчило і який поводиться як щедрінський «ташкентець». Я сам чув, як у Мотовилівці гурток комсомольців «під вусом», лежачи на траві біля вокзалу, з присвистом і пригуком виспівував:

На Украйне добре жить:
Есть что шамать, есть что пить!..

Виявилось, що це єврейчики з якоїсь педагогічної школи з Херсонщини, командировані сюди на відпочинок. «Жрать!» «Баранина там о!» – так і згадується з Щедріна, дивлячись на цих спотворених людей, що тільки й думають про «шамать» та «пить». І це нашого селянина найбільше, і цілком справедливо, обурює. Усіх дачників ототожнює він з «жидом». І часто на селі можна почути: «навіщо ж ми революцію робили? Щоб оці жиди знов нам на шию посідали? Та ще діждетесь...» – кінчає звичайно невиразною погрозою кудись у простір.

А поза тим, все ж гарно на селі, та ще в такій Дзвінковій: ноги в річці, а голова в лісі; природа якась супокійна, лагідна; заспокоює нерви, – і забуваєш про всякі чвари, про дачників і нудні дачні розмови, забравшися далеко-далеко в ліс, поміж зелену гущавину. Аж не хочеться додому вертатись.

6 серпня. Приїхав оце підновити запас книжок і грошей. З книжками легко, а з грішми важче. Держ[авне] видавництво обіцяло – і збрехало. Доведеться чекати до понеділка. До речі – й роботу деяку посправляю, щоб не брати її з собою на село. Сьогодні цілий день сидів над коректою – кілька аркушів Словника виправив.

7 серпня. Чутки, що арештовано й вислано не знати ще куди митрополита В.Липківського, що церковну Раду розігнано... Знов чергова витівка, – не знаю, чи серйозна.

8 серпня. Писав листи: Володимирові (Ржищев), С.Тобілевич, Перетцові, Д.Дорошенкові (Берлін), Комітетові Наукового З'їзду (Прага), Джурикові (Корсунь), Козієві (Рахни), Леншину (Конотоп), Сиповському В., Горбаневі (Харків). Більшу половину скинув з себе цієї ваги.

9 серпня. Зінов'єва, одного з найголовніших героїв сучасности, «усушили». Позбавили всіх гонорів, викинули з партії. Поголоска розносить про якусь його змову проти владущої фракції, конспіративні заходи, нелегальну (!) літературу і т.і. Говорять навіть, що його розстріляно... Не знаю, чи дійшло до того, цим разом, а взагалі це річ неминуча. Де благочестя – партійне чи релігійне, однаково – там і єресі, і круті заходи проти єретиків. А комуністи давно вже стали на стезю «благочестя» – гіршого, ніж православне.

Написав Нелідову й В.Пархоменкові. Завтра вертаюсь до Дзвінкової.

27 серпня. Забіг до Києва. Треба Словника, що зробив у Дзвінковій, здати до друку та й дещо з фінансового боку полагодити.

Останній місяць було гірше. Вітри, холодно і дощі. Хмари сунуть без кінця й краю, наче їх десь назбиралися невичерпані запаси. Дощ ішов уперто, ніби хотів конче ті запаси вилити. Часом ліниво, немовби справляючи нудний обов'язок, але лив і лив без кінця. Рідко коли було хороше, ласкаво, соняшно. В один такий день поїхав я з Льодиком на човні. Раптом хмарка набігла і сипнув дощ. Ми привернули під ольху, і звідти дивилися, як хтось забивав по річці враз тисячі срібних цвяшків. Чудово!

Скінчив для німців «Очерк истории украинской литературы». Аркушів з 12 вийшло. В Києві оброблю і пошлю. Читав так само багато.

28 серпня. Написав Нінці та Рулінові. А решту часу бігав за всякими справами. В Академії впірнув у всякі чвари. Одвик уже був од усього того.

З новітнього фольклору. Запитання: «Кого б ви хотіли бачити на місці Дзержинського?» – Відповідь: «Усіх!». Розуміючи, очевидно, під «місцем» могилу.

29 серпня. Заходив М.Могилянський і розповідав про свою справу. Написав він оповідання, власне, записав свій сон – ніби він убив Грушевського за те, що той зрадив усі свої попередні погляди і своїм існуванням заражав повітря. Оповідання найслабше, власне, з того боку, що воно, як взагалі у Могилянського, не художнє. Дві-три риски в своєму оповіданні він узяв справді портретних, і це також помилка. Але як не як, а «Червоний Шлях» теє оповідання надрукував. Усі пізнали Грушевського. Пізнав він і сам себе і нічого кращого, неборачисько, не знайшов зробити, як «расписаться в получении». Почав ходити по комуністичних установах та до нотаблів з скаргою, що «єфремовська партія» руками Могилянського хоче його згладити з світу за те, що він одійшов од шовіністичної інтелігенції і пристав до большевиків. У сферах вирішено дати вірному слузі сатисфакцію. Появилося кілька статтів з характеристикою Могилянського як чорносотенця – статей дурних, брехливих і нахабних; «Червоному Шляху» влетіло, Могилянського оповіщено (тихцем, циркулярно по цензурі) «банітою»: заборонено взагалі пускати його ім'я й під його ім'ям у друку. Якась хрестоматія, де стояло ім'я Могилянського, була затримана, аж поки видавництво («Час») не зняло банітованого ймення. Зовсім як у старі часи було за lesio majestatis* з Меншиковим або тут-таки в Києві з Ніколаєвим. Показував мені Могилянський листа з цього приводу від Тичини: навіть цього полохливого до крайности поета, що мовчав і мовчить за всі шаленства й гидоту – занудило: це крик обурення. Могилянський збентежений і навіть мав думку – писати виправ-

* Образа величности (латин.).

дування. Я радив йому плюнути «на всю штуку». Очевидно, якийсь час погаласують, а там забудеться й присохне як на собаці. Та й не в Могилянському, звісно, справа, а в тих обставинах, серед яких зчинилась ця потайна буча. Гарний Грушевський, що поліз із своїми скаргами, гарні і його покровителі, що дають йому сатисфакцію. Адже, пізнавши Грушевського, вони спершу раділи і злорадним сміхом сміялися. А потів раптом «прозріли». А врешті – замість судити Могилянського – пішли старим випробуваним самодержавним шляхом.

30 серпня. Був на пробній виставі фільму «Тарас Шевченко». Враження можна висловити одним словом – осудовисько. Набрехано, поперекручувано, наколочено гороху з капустою, анахронізм за анахронізмом – і це протягом чотирьох годин! Перед нами був не Тарас Шевченко, а поганого тону совітський агітатор, дешевенький і незграбний, як... як сам Панченко, автор сценарію. Вбухано силу часу, сили, коштів і заходів, щоб дати паршивеньку агітку. А автори її мали сміливість думати, що заб'ють нею Європу! Між іншим Панченко сценарій свій мені якось показував і я, переглянувши його нашвидку, ще тоді йому казав, що це дешевенька агітка, що досить було б просто правдиво, але художньо переказати життя Шевченкове, що за це повинен би взятись художник-письменник, напр[иклад], Васильченко. Звісно, автор сценарію з цим не погодився. Тоді я порадив йому, щоб він обернувся до Кричевського і слухав його бодай щодо постановки. Кричевського справді запрошено і він вбухав багато роботи, але фільму не врятував. А Панченко потім говорив і, здається, навіть писав, що я ухвалив його сценарій! Але переглядаючи тоді, я все ж не сподівався, щоб в дійсності так паскудно вийшло. Дійсність перевершила всі страхи, невважаючи на велику працю технічну. Бучма грає Шевченка якимось неврастеником і це так само сприяє провалу фільму. Досадно й сумно, що з хорошого по суті задуму вийшла звичайна совітська пошлятина.

31 серпня. Написав до Бузескула, Шкоди (Петровськ), Д.Дорошенка, Келлерів, Є.Чикаленка. Їду до Дзвінкової.

14 вересня. Скінчився мій спочинок. З сьогоднішнього дня запрягаюся в роботу. Київ знов дихнув на мене своїм клопотом, турботами. Та що ж – нічого не поробиш.

Дзвінкову кидав з жалем. Звик за два місяці. Та ще й, особливо останні тижні, мав змогу читати, читати й читати. Просто упивався читанням. За ці два місяці прочитав, певне, більше, ніж за цілий рік київського життя. І головне – читав «без тенденції», – себто не на те, щоб зараз же використувати. Це мені взагалі рідко щастить.

Дзвінковські селяни – нещасний народ. Ліс припер село до Ірпеня і ходу людям немає. Безземелля, убожество, затурканість, озлоблення. На питання, скільки землі маєте, нерідко чути відповідь: «25 соток». Хто має $^1/_4$ десятини – той багатир. Та ще не землі, а пісочку. Жили тут люди й перше тільки з дачника, а тепер, коли його поменшало, та й харпаки здебільшого наїздять – селяни страшенно бідують і нарікають і на большевиків, що одурили, і на свій дурний розум, що дав себе одурити. За ввесь цей час доброго слова не чув про теперішній режим, а самі прокльони. І справді, чимало підстав до таких стосунків. Хоча б, напр[иклад] справа з переселенням. Задумала група дзвінківчан податись на Херсонщину; підшукали собі й земельку, почали клопотатися. Спершу їм і обіцяли були, а потім, коли дійшло до діла – віддали обрану ними землю під жидівську колонію... «Коли б хоч обробляли вони, – казав мені дядько, що мріяв полататись тією херсонською землею, – то б не жалко було. А то ж хіба десятий з них сидить на землі, а решта всі в городі. А обробляємо землю ми ж таки – ніби на нових поміщиків, пропаду на їх нема!». І багато такого ж доводилось чувати.

Добрий спомин зберегли люде про Гайового, отамана партизанського, що отакошився був у Кладовій, в лісі поблизу Дзвінкової. Людей не кривдив. Помагав. Навчав Україну любити, за неї стояти... Показували мені криничку Гайового в пущі. Був, кажуть, і стовп з написом, та большевики знищили. Взагалі день у Кладовій – був один з найцікавіших з усього перебування в Дзвінковій. Дика пуща, надзвичайно мальовнича і велично-сувора. Справді неприступна твердиня гайдамацька. Один дядько розказував, ніби віз Гайового лісом. На дорозі лежить здоровенний дуб. Кинулись козаки Гайового одвертати, але нишком один до одного: «не дуже, хлопці, – нехай батько свою силу покаже». Ніби не можуть одвернути. Тоді встав Гайовий та як суне тим дубом!.. Каже дядько, що на власні очі те бачив, але стародавньою епікою тхне від його оповідання. Очевидно, це просто – легенда,

що на очах твориться. І ще одна характерна дрібничка: своїх партизанів люди звуть «козаки», а большевиків – «товарищі» і треба чути, скільки зневаги вкладають у це останнє слово.

15 вересня. Одразу поринув у море людської підлоти й бруду. Навіть передихнути не дали. Справа, власне, з ювілеєм М.Грушевського. Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане, за підписом П.Тутківського (голова) та Ф.Савченка (секретар), повідомлення: «Українська Академія наук взяла на себе ініціятиву організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження й 40-річчя літературно-наукової та громадської діяльности Академіка Михайла Сергійовича Грушевського...». Здивувало це мене, але думаю, може Президента Липського повідомлено. Питаю сьогодні Липського – його теж не сповіщено. Отже ціла Президія – Президент, Віце-президент і Неодмінний секретар – ні сном ні духом не відають, що за Академію схочеться зробити Тутківському і Савченкові. Засідань Спільного зібрання і Відділу за цей час так само не було... Отже, виходить, що за Академію говорять, її не запитавши. Обурило це мене. До того ж дізнався, що Савченко, не запитавши знов же Голови Управи, звелів скарбникові одрахувати з платні службовцям гроші на ювілей. Нагримав на скарбника.

Отже, вся історія в тому полягає, що самозванні ініціятори використали час, коли в Києві не було Президії Академії, і бахнули за неї, що їм хотілось. А хотілось їм, певне, зробити бум для близьких виборів. Інакше чому б їм не підождати було 2 тижні, коли будуть вже засідання і Першого відділу, і Спільного зібрання, які – само собою – певне, не перечили б ювілеєві. А тепер – без скандала не обійдеться, бо коли Президії протестувати не випадає прилюдно, то так само не випадає й брати участь. Правда, я все одно участи в шануванні людини, якої я не поважаю, не брав би; але тоді б про людське око я знайшов би якусь притичину, а тепер я всім говорю, що це якийсь злодійський ювілей.

Це з формального боку. А в самій речі – як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством? Серед широкого громадянства про це мало, звичайно, знають. А з підлизників Грушевського, що все те знають – що взяти? Їм байдуже, бо кожен на тому й сам думає поживитись. На жаль, ста-

новище тепер таке, що мусиш, сціпивши зуби, мовчати й дивитись, як цей «отець лжи» сіє кругом себе отрутне насіння заздрости, нещирости, брехень, облуди, деморалізації.

І ще одно. Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить, якраз не шанувати свого минулого. Адже про цілу смугу своєї діяльности, 1917-1923 рр., він не сміє говорити при большевиках. Правда, він раз вже публічно наплював був на цю минувщину, коли з тієї самої трибуни, де колись головував у Центральній Раді, говорив облесні компліменти «робітничо-селянському урядові». Невже це хоче зробити й під час свого ювілею? Кримський мав стільки такту, щоб одмовитись од святкування свого ювілею в 1924 р., бо, як він казав мені, большевики той ювілей використали б насвоюруч, а Кримський же людина не політична. А тут людина, що своєю спеціяльністю зробила політику, не може зрозуміти, що большевики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах. Ну, та це вже його діло.

16 вересня. Переказують, що в офіційних кругах унініє воспослідовало. Чекають війни з Польщею, а через неї з цілою Європою, бо, мовляв, як нас Польща битиме, то всі дивитимуться спокійно; а як ми битимемо, то нам не дозволять і ступеня ступити по польській території. До того ж і ситуація тепер така, що вже ніхто в Польщі, навіть Галичина, на нас не дивитиметься, як на визвольників. Це та ще внутрішній розклад у партії якось зовсім ніби приголомшили большевиків. Публіка звичайно певна, що ми вступаємо в рішучий період нового існування, період перелому. Багато хто просто так і говорить, що вже недовго поневірятись під цим ганебним режимом, що він блискуче доконує ту самоїдчу роботу, яку почав 9 років тому.

17 вересня. Ходячи щодня Фундуклієвською (тепер Леніна) вулицею, бачу цікаву картину. Починають одбудовувати школу ім.Ушинського: возять деревню, цеглу, настилають стелю і т.п. Пригадалася мені з цього приводу сценка з 1921 р. Тоді саме вибралася з того будинку якась совітська установа. А селилися вони тоді на зразок Пушкінової сарани:

Саранча летела, летела
Села;

Сидела, сидела, все съела,
Опять улетела.

Займаючи якесь помешкання, установи швидко нищили його й починали шукати собі інше; знайшовши й когось виселивши, перебирались туди, і кидаючи старе, забирали з собою усе, що можна забрати, аж до дверей і вікон, лишаючи самі стіни. Отож і стояла школа Ушинського без вікон і дверей. Стояла, стояла. Але ходячи щодня, почав я помічати всередині якийсь рух. Придивляюсь і бачу – якісь постаті таємничо ворушаться і ломами орудують. Незабаром позникали лутки, тоді підлоги й стелі, – одне слово всі дерев'яні частини почали розтавати, мов віск на огні. Бачу якось – заїхало в двір навіть підводою і накладає виламане дерево. А навпроти стоїть міліціонер і по-олімпійському позирає на мародерів, немов доглядає їх. Не видержав я. Підступаю до міліційського: «Як ви, – кажу, – можете оце руйнування дозволяти». Подивився на мене, зміряв з голови до ніг, побачив, певне, що з мене ніяка шпиця в радянському колесі, й одказав, одвертаючись: «А ваше яке діло?» – йди собі, мовляв, чоловіче добрий, своєю дорогою і не втручайся в те, що до тебе не належить. Й аж тоді я догадався – що й, справді, яке моє діло? За кілька день лишилися з гарного будинку самі руїни, та, певне, в олімпійця-міліційського в кишені щось прибавилось. Тепер будинок наново відбудовують.

Звичайна це за наших часів річ в усьому: спершу зруйнувати, зогидити, запаскудити, а тоді знов вертатись на запаскуджене місце й пробувати на йому щось будувати. Скрізь, власне, на старі позиції повертаємось, тільки попереду зруйнувавши їх. А хто ж відповість за всю ту пропащу працю, зруйновані здобутки, понівечене добро, над відбудуванням якого тепер знов треба заходжуватись? У Дзвінковій мені один дядько казав: «Та таки ж прийде хтось і спитає – а де ви розточили государство?..». І таки чи не має рацію той дядько. Але й з другого боку, що сказати про наших стратегів, що методом Наполеона вертаються тепер зруйнованою Смоленською дорогою?

18 вересня. Варто записати на пам'ять з сьогоднішньої «Пролет[арської] Правди». Якийсь борзописця радянський уболіває: «До газетного робітника, – це особливо почувається в провінції, – ставляться коли не зовсім з презирством, то

принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають». Це теза. А ось ілюстрація. На якомусь з'їзді «відповідальних робітників» у перерві стоїть собі купка теперішніх політиків і балакає і раптом один з них запропонував погуляти, з випивачкою. «Тс... тс... – зашипіли всі навколо... Ти що, хлопче, збожеволів: «мент» стоїть, а ти про випивку говориш!». «Мент» – це совітський газетяр, а на «блатному» тюремному жаргоні – шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси. Але разом і образ радянського існування взагалі добре ілюструє ця тюремна фраза. Хороший цей газетяр, якого бояться, як шпика. Та хорші ж і ці «законодавці», що блатним жаргоном ілюструють своє тюремне становище. А пресі... пресі теж Смоленським шляхом іти доведеться.

І ще з сьогоднішньої газети. Під заголовком «Бандитизм англійців в Китаї» розповідається, як англійці обстріляли якесь місто. І під заголовком «Героїзм кантонців» розповідається, як кантонці (комуністи) обстріляли з літаків якесь місто... Але чим герої від бандитів одрізняються? Пригадалось мені, як за часів війни з німцями «Биржевые Ведомости» містили поруч такі замітки: «Німецькі літуни напали на місто N. *Пірати* скинули *х* пудів бомб і зруйнували місто». «Наші *доблесні літуни* налетіли на місто N. *Герої* скинули *х* пудів бомб і запалили вороже місто». Круг замкнувся і крайності сходяться.

Вчора написав листи: до Є.Чикаленка, О.Лотоцького, В.Кравченка (Житомир), Сидоренка (Елісавет[град]).

Чув сьогодні доповідь про Шевченкову могилу. Вона в тому же самому скандальному стані, в якому я бачив її навесні. Ріжниця хіба в тому, що новий доглядач, не маючи чого іншого робити, приставляє до того преславного бюста драбину й перефарбовує його. Якось надумавсь і позолотив його. Кажуть ретельному доглядачеві, що вийшло погано. «Погано, кажете?» – Зараз драбину до бюста і перефарбував сірою фарбою, лишивши тільки золоті вуса. «Та це ж, кажуть йому, буде, як у Перуна: золоті вуса». – «Не подобається? Що ж, можна поправити». Знов драбина на сцені, знов лізе працьовитий доглядач і фарбує й вуса насіро... Якесь систематичне знущання переводиться над великою могилою з того часу, як якась банда зробила на неї наскок, скинула хреста й поставила оце Перунське осудовисько, чи опудало, чи мацапуру.

19 вересня. Вернувся з Харкова з-під арешту митрополит Василь Липківський. Київ зробив йому справжню царську зустріч. Кажуть, що ніде по базарах та крамницях з квітками не зосталося квіток – усі були розкуплені задля привітання митрополита. Коло Софії робилося якесь столпотвореніє вавилонське... От тобі й боротьба з релігією! Довела до того, що в нас якась теократія встановилася, немов в Галичині в половині XIX в. Та й як могло бути інакше, коли церква – то єдина продухвина для громадського почуття. Адже людина – zoon politicon*, ну, то і йде туди, де цю сторону своєї натури бодай хоч крапельку може задовольнити, бодай на людях буде. З боротьби проти релігії росте релігійний рух – така діялектика життя.

Зайшов до мене старий жид-палітурник, що колись працював на мене, прохав – чи нема роботи. Розговорилися. «Скажіть, чи довго ще отак пропадати? Жити не можна»... І розповів, як недавно «наші шмаркачі» школу (синагогу) одібрали під клуб. Тепер статечні жиди збирають тисячами підписи, щоб їм назад школу повернули. Дуже сумний цей старенький – ходячий доказ проти тієї поширеної тепер думки, ніби всі жиди до большевиків горнуться.

20 вересня. Все ходять до мене люде – радитися, як їм бути з ювілеєм Грушевського. Розказую, замість поради, який мій погляд. І всі одхрещуються від солідарности з старим мерзотником, але разом з тим не мають і сміливости, щоб сказати це в вічі. Навіть Гр[ушев]ського полигач Савченко, і той, коли я взяв його на цугундер – щось почав був белькотати, що коли він працює з Гр[ушев]ським, то це не значить, що й його погляди поділяє. Звичайно, багато, от як і Савченко, говорять це нещиро, але все ж, видко, ювілей не стріває спочуття і коли підуть, то підуть не задля ювілята. А могло б зовсім інше бути, Грушевський міг би всіх об'єднати кругом себе, якби сам трохи інший був. Досадно і боляче за людину, що сама себе знівечила, і то без жоднісінької потреби, а з якоїсь органічної аморальности.

Написав Багалієві.

21 вересня. Була собі пара захоплена «живою» (чи обновленсь-

---

* Тварина політична (давньогрецьк.).

кою) церквою. Нарешті, *він* розчарувався і почав на зібраннях парафії опозицію робити. Але недовго. Кличуть його до ДПУ і кажуть: якщо розвалюватимеш нашу церкву – прощайся з волею. Став він тихіший, але все ж іноді яке слово проти таки скаже. Кличуть жінку. «Скажіть чоловікові, що коли він не перестане, то арештуємо». – «За що?» – «А за оте саме»... – «То може й мене арештуєте?» – «І вас арештуємо»... А між іншим оця жінка страшенно ображалася, коли їй казали, що жива церква – то совітська церква і що «живці» з ДПУ накладають.

22 вересня. З новітнього фольклору. *Питання:* «Чим різниться русскій язик од українського». *Відповідь:* «Русскій язик до Києва доводить, а український з Києва виводить».

23 вересня. Кілька день поряду в театрі, – слухаю Саксаганського і Садовського. Зібрали досить гарну трупу, і публіка аж театр ломить. Між іншим дізнався, що з «Гандзі» цензура викинула перший акт, а «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» й зовсім заборонила. Перше я розумію: звичайно, за жида. А чого комуністична цензура «дворянську честь» Шпоньчину обороняє – цього вже ніяк не збагну. Чудасія, мосьпане!

24 вересня. Ювілейний Грушевського комітет розсилає папера направо й наліво з проханням сповістити, хто з знайомих адресата хотів би дістати запрошення на ювілей. Виходить ніби – «много званых». Та, мабуть, і «избранных» теж чимало набереться: охоча публіка до безплатних видовищ.

25 вересня. З 300 000 крб., що обіцяли нам на Академію в Харкові, поза бюджетом, вийшло тільки 45 000, – трохи більше ніж пшик. Та й про це сьогодні одержали тільки неофіціяльну звістку, а 1 жовтня кінчаються кредити. Отже, за цей час мусимо їх витратити і виправдати документами. Завдання не з легких. Зате характерна картина совітського ладу: дати так, щоб не можна було доцільно витратити. Паралельно з цим і на ремонт тільки оце прийшла нарешті призначена мізерія й ми починаємо ремонт тоді, коли за всіма божеськими і людськими законами повинні б, власне, його скінчити.

26 вересня. Був у Софії. Так давно вже не ходив я до церкви, що не пізнав навіть звичайної вечірні. Старовиною, не дуже приємною, пахнуло на мене. Закам'яніла брила обряду вбила цілком те, в чому колись був для людей живий дух. А може й тепер він є для багатьох. Принаймні церкви повні, і через те, що людям нема куди піти і нема де «скоплятися», то церква дає ілюзію якоїсь громадськости.

Розказували мені, що у «живців» сьогодні їхній митрополит (той, що його недавно баби били), мав казання на тему, чи добре, що у жидів одібрано їхню школу під клуб. Виходить – ніби добре, бо після того, як прийшов Христос, жидівської віри вже непотрібно. Тема й розробка її достойні ДПУ. Та чи не замовлення звідти й виконував битий владика? Видко, мало його бито.

27 вересня. Спільне зібрання. Кримський, певна річ, не приїхав, прославши з Одеси (!) телеграму, що спізнився на поїзд (!). Я так і чекав, що він «занедужає» або «спізниться», аби уникнути преславного того ювілею. Отже мені довелося знов бабратися в тій дурній і підступній історії.

А історія, справді, набирає гнусного вигляду. Скінчивши поточні справи, я заявив Зібранню, що справ більше не маю, а от може голова ювілейного комітету має що сказати зібранню. Тутківський тоді, не кажучи нічого про пікантну історію заснування самого комітету, виложив свої бажання – щоб Спільне зібрання ухвалило надрукувати Ювілейний Збірник і автобіографію Грушевського та поставило б у залі засідань мармуровий бюст або портрет ювілята. Мені довелося тоді розказати, як це все сталося, звернувши увагу Спільного Зібрання, що знов за Академію говорять не її органи, а невідповідальні особи, ставлячи її перед певним фактом і вибираючи ніби навмисне час, коли органи не функціонували. На це Тутківський мав лише відповісти, що винен І Відділ, бо то, мовляв, його була справа доглядати ювілеїв свого товариша. Довелось мені знов нагадати цьому забудькуватому голові, що ювілей, власне, був торік, що Грушевський тоді ніби й сам не хотів святкувати і що Відділ не може вигадувати ювілеїв. Шмальґаузен, що був на час моєї відсутности за голову Управи, ствердив мої думки й додав, що фактично ініціятори не забули в свій час, але справді навмисно вибрали момент, коли крім його, випадкової людини, нікого не

було в Президії (потім я розпитав Шмальґаузена й дізнався, що коли Савченко дістав од його згоду на *друкування* запросин од імени Академії на ювілей, то вийняв з кишені *вже надрукований* текст; виявилось, що вже все було зроблено до згоди Шмальґаузена!). Перетц підкреслив, що Академія може шанувати Грушевського тільки як ученого, а не як політика (Тутківський: «ми шануємо не політика, а громадського діяча!» Всі: «Хіба це не все одно?»), що автобіографію вже надруковано, що про збірник можна говорити тільки тоді, коли він буде готовий, що портрета чи бюста можна поставити, але тільки тоді, коли він буде того вартий, бо самому ж ювілятові неприємно буде дивитися на свій погано зроблений образ. Резюмуючи дебати, я запропонував, щоб од Академії з привітанням ювілятові як ученому виступив Президент, а про решту говоритимемо, коли буде готове. Зібрання ухвалило. Отже участь Академії формальна, «для годиться».

Але на цьому справа не кінчилася. Зараз по засіданні приходить Ігнатович з текстом автобіографії Грушевського, щоб я підписав його до друку. Я здивувався: адже Перетц казав, що вона вже надрукована і Тутківський не перечив, і через те в постанову Спільного зібрання автобіографія не увійшла. Пішов виясняти справу до Перетца. Виявилось, що він мав на увазі колишнє видання, – отже, явне непорозуміння. Ознайомившись з текстом, я прийшов до висновку, що од Академії її пускати не годиться (чимало брехні, хвастощів і політичний елемент), а тому запропонував зробити так: підписати на випуск я підпишу, але з умовою, щоб випускав ювілейний комітет од себе, а не від Академії. Нехай вішають кому охота, собак на мене, а не на Академію. Ще, мабуть, чимало сюрпризів матимемо з цією оголтілою компанією.

Мені тільки здається, що вся ця справа як виборчий маневр потерпіла фіаско. Спільне зібрання після моїх пояснень добре розібрало, що за тепла компанія Грушевський-Тутківський.

28 вересня. Перше в сезоні засідання Історично-літературного Товариства. Народу набралось стільки, що ледве змістився в залі й засідання пройшло дуже жваво.

Кажуть, що на початку жовтня в Харкові чекають Олеся й Черкасенка. Першому ще сяк-так, а останній після своїх нахвалок не знаю з яким сюди лицем їде.

З ювілеєм Грушевського вже сам чорт не розбере, хто кого

дере. Комуністи, що взялися були до його гаряче, тепер крутять назад, бачучи в цьому «акт політичний» (!). Мені переказували, що через те й Тутківський міняє позицію і скаржиться, що його, старого, впхнули в таке діло! А чимало з громадянства ушима хляпає і не знає, на яку ступити. Сьогодні була в мене прецікава балачка з М.М.Грінченковою та О.Андрієвською. З їхніх доводів тхнуло таким наївним обивательством та недомисленністю, а часом і сервілізмом, що мимоволі я згадав Шевченкове: «А на Громаду хоч наплюй: вона капуста головата». Іменно – капуста головата, і капустою, а не чим іншим думає.

По місту шириться чутка про вчорашнє Спільне зібрання – ніби я помирився з Грушевським і братиму участь у ювілеї. Кому ця брехня знадобилася?

29 вересня. Заходжують в Одесі святкувати 50-ліття мого народження: дістав про це сьогодня листа від Слабченка. Чудний замір, і, певне, в піку Грушевському, а мені не дуже приємний. Суєта це, – не більш.

Пригадавсь мені з цього приводу курйоз із життя небіжчика Лисенка. На 60-ліття його народження Я.П.Гулак-Артемовський розлетівся до його з привітанням. Небіжчик – а він ще тоді й за паннами любив упадати, – страшенно обурився. «Що? Мені 60 літ? Це брехня!.. Звідки це ви взяли?» – «Та це так у «Корифеях» написано», – відповів зніяковілий Гулак. – «Брешуть... Мені нема 60 літ!». Довелося бідному Гулачкові назад повертати, дістався доброго прочухана. Та воно й справді не дуже приємний це нагад про старість.

Вечір у Черняхівських. Був Садовський, багато співав, розказував своїм звичаєм. Ось людина, якій ніхто не дає 70 років: свіжий, молодий, бадьорий, жвавий – так років на 40 виглядає. Молодчина та й годі!

30 вересня. Заходив до Яновської привітати її з іменинами. Страшне, жахливе враження. Живий труп. І що найгірше – пише вірші, такі ж самі жахливі, і навіть не розуміє їхнього страхіття. Не дай Боже дожити до того, щоб на дитячий розум перейти.

Розпочавсь геологічний з'їзд. Серед урочистої балаканини особливо визначивсь голова виконкому Любченко. Почав геологів навчати геології і виявив при сій вірній оказії, що для його

геологія й археологія – це все одно. «Ви тут, – сказав, – зібралися, щоб нові відкриття в геології освітлити, а в нас в Ольвії теж тепер провадяться розкопки і чимало інтересного знаходять. То колись думали, що геологія наука суха, не інтересна, про всяку старовину, а от тепер радянська влада з геології користується для антирелігійної пропаганди»... І так далі в тому ж таки дусі. Не знаю, як себе почували геологи, вислухуючи такі світлі думки з високого місця. Що ж до автора промови, то він, видко, дуже з себе задоволений і навіть і в гадках не має, що сотворив анекдот в істинно-помпадурському смаку.

Мені з цим помпадуром довелося несподівано сьогодні ще раз стрінутися, і то віч-на-віч. Од геологів пішов я в театр, сьогодні відкриття сезону у франківців (театр ім.Франка). Ставили «Вія», якого з Гоголя і Кропивницького перемайстрував О.Вишня.

Спершу офіціяльна балаканина того ж таки Любченка й інших комуністів, що опікають тепер українську культуру і в ній роблять такі ж винаходи, як і в геології. Почалась вистава. Не вистава, а гармидер, осудовисько, кошмар. Найогидніша «малоросійщина»: догори ногами ходять, перекидаються на сцені, рачки лазять, п'яними язиками варнякають... Колись ми такі спектаклі звали гидотою – тепер це зветься «гротеском»... Але навіщо тут розмови про мистецтво, коли воно й не ночувало тут. На моє нещастя я сидів у першому ряді й мої нещасні вуха мало [не] заглушило зовсім оце новітнє галасливе мистецтво... Здихались кияни Курбаса, але придбали його друге, погіршене видання. А українського театру як не було, так і нема.

В другому антракті до мене підійшов Любченко з такою міною, наче він мені велику честь робить. Я з ним не був знайомий ніколи і цяя «честь» мене здивувала дуже. І стався між нами діялог.

Він: Здоровенькі були, С[ергію] О[лександровичу].

Я: Доброго здоров'я!

Він: Як поживаєте?

Я: Спасибі. Як Ви? (що й мав сказати?).

Він: Гм... гм... Ну, а як у Вас в Академії?

Я: Та що ж... Все добре. Працюємо.

Він: От у Вас і ювілей там заходжуються справляти?

Я: Так... Єсть ювілейний комітет.

Він: А чи правда, що на ювілей має приїхати Студзинський?

(власне Студинський).

Я: Не знаю напевне. Читав у газетах, що має з Галичини приїхати делегація. Але подробиць не знаю. Може ювілейний комітет що знає певніше.

Він: Маю відомості, що поляки не дають делегатам візи. Так що може й не приїдуть.

Я: Так... так... гм...

Він: Ну, а як Михайло Сергійович?

Я: Багато працює, як звичайно.

Він: А все ж якось Академію мало видко, якось не показує вона себе.

Я: Чого ж Ви хочете? Адже в таких установах праця, щоб бути видною, мусить провадитись століттями. А ми ж, не забувайте, існуємо всього 7 років, та ще яких років. За таких обставин взагалі трудно себе показати. А проте ж праця все-таки йде і велика.

Він: (впадаючи в інтимний тон): А скажіть – здорово академіки лають радянську владу?

Я: Не лають. Привикли. До того ж академіки – народ кабінетний, не політичний. Знаєте, як ото Архімед: римський жовнір на його списом, а він: не руш, каже, моїх кружал.

Він: Ну, та серед академіків є ж люди і з політичним минулим.

Я: Не багато. Ну, Грушевський, ну я – та й годі. Навіть Кримський далеко стояв од політики.

Він: Ну, не скажіть: адже ж у Вас там аж два Василенки, – хіба ж вони не політикували. Один меншевик, а другий так просто-таки кадет.

Я: Так, Василенко – один, бо другий ніколи не був співробітником в Академії.

Він: (впадаючи в тон ще інтимніший): А скажіть, С[ергію] О[лександровичу], коли вже ви почнете активно працювати?

Я: От тобі й маєш! Мені нема часу й носа висякати, а з вашого боку тільки й чую: коли я почну працювати! Що ви розумієте під цим – активно працювати?

Він: Ну, от хоч би в нашій пресі...

Я: Як так, то ніколи. Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка, але то ніяка робота неможлива без волі слова: ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислящим

говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що й преси немає, а самі казенні видання.

Він: Ми даємо волю слова...

Я: Кому? Собі?

Він: Хіба тільки інтелігенти можуть на нас ремствувати. А робітники та селяни мають волю слова і говорять, що хочуть.

Я: Звідки ви це знаєте?

Він: На наших з'їздах селяни висловлюються цілком вільно.

Я: Не вірте тому, що говорять на ваших з'їздах. Це говорять тільки, аби вам подобатись. От якби ви могли зробити те, чого не можете – послухати, що говориться хоча б по селах неофіційно, між собою, то ви б не те казали. Ви тоді б побачили, що ваша воля слова перед тими речами мусила б або поступитися, або ж узятися до нагайки... Та й ще одно: ну, нехай би я почав у вас писати – що б я писав? Півправди я не можу писати, а цілої ви не дасте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що большевики купили Єфремова.

Він: (Сухо). Ми не маємо потреби когось купувати.

Я: І я те ж саме кажу: це ні вам, ні мені не потрібно. Отже й нема чого мені йти до вашої преси.

Тут знялася завіса і перепинила розмову. Коли скінчився акт, він попрощався й пішов, видимо розсерджений. Ото поговорили любенько!

1 жовтня. Вчора «одкривали» драму, сьогодні оперу. Одкривали бучно, з музикою й фанфарами. З державним гімном і промовами. Одно тільки, що промовці підгуляли: ті самі, що вчора, ті й сьогодні і говорили навіть те самісіньке, немов у тому анекдоті про двох попів, що одно казання говорили і на Здвиження, і на Микити. Говорено і вчора, і сьогодні про те, що до большевиків не було нічого, ніякої української культури, а большевики настали – враз з'явилась і українська культура, театр, опера. Забувають тільки, що, напр[иклад], опера настала тільки на п'ятий принаймні рік большевицького панування, а присутній в театрі Садовський цілком резонно нагадав (в антракті), що він свого часу без жадного державного меценатства виставив був не менш десятка опер. Навіть у дрібницях промовці ще раз проказували те, що й учора: один з них вчора «випроваджував» з Києва Курбаса і це йому так уподобалось, що і сьогодні він ще раз

«випровадив», а це бриніло для публіки мало не іронією. Одна була тільки одміна: сьогоднішнє одкриття було приоздоблено присутністю, свого роду, весільного генерала. Десь узяли Дем'яна Бєдного і випхали його говорити також промову. Ну, й говорив! Щось безнадійно міщанське, солоденько україно-фільське, і разом гордовите, «яко от Москвы прииде», чулося в дурнуватій промові цього препрославленого пііти большевицького. Закінчив – наперекір Шевченкові – «кохаймося з москалями»... Одно слово, оздоба вийшла дуже не блискуча.

Сама опера (йшла «Аїда») добра: серйозне відношення, незгірші виконавці, добрий оркестр. Це, можна сказати, перша справжня у великому театрі українська опера, бо Садовський обходився з мусу не оперними співаками, а в Харкові торік українська опера йшла у маленькому театрі. З цього погляду це все ж ніби «подія».

2 жовтня. Любченка обрав Геологічний з'їзд за почесного члена до президії. Мабуть, за те наукове одкриття, яке він зробив позавчора. Що ж – нехай вчені повчаться у цього доморослого геолога!

Кажуть, що большевики дуже заклопотані майбутньою своєю з'їздовою кампанією (восени, звичайно, у них одбуваються партійні з'їзди). Опозиція не тільки не знищена, а ще не знати чи не візьме гору. Вона ніби розсилає по місцевих партійних організаціях пораду – в наказах з місць лаяти останніми словами опозицію, а вибирати таки опозиціонерів. Обидві сторони готуються до «останнього рішучого бою». У цьому бачать свого роду початок кінця взагалі режимові.

3 жовтня. Написав Слабченкові, О.Новицькому, Петрові. Більш нічого не зробив: не дали численні одвідувачі.

На цім тижні Галя і Льодик остаточно перейшли до батька, власне, Галя, бо Льодик і раніше ночував там. Сумна якась історія. Чотирі роки жили у нас діти – і ні найменшого прив'язання... Чи вони винні, чи ми? А, здається, що ми все були віддали їм і поводились так, як і батьки не всі поводяться. Не розумію. Але якось тяжко. Правда, вже трохи звик, а спершу, надто влітку, було зовсім не по собі.

4 жовтня. Розповідають про вчорашню ювілейну учту. Загальний голос – велика помпа (навіть до «генія» договорилися), але душі не було. Офіціяльне славословіє. До того ж до бочки ювілейного меду докинуто кілька ложок крутого запахущого совітського дьогтю. Любченко, кажуть, просто допитував ювілята – како віруєши? А на це ювілят скромненько змовчав. На вечірньому банкеті й зовсім було нудно: там виступали вже самі за себе Гладкі, Любинські та інші «бувші» товариші ювілятові з «бувшої» партії (с[оціялістів]-р[еволюціонерів]). І все ж я не розумію, як такий розумний чоловік, як Грушевський, міг піти на те, щоб йому якісь хлопчаки нотації вичитували? А це ж не трудно було наперед угадати.

Написав листи – С.Пилипенкові, І.Крекотню, Зубковському (Миргород), С.В.Тобілевич, Пашеті.

5 жовтня. В газетах – крик і гвалт з приводу сенсаційного виступу в Москві так званої партійної опозиції. Справді, серед комуністів ще такого не бувало, щоб члени партії, до того ж найвидніші (Троцький, Зінов'єв, Каменєв та ін.), виявляли таке нехтування до партійної дисципліни. Видко, те, що загонили старанно всередину, все ж проривається, і свідчить про глибокий розклад, про натуральний процес розпаду в комуністичних лавах. Слова словами, а життя бере своє і на прах ломить утопійні фантазії. В зв'язку з цим заколотом чув, що Стеклова-Нахамкіса розстріляно за якесь шахрайство. Взагалі глибоко неблагополучно в датській державі, і цього вже не можуть замазати офіціяльні пера. І лютують же вони – проти своїх!

6 жовтня. Оповідають про якусь темну історію з автобіографією Грушевського. Після розмови зо мною (в понеділок 27 вересня), хоча я дав підпис свій на друкування – її чомусь не друкували мало не цілий тиждень, і здали до друку тільки в суботу перед самим ювілеєм, після якихось переговорів з властями. На ювілей автобіографія таки вийшла, – без мого підпису (цьому я дуже радий), звичайним порядком. Але друкарню, що її випустила, Любченко накрив мокрим рядном. Кажуть, ніби він звелів не випускати, не показавши йому, а це зробити забули. Відповідального робітника друкарні, що забув послати брошуру до Любченка, знімають з роботи. А гроші на друк ніби дав

виконком... Нічого не розбереш у цій надто поплутаній історії: інтриги, компліменти, лайка, підступство так рясно переплелися, що, мабуть, і самі дійові в цій комедії особи вже не розберуть, що кому робити і хто кому на мозоля має наступати. Та інакше не може й бути, коли стрінуться на одному полі інтригани в професії. А тут, видко, коса на камінь наскочила.

7 жовтня. Прийшла до Академії телеграма з звісткою, що помер у Львові Вол[одимир] Гнатюк. Власне, помирає він з 1901 р. Занедужав він одного, здається, року з покійним Вітром (Доманицьким), разом з ним лікувався на Корфу – і проскрипів цілих 25 років. Сильна натура і уперто боролась за життя. Ще недавно мав од його листа з усякими літературними планами і, як звичайно, з скаргами на здоровля, але до останнього ми всі звикли і не дуже надавали тому ваги. Шкода, – робітник з Гнатюка був дуже добрий, як рідко в галичан, до того ж м'ягка, делікатна людина.

Написав Вол[одимиру] Дорошенкові, – до звістки про смерть Гнатюка і навіть запитував про його здоровля.

8 жовтня. Скільки пропадає серед народу талановитих натур – ми навіть собі і уявити не можемо! Сьогодні була у мене одна з таких пропащих душ. Літня жінка, Текля Шурикова, родом з Сквирського повіту. Вчилася кілька місяців. Місцевий батюшка звернув був увагу на дівчину і умовляв батька – віддати її йому, щоб учити далі. Батько не згодився. Служила потім довго в Києві. 1917 р. купила «Нову Раду» – довго читала її по складах, поки не вчитала, і враз очі їй розкрилися. Стала свідомою українкою, кинулась на літературу. Перечитала всіх українських письменників, знає їх добре; пристала до української церкви і тепер уся в ній, всією душею. Молиться за письменників. Читала мені свій твір – враження з тюрми, куди носила пасхи в'язням. Перейнятий релігійним духом надміру, але стиль надзвичайно ясний, гарний. Може втратили ми в ній другого Марка Вовчка, чи може кого й більшого. Навертала мене до релігії, наївно запитуючи, чому я не хожу до церкви: адже церква тепер своя, українська. Істинно – таковых бо єсть царство небесне, і велика шкода, що вони пропали для земного життя і не розгорнули уповні свої сили.

9 жовтня. Починає вияснятись історія з автобіографією Грушевського. Зайшов до мене один з друкарів і розповідав подробиці. Гроші на друк автобіографії дали парком та ДПУ, – треба думати на те, що нарешті думали здобути такий документ од Грушевського, як автобіографія, в якій він розписується з компліментами большевикам. Всю справу провадив Лакиза, – це якась офіційна шпиця в справах друку. Але хитрий дід одурив большевиків: в останній коректі він в останній (дописаній наново) частині всюду змінив «я» на «Гр.» – отже характер безпосереднього документа пропав. Розлютоване ДПУ ото і вчепилося до друкарні: як сміла випустити, не показавши. Завідатель друкарні Сліпенький пішов тоді до редакції «Україна», де і вчинив грандіозний скандал, обкладаючи матюками самого «батька», та його полигачів за те, що вони «свої діла чужим коштом обробляють». Справу поки що провадить ДПУ, але наперед можна сказати, що з неї нічого не вийде – самі ж винні! – хіба що якомусь стрілочникові влетить. Меткий і промітний чоловічина: і риби наловить, і ніг не замочить... Тільки краще було б, якби свої таланти він виказував поза Академією. Адже публіка справи не розбирає і все на карб Академії кладе. А «батько» з того користується.

10 жовтня. Використав неділю і чудовий теплий день: ходив собі київськими кручами – на Лук'яновці та на Юрковиці. Що за прегарне оцей Київ місто і як ми мало цінуємо його красу! Я кілька годин сидів на горі, очей одірвати не міг: ліворуч темні бори і далеко мріє на горі Вишгород: просто Дніпро повився синьою биндою, ліворуч* велике місто... Все зібралося докупи, щоб утворити таку красу, од якої справді очей одвести не можна. Шкода, що часу не маю на походеньки, а то б частенько сюди заглядав.

А Студинський, що приїхав на ювілей Грушевського делегатом од Наук[ового] Товариства ім.Шевченка, використовує також позицію: то інтерв'ю з компліментами большевикам дасть, то в біографії Гнатюка розпишеться прихильником радянської влади, то візит Любченкові зробить... Це той самий Студинський, що в Галичині стелеться перед поляками на рядниночку і що

* Так у автора.

його виключення з Академії за це на початку цього року вимагали большевики. Дурень, лакей і жулік. Тільки що ж говоритиме він, вернувшись до Галичини? Навіть і дурним бувши, варто б такому типові на задні колеса оглядатися.

12 жовтня. Знов інтриги, підступство, кляузи даються взнаки. Остання редакція академічних штатів знов принесла скорочення посад і плати за них нижчим службовцям – і мене просто в облозі держать, усякі претенденти та заздрісні людці, що не тільки дбають, щоб самим не потерпіти, але й щоб, боронь Боже, сусіда не дістав більше. Обридло це мені понад усяку міру. А вибори Президії й разом моє визволення з Управи знов не знати на який час одсунуто. Коли б знав був, що так загається справа, давно був би відмовився свого почесного уряду. А то думалося, що вибори швидко відбудуться і звільнення нормальним шляхом станеться, а воно вийшло – кінця й краю немає. І терпцю вже мені не стає. Нерви не витримують безконечних кляуз та претензій. Здається, хутко з усіма навкруги пересварюся.

14 жовтня. Нарешті сьогодні появився Студинський – просто на засідання Відділу... І відразу заявив, що він сидів у польській тюрмі. Холуй і дурень, – видко, мало його держали, що не навчився навіть людського поводження. Засідання було досить химерне. Грушевський, як звичайно, пробував крутити (з Перетцем та з Любинським), – довелося дати одсіч. Здається, чи не хотів він провести Студинського на академічну платню, бо все навертав на те, щоб Перетцові не платити. Коли так, то велику прикрість йому зроблено, бо Відділ таки ухвалив узяти на платню Перетца. Любинському, що його протегує Грушевський, я дав таку рекомендацію (це ж остання шельма, яку ми торік мусили зняти з посади), що ледве чи його Відділ вибере на посаду. І що за страсть оточувати себе шельмами та холуями! Ні стиду, ні сорому немає в людини.

Грушевський дуже охоче згодився виступити на засіданні, присвяченому пам'яті Гнатюка і певне складатиме йому гімни як ученому. Фарисей! Забув, як він перед обранням Гнатюка на академіка усяково його понижував («ніякий, мовляв, учений, а тільки збирач сирового матеріялу») і один-єдиний з усіх членів Відділу поставив йому мінуса. А по смерти можна і його до свого почету записати.

15 жовтня. З Москви переказують, що там цими днями було велике заворушення поміж безробітними. Ніби виступило на вулицю тисяч з 50 демонстрантів, червоні курсанти відмовилися стріляти в натовп і довелося брати якісь особливі військові частини, щоб розганяти народ. З безробітними влада справді не знає, що робити, бо ці неввічливі люде розбивають ту радянську ідилію, про яку так часто і красномовно пишуть казенні пера. У Києві з цим неввічливим народом порадили дуже просто: після торішніх розрухів біржу праці розпорошили по всьому місту, – в однім збираються будівельники, в другім харчовики, в третім інтелігентні професії і т.і., і дистанції між цими membra disjecta* таки чималенькі. Москва, певне, не догадалася ще на таке геніяльне, бо просте, розв'язання робітничого питання і тому має прикрості. Та, мабуть, догадається, – біда навчить...

16 жовтня. З дотацією Академії з союзних коштів зовсім таки «скверный анекдот» вийшов. Почати з того, що з 150 000 крб. Академії не перепало й $^1/_3$, бо тільки 45 000. Решту ж Харків оддав або установам з власним бюджетом (75000 Національній бібліотеці), або й зовсім чужим для Академії (30000 крб. Лаврському Музеєві). Але й ці гроші прислано в свинячий голос – тоді, коли кредити за останній фінансовий рік вже замкнуто і грошей не дають... Отак наші розщедрились! Кажуть, що гроші в Харкові були давно, тільки Наркомос ними спекулював. Повірити цьому можна, бо ж розповідав Багалій про преміяльний фонд: Наркомос його розтринькав і тепер присуджених премій не дає; може, як нашкрябає якихсь недоплаток, то дасть $^1/_4$ призначеної премії. Або ще таке. Надходить зима. В Академії ні полінця дров. Писали ми разів з п'ять – ні слуху, ні духу. І от можливо, що доведеться всеньку роботу в Академії припинити, бо тепер же не 1920-1922 р., коли працювали люде в холоді. Правда, і праця ж така була...

17 жовтня. Цікаві розповідають подробиці про заходи так званої опозиції в комуністичній партії. Ніби вона, принаймні в Києві, заложила блок з усіма протисовітськими угрупуваннями (с[оціялісти]-д[емократи], с[оціялісти]-р[еволюціонери], українці і

* Розкидані члени (латин.).

т.п.), береться доставити їм зброю і все веде до збройного виступу проти пануючої кліки. Ніби в Києві одбуваються з цього приводу дуже жваві переговори. Ніби найбільш прихильників, свій штаб, має опозиція серед робітників-друкарів і сподівається за кілька місяців скинути теперішню владу. Не знати, скільки в усіх тих переказах правди, але це ніби логічно випливає з тих звісток, що подавались і в комуністичній пресі (окрема нелегальна організація з нелегальними зібраннями, літературою, внесками і т.п.). Звичайно, коли опозиція стала на нелегальний шлях і хоче досягти перемін, то мусить виступати збройною силою, а для успіху виступу – подбати про блокування з ворогами своїх ворогів. З другого боку, якщо правда про таке широке блокування, то опозиція, виходить, ніби одійшла від комуністичних позицій і стала на звичайному демократичному ґрунті. Кажу – не знати, скільки в усьому тому правди; одно тільки безперечно: всі сподіваються якихсь перемін і всі їх бажають. Може оті чутки тільки й являються наслідком бажання, віри, яким тісно серед теперішнього безладдя й дурниць безконечних.

Переглядаючи нововиданий покажчик виданнів Держ[авного] видавництва («Українська книга», в. I 1919-1924, Харків, 1926) натрапив на несподіванку. Виявляється, що мою популярну брошуру про Шевченка видало було Держ[авне] видавництво в 1921 р. Це було тоді, як я жив нелегально, а комуністична преса цькувала мене устами Любченка, Пилипенка et caetera*. Книжечки цього видання я не бачив і навіть не знав, що вона вийшла... Це вже друга така несподіванка. Недавно В.Дорошенко між іншими закордонними виданнями прислав мені моє «Из общественной жизни на Украине», позначене Москвою 1918 р., завваживши, що навсправжки брошура вийшла в Берліні.

Написав до В.Перетца, В.Рєзанова, Д.Рудченка (Полтава) та П.Опанасенка (Москва).

18 жовтня. Проїздючи біля Золотих Воріт, побачив, що від них добрий шмат одколупнувся, обвалився й валяється долі. Так у нас пам'ятки старовини зберігають... У Лаврі ціла низка старовинних будинків покололася і от-от завалиться. Мазепин собор так само. Кажуть, що Андрієвська церква, це чудо мис-

* Та інше, тощо (латин.).

тецтва, одного чудового дня може опинитися не на горі, а на Поділі, – звичайно, в формі купи грузу та жорстви. І нікому до цього немає діла. Археологічний Комітет при Академії кричить про це – криком вопіющого в пустині, без жадних наслідків.

В Одесі одкривали українську оперу. На засіданні виконкому Каргальський, директор опери, почав свою промову по-українському і враз почулись вигуки: «Говорите по-русски». Каргальський заявив, що він із переконання, і з обов'язку урядової особи, мусить говорити по-українському. Як він скінчив, підвівся хтось із урядових теж людей Одеси й почав йому відповідати... по-жидівському. Одеса вважає, що це зроблене дуже дотепно.

Ще дотепніший факт трапився влітку в Києві. Одна жидівка привела хлопчика до комісії й прохала його записати до української школи. Член комісії жид умовляє її віддати сина до жидівської школи. «А нащо йому здалась жидівська мова, коли тепер усюди вимагають української?» – одказала мати. «Ручуся вам, – заявив на це член комісії, – що за десять років усюди тут державною мовою буде тільки жидівська». Тепер публіка називає жидів не інакше, як «Госнація».

19 жовтня. Опозиція ніби здалась. Чи може маневр такий. Ортодоксальні комуністи тріумфують, але якось кисло, ніби з обов'язку. Безперечно, щось там поза лаштунками відбувається, чого ми, звичайні смертні, не знаємо. А коли дізнаємось, то може в зовсім іншому освітленні стане справа. Принаймні тон в опозиції не дуже щоб побитий.

Послав листівки Петрові та В.Сиповському.

Сьогодні мені минуло 50 років. Невтішний день.

Дістав чимало привітаннів. Найшли з чим вітати! Не знають, добрі люди, на що енергію витрачати. Від усяких публічних привітаннів я ухилився – хай йому всячина!

20 жовтня. На стінах та стовпах по місту розліплено оповістки про оту нікчемну фільму «Тарас Шевченко». Рекламують непристойно. «Українська Академія наук на чолі з академіками Грушевським, Онищуком (!) і Новицьким взяла участь у постановці великої фільми...» Говорив Кримському, щоб запротестував проти втягання Академії в совітську спекуляцію великим

іменем. На вулиці до мене незнайомі люди оберталися з питанням, чи правда, що Грушевський ухвалив оту дурницю. Знаючи з досвіду, як ці спекулянти можуть роздути «участь», одказував, що, мабуть, неправда. Тільки що порадів був, що хоч мого ймення не пропечатано, як мені сказано, що в газеті було додано й моє прізвище! Оттуди к бісу. Треба буде дістати газету та написати песиголовцям, щоб не сміли брехати.

Справа з виданням автобіографії Грушевського вступила в новий фазіс. З губкома переказують, що там вирішено видрукувати її ще раз в тому вигляді (з «я»), в якому Грушевський був подав її до губкома. Істинно Соломонове вирішення! Значить, ще один раз грошенят асигнують (добро, що чужі!) на те, щоб таки «документ» мати. Наскочила коса на камінь!

21 жовтня. Студинський поїхав страшенно розлючений. Зайшовши прощатись до Липського, буквально кулаками вимахував, згадавши про мене: «Я йому ніколи не забуду, що він не дав мені голосувати на Відділі. Та добре! Я маю про його документи». Тричі дурень. А Тимченкові казав, що «тому не пішов» до Є[фремо]ва, бо він privata* ставить понад громадську справу». І ще раз дурень!

А, здається, справа з тим дурним та льокаєм простіша. Я бачив, що він тут вкупі з своїм теперішнім патроном Грушевським промітає собі стежку до Академії, але не знав, до чого воно вже дійшлося. Тим часом приїхав з Харкова Яворський і розповів, що Студинський прибув туди з листами від Грушевського до Шумського та Ряппа і прохав зоставити його академіком у Києві. Звичайно, одрікався од свого минулого і кадив комуністам. І ті не встояли й пообіцяли. Хороші! Але ще кращі оці академіки, що влазять не дверима, а крізь шпарки! Ото й явився Студинський на засідання Відділу, вже почуваючи як «90 доларів, проше пана» у його в кишені шелестять. А я, не знаючи того, перейшов їм дорогу, перевівши на платню Перетца. Inde ira!** От чому так крутився, мов у ополонці Грушевський, от чому потрясав кулаками Студинський. «З рота видер йому такий добрий зарібок», мовляв Малорос у «Хазяїні»... Тепер Кримський боїться, що

---

* Особисте (латин.).

** Звідси гнів (латин.).

Грушевський випрохає спеціяльне асигнування на Студинського, і той таки пролізе до Академії. Я заспокоюю його: подякуємо Комісаріятові за нову посаду академіка і виберемо – не Студинського. Та й по всьому! Тепла компанія забула, що вибори все ж у руках Відділу, а тут Грушевський більшости ще не має. Але ж і недавній ювілят! Але ж галіціянин! На додаток до всього можу пригадати, як той самий Грушевський одрекомендував був мені того самого Студинського р. 1903 у Львові: «Та це, пане добродію, ніякий учений, а просто плазун. Ходить до св.Юра, стає навколішки так, щоб митрополит його бачив... а як же... та ручки у його лиже. Так долизався, пане-добродію, й до професури... а як же!». Тепер теж лиже, тільки у Грушевського. І хоче долизатися до академічної платні, тільки, мабуть, не пощастить. Ох, яку величезну помилку зробили ми, що свого часу недосить серйозно поставились до цієї кандидатури. З плазунами треба обережніше.

23 жовтня. В четвер 21 жовтня були загальні збори співробітників Академії; мене прохали подати відомості про наші науково-фінансові перспективи, а надто цікавились платнею співробітникам. Я ці відомості подав, і хоча багато є незадоволених за зменшення платні (приписаного з Харкова)*, проте мої прояснення не викликали суперечок. Я розказав те, що є, і пропонував разом боротись за збільшення. Голосував проти цього одним-один Ф.Савченко, – я не розумів, чому. Сьогодні це вияснилось. Виявляється, що династія перед зборами мала свою нараду, на якій ухвалено було зробити мені бешкет. Але після моїх пояснень побачили, що бешкет не вдається, і сам один Савченко захтів бути вірним до кінця. А я ще дивувався, побачивши Ол[ександра] Грушевського і цілий його почет у залі, аж воно справа стояла драматично. Коміки! Кажуть, що після зборів сам голова династії, Мих[айло] Сер[гійович], говорив з своєю характерною жестикуляцією: «ми провалились... а як же! Ми провалились!». Я й не гадав, що стояв над безоднею, – правда, зовсім не грізною, а більш комічною. Один «вірний до кінця» Савченко чого вартий!

24 жовтня. Опозицію повикидали з усіх хлібних і впливових

* Так у автора.

посад. Очевидно, порозуміння, про яке з такою помпою на днях було оголошено, виявило себе тільки маневром з обох боків. Побачимо, що далі буде.

Увечері в невеликій, але теплій компанії у Руліна одсвятковано моє 50-ліття. Була випивка і були промови. Говорили тепло, розумно, дотепно (Филипович, Зеров, Дорошкевич, Рильський, Гермайзе, Ніковський, Білий, а Рильський написав ще й експромта). Я, відповідаючи, нагадав, як обурився був Мик[ола] Вік[алійович] Лисенко, коли Гулак розлетівся до його з привітанням на 60-ліття: невелике це щастя мати на плечах вагу з багатьох літ. А взагалі було тепло і весело.

25 жовтня. Написав Бузескулові, М.Вайнштейнові (Чернігів), Іл.Холодному (Харків).

На Спільному зібранні зачитувано офіційний акт про становище Лаври, складений комісією, що має розподіляти помешкання на потреби установ народньої освіти, музеїв тощо. Виявились несосвітенні речі, нечувані злочинства, наслідок спільного хазяйнування інвалідів, «собеза» та «сорабкопа». Зникло без сліду до десятка корпусів (їх розібрано і цеглу вивезено до Москви!); голова парафії «живців» нишком вивіз і продав до 1000 пуд. дзвонів; про дрібніші речі, як меблі тощо, нема вже чого й казати: брав хто тільки бачив... Будинки руйнуються, гори осуваються і взагалі старовина на території Лаври у великій небезпеці. На це давно Академія звертала уваги влади, як і на розкрадання усякого добра – і результат єдиний – згаданий акт комісії. На цьому, певне, все й скінчиться, і літописець, якщо він знайдеться тепер у Лаврі, занотує тільки чудовне запропащення будинків і іншого «нерухомого» майна, що враз набуло здатности рухатися.

26 жовтня. Здається, таки серйозно хочуть нам підкинути академіком (!) Шліхтера. Щось про це казав Яворський. Неминучий скандал буде. Бо думаю, що навіть найблагодійніші та найбоязкіші академики, навіть Граве, не покладуть йому плюса. Комуністам конче хочеться підкинути нам когось із-поміж себе, а як учених у них нема, то думають аби-кого. Самодержці робили простіше: кажуть, що філософію в Харківському університеті 1818 р. викладав з призначення поліцейський пристав. Минуло 100 років і комуністи теж хочуть зробити такий самий екс-

перимент з Академією наук. Навіщо ж тоді було режим міняти?!

27 жовтня. Проскочило якось два числа журналу «France – Ukraina», присвячені С.В.Петлюрі з його портретом, життєписом, характеристикою й описом похорону. З журналу видко, що подія 25 травня велике зробила враження у Франції, що в убийстві бачать керівничу руку, простягнуту звідси. Видко, також, що смерть оця знову ніби збила до гурту еміграцію і помирила різні її відлами... Не затихають жалі й тут. Недавно впав мені до рук новий вірш, присвячений «Чистій пам'яті»:

Ти заснула, Ти спиш, Україно,
Геть сплюндрований бідний мій край...
Розляглася навколо мертвуща руїна,
Серце стискує мертвий одчай...
І в очах спотьмарілих не блискають сльози,
З грудей стиснутих крику несила здобуть...
Ой, коли б прогриміли ще грози!
Ой, чому ж дні так тоскно ідуть!..
Україно моя, Україно!
Закатований рідний мій край!
Знов принесено жертву криваво-невинну,
Але, мамо, – не плач, не ридай...
Не бувало ж, рідненька, у світі ніколи,
Щоб над правдою гору Іуда взяв, кат.
«Ціна крови» дала лиш скудельниче поле,
А не звела весільних палат...
Я кажу, що прокинеться приспаний люд,
Слово скаже – й в громах прогуркоче –
Дня нового потужний прелюд...
По полях здичавілих розіллються співом,
Сходючи зерном Валькир – мітральєз,
Зрошені кров'ю, піднесені гнівом,
Заграви вічні ясних марсельєз...

28 жовтня. Відбувається церковний собор української автокефальної церкви. Відбувається, кажуть, під знаком – «До Каноси!». Поміж «вірними» чимало підозрілих парафіян, півкомуністичного типу, особливо – приїзжі з Харкова. Засудили – не без їхньої таємної згоди – митр[ополита] Липківського та Потієнка (голова Церковної Ради) і – це вже, напевне, без згоди, бо його заслано – єпископа Олександра Ярещенка... Досить було сикнути владі на наших завзятих фрондерів, щоб усенька фронда розсипалася, як пісок... Тепер, очевидно, найстрашніша проба

чекає на автокефалію: грозить їй співробітництво з большевицькою владою. Тут може бути і кінець отим «лицарям на годину», як давно вже настав кінець такому-от Морозові. Разом скінчиться і громадське значення автокефальної церкви. Каноса ніколи дурно не минається.

29 жовтня. В розмові з Кримським почув один експромт небіжчика Хв[едора] Корша, що на їх він був такий майстер і що їх чимало свого часу по Москві ходило. Заговорили ми про деякі академічні видання, яких, звичайно, ніхто ніколи не купуватиме. Кримський і каже: це так, як Корш колись сказав був:

Лежит она и место занимает,
Зане никто ее не покупает.
Когда же кто возьмет ее и так
То вслед молва кричит ему – дурак!

Це стосувалося книги В.Міллера – «Осетинские очерки».

30 жовтня. Довга розмова з Є.Тимченком. Він, бідолаха, скаржився на Кримського, ніби той його кривдить, а сам тут же таки додав, що «Правничий Словник», який улітку вийшов під редакцією Кримського, власне, його, Тимченків, словник, бо складений з його матеріялів. Запитав з цього приводу Кримського. Цей пояснив, що між працями всіх інших комісій, що за гетьманщини працювали над українською термінологією юридичною, використано в словнику працю й тієї комісії, де головою був Тимченко, але «чому він працю комісії уважає за свою власність?». Чому? – Мабуть, тому, чому і Грінченків словник уважає за свій, про що не раз мав лице публічно, друком і на засіданнях, заявляти. «Юрій Милославський – это тоже мое сочинение», мовляв невмирущий і по сей час Іван Олександрович Хлєстаков. Справді, є щось у Тимченка від Івана Олександровича – страшенна чваньковитість та хвастливість. Це, разом з величезним самолюбством та нетактовністю і дуже маленькою кебетою, й ставить його часто в становище, коли самолюбству доводиться почувати покривдження. А взагалі – якийсь він нещасний з своїми величезними претензіями і занадто малими, щоб їх задовольнити, даними.

31 жовтня. Засідання, присвячене пам'яті Гнатюка. Публіки мало, навіть академіків усього п'ятеро – з них двоє обов'язкових: Президент і доповідник. Ушанування вийшло злиденне. Грушевський назвав роботу Гнатюка епохальною, колосальною і т.п., забувши, що коли при виборах клав йому мінуса, то аргументував це тим, що з Гнатюка тільки збирач матеріялу, а ніякий учений. По смерті супротивника, видко, можна вже й змінити думку.

1 листопада. Знов ювілей Грушевського... Видко, «ево еще много будет воскресшева», як того Рокамболя в Успенського. Гермайзе сьогодні був у Кримського і вимагав, щоб Відділ зайнявся упорядкуванням збірника, присвяченого Грушевському, од імені Академії. Думали обійтися без Академії, її іменем говорячи, а тепер хочуть примусити, щоб Академія заговорила. Доведеться, видко, нагадати, як Грушевський заходжувався зруйнувати Академію за Директорії, та яку він тепер вже написав її історію в «Україні», а за це, очевидно, збірників не складають. Я певен, що ця нова витівка не без участи самого ювілята розпочата. Дивно, скільки енергії витрачає ця людина на рекламу. І навіщо це ж йому здалося – не розумію.

2 листопада. Заходив Юровець, так, здається, його прізвище, – робітник, колишній рупівець. Торік він прислав мені був теорію богопізнання – річ цілком божевільну. Він справді божевільний. Розповідав, що за цю теорію большевики шукають його вбити, бо вона нищить увесь їхній матеріялізм; що він тепер живе нелегально, що німці дають йому 10.000 крб. за право опублікувати його теорію, що прилітало навіть два аероплани, щоб забрати його в Європу: «покрутились, покрутились, та й не могли опуститись і назад полетіли»; що в Петербурзі влада перейшла вже до демократії і т.п. Моторошно слухати оце марення, спокійно і з глибокою вірою викладуване. І скільки їх тепер таких, що розум не витримав подій! По вулицях ходить дівчина Юлінька, що публічно проповідує Бога, лає большевиків та жидів і вимагає від кожного, хто стрінеться, відповіді, чи вірує в Бога. На днях бачив як біля неї на Хрещатику величезний натовп зібрався: мабуть, якогось «жида», як звичайно, напастувала. Душевний травматизм надзвичайно поширений, як наслідок божевільних подій та божевільного режиму.

3 листопада. Перечитав книжку «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника», присвячену Франкові. Слабенька. Опріч згадок К.Гриневичевої, хоч написаних літературно, нема на чому спочити, та й ті згадки були вже раз, пригадую, надруковані (у «Вістнику Союзу Визволення України»). Особливо дурна стаття С.Шелухіна: про Франка там небагато, зате ім'ям покійника позводив свої рахунки з живими і навіть з мертвими «ворогами». Влетіло, звісно, Грінченкові і мені. Напрочуд злобна і нерозумна людина, маньяк якийсь непротверезений.

Так само і стаття Донцова про С.В.Петлюру. Теж маньяк. Як бугаєві червоне – так йому слова: гуманізм, демократія. І воює з ними злобно і завзято колишній соціял-демократ, що обернувся на фашиста, цей український Струве, що виклинає справжнього Струве. А воно, як навсправжки, то виходить просто – своя своїх не познаша.

4 листопада (четвер). Катеринослав перейменовано на Дніпровсько-Петровське... Убога фантазія в наших можновладців: опріч слова «червоний» у десятках комбінацій та ймення «вождей», нічого не вигадає. До речі, як же тепер з Зіновьєвським бути, як і з портретами Зіновьєва на цигарках? Зрадник, викинутий з Комінтерна й інших злачних місць, тож не личить його найменням города називати та цигарки прикрашати... От нове завдання совітським казуїстам.

5 листопада. Перебираю потроху свої книжкові та газетні безодні: дещо нищу, дещо передаю до Всенародної бібліотеки, бо вже нікуди мені діватися з книжками, просто з хати мене випирають. Обростає чоловік, на однім довго місці живучи, – так обростає, що й не потовпиться ніде. Я вже кожен вершок стіни у себе утилізував у хаті, тепер соваюсь потроху в сіни. Вже в сінях навіть стінку посунув далі, щоб хоч ще одну полицю примостити, попід стелею теж поробив полиці. Так мусиш мудрувати, щоб якось влізти в тісне місце,– та чи надовго це! А переглядання часу вимагає, а його й так не вистарчає на писання, на коректи, на редактуру, на читання. Робота, написана влітку, лежить, бо нема й хвилини часу, щоб за неї взятись та її обробити. А час уже наближається й висилати її до німців: не хотілося б перед чужими людьми бути неакуратним. Багато знаходжу такого, що й жаль розлучатися з ним, та нічого не вдієш – мусиш...

6 листопада. Був у німецького консула з приводу відсилки до Берліну книжок з бібліотеки Д.Дорошенка, що він хоче пожертвувати Слов'янському інститутові при Берлінському університеті. Живе по-великопанському, як і подобає заступникові держави, що себе поважає і ставить «uber alles»*. Це виявилось між іншим в анекдоті, який він ніби простодушно, але, певне, не без внутрішнього єхидства мені розповів. Сербський професор побував у Берліні і, вернувшись до Белграду**, прийшов до начальства дати звідомлення з своєї подорожі. «Що ж вам найбільш у Берліні вподобалось?» – «Та вподобався найбільше – Зоологічний сад». – «Чому?» – «Та, бачте, стояв я перед кліткою з мавпами, стояв, дивився, дивувався й запитував себе: кому краще жити – чи мавпам у Берліні, чи професорам у Белграді». Анекдот, розказаний ламаною російщиною, справді комічне враження робить, але слухаючи цього оповідання, я собі думав: не знаю, як сербські вчені – може й справді дехто з них позаздрив би берлінським мавпам, але щодо наших, то, напевне, дуже багато цілком серйозно те питання поставили б. Я знаю цілу низку інтелігентних людей, що раді б за двірника стати, але, на жаль, і того не можуть дістати. До нас в Академію за «завхоза» й тепер от прохається людина з вищою освітою. І немов для ілюстрації німецького «віца»*** зараз же по розмові з консулом приходить до мене Фомицький Д. (інтересна людина, класик) і розповідає про мого колишнього вчителя філософії в семінарії П.Калачинського таке, що волосся догори полізло. Загибає чоловік – розумний, інтелігентний, порядний, бо не вміє пристосовуватися, або ж нікому його знання непридатне. Або досить глянути на старенького Степовича (його якраз стрів я на вулиці), щоб запитати: кому краще жити – чи мавпам у Берліні, чи професорам у радянських країнах?

І ще одна ілюстрація до цього німецького оповідання. З ВІНО одібрали ми в Академії папірця: забирайте нумізматичну колекцію мерщій, а то викинемо її на двір. Університет мав колись багатющі колекції, музеї. Тепер – художню колекцію вже розпорошено, археологічну також, нумізматичну загрожують

---

* Над усе (нім.).

** Так у автора.

*** Жарт, дотеп (нім.).

викинути, далі черга за геологічною, зоологічною й іншими. Непотрібні вони для теперішньої «вищої» освіти... Але найпікантніша, може, причина, через яку викидають з кол[ишнього] університету дорогоцінний мюнц-кабінет. ВІНО треба тих кімнат, де стоїть колекція. А треба їх, щоб поставити студентську бібліотеку, винісши її з дотеперішнього приміщення. А винести її довелося тому, що у ВІНО для студентів заводять військову муштру – шагістику, фортифікацію, стратегію і т.п. – а для військової муштри потрібно великого й гарного приміщення... Таким чином, вернулись ми з усім своїм комунізмом – просто до часів Миколи Першого, коли на всіх язиках все мовчало, бо благоденствувало, а по університетах квітла шагістика з фортифікацією. Як же тут не запитати: кому краще жити – чи мавпам в Берліні, чи професорам у Совдепії?

7 листопада (неділя). Час од часу викликає мене Л.О.Яновська – воплем: «прийдіть». Був я в неї й сьогодні. Що за страшне враження! І яка страшна доля – себе пережити і не вмерти в свій час! А ще пробує писати – записує сни, намагається навіть вірші писати... Сьогодні каже мені, прочитавши один із своїх снів: «в мене є фотографія о.Федора з Ольгою Іванівною». Я здивувався, бо знав, що вони ніколи разом не фотографувались, – «а ну, покажіть», кажу. Звеліла вона мені подати ту фотографію, дивлюся – якісь зовсім чужі люде, мені невідомі. Очевидно, вона вже плутає і факти, і людей. А найгірше якась хвороблива скнарість, гонитва за грішми, скарги, що їй не вистарчає пенсії, жебрацтво. Сьогодні було те ж саме, і за тим вона мене й викликала. Якийсь понурий жах, а не життя! Подав їй надію, що може пощастить надрукувати її колишні оповідання і взяти гонорар – зраділа, мов дитина новенькій цяцьці. Кожного разу, виходячи від неї думаю собі: оце «по образу твоему созданная красота»...

По вулицях чимало люду – святкують сьогодні жовтневі свята. Але які вони мізерні тепер, оці свята, і як з року на рік холоне навіть роблений запал! І нема чим його підігріти. Видихалося все – навіть форма. Юрби гулящого люду, а не борців можна побачити тепер під час отаких революційних свят, що втратили вже всякий сенс.

8 листопада. «Наталка-Полтавка» з Садовським та Саксаганським. Великий оперний театр повнісенький. Курці нема де клюнути. А у Юри, у так званих «франківців» буває по 50-60 чоловіка на не менший театр... Саксаганський у ролі Возного воскресив той хороший образ, що давав колись Карпенко-Карий. Можна було одпочивати на грі двох братів, що відносили далеко-далеко від сучасного гаєрства.

Садовський оповідав, що заходив до Любченка: «Коли ви дасте, нарешті, нам театр?» – «Та, бачите... я нічого проти того не маю, – одказує помпадур, – тільки... дозволите, Миколо Карповичу, по щирості з вами говорити?». – «Прошу». – «Ми боїмося, що ви нам покладете зовсім франківців...» – «Вони вже лежать», – одмовив Садовський.

9 листопада. Залетіла якось львівська «Рада» (7 листопада), а в ній надруковано «З мого побуту на Радянській Україні» Кирила Студинського. Щоб оцінити, що він тут побачив, досить навести одну фразу: «Селянин має нині землі від 12-15 десятин»... Таке і все інше – брехливе і облесне до крайности. Видко, що не тратить надії здобути посаду на Радянській Україні.

А виясняється, що в Києві він утяв був ще кращу штуку. В своєму інтерв'ю, що подав до «Пролет[арської] Правди», він написав був цілком одвертий донос на Старицьку-Черняхівську, та вже редакція викреслила: «це ж донос». Большевики показали себе порядніщими, ніж цей доктор, професор і академік. Співробітник «Пролет[арської] Правди», що цеє розказував, закінчив своє оповідання лапідарним – «сукин син». Істинно!

10 листопада. Стару Смоленську викидають на вулицю з забороною жити ближче 50 верстов од місця теперішнього побуту. А їй 85 років, ні копійки грошей, і ні душі близької. Послав од Академії Петровському та Гринькові таку телеграму: «З наказу Первомайського окрвиконкому викидають на вулицю 85-літню удову Смоленського, відомого вчителя революціонерів, як вдову поміщика. Академія наук прохає припинити це виселення». Зроблено це більш для годиться, бо ледве чи прихилять своє «свинцове ухо» до цього благання наші можновладці, як не прихилили вже от третій рік, що Академія прохала за нещасну стару.

11 листопада. «Пролет[арська] Правда» передрукувала совітську ідилію Студинського, але повипускавши усі найбільш брехливі і облесні місця (хоча б про оті «12-15 десятин»). Рішуче большевицькі газетчики порядніші й розумніші за отого меткого професора.

Написав до М.Плевако, Д.Дорошенка, Мих[айла] та Тараса Слабченків.

12 листопада. Написав до Петра, до М.Жука (Одеса), В.Перетца.

Біля Грушевського знов починає заварюватися якась історія. Істинно історична людина: історії так коло його й кубляться. Кажуть, що його полигач Ф.Савченко, поїхавши до Харкова, зробив там доноси на Окиншевича, і того знято з посади при дослідчій Катедрі (у Грушевського). Окиншевич дізнавсь про це і витягає всеньку історію на прилюдне позорище. Замішано вже сюди й секцію наукових робітників – ніби секретар її, Іваницький-Василенко, загрожує поставити справу на вирішення Секції. А Грушевський-junior*, зачувши про цеє, наївно прохопився: «Як же це так? Адже Іваницький-Василенко завжди *з нами* йшов». Співробітники Катедри ніби мають колективно протестувати проти такого з співробітниками поводження... Що за клоака у нас завелася з приїздом «самого», то й говорити гидко. Доки вже це тягтиметься?!

13 листопада. ГПУ (чи як тепер по-українському кажуть: ДПУ) оскандалилось. У Києві був В.Шульгін, жив довгий час і тепер за кордоном описує своє вражіння од Києва і України. Що саме він пише – не знати, бо радянські газети подають тільки те, що їм вигідно. В усякім разі ДПУ мабуть казиться од злости: де ж таки – такий пташок був тут і випурхнув. А ще ж всевідуще ДПУ називається... В публіці говорять, що Шульгін приїздив навідатись до сина (одного ніби розстріляно, а другий – у божевільні), що він ходив по Києву не пізнаний і тільки коли стрівся з жандармським полковником (колишнім, звісно, а тепер службовцем у ДПУ), своїм знайомим добрим, з яким не раз колись грав у карти – то почув уперше небезпеку. Давній знайомий, колишній

* Молодий (латин.).

жандарм, пізнав приятеля і... витяг свищика, щоб засюрчати. Шульгін – у ноги од старого приятеля, насилу втік. Чи так було – трудно сказати, але коли Шульгін наважився приїхати до Києва, то легше було колишньому жандармові видати свого колишнього приятеля. Цікаво було б прочитати справжні враження Шульгіна: людина він талановита і спостережлива, а специфічне його освітлення можна й не брати на увагу.

14 листопада. Написав: Подєбрадській Академії та Громадському Видавничому Фондові (в Празі), а також Галі (Рокитна) і Іночці (Тула). Подячні листи за поздоровлення.

16 листопада. З новітнього фольклору. Питання: «Что такое ВКП(б)». Відповідь: «Воры, Конокрады, Проститутки». – «Но Проститутки – не русское слово». – «Там в скобках стоит и по-русски – б...». Nota bene*: анекдот походить з комуністичних сфер.

Ще: «Чим одрізняється Сталін од Мойсея?» – «Мойсей вивів жидів з Єгипту, а Сталін – з Політбюро».

17 листопада. А це вже не анекдот. У статті Ніковського про Лесю Українку була фраза, що, мовляв, про значення творів Л.Українки не може бути «дискусії». Цензор це викреслив... Чому, – запитали його?.. «А тому, – пояснив, – бо партія не допускає жадних дискусій». Чим це гірше від знаменитого «вольного духа» в печі, що його дбайливо виводили російські цензори часів Миколаєвських? Думаю, що коли б хто почав теперішні цензурні анекдоти збирати, то букет вийшов би куди запашніший, ніж колись був. Недурно ж усе на світі росте і удосконалюється. Прогрес цензурної дурости найкращим тому може бути свідком.

18 листопада. Завелося нове літературне об'єднання (Підмогильний, Косинка й ін.), що прибрало собі найменння МАРС, – од перших літер якихсь сакраментальних слів. Публіка читає це навпаки і виходить – СРАМ. Звідси жарт: були «ланці» (це об'єднання попереду звалось – «Ланка»), стали «срамники». З практики минулого пригадую, що, либонь, 1919 р. було теж собі

---

* Зверни увагу (латин.).

таке об'єднання, яке звалося «ХЛАМ» (Художники, Літератори, Артисти, Музиканти). Щось провіденціяльне виявляється в цих барвистих скороченнях.

19 листопада. Принесли мені число «Діла» з статтею про мене. Стаття написана тепло, з почуттям хоч і не без помилок. Характерно, що в статті спеціяльно зазначено, що я не пишу «в офіціяльних, урядових органах преси» на радянській Україні. Зазначено також, що ніби і большевики оцінили те, що я не кривив з своїми думками, «бо ніколи ми не чували, аби йому роблено які пакости», – ну, пакости таки роблено. Взагалі це чи не перша стаття з загальною оцінкою – і не лайлива. Автор – якийсь І.Німчук. З мови видко, що ніби не галичанин, а наддніпрянець.

20 листопада. Стоїть на розі Фундуклієвської та Володимирської вулиць великий недобудований будинок. Розказують, що цими днями трапилась там така подія. Йшло повз його подружжя. Чоловікові треба було стати і він зайшов у двір того будинку через вилом у мурі. Жінка чекала-чекала і врешті почала турбуватись. Обертається до міліціонера: так і так, зайшов чоловік і не вертається, ходімте пошукаємо. – «Що я, збожеволів, чи що, щоб туди пішов, – одказує міліціонер, – там безпритульні». Пішли до міліції, там дали їм чоловік з двадцять міліціонерів і тоді рискнули увійти до будинку. Знайшли – шість голих, обдертих трупів, між ними і того чоловіка... Це в центрі міста, біля самісінького театра, на людних вулицях. І це вже не вперше безпритульні себе так показують. І нічогісенько... Існують собі. Звичайно, казенні газети про такі факти ні пари з уст: все, мовляв, благополучно. А нема дня, немає ночі, щоб когось не зарізали, не обдерли десятків людей, не ограбували десятків квартир. Міліція, звичайно, буває відсутня, нікого з неї і не знайдеш навіть. Уночі по всіх вулицях сторожі, яких оплачує обиватель – і вони теж нічого не бачать і не чують. І коли доводиться ввечері виходити з дому, то збираєшся так, ніби вибираєшся в африканські джунглі. І ще гірше, бо тут і дома знайде тебе лиха година. А по газетах тільки те й роблять, що вихваляють наш соціялістичний рай.

21 листопада (неділя). Сьогодні було понад 20° тепла, день тихий, сонячний. Їздили ми на кладовище, – я без пальта, по-літньому. А це ж і по старому стилю – 8 листопада, Михайла. Не пам'ятаю я, щоб на Михайла можна було по-літньому ходити. Аж не віриться, що пізня осінь, і коли б дерева не були голі – подумав би, що літо.

22 листопада. З українізацією не на жарт беруться. Саме тепер одбувається по установах перевірка, і хто не знає української мови, тих вигонять із служби. Але слово «знати» тут не зовсім до діла, бо перевірка має особливий характер. Голоскевич був на перевірці в Укрметі, установі здавна українській, і каже, що то не перевірка була, а якесь знущання. Українізатор завдавав такі казуїстичні питання, яких, видимо, на цей випадок навигадував, і всі, хто завжди говорить по-українському, все ж на ті питання відповісти не могли. Та й сам той добродій ледве чи розумів, що питав. Тепер повівся особливий тип чиновників од українізації, як колись були чиновники від обрусенія. Здебільшого це випадкові люде, що й самі українізувалися років 3-4 тому, а в усякім разі перед 1917 роком і не думали, що вони українці. І ретельно справляють свою нову службу, і компрометують українську культуру, як гірше не можна. Обиватель того не розрізняє і думає, що то давні українці провадять так люто українізацію – і лається та нарікає, і часто не без підстави. Бо ж звичайна річ: застав дурня Богу молитись, то він і собі, і другим лоби порозбиває і добру справу на глум оберне. Голоскевич обіцяв скласти меморіял про ту перевірку, що була в його на очах. Матеріял, певне, надто цікавий, бо спокійно говорити про його не може. На жаль, нема незалежної преси, бо в офіційній навіть таких справ не можна по правді трактувати.

23 листопада. Помер В.К.Дебагорій-Мокрієвич. Помер у Болгарії, куди мусив рятуватися р. 1922 з нашого совітського раю. Старий революціонер мусив тікати з рідного краю, скоро прийшла та революція, якої він був одним з ініціяторів і творців.

Познайомився я з ним особисто р. 1921-го і часто бачився до його виїзду за кордон. Але знав його далеко раніше, ще з юнацьких часів. Пам'ятаю, був я ще в семінарії, дали мені книжку його

споминів (закордонне видання) на кілька годин, – і я буквально цілу ніч сидів, читаючи ті надзвичайно цікаві спомини і не ліг спати, поки остання сторінка не пройшла перед очима. Він дуже з того часу еволюціонував і став на українському ґрунті. Оповідав він мені, що як вернувсь 1917 р. до Києва, то зразу стали перед ним питання—до якої партії пристати. Тягли його до себе російські с[оціялісти]-р[еволюціонери], але він твердо сказав: тільки до української. Почав знайомитись з програмами. Найбільш до душі припала програма с[оціялістів]-ф[едералістів], от, казав він, «вибравсь я до редакції «Нової Ради», щоб познайомитися з вами та записатись до с[оціялістів]-ф[едералістів]. Аж тут на дорозі стрів мене Науменко і почав затягати до демократично-федеративної партії. Пішов я. Походив разів кілька – бачу: не по мені... А тим часом настала Гетьманщина, тоді один переворот, другий – так я й лишивсь поза людьми». Між іншим наполягав я на його, щоб він написав свої згадки про Драгоманова. Їдучи за кордон, лишив він мені статтю, пів-спомини, пів-публіцистика; але тоді ніде було надрукувати, і вже згодом я передав її Грушевському для «України», де вона й має появитися. Прикро мені, що його рукописи, які я переслав йому за кордон, пропали (виправлений примірник споминів та враження з большевицького панування). Десь потрапили вони до Зайцева – і хоч скільки я писав, прохаючи одіслати авторові, так і не допрохався. Звичайне наше свинство! Тим більше, що старий мав думку, що це навмисне зроблено, – так він і писав мені. Хороша, чесна людина.

25 листопада. Написав Степаненкові і Вайнштейнові. Взявся за обробку своєї німецької літератури. Давно час! Але як навмисне – накидали стільки коректи, що більш сиджу над нею, а не над історією. Навіть до Академії на цьому тижні не щодня ходив, а все-таки не встигаю пробити того, що напливає. Тяжкий буде для мене грудень!

До речі про грудень: цьому місяцеві пощастило попасти в українізаційні анекдоти. На перевірці по українізації питають жида – як по-українському місяці. «Січень, лютий», – жваво починає він і доходить аж до останнього місяця і став, – забув. Якась його товаришка, щоб помогти, показує собі на груди – «грудень» мовляв – «Цицел!» – радісно догадався запитаний.

26 листопада. Був Рудницький, географ, що з Праги перебравсь на Україну. Має тут керувати Географічним інститутом. Це вже не перший галичанин, який перебігає сюди. З Рудницького людина, як сам він рекомендується, аполітична і йому все одно, де працювати. Турбується лиш, що йому Грушевський шкодитиме. Я заспокоїв його тим, що Грушевський не має такого впливу, щоб заважати в праці, хто хоче працювати. Балакучий і трохи цинічний. Нарозказував мені багато про знайомих емігрантів – аж до того, що Олесь дуже хропе вночі, а Ю.Сірий «пукає» так, що «чоловік того не годен витримати...». А взагалі, здається, людина нічого.

Написав Слабченкові, Холодному, Опанасенкові (Москва).

27 листопада. Вернувсь Кримський з Харкова. Новина, яку він смакуючи розповідає – це новий подвиг Грушевського. Цей доблесний лицар послав до Харкова свого вірного полигача Савченка і той скаржився по всяких урядових установах на лихий розподіл коштів в Академії. «Єфремов собі забирає цілу тисячу, а бідний Грушевський має жити на 180 крб.». В Харкові, звісно, не знають, скільки «забирає собі» Єфремов. Зате добре знають, скільки платять «бідному» Грушевському. Отже, взяли олівця і вирахували: 180 крб. як академік, 97 з дослідчої катедри, 70 пенсії (виходить, що наш безсеребренник ще й пенсію тут дістає, яку мав би йому платити австрійський уряд!), 60 як декретований учений, 75 золотого забезпечення та з «України» не менш як 400-500 крб., не рахуючи грубих гонорарів за свої книжки. Отже, справді близько-близько 1000 крб. на місяць! Зробивши такий підрахунок, у Харкові заспокоїлися і вже без особливої віри до донощика прийняли його новий наклеп.

Моя містична «1000» справді виглядає інакше. До жовтня я мав 295 крб. У жовтні за 4 посади мені вийшло (не з моєї, звісно, волі, а призначених на ті посади) 684 крб. – за каторжну роботу, якої більш ніхто не має в Академії. З цих грошей я з своєї волі оплачую Іванця за секретарювання в Управі (бо Харків секретаря нам викреслив) та Янукова, – отже 50 крб. ще треба скинути. Багато все ж лишається?.. Може. Але донощик не взяв на увагу, що я не напрохуюся на тії посади, і, напр[иклад], головування в Управі готов би за всяку ціну позбутися хоч зараз, аби було кому передати. А друге – два роки за каторжну роботу в Управі я не брав ні копійки, аби лиш не позбавляти недужого Лободу того

додатку до його основного удержання. Це вперше, коли проти мене воюють грошовими аргументами, – досі роблено тільки політичні доноси. До чого тільки цей чоловік дійде – важко вгадати. Здається – от уже край морального занепаду, – коли дивись: знайде ще нижчий щабель і плюхається на його з дивовижним самоотверженням. Та навіть і ті, що перед ними він плазує і жебрає, вже його розкусили, надто по ювілеї і ставляться до його з підкресленим презирством. «Я дал ему злата и проклял его»: большевики навіть бачать, що ця продажна людина доходить вже краю свого занепаду і ставляться до неї з огидою й презирством. Перше вони, наприклад, домагалися, щоб Грушевський був у Президії Академії, а тепер на прощання Ряппо запитав Кримського: «які шанси Грушевського на виборах?» «У нас ніхто про це не думає», – одказав Кримський. «И у нас тоже об этом уже не думают», – в лад йому додав Ряппо. Навіть Київське ДПУ, як мені переказувано, вважає, що Грушевський з Тутківським та Студинським (!) проводять деструкційну роботу в Академії, і зокрема: «он во время своих поездок в Харьков представлял жизнь Академии в извращенном виде и тем вводил в заблуждение ответственных работников нашей партии». Доношником гидують навіть ті, хто живе з доносів! Отже, виходить, навіть доноси треба робити з розмислом, а не так сліпо, як Грушевський, що вже всяку міру давно втратив.

Вийшов я з Академії, наслухавшись цих хороших новин, наче побитий. Боже, серед якої гидоти доводиться обертатися! Кубло гаддя якесь завелося. Клоака смердюча, що отруює круг себе повітря. І цей чоловік запахущий заявив на своєму ювілеї, що не вважає свою діяльність закінченою. Він сподівається ще вирнути наповерх за нових обставин. Дійсно – він не закінчив кар'єри на становищі політичному – і тепер добиває свою репутацію з енергією, подиву гідною. Зважливість самогубці – ніщо, як рівняти до цієї зважливости, що не лишила по собі й цяточки незаплямованої.

28 листопада. І ще чимало цікавого розповідав учора Кримський. Найголовніше – це справа Шліхтера. Кінчилася вона досить мирно: Шліхтер прохав, щоб Академія вернула йому його праці та й по всьому. Чи це тому, що він, можливо, заступить Шумського на комісарстві; чи прочув, що Академія його не вибере і

зрозумів, що вдиратися силоміць, шляхом призначення – річ не дуже-то почесна? В усякому разі це добре, що з Академії скинуто цю надзвичайн[у] перспективу – воюватися за одстоювання елементарної справедливости. Перемога була, певна річ, забезпечена, але за теперішніх обставин краще уникати й перемог. Адже ті, хто хотів посадити нам Шліхтера, ні перед жадною капостю не спинилися б, і боротьба могла б набрати дуже прикрого вигляду.

Викликали до Харкова Гермайзе і в його присутності урядили «суд» над його книгою про РУП. Картина цього суду була високою мірою непристойна. Звичайно, виступав Десняк. Звичайно, читав «поміж рядками». Звичайно, копирсався в душі у автора. І все це тхнуло таким популярним тепер доносом... Аж його, Деснякові, товариші кричали йому, що це вже занадто. Дивує мене тільки, що Гермайзе усе те слухав. Я б на його місці просто вийшов би з такого «суду», плюнувши.

Принесено число 10-те празької чи, власне, подєбрадської газети «Українське Життя»; в йому дуже тепле мені привітання, портрет і стаття О.І.Лотоцького. Тепер я знаю, на підставі чого писав Німчук у «Ділі»: він дуже совісно переписав статтю Ол[ександра] І[гнатови]ча.

Єсть там ще про справу вбивства С.В.Петлюри: допит свідків і обвинуваченого. Враження таке, що жидівство справу душегуба зробило своєю і за всяку ціну намагається очернити замордованого. Що за гидота! Вчинили насильство над неповинною людиною та ще й хочуть її затоптати. Характерний факт, що свідчить, який був освідомлений Шварцбарт: він О.Шульгіна сплутав з В.Шульгіним. Добре, що перед судом. А якби сам судив, як Петлюру, то могло б одним замордованим за чужий гріх більше бути. А убійник і тоді з ясним чолом казав би, що убив погромника. А жиди – такі, як Сліозберг, що нічого, власне, не знає, бо не був на Україні – доводили б, що то таки погромник. І ще себе за скривджених уважали б. Переплуталося все якось на світі.

30 листопада. Нова модна тема – Дніпрельстан. Як той всюдусущий Каннітферштан – всюди тепер бренить Дніпрельстан, Дніпрельстан. Грандіозний задум, про який мріяли давно вже, зробити Дніпро вільним од порогів та судоходним на всьому протязі. І грандіозних вимагає, звісно, й видатків. Кажуть, що як

американцям розгорнули цей план, то вони захопились, ухвалили, цмокали од здивування. Але коли їм запропонували дати на це грошей, практичні янкі одказали: «Знаєте, коли б у нас, в Америці, складено було такий план, то ми б сказали, що наша країна занадто бідна, щоб це витримати». І отже, ми думаємо витримати. І вже збираємо гроші. Ларьок № ... пожертвував аж 7 крб. 59 коп., якийсь залізничний гурток зібрав 38 крб., а промітний Городовенко вже уряджає на користь Дніпрельстана концерти, які хтозна чи дадуть плюс, чи мінус. Ясна річ, що коли так заходжуються, коли доля грандіозного плану залежить кінець-кінцем від жертволюбности Ларька чи співацького захоплення Городовенком, то це справа несерйозна. І чи не має рації дотеп практичного янкі, що їхня країна для того «занадто бідна». А що чимало коло цієї справи промітних людей руки погріють, то це вже напевне. Нова буде «Десенка».

1 грудня (середа). З українізаційних анекдотів. Приїхав якийсь агітатор на завод і говорив щось там про політичні справи, нарешті закінчив: «а теперь еще скажу про внутрипартийную оппозицию». «Прохаємо, прохаємо!» – загуло кругом. «Ну, и при чем здесь Хаим? – одказав промовця. – Не про Хаима, а про Лейбу Троцкого будет речь».

З цього один з українізаторів розповів дійсний факт. Викладає він українську мову одній з київських лікарень. Перевіряючи знання учнів, він провадив попереду з кожним розмову, розпитував, що саме робить, з ким має діло, щоб довести потребу знання української мови. Ото приходить на іспит якийсь із служників, знає погано. І почав учитель його угрущати: «Як вам не сором! Адже ж у вас бувають і люде, що не знають іншої мови, як українську, то як же ви з ними будете розмовляти?» – «Так что вони нічого не говорять». – «Як-то не говорять?» – не вгаває вчитель. – «Ви де служите?» – «Та я в мертвецкой... Їм что ни говори, то все равно не почують».

2 грудня. Заарештовано у Харкові Доленка, колишнього с[оціяліста]-ф[едераліста], енергійну і ділову людину. Причина – промова на зібранні видавництва «Рух», у якій він сміливо одповів на провокацію комуністів – «ви петлюрівці». Бояться, щоб не вислали його на Соловки чи що.

3 грудня. З сучасного безстидства. «Богдана Хмельницького» Старицького в Харкові виставляють так: чотирі дії Старицького, а п'яту доробив Варава. Той самий Варава виправляє мову Котляревському в «Наталці-Полтавці», бо «Візний говорить там паганою (!) мовою». Мабуть, кістки небіжчикові не раз перевернуться в могилі від такої операції. «Березіль» збирається виставляти Карпенкового «Саву Чалого», – так, звісно, в «оформленні» якогось мудрагеля. І так усе. Нахабство таке повелося, що просто не знаєш, як і назвати його. Про згадані подвиги Варави хтось сказав, що він виправдує своє прізвище. Справді – розбій над померлими й над живими письменниками одверто серед білого дня провадиться, – і нема на його способу.

4 грудня. Знов період, коли з усіх боків насувається однакове лихо. В.Виноградов, давній приятель, лежить тяжко хворий, хтозна чи вискочить. З Рокитної пишуть, що Пашета так само захорувала. В обох чи язва в шлунку, чи може навіть гірше, – рак. А над головою в мене конає Стрийко. Славний, веселий, жвавий пес – лежить без духу і тільки гарні, розумні очі дивляться зовсім по-людському. Його прибито. Добрі люди постарались. Жалко пса, як людини: хорошим був другом. І стрівав, і проводжав мене, і звик я до його, як до людини. Одвикати доведеться.

5 грудня (неділя). Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тільки тижні п'ять чоловіка наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали «давати відомості» надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу – п'ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили. З оповіданнів сповіданців моїх виходить така картина. Фактично ДПУ дуже добре знає, що робиться в Академії, знає навіть такі деталі, що їх звичайні наші співробітники не знають. Це показує, що є у нас шпиги десь близько коло центра, але не в центрі, бо всього таки ДПУ не можуть дати, що його цікавить. А цікавлять найбільше внутрішні стосунки – Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить. Різні «дослідники» різняться тоном. Одні дуже м'якенько говорять, називаючи нас не інакше, як на ім'я й по батькові; другі беруться одвертіше і просто питають про те, яку політичну роботу робить Єфремов і

чим виявляється його «зненависть» проти «нас». Виходить, ніби тутешнє ДПУ виконує завдання ЦК партії, а той зацікавився Академією, бо хоче з неї зробити совітську установу, надто в зв'язку з реформою та виборами Президії. Вибори найдужче їх цікавлять. Дехто просто починає з питання – «чи скоро Грушевського вибиратимете?» І цим питанням зраджують свою малу знайомість з структурою Академії: їм здається, що Президію обирають усі співробітники, вони навіть не вірять, коли їм співробітники говорять, що до виборів Президії вони ніякого відношення не мають. Про мене один з дослідувачів висловив надію, що «С[ергій] О[лександрович] вернеться до публіцистики, як Дорошкевич», а разом і пожалкував, що я маю вплив на «Агатангела Юхимовича». Другий розводився на тему про мою непримиренність. Ще один казав: «нам відомо, що один С[ергій] О[лександрович] не має своїх ставленників в Академії». А взагалі ДПУ очевидно одержує од своїх «сексотів» (секретних сотрудників) якусь кашу дрібниць і спліток, в якій не добере тями й хоче її кореґувати допитами наших співробітників. Теж система! Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати. Так робили колишні охранки, так роблять теперішні охранки, тільки що масштаб ширший і нахабство та безсоромність куди більшого розмаху. Поступ очевидний, хоча ледве чи на честь комуністичній державі. Та про це теперішні можновладці мало дбають, або коли й дбають, то хіба про око людське. А всередині – гроби поваплені.

6 грудня. Переказували мені розмову з Любченком, серед якої він з обуренням згадував про наш диспут в театрі. «Помилуйте, це неможлива людина, – гукав розлютований помпадурик: він мені так просто в вічі й говорить, що не буде у нас писати, поки нема волі слова. Це ж кадет якийсь!» От і дурень! Сам наліз на розмову і думав, що я йому в очі світитиму, говоритиму те, що йому приємно. Цікаве ще оце обвинувачення в «кадетизмі». Воля слова – то ознака «кадетизму»... До чого здрібніли оці людці, забувши, що сами ж стояли за волю слова, коли їх утискали. А тепер, коли вони утискають, то воля слова – буржуазний забобон і кадетизм! Тричі дурні, до того ж і безнадійно. Або ще оці претензії: ощасливив, мовляв, його розмовою, а він сміє ще наперекір говорити... Здається, й сановники колишні не мали таких

ідіотських претензій, як ці вискочки. Можливо, що в зв'язку з помпадурським обуренням і ДПУ так зацікавилося останнім часом моєю особою. І теж дурні: адже я їм усім, і ДПУ серед інших, говорю те саме: згинете, якщо не будете мати волі слова, а будете мати – також згинете. Inde irae...

7 грудня. М.Хвильовий покаявся й одрікся од своїх поглядів, які з таким фейерверковим тріском висловлював у своїх останніх брошурах. Теж свого роду «опозиція»... А як скинули з редакторства в хирному «Червоному Шляху», оголосили розкольником, то і Європу геть, і неокласики – каки, і я не я... До чого знадлючився народ – то й уявити собі не можна, не живши в цей час і між цими людьми! Якесь суцільне і без винятків лакейство посіло все навкруги. Своєї думки – дасть Біг, переконання – к дідьку, хай живе одномастність і та нівеляційна єдність, яку виробляє ДПУ! Ось до чого дійшли комуністи. Розклад, гниль, насильство і безмежне лакейство – такі ознаки всемогутнього комуністичного міщанства. Найкращі побоювання не досягли тієї глибини занепаду, яку дає практика. І з цим люде збираються світ звоювати! Думаю, що перша серйозна сутичка покаже, що не можна на плазуванні та лакействі будувати нічого, що вихалащування людей, ідей, поглядів, звичок робить їх безплодними, як євнухів. І буде вже пізно, коли каяття прийде.

8 грудня. Чув сучасну приказку: перше Москва смерділа часником, а тепер шашликом. Це з приводу самодержавства Сталіна, що змінило самодержавство Троцького.

Йдуть червоноармійці вулицею й співають. Мотив знайомий, старорежимний. Вслухаюся в слова –

Было дело под Полтавой,
Дело славное, друзья!
Мы дрались за свободу
Под знаменами труда а-а-а!...

І тут імітація – «під старий режим». Щось фатальне у наших реформаторів космосу! Але навіть не в тім справа, а ось в чім: вони боролись «за свободу»! А що воно таке їхня свобода і з чим її, тую свободу, їдять – не знати. Де її готують – також. Може в «ЧЕКА», може в «цукортресті». Так принаймні не один з тих, що виспівують оце нове «дело под Полтавой» відповів би. Бо... Була

в Харкові така вулиця з клерикальною назвою – Мироносицька; Тепер вона – вулиця Рівности і Братерства. І крапка. «Свободи» – навіть з малої літери, й зазором не видати. Чому? А тому, що «было дело под Полтавой», да «мы дрались за свободу под знаменами труда». І «продрались» так, що й самі не розберемо, що воно свобода і до чого і навіщо.

9 грудня. Одержав з Катеринослава, чи то пак – з Дніпро-Петровського диплома на почесного члена Наукового Товариства – «з нагоди 25-літнього (!) ювілею». Не глянувши в святці, бухнули земляки в найбільшого дзвона Треба подякувати, а якось ніяково, дякуючи, сказати: гляньте, люди добрі, в святці...

Написав до Слабченка картку – подяку за книжку.

10 грудня. Написав катеринославським землякам. Поважно. Хоча й важкенько держати на лиці поважну міну, коли сміятись хочеться. Ну, та цим разом мусив.

11 грудня. Написав Петрові, Є.Чикаленкові, Крилову. Стрийко воскрес із мертвих. Зворушлива була сцена, коли цей гарний розумний пес знов дістав свідомість життя і лапою торкав мене з давнішим жартовливим жестом: зверни, мовляв, увагу. Тепер він зовсім оклигав, і, як і перше, ураганом носиться по дворі та наповняє своїм гавканням усе навкруги. Я дуже радий, що так сталося.

12 грудня. Перечитав збірку, присвячену П.Я.Стебницькому, видання «Слово». Читав її не раз і перше, і в рукопису, як редактор, і в коректі, але цим разом прочитав як щось незнане, прочитав не тільки з інтересом – більше: з хвилюванням. Книжка вже готова і викінчена раз-у-раз справляє інакше, нове враження, ніж рукопис чи коректа: там завжди ніби відбивається щось невироблене, випадкове, динамічне, а в готовій книзі бачиш щось стале і незмінне. З наших уриваних, похапцем накиданих і навмисне не договорених (це як у тому анекдоті з фотографом: «сделайте меня немножко непохожим, чтобы тятенька не узнал») згадок – все ж визирає жива людина, з сильною вдачею, з власною індивідуальністю. Особливо цікавий з цього боку нарис Андрія Васильовича,– та й епізод переказує він надто пам'ятний: про наше

спільне перебування на Преварці, тихі розмови й плани, коли ми гуртом переховувались од большевиків 1919 року влітку. Послав книжку людям, що добре знали небіжчика (Чикаленкові, Лотоцькому, Дорошенкові й ін.), – що то вони скажуть?

13 грудня. Знов «тривожили» (по-щедрінському) одного з співробітників Академії. Цим разом тема розмови була – ювілей Багалія. Запитали просто – чому Академія форсує цей ювілей «чорносотенця», «члена Державної Ради» і мало не ворога радянської влади? Запитаний пояснив, що і не форсує, і не чорносотенця, а хоч і члена Державної Ради, то не призначеного, а обраного і опозиціонера, тоді «там» дуже здивувалися і пояснили: «а нам це зовсім в іншому освітленні переказувано». Ще більш «дослідника» здивувало, що цим ювілеєм заінтересовані і Наркомат освіти, і Укрнаука, а окремі комуністи набиваються з своїми статтями до збірника. «Дивно, дивно... а нам казали... А як ставиться до цього ювілею Михайло Сергійович?» – раптом запитання. А потім, звичайно, розмова на мою особу перейшла та на жалі, що я «не їхній», що поводжуся з ними «холодно» і т.п. по давній програмі. Отже, хтось уже пробував використати і Багалієве минуле, і мою неблагонадійність перед радянськими нотаблями. Cui prodest?.. Використав він, отой «qui», момент досить зручно, – забув тільки одно, що всі його наклепи дуже легко вивірити. Але все ж одно питання насовується: до чого ми дожилися і де край тій деморалізації, що посіла теперішніх людей? Слова, здається сказати не можна, щоб про його зараз же не було відомо там, звідки «тривожать».

14 грудня. Вже мені робота поверх голови лллється. Жену Шевченкового Щоденника, та жену і німецьку історію літератури (власне, не німецьку, а українську для німців), бо крайня пора одсилати її. Перетомлююсь дуже, але все ж добре, що може тоді легше стане. Морока, що не можу дістати деяких німецьких книжок, напр[иклад] Боденштедта: по всьому Києву шукав – немає.

15 грудня. Написав до В.Сиповського (Петербург) та І.Свенцицького (Львів).

17 грудня. «Тривожили» ще одного співробітника Академії.

Цим разом розмова була про «завхоза» (є така посада по совітських установах і є така чепуха на цій посаді у нас в Академії): «Що говорять в Академії про його арешт, чим його пояснюють?». Потім перейшло на те, що Управа Академії не дуже добре до завхоза ставилась (і це правда, бо робітник з його ледачий і мало годящий) – то чому це: – «чи не тому, що він, завхоз Добровольський, належить до партії Грушевського, Управа мститься над ним?..». І далі так само в тому самому розумному стилі. Тут я вже не знаю, «cui prodest». Чи це Добровольський, арештований не знаю за що, хоче зробити з себе якусь жертву академічної політики, чи хтось з наших шпигів так великорозумно пописався, чи нарешті плетухи з ДПУ самі цікавляться цими дрібними плітками, вигадками, рахуночками... В усякім разі якась невимовно задушлива атмосфера починилася. Плететься круг Академії павутина, кінці якої не знати в яких руках і не знати на яку потребу. За наших обставин, коли все вирішується в ДПУ, це може мати й велику практичну вагу. Але й поза тим – гидко почувати себе в цій атмосфері доносів, брехень, пліток, поговору,з яких наші «державні мужі» висновують якусь державну політику. Така й політика, як отой матеріял.

18 грудня. Генерал-губернатор Київський, П.Любченко, в літературу вкинувся. Дав до «Життя і революції» статтю (полемічну) про Винниченка, але таку, що навіть Лакиза з Дорошкевичем благим матом запіяли. Спершу пробували були одкараскатись од генеральської статті тим, що місця, мовляв, у журналі нема, бо треба в XII кн[ижці] покінчати вже розпочаті статті, а видавництво не хоче збільшити обсяг книжки. Так Любченко запропонував «з «своїх» («плакали наши денежки»!) коштів на аркуш, аби тільки його стаття пішла. Тепер сидять редактори та думку думають, що їм ще вигадати, щоб спекатися цієї дорогої статті. Мабуть, нічого не вигадають і доведеться їм добре попотіти над Любченковим рукописанням, поки нададуть йому читного вигляду. Воно, звичайно, чому й не погратись помпадурові ще і в літературу: ці людці на все вважають себе здатними. Адже навчив той самий Любченко геології – з'їзд геологів, то чому не навчити літераторів – літератури? Десь, певне, багато вільного часу має цей помпадур-літератор...

20 грудня. Приїздив недавно якийсь адвокат-жид з Франції, щоб збирати матеріял на процес убийці С.Петлюри. Матеріял, звичайно, мусить показати погромницьку діяльність замордованого. В Києві справили приїзджого до Інституту книгознавства: там, мовляв, усі газети – вибирайте. Він і повибирав і попрохав, щоб йому переписали, а секретар завірив. Переписали. А коли глянув на ту роботу секретар Іванченко, то звомпив: переписано було так, що коли в статті були відомости про погроми денікінців, червоноармійців і українського війська («петлюрівців»), то лишалось тільки про останніх; фраза часто на півслові уривалась, аби не згадувати про червоноармійців. Секретар такий препарат зрікся завірити й звелів переписувати усе. Приходить адвокат. Дають йому читати. Читає і носом крутить: «Это мне не годится». – «Ну, а я іншого вам не підпишу», – одказує секретар, – бо то було б фальшування документів». – «Что значит?!.... А с кем здесь у вас говорить можно?». Справили його до директора, славнозвісного махера Іванова-Меженка. Поговорили. І договорились. Меженко звелів переписати так, як хотів адвокат, і сам завірив, що копія цілком відповідає оригіналові. Тепер ці «документи» за підписом Меженка мають фігурувати на суді, як доказ злочинности Петлюри... Думаю, що трапиться оказія переказати туди, як тут Меженко фабрикував докази для суду і що на суді показано буде заходи оборони та її тутешніх протекторів у справжньому світлі.

Меженко, цей гнус, вже не вперше так себе показує. Де треба якусь пакость учинити, доноса друкованого написати і т.і. – висовують цього підлизу. І літератор Меженко пише, доносить, виконує замовлення совісно і чесно. Часом аж навіть наперед забігає, аби догодити хлібодавцям. Часом і перебіжить, не в лад зробить, переборщить. Його полають, як лаяв Булгаріна отец-командир, але послугами його не гребують. Єсть попит – завжди будуть і Меженки...

21 грудня. Про мою розмову з Любченком говорять по всьому місту. Мовчав-мовчав чоловік, та й не видержав і тепер став притчею во язиціх. ДПУ вже на допитах розпитує, що Є[фремо]в сказав Любченкові і яке це враження зробило. Самого б Любченка запитали...

22 грудня. Одіслав перші три розділи історії літератури Берлінському видавництву Walter de Gruynter. Решту одсилатиму частками, як приходитимуть з переписки. Здається тільки, я не те написав, що німцям треба. Одсилаючи, перечитав листа Фасмерового (ще з 1924 р.), і з його бачу, що їм хотілося мати сухий «сутонауковий» з силою вказівок та посиланнів. А в мене, як звичайно, вийшло «легкомыслие». Коли б був догадався та перечитав Фасмерового листа раніше, то, мабуть, і не одсилав би праці. А то мусив, щоб слова додержати.

Написав до видавництва Walter, проф[есорові] Фасмерові, Ол[ександру] Колессі, В.Симовичеві, С.Черкасенкові. Останні три листи, – подяки за поздоровлення з 50-літтям. Не мають чого люди робити та носяться з привітаннями, – отже, мушу робити поважну міну і витрачати тепер особливо дорогий час на відповіді. Та, мабуть, це вже останні.

23 грудня. Спробував переказати Славкові про фалшування документів. Не знаю, чи дійде.

24 грудня. Ювілей святковано Щербини Вол[одимира] Ів[ано-ви]ча. Було досить мило, як і сам ювілят. Тільки що доповіді про його нашої «молодої гвардії» (Глушко, Шамрай) неталановиті і засушені, а сам ювілят при кінці почав дякувати за кожну адресу: не вдержався старенький.

Кажуть, що за кілька день до ювілею на Щербину насіла А.Л.Берло: скажіть та скажіть, що буде на вашому ювілею. «Не знаю, бо це ж од мене таяться, то мені сюрприз має бути». «Ну, як таки не знаєте? Не хочете сказати. А мені треба знати, що, бо як пізно скінчиться, то хто ж мене додому доведе!»... – «Гуляй, гуляй, моя мила, я додому доведу», – галантно відказав ювілят. Цьому галантному кавалерові 70 років, а дамі трохи менше... Люде, що були присутні при тому залицянні, мало не покотились зо сміху

25 грудня. З обивательських чуток. У квітні почнеться війна з Європою, звідки йтимуть на переді поляки. Війна буде газова. На літаках насуне хмара на головніші пункти (вузлові станції, великі міста), скине стільки а стільки пудів газа – та й по всьому. Київ буде одним з таких пунктів. Досить 8 пудів газу, щоб за 5 хвилин

з Києва зробити кладовище. Казали мені, що дехто з обережних людей уже заздалегідь збирається тікати, або вивозити родини з призначеного на страту міста.

Мені здається це все панічним перебільшенням. Звичайно, війна можлива, і большевики самі цю думку муссують. Звичайно, вона, мабуть, буде газова і жахлива. Але навіщо полякам чи кому іншому здалося робити 400 000 трупів у Києві, якщо вони хочуть забрати місто і край? Адже тоді Київ та його околиці на довгий час зробилися б неможливими для життя, і це непоховане кладовище затруювало б кругом на далекі простори повітря. На збитки, просто так – таких речей не роблять, а користи з того жадної. Отже, це просто панічно настроєна фантазія.

26 грудня. Послав другу пайку історії літератури до Берліну і написав Фасмерові.

27 грудня. Стрівся з Дорошкевичем і віншував його з сіятельним співробітником. Сконфузився й почав мені оповідати, як він дві години умовляв Любченка не лізти в літературу. «Що ж, помоглося?» – питаю. – «Та де там! Це ж дерево!» Думаю, що трохи від дерева є і в Дорошкевича: де ж таки дві години говорити до дерева та умовляти, та доводити! Любченко в своїй статті нападається на Винниченка, на Грушевського, на Зерова. Дорошкевич хвалиться, що найбільші дурниці йому пощастило таки повикидати з дозволу, певна річ, сіятельного публіциста. Даремно: такі речі що дурніші, то краще.

Одержав листи од Є.Чикаленка та Д.Дорошенка, яким послав був книжку про Стебницького. Обом книжка сподобалась. Є[вген] Х[арлампійович] читав її з плачем. Нагадала, певно, сердешному багато.

28 грудня. Дізнався, що Фасмер живе вже в Берліні, а я писав йому на стару адресу до Лейпцігу. Ну, та, певне, німці знайдуть адресата. На всякий случай сьогодні послав йому картку, в якій пояснив, що писав йому, тільки на стару адресу. Написав також Д.Дорошенкові.

31 грудня. Принесли вперше коректу словника Грінченкового, що ми з Андр[ієм] Вас[ильовичем] взялися перевидати. Робота, за яку я, здається, даремно взявся при тій навалі іншої роботи, під якою тепер падаю. Ну, та взявся – продався.

Написав до Є.Х.Чикаленка, В.П.Степаненка, Срезневського В.І. та Неймана Б. За цим невеселим ділом і скінчив старий рік.

1927
рік

1 січня (субота).

І четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мережати...
.....Розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани собі кую,
Як ці добродії дознають...
Ото й усього!....

Гр[игогій] Коваленко показав мені листа від Черпаненка з описом страшної події. В Ужгороді живе мій небіж, теж Сергій. Недавно жінка його з хлопчиком поїхала на відпочинок у Татри. Одного дня хлопчина вхопив санчата та й побіг спускатися з гори. І знайдено його порізаним на шматочки... Кажуть, якийсь божевільний натішився. Нещасна мати й розум загубила... Уявляю, що вона пережила!

2 січня. Невдало почався новий рік, неприємно. Читав працю С.Шелухіна – «Варшавський договір між поляками й С.Петлюрою 21 квітня 1920 року», що вийшла оце свіжо в Празі. Читав – і «сердцем сокрушился»... Ніколи не грішив Шелухін, цей маньяк дріб'язковости, пустословія і формалізму, на тактовність, – але цим разом, здається, сам себе перевершив. Колись він доводив права українців на підставі російських основних законів і під його надзвичайно тягуче роздебендювання російські міністри смачненько заїдали тії «права» репресіями. Тепер він такий самий «аналіз» проробляє над актом 21 квітня 1920 р. – і з таким же самим успіхом. Довго, беззубо, вертаючись раз-у-раз до одного і того самого, пережовує Шелухін той нещасний акт і не знати, кому і навіщо теє здалося? Я так розумію, що то був акт розпачу і останньої спроби вдержатись з українською державністю і дефектів у йому сила, сказати б – суцільний дефект. А Шелухін серйозно забирається до його з критикою та аналізом, перевертаючи всю юридичну аргументацію, забуваючи, що до того часу, коли після Любара загинуло все, не можна з правними аргументами підходити. Життя перейшло понад тим актом, а Шелухін старанно б'ється в одчинені двері та ще й товчеться притьмом об одвірок своїм лобом і товче інших. Особистість, амбітність так і випирає з того «наукового» аналізу. Надто ще прикре враження справляє, коли згадати, що вийшла ця книжечка вже після того,

як Петлюру вбито. Про це скромненько, петитом, заявляє Шелухін у postscriptumi, але книжечку все-таки випускає. Навіщо? А хто його знає!... Я дивуюся, як наші правителі досі ще не передрукували праці Шелухіна: в Москві це давно б зробили, коли б мова про їхні справи мовилась, – передруковують же вони там Шульгіна, і мають рацію. Тільки недогадливість українських большевиків позбавляє Шелухіна чести стати їхнім співробітником. А він все-таки товчеться об одвірок, не помічаючи, кому це здасться. Маніякальна голова і в зненависті своїй нічого не прощає, а ще й з макового зерна слона сотворить. Його писання – манерою й наслідками – нагадало мені Нечуєві ієреміяди проти правопису, тільки що тут сюжет далеко важливіший.

4 січня. Щастить мені на маніякальну літературу! Не встиг дочитати ще Шелухіна, як принесено Винниченків «Поворот на Україну», теж найсвіжіший витвір своєрідної публіцистики, що пишним цвітом розцвітається в присмерку нашого часу. Це Шелухін №2. Як він добре засвоїв Шелухінський розтяглий велерічивий стиль, формалістичний спосіб мислення і генеральство в тоні. Не говорить, а промовляє, віщає; не пише, а любується на себе: ось, мовляв, яка я цяця, і яка кака всі, хто інакше думає. З літами це у Винниченка зростає – оте перескакування за мету, що собі поставив. Напр[иклад], хочеться йому довести, що його вічні хитання, нестійкість у поглядах нічого лихого в собі не мають – і він помилки зводить у культ і віщає так до якихсь своїх «молодих товаришів-соціялистів»: помиляйтеся якомога більше, міняйте, відповідно до тої чи іншої ситуації, свої методи й способи досягнення єдиної незмінної мети, бо ваші помилки й неудачі будуть насамперед свідчити про вашу діяльність, активність, рух, шукання щастя (це вже від Шелухіна!), а в цьому головний зміст життя: оттуди к бісу! Читачеві, коли він не з «молодих товаришів-соціялістів», лишається тільки крикнути: «не вшісткі разом! Я прохаю підсадити на коня, а ви мене перемахнули через його!». Перейти від признання помилок до культивування їх – це значить стрибнути поза мету, дати у висновку безмірно більше, ніж було у тезі. Та для себе і це можна.

Зате надто поблажливий до себе, Винниченко робиться надто суворим для інших. Об'єкт нападу і для його – Петлюра і тут, як і Шелухін, він не знає впину. Кінець-кінцем для його Петлюра –

це український Колчак чи Денікін. І не зоглядівся, як знов перестрибнув за мету: бажаючи принизити неприємного собі чоловіка, принижує і ту ідею, якій той чоловік служив. Винниченко сам знає, що бреше, що Петлюра, з усіма його помилками, таки інший, ніж Денікін, – але що ж удієш – зарядив себе чоловік, то вже мусить до краю дійти; як той дядько: зажени, жінко, волів, а я ще трохи пробігаюсь...

Проти ідеї повороту на Україну людей, яким можна повернутися – я нічого не скажу. Це до діла. Але Винниченко думає, що тут у нас хтось справді будує соціялізм! Наївний чоловік! Той «соціялізм» він же сам бачив 1920 р. і ледве втік од його, а сьогодні знов повірив. І тут перестрибнув занадто. Шелухін, як видно, доброго собі учня здобув і може тішитися, що не він один Пилипом з конопель раз-у-раз вискакує.

5 січня. Знов плутанина з святами. І не набридне людям! Влада хоче примусити святкувати по новому стилю, а люде стоять за старим. І нема роботи ні на нові, ні на старі свята. І всі незадоволені. А для чого так робиться – ніхто не знає. І своїми дурницями тільки справді заважають тим, у кого робота невідкладна.

6 січня. З новітнього фольклору. Запитує Совнарком Муссоліні, чи нічого він не має проти того, щоб призначити за посла до Італії Каменєва. – «Та нічого,– відказує той. – От хіба одну ганч має: не вірить у соціялізм в одній країні. Я волів би такого, щоб вірив». Мовляв – робіть у себе що знаєте, а не революціонізуйте інших.

Чув, як звуть тих, що ручними возиками перевозять вагу: Троцький. «Ей ти, Троцький, скільки візьмеш одвезти на Жилянську?»

7 січня. Московські новини. Поїхав один жид, що хотів уникнути українізації, до Москви – посади шукати. Жид дуже порядний, інтелігентний. Вернувсь обурений і сів за українську граматику: ні, краще вже лишатись у Києві, ніж до того Вавилону перебиратись. Матюки висять у повітрі, матюкають усі де попадя. В трамваї мало не на очах у публіки полові акти відбуваються. Ніхто нічому не вірить і шукає тільки прибутку. Насамперед не вірять самі большевики, навіть ті, що найвищі посади займа-

ють. Партійна маса голосує проти опозиції лиш тому, що не хоче «безпокойства»: дайте, мовляв, спокійно хліба-соли уживати, а решта – хай гине. У ВСНХ з цифрами в руках вам доведуть, що промисловість не розвивається, а гине, що ніяких виглядів на краще нема і не може бути, що загибіль совітського ладу – лиш питання часу. Переказує, що Чекруцькуш (київський адвокат, колишній, с[оціял]-д[емократ], порядна людина) вернув свій партійний квиток, пояснивши: «можу бути з людьми рокованими на страту, але з дурисвітами і шахраями – ніколи». І Москва відповідно розцінює ситуацію: жере, пиячить, курвить, а на все інше цинічно плює. І порядний жид вернувся з прокльонами, воліючи навіть (!) українізацію, ніж ту отрутну московську атмосферу.

8 січня. Робота плавом пливе на мене. Колись обіцяв я «Часові» зредактувати твори Конiського, а Держвидаву – Короленка для дітей. І от обоє бажають од мене рукописів. І тепер я роблю: два словники, двох Шевченків (Щоденник і поезії), німцям Історію письменства, Конiського та Короленка, не лічучи безлічі дрібніших та в Академії. Ніби трохи вже забагато... Та ще коректа мало не щодня. Так цілісінький день од одної роботи до другої перекидаюся. Коли б тільки здоров'я видержало...

9 січня. Превосходительний Любченко, здається, не на жарт образився. Знов мені переказують, що він розповідав про нашу розмову з скаргами на те, що я його образив. Нарікає навіть на Кримського: мовляв, у його за спиною Є[фремо]в стоїть! І разом говорив, що вони вже зовсім розчарувалися в Грушевському і тепер не призначають його на Президента, а також не призначають до Академії і Шліхтера. Превосходительний дурень, здається, серйозно думає, що він може призначити нам і Президента і пхнути в Академію, кого схоче. Дивно, як він ще не додумавсь досі себе призначити на академіка, ідучи слідом за князем Дундуком, що засідав колись в Академії наук.

10 січня. Спектакль Садовського і Саксаганського – все та ж таки «Наталка» та «Як ковбаса та чарка»,– вперше після заборони цього водевіля радянською владою (була й така заборона!). Спектакль – як концерт: без найменшої вади. Театр

повнісенький. Характерно, що всюди багато нотаблів, з самим помпадуром на чолі. Зволили сміятись і плескали в долоні. Театра корифеям не дають, а дивитись на їх ходять. Це якась своєрідна радянська діялектика.

11 січня. Посилаю за кордон для Слов'янського семінару при Берлінському університеті книги (з бібліотеки Д.Дорошенка) в обмін за університетські видання. Цензура почала вимагати, щоб кожну книжку їй показати, а списка не досить. Довелось би носити кілька місяців, та ще коли і цензор заходився читати або удавав, що читає, то це могло б затягтися на роки і роки. Тоді завідувач пересилкою подзвонив до ДПУ і сказав: «ви колись питали мене, чи не чинить хтось перешкод у роботі Академії,– так ось: чинить. Цензура». – «Ага, добре!» І другого дня цензурний урядовець сам прибув до Академії і за півгодини справу скінчено: навіть не оглянувши книжок, він дав дозвіл на пересилку. А звідси мораль: от і потрапляй угадувати, що кому з теперішнього численного начальства в голову стрельне! Одному стрельнуло одно, другому – друге, – і добре, що вищому стрельнуло краще. А може ж і навпаки бути.

12 січня. Кримський розповідав з обуренням, як у редакції «України» справляли кутю. Зібралися співробітники, з Грушевськими на чолі, і між іншим Ф.Савченко показував штуки, перекривляючи Кримського, Липського, мене. Грушевські височайше ізволили сміятись. Мене це теж тільки насмішило: чим люде забавляються! Завели собі блазнів, ті стараються з усієї сили розвеселити хазяїнів, а ці на їхні штуки дивлячись – потішаються. Що ж – і забави характеризують людину.

13 січня. Не кажи гоп! – поки не перескочиш. Ображений цензор послав до ДПУ доноса, що книжки посилаються в Берлін – Дорошенкові чи Українському інститутові*. І сьогодні до Академії прибуло аж два індивидуя з ДПУ і чинили докуменний допит, що за книжки, чому і кому посилаються. Розповів їм, як стоїть справа, але вже не певен, чи можна буде послати і чи не почнеться з цього ціла політична справа – про допомогу

* Оглядаючи книги, він помітив надпис Дорошенка, а решту [викомбінув]. – примітка автора.

еміграції. Жалкую, що й розпочав цеє діло, забувши, що краще з розумним загубити, ніж з дурнем знайти.

Другий цензор, Якубовський, вимагає, щоб із збірника Кулішевого викинути статтю Могилянського, бо йому, бач, «заборонено» друкуватися. Збірник має вийти під фірмою Академії, і як її видання цензурі не підлягають, то я звелів таки друкувати статтю Могилянського. Нехай конфіскує потім. Коли скандал, так хай буде скандал. Про свою заборону вони ж не опублікували, і Академія не може знати їхніх таємних наказів. Побачимо, що з цього вийде!

Знов якась навала усяких прикростей. Це буває часами: наче хто навмисне нагонить їх в один час.

14 січня (п'ятниця). Перечитав у рукопису заборонену статтю М.Хвильового – «Україна чи Малороссія?» – полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор – теж большевик, але здорово сипле своїм колегам за «малоросіянство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «центра», окремі вдатні місця [гинуть]* у велемовній балаканині та чисто хлоп'ячий [звичці]* на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, [ ]* видимо цій стороні його діяльности покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів, а в офіціяльній пресі ходу Хвильовому, певне, надовго вже не буде...

Справа з посилкою книг за кордон скінчилася воістину Соломоновим судом. Сьогодні мені передано постанову ДПУ: понеже віл признався попеластий... чи то пак понеже книги то без хазяїна, то Окрліт має їх переписати і здати на охорону Академії. Мусив проти такої постанови різко запротестувати, що книги то мої і я не можу допустити до якогось втручання в мої справи. Після цього почався довгий торг, під час якого довелося мені піти на уступку – не битися з цілим ДПУ! – переписуйте, але я подаю на вас скаргу до Р[обітничо]-с[елянської] інспекції за грабунок. Сильно кортіло мене – таки заперти свою кімнату, нехай би вилamували двері; але ж... це ж діється в Академії і робити з неї якийсь «форт Шаброль» не випадає. Зате наговорив і цензорові Коганові, і ДПУ-шникові Гренерові зпересердя такого, що потім і сам

* Текст пошкоджений.

був не радий. Вони мало й змагалися, напираючи тільки на те, що вони виконавці, що їм начальство звеліло. Особливо досадно мені на Когана, бо він же цю всю дурну справу й заварив. «Невже ви не розумієте, що ви плодите нові цензурні анекдоти? Ми тепер читаємо анекдоти про Миколаєвську цензуру – мине якийсь десяток-другий літ, – і про вас теж буде своя збірка, яка перевершить усі попередні анекдотичні збірки про цензуру. Я, кажу, маю діло з цензурою з 90-х років; бачив усяких цензорів – і розумних, і дурних, і придир, і потульних, але такої цензури, як тепер, воістину ще не бувало»... Далі звів мову на пригоду з забороною Могилянському друкуватись і заявив, що таки надрукую в Кулішівському збірнику статтю Могилянського – «а ви тоді конфісковуйте книгу: як скандал, так скандал»... Звичайно, мабуть, не все треба було їм говорити, але страшенно був я з'їритований. Опріч усього іншого, що переходить усяку межу дурниці, ще ж і працювати вони мені своїми візитами перебивають. Розміркувавшись, можу тільки зітхнути – доколі, о Господи!

15 січня. По місту вже пішла поголоска – мабуть, з ДПУ – ніби я хотів свою бібліотеку вислати Дорошенкові, та ДПУ з листа Дорошенкового до мене про цей злочинний план довідалося й «пресікло в корні» злочинний мій замір. В цій дурній версії може бути правди тільки те, що справді колись Дорошенко згадував у листі про свою бібліотеку – і, значить, той лист побував у наших Шерлоків у руках. Тоді можна зрозуміти до якоїсь міри і їхнє, з першого погляду мені незрозуміле, завзяття в цій справі. Гидко, паскудно! Так от ніби чарку оливи з мухами проковтнув.

16 січня. Винниченко прислав сюди сценарій на фільму – «Пісня Ізраїля», юдофільський твір. Заборонили. Мотив: нехай не здобуває собі Винниченко популярности між жидами. Правильно. Перечитавши Винниченків заклик до повороту, я радий цій забороні: нехай же на власній шкурі цей вертихвіст скоштує принад нашого раю. І нехай зрозуміє своєрідну совітську логіку: фільма добра, але авторові на злість заборонимо.

Закінчив перегляд Історії письменства для німців. Завтра одсилаю вже останні розділи. Написав листи – до німецького видавництва Walter de Gruyter, проф. Фасмерові, Музичці (Одеса); Дроздову (Біла Церква), Гаєнкові П. (Біла Церква), Єлизаветі

Полетиці (Біла Церква). Фасмера сповіщаю про тую пригоду дурну, що спіткала пересилку книжок для його семінара. А крім того, всякі питання щодо Історії письменства.

17 січня. Знов випив порцію оливи з мухами. Кримський розповідав про свою розмову з Любченком. Розмова ця хоч би кого вивела з рівноваги. Звичайно, про мене, і, звичайно, повно зненависти й брехні. Між іншим він повідав, що справа з пересилкою книжок тому виникла, що з листів Дорошенка («адже, зрозуміливо, що всі листи до Єфремова ми копіюємо!») вони дізналися, що то посилка мала бути для його, а «ми не дозволимо посилати гетьманському міністрові». Повідав, що я підтримував гетьмана! Що я «чорносотенець»! І ще багато в тому ж облудно-брехливому дусі. Закінчив погрозою – «Є[фремо]в кінчить тим, що він у нас посидить». На увагу Кримського, що «Є[фремо]в до цього призвичаєний, бо сидів не раз». – Любченко одказав: «Він сидів за царських часів, а нехай-но ще в нас посидить». Дурень! Думав, що мене може тюрмою злякати. Лякали вже...

18 січня. З комуністичних кругів знов пішли чутки про війну на весну – з коаліцією держав, наперед мають іти Польща та Румунія. Настрій серед комуністів, кажуть, панічний. Вони починають думати вже про те, як «організувати за себе громадську думку», що скаже і як поставиться українська інтелігенція, чи можна якось подіяти на маси селянські, щоб вони прийняли війну, що скажуть нарешті Грушевський і Єфремов. Останнє, справді, може цікавити тільки панічно настроєних людей, бо коли почнеться війна – що тоді можуть удіяти голоси поодиноких людей! Це ми добре вже відчули в 1914-м році, коли брязкіт зброї та галасування патріотів заглушили все і всіх. Так само тільки в паніці можуть цікавитись громадською думкою саме ті, хто тую думку зруйнував до решти. Буде, мабуть, зловісна мовчанка, поки події самі не визначать дальших наслідків. І, певне, спочуття до себе не знайдуть теперішні самодержці – навіть такого, як на початку світової війни. Але характерно, оце шукання спочуття. Як тривога, мовляв, то й до Бога... Або: Зруйнували Запоріжжя – буде колись треба... Буде треба й громадської допомоги, та де її тоді взяти, занівечивши дощенту саме громадянство та мовчущих тільки рабів виховавши. На платних агентів, само собою, рахувати не доводиться.

А про настрій селянства свідчить оповідання, яке недавно чув. «У Трипіллі наші дядьки страшенно обносилися, так що на мобілізацію підуть охоче, бо «шинелей нема». А діставши шинелі, повернуть назад. До Боярки доїдуть, ну хіба, якщо охорона буде велика, до Хвастова пощастить їх довезти, а там, кажуть, неодмінно вже вростіч». З такими настроями не навоюємося. А інших де взяти тепер? Що сіяно, те й сходить. Байдужість до держави та зненависть до верхів – більш нічого ніде немає. Пучкою ніхто не кивне, щоб рятувати те, що всім у печінках сидить. І навіть перспективи може нового лиха не зможуть тієї байдужости і зненависти перемогти.

19 січня. Одписав проф.О.Колессі (Прага), П.Пилипчукові (Польща). Написав у Рокитну. Про історію з книжками мов у дзвони дзвонять. Комуністи певні, що я їх хотів одурити і страшенно розлючені. А я тільки й можу сказати: як мало треба, щоб їх розлютити і які вони охочі на плітки, дрібні каверзи та інтриги. Ладні все це бачити навіть там, де нічого того і в заводі немає. Надовго вистарчить їм теми для розмов та пащекування.

20 січня. З українізаційних подій. Випадково в крамниці почув, як онучка вітала свого діда з днем народження: подарувала йому школярського ранця, українську граматику, кілька зошитів та олівця. Дід і онука зійшлися на одному – обом тяжко не хочеться й обом важко вчитись української мови. Дотепний подарунок стрінуто голосним реготом усіх присутніх.

21 січня. З приводу статті Любченка в «Житті і революції» (я ще її не читав) сталася колективна постанова більшости співробітників – перестати писати в журналі; або – як висловився один з протестантів – посадити редакцію на дієту. Не знаю, як воно буде з угодливим журналом, але постанова цяя страшенно дратує комуністів. Вони бачать у цьому мало не бунт проти начальства і говорять про те, що для протестантів у них є Соловки. Мабуть, до цього справа не дійде, але характерне вже цеє обурення: знає кошка, чиє м'ясо з'їла... Всюди їй ввижається, що люде за волю слова борються. А тут і цього ж нема. Просто занудило людей від того спрощеного поводження з словом, яке виявила редакція, що устами превосходительного співробітника

напалась на одного з своїх стовпів (Зерова). Норови справді аж надто примітивні.

23 січня. По вагонах у трамваї розліплено оповістки: «В пролетарській державі не може бути безпритульних дітей. Отже, всі на боротьбу з *нею*». Грамотність надзвичайна, аж зовсім «наоборот» виходить.

Одержав якось божевільного листа від Гриня. Якісь натяки, якась конспірація і на закінчення прохає приїхати на нараду за кордон!.. Він думає, що це все одно, що до Боярки вибратися. І взагалі мені це його кореспондування до мене не подобається: людина добровольческої орієнтації – і має наївність думати, що у мене може бути з ним щось спільне. Не відповідатиму.

Третій день, кажуть, одбуваються по місту труси й арешти, нагадуючи про «бренність» нашого життя. Що за причина – не звісно; певне, черговий пуф, але настроює це нервово. І коли цьому край буде? З 18-ти років кожну ніч чекаєш гостей... Не життя, а «житіє»...

25 січня. Одержав листа зі Львова од невідомої мені людини, якогось інженера Розлуцького. Пише: «Проф.Студинський після свого приїзду з ювілею акад. Грушевського мав виклад в залі Народного Дому. Виклад був смішно глупий, гідний баби, що продає бублики на базарі. Та не в тому річ. [Попри] цілу масу сплетень розповідав «Голова Наукового Товариства» і про відносини в Українській Академії наук. Широко розводився перед людьми, що того зовсім не розуміли, над ріжними непорозуміннями, інтригами і т.д. Не подобалося йому якесь засідання в Академії та й поведення Ваше і акад. Кримського, бо назвав Вас «хамами», простяками, інтригантами, що забирають для себе по кілька пенсій, а не дають ніякої роботи наукової, хіба слабеньку публіцистику». Далі автор листа подає деякі відомості про Студинського і запитує, як Академія реагуватиме на сей виступ свого члена?

Лист цікавий. Видко навіть звичайного собі обивателя занудило від оповідання Студинського і він запитує: «Де такт, де розум, чи годиться перед робітниками, міщанами так оклеветувати членів тої самої інституції?» Для людей типу Студинського все годиться... Але він, очевидно, тільки виконує те завдання, що дістав

тут, тільки що його протектор забув одне хороше прислів'я: застав дурня Богу молитись, то він і лоба розіб'є, і не самому собі тільки. Переборщив безперечно Студинський. Треба буде насипати йому соли на хвіст. Прочитаю цього листа на Відділі – нехай і Грушевський бачить, як небезпечно дурневі давати делікатні доручення; а тоді копію цього листа NB без підпису, бо Розлуцький пише: «просив би і мойого імени не зраджувати, бо п.Студинський живе дуже добре з польською поліцією, та й на мою голову готова впасти халепа») пошлю до Наукового Товариства з проханням – спростувати чи ствердити написане в йому. Голова Наукового Товариства забув, що я також член Товариства і можу покликати його до товариського суду. Звичайно, це паскуда, але може тому і треба його повчити. Хай надалі обережніший буде і не важиться таким способом рахунки зводити.

26 січня. Прочитав оту статтю П.Любченка в XII книзі «Життя і революції», що такого галасу наробила серед співробітників свого журналу. Навдивовижу безбарвна, дурна стаття. Зате тон дійсно генерал-губернаторський. Занадто багато уваги їй віддавали, – не варта вона того.

27 січня. Написав листи: до Петра, Є.Чикаленка, С.Розлуцького, Кривецького та до Наукового Товариства ім.Шевченка. До Н[аукового] Товариства пишу так: «Я одержав зо Львова такого листа: (Далі фактичну частину навожу з листа Розлуцького). Ось [ноти] мови мого кореспондента. Дальшу характеристику Голови Товариства проминаю, бо до фактичної сторони даної справи то не належить. Отже, як член не тільки Української Академії наук, а й Наукового Товариства ім.Шевченка – я дуже прохаю Наукове Товариство озватися в цій прикрій справі, що так чи інакше кладе темну пляму в очах широкого громадянства на обидві наші інституції. Я прохаю – чи спростувати, чи ствердити ці чутки, що ганьблять честь і Академії наук, і Наукового Товариства. Я прохаю подати мені відомості, чи був такий виступ Голови Товариства в залі Народного Дому, чи це лиш причулося моєму кореспондентові. Не подаючи, поки що, своїх про це міркувань, прошу товаришів з Наукового Товариства вірити, що не образа спонукує мене до такого запитання, а потреба відповідно реагувати на обмову, кинуту чи то на Голову, чи Головою Товариства.

Я певен, що секретаріят Наукового Товариства не забариться відповісти мені в цій аж надто для наших відносин важливій справі».

Перечитав листа Розлуцького товаришам на Відділі (опріч «святої фамілії»). Враження сформульовано словом – «падлюка». Дехто пропонував поставити на Спільному зібранні справу про виключення Студинського з числа членів Академії. Але очевидно, що треба почекати відповіді зо Львова.

28 січня. Ніхто алярму про війну не вірить. Характерно, що кожної весни ширилися чутки про «наступ», «кінець большевикам» і т.і., укладалися найнеможливіші й найфантастичніші комбінації. А тепер, коли большевики самі кричать про небезпеку – усяк думає, що треба навиворот розуміти. Поясняють цей крик тим, що справи фінансові і взагалі економіка стоять надто зле, і щоб знайти законну причину до самообмеження – вигадали небезпеку. Мовляв, нема чого думати про дрібниці, коли всьому загрожує щось більше і небезпечніше. А поза цим власне ніхто нічого напевне не знає і все кінчається на самих чутках та совітських анекдотах.

29 січня. Написав Музичці (Одеса), Фасмерові та Д.Дорошенкові. Останнім двом не через почту, і тому докладніше про ідіотську справу з книжками.

30 січня. Неділя, а тому, замість одпочинку, цілий день, спини не розгинаючи, просидів за роботою. І до того досидівся, що в очах потемніло, повітря в грудях не ставало. Мусив о 1-й год. вночі йти на вулиці і ходити, поки трохи полегшало. Тяжкий ще у мене цей місяць буде. Якраз назбігання усякої дрібної, але невідкладної роботи. А це попри Шевченку та Словникам робиться вже не під силу. Надія тільки на те, що Шевченків Щоденник вже скінчиться друком. Берег вже видко: останні сторінки коментирую.

31 січня. Маємо мороку з жидами. Конче пруться до Академії. Спершу перлися до академічної жидівської Комісії, а коли їх туди «за неписьменністю» не прийнято, добилися собі науково-дослідної Катедри *при* Академії. Укрнаука, нас не спитавшись,

таку Катедру заснувала і попризначала туди людей, яких наукова робота кваліфікована в секції наукових робітників – 0. (Слуцький, Маневич і ін.). І оці нулі мають виховувати жидівських учених! Академія проти цього запротестувала, і в результаті призначені на вчених жиди розпочали кампанію проти Академії в карній пресі, нападаючись головним чином на [Богові] духа винного Галанта. Нападки різкі до крайности, непристойні теж, складені по рецепту – доноси за політично-радянську неблагонадійність (виступав проти св. Ілліча), а тоді вже бреши й обмовляй, скільки влізе. Галант ходить переляканий і все питає, що йому робити. «Це вам, каже, не німці й не поляки – це жиди: як завзялися, то вже дозолять». Приїздив з Харкова Семковський і теж звів балачку на цю тему. Виходить, що Укрнаука втяла цю історію з наказу «по партійній лінії» і нічого не може зробити, бо не зважиться перечити наказові од партії. Питав, чи не пішла б Академія на якийсь компроміс. Ми з Кримським одповіли, що компромісу тут не може бути, поки Укрнаука стоятиме за кандидатуру людей, які тільки компрометують Академію; що призначати в учені навіть (!) партія не може; що з такими кандидатами Катедра не може бути при Академії, а коли Укрнаука хоче, щоб була вона таки при Академії, то нехай дасть пристойних насамперед з наукового боку кандидатів. «Та ж таких у природі немає» – одказав Семковський. – «Ну, тоді, виходить, і говорити нема про що». На закінчення ми порадили Укрнауці оголосити конкурс – може знайдуться в природі більш підхожі кандидати, а поки що забрати теперішніх назад. Не знаю, що з цього вийде. Але конфлікт неминучий. Конфлікт за те, що партія присвоїла собі право посилати неуків (Маневич, напр[иклад], тому вчений, що сфотографував 30 синагог!) в учені, – здається претензія, якої справді в природі ще не бувало.

1 лютого (вівторок). Читав коректу своєї статті про голодну проблему в українському письменстві – «Без хліба». Написано її ще 1920 р. для збірника на користь голодним, але збірник у світ не вийшов, бо Держ[авне] видавництво, замовивши його, зреклося друкувати. Стаття лежала 6 років, а тепер я дав її в збірник на пошанування Д.І.Багалія.

Подався в одставку К.Квітка. Не знаю, який його гедзь укусив. Чи може хоче заграти ролю другого Онищука й

сподівається, що Академія без його не обійдеться. Обійшлась без того, обійдеться і без цього. Страшенно зарозумілі тепер люде поробилися.

2 лютого. Одержав од Фасмера коротеньке повідомлення, що частина мого рукопису вже в його руках і дано її на переклад. Пише, що можна ще дещо додати, бо обсяг на те дозволяє. Навряд чи буду додавати: і без того ніколи і вгору глянути. Коли б і з тим упоратися, що ще на черзі на найближчий час стоїть, то от то було б добре.

Помер учора од «білокрів'я» А.Терниченко. В цьому маленькому, щуплому тілі була велика енергія й колосальна працездатність. На жаль, зломилася.

3 лютого. Знов кликали в ГПУ одного нашого співробітника. Розмова була про війну: як в Академії до війни ставляться. І звичайно: «А як ставиться Є[фремо]в?» Той навмання відповів: «Думає, що це велике лихо, бо вся налагоджена робота повертається нанівець. Напр[иклад], Дніпрельстан»... – «Ага, Дніпрельстан... А як він до Дніпрельстана ставиться?» – «Не знаю, не говорив з ним про це ніколи, але думаю, що не може не спочувати» і т.д. в такому ж роді. Було б це смішно, коли б не було так гидко.

Написав до Т.Слабченка.

4 лютого. Виясняється, який гедзь укусив Квітку. Він цим хоче примусити Відділ, щоб обрав його швидше на члена-кореспондента... Але спосіб обрав ледве чи добрий. Колись була мова, щоб його обрати, хоча праць у його й не багато; але після такого фігля, мабуть, це буде ще важче.

В сьогоднішньому числі «Пролет[арської] Правди» ще одна стаття акад.Малиновського – про «Дніпрельстан». Зовсім, мабуть, чоловік з глузду зсунувся, або, бажаючи догодити хлібодавцям, переборщив. Пише, що ми можемо обійтися без Європи, без її науки і культури, що в нас усе це так високо стоїть, як ніде в світі...

На місці хлібодавців я б смикнув за полу необачного панегіриста, бо це ж самісенька компрометація виходить.

В московській «Правді» надруковано промову Бухаріна на якійсь конференції чи що. Бухарін – людина претенціозна і з

малим ораторським смаком, але не дурна. Звертають на себе увагу уступи про національне питання, зокрема про українізацію, про антисемітизм та про інтелігенцію. Бухарін перестерегає товаришів перед недооцінюванням українського питання, проти повороту назад в українізації. «Пилсудский вовсе не такой дурак, каким его изображают иногда», – каже Бухарін. – І виступати проти української мови тепер – «значит сослужить кой-какую службишку Пилсудскому»: використає, мовляв, наші помилки в національній справі. «Малейшая ошибка в нашей национальной политике чревата дивными последствиями для всей страны». Так само і в справі антисемітизму: Бухарін перестерегає товаришів, що «нельзя вести борьбу с антисемитизмом по-глупому», замовчуючи те, що справді од жидів іде лихого; констатує антисемітизм у власному середовищу, серед большевиків – одно слово, говорить такі речі, що іншого кого за них проголосили б юдофобом, чорносотенцем і контрреволюціонером.

5 лютого. Зранку розійшлась по місту чутка, що у Варшаві вбито Пілсудського. Запитувано в редакції «Пролет[арської] Правди», – там сказали, що й у них єсть такі відомості, але ще не вивірені. Публіка проте вірить і просто називає винуватців: усе ті ж самі, кому це вигідно... Якщо цьому правда, то результати можуть бути грандіозні. Адже це ж не Петлюра, де можна було сховатися за те, що то, мовляв, приватна людина і приватні рахунки з ним зведено. Це ж, як-не-як, а голова держави. До того ж держави, яка шукає приключки до війни. І ще до того держави, за якою стоїть Англія, яка любить брати «мертвою хваткою» і, розпочавши раз справу, має звичай доводити її до краю. Так що коли цьому правда, то ми стоїмо на порозі великих подій, яких наслідки й обчислити важко... Заверюха може ближче, ніж ми думали. І хто знає, кому з неї цілим пощастить вийти...

6 лютого. По газетах про Пілсудського – ні слова. Або неправда, або ж не знають, на яку в таковім припадку ступити.

Заходив К.Квітка, щоб виправдатися, ніби він хотів Онищуковим шляхом простувати. Здається, мені пощастило його умовити, щоб свою відставку взяв назад.

Закінчив передмову до Шевченкового Журналу та переднє лово од редактора. Ще лишається трохи коментарів доробити,

та й по всій роботі. Може на цім тижні скінчу. В усякім разі берег видко вже. Коли б випустити книжку до можливої заверюхи.

7 лютого. Стрівся з людиною, що допіру приїхала з-за кордону, з Німеччини. Думав багато з неї витягти, витяг небагато. Обережности ради просиділа та людина в Берліні місяців зо три, мало з ким зустрічаючись. Найчастіш зустрічалась вона з гетьманцями і дивні речі розповідає. Організуються. Готуються до війни. Надіються знов Скоропадського на гетьмана посадити... Не розумію: невже однієї спроби мало?

На Спільному зібранні – війна. Грушевський готував інтерпеляцію проти Кримського (про «заграбування» якихсь книжок, присланих з-за кордону), а цей попередив і зробив аж дві інтерпеляції проти Грушевського (з приводу сепаратизму Історичної секції та уривання з академічного бюджету на «Україну» поза Академією). Так що мало не ціле засідання слухали ми цієї словесної дуелі.

8 лютого. Читав доповідь про рукопис Шевченкового Журналу. Хотілося мені вивірити деякі «райковиті» місця. Балачок було чимало, але мудрішим від них я не став. Треба буде перед друком кілька день перечитати та й ще раз прочитати на свіжу голову.

Розповідають по місту, ніби начальник авіапорту Київського з другим комуністом вилетіли на кордон, щоб поробити якісь спостереження. Замість вернутись, прислали телеграму: «Благополучно спустились на польській території». Кинулись тоді тут розслід робити, і виявилось, що з цими комуністами пропали і всякі найсекретніші плани та папери... Серед комуністів, кажуть, великий конфуз через таку пригоду.

9 лютого. Збираються конфіскувати книжку, присвячену пам'яті Стебницького. Причина – «націоналістичний ухил»... (!) та – «це ж на вшанування некомуністичного діяча»... «Так точно» – тільки й лишалося на цю мудру резолюцію доповісти. На щастя, книжка, здається, мало не вся вже розійшлась. Цензор, що пропустив, теж у великому конфузі опинився.

А останню книжку «Бібліологічних Вістей» таки конфіскували – за статтю Ернста про Нарбута! Автора «кликали». Деталів допиту ще не знаю. Здається, питали його, навіщо він написав,

що не використав закордонної про Нарбута літератури через те, що її сюди не пускають. Лишалося Ернстові сказати, що тому й написав, що це правда. Видко, справді – правда очі коле...

10 лютого. Надруковано і в газетах офіціяльне повідомлення про літунів, що утекли до Польщі. Виходить – правда. Повідомлення складено дуже кисло й кінчається тим, що порушено клопотання, щоб оповістити втікачів «поза законом». Овва! Злякаєш їх тепер цим!

Одержав відповідь од Кривецького та назад і мого листа до Наукового Товариства. Кривецький побоявся його доручити Товариству, прохаючи вибачити, що «особливі умови, в яких я знаходжуся, як директор бібліотеки НТШ, не дозволяють мені вволити Вашій просьбі і передати, куди слід, Вашого листа, зверненого проти голови НТШ». Щодо самого факту, то пише Кривецький дуже ухильчиво. Мабуть, знов ж «політики ради». Тепер лишається послати листа просто до Товариства. Боюсь тільки, що знов якийсь благонамірений галиціянин, убоявшися скандала, сховає листа. Доведеться тоді ще попробувати обернутись до преси.

11 лютого. З новітнього фольклору. Розмовляють під час візиту заступник СССР в Англії і Чемберлен; на стіні в рос[ійському] посольстві портрети «вождей». «Сколько вы получаете в месяц?» – питає комуніст. – «Да не много... на русские деньги рублей так 900». – «Как немного! – здивовано скрикнув комуніст. – Вот у нас Калинин... вот его портрет... так он получает всего 250 руб.» – Глянув пильно Чемберлен на портрет, обдивився його і мовляв спокійно: «*Такие* и у нас не больше получают». Анекдот, nota bene, йде з комуністичних кругів.

12 лютого. Читаю коректу Шевченкових поезій для видання «Книгоспілка». І часто це мене так захоплює, що читаю не як коректу, а як найцікавішу книгу. А воно ж усе відоме й превідоме, читане і перечитуване десятки разів... Яка страшна сила виразу і яка легкість у розв'язанні не тільки художніх, а й соціологічних проблем. Напр[иклад], Винниченко пизиться, натужується, вергає Осу на Пеліон з усяких хитромудрих міркувань та зовсім немудрих софізмів, щоб створити «нову мораль».

І все це на сміх хіба здалося. А от сьогодні читав я «Ой крикнули сірі гуси». Легко, ніби чураючись, ту саму проблему Шевченко вирішив ув одному віршику та ще як вирішив! Здається, ні словечка проти не сказати ні щодо форми, ні щодо змісту. Просто, правдиво, натурально – і через те саме ціломудренно.

«Гляньте, вороги!
Подивітесь!»...

Усі томи Винниченкових софізмів не варті одних двох неповних рядків у Шевченка...

До речі. Вчитуючись у текст, спинивсь я на рядку «Стала на все село слава». Якимсь не Шевченковим прозаїзмом війнуло на мене від його. Глянув у автографи. В «Маленькій книжечці» стоїть: «Стала слава недобрая»; у «Більшій» – «Стала на все село». Очевидно, переписуючи, Шевченко проминув слово «слава», а редактори механічно приточили його до кінця. Виходячи з редакції в «Малій книжіці» треба реконструвати, мабуть, так: «Стала слава на все село». Так і звелів друкувати. Тут справжній Шевченко вчувається, а не в тому тяжкому розміщенні слів, яке було досі.

14 лютого. Є в Харкові – «Вапліте», ніби: Вільна Академія пролетарської літератури. Заснували її Хвильовий, Яловий, Досвітній тощо. Тепер ці «академіки» пересварилися і, користуючись з того, що на Хвильового за його статті посипалися всякі обвинувачення за «неправославіє» – виключили основну трійцю (Хвильовий, Яловий, Досвітний) з Академії. Виключивши, послали заяву до «Комуніста», щоб їх начальство похвалило: цяці академіки. Та начальство не похвалило. Йому, бачте, мало виключення: воно вимагає, щоб «академіки» своїх «папаш» ще й дьогтем вимазали. «Академіки» поки що соромляться. І от їхня заява лежить у редакції «Комуніста», а вони торгуються, чи не можна без дьогтю обійтися. Результат торгівлі не важко вгадати: поступляться, вимажуть дьогтем, викачають у пір'ї і так покажуть на світ Божий. Комуністичної проти начальства упертости ненадовго вистарчило.

15 лютого. Гину, сліпаючи над коректою та словниками та всякою іншою роботою. Не вистарчає часу та й го[ло]ва швидше втомлюється, ніж колись. Стільки роботи разом нагнали, що вже

ніяк не впораюся. А тут ще листів – листів набралося! І ніколи на них навіть Кулішевими «телеграмами» відповідати.

На характерну річ натрапив у Грінченковому словнику, готуючи його до друку. Під словом «Бриль» переклад із Шевченка: «Старий сидів у сорочці білій на призьбі» – «бриля» то саме й немає. Видимо помилка, проминуто. Треба поновити. Може це бути фраза з «Наймички», чи з «Сон» («Гори мої високії»), – але полінувавсь шукати, думаю: буду в Академії – зазирну до рукопису: швидше і легше діло буде. Добре, – розшукали мені рукописа – дивлюся: і там проминуто. Довелося таки шукати в «Кобзарі». Але от цікаво: М[арія] М[иколаївна] переписувала словник до друку, а вона ж пильна людина; потім Борис Дмитрович виправляв коректу, і може не одну, – і не помітили, що бракує, саме того слова, якого найдужче треба... Це показує, як важко буває встерегтися помилок. Пригадую, що в моїй «Історії» така сама історія трапилася з Потієм: у трьох виданнях названо його Ігнатом, хоч я добре знаю, що він Іпатій, і сам же читав коректу, і перечитував перед друком. Як вклюнулося, то вже й не завважиш...

16 лютого. Вичитав сьогодні у «Пролетарській Правді», в статті Мик[оли] Грінченка: «Найхарактернішою властивістю нашого будівництва, його типовою рисою є те, що всі наші починання, увесь процес нашої роботи має за основу широку громадськість»... Це в країні, де на всіх язиках усе благоденствує, де нема жадної, окрім казенних, газети, де не вільно ні збиратись, ні говорити, ні навіть думати! А щоб ти так по правді дихав і хліб їв, мерзенний підлизо!

Ходив до окуліста. Каже: «підросли трохи» – і дав вищий номер окулярів. Може легше буде працювати, а то з очами останній час було вже зле.

Послав, просто вже до Наукового Товариства, вдруге запит про Студинського. Цікаво, як одгукнеться Товариство, якого головою тепер той самий Студинський.

17 лютого. Приїхали з Харкова «чини» – розслідувати меморіял громадський про стан справ у Художньому інституті (той меморіял і я підписав). На сьогодні мене запрошувано на розмову з тими «чинами». Я одмовився, бо серед них – Ю.Коцюбинсь-

кий. Особа, з якою не хочу зустрічатися навіть у справах мистецтва. Його зацікавлення до мистецтва можна наочно побачити на вівтарній частині великої Лаврської церкви, де обведено лініями всі знаки від тих набоїв, що послав він 1918 р. А це тільки маленький слід його зацікавлення...

18 лютого. Злоба дня – справа з Голинським. Співає в опері Голинський, добрий тенор, молодий. Галичанин. Свідомий, інтелігентний чоловік. «Українська» опера чинила йому всякії капості і в Одесі, й тут саме тому, що він українець, і довели його до того, що він кидає оперу й вертається за кордон. Сими днями Андрій Вас[ильо]вич надрукував в «Пр[олетарській] Правді» статтю його, де торкнувся взагалі умов існування української опери на Україні, менш усього української. Стаття в театральних кругах зробила враження бомби, що враз вибухла. Тихеньке болото враз почуло себе в небезпеці, бо стаття, добре й дотепно написана, вцілила в найболючіше місце. Здійнявши, з одного боку, рев ображених самолюбств, з другого – інтриги проти Голинського забуяли ще з більшою силою. Вступилась і публіка і на останній виставі підтримала Голинського нечуваними овоціями. Дирекція перелякалась і почала робити нехтованому досі співакові всякі аванси, щоб задержати його на тутешній сцені. Розворушене болото видало такі пахощі, що й не догадувавсь ніхто про них. В усякім разі співаки «української» опери, що з скреготом співають «собачою мовою», почули враз, що є українська публіка, яка ставить свої вимагання і може підтримати людину, яку вважає за свою. Можливо, що цей інцидент витворить перелом у театральних кругах, що досі тільки свої власні справи мали на увазі під покровом української опери.

19 лютого. Здав сьогодні вибрані твори Кониського, що зредактував для «Часу». Довелося задля цензури «почистити» небіжчика щодо «Бога» та «жида»: частенько у його ці два заборонені тепер слова стрічаються. Та й то не знаю, як воно врешті обійдеться, бо все-таки зовсім збезбожити й збезжидити тексту не можна було. Може даремно й працював і гріха на душу брав. Так само і зо вступною статтею. Написано її давно і задля іншого вжитку: 1918 р. небіжчик Саньковський захожувався життєписи українських письменників видавати, то для його я й

написав був про Кониського. Тепер треба було б переробити, але як часу нема, то й пустив тільки з малими виправками. «Марксистського підходу», звісно, в статті нема – і це може спричинитись до того, що й її цензура не пустить. Совітська цензура куди причепливіша і, треба правду сказати, – дурніша за царську. Вона встановлює не тільки те, чого не повинно писати, а й те, що *треба* писати. Отже, коли мені важко було тоді потрапляти, то тепер і зовсім неможливо. Побачимо, що то вийде з цієї спроби легалізувати тепер такого письменника, як Кониський.

21 лютого. Слухав учора Собінова в «Євгенії Онєгіні». Ще торік співав він недоспівками свого голосу, а тепер і їх вже немає. А все ж слухати його приємніше, ніж болванів з голосом: уміє, капосний, і без голоса триматись так, як божество. Співав – по-українському і дуже добре вимовляв. Що значить – серйозно поставитись до справи. Кажуть, що приїхавши до Харкова, Собінов першим ділом попідкреслював усі помилки в оповістці, що знайшов у себе в готельному помешканні. Говорять теж, ніби десь надруковано факсиміле його листа з приводу українського тексту в опері: пише ніби, що український текст для співу надається далеко більше, ніж російський, і наближається до італійського. В «Євгенії Онєгіні» ніде не вражав український текст і навіть такі місця, як знамените «Куда, куда ви удалились», або «Любви все возрасты покорны» – вийшли непогано.

Зате «русопетській» публіці – ніж гострий в самісеньке серце, що навіть сам «душка Собінов» співає «на этой, с позволения сказать, собачьей мовє». В театрі чув я, як у курилці обурювавсь якийсь предвзятий патріот: «Помилуйте – это верх безобразия, это кощунство коверкать стих Пушкина в «Пиковой даме», заменяя это «Виновой кралей»... Це відкриття «стиха Пушкина» в «Пиковой даме» – нагадало мені один випадок з давноминулого. Була така українська артистка Боярська в трупі у Старицького. Влітає вона якось до Старицького і з обуренням заявляє: «Только что узнала новость: какой-то Гоголь вашу «Утоплену», Михайло Петрович, переделал в повесть – и препаршивую! Сама читала»... Мабуть, «сам читав» і той, що знайшов «стих» у «Піковій дамі».

Курйоз – звичайний – на Спільному зібранні. Колись Тутківський скаржився, що його, друкуючи, виправляють, а тому

в його книжках сила помилок. Кримський розшукав десь папірець, що його написав коректорам Тутківський, коли ті прохали у його дозволу виправити йому книжку на академічний правопис, – і зачитав його на Спільному зібранні. Ось що писав Тутківський: «Академічний правопис – це той, що ним пишуть академіки. Я – академік, отже, й мій правопис – академічний». А коли цим «академічним» правописом вийшла книжка, то він сам і вчинив галас: «Повна безграмотність!». Після зачитання цього листа Тутківський узяв свою скаргу назад.

22 лютого. Закінчив і здав до друкарні коментар до Шевченкового Журналу. А здавши, промовив з полегшенням – ух! Тепер ще лишається коректa: треба гнати, щоб до роковин випустити книжку.

Врона перед ревізійною комісією, а спеціяльно, мабуть, перед Ю.Коцюбинським хоче спертись на мою неблагонадійність. Сьогодні мені розповідали, що він питає у знайомих: «Здається, колись у «Новій Раді» була стаття Є[фремо]ва про Коцюбинського, – чи не можете мені сказати точно, де її можна достати». Козирнуть хочеться... Дурень! Я з своєю статтею не ховавсь і не ховаюся, і навіть ДПУ дуже добре з нею ознайомлене. А от Врона, теперішній комуніст, за гетьмана служив у міністерстві віроісповіданій і своєму шефові, міністрові Зіньківському, зробив «усерднийшее приношение» – образ Христа, що сам змалював... Сьогодні мені цей образ показували. Думаю, багато дав би сьогоднішній комуніст Врона, щоб не було того, що зробив колишній гетьманський службовець Врона... А втім, може він таки й вискочить, бо слідство над ним провадить його приятель і креатура Горбенко, а другий член комісії, славний Юрко Коцюбинський, на мистецтві розуміється так само, як і Врона. Отож ворон воронові очей не виклює.

23 лютого. В ч.3 «Червоного Перцю» надруковано на мене карикатуру – «Жертва наголосу» з приводу мого закінчення на *ов.* Весело і дотепно. Нагадує це мені, як колись «Неизвестный» в «Киевлянине» писав: «Какой-то Е[фремо]в, не успевший еще перелицеваться в Охрименка». Так і не перелицювався .

24 лютого. Оповідали мені про вибори до Міської ради у

ВІНО. Студенти в наказі написали, що їхні депутати мусять домагатися: пам'ятника Шевченкові в Києві, театра Садовському і закриття рулетки. Представник правительства, що був на виборах, з приводу перших двох вимог нічого не сказав, що ж до третьої, то пояснив, що це неможливо, бо місто з рулетки має 700000 крб. прибутку... Сміялися колись з царського уряду за «п'яний бюджет», а тут не тільки п'яний, але й азартний. До того ж ми колись хоч приблизно знали, звідки беруться й на що витрачаються гроші, – тепер же тільки отак випадково довідуємося про якусь деталь, а в цілому – темна вода во облаціх небесних!

Розсердився і написав аж п'ять листів: Перетцові, Слабченкові, Волошинові, Герасименкові та Вайнштейнові. На всі листи од них давно вже треба було одписати. Тепер я на кожен лист, що приходить, дивлюся з жахом, що треба буде одписувати.

25 лютого. Знайдено в Києві папери Ан[атолія] Савенка, україножера й співробітника «Киевлянина». Кажуть було це так. Савенко втік за кордон і там, здається, вже помер. Його жінка лишилась у Києві і віддалася за Столярова. В квартирі, де колись жив Савенко і де живуть Столярови, саме в Савенківському кабінеті, живе тепер комуніст. Видимо, він почув якийсь уривок розмови, чи натяк, тільки раптом зацікавився стінами свого помешкання й почав їх обстукувати та й виявив ув однім місці порожнечу. Тоді розламали в тім місці стіну й знайшли нішу, а в ній були замуровані папери: щоденники Савенкові, архів «Освага» («Осведомительное Агентство» за Денікіна), що ним він керував і т.і. Архів забрано до ДПУ і тепер, кажуть, туди викликають вже людей, про яких бувають згадки в знайдених паперах. На жаль, справа безперечно цікавого архіву набирає, як видко, дурного вигляду: когось хапають вже за комір тим часом, як документи тії просто треба було б студіювати як історичний матеріял.

26 лютого. Пішла чутка, що затримала цензура IX книжку «Записок» І Відділу Академії наук. Чутка виставляє за причину – мою статтю й статтю Могилянського. В моїй статті (про Біляшівського) ледве чи знайдеться щось злочинне, так само і в Могилянського (про Коцюбинського), опріч самого прізвища,

яке хотять тепер зробити само вже злочинним. Дурість, але все у нас можливо.

Цікаво з цим порівняти те, що розповідали делегати на московський з'їзд наукових робітників, що недавнечко відбувся в Москві. Виступав між іншим од уряду Луначарський і сказав, що їм нема діла до того, яких думок держиться вчений, – хай він буде й реакціонер, аби справляв своє діло; що з другого боку вони не обстоюють і «красных профессоров»: «пусть они будут и пламенно-красные, но если они не прекрасные, то нам их не нужно». У нас думають ще інакше: «краснота» править за все, як з другого боку ніяка робота не забезпечує від втручання якого-небудь дурного цензора-невігласа, що хоче робити кар'єру, виказуючи свою проникливість. У нас ще який-небудь Врона може, наперекір думці Академії, сидіти на науковій посаді, а наукового робітника можуть за саму фамілію з світу зживати. І в Москві, звісно, не з медом, але все ж там розумніші і культурніші люде заправляють, і тому хоч таких до крайности ідіотських скандалів менше, ніж у наших головотяпів та кар'єристів. У нас і досі можна ще за Квіткою проказати: «Для хахлов и такой Бог бряде»...

27 лютого. З приводу вчорашньої чутки оповідали мені теж непоганий випадок. Насінництво подало до цензури свій прейскурант. Із його усі такі назви, як «Королева Вікторія», «Віктор-Емануїл», «Гортензія», «Ізабелла» – мудрий цензор викинув – мало не половину прейскуранта. Пішли правуватись: так і так – «Ви ж нам усю нашу (а це «державна установа»!) торгівлю знищите!» – «Не можна!» Тоді добули прейскурант московського видання: дивляться, – отже, в Москві можна... Крутив-крутив Якубовський той прейскурант, нарешті мовив: «Добре, хай... Тільки ж ви хоч тих, що тепер царствують, не містить сюди». А з книгами для загального читання – просто розбій чиниться. Невже ніхто з видавців не налічує всіх тих анекдотів, на які щоденно збагачує наша цензура літописи цензорської дурости?

Знов заговорили голосніше про війну. Мабуть, це через англійську ноту. А «мітинги протесту» знов почато аранжировувати по всьому просторі Союзу. Вже смикнули за ниточку – і мовчущі заговорили з благословенія начальства.

28 лютого. Днюю і мало не ночую в друкарні. Свині! 22 люто-

го здав їм останній аркуш коментаря до Шевченка, а вони й рядка не склали. Отже, стала небезпека, що до роковин книжка не вийде... Скандал! Плили, плили і на березі втопились. Доводиться героїчних засобів уживати. Отже, сижу в друкарні, читаю коректу, тут же її виправляють, і знов читаю. Аж очі з лоба лізуть.

1 березня (вівторок). Отака совітська робота! Прихожу в друкарню – ні одного робітника. «Де?» – питаю. – «На зібранні, – відповідають мені, – виробляють колективну умову», – і тут зараз конфіденціяльно додають: «тільки все це дурниця, оці розмови, бо спілка умову вже підписала... А зібрання власне більш на те скликано, щоб у кінці ухвалити протест проти англійської ноти»... От і роби роботу за таких умов! Насилу якогось каліку мені знайшли, щоб виправляв коректу.

Сьогодні «Записки» випущено. Один з цензорів, Коган, їздив до Харкова, щоб там ухвалили конфіскату, – таки за мою найневиннішу статтю та за ймення Могилянського; але там йому сказали: облиште й не робіть дурниць, – скандала захотіли. Так і вернувся не здобихом і дав звістку до друкарні, щоб випустили книгу. Я гадаю, що цензура, з дурощів, помилилась: побачивши в IX томі «Записок» моє ймення та Могилянського, вона вирішила, що [це] й є той Кулішівський збірник, який вона нахвалялась не пустити – і одразу напоролась. Я дуже радий, що так сталося. Тепер, мабуть, з Кулішівським збірником вони вже будуть обережніші.

2 березня. Дістав відповідь, навіть аж дві, з Наукового Товариства. Пишуть секретар Цегельський та заступник голови Левицький. Звичайно, пишуть, що нічого не було, що Студинський ніяких пліток не розповідав. Але звідки ж мій кореспондент про них довідався? Щось воно не так. Зараз ніколи, а впоравшись з роботою напишу їм ще раз.

Цікаву розмову чув у трамваї. Розмовляють кондуктор і кондукторка. Він каже: «Буде війна – не піду: воював уже досить». – «Так вас і питатимуть, – докидаю я свого слова, – поженуть та й усе». – «Ну, то так же вони й воюватимуть, – одказує кондукторка, – не навоюєш багато з такими вояками». – «А на якого чорта мені воювати? – каже кондуктор – за оце дрантя?» (показуючи на свою шинелю). – «У мене син, – каже кондукторка, –

пішов до тих большевиків та й наложив головою під Трипіллям. Маю ще трьох, так ці вже не хочуть. Тепер так: мати роби, а вони, лобурі, сидять та з матері шкуру тягнуть». І почалися скарги на сучасне виховання. І все це при публіці, голосно.

3 березня. Прочитав останню коректу останнього аркушу Шевченкового Журналу. Х-ху! – тільки й можу сказати. Може таки вийде книжечка до роковин.

До всього клопоту добавився ще один. У Чернігові святкують століття народження Л.Глібова. Мушу їхати. А тут словники, Шевченко, звідомлення Відділу для річного акту, та й про Глібова, їдучи на його свято, випадало б щось написати... Не в пору для мене це святкування. Зовсім я з плигу збився.

4 березня. Врона, кажуть, збирає студентські зібрання і на них агітує, щоб протестували проти нашого меморіялу. Особливо на цю агітацію схиляються стипендіяти, себто ті, що від Врони залежні. На зібраннях згадує у всяких комбінаціях моє ім'я, найбільш з епітетом – «контрреволюціонер». А мені й не икається... Дурень! Наче моя контрреволюційність виправдує його неуцтво, незмірні претензії, невміння впоратися з своїми обов'язками, безгосподарність і т.і. Ну, та він знає, на що тепер має бити, щоб себе захистити. Цей комуніст із службовців міністерства ісповіданнів знає, що робить, і певне таки вискочить.

5 березня. Аж голова обертом іде – від роботи та клопоту. Сьогодні їду до Чернігова.

Написав: Д.Багалієві, Л.Яновській, С.Дроздову, А.Музичці.

9 березня. Вернувся сьогодні з Чернігова, одбувши Глібовське свято. Записую дещо з його, пам'яти ради.

Свято складалося з 3-х частин: урочисте засідання в неділю 6 березня, похід на могилу байкаря до Троїцького монастиря 7 березня вдень і урочиста вистава 7 ж таки ввечері.

Приїхавши 6 березня зранку до Чернігова, спинивсь я в Д.Лебедя і, поснідавши, пішов до Музею. Там довідався про план свята, а також і про деякі обставини, серед яких зародилася й функціонувала Ювілейна комісія. Складалася вона, власне, з 3-х

чоловік: Б.Шевелев, О.Заушкевич та М.Вайнштейн. Розпочала свою роботу більш як півроку тому й одразу ж таки напоролася на офіціяльне головотяпство. План Комісії Чернігівський виконком віддав на апробату «ректорові» ІНО, а той (якийсь Шестаков – русотяп і україножер) півроку держав його в себе і оце тільки останніми днями повернув, понівечивши. Це стало, як побачимо зараз, гаслом для чернігівських властей предержащих. Постанова Комісії – збирати жертви на пам'ятник Глібову в Чернігові зразу ж одпала: заборонено. Мотив: «Мы не имеем еще памятников своим деятелям – зачем же ставить чужим (!?)». Далі: виконком асигнував Комісії на свято аж ... 25 крб., та й тих і до сього дня ще не дав. Нарешті виявив себе ще краще в справі залі для урочистого засідання. В Чернігові є заля колишнього дворянського зібрання, але її методом аракчеєвським («в этой зале могло б поместиться 1000 кулей муки!») обернуто на комору, де складено якесь дрантя. Лишається заля, теж пристойна, чоловік на 700, колишнього релігійно-просвітнього товариства. Цю залю й прохала дати Комісія для засідання. Виконком одмовив з мотивів, достойних пера Щедрінового: там мають виступати ліліпути... В конкуренції українського письменника і ліліпутів перевагу віддано, звісно, останнім, бо що таке для офіціяльного Чернігова український письменник – зараз ще яскравіше побачимо. Довелося зібратися в невеличкому помешканні в одній з шкіл.

Увечері, години о 7 1/2 почалося засідання. Розпочав його призначений од виконкому голова, якийсь хлопчина, комуніст. Не сказавши ніякого привітання, він одразу запропонував почати з доповідів. Доповідь Б.Шевелева, досить змістовна, добре прочитана, зробила гарне враження, хоч була трохи задовга і може переборщувала з того боку, що намагалася зробити з Глібова – політичного діяча. Слабші були згадки А.Верзилова – якісь сірі, невиразні, нецікаві. Третя доповідь, Вайнштейна, про Глібовські матеріяли в Чернігівському музеї. На афіші стояла ще доповідь «акад.С Єфремова», але, звісно, ні з якою доповіддю я не міг виступити, не мавши часу в Києві не то її написати, а навіть свого привітання від Академії обміркувати. По третій доповіді зроблено було невеличку перерву і після неї слово дано «представникові од Української Академії наук», – цю заяву заля зустріла оплесками. Сказав я більш-менш отаке:

«Українська Академія наук у Києві доручила мені привітати

місто Чернігів з його і нашим культурним великим святом. Київ і Чернігів – ці однолітки і, можна сказати, історичні близнята, багато років у минулому стикалися як суперники, в завзятій боротьбі, за перевагу, за власть, за значення, за впливи, за матеріяльні цінності. Як часто чернігівці ходили на Київ, кияни ходили на Чернігів, щоб, принизивши конкурента, тим самим себе на вищий знести щабель серед сусідів!.. Як знаємо, історична доля давно цю справу вирішила. Переміг Київ і надовго зробився культурним центром, осередком освіти в системі давніх українських земель. Але й Чернігів не раз по тому гідним виступав йому конкурентом, силкуючись запалити власне культурне огнище, а не світити лиш позиченим. Пригадаймо, напр[иклад], славних чернігівських діячів XVII в. Лазаря Барановича та Іоаникія Галятовського, що отут, у Єлецькому монастирі, фундували друкарню, яка займає в нашій культурній історії почесне місце поруч славної друкарні Лаврської-Київської. Пригадаймо ту боротьбу, що оця Чернігівська друкарня сточила була з Москвою в XVIII в., коли почала діяти спеціяльно на Україну призначена царська цензура... Така конкуренція, не принижаючи конкурента, справді виносила ваше рідне місто на височінь культурного центра. До епізодів такої конкуренції належить і той, що його особливо треба відзначити в сей день, коли ми зібрались згадати славного чернігівського діяча вже новітнього часу. В 60-х роках минулого століття Чернігову пощастило зробити в особі Глібова з невеличким гуртком те, чого надаремно домагався Київ і перед тим, за часів Кирило-Методієвського братства, і тоді ж таки, коли в йому була вже велика українська громада з такими людьми, як Антонович, Драгоманов, Житецький на чолі. Маю на думці «Черниговский Листок», цього первенця української газетної преси, батьком якого був Чернігів, що зібрав тоді гурток щировідданих українській справі діячів. Тоді й розгорнулась діяльність Глібова, що ввесь належить Чернігову. Тут почалась його справжня літературна діяльність, тут вона розгорнулася, тут і скінчилася. Та й потім, вже в 90-х і 900-х роках, Чернігів виступав як громадський конкурент Києву: згадаймо громаду часів Шрага, Грінченка, Коцюбинського, Самійленка. І от знов чернігівці наїздять до Києва, кияни наїздять до Чернігова, – але вже не з тим, щоб одне одного принижувати і на принижуванні конкурента власну славу будувати. За іншим

одбуваються новітні походи – щоб тут, на місці, виучувати культуру нашу й використовувати скарби, нагромаджені роботою колишніх поколінь. Сталося це заходами і працею людей, що, працюючи на місцях, думками обіймали всю Україну, головою були в Європі і спільні думки загальнолюдського поступу прищеплювали до рідного грунту, засівали його не сепаратним, а спільним, не скороминущим, а вічним, не до ворогування і розбрату вели, а до єднання. І сьогодні ми бачимо наслідки такої роботи. Вся Україна святкує пам'ять свого славного байкаря; згадує його і одрізаний шмат нашої землі, що колись дав притулок його праці, а тепер споживає її наслідки.

Отже, вітаючи місто Чернігів з нашим спільним святом, Українська Академія наук шле через мене таке побажання: хай не поменшає у нас діячів такої міри, як той, що його пам'ять нині згадуємо».

Офіціяльний Чернігів на святі не був зовсім. Довгою низкою полились привітання з усіх кутків України (було привітаннів з 40, – і всі, характерно! починалися фразою: *не маючи коштів*, щоб прислати свого представника на свято, вітаємо письменно), – і тоді тільки схаменувсь і Чернігів: в самому кінці засідання, власне, вже коли програму його вичерпано, виступив хтось од Чернігівського ІНО і якийсь другий суб'єкт і сконфужено прохамаркали, що і вони, «теж вітають...». Публіка зрозуміла й оцінила цей заніжений і з примусу зроблений виступ.

По засіданні одбулась товариська вечеря, чоловік на 30, де говорилося те, чого не можна було на офіційних зборах торкатися.Було симпатично і по-дружньому тепло. Ділилися враженнями; чернігівці розповідали про ту «допомогу», що робила їм місцева влада. На закінчення я коротенько промовляв про наше здичавіння громадське та про потребу отаких наїздів, щоб знов збудити громадський дух серед зневірених і розпорошених людей.

Другого дня ходили на могилу Глібова до Троїцького монастиря. Поклали на неї вінок. Могила, як рівняти до інших, у доброму стані: принаймні пам'ятник цілий і видовбано тільки портрета. По білому мармуру – сила написів олівцем: то «культурні» одвідувачі лишають на пам'ятку нащадкам свої автографи. Поміж ними два звернуло загальну увагу: «Фома Михайлович Коцюбинский» та «Ю.Коцюбинский». Хтось із присутніх сказав: «Мабуть, кістки Михайла Михайловича в

труні повернулися, як його ймення прикрашувано пам'ятник Глібова». До могили Коцюбинського через кучугури розмоклого снігу не можна було добратись.

Увечері відбулася друга частина свята – вистава, що урядила її місцева спілка робітників освіти. І тут офіціяльний Чернігів узяв реванш за вчорашнє. Казенний промовець збештав небіжчика за те, що він, хоч і писав гарні байки, але був «не наш» – не доріс до большевизму. Актори-аматори, що по сцені ходити не вміють, безграмотні декламатори, що спотикались на кожнім слові та безголосі співці – доповнили це знущання над пам'яттю письменника. Дух самозакоханої пошлости витав там, де по праву ліліпути на обидві лопатки поклали нещасного українського поета. З тяжким почуттям вийшов я з вистави, каючись, що лишився на це осудовисько.

10 березня. Вернувшись до Києва, дізнався, що обидва Шевченки, над якими я день і ніч сидів, не вийшли до свята: академічне видання тому, що його Держ[авне] видавництво послало «на калькуляцію» до Харкова, а поезії тому, що в друкарні «Книгоспілки» шрифту не вистарчило (!). Чиновники!.. Це називається: плив, плив – щоб на березі втопитись!

І взагалі можна сказати: всує труждамося зиждущії. Друга звістка, що стріла мене в Києві – це заборона моєї передмови до Конисього. Цензор, якийсь товарищ Бабицький, знайшов, що статтю «не так» написано. Зацікавившись цим присудом, я спитав, що ж написав сам тов.Бабицький, що він мене вчить, як писати? На це мені відповіли, що «тов.Бабицький» має, либонь, років з вісімнадцять і через те ще не встиг своїх талантів виявити. Думаю, що він і в тридцять мудріший не буде, бо коли такий молодий, а вже «син поліціймейстера», то це вже надовго... Мабуть, не видержу і напишу кому-небудь з власть імущих, щоб не скандали[ли] себе такими занадто мудрими цензорами. Хоч злість ізжену.

Ховали лікаря Н.Колесницького. Згорів за кілька днів. Хороший лікар і симпатична людина. Пам'ятаю, як він ще гімназистом ходив до мене, брав українські книги. Тихий, спокійний, неполітичний, але твердий громадський чоловік. Тануть лави старших діячів, а на їх місце стають Бабицькі, оці цензори у 18 літ, самовдоволені нахаби й кар'єристи, лушпиння з революції.

11 березня. Наше академічне свято. У вступній промові Президент говорив про пам'ятник, що його Академія зносить Шевченкові виданням його творів і, демонструючи одним-єдиний примірник IV тому, згадав про мене як «архітектора» того пам'ятника. Публіка зустріла цю заяву оплесками.

А в мене вже починається реакція. Покінчивши роботу, над якою сидів більш року, та одбувши річне звідомлення по Академії – маю таке почуття, ніби мені нема чого робити. А тим часом усе ж позапускав. Самих листів стільки лежить без відповіді, що й згадати лячно. Ну, та сьогодні й не хочеться мені ні про що думати. Лежу та читаю.

В «Пролет[арській] Правді» сьогодні надруковано чималу рецензію на IV том Шевченка, – рецензія Дорошкевича. Написана захопленим тоном, хоча з ухилом до офіціяльного мислення, як це звичайно у Дорошкевича.

12 березня. Одержав звістку про смерть Дніпрової Чайки. Мучилась вона останнім часом дуже – без рук, без ніг, без язика. І ніхто ніде – нічичуть, наче й не було людини та письменниці не з останніх. Так само, як було і з Гр[ицьком] Григоренком: теж – померла і, здається, ні одної статті про неї не з'явилося в «нашій» пресі. Не цікаві тепер люде на те, що їх безпосередньо не торкається.

13 березня. Шанували малим товариством проф. Мазона, француза, що приїхав знайомитися з нашою наукою, – не життям: це він, мабуть з обережности, виразно всюди зазначав і підкреслював. Розпочинати товариську бесіду довелось мені, бо Кримський одмовився. Я привітав Мазона та його ученика Мартеля, нагадав спроби нашого порозуміння з французами та їх невдачу – може через те, що починали з того, чим треба було кінчати, з політики; і висловив надію, що, починаючи з науки, може дійдемо до твердіших результатів і що Мазон з Мартелем будуть першими ластівками цих нових зносин, опертих на взаємному знанні. Потім говорило ще багато людей на тему наших з французами стосунків. Мазон у відповіді зазначив той інтерес, з яким він придивляється до наших успіхів, і теж висловив надію на взаємне пізнання й порозуміння. Здається, будуть і практичні наслідки цієї бесіди – принаймні в обміні книгами та в полегшенні нам закордонних поїздок.

15 березня. Засідання Історично-літературного Товариства, присвячене Шевченкові. Зазначено було 5-ліття існування нашого Товариства.

Лист до Харківського Державного видавництва, – відповідь на запитання, які далі томи Шевченка можна друкувати.

16 березня. На Масляній Врона урядив у Художньому інституті виставу-карикатуру. Виведено Єфремова з довгими вусами, з жовто-блакитним стягом, з ковбасою і чаркою; якусь жіночу фігуру (?) та архітектора, мабуть, Дяченка. А Врона між ними похожав та посрамляв їх. Святкує перемогу Врона... Може ще трохи рано. Бо сміється по-настоящому той, хто останнім сміється. А справа ж тільки що починається. Але як це характерно для цього дурня!

18 березня. Випадково зайшов до Андрієвської церкви, щоб подивитися на Дніпро. На цьому прегарному місці картина повної руїни. Церква облупилася, плити кругом неї позривано, прекрасні стильові штахети зникли мало не на всьому просторі і просто під ногами зіяє безодня. Рік-два мине ще отак і єдиний у Києві Растреллі зсунеться з кручі й загине, як загинув Розумовського палац у Батурині. А офіціяльні звідомлення та дворацькі підлизи кричать, що «ми» так любимо мистецтво й науку і робимо для них більш, ніж хто інший! А як «любимо» – ось невеличкий факт. Знайдено на Козиному болоті дімок, де жив колись Шевченко. Академія прибила там доску з відповідним написом. А Київський виконком заходився реставрувати той будиночок. Добре. Вигнали пожильців, розруйнували будівлю, обставили рештованням та й... покинули напризволяще. Дві зимі стоїть будинок у такому стані. Рештування давно вже люде добрі розтягли на дрова, потрохи тягають і деревню з будинку. На всі нагади виконком чухає потилицю та одказує – «Треба, треба кінчити» і посилає до комунвідділу. Комунвідділ теж чухає потилицю й одказує: «А як же, треба, треба...» і посилає до виконкому. А як доводиться вивозити сніг, то обоє вони гуртом посилають до Академії – хай платить, бо будинок має до неї колись перейти... Отак посилають від Анни до Кайафи, а будинок тим часом руйнується дощенту. Отже – «любимо»...

19 березня. Написав до С.Рейсера (Петербург) – з приводу мого листування з Марком Вовчком.

21 березня. З Харкова звістки про масові арешти. Взято, кажуть, чоловік з 60 українців, переважно кооператорів, службовців. Причина ніби та, що властям попав до рук список осіб, що допомагали висланому Доленкові, і всіх, хто був у списку, й арештовано. А як разом десь у Сумах чи що викрито якогось агента закордонного, ніби комуніста і на посаді голови виконкома, то всім арештованим хочуть пришити обвинувачення в зносинах з еміграцією та допомозі їй в справі руйнування комуністичного раю. Одно слово, справа, як звичайно тепер буває, дурна, білими нитками шита і аранжована тільки тому, що серйозніших справ немає і ДПУ нема чого робити. Щоб виправдати своє існування, воно й аранжує всякі безглузді справи.

В Харкові ж узагалі настрій панічний. Був недавно Тичина. Розповідав, що в зв'язку з чутками про неминучу війну комуністи там говорять не про оборону, а про те, як би утікти. Серйозно обмірковуються усякі плани утікання. Мабуть, це просто нерви. Не видержують люде вічного напруження та безвиглядного становища, – ну й примарнеться їм усяке страхіття. А тим часом їдять один одного, навіть з власного гурту, як було недавно з Хвильовим та як сталося оце з Гриньком та з Шумським. Обох погнали на північ, у Великоросію: одного головою виконкому в Пензу, другого в Оренбург. Для міністрів це ніби трохи занизько...

Перебили мені запис. Прийшов П.І.Рулін з повинною: Любченко заборонив мою статтю про Борисоглібську. Святкують її ювілей, збираються видати ювілейний листок і попрохали у мене статтю. З великою натугою я видушив із себе невеличку статейку (в суботу 19 березня писав її). Коли принесли Любченкові спис авторів – листок видає виконком – то цей йолоп зробив генерал-губернаторський жест: не читаючи статті і не поцікавившись навіть нею, він просто викреслив моє прізвище з-межи інших авторів. «Що ви робите? – питають його, – як же ми пояснимо, що стаття Є[фремо]ва не надрукована?» Відповідь була вже не генерал-губернаторська, а дрібного злодіячки: «Можна сказати, – одмовив він, – що... ну, з технічних причин не можна було надрукувати»...

Жест не вийшов! «Що робити?» – питає Петро Іванович. Я одповів, що нічого не робитиму, що з мене досить факта і я його використаю, коли взагалі зніму справу про цензуру. Завтра ж хтось із комітету ювілейного має ще говорити з Любченком, але наслідки переговорів мене не цікавлять. Що за дрібний, дурний і мстивий це народ – так не наздивуюся! Навіть не вміють жеста до пуття зробити.

22 березня. Зранку мені протелефонував П[етро] Ів[анович]: говорили з Любченком, кажуть, що не можна посилатись на технічні причини, бо це ж дурниця і ніхто тому віри не пойме, що доведеться справжню причину виявити. Подумав-подумав бравий помпадур і... згодився – друкуйте. От тобі й жест! Мізерні людці: ставиться мов лев, а гине як муха.

23 березня. Отже, Шумського «усушили». Боротьба у його з Кагановичем давно провадилася, і ще торік навесні казали мені в Харкові, що з них один має полетіти, хто не «устоит в неравном споре». **Не** встояв Шумський, – звісно, українець. Оповідають, що на якомусь партійному зібранні, коли Шумський стявся з Кагановичем, цей промовив: «не удивляюсь тому, что говорит т. Шумский: влияние среды и происхождение сказывается», – себто, натяк на селянський, отже, «мелкобуржуазный» чи куркулівський рід Шумського. «Я еще меньше удивляюсь тебе, – одпарував Шумський, -- ибо если у меня отец – крестьянин, то твой – мелкий лавочник». Поясняють цей промовистий діялог тим, що Шумський і Каганович – з одного села (на Волині) і добре один одного змалечку знають. Здається, постановлено в провину Шумському його «боротьбистське» минуле. В Чернігові мені оповідали, що викрито знову колишніх боротьбистів на чолі з Шумським: ніби вони на случай війни мали зрадити комуністів і перейти до ворожого табору. Це, певна річ, дурниця, бо в такому разі Шумського не заслали б на схід ще головою виконкому, а попросту розстріляли б. Ближча до правди, мабуть, інша версія, що стоїть у зв'язку з недавньою літературною полемікою серед самих комуністів. У результаті полеміки всіх колишніх боротьбистів – на підставі принципу: «не дубьем, так рублем» – позбавлено посад. Тоді вони обернулися на це з скаргою до Раднарко-

му, і Шумський ту скаргу підтримував. От і виникла догадка про об'єднання колишніх боротьбистів на чолі з Шумським. От чим кінчаються у нас «літературні» полеміки! І по заслузі: не скопляйся, коли ти комуніст, і терпи мовчки, що на тебе Каганович положить.

Замість Шумського призначено Скрипника. Знаю його тільки з статті в «Черв[оному] Шляху» та раз бачив на правописній нараді. Неглибокий, обмежений і претенціозний суб'єкт. До того ж, кажуть про його, амбіціозний і упертий. Вважає себе за ображеного: найстарший большевик на Україні, він доки не грав першої ролі і це має собі за кривду. Не від того, щоб свою власну фракційку в партії створити. Його політика в справах освіти – tabula rasa*. Поживемо – побачимо. До речі, він незабаром має бути в Києві, то може й виявить себе.

Написав М.Слабченкові.

24 березня. Ще про Шумського і прісних. Треба нагадати, що свого часу р.р.1919-1921 руками саме боротьбистів комуністи-большевики вчинили розгром українській культурі: література, видавництва, преса, школа, театр – усе це було зруйновано, і боротьбисти це робили залюбки, галасуючи й підцьковуючи на «буржуазію» українську, пишаючись своєю малопочесною ролею. Правда, їх разом таки й били, буквально, як от, напр[иклад], набили були до синяків морди М.Любченкові, Мизерницькому та їхнім товаришам із редакції «Боротьби» у ЧЕКА. «Це такий жах!» – признавався опісля Любченко П.І.Зайцеву, коли його випущено було з ЧЕКА. І під цими намордасниками вони тим краще свою руйнаторську ролю справляли. Тепер, коли все зруйновано – їх знов женуть геть. Виходить, мавр зробив своє діло і більш не потрібен. Тепер можна його й до Оренбургу «ради пользы службы» послати. І, напевне, можна сказати, що тепер цей мавр ще більш старатиметься, щоб заслужити ласку в хазяїна. Психологія нескладна в цих людей, примітив, і чинить, як усі примітивні створіння на світі.

26 березня. Ювілей Г.Борисоглібської. Частина офіціяльна – як звичайно балаканина. Спектакль («Суєта») – рідко навіть

* Чиста дошка (латин.).

рядова вистава буває така невдала. Почати з того, що роля Тетяни самій ювілятці не вдалася, грала вона нерівно, без потрібної лагідности й ліризму, підкреслюючи те, що треба було швидше згладити. Так само й Садовський був не при собі і грав Івана далеко слабше, ніж звичайно. Решта – «франківці», опріч деяких другорядних ролів, були ні к чорту не годні. Особливо нікчемний був привідня їхній Юра. Замість Терешка дав він клоуна з блаженної пам'яти «русско-малороссийской труппы». Примадонна Варецька, про яку так багато говорено, кривляка з глухим голосом і величезною претензійністю. Побачивши франківців у серйозній п'єсі, я зрозумів і причину їх неуспіха серед тямущих людей і деякого успіха серед примітивної публіки. Це середня «русско-малороссийская труппа» старих часів. Під флагом революційної фрази вони провозять безнадійну провінціяльщину. І перша серйозна вистава дала їм повний провал. От тільки Борисоглібської шкода було.

27 березня. Перечитую і виправляю деякі речі з перекладеного Короленка. На свіжу голову переклад читається мов чудний і виправок багато роблю, спрощаючи текст. Не знаю, як бути з статтею: знов, напевне, напорюсь на великомудру теперішню цензуру.

Курйоз із учорашнього ювілею. Говорить Любченко промову. І поміж усякими іншими премудростями раптом іменує ювілятку: ви, каже, були одною з перших могикан. Резон: скоро бувають останні могикани, то чому ж не бути й першим?

28 березня. Другий черговий ювілей – М.М.Старицької – минувся з зовнішнього боку далеко імпозантніше, ніж попередній. Особливо чисто театральна частина: Богдан Хмельницький у Садовського такий самий чудесний, як і був колись, так само і Голохвастов у Саксаганського. Але слухаючи безконечний потік облесних, нещирих і завжди перебільшених привітаннів, казав собі на думці: що за охота людям робити з себе мучеників і уряджати ювілеї. Найбільш це, здається, гнусний звичаи. поставити людину і говорити їй пересадні компліменти.

Одбувається саме округовий з'їзд рад із Київщини. Делегати з місць, не знаючи ювілейних звичаїв, говорять властям досить терпкі компліменти. Розказують, що сьогодні одна селянка,

одповідаючи Скрипникові, говорила: добре вам тут базікати про культуру, а от попробуйте пожити в нашій шкурі, то не тієї заспіваєте. Поміщик у нас мав 350 десятин, то він міг і до агронома обертатись, і добрі плуги мати і культурну обробку. А як у нас припадає 1 $^1/_2$ десятини на господарство, то не те що про агронома – про рідну маму забудеш. А як хто має одну конячку, то аж тремтить над нею, бо стільки у нашій соціялістичній республіці злодюг та конокрадів розвелося, що того й гляди – без коняки зостанешся. А захисту нема де шукати. І таке інше в тому ж таки стилі. Кажуть, що Скрипник не знайшов, що відповісти уїдливій молодиці.

Вчора селюкам-депутатам показали культуру наочно. Урядили для депутатів виставу. Поставлено оперу «Князь Ігор». Ще поки співали артисти, то селяни хоч дивувались, але мовчали. Та ось вилітає половецький балет, скидає біленькі кирейки, і без трико, голісенькі починають показувати всяких штук ногами. Баби-селючки аж попригиналися та кихкають – душаться зо сміху та плюються. Чоловіки загули: «Оце так культура! Так ось куди наші грошики йдуть! Не дурно тут все про смичку говорять: нас таки добре смикають, а самі публіку заводять»... Спроба «смички» дає, як видко, одворотні наслідки. Думаю, що тут яка-небудь старезна «Наталка-Полтавка» зовсім би інакше була б враження викликала, та ще з такими отверженими, як Садовський та Саксаганський, але не стало глузду про те догадатись.

29 березня. Викликав Скрипник зранку А.Ю.Кримського до себе на розмову, а вчора ввечері розмовляв з М.Грушевським: старий лис поки не кинув свого звичаю до кожного начальства підсипатися, і вижебрав аудієнцію у «високого гостя». Про що вони там розмовляли – можна догадуватися! Кримський оповідає, що Скрипник з того й почав, що виложив йому цілу купу пліток, брехень, наклепів, зачерпнутих, очевидно, з того каламутного джерела. Питав про «партію Єфремова», цікавився, що я друкую за кордоном і що російською мовою, розпитував навіть про той інцидент з бібліотекою Дорошенковою – це вже, певне, за Любченком... Взагалі прикре враження цяя розмова справила на Кримського. Скрипник здався йому дріб'язково-формалістичною людиною. До того ж – нова, мовляв, мітла. А мені здається, що ця нова мітла – от мине місяць-другий – обернеться в

простісінький обсмиканий деркач, який не то дріб'язку, а й справжнього сміття вже не братиме. Прохав Скрипник на четвер призначити Спільне зібрання, на якому хоче познайомитися з академіками і заслухати звідомлення про наукову роботу.

Написав до Є.Х.Чикаленка.

30 березня. Засідання, присвячене пам'яті М.В.Лисенка. Розпочав його я такою промовою.

«Ми зібралися, щоб згадати одного з найвизначніших діячів нашого недавнього минулого. Бачимо тут і сивоголових товаришів небіжчика, – а їх так небагато вже лишилося, – що разом з ним верстали трудову путь; і його учеників та ближчих наступників, що від його вчилися мудрої науки – любити рідний край і віддавати себе на користь справі; і людей, що тільки ім'я його чули, прийшовши до українства вже після його. Сьогоднішня аудиторія – то немов живий образ тієї широкої популярности, що мав Лисенко і за життя, і по смерті.

Але навіть за недовгий розмірно час, що відділяє нас од тієї події, пам'ять Лисенка пережила деякі хитання. Я пам'ятаю фразу одного з молодих наших композиторів, публічно сказану: «Добре, що Лисенко помер: тепер би вже був він анахронізмом». Звичайно, цей дивний присуд характеризує не так славного нашого музику, як його загонистого епігона, але все ж він аж надто виразно відбиває настрої ще недавнього часу. Лисенкові довелося – якщо так можна сказати – пережити по смерті смугу розвінчення, нехтування, негації – вкупі і разом з нашими старшими письменниками, разом з нашим театром, разом з усім може набутком переддосвітнього періоду нашої історії. Але та смуга, – це ми можемо тут одверто констатувати – вже минається й інтерес до діячів і творців наших національних вартостей на наших очах зростає.

Лисенко серед них займав свою окрему, йому тільки належну постать. Українство за часів мало не цілого його віку репрезентоване було – початками науки, письменством, театром. Але де не брала ні наука, ні письменство, де спинявся розум, логіка, куди навіть театр з технічних причин не заходив – туди сміливо йшла пісня, почуття. І перед ним розчинялися двері і душі, м'якли серця і приймали радо віщого посланця національного відродження України – натхненну пісню. Мистецтво співу було тоді немов

передовим загоном, авангардом українства, що торував дорогу іншим національним формам та домаганням. З своєю м'якою, лагідною вдачею не був Лисенко борцем, але він був невідлучною окрасою в гурті борців і сам не тільки не одставав од них ніколи, але додавав навіть гарту їм своїм натхненним співом. Покоління Лисенка багато славних дало Україні. Ось вони проходять перед нами... Муж совіта і розума – Антонович, голос совісти нашого громадянства – Драгоманов, глибокий синтетик – Житецький, лицар практичної роботи – Рильський, людина праці й незламної енергії – Кониський, діячі художнього слова – Нечуй, Старицький, Мирний, творці українського театру – Кропивницький, брати Тобілевичі, Заньковецька... Дійсно блискуча плеяда талантів, сил, міцних та дужих індивідуальностей. Але без Лисенка цій плеяді чогось би великого бракувало – саме тієї внутрішньої спайки, що нею держиться лад у роботі навіть однодумців. І з його був серед інших наших діячів переддосвітнього часу, як писав я в некролозі Лисенка – натхненний Кобзар при культурному війську, Тиртей, що своїми співами надихав енергії й бадьорости борцям, підганяв одсталих, будив заспаних, оспалих, як любив він говорити, людей. Недурно таким любим йому був афоризм: «Єднаймося, братаймося, катам в руки не даймося». Він був тим цементом, що міцно злютовував лави борців і робив їх дійсно нездоланними навпроти катів...

У цьому велика неоціненна громадська вага мистецької діяльности Лисенка. Доповіді і згадки, що мають бути прочитані тут сьогодні, поможуть нам відтворити славну постать Тиртея України».

Аудиторія пильно слухала Квітку, О.Пчілку, Л.Черняхівську та М.Садовського, дарма що доповіді дуже затяглися.

31 березня. Спільне зібрання з Скрипником. На диво, прибув він, не дуже запізнившись. Як було умовлено, почали секретарі робити наукові звідомлення. Кримський за установи Спільного зібрання та я за Перший відділ зробили коротенько, спиняючись тільки на головнішому. Але Другий відділ, як звичайно, одразу ж вискочив з рямців. Не встиг секретар, він же й голова зборів, Президент почати свою доповідь, як устряв Тутківський, попросивши слова, щоб «зробити додатки», і почав рекламувати себе. За ним і інші. Мало не дві години тяглося цеє звідомлення –

анархічно, розчухрено, даючи тільки зрідка справді цінні додатки. Після доповіді од Третього відділу говорив Скрипник, видимо вражений тим, що почув. Я бачу, казав він, яку величезну роботу зробила і робить Академія наук. Не кажучи вже про Перший відділ, що розгорнув роботу на всю широчінь, і інші Відділи вразили мене, надто Другий. Можна зазначити один тільки дефект у цій роботі, а саме – що про неї мало знають наші трудящі маси. Всі ми знаємо, що у нас є Академія наук, ВУАН, але ми й не підозриваємо, що криється під тими чотирма літерами, яку грандіозну роботу символізують вони. Отже треба насамперед побажати, щоб Академія зв'язалася з масами, щоб вони знали і цінили її роботу й ставилися до неї свідомо. З свого боку я як народний комісар освіти, все зроблю, щоб полегшити роботу академікам, створити для них відповідні психологічні й матеріяльні обставини. Звичайно, тут є межі, за які я вийти не можу з залежности од загального становища нашої республіки, але вірте, що все, що зможу, зроблю. Промова ця зробила незле враження, хоча далі за обіцянки не пішла: хід до пекла не тільки добрими замірами, а й обіцянками, можна сказати, вибруковано.

Але це враження зіпсував Грушевський. Попросивши слова, він, своїм звичаєм, загальну справу розміняв на ряд особистих дрібничок. Наскаржився на Держвидав, що мляво друкує його праці (а разом підніс комісарові з найчутливішим написом якусь свою книгу, – цього ніхто більш не зробив), прохав, щоб дозволено було приїхати до Києва Харламповичеві та закликано на штатного академіка Студинського, а кінчив тим, що попросив добавити платню директорам Тимченкові та «моєму братові», О.Грушевському. Особливо в цьому безтактному і безглуздому виступі обурила мене справа з Студинським: без згоди Відділу чоловік, навласнуруч, береться вирішувати загальну справу. Я мало був не зробив заяву, що це лиш думка Грушевського, і Відділ, певна річ, проти всяких призначеннів, а надто такої непевної особи, як Студинський. Але Скрипник сам одповів – надзвичайно різко, може не так у словах, як у тоні. «Я, – мовляв він, – як ви всі бачите, жадним словом не торкався політичних справ, хоча прийшов, звісно, як політичний діяч. Я вважав, що тут я повинен держатися тільки наукових справ. Але коли мене викликають на політичне поле, то мушу на його ступити. Я не знаю справи Харламповича, але за щось же його покарано, були, певне, якісь

до того підстави. А взагалі скажу ось що: я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам, але тільки наукову роботу. Коли ж би вони робили заяви проти радянської влади або друкували пашквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводитимось як з ворогами...». Прикро було слухати таку промову, але – треба правду сказати – сам Грушевський її викликав своїм нетактовним вискоком, і мусив слухати начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді. Огидна сцена. З тяжким почуттям розійшлося Спільне зібрання після неї. Хоча дехто казав: може воно й добре, що Грушевський сам виявив себе: менше віри буде його брехням, наклепам та іншим аллюрам, з якими він захожується коло кожного начальства. Я волів би, щоб він таку науку дістав був особисто, а не як член Спільного зібрання Академії.

1 квітня (п'ятниця). Справа з Кониським у цензурі набула нового вигляду. Коли Шереметенський переказав цензорові мої слова про заборону статті, то він зчервонів і скрикнув: «Це провокація! (видко негаразд знає, що це слово значить...) Я не забороняв статтю Є[фремо]ва, я тільки свою думку висловляв». Статтю повернув. Думаю, що він просто боїться: а ну ж Є[фремо]в має руку!

А цензурні анекдоти ростуть і множаться. В одній з передмов у А.В.Ніковського була фраза: «Коли б світ опанував який розсатанілий ідіот, що все почав руйнувати, то й він мусив би лишити людину, щоб над нею свої експерименти провадити, і книгу, щоб їх описувати» (мабуть, я не зовсім точно цей парадокс задержав у пам'яті). Цензор викреслив: «Розсатанілий ідіот – це ж ми». Ніковський пробував був поставити «Самодержавний Герострат» – наслідок той самий. Чи не нагадує це відомого анекдота про Олександра III: «Дурак и трус – это наш... Пожалуйте в участок!» «Екстреми ся стикають», – мовляв Франко, – крайності збігаються. Та ще як: просто копіюють одна одну.

Ще один курйоз, але вже з вищої сфери. В розмові з Кримським Скрипник торкнувся Всенародної бібліотеки. «Це ж справді Національна бібліотека, – мовив він, – і треба, щоб вона так і звалася Національною». – «Та вона так і звалася, – одказав Кримський, – та нам звелено перейменувати її на Всенародну».

2 квітня. «Глумленіє п'янственноє» з приводу виходу Шевченкового Щоденника. Зібрались співробітники і так близькі люде, – чоловік з двадцять – і до півночі просиділи в веселій та дружній розмові. Пили за те, щоб швидше покінчити все видання, – а у мене ввесь час муляла думка, що не мені доведеться його кінчати...

3 квітня. Зроблено операцію В.В.Виноградову, – рак... Операція ні до чого, чоловіка засуджено на смерть. Страшенно прикро і досадно: саме почав розгортатись. Не кажу вже про те, що з цією людиною зв'язують мене давні дружні зв'язки і подяка за повсякчасне про мене піклування. Жалко і родину його. Маленька донечка останніми часами наче щось передчувала: прокинеться вночі і кричить: «боюсь, боюсь – щось страшне на нас валиться». Мабуть, біднятко несвідомо відбивало ту нервову атмосферу, що панувала в господі. Як вони без його житимуть – уявити не можу.

4 квітня. Здійняв на Спільному зібранні Кримський справу про Студинського, заявивши, що клопотання Грушевського перед Скрипником – то його особиста справа і Відділ про теє не знає. Грушевський одповів, що він мав на увазі не призначення Студинського, а лиш (!) дозвіл приїздити (наче його хто не пускав!) до Києва, що про це Укрнаука запитувала Відділ, а Відділ чомусь цієї справи не ставить. Довелося мені, як секретареві Відділу, ствердити, що ніхто нас про Студинського не запитував і що позалаштункові махинації нам невідомі. До всіх приємних рис Грушевського придається ще й брехливість: у живі очі бреше, та ще й з виглядом ображеного. Зате брешучи проговорився про те, про що я тільки догадувавсь: виходить, у Харкові ця чесна компанія справді таки жебрала якихсь милостей Студинському. Достойні товариші – два чоботи пара, один одного варт.

5 квітня. Засідання, присвячене пам'яті В.Дебагорія-Мокрієвича. На жаль, я не мав змоги написати свою про його доповідь так, як би треба було і як би хтів. І часу не було, та й настрій такий, що не до того. Мав я говорити докладніше про стосунки небіжчика до українства, але торкнувся тільки між іншим цього. Згадався тепер мені факт, який я чув од його самого. Приїхавши р[оку] 1917 до Києва, «я, – розповідає Дебагорій,

– зрозумів, що тільки українські партії мають тут raison d'etre*; от і почав я знайомитися з програмами. Найбільш уподобав собі програму партії с[оціялістів]- ф[едералістів] і вже пішов був до редакції «Нової Ради», щоб записатися в партію. Коли по дорозі стріваю В.П.Науменка. Слово по слові, вияснилось що він саме організовує партію демократично-федералістичну. Поговорили ми ще, і він затягнув мене до цієї партії. Та не довго вона прожила: щось раз чи два зібрались та й по всьому». Я пригадую, що в кінці 1917 р. була надрукована якась заява од д[емократично]-ф[едералістичної] партії, і я тоді не трохи був здивувався, побачивши там і підпис Дебагоріїв. Під моїм тиском Дебагорій написав свої згадки про Драгоманова і, їдучи за кордон, рукопис лишив у мене. Попереду він читав ці згадки у нас і спершу був досить різко говорив про Вартового-Грінченка та його полеміку з Драгомановим. Я дав йому «Листи» Вартового. Перечитавши їх, Дебагорій змінив свою думку й значно виправив відповідні місця. На жаль, наш журнал, що ми тоді хотіли видавати («Наше Минуле», поновлене) не був дозволений, і стаття-спомини Дебагорія пролежали у мене, аж поки Грушевський почав видавати «Україну», і я її передав сюди. Правда, Грушевський і досі не зібрався її надрукувати. Болюче місце в моїх згадках про Дебагорія – це інцидент з його рукописами, що я їх переслав йому за кордон, вони потрапили до П.Зайцева і звідти їх не можна було ніяк добути. Небіжчик сильно на це ремствував – і мав рацію. Я й сам і досі не можу цієї історії ні зрозуміти, ні пояснити.

7 квітня. Новий вибрик Грушевського. На засіданні Відділу сьогодні він подав протест (писаний!) проти того, що я Ігнатовичу, який клопотавсь про пенсію для худ[ожника] Святославського, сказав, що Грушевський нагадав, ніби Святославський 1917 р. брав участь у протиукраїнському виступі. З цього приводу Кримський заявив, що сам Грушевський за кордон писав про те, що говориться на Спільному зібранні. Обидві заяви я запишу до протокола, хоч останнє, певне, Грушевському і не сподобається.

8 квітня. Одіслав листа В.Дорошенкові: чотирі дні писав його, насилу скінчив. І не багато, а все щось перебивало. Послав також

* **Право на** існування (франц.).

поздоровлення Вол.Левицькому, математикові, з 30-річним ювілеєм.

Стрівся з П.К.Саксаганським. Питаю: «Чому не граєте Гната Голого (в «Саві Чалому»)? – «Та важка роля, – одказує, – треба напружувати голос, хвилюватись... Нехай молодші це роблять. Он Микола (Садовський) – молодий чоловік ще, ухажер, то він може такі ролі грати, а я вже по-стариковськи». Виходить, що я вгадав, бо саме так і поясняв той прикрий факт, що вже не побачимо Голого-Саксаганського. Але як це характерно для обох артистів: один горить, кипить, палить свою свічку з обох кінців; другий – усе робить з розмислом, обмірковано, «по-стариковськи». Брати, а вдачі неоднакової.

9 квітня. Один харківець розповідав про останні арешти. Чоловік з 50 сидить, переважно кооператорів. Інкриміновано їм дві справи. Одна – існування таємної кооперативної наради, що керовувала кооперацію проти радянської лінії. Друга, гірша, заснування організації під назвою «МУС» – Мужицький Український Союз, щоб на виборах до рад по селах проводити свідомих селян. Це влада витолковує як змову проти радянського режиму, і хоче новий процес інсценувати. Власне – і тут важко витворити злочинство, бо скоро існують вибори, то логічно треба допустити і право людности справді вибирати, а не оклика-ти, кого надиктовано. Але логіка давно вже одбігла од нашого життя, і може незабаром справді розпочнеться одна з безглуздих справ: про нелегальну організацію для легальної мети. Викрито цю організацію випадково, і, здається, ГПУ найбільш сердито, що воно досить довго не відало про її існування. Звичайно, «винних» засудять і будуть разом з тим вихваляти радянське правосуддя та безсторонність. Ох, яка це знайома картина, – знайома з вікового досвіду, однаково і за цареславного, й за комуністичного ладу!

10 квітня. Б'ють наших. Б'ють на сході, б'ють на заході, б'ють у Пекіні, б'ють у Гамбурзі: звичайний спосіб розмови з людьми, яких не поважають. Китайські події особливо грізні й симптоматичні, і коли по правді казати, відповіддю на них могла б бути тільки війна. Але... у нас не дуже навіть обурюються ними, – так,

більше pro forma*. Чи вже звикли, що їх б'ють, чи справді в таке там, у Китаї, влізли, що вже й обурюватись ніяк.

11 квітня. Написав Петрові та Айзенштокові.

13 квітня. Написав Дроздову та Сиповському В.В. Принесли мені справлений перший том Грінченкового Словника (нове видання). Імпозантна, як на теперішні часи, книга. І надрукована з дивовижним, знов же як на теперішній час, поспіхом: мало не за один місяць! Шкода тільки, що, здається, не скрізь повставлювано ті додатки, що я поробив був подекуди, коректуючи. Тепер черга за II томом, а разом і за моєю статтею, що при тому томі має бути.

14 квітня. Перечитав Конiського «Семен Жук і його родичі». Хочеться мені в передмові до видання Конiського сказати скілька теплих слів на адресу Дорошкевича, що незаслужено збештав Конiського і тим дав підпору цензорові. Роман – наївний і нехудожній, але не містить у собі й тіні того гріха, що йому підсовує Дорошкевич, себто консерватизму та зненависти до соціялізму. Але от що цікаво: читаючи такі давні твори навіть добрих майстрів мови, наочне бачиш, як поступ у мові величезний ми зробили. Навіть Конiський часто бував у ті давні часи безпорадний перед такими виразами, якими тепер останній газетяр без жадного напруження орудує. Колись давно я «Семена Жука» читав, але основно забув його і тепер з цікавістю поновив у пам'яті, як матеріял давнього-давнього часу.

16 квітня. Вернувся з Харкова Кримський. Найголовніша новина, що Академія таки, здається, одержить новий будинок (на розі Фундуклеєвської і Володимирської): ніби таки серйозно захожуються його добудовувати. Дехто з власть імущих має для того свої міркування і не сказав би я, щоб глибокі. Напр[иклад], Любченко просто сказав, що він би хотів, щоб Академія його портрета за це в себе поставила... Воно, звісно, можна поставити, та можна потім і викинути цього вельми підозрілого мецената. Поза цим мало інтересного. Про мене балачки в Харкові ті ж

* Заради форми (латин.).

самі: «мовчить». Навіть Кримському шкодить моя «мовчазність»: Кримський, кажуть, дуже собі шкодить приятелюванням з Є[фремо]вим. Його за це між іншим не «обрали» знов до ВУЦВКа. Істинно дубові голови!

18 квітня. Вперше після довгої паузи виставлено «Саву Чалого». На жаль, замість Гната Голого було порожнє місце, замість Качинської так само. Але все ж зворушила мене ця вистава, нагадавши той чудовий ансамбль, з яким колись ця п'єса йшла, і той настрій, з яким ми її слухали. Був тоді з нами Вітер-Доманицький, Шпонц-Матушевський, Лотоцькі... «Одних уж нет, а те далече»... 27 років минуло. З виконавців один Сава той самий. Нема Івана Карповича, спершу Потоцького, потім Шмигельського, – обидві ролі грав він так, як я вже потім нікого не бачив подібного. Сьогодні Потоцького грав Саксаганський – прекрасно, тонко, з цікавими деталями, але все ж я волів би бачити, чого вже не побачу – Івана Карповича. Дивний був артист: що далі од його відходиш, то більш почуваєш, що його нема. Садовський – той самий прекрасний Сава, тільки що голос іноді зраджує артиста, показуючи, що йому вже за 7-ий десяток переступило. Публіка реагувала на п'єсу як на сучасну, заміняючи шляхту комуною, гайдамаків – партизанами. І справді, аж дивно, як історія часом копіює давно минулі події і як мало вчаться з неї люде, – найбільш ті, кому варто було б хоч трохи повчитися.

19 квітня. Скінчив редактування й виправлення перекладів Короленка для популярного видання. Поробив чимало виправок, – найбільше, щоб спростити переклад. Тепер черга на статтю. Мушу гнати, бо вже всі терміни минули.

20 квітня. Пишу статтю про Короленка. Ще не знаю, що з неї вийде. Найгірше, що так мушу з нею поспішатися, наче на пожежі.

Написав до Держ[авного] видавництва листа з приводу редактування нового видання Тесленка та дальших томів Коцюбинського.

21 квітня. Засідання Відділу. Зачитав протокол з протестом Грушевського проти моєї «некоректности» та мої з того приводу

пояснення. Не сподобалось І він почав белькотати щось невиразне, з чого виходило, що мені начебто не вільно містити своє пояснення. Я одповів, що записав до протоколу тільки те, що говорили я та Кримський на попередньому засіданні. Він пробував спиритися, що ми того не говорили, і спитався перевести змагання на інші рельси – ніби б то я взагалі записую до протоколів те, чого не бувало, і не записую того, що бувало на засіданні. Я одказав, що протоколи кожного разу перечитуються в засіданні і членам Відділу вільно робити свої поправки; що таких поправок ніколи не роблено, а якщо він думає інакше, то тут же на Відділі перед усіма прошу його назвати факти. Фактів старий брехун, звісно, не подав і умовк, бурмочучи, що він і проти цього протокола подасть «окрему гадку». Інтриган, певне, думав, що підловив мене, і що я смиренно вислухаю його нотацій; забув у своїй наївності тільки те, що тут же нагадав Кримський арабським прислів'ям: «хто має хатку з скла, тому не треба гратись камінцями». Не знаю, що він там може, яку нову кляузу, написати в своїй «окремій гадці», але я буду проти прилучення тієї гадки до протоколу, поки він не підпише цього протоколу. Грушевський взагалі силкується кожного разу умкнути, не підписавши протоколу, а цього разу зробив це навіть демонстративно. Як тільки я попрохав членів Відділу підписати протокола, обоє Грушевських, мов на команду, підвелись і вийшли. Треба буде вже зробити край цій недостойній грі.

22 квітня. Скінчив статтю про Короленка. Деякі її частини, здається, вийшли непогано, хоча в цілому і за цим разом не пощастить мені обробити. Мушу здавати, навіть не перечитавши добре, не виждавши, поки зміг би її читати, як чуже. Вічно поспішатися доводиться і вічно все нашвидку робити.

23 квітня. Знов звичайна, щорічна мотанина перед святом (Великоднем). Цього року суботу зроблено днем неробочим. Зате з торгівлею почалось щось комедійне Спершу оповіщено в газеті, що торгувати можна Потім другого дня заборонено. А вчора дан дозвіл торгувати тільки тим крамницям, які за це спеціяльно заплатили. Звичайно заплатили всі, бо не торгувати в цей день було б дуже невигідно Отже, влада заробила... Але кожен платячи кляне і почуває в душі презирство до цих торгашів при власті,

що нічого твердого не мають і за гроші готові все продати, навіть свої принципи.

25 квітня (понеділок Великодній). Святки – за роботою. Написав статтю до харківського Шевченківського Збірника (про невідомі рядки Шевченка, з того рукопису, що придбав я у Ільїнського).

26 квітня. Стрийко задля свята викинув фігля. В суботу покусав якусь панночку, і сьогодні мусив я його повести на огляд до ветеринарної клініки і мусив також лишити його там. Сам мусив навіть всадити його в клітку. Уявляю, що собі думатиме бідний пес! Адже сам «бог» привів його в якесь чудне й зловороже місце і сам всадив у неволю... Певне, скучає й виє цілими днями... Найбільше мені жалко в таких оказіях дітей і звірів, що не розуміють, за що їх спіткало лихо, не вміють ні пояснити, ні відповідних висновків зробити. Доведеться бідному Стрийкові два тижні просидіти в клітці, якщо здоровий; а як недужий, то це веде до смерти. Жалко хорошого цього пса, що раз-у-раз стріває мене своїми веселими скоками та ласкавим поглядом розумних очей. Аж двір наче порожній без його.

27 квітня. Зі Львова прийшла телеграма: 25 квітня помер Черемшина. Нічого про його недугу не було чути, – мабуть, щось нагле спіткало цього інтересного письменника, що саме останнім часом знов почав був розгортатися. Косить кирпата!

Друга звістка – їде сюди Стефаник. І мені боязно за його: а що, як не знайде відповідного тону з нашими панами і понизить себе? Галичане взагалі у нас пописуються не дуже щасливо, але коли це робить який-небудь Студинський – байдуже, а Стефаника було б жалко.

28 квітня. З Праги звістка: 21 березня помер Вол[одимир] Коваль, цей джентльмен серед кооператорів.

В.В.Виноградов конає: вже не може їсти, – мабуть, рак захопив сферу вище понад шлунком.

Буває іноді з смертями: наче щось розв'яже якийсь вузол і посиплються людські жертви.

29 квітня. Написав Багалієві, О.Колессі, Д.Франкові (авторові книги «Людоедство» в Катеринославі), Платосі.

30 квітня. Розказують, що залізничим робітникам роздано машкари проти газів, з обов'язком раз-у-раз держати їх при собі. Що це за знак? Невже є якась небезпека газової атаки? Дуже приємна перспектива: бути задушеним, мов щур у своїй норі димом. Трудно повірити, щоб хто зважився отруїти газами 1/2 мільйонове місто, але... після всього, що ми бачили, ніщо вже здивувати не може, ні викликати сумніву.

Написав додаток до своєї статті про О.Я.Конiського – екскурс, спеціяльно присвячений Дорошкевичеві та його оцінці Конiського. Власне, зовсім не цікаво з цим шилихвостом полемізувати, але мені через його голову хочеться допекти цензорам, що його очима дивляться. Не знаю, чи мої хитрощі пройдуть. Можливо, що цензор догадається, що кота б'ють, щоб невістка собі цеє затямила.

1 травня (неділя). Цього року 1-травневе свято поширено і 2 травня – коштом [Вшестя]. Але вагалися, не помалу: чотири рази призначали свято і знов його одхиляли, нарешті таки зважились, – будемо святкувати. Така нерішучість і дрібниця, і сім п'ятниць на тижневі.

Цілісенький день за роботою: жену словники, обидва. Хочеться до літа підігнати роботу так, щоб хоч улітку від цього нудного сидіння над словниками спочити.

Вчора почав у «Пролет[арській] Правді» свої згадки про Петлюру Пінхус Красний, беззмінний міністр в жидівських справах при уряді УНР. Звичайно, Петлюра виходить злісним погромщиком... Падлюка! Чого ж ти мовчав, коли був в уряді? Правда, вже була тоді версія, що цей промітний бердичівець був просто за большевицького агента в українському уряді. Можливо. Але навіть цей агент, власне, нічого страшного фактично розповісти не може і його ієреміяди досить таки бліденькі вийшли.

2 травня. Дійсність постачає анекдоти, яких не видумаєш. Прибавили платню керівникам жидівських катедр, зрівняли їх з академіками. Приходить наш Галант, питає, що новенького. Дають йому цей папірець. Подивився, поцмакав. «Ну, а Грушевский

же где?» – питає. – «Нема Грушевського». – «Пускай винит себя, что не родился евреем!» – завважив Галант, сам єврей 96 проби.

3 травня. Помер Ів[ан] Балинський, досить відомий у київських педагогічних сферах історик. Менінгіт. Згорів за кілька днів. Ні до чого організм у теперішніх людей.

4 травня. Десятий том наших «Записок» цензура знов затримала. І тримає вже цілий місяць. Казав Кримському, що нам треба триматись тактики не оборончої, а самим нападати. Адже повинен бути термін, протягом якого або конфісковують книжку, або можна її випустити, то ж держати можна і цілий рік: охоти в них вистарчить. На жаль, він не згоджується почати справу і фактично академічна безцензурність хутко зведеться до нуля. Не знаю, що за причина нової причіпки – мабуть, імення Могилянського та Д.Дорошенка, бо в змісті нічого ж у книжці немає, до чого б можна було причепитись. Колись, 1905 р. цензор-хабарник Сидоров пророкував мені: «будет время, когда вы еще пожалеете за цензурою». Пророкування справдилося, хоча і в другий бік. Справді, навіть за Сидоровим можна тепер пожалкувати.

5 травня. На сьогоднішньому засіданні Відділу Грушевський таки подав свою «окрему» думку проти попереднього протокола, а в ній написав такі обвинувачення проти мене як проти секретаря: 1) що я в протоколі міняю порядок питаннів проти того, як було в дійсності (його попередній протест зачитано на початку засідання, а в протоколі поміщено в середині); і 2) що я звичайно не означаю ініціяторів справ, а його тільки самого означив. Друга брехня, бо ініціяторів конче і завжди означувано, а щодо першого, то це свідчить тільки, що взагалі не було чого йому писати, то, мовляв, і те здасться. Так, власне, й зрозуміли всі на Відділі нову кляузу Грушевського, навіть його сторонник Тимченко. Мусив знов дати належну відправку мізерному кляузникові.

Написав листа до акад. В.Бузескула.

6 травня. Переглядали в комісії новий статут Академії, що привіз з Харкова Кримський. Дещо в йому змінили проти офіційної редакції. Найголовніша зміна – це мотивоване

обстоювання трьох теперішніх Відділів, замість проектованих у проекті двох.

7 травня. Спробував пити йод – кашляю, чхаю, голова болить, спати не можу, розпухла шия. Кинув – ну його. Видимо, нема мені порятунку від склероза та інших набутків віку...

Несподівано одержав запросини на вечерю до німецького консула, з дописко́ю, що мають бути якісь члени «окрвиконкому». Не пішов. Одне, що почуваю себе негаразд, а друге – що я їм за компанія?

8 травня. Наснився мені Славко Прокопович. Ніби приїхав нелегально, щоб порозумітися, і ми довго один одного інформували – я його про тутешні справи, а він про закордонні. Сон був такий виразний, наче дійсність, а це у мене надзвичайно рідко буває. Прокинувшись, я так живо почував присутність Славка, неначе справді допіру бачив його перед собою. Хтозна, чи побачимось.

Забрав Стрийка з клініки. Аж ошалів добрий пес, побачивши мене та мій голос зачувши: скакав, вищав, плакав, лизав, крутився, гавкав, – мало-мало не говорив. Усю дорогу нервувався, особливо, як почали наближатися додому – очевидно, пізнавав. Дома так само вітав кожного з домашніх, вибігав і винюхав увесь двір. Цілий день потім почував себе іменинником.

9 травня. Дочитав прислані мені з Харкова недруковані твори Тесленка – дві драми, кілька оповіданнів та віршів (по-російському). Коли б небіжчик був приніс мені їх, а не свої українські оповідання, я б сказав, що це нездарь, графоман, без жадного хисту людина. Це дитячі твори (з 1902 р.), і нічого, навіть у стилі, не нагадує в них пізнішого Тесленка. Тільки настрій, сумний і песимістичний, але виявлений у чужому Тесленкові одягу. Очевидно, писано те все під чужими, російськими, впливами, дещо під Гоголя. Цей майстер чисто народного оповідання, видко, не знайшов був тоді ще себе, і, мабуть, це сам розумів, бо з тими творами не потикався між люде. Одна комедія пізніша (з 1906 р.) стилем уже нагадує справжнього Тесленка, але зміст чужий йому (з життя міської буржуазії), побут невідомий і через те утрированний, постаті штучні, вигадані. Все те не варто друку, – так і одпи-

шу Державному видавництву, що купило ті рукописи від якогось Стодолі, що зробив собі з Тесленка предмет спекуляцій (він раніше пропонував був мені купити ці рукописи Тесленка).

До речі про Державне видавництво: недавно довідався, що редакцію творів Мирного, яка лежала, по умові з ним, на мені, воно, не запитавши мене, передало Марковському. З 1922 р. товчу їм про видання Мирного, умовляю, домагаюся, стріваю самі обіцянки, одкладаю через них писання своєї книги про Мирного – і раптом такий кінець. Чорт їх розбере, чи вони мишигинуваті, чи жуліки! От і май з ними діло!

10 травня. Одержав з Харкова, з Комісії преміювання два рукописи на рецензію – з тим, щоб рецензії були вже в Харкові 15 травня! Ці рукописи, я знаю, лежать у них більш року... От іще установа – чиста пара Державному видавництву! Ну їх к чорту, не хочу мати з ними жадного діла, ні як автор, ні як рецензент. Моя книжка (про Левицького), послана рік тому, так само досі не рецензована. Годі, більш не посилатиму нічого.

Написав листа до Державного видавництва (про Тесленка та про Мирного), до Комісії преміювання (одмовляюсь рецензувати), А.Любченкові (про Тесленка), В.Перетцові, І.Зубковському (Миргород), В.Дорошенкові (Львів), акад. К.Харламповичеві.

11 травня. Сижу і зубами цокаю: сьогодні йшов сніг. А вчора ввечері в сусідньому садку так бадьоро вищебетував соловейко. Сади саме цвітуть – що з них вийде?

12 травня. Написав до П.Потоцького (Петербург), Ів. Авраменка (Полтава).

14 травня. Нова історія. Півтора місяця тому закінчено X том наших «Записок». Цензура («окрліт») взяла її читати. Читала, читала.., а книжка лежить, а випускати не можна... Бо теперішні «закони» чи звичаєве радянське право не знає певних строків, протягом яких книжка без попередньої цензури або має бути сконфіскована, або можна її випустити. Отож цензура собі читає. Може б «читала» ще півтора року, якби не рознеслась чутка, що книжку таки дозволено, і експедитор не почав її був розсилати. Дізналась цензура і підняла історію: як, книжка ще не випущена

формально, а її вже розсилають! Хоча й нічого в ній нема, за що б можна її заборонити, але ж порушення формальностей. Почалося слідство. До Академії приходять з ДПУ всякі агенти і чинять допити. Обвинувачення будується приблизно так: випуск книги, в якій нема нічого шкідливого.

Це не жарт, а радянська дійсність, що шукає собі якоїсь зачіпки. Приводом до затримки були прізвища – самі прізвища, бо в статтях, знов кажу, нема до чого причепитися – все того самого М.Могилянського та ще Д.Дорошенка. Могилянському «заборонено» друкуватись, а Академія його друкує! Дорошенко емігрант, а Академія його друкує! От до чого доводить «безцензурність»! Такі висновки роблять радянські законники, яким більмом, сіллю в оці сидить навіть наша проблематична «безцензурність». В офіціяльних кругах говорять навіть про «такт», який нібито вимагає, щоб Академія вгадувала бажання уряду, а вона не тільки не вгадує, а навіть з висловленими бажаннями (про Могилянського!) не хоче рахуватись і вимагає «закону». Справді, це злочинство там, де закон – усяка забаганка, яка стрельне комусь там нагорі в голову. Цензура так розхрабрилася, що навіть робить оцінку академічних виданнів по суті (це Бабицький!). ДПУ говорить, що Академія не виправдала довір'я... Одно слово, історія в повному розпалі.

І найгірше – що з цими дурнями й говорити шкода заходу: не зрозуміють, як було, напр[иклад], в справі з пересилкою книжок до Берліну. Всюди їм увижається замах на їхній маєстат і найпростіші справи силкуються так заплутати, що вже дійсне лишається тільки плюнути й замовкнути. Говорити з цими панами доводиться тепер Кримському, і навіть він, що силкувався потрапляти, не може знайти спільної мови й дійти до порозуміння. Слухаючи оповіданнів його, згадую стару колишню царську цензуру і кожного разу мушу констатувати: то була дурна установа, але теперішня в десятки разів і ту своєю дурістю, нахабством, настирливістю, пронирством, тупістю перевершила. Що ж – у всякій справі треба прогресувати. І ми прогресуємо. І допрогресуємось, звісно, до певного кінця. Бо ж однакові причини і до наслідків однакових доводять. І тільки цензори та чиновники цього можуть не бачити.

Це, правда, не зменшує тієї огиди й того болю, тієї образи, що повстають, коли бачиш думку людську відданою на поталу Ба-

бицьким. Туди знов пішла, напр[иклад], моя стаття про Конись-кого, з додатком-екскурсом про Дорошкевича; звичайно, вона не пройде. І як подумаєш, що якийсь півголовок буде її читати й критикувати, сам нічогісенько не тямлячи, то шкода робиться, що й писав її. Мабуть, на старість доведеться перейти на становище читача, і просто кинути писати, щоб не витрачати даремне часу на сизифову роботу. Навіть за кордоном друкуватися, як ми робили в найлютіші часи царського гніту, тепер неможливо: і ніде, та й туди має претензію сягати довга цензурська рука.

Я знаю – це тимчасове. Я знаю – це згине, як віск на огні... Але досада, біль, образа за слово людське, що знов опинилося в лещатах мертвої руки, стискують серце. І жаль бере на дурну людськість, що не може собі витворити бодай абияких умов для справді людського існування, вічно кориться сліпій силі дурости, жорстокости, гніту.

15 травня. Написав до В.Степаненка, В.Корольова (Прага), Ю.Філя (Кам'янець).

16 травня. Одержав листа з Колодистого. Колодяне, ученики Василя Доманицького – в кооперації й політиці та громадському житті—захожуються святкувати 25-ліття своїх кооперативних установ, що їх заснував Василь. З цієї нагоди хочуть згадати пам'ять і свого культурного батька, заснувавши в його хаті музей. Прохають поради й допомоги... Отже, зерно, що сіяв небіжчик, не пропало. Як ученики Б.Д.Грінченка часто пишуть тепер до Марії Миколаївни і сповіщають, що роблять во ім'я його, так робиться те ж саме і во ім'я Доманицького. Те ж саме чув я і про Криве, де працював небіжчик О.Юркевич. Один з небагатьох відрадних фактів у нашому тьмяному, подлому рабському часі. Я пам'ятаю, як захоплювавсь Василь кооперацією в Колодистому, як він писав у листах до нас, киян, про цю роботу з захватом. І може тепер його музей у Колодистому хоч почасти справлятиме ту роботу ствердженням, що робив він за життя, і його ім'я буде гаслом до справді людських стосунків серед озвірілої й здичавілої сучасности.

17 травня. Вчора й сьогодні писав доповідь про Максимовича з приводу 100-ліття од виходу першого збірника його пісень.

Доповідь для Етнографічної комісії – сусідська послуга.

Одписав колодянам, – звісно, що з дорогою душею допоможу, чим треба, щоб ушанувати пам'ять і для мене незабутнього Василя. Написав ще до Дорошевського (Чернігів), Стодолі (Лохвиця), І.Степаненка (Катеринослав).

18 травня. Вчора далеко запівніч засидівсь у мене А.Ю.Кримський, оповідаючи з огидою про свої розмови з ГПУ з приводу академічних справ. І на мене нагнав таку огиду, що я довго й очей стулити не міг. Гидота, тупість і дурість несказанні. Знов на всі лади перевертали панове з ГПУ моє ім'я, виставляючи за причину своїх підозреннів на Академію. Злобні дурні, що не можуть простити мені, що не гну шиї перед ними. І такою безнадійністю знов огорнуло мене від цього оповідання. Адже ці люде, що буквально правої од лівої руки одрізнити не можуть, пнуться керувати всім життям величезної країни. І сіють саму подлість, саму деморалізацію, саму розпусту. Навіть найпростіших речей не можуть зрозуміти ці головотяпи і ладні з кожної справи, якої і збагнути не годні, робити історії. Нагадали Кримському справу Могилянського, справу Дорошенка – знов з тією самою тупістю й претензійністю. Безнадійні головотяпи.

Після розмови з Кримським десятий том наших «Записок» («безцензурне» видання!) таки випустили, задержавши на 1 1/2 місяці. За що ж задержали були? – За самі ймення Могилянського та Дорошенка...

19 травня. Ходить по місту оповідання в сучасному стилі. Ніби на надгробкові Івана Кронштадтського раптом з'явився напис: «Весна холодна, літо криваве, осінь весела». Народу почала збиратись сила. Поставили, звісно, сторожу, почали розганяти натовп. Напис зник. Одійшла сторожа – знов те саме: «Весна холодна, літо криваве, осінь весела».. Так поясняє обиватель справді надзвичайно холодну весну, творячи й тут принадні легенди на погибель зненавидженому комунізмові.

Написав до Литвинової (онука Ускових) про матеріяли з перебування Шевченка в Новопетровському; до С.Пилипенка (з приводу видання Тесленкових творів).

20 травня. Одержав повістку на пленум Правописної комісії в

Харкові, на 25 травня. Не маю жадної охоти знов загубити два тижні на безконечну дурницю. Треба б усі попередні заходи перекреслити і почати наново, тоді б може й дійшли б до якогось пуття, – звісно, якби правопис обробляло 2-3 чоловіка. А так – знов тільки безконечні розмови і дурні постанови. Певне, не поїду.

Забув згадати про вчорашнє засідання Відділу. Несподівано прибув Студинський. Сидів увесь час мовчки. І він нічого, і йому нічого, – чисто як бувало з Ноздрьовим, коли половина бурців у його раптом рідшала... Грушевський подав «окрему гадку», що він зрікається «окремої гадки»... Я тільки руками розвів, такий фортель побачивши. Хоч морда, мовляв, у крові, але хай таки моє буде зверху. Цей чоловік гадає, що кругом його самі дурні, що й не розберуть його дурних забігів. Ну, що ж – хай!

23 травня. Заходив і таки довгенько сидів Кримський, бажаючи умовити мене, щоб я таки їхав до Харкова. Не умовив. Я стою на тому, що коли б я поїхав, то мусив би одразу поставити справу так: треба все, що досі зроблено, перехрестити і почати справу з правописом наново; розігнати всіх 70 полковників, доручити зробити 2-3 чоловікам протягом тижня і обсягом не більш, як на 20 сторінок. Тоді б у нас був правопис, а таким шляхом, як тепер, нічого опріч дурниць не буде. Така заява з будь-чийого боку може й мала б значення, а про мене скажуть, що я на злість або демонстрацію проти них роблю. Справа з так званою Дорошенківською бібліотекою досить мені показала, що з цими людьми ні діла робити не можна, ні навіть договоритися до чогось. То не хочу й мати з ними діла, а тому на правописну нараду не їду.

З цього приводу розповів Кримський, що був у його сьогодні представник од жидівської Катедри: жиди йдуть вже назад і згоджуються викинути Слуцького й інших невігласів, аби тільки Академія прийняла Катедру. Отож боротьба ніби кінчається, і кінчається на нашу руч. А була вона гостра: на нас усе натискали з Харкова, щоб Академія прийняла Катедру таку, як її зорганізовано не знати де – не то в Агітпропі, не то в ЦК Комуністичної партії, не то в Бюро національних меншостей: все, як бачимо, установи вельми авторитетні в наукових справах. За останнього перебування в Харкові Кримського між ним та Ряппом вийшла

навіть була гостра розмова. «Ну так как же Академия решила с еврейской кафедрой?» – питає Ряппо. «Такої, як вона тепер, Академія катедри не може прийняти до себе». – *Ряппо* (подумавши): «А если мы вам предпишем?» – *Кримський:* «Предписати ви все можете. Але жеребець, що йому предписав Калігула бути за сенатора, сенатором не зробився і сенат за його жереб'ячі вчинки не відповідав». Ряппо тільки позеленів на таку відповідь, а потім Кримському казано, що він насмерть образився. Але, видко, все ж наказав київським жидам, щоб вони йшли на поступки.

24 травня. Написав статтю – передмову про недруковані твори Тесленка. Ще не знаю, чи пущу її окремо, чи просто приточу до попередньої характеристики Тесленка («Страчене життя»). І так, і так можна.

25 травня. Замість Харківської наради, задумав я зробити подорож на пороги. Підганяю всяку роботу по Академії, щоб на тиждень-другий здиміти непомітно. Але от зіпсувалась погода – холодно, дощ. Не знаю, чи вийде що з мого заміру, бо мандрувати як тобі за шию ллється – втіхи небагато. Ну, та побачимо, як ще воно буде. Може за 2-3 дні випогодиться, і тоді таки майну.

26 травня. Говорили представники Академії з офіціяльними кругами в справі нового будинку для Академії. Власне, його треба не тільки добудувати, а й до певної міри реставрувати первісний план, що його не дала розгорнути війна; архітектор подав проект – надбудувати ще один поверх і закінчити будинок од Хрещатика, де мала бути церква і де будинок тепер просто механічно втято. Це й було темою розмови. Офіціяльні круги й ставляться офіціяльно: які є тепер стіни опорядити і так віддати Академії, через те наш проект не стріває спочуття. Мабуть, вони б і зовсім не поспішали, якби не трапилася була одна річ. В Паризькому «Тризубі» Прокопович надрукував статтю з приводу нового будинку для Академії, а в ній поставивсь дуже скептично до цього дару: дурять, ніякого будинку не дадуть, бо й завіщо б большевики мали б його будувати. Ця стаття для большевиків – немов остроги для коня. Говорять про неї з злістю, але, видимо, рахуються, щоб еміграція не підняла потім на сміх. Вже не вперше говорять «у сферах» про цю статтю; сьогодні знов згадав про неї

Любченко в розмові з представниками Академії. Виходить, що будинок таки, певне, буде, хоч добудують його абияк – аби з рук зіпхнути.

27 травня. Тричі радий, що не поїхав до Харкова. Там на правописній нараді вже ура кричать. В газеті сьогодні вичитав у промові Скрипника таке місце: «Кожна літера нашого альфабету, кожна форма граматики діставалися нам у попередній нашій історії шляхом великої політичної й класової (!) боротьби». А на це присутні галіціяне (спритні люде!) відповіли адресою Скрипникові за «славетну (!) оборону старих культурних набутків українського народу й їх майбутнього розквіту з боку голови конференції Миколи Олексієвича Скрипника». Що за дивне льокайство, – тим дивніше, що добровільне і може навіть некорисливе!

28 травня. Оповідав Іваниця, що був у Харкові на педагогічному з'їзді, ніби Ряппо признався, що мають поновити університети, – «правда, это будут не старые университеты, а совокупность исследовательских кафедр», – додав він. Оце «правда», здається все ж мені, тільки аби говорити, аби здавалося, що ми таки не піддаємось. А життя свого намагається. Пригадалася мені розмова, яку я мав р[оку] 1923-го з тим же таки Ряппом. Коли зайшла мова про систему освіти, я сказав, що час вертатися вже до університетської освіти. «Никогда этого не будет», – сердито одрізав він. – «Чому?» – кажу. – «Адже недавно одержала Академія прохання од Воронежського *університету*, щоб порекомендувати їм лектора української мови. То чому може бути університет у Воронежі, і не може в Києві або Харкові?» – «Они там, в РСФСР, безнадежно отсталые люди, – була відповідь. – Мы ушли вперед. Они должны равняться по нас, а не мы по них». – «А чи не здається вам, що якраз ми одстаємо від культури, замінивши вищий тип освіти на нижчий; що ми самі виводимо себе з строя, випускаючи недовчених людей, які не зможуть конкурувати з більше і краще освіченими?» – «Вот увидите, – одказав на це Ряппо, – что они пойдут за нами. Пора уже оставить эту буржуазную игру с университетским привилегированным просвещением». Хоч може це й гірко Ряппові, але, як бачимо, він, ухиляючись і огинаючись, годиться вже й на «университетское

привилегированное просвещение». Досвід – найкращий учитель і навіть тупих учнів б'є по голові так, що й вони врешті мусять розуміти його науку.

29 травня. Був на ювілейному святі 1-ої трудової школи, колись першої української гімназії ім.Шевченка. 10 років тому, в березні, тодішній виконавчий комітет київських громадських організацій доручив мені привітати од його імени першу на Україні українську школу в день її одкриття. Я прибув до будинку гімназії Жекуліної, і там на верхньому поверсі, десь у закутку, зібралась купка українців – педагогів, просто свідомих українців, і трохи дітей з притулків, сиріт та біженців. Привітавши ініціяторів, я тоді, пам'ятаю, пригадав зібраним євангельську метафору про горчишне дерево і побажав, і висловив тверду надію, що з «цього малого зерна, яке сіється сьогодні, виросте могутнє дерево української школи, що своїми вітами вкриє всю рідну землю». За 10 років справді виросло вже потужне дерево. Сьогоднішнє шкільне свято наочно показало, як ми виросли з цього боку. Але воно ж показало й те, що дерево нашої школи не росте нормально, а має багато покручених і покривлених гілок. Чимало вже офіціяльщини завелося, формалізму, показного того духу, що колись звався «патріотизмом», а тепер - «радянизацією». А вільна школа ще десь там спереду і боротьба за неї так само гостра справа, як і колись було.

Написав листи: В.Герасименкові, М.Левченкові (Харків), акад. Бузескулові, С.Пилипенкові (про видання А.Тесленка), І.Смоленському (Москва), Петрові.

Обмін нотами між англійським та російським урядами. Солоних компліментів з обох боків наговорено аж надто. Усіх цікавить питання – чи дійде справа до війни, чи тільки на комплімен-тарній частині й засохне.

30 травня. Проходив повз пам'ятник Марксові на Хрещатику: враження покинутого й забутого. Фігура облізла, постамент полупився й обвалюється. А пам'ятник стоїть навпроти виконкома і паркома і десятки комуністів щодня коло його проходять – і минають і не бачуть. Звичайно до непристойности. Взагалі Маркса в комуністичній державі забуто, і даремно він, відповідно до відомого радянського анекдота, ховає свій «Капітал» у кишені:

нікому той капітал тепер не потрібен. Захопились крамарством і здобувають капітал не «по Марксу». Вийшло діялектично – теж до непристойности. Не знаю, чи знайдеться між новітніми комуністами хоч один, для якого ім'я Маркса було б не просто ім'я почитуваного, а не читаного автора. Київський пам'ятник проти виконкому та паркому аж надто виразно про це нагадує, аж кричить своїм порепаним, облупленим виглядом.

31 травня. Який я радий, що не поїхав до Харкова! Сьогодні читаю, що правописна нарада «поражает Англію на карті указательним перстом». Не хотів би я бути серед новітніх Пальмерстонів! І хто б міг подумати, що навіть правописники запаляться таким «патріотизмом»! Та це теж звичайна у нас річ, – звичайна до непристойности. Була і єсть.

До мене втисся був репортер – «одержати інтерв'ю» з приводу Англії. Як звичайно, прогнав його. То дали вже були мені спокій з інтерв'ю, а це знов починають забігати. А в результаті ГПУ поставить обвинувачення: «мовчить».

1 червня. Чекав я трамвая, аж тут візник набився, щоб я їхав з ним. Поїхав. Дорогою він до мене: «Навмисне напросився з вами їхати. Бачу – не жид. Думаю – розпитаю», – і закидав мене питаннями, що буде, про війну, чи «швидко вони згинуть» і т.і. Аж дивна та злість, з якою цей селянин говорить про «робітницько-селянську владу». Мало що він дізнавсь од мене, зате я почув, що «за сім – ні, од сьогодні вже за шість день збереться конференція і побачите, скинуть їх. Нема сили терпіти. Коли б війна...» – «Так війна ж – страшенне лихо», – кажу. – «А хіба я не знаю. Я ж сім літ воював... знаю. А хіба ж то не лихо, що ми тепер терпимо?» – і знов розказував, та й розказував, аж поки й доїхали. Очевидно, розрив з Англією вже кружляє між народом і викликає легенди про якусь «конференцію», збуджує невиразні надії про якийсь кінець тощо. Назад їхав трамваєм. Проїздимо біля фармацевтичного технікуму. «Все студенти,– каже кондуктор. – А скажіть, чому то тільки жиди вчаться?». І знов та ж таки розмова про тяжке життя, про кінець, про сподівану війну. Не знаю, чи можна за таких настроїв воювати... Навоюєш, коли все аж кипить зненавистю.

3 червня. Їздили вчора гуртом у Дзвонкову. Пора б уже й зовсім туди виїхати. Розмови ті самі, що й у Києві: селяне розпитують про війну («чи буде?») і в один голос лають владу. Аж дивно, до якої міри влада зуміла мало не всю людність проти себе настреньчити. І головне в обивателя міркування зовсім не принципіяльні, а чисто практичні: він не проти комунізма навіть, а проти тієї незчисленної сарани, що обсіла наш доморослий комунізм і доїть його для себе і тільки для себе. Коли б записати ті факти, що тільки за один день почув я в Дзвонковій, багато б часу треба на те вжити. А всі зводяться до того, що самі селяне зрозуміли і побачили кричущу ріжницю між теорією і практикою большевизму, між обіцянками влади і вчинками її агентів, і починають це вже в вічі говорити їм. «Смілiємо потрохи, – казав мені один дядько, – мо' таки й зовсім наберемось духу і тоді своє слово скажемо». Чад минувся і тільки голова людям болить та каяття гризе сумління.

Написав до Левченка, до Наукового Товариства у Львові (подяка за грамоту) до секретаря Наук[ового] Т[оварист]ва В.Цегельського (з приводу справи з Студинським: треба її якось кінчати) та до С.Розлуцького (в тій самій справі).

4 червня. Знайшов у садку пляшку повну осельні. В нашому садку осельню обібрано ще з зими, а у сусідів жадного листочка на деревах не лишилося, – тепер вони і нас хочуть своїм добром по-сусідськи наділити. І праці не жалують навіть: назбирати і насовати повну пляшку – це ж не так і легко. Легше було б подушити. Якесь безпросвітнє дикунство навкруги, та й дикун, певне, ні один не зробить такої безпричинної і безглуздої капости.

5 червня. Повертались з Харкова наші правописники. Кожен, зустрічаючись зо мною, починає: «Які ви щасливі, що [не] поїхали на це радєніє». А я жартома відповідаю: «не щасливий, а розумний». Справді було щось ніби сущий бедлам. Зібралось з 60 невігласів і такого понаухвалювали, що зовсім заплутались і кінчили тим, що останній день усі свої постанови покасували. Тепер можна вже зробити підрахунок правописним заходам уряду. Три роки тому Академія прохала на упорядкування правопису 600 крб. з тим, що за 2-3 місяці буде скінчена робота.

Комісар освіти Шумський одповів: «багато, стільки не може-

мо дати». І заходився сам робити (буквально) правопис. І от маємо: минуло три роки, вбухано не менше як сто тисяч крб., потрачено місяці роботи десятків людей – і опинились ми далеко позаду навіть од того, як були: то хоч сякий-такий лад був, а тепер повна анархія в правопису і загальна безграмотність... Чудовий приклад «режиму економії»!

Неприємну звістку привіз Кримський: за тиждень-два має викликати Скрипник до Харкова Президію Академії на нараду з приводу нового статуту і взагалі стану Академії. Цим разом доведеться їхати, хоча пуття з того жадного не бачу. Скрипник у приватній розмові вимовився, що ніякого нового статуту не треба – і старий добрий... Теж економія: більш як три роки воловодимося, хвилюємося, змагаємося, виробляємо безконечні статути якраз з ініціятиви влади – на те тільки, щоб почути, що це ні до чого і нікому не потрібне! Нам справді непотрібне, і робилося тільки під настирливим тиском уряду, а його представник подарував нас нині ще однією ілюстрацією до «режиму економії». Боюсь я, якщо в Харкові вийде щось на зразок правописної наради в мініятюрі. Тим більше, що угодливі люде знайдуться, адже ж і Тутківський буде на нараді, цей льокай і дурень безпросвітній.

Помер лікар П.Д.Демуцький, славний, симпатичний дідусь і тямущий етнограф. Знав я його ще з бурсацьких часів. Правосудовичі, мої товариші, були родом з Охматова і багато розповідали про доктора Демуцького та його хор. Та й сам він з своїм хором не раз навідувався до Умані й співав під час традиційного «гуляния» в Софієвці на Петра й Павла. Революція вигнала цього народника з села і знищила не тільки його маєток, а й той селянський охматівський хор, що мав таку популярність. Небіжчик оселивсь у Києві, працював в Етнографічній комісії і бідував тяжко. Приємно було зустрічатися з цим говорливим хорошим дідусем. Прозвали його в дружній компанії «Центрослух», бо він завжди, зустрівшись з кимсь із знайомих, таємничо одводив набік і переказував якусь неймовірну чутку, якій сам проте по-дитячи вірив. Надзвичайно приємно було слухати, як він демонстрував свої записи пісень; навіть не дуже давно він обіцяв був зайти до мене: «Проспіваю і програю вам нові записи: таких ще ви не чули». Не довелося й почути...

А справа з статтею про О.Я.Конiського скінчилася несподіва-

но. Цензор, прочитавши додаток про Дорошкевича, дозволив! З мого боку був це збитошний учинок: б'ючи по Дорошкевичу, я бив головно по цензорові, що на підставі Дорошкевичевих дурниць забороняв статтю чи вимагав до неї Дорошкевичевого коментарія – не розбереш. І в результаті цим паличником задовольнився. Істинно: «не знаешь, где найдешь, где потеряешь».

6 червня. Такого ще засідання й у нас не бувало, як сьогоднішнє Спільне зібрання. Герой – той самий, Грушевський. На попередньому Спільному зібранні він прохав, щоб Академія клопоталась про надання їй будинку №35 по Володимирській вулиці, і виконуючи постанову, я й написав це клопотання для «установ Істор[ично]-філологічного відділу». Цього папірця передано було Тутківському, бо він саме мав бути на якомусь засіданні міської ради. Яке ж було моє здивування й обурення, коли я другого дня побачив той папір, підписаний Президентом і мною, виправлений рукою Грушевського: згадані слова вилучено і надписано: «для історичних установ». Та ж таки тенденція – відокремитися, до того ж у неввічливій і некоректній щодо Президії формі. Я конфіскував цей папір і звелів переписати його вдруге в первісній формі. Проте я не хотів починати справи і лиш приготувався на случай, коли б почав її сам Грушевський. І він мав лице почати. Зробивши свинство, ще й удав ображеного і сьогодні, коли я зачитав протокола, виступив з увагою, що постанову про клопотання «не так записано». Я різко пояснив, що клопотатись можна для юридичної установи, себто для цілої Академії або її Відділів, що історичні установи – цього, мабуть, не заперечуватиме і Грушевський – суть установи Істор[ично]-філологічного відділу, а тим часом хтось дозволив собі в офіційному папері робити виправки; я кваліфікував це як учинок некоректний і неприпущений. Не знаю, що відповів би мені Грушевський, коли б Президент Липський не сказав був: «Запишіть до протоколу, що тут було підроблено документа». Грушевський спалахнув і почав щось кричати до Президента. Тоді я попрохав слова вдруге і сказав, що некоректність автора виправки не рятує його й по суті питання, бо ж у нас є історичні установи, не належні Грушевському, – напр[иклад], Катедра Багалія, Історичний словник, моя Комісія громадських течій, але я певен, що ніхто з них не зазіхатиме на те, щоб міститися в тому будинкові, де хоче міст-

тись Грушевський. Хоча даремно він думає, що він той будинок знайшов, бо Академія про його клопоталася ще тоді, як Грушевського і в Києві не було. Попрохав слова Кримський «С[ергій] О[лександрович] може занадто м'яко вирішає це питання, бо ж на Відділі ми говорили, що треба буде перемістити в № 35 Тимченка, – адже не можна допустити, щоб людина в холодній і вогкій хаті...» – «Брешіть далі», – почулася репліка Грушевського. – «Що ви сказали?» – припиняючи мову, запитав його Кримський. – «Брешіть далі», – знов проказав Грушевський. – «А, так і запишу в протокол (записує) – «брешіть далі», а тепер я заявляю, що я не можу засідати з людьми, що не вміють поводитися пристойно». Голова закриває засідання, Грушевський гукає щось на адресу «високого зібрання», Липський і Кримський виходять із залі.

Тоді склалася приватна нарада. Після промови Тутківського, що обвинувачував тільки Липського, я вичитав усю правду Грушевському і за некоректність до Президії, і за грубість до Неодмінного секретаря, що не подав жадного приводу до образи. Бере слово Грушевський і починає довгу промову до «дорогих товаришів». Промова робила жалюгідне враження. Він признав некоректність, але виправдував себе тим, що у його нерви занадто натягнуті, і хоч він зажив перед засіданням валеріяни, але почувши репліку Липського, втратив рівновагу. А загальний тон і зміст промови нагадував Короленківську Настю з «Чумаків» з її: «господи, як я боюсь тієї сварки». Я знов нагадав, що даремне скидати всю вину на Липського, якого виразу я не поділяю, що образа Кримського не стоїть ні в якім зв'язку з словами Липського, і коли винен Липський, то ще більш винен Грушевський, що своє серце обернув проти людини, що його не чіпала. «Та й ви винні» – перебив мене Грушевський. «За свій учинок я беру відповідальність на себе і готов відповідати перед Спільним зібранням», – одказав я. Прирадили – прохати Липського і Кримського повернутись і поновити засідання. Кримський погодився під умовою, що Спільне зібрання на письмі висловить йому спочуття за «несправедливу образу». Вісімнадцять чоловік академіків підписало вираз спочуття, і засідання знов розпочалося. Липський узяв свої слова назад, за ним і Грушевський. І таким способом справу зліквідовано. Гадаю, що це матиме добрі наслідки хоч з того боку, що герой сьогоднішнього засідання

поводитиметься обережніше і не випинятиметься так із своєю особою. В усякім разі науку має він добру, і пам'яткового дістав також непогано.

Був при цьму і Студинський. Поводиться він тепер інакше, ніби восени: облесно, запобігаючи, – без мила в душу лізе. Видко той лист, що послав я до Наукового Товариства, не минув без сліду. Пробував навіть зо мною заговорювати, хоч я розмови і не підтримав. Не знаю, як він тепер витолкує собі силу Грушевського, побачивши, що величезна більшість Спільного зібрання проти його. А питання сили для цього щирого галіціянина, мабуть, поперед усього.

Одержав звістку, що помер В.І.Станиславський, великий приятель і знавець П.Мирного, хороша, чесна людина.

7 червня. Утопився Данило Щербаківський. Вчора увечері був на панахиді по Демуцькому, говорив де з ким з товаришів про справи, зробив розпорядки, а сьогодні ранком П.Курінний дістав од його листа, в якому він пише про свою смерть. Утопивсь уночі, близько мосту. Рибалки бачили, як він зайшов у воду, щось несучи перед себе (мабуть, прив'язав собі камінь, щоб не виплисти), потім дав нирка, ще раз виплив – і більш не показався. Тіла не знайшли.

Людина надзвичайно чесна, сильної вдачі – з тих, що не гнуться, тільки ламаються. І він зламався. Страшна, непоправна втрата.

8 червня. Зранку викликала мене сестра Щербаківського Євгенія Михайлівна. Буквально опукою б'ється, землю слізьми топить. Був тут і Курінний, і дав мені перечитати листа Данилового.

«Я втомився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі не можу. Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду, – отже, вона й досі не починається. Досвідчені інтригани нашого музею зуміють обробити ревізійну комісію так само, як обробили громадську опінію в справі виходу Онищука з Академії або обробили Семка в нашій справі. Семко не хтів навіть нас вислухати, а він входить до ревізійної комісії

Укрнауки. Отже, результат який – ще більше обплюють, зганять, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка – подлеца. Цього пережити я не можу».

Такий акт обвинувачення кинув Щербаківський з своєї дочасної могили. Кинув не тільки тим інтриганам, яких він тут згадує і які рік за роком пиляли його дерев'яною пилкою пліток, причіпок, інтриг, а і цілій совітській системі. Це та система, що вигнала Біляшівського з музею й посадила Винницького, нетямущого хлопчака, що всадила до другого музею християннішого комуніста Врону, що вигризла з Полтавського музею Рудинських та Мощенка. Комуніст з «нахилом до мистецтва» облюбує собі посаду і починає вигризати людину, що часто створила все діло. А потім розправляється з протестантами. Щербаківського, людину нервову, доведено до того, що він вже не стерпів. І невже оті душогуби моральні, що пхнули його в Дніпро, так і лишаться спокійно хліба-соли уживати над трупом? Невже все так заніміло й завмерло, що хоч словом не викажуть їм їх справжнє місце? Можливо. Бо гірших, підліших, більш повних приниження часів ще, мабуть, не бувало: чесні Щербаківські один по одному ламаються, а Онищуки з Винницькими та Вронами й Драгомановими – тріумфують. Певна річ, Немизида прийде, але чого вона так забарилася? Пора, пора вже, бо просто дихнути нічим серед підлоти розтлінного режиму.

10 червня. Слідом за убийством Войкова у Варшаві – замах у Петербурзі в клубі з убитими й пораненими, якась залізницька катастрофа, урядове повідомлення, що скидає всю вину на «коварную Англию» та помста в формі розстрілу 20-х чоловік «контрреволюціонерів». Типова картина боротьби в деспотичній країні: терор з одного боку, терор з другого боку, мізерні викручування офіційних кругів і помста, – те саме, що було в царській Росії, тільки, як звичайно, в формах значно гостріших. Уряд не хоче догадатися, що тільки однакові причини призводять і до наслідків однакових і силкується перекинути вину на когось третього. Мало того, вимагає, щоб засуджували морально його ворогів і вихваляли його за однаковісінькі вчинки. І цілі хмари хамів полинули на цей заклик: «мітинги» і «заяви протесту» лунають – ми знаємо – порожніми фанфарами.

Про один такий «мітинг протесту» оповідав мені учасник-

студент. Студенти пішли до помешкання польського консула в Києві; там була вже міліція і частини ДПУ. Демонстранти і міліція симулювали боротьбу: одні ніби нападали, другі ніби не пускали до консульства. Нарешті демонстрантам підшепнуто: «Годі, хлопці!» – і вони враз розбіглися.

В харківських газетах опубліковано протеста і догану Англії від учених такої світової слави, як неодмінний у таких справах О.Попов, Чепіга (під чужим іменем «професор»), Сулима, а також – на жаль – Багалія й інших боягузів. Вони мало, що сами плачуть перед властями, а закликають до того ж і Академію наук. Цей провокаційний учинок уже має наслідки: сьогодні до Кримського вже приходив якийсь суб'єкт із запитом – чи Академія приєднає свої підписи до харківських «ученых»...

Мабуть, чи не найрозумніше з усіх нас зробив Щербаківський, що одійшов од цих дурнів, падлюк, хамів та підлиз, плюнувши їм у вічі. Кращого вони не варті, та, мабуть, і виходу справді нема іншого серед бруду й підлоти наших днів.

11 червня. Знайшли тіло Щербаківського. Сьогодні поховали. Під звуки фанфар та фанфароватих теревенів. Спершу заклювати, загризти людину, а тоді спорудити їй пишний похорон – о, на це нас вистарчить!

З офіційною промовою виступив Л.Левицький, що від уряду обіцяв усе зробити, щоб розслідити історію, яка довела Щербаківського до смерти. Я вірю Левицькому: людина з його порядна. Але знаю, що коли якийсь «парком» з політичних міркувань звелить покрити найбільшого падлюку, то це буде зроблено. А далі: щоб запобігти утіканню від життя Щербаківських, треба в корені змінити всю систему урядування, а цього наївно було б і вимагати від теперішніх самодержавчиків. Буде все по-старому. І час од часу жертва подібна Щербаківському ударить по тім'ї оспале громадянство, розійдеться широкими кругами по стоячій воді і... все затихне. Іншого не буває в деспотіях, і Винницькі та Врони чудово це знають.

13 червня. Написав про Дніпрову Чайку невеличку замітку. Завтра засідання, присвячене її пам'яті. Буде замість вступу до доповідей-згадок.

14 червня. Обурений до краю розповідав Кримський про нову свою розмову в ГПУ. Викликали. Вимагають, щоб Академія приєдналася до протесту проти Англії харківських провокаторів. Була, звичайно, і про мене мова. Западний заявив, що він прийшле до мене свого помічника [Таке], ніби інтерв'юера: «наденет темные очки и пойдет; Є[фремо]в его не знает». Цинізм, що дорівнює хіба дурості цього суб'єкта.

15 червня. Минулої ночі по всьому місту арешти. Кажуть, кілька сот. Може черга на мене – перетерпіти цю «відповідь Чемберленові».

16 червня. Ніч минула гаразд, хоч я довго не спав, чекаючи «гостей». Кажуть, що арештовано 1000-1500 чоловік. Почалося ніби з жидів-валютчиків, далі захопило росіян – чорносотенців, далі церковників – і слов'янистів, і автокефалістів, а тоді вже йдуть одбіги на всі боки. Був трус у Л.Черняхівської, у В.Шемети, у Ю.Черкаського; заходили навіть до М.Грушевського, хоча трусу не робили. Арештовано М.Чехівського, Вовкушівського, Романовського В., В.Базилевича. В зв'язку з новою хвилею репресій по місту кружляють усякі чутки. Говорять, напр[иклад], що в Житомирі спалено будинок окрвиконкому та ГПУ, а коли почали гасити, то перестали працювати електрична станція та водогон. У Кременчуці ніби спалено махорочні фабрики та зроблено величезний вибух складів з порохом. Кажуть, що хвиля арештів пройшла по всій правобережній Україні, не минаючи навіть таких малих містечок, як які-небудь Ставища або Рокитна. Ходять поголоски навіть, що відновляється ЧК – на боротьбу з «контрреволюцією».

Між 4 і 5 годинами помер В.В.Виноградов; конання було надзвичайно трудне, муки такі, що він не раз благав добити його. Знав я небіжчика з 1902 р. і багато разом пережилося і доброго, і лихого, лихого більше. Не раз він рятував мені життя як лікар, і не раз робив послуг, як приятель. Навідувавсь до мене в тюрьму 1906 р., з тюрми перевів до себе в клініку, де я й одсидів під вартою місяців зо два; нерідко в його я й переховувався за лютих часів 1919-1921 р р. «Калуцкій кацап», як сам себе звав, через першу дружину свою, глибоку українку, здружився і зійшовся з українцями і був своїм серед нас. Якось не можу уявити собі його неживим.

17 червня. Ще на волі. В тюрмі, кажуть, тіснота така, що люде задихаються й обмирають.

18 червня. Ховали Василя Васильовича. Ховали без того фарисейського «двоєвір'я», що вкорінилось останніми часами: дома правлять панахиди, а тоді приходять чужі люде і з прапорами та мідяними трубами, що ріжнять немилосердно, носять труну по вулицях. Небіжчик заповів, щоб його ховали по християнському обряду. Була думка компромісова: зробити «громадянську панахиду», а тоді однести до Софії; але Медичного інституту «ком'ячейка» заявила: або все, або нічого. Дістала – нічого. До Софії зійшлося сила народу, багато йшло аж до кладовища. Над могилою чимало промов. Напосілись і на мене і хоч як мені було тяжко говорити, а мусив. Моя промова була така:

«Тужити, голосити – як наші жінки по селах – хотілося б мені над цією труною. Ми всі, що довгі десятиліття мали щастя знатися близько з Тобою, ми, яких і з якими Ти ділив горе і радощі, яких цементував своєю особою – ми знаємо, яке велике, золоте серце кладемо нині в дубову труну. Коли ми думали про неминучий останній час, то гадали, що ти полегшиш нам останні години, ти закриєш нам очі. І ось ми ховаємо тебе. Смерть посиротила нас, близьких твоїх друзів.

Та і не тільки нас. Учора за панахидою, я бачив, прийшла проста жінка і на гору квіток поклала маленький убогий букетик. Сьогодні коло лікарні ми чули, що за п'ять років у тій лікарні пройшло через Твої руки 200000 чоловік хворих, – а скільки ж їх пройшло за десятиліття твоєї діяльности і по всіх місцях, де Ти працював! І кожному з них Ти вколупнув крихту свого золотого серця, кожне понесло від Тебе частку твоєї любивої уваги. Смерть посиротила й їх.

І ще одне хочу згадати. Прийшов Ти до нас здалеку, з чужої чужини, але ти ніколи не був чужим між нами. Якось зразу вхопив Ти ту нитку, що зв'язала Тебе з Україною, з українським народом. Пам'ятаю нашу першу зустріч і нашу розмову про Шевченка, Франка; пам'ятаю і багато інших моментів, коли Твоє серце билося в унісон з серцями родимих українців. Смерть посиротила й Україну, якій ти віддав свої сили, свій розум, своє золоте серце.

Спочивай же довіку, хороший, незабутній друже! Хай же

пером тобі буде земля, яку ти зріднив з собою, своїм чистим, братерським серцем і великою любов'ю».

19 червня. Чув цікаве оповідання про Г.Одинця, селянина, колись популярного в українських київських кругах, тепер комуніста. На якомусь зібранні він насмілився говорити проти колонізаційної щодо України політики Москви. На його нагримали, збештали. Потім послали до Москви і там затримали. Заслання, хоч може й почесне. Можна тільки радіти за його, що таку собі вдяку дістав за щиру службу комуністам. «Служи Москві, Іване, а вона ж його і гане».

20 червня. Почав статтю-передмову до II тому Грінченкового Словника. Хочу дати картину його праці і тих обставин, за яких вона провадилася. Думав був написати її ще на тім тижні, але події перебили.

22 червня. Чудний папір од Укрнауки з приводу академічної Педагогічної комісії. Зміст її зводиться до того, що в Комісії праця йде добре, але як по установах (аналогічних) Укрнауки ніякої праці нема, то не смійте ж і ви працювати. Мудрість, що їй сам Соломон позаздрив би! А разом і цинізм необмежений. Педагогічна комісія з кількома робітниками розгорнула замітну роботу, а в казенних установах сотні людей одбирають акуратно платню за те, що нічого не роблять. Так щоб ота робота їхній нероботі не заважала – заборонити її і край. Геніяльна постановка справи навіть для наших взагалі геніяльних у головотяпстві правителів.

23 червня. Закінчив статтю про Грінченка і заніс її до Марії Миколаївни, щоб поробила свої уваги й додатки. Увечері вона повідомила, щоб я прийшов: прочитала і хоче перебалакати. Уваг майже ніяких, окрім дрібниць. Стаття їй сподобалась. Тепер це треба перечитати, виправити та й здавати до друку. Думаю, що декому вона буде не до смаку, бо довелося торкнутися тих претендентів на словарні лаври коштом Грінченка, що останніми часами плодяться, мов гриби в дощ.

26 червня. Доводиться писати Щоденника з великою

обережністю, власне, переховувати його. Не щодня можна видобувати з схованки.

По місту мов у дзвони дзвонять – про промову Троцького з приводу війни, надруковану (власне, шматочок тільки) в урядовому повідомленні з приводу виступів опозиції. Витолковують цю промову як протест проти большевицьких воєнних алярмів. Справді, одкликатися в цій справі до кожного робітника, кожного наймита і жадати їхньої оцінки – це значить здіймати страшне для уряду питання. А все ж урядова фракція не сміє чіпнути Троцького: видко, опозиція дужча, ніж її казенні пера силкуються показати. Інакше ледве чи панькалися б з нею так, як панькаються тепер, умовляючи – не робіть того, будьте цяцею, поводьтеся гаразденько. Лагідність це зовсім незвичайна у наших лицарів скорої розправи з інакомислящими.

27 червня. Укрнаука знов виткнулась. В Академії одержано від неї папера з мало не доганою за уваги на новий статут: як сміла Академія обертатись до Раднаркому, як могла «змінити» своє попереднє нібито прихильне відношення до цього творива Яворського і К°. Якесь дрібне жульництво з нашим статутом виходить там, у Харкові. Адже почали з того, що сфальшували буквально думку Академії, сховавши наш справжній проект статуту і підсунувши замість його інший, невідомо від кого присланий (хоч ми знаємо, що авторами його були Грушевський з Тутківським). Потім на обміркування до пленуму Укрнауки запрошували лиш 4-5 академіків, які не були однієї думки, обіцяли прислати останню редакцію на обміркування до Академії – і не прислали, гнали з ним, наче й їх хто в шию гнав, заплутались остаточно і тепер роблять вигляд, ніби дивуються, коли усі академіки (опріче двох пойменованих) рішуче висловились проти скасування III Відділу. Взагалі в Харкові, може од спеки, зовсім подуріли. Цими днями, напр[иклад], прислано папера, яким забороняється нашій Педагогічній комісії провадити інформаційно-консультаційну роботу. Мотивування трохи не буквально таке: ви працюєте, ми не працюємо – так не працюйте ж і ви. Цинізм несказанний. Не можуть дати собі з Академією ради і починають цілком непристойні виверти. Чіплялись, чому Академія не послала на затвердження академіків, а коли їх ткнули носом у їхнє ж затвердження, заходять з іншого кінця. Сьо-

годні на Спільному зібранні я стояв за те, щоб відповісти різко. Не знаю, чи зважиться Кримський.

Написав до Сиповського, Смоленського, Дорошевського.

29 червня. Заходила сестра небіжчика Щербаківського. Достойна компанія Онищук-Винницький, загризли Щербаківського, тепер у своїх поясненнях намагаються виставити його за божевільного. Просила вона написати свою про це думку, спираючись на довголітню знайомість з небіжчиком. Написав у формі листа до неї. Невже ж ті падлюки і злочинці таки викрутяться? Невже використають те, що нема справжньої громадської думки, яка натаврувала б їх ганьбою незмиваною?

30 червня. Приходив інтерв'юер – питався, як я думаю, з приводу листування англійських комуністів з Риковим. Своїм звичаєм я інтерв'юера прогнав, а листування розшукав і перечитав. Листування цікаве. Англійці просто говорять: ваші безсудні розстріли нас обурюють, припиніть репресії. А Риков викручується, бреше, вигинається на всі боки і хоче довести, що інакше їм не можна. Не розумію тільки, чого наші хами знов збираються протестувати? Адже це «дружнє» листува ня, а не втручання чужого уряду.

Понаписував листи до Ол. Волошина, Гудзія (Москва), Дорошевського, Дроздова (Черн[ігівський] музей), Литвинової (внучки Усковых), Оренштайна Я., Вол. Дорошенка, С.Дністрянського, С.В.Тобілевич, М.Слабченка, Ів. М.Гревся. Ціла грамотка вийшла. Зате трохи з погляду листовних залеглостей ніби «обробився». Тепер, як покінчив начальнішу роботу, треба на всі листи поодписувати.

Розповідав Семковський усякі харківські новини. Звичайні інтриги, плітки, самоїдства, дурість, заздрість. Коли Семковський комусь з власть імущих сказав, що шкода, мовляв, що в Академії незлагода, той цинічно відповів – «то й добре, бо через це ми дізнаємось дещо таке з внутрішнього життя Академії, про віщо б не знали». Скрипник хвалився, що пошле в Академію на вибори з 30-ро своїх чиновників, користуючись з тог пункту статута, де сказано, що в Спільному зібранні беруть участь представники від Наркомоса, «але не сказано скільки». Думаю, що хіба може Тутківський вибирав би за таких умов, нав'т

Грушевський, на задні колеса оглядаючись, на таку комбінацію, мабуть, не піде. А то ще Укрнаука збирається на спеціяльне засідання, щоб якось виплутатися з дурної історії, в яку попала, вимагаючи затвердження вже затверджених академіків. Думали-думали і надумалися: «академіки затверджені de facto, a de jure – ні»*. Що це може означати і який Соломон підказав їм таке мудре слово – хто це може розібрати! І ці Соломони мають претензії керувати наукою! І такими способами і аргументами думають вони воювати з Академією! Ну,побачимо, що з того вийде. Бо все ж Тутківський у нас тільки один, і навіть його нечисленних прихильників занудить од такої логіки.

1 липня (п'ятниця). Починаю вже почувати, що в мене є серце. Видимо, перетомився. Пора вже до Дзвінкової. Сьогодні посилаємо речі, а на тім тижні може й самі виберемось. Думалося цього року раніше вибратися, а навсправжки – коли б не пізніше од торішнього.

2 липня. Написав до Є.Дорошевського (відповідь на присилку матеріялів Шишацького-Ілліча), Перетца та М.Кулябки-Корецького (з приводу листування Ол[ександра] Русова).

3 липня. День перебув на воді. Їздили чималою компанією в Кончу-Заспу (цікава назва!) – заповідник, який пропонують тепер узяти Академії. Це верстов за 20 вниз по Дніпру, за Китаєвом. Невважаючи на деякі подорожні пригоди, вернувсь я додому хоч і пізно вночі, але бадьорий та обвіяний свіжим повітрям. Як мало ми знаємо навіть найближчі околиці, і які вони цікаві й гарні! А ми, як кроти, сидимо по своїх кабінетах та за роботою й носа не маємо часу з них виткнути. Один такий день більше дає в голову і в серце, ніж десятки нікчемних паперів. Так мені запахло степом, сіножатями, лісом, що жду – не дождуся переїзду до Звонкової (чи по-правописному – Дзвінкової, люде ж на місці вимовляють: Звонкова).

Чув цікавий вираз. На інтелігентському зібранні комуніст мав промову про всякі лозунги. Торкнувся і волі слова. «Вы получили свободу слова – ну, и молчите: чего же вам еще?!».

---

* Фактично та згідно з законом (латин.).

4 липня. Стрів по дорозі з тюрми клітку-автомобіля. Жандарми нас возили в клітках кіньми. Поліпшення техніки...

Написав до П.Богацького.

5 липня. «Методком» (щось на зразок колишнього Учебного комитета) знайшов «недоцільним» друкувати мою передмову до вибраних творів Короленка. А я вважаю за недоцільне друкувати їх без передмови: хто не зрозуміє передмови (популярної), той очевидно не зрозуміє й самих творів. Тут щось не те. Мабуть, їм просто моє ім'я не подобається. Коли б я був знав, що доведеться мати справу з цією установою, то не писав би й передмови і взагалі не зв'язувався б з нею. Напишу ДВУ, щоб повернули і самі переклади.

6 липня. Одержав од Гудзія Шевченкові листи до С.Аксакова, про які тільки чув, що вони не пропали. Саме здадуться до III тому. Написав Гудзієві нашвидку, бо їдемо в Звонкову.

13 липня. Перебув тиждень у Звонковій. Знов ліс та Ірпінь та ще книги. Купаюся, хожу по лісі та читаю, мов той п'яниця, що допався врешті до горілки. Читаю Мирного, бо думаю про його написати книжку цим літом. Читаю для розваги Д.Лондона. Читаю останні томи Історії літератури М.Грушевського. Претенціозна праця. Багато є цікавих думок, чимало й того, що вже всім відомо. Але все з міною, що от, мовляв, свою власну одкриваю Америку, а коли й не одкриваю, то міг би одкрити, коли схотів не побіжно писати. А ця «побіжність» плодить вже п'ятий том... Коли б цей чоловік не потопав у балаканині нестримній і скоротив свою працю разів учетверо, то було б і цікавіше вчетверо.

Ліс, що ним уславилась Звонкова, збираються далі руйнувати. Призначено на вируб багато величезних ділянок: короїд ніби завівся. А дядьки кажуть: правительство – от де справжній короїд, бо швидко усі ліси переведе. І справді, рубати рубають, а садити новий – і не подумає ніхто. Гинуть скарби. Враження таке, наче поспішаються використати все, що можна, а після нас хоч потоп. Так робили й роблять усі хижаки та випадкові господарі.

15 липня. Прибув до Києва, щоб пуститися в давно надуману

екскурсію: до Звонкової човном – спершу Дніпром, а тоді Ірпенем. Всі кажуть, що Ірпенем не проїдемо, а таки хочеться спробувати. Проте човен ще не готовий, а тому завтра вертаюся до Звонкової звичайним шляхом ще на тиждень.

18 липня. Не довго насидівся на спочинку. Вчора привезено мені телеграму: «Прошу негайно виїхати для розгляду бюджету УАН (на) наступний рік. Заступник наркома Ряппо». Тяжко не хотілося мені кидати спокійне перебування на лоні природи та їхати до нелюбого Харкова,– та нічого не вдієш. Бюджет справа серйозна. І хоч я мало надіюся, що пощастить тут усе оборонити – певніше в Харкові все вже вирішено, – але потім сам би собі не простив, коли б вийшло що негаразд. Отже, зараз зібрався і сьогодні приїхав до Києва; сьогодні ж таки виїздю до Золотої Орди. Боюсь, що, окрім бюджета, доведеться ще мати всякі розмови й на політичні теми і знов розсердити кого-небудь з олімпських. Ну, та знов – нічого не вдієш.

22 липня. Повернувся з Харкова. Вийшло краще, ніж я сподівався : одвоював 65 штатних посад і збільшення платні, а бюджет виріс до 800000 крб. Голова наради Озерський поводився більш ніж коректно, бо разом зо мною обороняв інтереси Академії проти фінансового управління. Проте собак на мене вішатимуть усі, кого я не міг обстояти, бо Академія вимагала 249 нових посад, а Харків не хтів давати спершу жадної. Полигач Грушевського, Савченко, таки з'явився в останній день, коли все вже було зроблено, і, мабуть, ходив слідом за мною та інтригував. Штатів Грушевського я не обстоював, бо ж і так він має 12 співробітників, тоді як інші академіки 1-2. Ну, та на це він не зважатиме, а кричатиме, що я його скривдив. Нехай, на здоров'я!

В Харкові, опріч офіційних зустрічів, інших не мав. Усі знайомі пороз'їздились спочивати. Місто мертве.

В Наркомосі, кажуть, «був *шум*, а тепер *скрип*, в Нарком'юсті була Райка, а тепер Порайко». Останнє означає, що за Скрипника там заправляла всім його жінка Рая.

23 липня. Ходив до Залізничного управління, щоб узяти дозвіл на переїзд під Ірпенським залізничним мостом. Інженер, до якого я звернувся, сказав, що він не перечить, але «я доглядаю тільки

технічної сторони, – а ви ж розумієте, є ще політична». – «Отже?» – «Отже, оберніться до ГПУ». – «А казано, що це од Вас цілком залежить». – «Ні, це не так. А коли ви думаєте їхати?» – «З неділі», – одказую. – «От бачите: ще в такий час». – «Я бачу, кажу, що це не така проста справа, як я гадав. Доведеться певне одмовитися від подорожі Ірпенем». Інженер знизав плечима і ми попрощалися.

Справді, обертатися мені до ГПУ – річ безнадійна: з півроку тягтимуть і ще добре, коли просто одмовлять, а то може ще потягнуть на допит: а чого та навіщо їхати? Знов скоїться щось таке, як було з посилкою книжок Фасмерові. Пояснити їм, як Щедрінів попович: «имею желание молотить» – нічого не пособить: не зрозуміють, або подумають, що хитрую й хочу їх одурити. Та ще за теперішньої шпигоманії. Справді, доведеться зректись свого заміру. Тільки ж навіщо я човна справляв? Мотора купував? А може, доїхавши до того гемонського моста, скласти човна на воза та й об'їхати лихо за кільки верстов? От морока!

24 липня. В саду на одному дереві раптом узялося десь кілька жовтих листків. Отак непомітно закрадається сивина до людини. Запахло осінню чи старістю.

26 липня. Написав до Є.Рудинської, В.Дорошенка, А.Кримського, Є.Литвинової, І.Капустянського, В.Перетца, О.Богородицької, М.Слабченка, О.Козія, Ів.Лизанівського. Здебільшого «телеграми».

Завтра їду до Звонкової. «Морську путь» туди так і не пощастило мені одкрити. Нехай може колись інші часи настануть.

16 серпня. Приїхав до Києва. Справи, найбільш найнеприємніші з усіх – грошові...

В Звонковій цим разом трохи мені наче вже закривилося на одпочинок: три тижні без перерви. Читаю. Скінчив Грушевського і, здається, зрозумів причину безмежної нудоти, яка охоплює, коли читаєш його праці. Фактів навергано силу-силенну, а серед них жадної Аріадниної нитки, що помогла б орієнтуватися в цьому лабіринті сирового матеріялу. До того ж розволіклість, пережовування десятками разів (буквально!) одного і того

самого. А над усе нестерпуче самохвальний, претензійний тон. А в результаті праця, безперечно цінна деякими сторонами – твір для небагатьох. Прочитають її одиниці, яким вона, власне, й не дає чогось нового. Масовий читач її просто не подужає, не вчитає. А коли б усі ті роздебендювання та повторювання скоротити разів так уп'ятеро – добра б книжка вийшла, і не для самих спеціялістів.

Оскільки цікавішим, змістовнішим і глибшим здається Липинський, якого «На переломі» перечитав я разом з історією Грушевського. Цей знає, чого хоче, і вміє логічно й обгрунтовано, переконально його виложити. З ним можна не погоджуватися і частенько таки й не погоджуєшся, але розумієш, що саме викликало ту або іншу думку і навіщо той чи сей факт потрібен авторові. Інтересний письменник. Шкода тільки, що висновки з минулого живцем переносить на теперішній час, не роблячи поправок на кардинальну зміну обставин. Звідси ота нещаслива ідея «трудової (!) монархії» та ще більш нещасливе її втілення в особу нікчемного Скоропадського. Це вже справді – за соломинку хапатися!

Почав був читати Донцова «Націоналізм» – і кинув. Нестерпучий брехун, хвастун, блягер; людина примітивно несовісна, якій вигадати факт, перекрутити цитату, приоздобити од власної фантазії, приперчити якоюсь незрозумілою злістю – все одно що раз плюнути. Читаючи, став був робити нотатки на берегах – місця не вистарчає, та й не можна в Звонковій, читаючи, робити відповідних справок з джерелами, що на них цей «учений» Хлестаков посилається. Може ще вернуся до цього сумного виплоду нашої викрученої доби. А може й не вернуся: нудно! І з душі верне.

10 серпня розпочав працю про Мирного і дуже було негода її переривати: саме захопився і наче натрапив на потрібний мені тон. В Києві маю розшукувати і позбирати ввесь матеріял, бо чимало чого доводилося писати з пам'яти, а цього я не люблю. Коли б цим разом таки скінчити з Мирним.

17 серпня. В Києві – ремонти, безгрішшя і мерзость запустіння. Особливо терпить садок. Не кажучи вже про те, що наші любі сусіди з № 29 руйнують паркан, підкопуються, нівечать дерева, обривають фрукту зеленою та ще просто з гіляками – вони ще й

лишають по собі свої візиткові картки. Скрізь понасерано, навіть на лавах купами лежить гавно... Треба особливої фантазії, щоб там примоститися, бо ж навіть і не вигідно. Що ж поробиш – така культура! Адже ж і війну Росія буквально просрала. В окупованих країнах тільки й лишали устрашливі для європейця купи гною – у ваннах, у кімнатах, у столах, у піяніно... Буквально! Пам'ятаю, як з того чудувалися наші галичане. І справді – скільки гнилої фантазії треба було мати, щоб додуматися до таких дотепних вигадок! Дикун справжній до того не додумається, бо ж має принаймні почуття доцільности; зате нашим дикунам, помазаним покидьками цивілізації – море по коліно. Революція вкрай їм руки розв'язала, і вони її також просрали, сплюгавили, зганьбили і тепер уже докінчають, руйнуючи все, чого рука і задня досягне. Ще хміль не вивітрився. Яково ж то буде на похмілля?

18 серпня. Ставив пам'ятника на могилі О.Я.Кониського – забутій і занедбаній. Насилу знайшов за допомогою та вказівками дочок небіжчика. Вони тепер поробились українками і, здається, вже зрозуміли значення свого батька. Хоч пізно, та й те добре.

До речі – вийшли з друку й оповідання Кониського з моєю передмовою. Подарував дочкам.

Пам'ятника на могилі П.Я.Стебницького перебив ставити дощ, що – як накупився і лив мов із відра з полудня до вечора.

19 серпня. Написав до проф.С.Рождественського (Петербург), М.Слабченка, Я.Оренштайна.

Переказувано мені, що в Харкові офіціяльні круги дуже на мене сердяться за якусь мою закордонну працю (?) і що навіть здіймають питання про засоби до «обуздания», а потім це якось минуло. Не розумію, що це значить. Мабуть, якась чергова дурість, яким звичайно й ліку нема.

А от гірше: є чутка, що Совнарком України хоче восени приїхати до Києва, щоб урочисто передати Академії новий будинок, оповістити новий статут, а заразом, «при сей верной оказии» вплинути на вибір Президії. Отут доведеться десь мені зникнути на той час, щоб утікти від «свистопляски», що здійметься навкруги Академії. Я хотів був ще заздалегідь піти в одставку, як Голова Управи, та інші мої товариші мене здержали. Шкода, що послухав: не довелося б шукати інших засобів. А втім – якось то буде.

Завтра – до Звонкової та й знов за Мирного беруся. Везу з собою цілу бібліотеку.

31 серпня. Мусив знов перервати роботу над Мирним та побратися до Києва. Тут зараз обступили мене як чорти грішну душу – і з коректою, і з листами, і з усякими іншими справами. Аж у вухах гуде. Трохи обзвичаєшся од цього галасу та суєтні, та здається все воно тобі таким чужим і далеким.

Найбільш досадно мені, що перепинив – це вже втретє – писання книжки про Мирного. Тільки захопишся, увійдеш в суть справи, даш думкам лад – як кидай, переривай нитку думок, настрою, розгону. Не звик я так працювати. Найкраще мені, як одним духом зробиш.

1 вересня. Їздив на могилу до П.Я.Стебницького. Її упорядковано, але вийшло гірше, ніж я сподівався: п'яничка сторож, що взявся впорядити, зробив це по-п'яницькому. Та й то не знаю, чи надовго. Місцеві хулігани пустиню роблять на кладовищі. Казали мені, що зараз же, скоро поставлено пам'ятника над Стебницьким, уночі й повалено його було і довелося знов зводити. Навіть мертвому спокійно влежати не дадуть!

Теж не обійшлося без пригоди і з пам'ятником Кониському. Дочки його показали могилу, пам'ятника поставлено. Тепер, кажуть, приходила якась Бернерша і заявляє, що то могила її чоловіка... Доведеться переставляти. Отак кожнісінька тобі справа: безладдя, розгардіяш, даремна втрата часу й роботи. І як воно ще в нас люде живуть?

2 вересня. Бігаю та добуваю грошей, щоб знов на Звонкову податись – докінчити Мирного. Щось не дуже мені щастить. Роботу зробиш, а потім більш підошов зіб'єш, ніж тієї платні тобі належить. А часу скільки згаєш, а неприємностей!

3 вересня. А неприємностей попереду ще більше. Саме святкування десятилітнього ювілею жовтневої революції чого варте. Хочуть, мені казано, втягти в цю свистопляску й Академію і через те поспішають кінчати новий будинок, щоб мати за що вчепитися. Уявляю, що це буде! Треба якось вимотуватися з цієї непристойної історії. Як я жалкую, що не подався в одставку

раніше! Тепер це вже важче зробити, та й увагу зверне, а мені просто вже до смерти надоїло проводити усякі розмови з приводу моєї «непримиренности».

З Грушевським нова заварюється каша – за інтригування в Харкові з приводу штатів та за плутанину з будинком № 35 по Володимирській вулиці. Невтомний на інтриги чоловік! Коли б він ту енергію витратив був на писання Історії України, то вже мали б ми її цілу. А так – чи й матимемо...

З Короленком справа вияснилась. Цензуру перелякало те місце, де я говорю, що Короленко боровся проти «всякого гніту»: це, ж, мовляв, і про нас мова... Справедливо. Видавництво прохає дозволу пустити переклади зовсім без передмови або дати чисто фактичну, біографичну нотатку. На обидві умови я згоджуюся.

4 вересня. Як звичайно, на виїзді писав листи. Написав: Ів. Галюнові, Петрові, Мод.Левицькому, В.Біднову, В.Піснячевському, М.Слабченкові, Б.Шевелеву, П.Опанасенкові (Москва), О.Ковалеві (Харків), Є.Рудинській, М.Манові (Першотравинське). Завтра їду й берусь знов до Мирного.

17 вересня. Заскочив на один день додому.

Тільки тепер довідався – що з газет, а більше з оповіданнів людей, що повтікали з Криму, – про землетрус по всьому південному побережжі. Якось уночі в Дзвонковій прокинувся я (здається, це було під 14 вересня) од того, що моя хата вся рипить і двигтить; потім того раз за разом було ще чотири чи п'ять ударів. Зараз у мене промайнула думка про землетрус. На ранок я розповів про вночішню подію, але крім мене ніхто того не чув, бо всі спали внизу. Це був, як виявляється, відгук кримського трусу. Оповідають, що Крим по всьому морському березі зруйновано. Нема будинку цілого. Вискакували люде буквально голі. Филипович оповідав, що коли б був на якусь хвилину опізнився, то ледве чи й вибрався б живим, бо вернувшись опісля, застав на своєму ліжку пудів з п'ять усякого грузу. Сила побитих і покалічених людей. Надто багато жертв там, де жили комуністи або військові. Коли гуркнув перший удар, то з криком – «нас взрывают» партійці та військові почали плигати з усіх поверхів просто вікнами і багато побилося. Серед партикулярної людности жертв менше, але все ж чимало. Всі кинулись тікати з Криму, але як

поїзди не встигають вивозити, то сила людей мусить залишатися не знати до якого часу. Живуть просто неба на землі, по парках, майданах, вулицях, бо ввесь час трус не вгаває і дедалі будинки все більш руйнуються. Входити в будинки заборонено і щоб забрати свої речі, сміливіші крадькома туди забираються, а багато лишає все напризволяще, аби з душею, мовляв, вирватися. Що робитимуть нещасні тубільці – й уявити не можна: втікти ж усім неможливо, а зостатися – гірш ніж на вулкані. Тим більше, що йде чутка, ніби хтось з учених пророкує, що ввесь Крим має запастися і його поглине море, як ту, мовляв, Атлантиду. Інші заспокоюють, але чи зможуть вірити заспокоєнням люде, у яких земля хитається під ногами!.. Дядько, що мене віз із Дзвонкової, каже: «Це Бог витрусює жидів з Криму», а потім, помовчавши трохи, додав: «Воно може не завадило б, щоб і в нас потрусило: хай би вже, аби здихатись»... Все одне на умі у людей.

Написав листи до Перетца, Олексія (брата), Бориса Лупинова (в Миколаєві, – він жив колись у Мирного на квартирі; прохаю, щоб подав свої згадки).

23 вересня. Ліквідував Дзвонкову. Дуже не хотілося вибиратися звідти, бо як на злість після кількох холодних днів настало знов тихе та тепле літо. По Дзвонківському «благорастворению воздухов» та простору так шибає в ніс міський сморід, тіснота, галас. Та нічого не поробиш.

Мирного не скінчив усього. Лишилося ще останній, кінцевий, розділ написати. Роботи, може, днів на 2-3, коли не лічити ще того, що треба повивіряти на місці, в Полтаві. Днів кілька пробуду в Києві, та й рушаю на Полтаву.

Написав ще в Дзвонковій невеличку статейку про Щербаківського (до «Етнографічного Вістника») та про Короленка – нову передмову до вибраних перекладів. Не знаю, чи хоч цим разом задовольню суворих критиків. Передмова – чисто фактично-інформаційного змісту і така, нівроку, млявенька.

Літо пройшло ніби добре. І одпочив, і попрацював чимало. Дуже радий, з Мирним зрушив нарешті з мертвої точки. Тепер тільки обробити та й друкувати вже можна буде. Особливо інтенсивно попрацювалося, коли я був лишився в Дзвонковій сам. Жив буквально анахоретом. Людей майже не бачив. Живився мало не самим молоком, так що вже почув, що в мене молочні зуби

почали рости. І за той тиждень начитався і написався був аж до перевтоми. Довго так витримати не можна.

Жалкую, що не позаписував селянських оповіданнів про Гайового, партизанського ватажка, що одсижувався був у Кладовій (так зветься пуща недалеко Дзвінкової) і років зо два воював звідти проти большевиків. Оповідання дуже характерні. Якщо жив буду, то на той рік треба буде спеціяльно позбирати про його відомості.

24 вересня. Київ одразу обхопив своїми цупкими лапами, і найперше – з неприємного боку. Опріч усяких академіцьких неприємностей (звичайно, не без добротливої участи Грушевського), схвилювала мене пригода з О.І.Коробцовою. Її арештовано ввечері на вулиці, до ночі видержано в ГПУ, а там після формального допиту запропоновано – зробитись співробітницею. Людина, що ніколи політикою не інтересувалася, нічого не знає – не знала як себе з охранниками тримати, і якісь пів-обіцянки подала. Тепер страшенно мучиться і вже послала заяву, в якій протестує проти зробленого над нею насильства. Питали її, певна річ, про мене. Я навіть думаю, що чи не хотіли її ГПУ спеціяльно до мене й приставити. Очевидно ті шпиги, яких приставлено до мене по службі, не задовольняють, – отже вишукано жертву, яка могла б «освітлювати», користуючись з особистої знайомости. До якої гидоти доходять комуністичні охранники, то про це знаємо тільки ми, що на кожному кроці з нею стріваємось, дихаємо її отрутними випарами й самі отруюємось так, що іноді вже й не розбираємось серед того, що кругом нас твориться. Колись про царські застінки писав Тихомиров як про «мир мерзости и запустения», але що Судейкинська «мерзость», як її рівняти до комуністичних подвигів на тому ж полі! Не дурно люде кінчають божевіллям, самогубствами, повною втратою людського образу, аби лиш здихатися обіймів сучасної охранки.

25 вересня. Нова злоба дня – страшенні скорочення штатів по всіх установах. Людей викидають, як непотрібну заваль, а як це робиться в комуністичній державі, то професійні організації смиренно мовчать, і писнуть не сміють. Безробіття й голодна нужда все розростаються. Багато з скорочених кінчають життя, перерізуючи собі горлянку аби викидаючись з четвертого

поверху. Одно слово – рай дається взнаки на кожному кроці.

Скорочення ці між іншим ставлено у зв'язок з виплатою боргів Франції. Кажуть, що навіть у газетах (я влітку газет не бачив) було, ніби вже совітський уряд погодився сплачувати давні царські борги. Якщо цьому правда, то це, виходить, нову позицію і оправдання большевицької диктатури здано. Адже скільки на пункті виплати чи, краще, невиплати тих боргів, галасу й агітації проти інших було! І коли кінчається все ж таки виплатою, то... Буржуазяться ступінь по ступеню комуністи. Нічого вже од колишніх гасел не лишилося. Тільки «мерзость и запустение» розпаношились на всю широчінь і дихати не дають. Під фірмою комунізму маємо найгіршу, – бо безладну й анархістично-деспотичну, – буржуазну державу, яка чи й дошкандибає коли до чогось кращого і яку може змести перший же вітер у європейській політиці.

Завтра їду до Полтави.

2 жовтня. Добре мені повелось в Полтаві: і зробив багато, і Полтаву вже звідав більше, ніж за всі попередні рази.

Цілими днями сидів над рукописами П.Мирного. Це каторжна робота, бо писав небіжчик (для себе), так, що й очі можуть повилазити, рукописи його читаючи. Дрібний-дрібнісенький «мачок», та ще до того кожна літера у його скидається на іншу, а одна і та сама пишеться ріжно по ріжних місцях. Зате, розібравши, велику втіху почуваєш. Найбільше часу віддав я, перечитуючи недруковану частку «Повії». Який це колосальний твір і яка шкода, що останньої частини так і не дописав, власне, не обробив Мирний! Навіть у недбалому, нашвидку накиданому брульоні він скоряє тебе своїм розмахом, своєю силою. Читаєш – і не одірвешся, невважаючи на всі недоладності чернового тексту. На велику міру закроєний був це талант. Але чиновництво з'їло його мало не ввесь. І ще одна жертва нашому лихоліттю.

Вечорами блукав по Полтаві, переважно по передмістях. Ніколи я не думав, що вона така оригінально гарна, так багато таїть у собі чарівно-захисних куточків. Кобищани, де жив Мирний – це якась Швейцарія, те ж саме Павленки, де обсерваторія, не кажучи вже про горяний беріг Ворскли. Повсюди такі місця, що аж дух тобі захоплює, і найголовніше – ніби зовсім несподівано вони одкриваються перед очима. Рівне місце, здається,

а пройшов трохи – і перед тобою такий вигадливий рельєф, наче десь над Дністром на Поділлі. Як ми мало знаємо свій край, і мало цікавимось ним. «Ленивы и нелюбопытны» – це справді.

Тепер Полтава на людей менше цікава, як колись була. Лихоліття одних розігнало, інші перемерли, а хто й лишився – сидить у своїм куточку й не поривається з його вийти. Громадського життя ніякого. Тихо і затхло. Шкода хорошого місця і хороших людей, що їх убила нівеляційна практика нашого часу. Будинок земський, де тепер музей і де я прожив цей тиждень, здається забутком якогось прекрасного минулого і сам став уже музейною річчю. А проти його – незграбний невковирний пам'ятник Шевченкові немов символізує ту тяжку хмару, що висить і над містом, і над людьми. Коли час характеризується мистецтвом, то це, мабуть, найкраща характеристика тупого, претензійного, без перспектив і розмаху, ремісничо-прозаїчного часу, нахабного і самовпевненого стільки ж, скільки й обмеженого. Поруч розкішного сміливого будинку цей пам'ятник аж кричить про своє вбожество.

Чув цікаву розмову на базарі. Якась баба, чисто полтавського типу, розказує своїй подрузі: «Казали, що Бога нема. А от він і показав, що є: витрусив геть чисто жидів з Криму». Од Дзвонкової до Полтави однаково реагують люди на події і навіть однаковими словами свої враження виявляють.

3 жовтня. Спільне зібрання. А.Ю.Кримський не приїхав і мені довелось секретарювати. Та це дарма, – гірше, що доводиться дбати про участь Академії в свистоплясці, яка здіймається під фірмою «10-х роковин Жовтня». Звичайно, я себе обмежив на виключно науковому засіданні, але волів би, щоб і це робив Кримський. Та, певне, за кілька днів і він прибуде.

4 жовтня. З новітнього фольклору. Питання: хто терпеливіший – люде чи природа?

Відповідь: люде, бо ми он десять років терпимо жидівську силу над собою, а Крим на другий рік провалюється після того, як його жидами колонізували.

5 жовтня. Одразу опинився на гарячому. Сижу за роботою по 12-14 год. і не встигаю зробити того, що треба. Мирний,

словники, коректа, академічні справи одбирають увесь час. А що ще буде, як почнеться друкування листів Шевченка та Коцюбинського? А до цього от-от приступимо. Аж страшно робиться: чи встигну все поробити, що висить надо мною.

6 жовтня. Засідання Відділу. Кримський таки не приїхав. Не прийшов і Грушевський. Через те засідання пройшло скоро і тихо. Перевів справу з літературними збірниками. І ще одна робота упаде на мене. І кожного разу встає питання: чи впораюсь? Мабуть, старість надходить, бо проте такі питання ніколи не докучали мені.

12 жовтня. Цілий тиждень не вибрав і хвилиночки, щоб хоч коротенько записати в щоденнику поточні події. Власне, для мене все складається з однієї події: робота, робота і робота. Встаєш з думкою, що треба сьогодні зробити; лягаєш з жалем, що не встиг того зробити, що було призначено. Найбільше часу одбирає редактування Грінченкового Словника (том третій розпочато оце друком!), – власне, додавання нового матеріялу, що я вибрав із творів Конисього, Мирного тощо. Цей новий матеріял треба розсовати на відповідні місця, а на це йде стільки часу, що майже ні на що інше не лишається. Навіть листів знов назбиралося на кілька десятків і навіть на нагальні не маю часу одписати. Сьогодні написав тільки картку Філеві (Кам'янець), а решта – хай дожидає.

14 жовтня. Мав сатисфакцію, читаючи, як Чичерін у ноті до французського уряду титулує Раковського – *паном* Раковським! «Для наружного употребления» і це, значить, годиться... Пригадується ходяча фраза з большевицького репертуару перших часів: «господ нет теперь, господа все в Черном море» – захоплені перемогою направо і наліво говорили всякі комісарчики. Аж ось вигулькнув «з Чорного моря» пан Раковський навіть в офіціяльному документі!

Це, звичайно, дрібниця. Але далеко не дрібниця взагалі ввесь інцидент з Раковським у Франції. Поводження наших хатніх переможців не можна сказати, щоб було переможним. Довелося «дезавуировать» (добре, що ніхто цього слова не розуміє!) не тільки Раковського, а й «доктрину» втручання до чужих справ,

якій служив Раковський. Рятують становище тільки оці малознайомі викрутаси: звичайна публіка читає і не розбирає, в чому річ. А річ дуже не блискуча, коли її доводиться закривати малозрозумілими словами.

Написав Отамановському, посилаючи виправлену брошурку про Коцюбинського. Колись це мав бути плакат для збирання жертв на пам'ятник Коцюбинському, а тепер вінничане рішили зробити з його брошурку. Нехай, хоч і занадто вже вона буде коротка і тому недокладна.

15 жовтня. Вернувся допіру з театра. Ставили, вперше в Києві, Лисенкового «Тараса Бульбу». Стражденний, він і тепер не знайшов собі упокою: «оформили» його так, що дивитись і боляче, й гидко. Постаралися Петрицький з Юрою. «Ум хорошо, а два лучше», але коли два дурні, та ще самовпевнені, поєднаються, то з цього вийде зовсім не лучче. Ці невігласи цілком реалістичну річ обробили в якихсь невиразних тонах, та ще й власного неуцтва додали: Напр[иклад] «отець ключар» у них брамник, з оттакецьким ключем навіть (!); курені в Січі пороблено такі, як на баштані; символічну (!) стріху зроблено і т.і. без кінця і краю. В результаті провалили непогану оперу: вийшла якась «Вампука», а не серйозна річ. І дивне диво! «Аїду» можуть поставити серйозно, а коли торкнеться української опери, то конче треба якусь штуку вдрати. «Для хахлов і такой Бог брядє», мовляв старий Основ'яненко. І досі не можуть од цього визволитись. І не визволяться, мабуть, ніколи, не вважаючи на всі оті «українізації». Треба, щоб вигинуло оте рабське покоління, що звикло тільки «хахла удавати», а не органічно почувати себе українцями.

16 жовтня. З новітнього фольклору. «Комінтерн» рішає виключити за опозицію Зінов'єва. «Ну, добре, – не звомпив той, – в такому разі я заявляю прилюдно, що «листа Зінов'єва» писав я». Після такої дотепної заяви справу з виключенням знято.

17 жовтня. Сьогодні має початися церковний Собор. Заходила до мене «сестра Текля» і з плачем розказувала, що Шараєвський та інші владики хочуть скористуватися з Собора, щоб скинути митрополита. Ніби на це є таємний наказ від ГПУ і йде шалена агітація поміж «вірними». Хороша це ілюстрація до

«відділення церкви од держави» в чисто радянському стилі, та непогана і до позиції св. отців, що накази від ГПУ використовують на те, щоб між собою звести брудні свої рахунки. І не знайдеться між ними жадного Івана з Вишні, щоб поставити сучасних князів церкви на належне їм місце. Шкода тільки отаких людей, як оця Текля. Вони справді вірують і їм церква потрібна, – і як же знущаються з цих темних простаків мудрі Шараєвські! Ці, звичайно, ні в Бога, ні в чорта не вірують і йдуть туди, де чують силу та вигоди. І на гадку їм не спадає, в якому гидкому вигляді стають вони, темні, перед тими темними простаками, що справді поки що боліють справами віри, але швидко, мабуть, проклянуть і Шараєвських, і віру, і церкву, що цих голів смердючих може у себе терпіти. Принаймні у цієї простої баби, що мені плачучи розповіла про вчинки архиєреїв, помітно було рішучий настрій. «Бояться, – казала вона, – що нам закриють церкву, якщо не послухаємо та не скинемо митрополита. Та лучче ніякої церкви не мати, ніж мати таку, що неправду робить». Шараєвський до такого погляду не здіймається; навіть радий, що має нагоду прислужитись перед тими, хто плює на його. Все та сама, стара історія риби, що гнити з голови починає. Написав Ол.М.Рудченковій.

В театрі стрівся з С.Пилипенком. Розмова з приводу можливої війни.

– З бюджетом морочимось, – каже він. – Треба щось вигадати, якісь лишки на случай війни.

– Невже ви думаєте, що тепер хтось може і хоче воювати? – запитав я.

– Ми не хочемо. Ми все робитимемо, щоб не було війни. Ми на всі поступки підемо, аби цього уникнути. І так вже наші низи на нас ремствують, що ми борги погодились платити. А ми ще їм не кажемо, що не тільки борги муситимемо заплатити, але заплатимо й за те, що досі не платили. Бо війна для нас – це смерть. А надто, коли й поміж нами самими колотнеча така, що от-от за ножі вхопимось.

– Ви розумієте опозицію?

– Її саму. Хіба ж можна воювати, коли тобі може найближчий ножа всадить?

Пилипенко – большевик, але з українською орієнтацією. Більше українець, ніж большевик, і тому, певне, й дозволив собі перед чужою людиною виговоритись. Видко, справи справді не-

важно стоять, коли таке може большевик говорити. Переказували мені недавно, що по закордонних газетах пишуть вже просто про недалекий бій серед самих большевиків, а Троцький ніби просто заявив був недавно, що його голова в небезпеці. Війна за таких обставин – дійсно смерть.

18 жовтня. Злоба дня – скорочення штатів повсюди: це ті лишки на случай війни вигадують. Скорочення робиться цілком механічно, а через те й безглуздо: 20% вкорочуй та й годі. По вищих школах та наукових установах скорочення йде коштом технічної частини; викидають напр[иклад] завідателів господарством, і проректор який-небудь сам повинен буде шибки склити, за опаленням доглядати і т.і. Та ж таки перспектива і в Академії, не вважаючи на урочисту літню обіцянку, що вкорочення Академії не торкнеться. Буду з усієї сили вкороченню противитись, і не спинюся й перед одставкою, бо штат технічних службовців у нас і так занадто малий, щоб ще його можна було зменшити.

Це чудовий подарунок на 10-річчя жовтневої р олюц і... Нещасні, що їх викинуто, не знають, що робити, баг то кінчає самогубством. А загальний голос говорить, що большевики змінили лозунг: замість «Усі на вулицю» – тепер панує – «всіх на вулицю». А настрій створюється такий, що краще було б большевикам не заощаджувати лишків.

19 жовтня. Заходив Студинський. Почуває себе, видко, як собака в човні: крутиться, в вічі не дивиться, солоденьким голоском розмовляє. Міг би, звісно, і не турбуватися, але після звісного інциденту вважає, що він мусить зайти «з візитою». Даремно! Краще б не заходив.

Написав Ол.Я.Борисенковій (сестра П.Мирного). Не знаю, чи поможе їй що клопотання Академії про пенсію.

20 жовтня. З новітнього фольклору. Приїхав на село агітатор за «воздухофлот» (дядьки кажуть – «здохфлот»), зібрав селян і ну їм розмазувати: «В той час, як буржуазія всього світу напирає на нас, погрожує нам війною, «удушенієм революції» – рятунок наш в нас самих. Ми всі, як один»... і т д. а закінчив· «А тому кожен з нас мусить записатись до воздухофлота і пожертвувати не менше,

як три карбованці». Спершу тиша, а потім голос із гущі: «А чи не можна, товаришу, одсидіти?».

І ще про агітаторів, але це вже факт. Говорить на сході якийсь товариш, «розколює» село: є серед вас, мовляв, куркулі, є середняки, є незаможники; з куркулями треба боротись і так далі, що годиться. Кінчив. Прохає один дядько голоса. – «Говоріть».

– Ні, дозвольте мені з трибуни.

Пустили на трибуну.

– Отак добре буде. Тепер мене всі бачитимуть, як от і товариша агітатора. А тепер дозвольте вас, товаришу, запитати – скільки ви платні маєте?

– Ну, – образився той, – це до діла не стосується.

– Ні, якраз і стосується. Так скільки ж?

Крутився-крутився товариш, нарешті признався: двісті карбованців.

– Так товариш має двісті, а от я бачу тут нашого бухгалтера з завода, так він має 75, а онде розсильний одержує 35. Тепер будем так говорить: товариш – це куркуль, бухгалтер – то середняк, а розсильний не хто, як незаможник. То чому ж ви, товаришу, оцих-о службовців не розколюєте, а як нас, селян, то й цькуєте одного на одного?

Кажуть, що після такого запитання агітатора як вода змила.

21 жовтня. Написав до М.Слабченка, Є.Литвинової, Олексія (брата).

22 жовтня. В.Липківського таки не обрано на митрополита. ГПУ заявило Соборові, що коли його оберуть, то зараз же він піде на заслання до Наримського краю; а якщо не оберуть, то зможе спокійно жити в Києві. Те ж самісеньке було заявлено і щодо Оксіюка. І Собор послухався... Взагалі було два Собори, не один. Перший засідав у св.Софії внизу, був численний і багато говорив. Другий був на хорах, складався з трьох ГПУ-шників і мовчки слухав. Але ухвалював, власне, цей другий «Собор». У відповідний момент з хор кивали пальцем, голова нижнього Собору слухняно дибав на хори, там йому нашіптували, що треба, і потому внизу дружно голосували так, як всепотужній палець накивував. Це називається – святая, соборная і апостольская церков... Більшого знущання над вірою ще, здається, не бувало.

Але навіщо було за таких обставин Собор скликати – не розумію.

23 жовтня. Ходив оглядати... будинки, що продаються. Якось зпересердя я був вимовився, що втік би, куди очі, аби здихатися клопоту з комірниками. От добрі люде і знайшли кілька будинків, що можна б купити. Місця бачив сьогодні хороші, аби гроші. А як грошей нема, то я поважно оглядав будинка, многозначно умгукав, знаходив сяку-таку ганч і забраковував. У фактора, мабуть, склалася думка, що з мене перебірливий пан, на якого не вгодиш. Коли б він знав краще стан моїх кишень, то, певне, й годити б не квапився. А воно, власне, не багато й треба, щоб зробитись домовласником – 5-6 тисяч. Дуже мені сподобалась швейцарська садиба над Глибочицею, але туди треба всадити чимало грошей, щоб довести її до пуття. Коли б я був грошовитий, то конче купив би її, – можна б там райський закуток зробити.

25 жовтня. Хоча хриплю й кашляю і, здається, температура підскакує, а мусив сьогодні читати доповідь про Мирного. Вибрав частину, де говориться про відносини між ним і Біликом і схарактеризував ці дві з багатьох поглядів супротилежні постаті. Публіка зацікавилась, зате я насилу дочитав – так горлянка втомилася.

26 жовтня. Нова витівка Грушевського. Приїхав з Харкова уповноважений Укрнауки Л.Левицький і запитав офіціяльно, чому Управа Академії вселяє до Грушевського жидівську Катедру. Коли йому пояснили, що це брехня, що Управа, навпаки, одповіла Міському управлінню, що будинок ще не наш і ми нікого ні вселяти, ні виселяти не можемо – то Левицький розповів, що до Харкова приїздив од Грушевського Савченко з скаргою, що найбільшому вченому України Управа Академії не дає працювати, насилає на його комірників і т.і. Цю справу доручено Левицькому розслідувати. Mania grandiosa* і манія преслідування щасливо поєдналися в «найбільшому вченому України» і виявляються вони, як у найбільш ницих людей – доносом та наклепом. Доведеться знов дати по носі зарозумілому донощикові.

---

* Манія величі (латин.).

27 жовтня. Закінчився новий «ритуальний процес», тільки перелицьований. Шварцбарта виправдано. Цілий тиждень жидівські Чеберяки волочили по європейських смітниках труп закатованої ними людини, робили інсценізацію обурення, сліз і врешті свого досягли. Звичайно, тут важна не особа Шварцбарта: з безодні невідомости й нікчемства цей герой вийшов і до неї ж вернеться, – важно, що мало не все жидівство по цілому світу з його справою зв'язало свою і напружило всі сили, щоб убийника оборонити. Вийшов ритуальний процес, якого навіть у радянській препарації без обурення й огиди читати не можна. Спершу замордували, – не знати за що, – людину, а тоді почали доводити, що вона сама себе замордувала... І це жидівським Чеберякам пощастило. Чисту людину зроблено погромщиком, а убийника – героєм. Дванадцятеро французьких міщан, які навіть не уявляють собі, яка була складна ситуація та рахунки на Україні 1917-1920 рр. своїм «авторитетним» словом спробували розв'язати ті рахунки. Вийшла, звісно, обурлива кривда, якої без сорому й здумати не можна, якої не зрозуміти ніколи людям, що знали і замордованого, і його діла. Чи фанатик з убийника, чи найманий душогуб – тепер нам нема до цього діла, бо французький суд і жидівство усього світу взяли його провину на себе і зав'язали ще один вузол на майбутнє, ще одну кривду додали до тих, яких так рясно зазнав наш безщасний народ, винний тільки тим, що доля не дала йому створити своєї державности. «Сипнули грішми» – ось загальна у нас оцінка цього ганебного процесу. Виправданням Шварцбарта процес не скінчено, а тільки нову завдано рану, за яку може одбувати доведеться майбутнім поколінням.

Не сам я почуваю себе опльованим, пригніченим. Мало не всі, з ким доводиться говорити про процес, кажуть те саме. Навіть ті, хто не поділяв поглядів Петлюри, не можуть кинути в його каменем, так підступно витвореним ворогами. Не знаю, яке враження процесс зробив за кордоном, а у нас одне почуття – кривди, образи, знущання – панує над усіма. Пригадують, як збирали тут той «матеріял», що мав служити виправданню убийника, як фальшували факти, як на «петлюрівців» валили те, що робили червоноармійці і т.п. і т.і. Це ж усі тут знають, і в яку потворно-огидну історію потрапив французький суд, що мав наївність повірити тим «фактам» і «документам»!

Треба думати, що час таки викриє цю диявольську роботу й реабілітує невинного. Але тепер – тяжко, боляче, образливо за підлоту й дурість людські.

28 жовтня. Тільки й розмов по місту, що про присуд над Шварцбартом. Обурення страшенне, особливо поміж молоддю, що приймає вирок судовий за національну образу. Зростає юдофобство. Мабуть, найбільший ворог жидівський не міг би вигадати для них нічого гіршого, як те, що зроблено процесом Шварцбарта. «Увесь світ закупили», «купили приговор» – це звичайні фрази, які почуєш всюди. Багато говорять про помсту. От перший наслідок нетямущого суду й безтактного присуду, що мав претензію вирішити те, чого не знає й не розуміє.

Написав – Петрові, Галюнові, Харламповичу, Т.Слабченкові та В.Щепотьєву.

29 жовтня. Застрайкували мулярі, що кінчають академічний будинок. Хоча їм платять по 9 крб. за 8-годинний день, але зміркувавши, що буде величезний скандал, як на жовтневе свято будинок світитиме недокінченими частинами, робітники вимагають прибавки. Приїздили комуністи з комунвідділу, всовіщували робітників, але ті й вухом не ведуть: лають, як розповідав наглядач за роботами, і владу, і нас «жидівськими патинками», «базарними жуліками» і на роботу не виходять. Сьогодні на місці будування було тихо й мертво. Цікава ілюстрація до становища комуністичної держави та стосунків між робітниками й робітничою владою...

А пам'ятника Марксові проти Думи трохи підлатали й підмазали. Хоч для свята догадалися це зробити, щоб не світив облупленим тілом та потрісканими боками.

По газетах – «покотюся-повалюся по Івасикових кісточках» або канібальський танок на могилі ворога... Але ще більш цікаво, що французькі присяжні відповіли негативно на питання: «чи винен Шварцбарт у тому, що поранив або побив Петлюру?» (за тутешніми газетами). Що вони одкинули? Факт? Факт, з яким не крився й обвинувачений? Що ж Петлюра сам себе вбив? Чи як це інакше розуміти? До такого безглуздя дійсно жаден ще суд не доходив, та, певне, й не дійде ніколи.

31 жовтня. На Спільному зібранні знов бій з Грушевським за його останні штучки – інтриги та наговори в Харкові через вірного полигача Савченка і т.і. Крутився старий, як чорт перед утренею: пробував говорити примиренним тоном про свої діла для звеличення Академії, а разом і перекинути обвинувачення на мене – Управа, мовляв, не дбає про його інтереси, то він мусить їх сам наглядати і т.і. Я держався виключно ділової-документальної позиції і фактами збавив крутійство та штучки досвідченого в цих справах майстра. Спільне зібрання всіма голосами (підтримував Грушевського тільки Тутківський) висловило догану Савченкові і тим вельми його оборонця образило.

А тим часом поки ми тут говорили, Савченко, кажуть, майнув до Харкова на нові плітки і доноси. Сей род навіть молитвою не так-то легко укоськати. Треба б певне Шекспіровських заходів, щоб дати новий приклад «як пурявих уговкують».

А тепер – характерна деталь із іншої опери. Уряд розписав так звану позику індустріялізації – на 200 міл. А як її ніхто брати не хоче, то накидають її силоміць службовцям. Десь хтось постановив, щоб кожен, хто має платню від держави, не менш половини місячної платні поклав на придбання цієї позики. В газетах вже був донос – що в Академії, мовляв, тільки 4 співробітника виконали високопатріотичний обов'язок, а решта «пасуть задніх». Навіть на Спільному зібранні це питання поставлено. І таке становище, що мусиш мовчати, щоб не пошкодити Академії. А потім в офіціяльних реляціях буде «піднесеним тоном», як усі захопились позикою та як її розхапали, хоч цей «ентузіязм» викликано Щедрінським способом (зри «Жизнеописание купца Парамонова»).

1 листопада. Грушевський одкликав Савченка і сам зібрався до Харкова. Вчора говорили про можливу подорож мою та Кримського, то, певне, він їде нам «шкодити». Щасливої дороги, бо ми не їдемо. Уявляю собі, що це він там накрутить!

Написав С.Дроздову (Біла Церква), М.Жукові (Одеса), Я.Риженкові та Ол.Рудченковій (Полтава). А листів усе прибуває. Хутко і мене з-за них не видко буде. І який урагової матері син вигадав цеє листування!

Од Радченка з Полтави звістка, що туди приїхав до музею працювати над Мирним якийсь Ткаченко з мандатом Державно-

го видавництва. Отже, виходить, редакцію Мирного, що була за мною з 1924 р., вони вже вирішили, як і з Карпенком-Карим, якого теж, мені й слова не сказавши, оддали якому[сь] *х*-ві. Державному видавництву я, звісно, не дивуюсь: воно привчило вже до своїх вічних дурощів та плутанини. Дивує мене тільки цей невідомий Ткаченко. Сміливий, видко, чоловік з його, коли на першу спробу собі вибирає Мирного. Він, певне, і в голові не покладає, яка це каторжна робота. Побачимо, що він з неї зробить...

2 листопада. Ще одна ілюстрація до процесу Шварцбарта. П.Линниченко, голова Укр[аїнського] Червоного Хреста, сидів собі десь тихенько на курорті й спочивав чи лікувався. Коли телеграма – негайно ставитись до Харкова. Приїхав. «От вам паспорт, віза, гроші; зараз же їдьте до Парижу, за свідка проти Петлюри». Поїхав. Що б він там свідчив – не знаю, бо йому ж добре відомо, хто і як і коли робив погроми і говорити правду значило б – осудити себе на еміграцію, а такої мужности від Линниченка сподіватись годі. Мабуть, мимрив би щось невиразне. На його щастя Торес одмовився од допиту свідків, і Линниченко щасливо викрутився.

Зате який зворушливий альянс виявився поміж отаким сльозоточивим Сльозбергом та большевиками, як вони зійшлися на одній точці – зненависті до українства і як вкупі і влюбі старалися – одні доставляючи фальшивий матеріял та кривоприсяжних свідків, а другі – інсценуючи жалощі й обурення аж до ридання в залі суду. А добродушний французький буржуа благословляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, під чию сопілку скаче й на чий млин воду жене. Я уявляю собі, яким диявольським реготом зустріли виправдальний вердикт по ГПУ та інших злачних місцях, з яких заправляли інсценізацією навіть не дуже майстерно переведеною!

«Вистарчить ще дурнів на наш вік!» Тим більша образа і кривда нам, що опинилися у власті дурнів та крутіїв, що ні перед чим не спиняються.

3 листопада. Засідання Відділу. Був і Грушевський, що, видимо, не поїхав до Харкова: побачив, що ми з Кримським не поїхали, та й собі роздумав. На засіданні поводивсь як перемитий: смирно, ввічливо, м'якенько. Як то корисно буває, коли отакого

суб'єкта натовчеш пикою в те саме місце, на якому нашкодив. Операція не з приємних, але часом помагає хоч ненадовго.

Написав М.Левицькому та в його справі (про рукописа) Є.Закузенній.

Дочитую коректи III тому «Російсько-українського словника». Тепер, певне, вже не затримають його довго.

Кругом суєта, шатанина-мотанина, грізні накази, – готуються до святкування «Жовтня». Єсть і курйози. Напр[иклад] категоричний наказ – усім будинкам, опріч власницьких, зробити ілюмінацію. Добре. Пішли ото од Академії, щоб придбати електричних лампочок та іншого приладдя. Виявилось, що лампочок ще, напружившись, можуть дати, а от патронів до них – хоч запали, в Києві не знайдеш. А їх же не одній Академії треба. Обійдемося, мабуть, і без ілюмінації. Але тоді навіщо ж було на грізного наказа папір витрачати, не попитавши попереду, чи можливо той наказ виконати?..

4 листопада. Почалась «дискусія» з опозицією, – те, чого так не люблять правовірні сини большевицької церкви, що воліють над усе argumenta baculina*. Кричать одні одних добре. Аргументи як «сволота», «паскудники» і т.і. так і лунають у повітрі. Треба думати, становище не дуже-то тверде, коли напередодні «Великого Жовтня» такі приємні розмови провадяться, коли навіть ювілейні дні не можуть склеїти горщика, який давно вже дереньчить, а тепер просто до нечуваної ноти доходить. І як послухаєш, що говорять «товариші» в розпалі змагання й спірки, то великий сумнів нападе щодо офіціяльних реляцій, в яких вічне «гром победы раздавайся» лунає. Яка вже там «победа», коли грім її деренчанням розбитого горщика глушиться!

5 листопада. Ділив гроші (науково-операційні) між академічними установами. Це чиста мука. Цього року асигновано, наперекір усім обіцянкам, менше, аніж навіть торік було. Довелося різати, вменшати те, чого вже аж ніяк поменшати не годилося б. Насилу дійшов якогось кінця, од якого буде крик і вопль. Отак усе: тільки починає рости, розгортатись – боркай крила, нехай наниз осідає... Цього року це особливо колоритно виходить

* Переконування насильством (латин.).

поруч ювілейного галасу та порожніх теревенів і хвастощів.

Написав до М.Слабченка й В.Отамановського.

6 листопада. Почалася свистопляска. Увесь день я просидів за роботою, а ввечері пішов по вулицях – подивитись на свято. Претензійна, хоч і досить убога, ілюмінація, кричущі ганчірки, претензійні галасливі лозунги. Коло голосномовця спинився й почув: «Ми стоїмо на сторожі поступу, щоб людськість уберегти від варварства» – і мене занудило. «Ми», що повернули до варварства, хвастаємо, що стоїмо проти його – з яким лицем цю брехню говориться?.. Ніколи я не мав смаку до парадів, мундирів, одзнак, чинів, титулів, орденів, фанфар, ілюмінацій. Але тепер уся оця офіціяльна брехня здається мені надто огидливою. Бідна людськість! Щоб сприйняти й зрозуміти якусь ідею, треба їй фанфар, ілюмінацій, грому й блискавок, фальшивої позлітки – і брехні, брехні, без кінця брехні. Важкий твій шлях, людино, але сама ти ще важчим собі його робиш, розмінюючи навіть справжні здобутки на дрібняки мізерного філістерства, все затоплюючи в піні порожнього галасу та нещирого патосу.

8 листопада. Вернувсь додому з засідання академічного ювілейного та з передачі Академії нового будинку, наче вчадівши. Ну й кадили владі, – в першу голову Агат[ангел] Юх[имович]! І як і ті, що кадять, і ті, що слухають, не розчовпуть грубої лести та сервілізму, як їх врешті не занудить! Бо коли б, замість офіціяльних реляцій та кадіння, справжній рахунок поставити владі – який би то страшний був рахунок! Рахунок голоду, знущання, смерти і безконечного розтління всього живого... Отже, все те забулося, – краще всі роблять вигляд, ніби позабували. Звичайно, люде можуть робити вигляд, «удавати іскусно», але історія не забуває і колись таки свій рахунок поставить. І як тоді себе почуватимуть і ті, що кадили, і ті, що те кадіння приймали?..

Ну, та добре, що чадні, задушні дні минули, – може вже тепер можна буде легше працювати, і не лежатиме важкою зморою перспектива – бути при тій безконечній, безсоромній брехні, якої повні були оці дні своєрідного свята крови та убийства.

9 листопада. Вертаюся ще раз до учорашнього дня. Академічне засідання вийшло взагалі блідо щодо змісту. Огляди

ріжних дисциплін зроблено нашвидку і з помітною орієнтацією на високохвальний тон, а як цього автори самі, певне, не думали, то й збивалися. «Піднесення» не помічалося, опріч дутого. Та й з чого ж його й бути піднесенню.

Передача Академії нового будинку, не вважаючи на всі старання з обох боків загріти атмосферу до точки кипіння, так само збивалася з поважного тону. Комуністи ніяк не могли забути ущипливих натяків української еміграції, що тим хваленим будинком Академію тільки по губах помажуть, і кілька разів на це посилались. Вийшло, ніби Академія тільки тому одержала будинок, що еміграція це на сміх підняла, – отже, на злість еміграції. Наші промовці кадили, кадили без числа і совісти, не оглядаючись. А поза тим – сіро і блідо, нещиро і розволікло. Щодо мене, то Любченко зробив спеціяльну демонстрацію, не запрохавши мене між іншими членами академічної Президії – до президії Зібрання. Мабуть, думав, сердешний, цим мене уразити. Коли б він знав, який я був йому за це вдячний!.. Одмовитись я б, звісно, не міг, щоб не робити демонстрації коштом Академії, а почувати себе учасником гнусної комедії було б занадто важко. А так обійшлося якось – дякувати Любченкові. Після засідання я хотів був утікти, щоб не йти до нового будинку, та у вестибюлі наповрвсь на Любченка. «Ну, Президія, ходім усі гуртом у новий будинок!» – мовив він, здоровкаючись зо мною: згадав тут, що і я належу до Президії. Довелося йти.

Агат[ангел] Юхим[ович] сьогодні, згадуючи вчорашнє, промовив сміючись: «Обязательное сквернословие» я вчора одбув; тепер на півроку дадуть мені спокій». Істинно-філософічний погляд на речі!

10 листопада. Написав В.Дроздовському (Петербург).

12 листопада. Вже кілька день читаю дискусію поміж ортодоксальними большевиками, власне, тими, що стоять на чолі партії (Сталін і К°) та опозицією (Троцький, Зінов'єв і К°). Враження таке: вожді один одного вивернули зсередини – і сморід такий пішов, що хоч носи затикай. Власне, обоє-рябоє – однаковісінькі до такої міри, що не розбереш, де кінчаються одні й починаються другі. Обоє звуть себе ленінцями й побивають одні одних текстами з св. письма, чи то пак творів Леніна. Обоє злопихательст-

вують на ввесь світ. Обоє лаються передостанніми словами («гад», «шпана», «вот так комунисты» і т.і.). Чому ж лаються? Здається, справа проста: опозиції хочеться перейняти на себе владу, а перейнявши – лишити все по-давньому. Звичайно, епігони. Поки живий був Ленін, усіх їх держав у кулаці, а тепер Сталін думає – чим я гірший од Троцького, і навпаки. Цікавий увесь цей епізод тільки як покажчик того крайнього розпаду, до якого дійшли большевики, заганяючи увесь час болячку всередину. Тепер вона луснула – і пішов сморід. І цей сморід, видимо, турбує владущих, бо показує, як у них там негаразд. І вже до того дійшли, що замазати розколину ніяк і нічим.

13 листопада. Відкриття Театрального музею. Матеріялу зібрано чимало, хоча цілі смуги нашого театру ще в затінку. Доведеться попрацювати немало, поки сяк-так музей опорядиться.

14 листопада. Новий матеріял з Hrushevian'и. На Спільне зібрання подав Грушевський, ніби «осібну гадку», довжелезний, мабуть, надрукований аркуш, наклеп-донос (бо разом його і «по начальству» подав) на мене. Документ з першого і до останнього слова брехливий, заснований на вигадках, сплітках, свідоцтво maniae grandiosae і разом досить виразно виявленого морального туподумства. Доведеться дати по пальцях, бо, здається, він тільки й розуміє таке поводження з собою. Але скільки часу має цей чоловік, що встигає навіть такі монстр-доноси писати!

15 листопада. Водив Озерського вчора й сьогодні по академічних установах, та й сам захопився тією величезною роботою, що як-не-як робить Академія. Корисно буває отак поновити наочним способом те, що знаєш навіть.

При сій вірній оказії Тутківський поскаржився на мене Озерському за дрова (курйозний випадок: хоче дістати двічі!). Коли з Грушевського моральний каліка, то його достойний соратник Тутківський просто й розумом кульгає. Дурень, – не може того навіть зважити, в якому світлі себе самого своєю скаргою виставляє. А взагалі оця манера скаржитись начальству, – до яких троглодитських часів ми вернулись! Адже це робить «цвіт нації», мозок її, – то що вже про інших казати?

16 листопада. Балачки з приводу виключення з комуністичної партії Троцького й Зінов'єва. Обиватель здебільшого злорадствує. «Прибавилось двоє безробітних», «Цигарки з портретом Зінов'єва вже скасували, – тепер черга за Зінов'євським (містом) та численними, по всіх містах, вулицями, названими іменням цих вождів». За цим обивателем іде й партійний обиватель: до Київської міської ради внесено вже прохання від робітників колишньої Шулявки, а тепер Раковки, щоб зняти з них ганебне ім'я колишнього «вождя», а тепер виклятого за схизму Раковського, – і обиватель на вершках партії цілком такій заяві спочуває і, певне, вволить волю «революційного пролетаріята». Але поза цими, все ж характерними, дрібницями, справа стоїть надто серйозно. Ну, викляли, одлучили од церкви, а що ж далі? Адже боротьба, видимо, лиш починається і питання – чим воно скінчиться, хто кого переможе? Так і ставить питання закордонна преса, що може не тільки проклинати чи славословити, а й критично ставитися до подій. І хоча, на загальну думку тутешньої преси, з опозиції занадто дрібна величина, закордонна розцінює її не так. Хто кого? І що з того вийде? Хто б кого не переміг, а большевизмові край приходить, – така панує думка. Бо вигляду нема ні на що. А коли вже й їсти одно одного почали, то тут приходить край і тій ілюзорній силі, яка була у большевиків. В усякому разі події розгортаються, та ще саме в той час, коли большевики думали маніфестувати свою силу і нездоланну міць.

Ходить анекдот. Питають Троцького закордонні представники: «Чому, коли ви кажете, що за вас більшість, за ваші думки голосують раз-у-раз тільки одиниці?» – «А тому, – відповів Троцький, – що кожен комуніст тримає портфеля і боїться, щоб він не вивалився, коли, голосуючи, підняти доведеться руку догори». Будь-що-будь цікавий погляд на свідомість і мужність комуністичної маси.

Написав до Риженка (Полтава) й до Журбицького (Київ, з приводу матеріялів дочки Ускова).

17 листопада. Вчора до пізньої ночі не міг заснути. Надало мені на сон взяти для читання «Українські Вісті» (паризькі) з судовим справозданням про процес Шварцбарта. Газета гадюча і, звісно, освітлення дає фальшиве, але фактична сторона робить страшне враження. Такого нахабного поводження, як в

оборонців Шварцбарта на цьому процесі, я ніде ще не зустрічав. Видко, «підготовка» була зроблена по всій лінії, все було пущено в хід, щоб інсценувати «ритуальну справу», всі сили російського чорносотенства і грошовитого єврейства з'єдналися, щоб оплювати й збезчестити пам'ять невинної людини, на яку валилась посполу всяка брехня, наклеп, зненависть. Оборонцям у цьому спільному хорі гадючого сичання нічого було робити, і їхнє становище було жахливе в цьому ворожому таборі. Гадючі чудово розуміли, що за недержавний народ нема кому заступитись і розперезались цілком. І вони не помилились...

У Грушевського новий скандал. Одна з поїздок до Харкова Савченка мала той наслідок, що на Історичній катедрі в списку дійсних членів прибавились імена самого Савченка та К.Грушевської (поруч з Данилевичем та Щербиною!), а серед співробітників Глушка та Шамрая, двох аспірантів, що кілька разів провалилися з своїми працями на публічній обороні. Питання, хто прикрасив список цими ймennями? Грушевський каже, що він «не знає». Озерський виправдовується, що Укрнаука дістала прохання призначити їх за підписом Грушевського. Співробітники Катедри розводять руками, та скаржаться, що вони не знають, що пише в протоколах Глушко, бо протоколів їм ніколи не читають. А в результаті дочка, небіж і пара полигачів дістали посади, на які нормальним способом довго довелося б їм ще чекати. Не тільки сам Грушевський – великий учений, а й його родичі всі та полигачі. Досить лизати йому невказані місця, щоб зробитись ученим, – працювати не треба. Гіршого прикладу непотизму я не знаю, та, мабуть, і не бувало ніколи. Цікаво, чим усе це скінчиться, бо подробиці цього спритного ходу починають виринати вже на світ денний.

18 листопада. Я радів, що вже скінчилася ювілейна свистопляска – виходить, даремно: самий цимис, здається, тільки починається. Другого дня по передачі Академії будинку, я сказав Президії, що вчора негаразд вийшло: будинок узяли, а подякувати – не подякували. «То що ж, – одказав А[гатангел] Ю[химович] – можна послати до Харкова телеграму». Минув ще день – і в газеті читаю телеграму, адресовану чомусь до ВКП (Москва) дуже піднесеного тону: Академія, мовляв, вітає «стару гвардію», згадано про «клятий царат» і т. і. Ну, думаю, пересолив А[гатангел]

Ю[химович]: чому до Москви і навіщо таким занадто агітаторським тоном? Стрічаюся з А[гатангелом] Ю[химовичем], кажу йому про своє враження, він тільки усміхнувся й нічого не одповів, як тут хтось нашу розмову перебив. Так нічого я й не виявнив. Аж сьогодні справа вияснилась...

В своїй останній розмові з Президією Академії Озерський між іншим запитав і про ту телеграму. «Діло добре, телеграма звернула увагу скрізь, і в нас, і за кордоном; так ще ні наша, ні Російська Академія не говорила... Одно тільки в наших колах викликає непорозуміння: чому її адресовано до ВКП? Хіба ж наша КП(б)У не ближча до Академії?» Я дивлюсь на Кримського, думаю собі, що він пояснить, що телеграму послано таки до Харкова, а то газети просто поплутали. Коли А[гатангел] Ю[имович] непорозуміло дивиться на Липського, а Липський на його. Кілька хвилин зніяковілого мовчання... Нарешті А[гатангел] Ю[химович] каже, що він *не* посилав ніякої телеграми, Липський те ж саме... Tableau! Аж Озерському ніяково стало і він перевів розмову на щось інше.

Отже, ніхто з Президії Академії телеграми не посилав... Де ж вона взялася? Я висловив здогад, що це просто якийсь репортер промітний вигадав сенсаційну звістку. Але й наше становище: спростувати не можна і мусимо вигадку репортерську мовчки признати. Ну й часи!

Друга історія. Написав я був колись, на прохання вінничан, невеликий плакат-біографію Коцюбинського з агітацією за пам'ятника йому в Вінниці. Недавно Отамановський присилає текст назад і прохає трохи поширити, бо вони надумали, замість плаката, видати цю біографійку брошуркою. Добре, – брошуркою так брошуркою... Коли це сьогодні одержую ту брошурку: вступ голови Вінницького окрвиконкому з усіма комуністичними операми, а кінчик мені також доробили! Несподівано для себе попав у хорошу компанію... І знов мушу мовчки цей сюрприз прийняти. Взагалі ніколи не можна бути певним, де і в якій комбінації опинишся. Просто хоч на люде не виходь. Більшої безцеремонности й уявити собі не можна, як у теперішньому поводженні з думками, йменнями, репутаціями. Всякий охочий може за тебе наговорити, чого схоче, і протестувати проти цього нема способу: протесту просто не надрукують. Але ота витівка з телеграмою, якщо мій здогад правдивий, усяку вже міру навіть за наших часів можливого переходить.

19 листопада. Скрипник, як виявляється, приїздив не тільки на партійну конференцію, але й порахуватися де з ким. Влітку він мав промову, яку потім і надрукував, а в тій промові обливав помиями небіжчика Щербаківського та його прихильників. Між іншим він оббрехав В.Козловську. Козловська послала йому листа з протестом. І от цей державний муж явився до музею й почав робити ціле слідство з приводу археологічних праць Козловської. Поводився над міру грубо, як старий фельдфебель, сипав погрозами. На жаль, Козловська не дала нахабі належної одсічі. Але ж картину теж непогану уявляє цей комуністичний комісар, що поводиться вдесятеро гірше, ніж старорежимний міністр. Ті принаймні в археологію не лізли, а цей має лице говорити про те, чого абсолютно не тямить. То правопис декретує, то археологію турбує, – не знаєш, за що завтра цей універсаліст візьметься: знає, що мовчки слухатимуть усе, чого тільки не наговорить нахаба.

Мій здогад про репортера оправдується: вже знайдено деякі сліди.

Увечері одбувся ювілей С.І.Маслова. Ювілей мав виключно український характер і це може зобов'яже ювілята виразніше окреслити свою лінію, ніж робив це досі. А взагалі мені було жалко ювілята, досить умученого безконечними промовами.

20 листопада. Написав до О.Кобилянської, Л.Когута, О.Скорописа. До Кобилянської пишу так:

Вельмишановна Пані,

До розлогих нив Великої України дійшла звістка про Ваше свято, що має статися святом – нині знов порізненого і на кавалки розбитого – українського письменства, ширше – святом знов уярмленої української культури. Дозвольте ж і мені, Вашому давньому «ворогові-поклонникові» принести Вам у цей день свій низький поклін і від найщирішого серця зичення – довго ще обдаровувати наше письменство своїми творами.

Мені Ви, Вельмишановна Пані, в тім можете повірити. Ми ріжно дивимось на світ. Ріжно пояснюємо його події. Ріжного може хочемо від його, з ріжних пунктів одходимо і ріжними шляхами йдемо. Але – я знаю – йдемо ми до однієї кінцевої мети, працюємо на одного господаря – на тую непідкупну *правду* життя, до якої кінець-кінцем зводиться і краса, і всі людські змагання. Мене завжди у Ваших творах підкупала ота щирість ясна,

прозора безпосередність, можу сказати навіть – протестантська мужність, з якою Ви свої думки виносили на громаду, не дбаючи про те, як вона їх приймає. Великий художній талант Ольги Кобилянської завжди був для мене поза сумнівами і на його я дивився як на безперечний для нашої культури здобуток. Виткані делікатною жіночою рукою, «дорогою серця» перепущені – Ваші тонкі образи не були чужі й моєму серцю, і я завжди був пильним читачем кожного Вашого нового твору, дошукуючись Вашої художньої індивідуальности. І я жалую лиш одного – що в бойовій атмосфері наших днів мені доводилося торкатись тільки побіжно й з одного боку Вашої творчости; і щасливий буду, якщо доля поволить мені сказати усе, на що Ваші твори надихнути можуть.

Не погребуйте ж, Вельмишановна Пані, прийняти від причепливого, але *не* злостивого критика щире поздоровлення і бажання довгого віку, сили й невтомної енергії на всім нам потрібну і високо цінену працю Вашу».

З Кобилянською я ніколи не стрівався. Ніколи не листувався. Але через людей знаю, що вона лихим духом на мене дихає за мої про неї статті. Нехай! А я все-таки щиро шаную її працю й бажаю всього доброго, хоч зовсім по-інакшому розцінюю її працю, ніж її хвалителі. Хоч може голос мій і неприємний їй буде, але я вважав за свій обов'язок послати привітання.

22 листопада. В Історично-літературному Товаристві засідання, присвячене пам'яті Марка Вовчка (20 років од дня смерти). Сказав невеличку промову на тему, що не тільки habent sua fata libelli*, але й творці тих книг.

Написав до І.Свєнцицького, прохаючи вислати оригінали або фотографічні копії з тих листів Шевченка, що в Національному музеї у Львові. Коли б вислав, та коли б і швидче, бо час вже давати до друку Шевченкове листування (том III академічного видання творів Шевченка).

23 листопада. Тутківський рішуче одмовився платити Академії за помешкання. До літа платив, а як призначено його членом ВУЦВК'а, вирішив, що як висока персона – може не платити. З 8 кімнат, призначених для Геологічного кабінету, збив

* І книги мають свою долю (латин.).

установу в дві, сам з численною родиною опосів шість, мало того – в найбільшій кімнаті поставив фалшиву піч («буржуйку»), хоча пекарня при квартирі є, і доводить, що то пекарня, і через те він за неї платити не повинен. А це й зовсім зрікся платити. А тим часом фінвідділ наполягає, щоб конче брати його платню. Доводиться процесуватися... До таких скандалів, мабуть, ні одна Академія ніколи не доходила, – в цім ми маємо світову перевагу. Досить мати двох таких типів, як Грушевський з Тутківським, щоб побивати світові рекорди – не наукової праці, а гризні, інтриг та скандалів. І головна річ, що хоч би скандалили власним коштом, а то ж і той і другий зараз до начальства з скаргами та брехнями. От і тепер Тутківський, після того як і спілка і секція наук[ових] робітників одмовилися підтримувати його неоправдані претензії – забіг до комуніста Скорбека і той йому усяково допомагає. Цікаво, що скаже суд... Чи може і там пошепчуть і поворожать. А це можливо!.. Де б мені од цієї всієї гидоти заховатися і куди скритися.

Написав до В.М.Перетца та В.Сиповського.

24 листопада. З новітнього фольклору. Виступає Риков з промовою десь на селі у Великоросії, розводиться широко про те, що радянська влада дала селянам та як їм тепер добре жити. Слухали-слухали селяне, а далі один насмілився:

– Оно точно, что жить стало хорошо... и насчет землицы как быдто... Да только, вот, ободрались мы оченно. Мотри, все локти да коленья в дырьях.

– Ну, это не беда, – відповідає Риков. – Вон в Африке есть народы, – так те и совсем голые ходят.

– Вот болезные!.. Видно они не десятую, а тридцатую годовщину советской власти празднуют!

Анекдот пристосовано до ювілейних свят.

З приводу присуду над Шварцбартом теж оригінальне пояснення ходить: це, мовляв, навмисне убийника виправдано, щоб розв'язати руки проти радянських дипломатів у Західній Європі. Надзвичайна охота – усе витолковувати проти большевиків!

25 листопада. З невимовною огидою взявся нарешті за відповідь Грушевському. Мені часто доводилося колись полемізувати; кожного разу це мені коштувало багато, кожного

разу я силував себе братись за перо, щоб одповідати комусь із своїх противників. Але такої чисто фізичної огиди, як тепер, я ще не почував ніколи. З таким недобросовісним противником я ще не мав діла. Такого брехуна я ще не стрівав. І ввесь час, коли я писав, крутилась думка – чи не плюнути, чи не кинути всієї цієї справи до стобіса?.. Але справу він поставив так, що я мушу відповідати. Що ж – нехай... Зате ж і він мусить бути задоволений, хоч я й силкувався писати здержливо і не давати волі асоціяціям, що мимоволі напрохувалися під перо.

Сьогодні здав до друку третій том Шевченкових творів, – листування. Цими днями піде також і сьомий – малюнки. Нова вага падає на мене і така, що дай Боже витримати!

26 листопада. Принесено коректу останніх двох аркушів III тому Російсько-українського словника. В понеділок здам їх. Значить – кінець хоч з цією роботою! А там ще IV. Не знаю, коли взагалі кінець буде...

27 листопада. Проходячи увечері біля сквера, побачив світло з землі. Зацікавився, підійшов, глянув – і морозом жах обілляв мене. То в колодязі од клоаки містяться безпритульні. Троє їх було. Розіклали маленьке багаття, гріються. Там, у ямі, й живуть. Новітні троглодити... А ми недавно святкували з ілюмінаціями й промовами «здобуття Жовтня»! Ось ці здобуття – на дні клоаки, в особах новітніх троглодитів, здичавілих, озвірілих дітей на вулиці велелюдного міста... Такого не було навіть за лютих старих часів!

Але ще гірше може – здичавіння моральне. Сьогодні Микола розповідав про студентську сходку з приводу якогось непорозуміння з професором. Жидівська і разом комуністична група намагається викинути невгодного їй професора Попова й замінити його своїм – Лібербергом. Протестантів проти цього серед усього курсу знайшлося тільки двоє, решта ж ганебно мовчать, бо бояться комуністів, хоча наодинці й кажуть, що вони також проти цієї огидної історії. Коли один з старих професорів охарактеризував поведінку заправил як політичний донос, відповідь була: «Ми вже пережили старі звичаї, звичаї до 1917 року. Політичний донос! Хто з нас, товариші, тепер не піде з доносом куди слід, коли довідається про щось, що робиться проти

совітської влади?» І «товариші» мовчали. Це – також «здобуток Жовтня». Моральний троглодитизм іде в парі з фізичним. Безконечні злидні і безконечний занепад найелементарнішої порядности – ось наслідки останнього десятиріччя. Чи можна з такими наслідками жити й розвиватися, чи можуть герої доноса й пожильці клоак обороняти сучасну державу – покаже перша ж небезпека, яких так багато визирає спереду. А божевільні люде йдуть до них і мільйони ведуть за собою – мільйони сліпих, задурених, здичавілих, егоїзмом, наче паршами, укритих людей. Перспектива воістину жахлива.

28 листопада. Зустріч ще з одним троглодитом – найгіршого типу. Це вже не жертва Жовтня, а з тих, що самі жертви творять. Спільне зібрання. На йому зачитано наші, мою й Агат[ангела] Юх[имовича] відповіді Грушевському. Цей моральний троглодит з цієї відповіді зрозумів лише одне: «мене і моїх співробітників обиджають». Пробув заперечувати, пикав, микав, заікався, – нарешті попрохав дати йому копії з наших заяв, щоб написати на них відповідь. Яку ще нову кляузу вигадає цей печерний чоловік? Утреться і зайде з іншого боку. Між іншим мусив він признатися, що першу кляузу він послав і Скрипникові. Не можна – начальство... До якої міри занепав чоловік, навіть і уявити собі важко. І йде все нижче та нижче...

Сьогодні я одмовився підписати йому грошове асигнування, поки не звільнить старого помешкання, яке потрібне для інших установ. Він захотів і нове (з 18 кімнат) опосісти, і старе задержати, хоч ціла низка наших Комісій не мають жадного помешкання. Доводиться витискати. Мабуть, сьогодні ж таки пішов на мене новий донос до Харкова.

Написав: В.Перетцові, М.Слабченкові, В.Піснячевському, Іл.Свєнцицькому.

29 листопада. Кажуть, що Грушевський переводить назад у 37-й номер людей, що наприймав у 35-й. Коли так, то – виходить – війна... Що ж – будемо воюватись. Тільки важко мені буде, бо ні затрутих стріл, ні отруйних газів я не вживаю, а з того боку все буде в ходу. Та нехай. Моє становище добре тим, що війна без [програшу]. Коли переможу – добре: забезпечу Академію від троглодита. Коли не переможу – також добре: здихаюсь Управи,

бо тоді буде найліпший привід це зробити і вже ніхто мені дорікати, що кинув, не зможе... Буде, видима річ, тиск із Харкова, але наївний Грушевський, якщо думає, що зможе примусити мене підписати йому асигнування. Я просто вийду в одставку та й по всій справі.

Неприємність Грушевському і в Катедрі. Мовчущі заговорили, зважились нарешті і запитали, як це сталося, що співробітників призначено поза Катедрою. Й оком не змигнувши і навіть у Сірка очей не позичаючи, велій брехун перед Господом одповів, що він «не знає».

– Це ж обурлива річ!

– Так єст, обурлива... а як же.

– Ми мусимо протестувати.

– А як же, пане добродію, мусимо.

Такий одбувся діялог. Звичайно, протестувати він не буде, бо, як казав Озерський, сам же й намігся, щоб дочку, небожа й двох лизунів призначено на вищі посади. «Не міг же я, – мовляв Озерський, – не вірити підписові академіка; а за його підписом Катедра клопоталася про призначення». Невже він думає, що так і не викриється вся махінація? Адже, кінець-кінцем, доведеться в справу вступити Академії, бо Катедра при Академії і такого осудовиська терпіти не можна. Дуже мені б не хотілося, але ж муситиму підняти справу, як секретар Відділу, бо ніхто ж з Катедри не зважиться на це. Біс його знає, що за чоловік! Де тільки повернеться – золоті груші ростуть і з звичайних лизунів учені народжуються. Михайло-чудотворець...

30 листопада. Прийшов лист од В.М.Перетца, дуже занепокоєний. Пише з приводу «осібної гадки» Грушевського. Насамперед виправляє з неї те, що Грушевський його, Перетца, йменням понабріхував, а далі звертається до мене з благанням якось зробити справі кінець, бо її використають, мовляв, зверху тільки на те, щоб приборкати або й зовсім зруйнувати Академію.

Думка справедлива. До мене багато тепер обертається людей з такими й подібними порадами. Особливо наш український тихомирний і забудьковатий обиватель турбується, що між двома українськими діячами почалася звада, а «ми ж вас обох любимо і шануємо і нам тяжко» і т.і. На жаль тільки щодо мене поради ці зайві і я нічого тут не можу зробити. Я ж не починав звади і не

муссую її: у мене пасивна роля – я тільки обороняюся. Активно діє, нападає Грушевський, – і тільки од його залежало б припинити звaду. Але що йому Академія, коли він ще 1919 р. хотів її зруйнувати (його заходи перед Директорією, про які я тоді ж таки чув од небіжчика С.В.Петлюри); що йому міркування українського внутрішнього спокою, про які так турбується наш обиватель миролюбний; що йому навіть власна гідність, коли він у засобах не перебирає?.. Усе тут безсиле, щоб спинити його пиху нелюдську, претензії неомірні і засоби мерзенні – і воно все йтиме своїм ладом, хоча може скінчитися справді зле – для Академії. Обиватель не розуміє, що справа не в самій звaді, а в тому, що звада цяя провадиться такими мерзенними способами, що перестаєш поважати супротивника. Не розуміє він і того, що це ж в інтересах його власних, українського обивателя – демаскувати звадника, щоб не міг провадити далі свою деструктивну роботу, яка так вже позначилася в нашій недавній історії. Адже можливо, що настане знов момент, коли ця безчесна людина і політичний шахрай, що лиже тепер халяви переможцям і робить їх суддею в наших внутрішніх справах, знов спробує вчепитись за події й вилізти на командні високості, щоб наново розпочати згубні експерименти. І треба заздалегідь натаврувати цю людину, щоб не важилась на нове видання старих своїх подвигів.

2 грудня. Здав до друку й сьомий том Шевченкових творів. Як то впораюся з усим цим?.. Правда, головна робота щодо цього тому (добирання й коментування малюнків) лежатиме на О.П.Новицькому. Але спуститися цілком на його не можна, і праці й у мене буде багато й тут, як багато її з третім томом. Листування малий Новицький (Мих[айло] Мих[айлович]) зробив і неповно і дуже недоладно. Доводиться додавати нового матеріялу і даний розташовувати по-інакшому, виправляючи плутанину, заподіяну рясно попередніми видавцями. Особливо багато було мороки з листами до Броніслава Залєського. До рук Драгоманову потрапили вони в копіях і перемішані щодо хронології; розплутати наплутане за тодішнього стану Шевченкознавства було, очевидно, несила, а дальші видавці ще більш наплутали. Оригіналів ми не маємо, і доводиться переробити величезну критичну роботу попереду ніж уложити ті листи хронологічно. Є чимало й іншого недоладнього. А ще ж перед нами

коментування, що охоплює мало не всеньку біографію Шевченка. Надто важкий це буде том – куди важчий, ніж четвертий, та може й усі інші, не виключаючи й поезій. А за цією новою роботою – Мирний лежить: нема часу навіть, щоб перечитати й вигладити вже готову роботу.

4 грудня. Лихий я сьогодні, як чорт. Читаю переписану одповідь мою Грушевському – і бачу нові слова, уривки фраз. А як дійшов до кінця, то мало не луснув з досади: викинуто згадку про Озерського і замінено «Наркомос». Зовсім здурів Кримський! Адже ж Грушевському тільки й лишається хапатися другорядних дрібниць, а тими своїми непотрібними виправками Кримський сам йому палець подає. Тепер Грушевський вчепиться, що – мовляв – читано не те, що йому дали і спробує грати на цьому. І вічно отакі історії з Кримським. В своєму бажанні вшпигнути ніколи міри не знає і в засобах не перебирає. Отакі союзники часто небезпечніші од самого ворога, бо роблять те, чого обороняти не можна, і тим самим найсправедливішу позицію руйнують. Краще самому, без союзників. Але вони самі чепляються і здихатись їх не можна. Липський в одному подневідив, Кримський у другому, а доводиться за них кліпати очима.

Написав до Я.Оренштайна.

5 грудня. Виявляється, що Грушевський свою скаргу послав не самому Скрипникові. Прийшов папір з Укрнауки. Пишуть: одержано скаргу Грушевського, але Укрнаука її не розглядатиме, доки Управа не надійшле пояснення. Отже, донос по всій лінії тріумфує: «осібна гадка», адресована Спільному зібранню, власне, мала на меті начальство і для його й була писана. Те, про що тільки догадуватись можна було, тепер має фактичне ствердження. Для мене це не новина, але для людей, що ще хиталися в своєму суді, це вже незбитий доказ троглодитських способів у колишнього «властителя дум» і «вождя нації». Хороший вождь, та й нація теж не згірша, коли таких провідців висовує. Мене вже це перестає обурювати, а збуджує тільки холодну цікавість: до чого, до якої межі докотитись може ця безперечно не дурна ж і талановита людина та визначний учений, але без жадних моральних засад? Це повна атрофія морального почуття, що межує з дрібним жульництвом, якесь духове каліцтво. Бувають клептомани. Це

теж одміни якоїсь душевної хвороби, на взірець клептоманії. Не має підстав до того чоловік, а краде, – так і тут: бреше, доносить, інтригує, а навіщо? – спитати, то й сам, певне, не скаже. Адже мав чоловік більше, ніж може досягти цими способами, а таки пнеться з усієї сили і каляє не тільки власну честь, а й тих, чиїм речником був. Істинно – хвороба!.. Тільки ж за які гріхи мені з цим маньяком доноса й брехень доводиться воловодитись?

6 грудня. Півроку, рівно, од смерти Щербаківського. З цього приводу відбулося засідання-поминання. З десяток людей розповідало свої про його спомини і враження. Оригінальне засідання: плакали доповідники, плакала публіка... Загинув чоловік, а наслідки?.. В музеї те ж самісеньке, навіть гірше; Онищук по-давньому панує і доносить; за його доносами діє Скрипник. По інших установах і школах стара совітська система непотизму, доносів, цинізму розгніздилася ще більше. Отже чиста жертва, що її приніс небіжчик – треба визнати – минулася марнісінько. Пустеля не прокинулася, гниття й розвал далі йдуть. Для панів становища, що першої хвилини були ніби збентежились і заметушились, усе пішло по-давньому. Проте я вірю, що Немезида існує і буде час, коли жертва Щербаківського одригнеться його катам.

7 грудня. Нова ілюстрація до справи Щербаківського. Заходив Федір і розповідав дальший тяг своєї історії в інституті. Виявляється, що конкурсу не було, та й не могло бути, бо його скасовано ще раніше; що кандидатам на небувалий конкурс так і відповідали, що конкурсу нема, бо Катедру опосідає «проф.Єфремов»; що «єдиний» через те кандидат Руденко також опізнився проти фіктивного конкурса. Одно слово, накопичено Осу на Пеліон шахрайства, і вся ця брудна [оргія] потрібна була «ректорові» Любченкові, щоб спихнути Федора і взяти на його місце «покірне телятко», що раз-у-раз дві матки ссе... Порадив Федорові не здаватись і провадить далі боротьбу. Звичайно, її він програє, бо ж ворон воронові очей не виклює, а комуніст комуністові тим паче, – але що ж робити інакше? Покірно хилити голову в ярмо – це ж останнє діло. І коли б у нас навіть тепер трохи менше було безсловесних під'яремців, то може б і всім легше жилося, і Любченки та Врони та Онищуки не так би розпаношилися.

8 грудня. З наших академічних анекдотів. Приходить хтось із співробітників Грушевського до канцелярії. – «А що, – питаються його, – чи п.академік швидко мають занедужати?» – натякаючи цим на небажання його бути на ювілеї Багалія. – «Уже лежать!» – була відповідь. Цікаво, чи «одужають вони» на понеділок?

Другий. Скінчилася справа жидів Ієрусалимських з циганами Мартюковими за хлопчика: кожна сторона доводила, що то її син. Експертиза висловилася, що нема доказів на те, щоб то був жидівський хлопець. «Нещасний! – сказав з того приводу Лебідь. – А от про І.Айзенштока ніхто не скаже, що то не жидівський хлопчик».

9 грудня. Зайшов до мене Г.Одинець, теперішній голова якогось фантастичного «сельінтерну», а колись досить близька людина до українства, приятель Жебуньова, Матушевського, Грінченка. Пом'явшись і попрохавши, щоб наша розмова лишилась «між нами», почав: «Давно вже збираюсь до вас, щоб перепрохати вас. Я шаную культурних діячів, і не хотів би, щоб ви на мене сердились. Що ж діяти, – я комуніст, але те, що я сказав вам *тоді*, я сказав, не подумавши і жалкую, що сказав, і прохаю прощення». Я одказав йому, що й не думаю на його сердитися, що його комунізм – то його особиста справа, а я не міг не відповісти йому так, як одповів «тоді». На цьому ми й розпрощалися.

Тоді – це 1920 р., саме коли прийшли українці до Києва. Заходить до мене Одинець, – з ним я також був досить близький, – і починає мені говорити, що він розчарувався в українцях, що українці не так роблять, як слід, що думає пристати до комуністів. Почав я йому говорити свою думку, про комунізм та комуністів. Зчинилося змагання. «Отак ви всі, *кадети*, говорите!» раптом аргументує свій погляд Одинець. «Знаєте, – одказав я, – коли б ви були не в моїй хаті, то я б показав би вам – порог». – «Ну, й піду, і піду» – образився він. З того часу ми стрівались тільки на вулиці. А це прийшов перепрошуватись за «кадета». Видимо, становище його в партії похитнулося, що згадав про давніх товаришів: розумний, але й хитрий дядько!

10 грудня. Телеграма з Харкова: прохають приїхати на 12

грудня в справі кошторису й штатів. А 12-го у нас бойове Спільне зібрання. Послав телеграму, що зможу тільки виїхати 12-го після засідання. От іще не було клопоту, так цю поїздку підкинуло.

Зараз їду на ювілейне засідання в честь Багалія. Доведеться, мабуть, засидітися до пізніх облягів: люблять наші земляки за таких оказій поговорити.

11 грудня. Ювілей Багалія пройшов з зовнішнього боку імпозантно. Сила (з 900) привітаннів, багато слів, багато галасу. Але не було теплоти, ліризму. Почувалося, що як людина стоїть ювіляр вже поза живими зв'язками. Почувалося якесь обережне почуття, що зв'язувало язики навіть таким нездержливим говорунам, як артільний батько Левицький. Офіціяльно і холодно. Пошана і ні крихти любови. Багатьох, мабуть, здержувало і те дуже підхлібне становище, що зайняв ювілят до теперішньої влади. І в своєму останньому слові він теж досить зручно маневрував між своїми справжніми симпатіями та висловом «вірнопідданого почуття». Важко зрозуміти, навіщо це йому здалося.

Я промовляв коротенько. Прочитавши маленьку адресу від Комісії громадських течій, я додав:

«Дорогий Дмитре Івановичу!

Дозвольте мені додати кілька слів ще й од другої моєї Комісії – літературної. Ви – історик. Але ви ніколи не були істориком того типу, що поза вузькими рямцями своєї спеціяльности не бачить нічого; ви завжди були істориком, що виломлювався з тих рямців, мости мостив між своєю спеціяльністю й суміжними сферами людського знання. Вже в своїх історичних працях ви торкалися й проблем літературних: цілий ряд письменників-слобожан ожив під вашим пером. Потім пішли праці про Кирило-Методієвське Братство і особливо про старчика Сковороду, – праці, без яких не може обійтися жаден історик письменства. Отож хочу побажати вам, дорогий Д[митре] Ів[ановичу], ще багато-багато *мостин* у тому мості, що мостите ви між історією та історією письменства».

Закінчилося довгою промовою ювілята о пів до першої. Сьогодні ще бенкет має бути, присвячений ювілятові.

12 грудня. Вчора пізно вночі вернувся з бенкета, – можна

сказати, слідом за Лисенківською «Енеїдою»: «ну та й здорове бенкетували!» Все було, як слід: їжа, питво і промови, промови без кінця. На жаль, вдатних не гурт, хоча язики у багатьох розв'язалися...

Сьогодні Спільне зібрання, – можна сказати, героєм був Грушевський (вже «одужав»): довелось йому подвійно виступати – і за себе, і за Тутківського. Справа з ювілеєм (!) Тутківського – провалена; справа з Геологічним музеєм (нові штучки компанії Тутківського) – провалена; справа з непотичною промоцією на Катедрі Грушевського – довелось йому, мов хлопчикові, що нашкодив, виправдовуватися і виправдування було не з удатних; нарешті його відповідь Кримському й мені, якесь дитяче белькотання, повне проте перекручування й пересмикування, до решти розігнала Спільне зібрання. Його цю відповідь дочитувано вже при 5-6 душах. У мене ввесь час крутилося на язиці: «ось, батюшка, вам ключі, – як дочитаєте, то замкнете церкву». Мені одповідати було не важко, – власне, довелося тільки дещо поправити з фактичного боку та заявити, що проти неслухняних було вжито дисциплінарних заходів.

Пізно кінчилося засідання; треба було поспішати на вокзал. Проте я був на призначений час там. Чекав-чекав Іванця з білетами – і не дочекався. Поїзд пішов. Виявилось потім, що і він мене чекав, тільки на іншому місці. Поїду завтра. Може й краще – одпочивши.

13 грудня. З новітнього фольклору. Почав ніби Троцький підписуватись Троий. Питають: «Що це означає? Новий псевдонім?» – «Та ні, – одказує Троцький, – ЦК збирається мене виключити, а я вже їх виключив (Тро[*ЦК*]ий)».

Ще. Балакають двоє непманів. «Ну, і чим це все кінчиться з опозицією?» – «Я не знаю, чим це кінчиться, але знаю, чим би я хотів, щоб кінчилось». – «А чим?» – «Щоб ЦК злопав опозицію та щоб при тому й сам подавився».

А ось уже півполітичне. Їде пара молоденьких жидків на трамваї. «Беріть, громадяне, білети» – каже кондуктор. – «Як, у вас члени ВУЦИК'а теж беруть квитки?» – відповідає один. – «Ні, ні, сідайте, сідайте!» – запрохує кондуктор, одходячи. – «Як, Міша, ти вже член ВУЦИК'а?» – запитує другий жидок. – «А хіба я сказав, що я член ВУЦИК'а? Я тільки запитав, чи члени ВУЦИК'а

теж беруть квитки».

Треба збиратись на вокзал. Не хочеться їхати.

З приводу вчорашнього засідання досвідчені люде кажуть, що Тутківський свою невдачу з ювілеєм постарається витлумачити політичними причинами: це, мовляв, проти його демонстрація, як проти члена ВУЦИК'а (цей «Міша» таки член ВУЦИК'а). Можливо. А після засідання, як виявляється, Грушевський і Кримський ще довго любенько балакали між собою. Свідок їхньої розмови, та й сам Кримський, кажуть, що це скидалося на розмову баби Параски й баби Палажки по тому, як шановані баби були помирилися. Грушевський навіть згодився вийти з 37 номера, але, додає Агат[ангел] Юх[имович], «проспиться і, мабуть, за своє візьметься!» Vederemo*, як любив писати Драгоманов. Хоча, правду казати, цьому «Міші» вже нікуди інше податись: членом ВУЦИК'а він ледве чи буде...

17 грудня. Вернувся з Харкова. Три дні крутився в цьому божевільному домі, і насилу врешті вирвався, докінчивши справу, заради якої мене викликали.

Справа проста: наплутали, як звичайно, і чужими руками її хочуть розплутати. Восени було нам написано, що на нових співробітників нам дають 50000 крб. і щоб ми в цю суму вкладалися. Ми і вклалися, не рахуючи, як було наказано, прибавок для давніших співробітників. Виявилося, що на цю останню прибавку грошей нема, не вистарчає 34000 крб. Три дні довелося ламати голову, як бо знайти з нічого ці гроші, щоб не скорочувати числа співробітників. Завдання достойне власника Охрімової свити («Тришкин кафтан»!) і з його можна було виплутатись тільки поли врізавши: з півтора десятка співробітників таки випало.

Але й не це найгірше, а та нещирість і крутійство, якого так багато виявили харківські пани. Видко, добре вже тут попоходили Грушевський з Тутківським, бо тільки й мови було, щоб їх не «обидити». Аж довелося різко запротестувати проти нерівного трактування. Особливо це помітно було, коли на мою пропозицію почали скорочувати співробітників тим академікам, кому цим разом дано було більш одного. Скоротили Лободу, мене, Кримського, – але як дійшли до Грушевського, то тут вийшла

---

* Побачимо (латин.).

тенденція навіть додати йому проти призначених Академією. Тільки мій рішучий протест примусив і Грушевському дати одного співробітника, – але як воно вийде кінець-кінцем, хто вгадає? Може знов яка нечиста сила поворожить, як це вже було влітку...

Так само рішуче довелося запротестувати й проти бажання накинути нам на платню Студинського. Отже, недурно це ласкаве телятко їздило до Харкова! Я таки вгадав, у який город топче він стежку – і на моє й вийшло. На пропозицію поставити його на платню я сказав, що це права Відділу і ніяких обіцянок давати не можу, а моя думка – що Студинський нам непотрібен. На цьому, поки що, й стало.

Взагалі чудове співробітництво витворилось. Грушевський та Тутківський постачають начальству всякі скарги й доношенія і за це вижебрують собі дещицю, – так Тутківський і цим разом вижебрав, щоб скинули йому платню за квартиру (ганебна історія!), а Грушевський – індульгенцію на всі давні і наперед будучі штучки. Не дорого коштують урядові ці, за дозволом сказати, академіки: жебранина не переходить сотні-другої карбованців! Це так як «живці» в теперішній церкві: що за ласку, а що за мізерні окрушини – служать вірою і правдою, свого Бога занехаявши.

Але то «живці», а це ж людина, що була «вождем»! І тепер вона запобігає ласки в якого-небудь Кондрашенка, вижебрує дрібняками, фалшує з благословенія начальства – і служить йому вірою й правдою...Єсть од чого за голову вхопитись! Невже цей недурний же історик не може зміркувати, що історія ж на нашому дні не кінчиться і колись хтось прочитає про всі сказані його заходи і дасть їм оцінку – як він тепер дає оцінку людям perfectum'a..i plusquamperfectum'a?* Чи може – після нас хоч потоп? А що як той потоп прийде не після нас, а при нас?.. Не знаю, як той суд історії уявляє собі наш історик.

Застав листа од Перетца. Пише про враження, яке на його зробила моя відповідь Грушевському: достойно, але жорстоко, каже, одповіли. Питає,– як прийняв цю відповідь Грушевський. От, певне, здивується, коли дізнається, як: вийняв хустку, обтерся – та й годі. Невразливий чоловічина. Мій харківський досвід це вже остаточно мені показав.

Ще одна деталь з багатьох. Накидають нам в Академію вже

---

* Минулий і давноминулий час (латин.).

одверто шпика – в особі «завідателя секретним листуванням», звісно, комуніста і з доброю платнею в 120 крб. Даремно я казав, що того секретного у нас листування – як кіт наплакав (папери про мобілізацію та й годі), що новому співробітникові просто нічого буде робити, та до того ж – що то за секрети, коли всі знатимуть про їхнього творця.

Відповідь була: уряд постановив, щоб по всіх більших установах такий офіційний «шпик» був... Ще один мені нагад – щоб скоріше кидати Управу. Видержувати більше вже всього того бруду, що накопичується кругом, неможливо. Чи разом з усією Президією, чи наперекір їй, я таки вийду з Управи.

18 грудня. Приїхав Іванець і привіз протокола. Як я й боявся, нечиста сила таки використала мою відсутність і докинула в протоколі одну зайву посаду для Грушевського! Не спиняються навіть перед фалшуванням документів. Хороша компанія добралась – невеличка, але чесна... Завтра пошлю свою поправку до протокола, хоча що тим Баланіним та Кондрашенкам поправки!

Ще один характерний епізод нагадавсь мені з недавньої наради. В розпалі змагання з приводу нерівного трактування академіків, Озерський раптом питається: «Скажіть, С[ергію] О[лександровичу], невже у вас на літературу всього один співробітник?» – «Один, – кажу, – та отепер ще даємо одного Перетцові, – оце і всенька література». – «Мало, занадто мало... Що ж то вас – філологія тисне?» – «Та з одного боку філологія, а з другого історія», – сміючись одповідаю. – «А знаєте, що – ми вам прибавимо», – зненацька каже Озерський. – «Проти цього теж мушу запротестувати, – кажу. – В яке становище ви мене цим поставили б? Адже перший Грушевський сказав би: поїхав до Харкова, усім покоротив, а собі прибавив. Ні, дякую». Настало зніяковіння. А в перерві Семковський каже до мене: «Як грубо він хотів купити вас! І добре, що ви йому одрізали». Он як тут справи робляться.

Почув сьогодні, що Грушевський пускає чутку, ніби він подав був заяву, що зрікається звання академіка, та вже Спільне зібрання упрохало його ту заяву взяти назад... Ото брехун!

19 грудня. Послав сьогодні до Укрнауки таку заяву:

«В протоколі засідання, що відбувалося за моєю участю, трапилася, на мою думку, помилка. А саме: під ч.8-м наукових співробітників призначено посаду для Комісії Старої України, тим часом, скільки пригадую, для установ академіка Грушевського (як і інших академіків: Корчак-Чепурківського, Кримського, Лободи, Єфремова) додано було тільки одного співробітника – для Комісії історичної пісенности. Отже, Комісію Старої України поставлено, можливо, замість якоїсь іншої, помилково.

Коли моя пам'ять не розминається з стенографічним записом, то дуже прохав би Укрнауку зазначену помилку виправити і якнайшвидче мене повідомити, щоб можна було остаточно скласти список співробітників».

Звичайно, що заяву харківські шахраї просто кинуть до коша. Але я запишу її до академічних протоколів, щоб бодай слід лишився того, як у нас нині вершаться справи.

20 грудня. Приїзжі з Москви розповідають, що на з'їзді владущої партії виявився новий розкіл. Ніби Риков, Калінін тощо – переконалися, що треба йти направо, бо інакше погибель; особливо непокоїть селянство, і праві комуністи готові навіть передати земельну справу в руки безпартійним, щоб рятували ситуацію. З другого боку, Сталін, щоб остаточно добити опозицію лівизною, тягне ліворуч. Ці суперечності так переплуталися й загострилися, що комуністи ніяк не можуть кінчити з'їзда, себто, до чогось договоритися. Риков з компанією хоче, щоб Сталіна скинути з посади Генерального секретаря, противна сторона намагається його провести за всяку ціну. Отже, з того, хто врешті вийде на Генерального секретаря, видко буде, яка течія взяла гору.

Якщо цьому правда, то виходить, що не встигли впоратись з однією опозицією, як наростає друга, може ще небезпечніша. І це натурально. Безвиглядність комунізму, тісні сутички, в які він зайшов, і безпорадне борсання не з учорашнього дня почалося і мусить кінець-кінцем дійти до свого логічного завершення.

Написав В.Перетцові, М.П.Левицькому, Є.Закузенній, Державному видавництву (Харків).

21 грудня. З новітнього фольклору. З приводу московського з'їзду, що саме одбувається з виключенням опозиції, говорять:

«У Москві танцюють лезгинку при плачі Ізраїля». Або: «Одні танцюють лезгинку, а другі співають «На реках Вавилонских».

А то от іще порівняльна характеристика національностей. Один грузин – чистильщик чобіт; два грузини – лезгинка; три грузини – ЦК. Один жид – спекулянт; два жида – трест; три жида – опозиція. Один українець – українізація; два українця – як ковбаса та чарка, то минеться й сварка (ще кажуть гопак); три українця – погром. Один русскій – дурак; два русских – два дурака; три русских – три дурака. Характеристика досить ущиплива!

Ще: «Чего-чего только *нет* в СССР! Мануфактуры нет, медикаментов нет, бумаги нет» і т.д. перечисляється, чого тепер знов бракує для повсякчасного вжитку.

Грушевський прислав заяву, що він починає вже вибиратися з 37 номера. «Ідучи назустріч (!)Управі»... і кінчає: «А передовсім прошу видати гроші, що їх і досі мої установи не одержали»... Отак найкраще. Тільки таким способом можна з ним впоратись, тільки таку мову він і розуміє. А все ж хоч морда в крові, так хвіст бубликом: те «ідучи назустріч» – просто незрівняне!.. Підпишу асигновку, – побачимо, чи вибереться, чи ще й на другий квартал доведеться того самого способу вживати.

22 грудня. Партизани Грушевського кажуть: «Тепер Є[фремо]в ще більше почне крутити по своєму в Академії; видко, він на Неодмінного секретаря хоче вийти». Дурні! «Він» хоче одного – аби якось зовсім з Президії утікти. Дивно, як люде все по собі міряють і кожному накидають свої думки та заміри!

23 грудня. Загальні збори співробітників Академії. Зробив їм доповідь про свою поїздку до Харкова, – звичайно, без усіх пікантних деталів. Адже між нашими співробітниками, напевне, є,..та й не один, мабуть, співробітник ДПУ, якого десятиріччя з такою помпою на днях святкувано. Все, що робиться в Академії, зараз стає відоме в ДПУ, часто прикрашене так, що й не пізнати. Що ж робити – такий режим!

24 грудня. Відкриття Дому учених. Міститься в будинкові, що багато викликає споминів. Там р.р.1917-1920 був український клуб. Там вітали колись Директорію, шанували обідом Симона

Васильовича 1920 р.; там збирались на з'їзд с[оціялісти]-ф[едералісти] 1918; там ми прощалися, виряжаючи їх на жертву, з Славком, небіжчиком Саліковським і т.і.

Тепер лунають поклики переможців, – чи надовго?.. Багато ті стіни бачили перемін і це, мабуть, не остання. Все тече і міняється.

25 грудня. Святкують ювілей – 10-річчя Радянської України. Сумнівний ювілей. Адже як собі не рахуй, а в кінці 1917 р. була ще Центральна Рада, а тільки 1918 р., та й то ненадовго, прийшли були большевики. Чогось дуже поспішаються наші з ювілеями, невидержка якась, наче не сподіваються дожити до 1929 р., коли справді могли б святкувати 10-річний ювілей. Не викликають ентузіязму такі ювілеї.

26 грудня. Друкування III і VII томів Шевченка хутко посовується. Останні дні все пересижую за коректами. Поки що йде текст, але вже час, уважаючи на темп, братися й до коментарія. Роботи-роботи буде!

Скінчивши з коректою Шевченка, розгорнув я оце сьогодні і свою працю про Мирного. Час вже й її здавати до друку, а це тільки перший випав такий день, що я можу до неї взятись. Як вернувся з Полтави та як згорнув рукопис, так до його й не зазирав. Треба викроїти якось час та швидше скінчити, щоб не лежало важким каменем на свідомости.

27 грудня. Востаннє підписав останню коректу останнього аркуша в III томі Академічного словника. Однієї мороки позбувся нарешті.

Приїзжі з Петербургу люде оповідають, що там нема зовсім продуктів – борошна, крупи, соли тощо. Черги стоять такі, як у нас в голодні роки, або в тому ж Петербурзі в кінці 1916 року. Не розумію, що це значить. Ну, тоді була війна, транспорт зруйновано, – а тепер? Чому не везуть?... Дорожнеча, правда, помічається і в Києві, часами буває недостача сього чи того, але ще з чергами не видко. І все ж причини петербурзького зубожіння не можу собі пояснити нічим, опріч загального зубожіння, що на тій далекій окраїні, яка живе тільки з довозу, найхутчій позначається. Починаємо, значить, голодувати. Проживемо так ще років з десяток, то й зовсім голісінькі ходитимемо.

28 грудня. Написав до: Литвинової (Москва), В.Підмогильного, Н.Христо (Петербург), В.Сиповського, Васильєва О. (Воронеж), К.Журбицького (Київ). Це все не листи, а «телеграми», як казав колись Куліш: дві-три фрази про справи.

Читаю Винниченкову «Соняшну машину». Слабенька річ, хоча з великими претензіями. Задля філософського роману занадто тут багато бульварного елементу; задля бульварного ж забагато філософії. Я волів би вже просто цікавий авантюрний роман з багатим сюжетом, ніж це недокровно-тенденційне розумування. Багато є й специфічної «винниченківщини». Досадно, що талановита людина ніяк не може себе піддати під якусь дисципліну, а скаче, «плигає», сказав би небіжчик Жебуньов, як їй неглибокий, до парадоксів схильчивий інтелект підказує. Та тепер пізно вже вболівати за цим: чоловік виробився остаточно і вже повороту йому немає.

29 грудня. Дивився в франківців Галюнову п'єсу: «Б'ють пороги»: мішанина українофільського романтизму з радянським практицизмом. П'єса-чепуха, а постановка ще гірша: мішанина Суходольщини з Курбасівщиною. Не розумію, як можна *такі* п'єси і *так* ставити; навіщо і кому вони потрібні. Хіба лиш на те, щоб сказати: українського театру нема. Дійсно, якась невилазна суперечність із цих спроб вигнила. Упадочний «малоросєйскій» театр (Суходольщина) поєднався з упадочним українським (Курбасівщина) і з поєднання двох покручів вийшло гірше ніж нуль – негативна величина. А тим часом кращі сили й ветерани нашого театру, як Садовський та Саксаганський, мусять поневірятись десь по балаганах на провінції та останні дні свої, дорогі для мистецтва дні, тратити майже без користи для громадянства. Якийсь пекельний жарт сліпої долі, в якому Галюни з Юрами грають ролю не дуже-то почесну, зате на теперішній час певну – таранів, що ними хтось третій громить українське мистецтво. І виходу з цього тепер немає жадного.

30 грудня. Дочитався у Винниченка до того вже, як герой демонструє свою «соняшну машину», що робить хліб з трави та листя, замішаних на поті. Може це й справді дуже смішно, але ось питання – з чого той хліб робити такої напр. лютої зими, як тепер стоїть? І як робити, коли сонце, скажемо, цілими тижнями не

показуватиметься? Незручної конструкції машину вигадав автор: за неї в майбутньому блаженному стані не обійтися принаймні без величезних «гамазеїв», до яких кожне муситиме складати свій індивідуалізований хліб (бо тільки ж «своїм» потом і можна той хліб замішувати). А взагалі – що за непоправно-наївний чоловік з Винниченка! З таким серйозним виглядом пише свої дурниці, що аж заздрість бере. Щаслива людина! Всі питання для його ясні, як на долоні, і всі їх він з одного маху і в одну мить вирішив, не вагаючись.

31 грудня. Вернувся з Харкова Лозієв. Каже – бачив Озерського і той наказав кланятись і переказати, що в протоколі справді сталася зазначена мною «помилка», але тепер вже ніяково її виправляти... Це значить: сфалшували протокола, їх на тому спіймано, а вони цинічно заявляють, що виправити підробки й не думають. Власне, нічого іншого я й не сподівався, і коли писав свого протеста, то хтів тільки показати, що маневр помічено. Тепер маю автентичне свідоцтво про це, і тим можу втішатися, хоча, як по правді, втіха й геть-то не велика. Але апелювати нікуди. Коли б тільки перевибори швидше, щоб міг я скинути з себе посаду, яка мені дає привід стикатися з цими професійними фалшівниками.

1928
рік

1 січня (неділя). Ради Нового року писав одповідь Грушевському, бо завтра—Спільне зібрання. Ось цяя відповідь.

«Ні часу не маю, ні охоти детально розглядати нову репліку акад.Грушевського, зачитану на Спільному зібранні 12 грудня 1927 року. Та, власне, й потреба в тім невелика; тут ще раз, з меншою певністю щодо суті, зате з більшою енергією в виразах, проказано те самісіньке, що було і в «осібній гадці». Щоб відповісти на новий виступ акад. Грушевського, поминаючи навіть його «полемические красоты», довелося б так само багато чого нагадати з моєї попередньої відповіді, – річ це зайва й нудна, і я зовсім не хочу розганяти Спільного зібрання, як це воно трапилося з засіданням 12 грудня, коли репліку акад. Грушевського героїчно дослухувало чоловік з 5-6 академіків...

Вага справи зовсім не в дріб'язковому витолковуванні тих чи інших фактів, не в перевертанні тих або інших, сказаних чи й не сказаних, фраз. На моє глибоке переконання, ствержене у мене й фактами, справа йде про певний устрій, а може й про саме існування Академії в теперішніх формах. Претензії одиниць на якесь надрядне – вийняткове й домінантне – становище в Академії, безпідставні вже самі по собі; анархічні способи й сепаратні заходи тих одиниць, щоб навласнуруч ті претензії переводити в життя; приклад, що ними подається молодшим співробітникам – безперечно одбивається надзвичайно шкідливо на внутрішньому житті й на загальному стані Академії. Це форменна деструкція, що дезорганізує правильний хід роботи, руйнує планомірність її, нищить усяку дисципліну й не дає усім нам використовувати й ті, що є, можливості. Бажання Управи та Президії, і моє особисте, ввести цю деструктивну роботу в якісь береги – зустрічається з того боку скаргами, криками про кривди, про надужиття й «забаганки упоєної своєю владою (!) верхівки», навіть про узурпацію і насильство над Спільним зібранням! Отже – чи є ці надужиття з одного боку, чи гола деструкція з другого – тут саме й лежить центр справи, що тільки й може нас цікавити як членів цього зібрання. Що я в своїй кваліфікації не помиляюсь, це знов, ще і ще раз, ствержує і сам акад. Грушевський, обіцяючи «ще *енергійніше* про се (себто про свої сепаратні заходи) старатись, як тільки відітхну від нинішніх прикростей». До наведених слів мені нічого додавати: самі заяви і діла акад. Грушевського за себе голосніше говорять...

Це моя *остання* відповідь акад.Грушевському, бо не можна ж без кінця полемізувати в офіціяльних актах і надуживати терпіння Спільного зібрання. Ще того разу я пропонував – обрати комісію, що розглянула б і перевірила закиди акад. Грушевського на мою адресу і тим самим установила б, хто з нас двох помиляється. Репліка акад. Грушевського доводить, що це, власне, єдиний спосіб дійти правди. Інша річ, чи – вважаючи на обіцяну тут нам ще більшу енергію – й ця правда щось поможе. Але поки Спільне зібрання не вводило мого другого прохання і не зняло з мене обов'язків Голови Управи – про що знов прошу – я *мушу* тій збільшеній енергії до деструкції протиставити цілком законну і справедливу тверду одсіч».

Здається, навіть «обидних» виразів тут немає... Але на що мушу витрачати час, якого так небагато!

Заходив Чехівський. Оповідав цікаву деталь. Коли одбувався церковний Собор, то над Академією було поставлено пильний догляд, щоб довідатись, хто з академіків ходитиме на Собор. Не знаю, що ті шпики довідались, шукаючи торішнього снігу, але ця дрібничка з нашого щоденного життя просто в жах кидає. Серед яких гидотних обставин живемо, в якому бруді, іноді й не помічаючи, купаємось! І до якого мізерного мінімума зведено тепер наші новорічні побажання – хоч на один подих свіжого, не затруєного повітря, хоч один день без таких отруйливих, що всю душу перевертають, новинок...

Здається, останнього градусу людського життя доходимо. Чи може вже й дійшли, і перейшли, і лишається гибіти серед цього безпросвітнього мороку, в задушливих просторах шпигунства, підступу, розкладу і гниття.

2 січня. «Ну и был денек»! Навіть серед нашої безтямної крутанини рідко такий випадає. Перед самим Спільним зібранням прийшов Л.М.Левицький і сказав, що він допіру говорив із Харковом по телефону і звідти йому переказали, що Спільне зібрання касується (?!), бо його немає в статуті, та що для розгляду подій в Академії з Харкова має приїхати комісія. На це ми йому з Кримським одповіли, що комісія – то їхнє діло, а щодо Спільного зібрання, то Харків, своїм звичаєм, бухнув у дзвони, не глянувши в святці: адже коли в статуті нема назви «Спільне зібрання», так є назва «Рада», – отож ми скликаємо не Спільне

зібрання, а Раду, і ніхто цього нам заборонити не може. «Так же на Раді має бути представник од Наркомосу», – каже Левицький «Так, і Наркомос призначив вас – ходімте». З такою постановкою справи Левицький погодився, але йти на Раду побоявся: «Нехай, як виясниться справа».

Почалося Спільне зібрання, чи від цього часу – Рада. Читання самого протоколу зайняло годин зо три. Кримський написав був його детально, а як увесь він присвячений був справам Грушевського та Тутківського, то тут і розпочалася баталія. Але відразу можна було помітити, не вважаючи на дражливі теми, у Грушевського велику стриманість, і на самому початку засідання він підійшов до мене й до Кримського і попрохав по засіданні лишитись: «нам треба поговорити»». Під час засідання він несподівано взяв примиренчу нотку: надалі хай у нас усе буде мирно, не будемо далі плодити непорозуміннів, хай над усім буде поставлено хреста, а тому з протокола вимазати все, що нагадувало б про минулі сварки, (справу з ювілеєм Тутківського, справу з призначенням Савченка й Грушевської на Історичній катедрі). Після деякого опору Кримський на це погодився. Трапився ще один характерний момент – з моєю відповіддю Грушевському (що писана вчора). Я заявив, що згожуюсь узяти її назад, якщо Грушевський візьме назад свою попередню заяву-скаргу. Він захвилювався: це міняє, мовляв, справу, – як же миритись, коли буде така відповідь йому? Але виявилось, що своєї скарги він просто не може взяти, бо... бо вже одіслав її до Харкова! Тут вже наспіла моя черга обурюватись і я намігся, щоб мою відповідь було зачитано. Але й тоді Грушевський подав писану заяву, що він не має чого заперечити (от миротворець з його зробився!), і вирішено – мою заяву, писану 1 січня, додати до протоколу 12 грудня, щоб з Нового року почавши, наші протоколи були «чисті»! Ну, що ж – хай...

Але тоді, як Грушевський ішов на всякі поступки, аби замиритись, дурний Тутківський пробував був грати все в стару дудку і все вимагав для себе права на «осібну гадку», хоч і не був на попередньому засіданні. Нарешті й ця його упертість вигасла, як було вимазано з протокола й саму згадку про його ювілей. Характерно, що хоч йому тричі було сказано, що незручно йому бути, коли обмірковується його особиста справа – він волів не дочувати й не рухнувся з місця. Воістину – деревина, якої нічим

не проймеш і не дошкулиш.

Так запанував серед нас «на землі мир і в человіціх благоволеніє». Але далі розпочалося вже щось таке, що можна охрестити тільки Федьковичевим заголовком – «Як пурявих уговкують». Після засідання Грушевський лишився на розмову з Кримським і зо мною, і ця розмова точилася не менше двох годин. Але про неї нехай завтра.

3 січня. Розмову почав Грушевський з того, що, мовляв, Російську Академію починають комунізувати, а потім черга і за нами, що через те чвари в Академії комуністи можуть насвоюруч використати. Отож – не треба чвар. На це я одказав, що я так справу ставив з самого початку й дуже радий, що й він прийшов до тої ж думки. Далі розмова довго крутилася коло взаємних образ і непорозуміннів, при чому Гр[ушевський] ввесь час запевняв, що цього вже не буде, що він готовий у миру жити, що доказом на це має бути його поводження на Спільному зібранні, коли він пішов на деякі поступки, аби припинити сварку. Але разом з тим він пробував і виторгувати тут дещо для себе: добитись платні для Студинського, «милости» для Савченка та вибору для Жуківської. На перше ми відповіли, що у нас є кандидати більш потрібні, ніж Студинський; на друге – що Савченко для нас ніщо, щоб ним спеціяльно клопотатись, і коли він вийде з № 37-го, то може бути певним, що чіпати його не будемо; з Жуковської так само питання ми не робимо і не будемо заважати її обранню на штатну посаду. В кінці – наївний виверт-пропозиція Грушевського – не показувати, що стосунки між нами різко змінилися: мабуть, на те, щоб говорити всім, що він переміг. На це одповіли ми, що як він собі хоче, так і буде, – і на тім попрощалися.

Щось тут та є. Мабуть, тривожить його комісія і він хоче себе забезпечити щодо деяких небезпечних для його фактів, зв'язавши нас своєю [потульністю] й мирним настроєм. А може поза тим і ще щось криється. Грушевський не з тих, щоб дурно жертвувати собою. Ну, та побачимо.

А все ж, як виявляється, він обертався до декого з академіків з пропозицією скласти комітет на ушанування Тутківського. Од усіх дістав одну і ту саму відповідь – не хочу. Найбільш пікантно, що з цим обернувся й до Василенка, про якого Тутківський дав був (після процесу) своє огидне інтерв'ю. Такту в такому

обертанні небагато, і не диво, що дістав різку одповідь.

4 січня. Справа потроху починає вияснятися. Сьогодні один з співробітників Грушевського переказував мені промову, з якою до опозиції на Катедрі він обернувся. Тим, що розголосили про справи на Катедрі, ви, мовляв, примусили мене здати всі позиції, але пам'ятайте, що я й вам також можу віддячитись, – одно слово, якась невиразна погроза. Але вона показує, що він і сам побачив, якого маху дав, призначивши, поза всіма формальностями, дочку та Савченка. Не дурно він і в розмові з нами позавчора мусив про це признатися: «то була моя помилка», і звалював вину на Харків, що ніби спровокував його. Отже пряма причина раптової миролюбности – переляк.

Але є й дещо інше. Маю листа од Перетца. Пише, що кандидатуру Грушевського обмірковують і в Російській Академії*, але на перешкоді їй стають чутки про його скарги до Харкова і т.п. Про це Перетц писав і Грушевському. Думаю, що й це повинно було на його подіяти, як кухоль холодної води. Певне, з часом і ще дещо виявиться з того, що помогло на цей раз «пурявого уговкати».

5 січня. Чекали сьогодні вже ту харківську комісію, – не приїхала. Засідання Відділу відбулося дивно спокійно, діловим способом, як давно вже не одбувалося. Не знаю, чи довго це протягнеться. Перед нами багато дражливих питаннів, починаючи од тієї комісії, що має приїхати, і до обрання нових академіків. На кожному з цих питаннів наша солом'яна згода може розлетітися, як пух на вітрі.

7 січня. Різдво. Всі на службі, на роботі і – лаються та никають з кутка в куток, щоб швидше покінчити осоружний службовий день та податися додому або в гості. Не розумію, кому потрібна цяя комедія роботи? Хіба ad majorem комунізму gloriam...

9 січня. Колядки в Софії. Народу повнісенько, так що не те яблуку – гороху ніде впасти. Чудові мелодії лунають під високим

---

* В архіві Петербурзького відділення РАН, ф.2 зберігається характеристика наукової діяльности Грушевського [прим. ред.].

склепінням і настроюють зібраних на урочистий, піднесений тон. Концерти з колядок, що так чудово проходили колись у Кошиця, тепер заборонено, і в результаті повнісінька церква людей, – мабуть, для більшого тріумфу антирелігійної пропаганди: і знову важко зрозуміти безглузду заборону, що призводить до цілком протилежних наслідків.

Написав – В.Перетцеві, В.Бузескулові, М.Слабченкові.

10 січня. Засідання на честь О.Кобилянської. Прегарна змістовна доповідь Филиповича і поруч наївне, хоч і вельми претензійне базікання Ол[ени] Пчілки. Не видержала бідолаха і при сій вірній оказії подала публіці супліку на сусіда, що із'їв її многоплодного индика. Справді – згадала, не називаючи мене на ім'я, мої давні статті про Кобилянську та разом і свою «кривду» од мене причепила. Мені довелося напружуватись, щоб зберегти серйозне обличчя, такий смішний був цей виступ. Публіка прийняла його добродушно і навіть поляскала в долоні. Пішла старенька, певне, зовсім задоволеною, не розуміючи, в яке смішне становище себе поставила. Щаслива людина: як небагато їй треба для задоволення.

11 січня. Цікаві звістки з Харкова. Увесь сановний Харків бюрократичний і комуністичний, од Чубаря й Петровського до найменшого «відповідального» подався на села. Не на спочинок, а на важку працю – умовляти селян, щоб давали хліб. Бо дядько хитрий: «свою» владу в вічі хвалить, а поза очі... хліба не дає. Не знати, чи поможе що й ця загальна мобілізація «відповідальних», що сунула на села. Бо дядько хитрий: слухати – слухає, а робить – як ти його вгадаєш, що зробить хитра людина?..

Яворському М. стрільнула до голови геніяльна ідея – заснувати другу Академію наук, «лівобережну», – розуміється в Харкові... Складено відповідного меморіяла, зібрано поміж харківських учених підписи, а підписали, між іншим і Дм[итро] Ів[анович] Багалій та Мельников-Разведенков, обрали делегацію, що мала попоходити по нобілях, і почали з Скрипника. Цей приняв делегацію, вислухав, подякував за славословіє і... тут починається найцікавіше в цій взагалі цікавій історії. «Ви, товариші, говорите про радянську науку, – так я вам скажу, що нема радянської науки. Час вже покинути цю гру словами. Є од-

на наука про всіх людей, і наше завдання використати цю єдину науку для своїх потреб. Тільки і всього... Що ж до нової Академії, то ... у нас же є вже Академія, і коли б ми й з нею дали якийсь лад, то й то було б добре. Двох Академій наша держава не видержить Ми повинні всі кошти і всі сили кинути на те, щоб хоч ту одну поставити на потрібну височінь та забезпечити їй можливість працювати». Учені вислухали цю науку од неученого Скрипника «уставя брады», а потім хтось із них догадався подякувати Скрипникові за авторитетне роз'яснення, що наука одна і що нема ніякої спеціяльної радянської науки. Значить «расписались в получении» і смиренько розійшлися по домівках. Не знаю, як себе після такої парні почував наш Дмитро Іванович хитроумний...

Оповідають ще, що коли Скрипника прохала делегація, щоб дав валюту на купівлю за кордоном книжок та наукового приладдя, то він одказав: «Яка там валюта! Наша валюта то хліб, якого ми не можемо одержати; вугіль, якого ми не можемо здобувати; шкури, щетина, яких не можемо розшукати... Чого ж ви од нас хочете?». Розпачливий висновок на 11-му році влади.

Написав В.Дорошенкові, В.Степаненкові, О.Волошинові.

12 січня. По школах усе щиріше беруться до «воєнізації». В[с]і трудові школи марширують, муштруються; черга вже за дитячими садками. Колишні «потешные» дитячі забавки перед тим військовим запалом, що тепер охопив верхи. Мабуть, навіть кантоністи блаженния пам'яти Миколи I не витримають конкуренції з кантоністичними заходами.

13 січня. Савченко Ф. пускає по місту чутки, ніби Озерський звелів мені податися в одставку (!). Видко, дуже цього йому хочеться, що навіть перед видимою брехнею не спиняється. Мабуть, це ознака тієї солом'яної згоди, що настала у нас з Грушевським. Я волів би золоту звaду, коли б з ним звада могла бути золота.

Написав І Свенціцькому.

14 січня. III том Шевченка так шпарко посувається, що мене закидають корректою, аж я не встигаю її поробити за день. Це і добре і недобре, бо опріч коректи та Грінченкового Словника, перечитую ще потроху свого Мирного та здаю до видавництва.

І на все це просто часу не вистачає, – перевтомлююся, а таки не встигаю.

16 січня. Нарешті приїхала довгожданна комісія з Харкова: Озерський та Білик, добрали ще трьох тутешніх. Сьогодні, замість Спільного зібрання, Президія мала балачку з комісією. Підкреслюють, що вони не ревізію роблять, а просто хтять ознайомитися з роботою Академії усіма сторонами, бо ж «ми нічого не знаємо» і т.д. стереотипово. Тон неприємний, занадто формальний. Була розмова про «Спільне зібрання» і «Раду»: їм хочеться довести, що ми сім років незаконно діяли, називаючи свої зібрання «Спільним зібранням», хоч їм доведено, що поруч вживалося і бажаного їм терміну «Рада». Дріб'язковість і формалізм!

Це, певна річ, дурниця, але от справжня небезпека – це представники од Наркомосу в Раді, та ще в необмеженому числі, та ще з рішучим голосом!.. Якщо вони це проведуть, тоді нема Академії. Сьогодні це було сказано лиш натяком, але, звісно, якраз на цьому й доведеться дати бій.

17 січня. Забрала комісія протоколи, сидить над ними, ретельно виучує. Шкода часу на них, але така тактика показує суто формалістичний спосіб цієї ревізії чи обслідування.

А я трохи не цілу ніч не спав. Академії може бути кінець. Бо кому потрібна і який авторитет матиме така Академія, в якій будуть призначені навіть не члени, а якісь «соглядатаї»? Якась Академія другого сорту, з принципу: «для хахлов и такой Бог брядє».І невелика честь бути членом такої «хахляцької» Академії. Я твердо вирішив – одійти, якщо тільки підсиплять отих соглядатаїв та голосувальників.

18 січня. Знов засідання комісії з участю Президії з додатком президій Відділів. Цілком формальні справи – про статут, підстави організації академічних органів і т.п. Пописався здорово Тутківський. Цей злобний ідіот з приводу мало не кожного питання вирескувавсь з своїми поясненнями, в яких безбожно плутав і брехав, так, що Кримський мусив йому прилюдно брехню завдати. Тоді трохи вгамувався. Тутківський, мабуть, думає, що саме добра оказія вислужитись, і вислужується. Що за огидний люд тепер повівся! Просто на світі огидно жити.

19 січня. Знов засідання з комісією – і знов сама пуста формалістика їх цікавить. Це вже починає робитися нудним. Одержавши вчора одсіч, Тутківський сьогодні вже мовчав. Мабуть, на нові подвиги духу набирається.

Скінчив III том Грінченка. Гнав його щодуху, не вважаючи навіть на те, що комісія багато часу одбирає. Все менше буде однією роботою, поки до IV тому доведеться братись.

Одержав од Енциклопедичного словника Граната пропозицію – написати до Словника статтю про Шевченка. Хоч і заприсягався я собі не брати нової роботи, поки взятої не скінчу, але від цієї зрікатись гріх. Тим паче, що це аж на квітень.

20 січня. Мусив засісти за звідомлення: Комісія хоче мати звідомлення за 1927 рік, а вони в нас писалися пізніше. Днів зо два найінтенсивнішої роботи, тим більше, що наші установи до своїх звідомленнів ставляться неохайно і матеріял подають не першого сорту. Кожного разу, складаючи звідомлення, доводиться мені нервуватись, бачучи неакуратність та нехлюйство. Надто в тих установах, що не багато чого можуть про свою роботу сказати й замість фактів самою водицею надолужують. Добре хоч те, що цього року раніше цю неприємну роботу збуду.

21 січня. Ще одне засідання з комісією, повне тієї само формалістичної порожнечі та словесного крутійства. Ораторствував сам Озерський, решта членів комісії – ні пари з уст. Це вже починає надто обридати, як найгірша переводня часу, та дратувати. Мав сутичку з Тутківським, що поскаржився, ніби він тільки 25 крб. на місяць на свою геологію одержує. Довелося в різкій формі нагадати йому про 2000 крб., що одержав він на вітрини. Він про це, звичайно, «забув».

22 січня. Кінчив звідомлення. Ух, – неприємна робота!.. Грушевський, замість звідомлення, дав свої літературні вправи з «України», над якими попотієш, поки видушиш якийсь фактичний зміст. Окрім його самого та його дочки, ніхто там нічого не робить.

23 січня. Вчора на сон узяв читати спомини Панаєвої, що недавнечко вийшли в новому виданні – і де той і сон дівся! Читав до

4-ої години, і читав би далі, коли б не думка, що потім, невиспаний, цілий день не зможу працювати. Як я зголоднів на хорошу культурну книжку, яку читаєш просто без тенденцій, мовляв – аби навіщось використати. Який би я був щасливий, коли б міг так читати, не дбаючи про вжиток, як колись давно-давно читав!

24 січня. Зібрання співробітників Відділу з участю приїзжої комісії. Теревені і нудота...Коли вже воно кінчиться? Один, поки що, єдиний наслідок – перебиває в роботі. А що ще буде – невідомо.

25 січня. Розказують, що Озерський запрохує до себе академіків та й агітує. Був у його Пфейфер. «Дивуюсь, – каже Озерський, – що Другий відділ, хоч найчисленніший, не хоче брати на себе влади в Академії». – «То що ж, нам і так не зле», – одказує Пфейфер. – «Та ні, все ж би вам годилося про це подбати... От, напр[иклад], яка ваша думка про таку комбінацію: Тутківський – Президент, Плотников – віце-президент, Симинський – Неодмінний секретар». – «Не знаю, – каже Пфейфер. – Тільки от про Тутківського скажу, що звичайно він має 2-3 голоси. А про Плотникова та Симинського нам навіть у голову ніколи не приходило».

Справді, не дурна думка: це була б для начальства ідеальна комбінація. Більш комісаролухняної Президії й уявити собі не можна. Оттоді б не треба було б представництва од Комісаріяту: Президія краще за чиновників кланялась би та запобігала всяке бажання згори. Тільки дійсно шансів такий склад небагато має: хіба чиновницькими голосами або з наказу, розігнавши Спільне зібрання, їх провести можна.

26 січня. Вчора було зібрання комісії з місцевкомом; агітує Озерський наш «середняк», підбурюючи його проти «верхівки» – «куркулів», себто академіків. Успіх, як мені переказувано, не був великий. «Середняю» все ж стоїть на академічному грунті і на провокацію не йде.

Написав – редакції Енциклоп[едичного] словника, С.Тобілевич, В.Отаманівському.

27 січня. Нова версія агітаційних заходів Озерського: Президент – Багалій, в[іце]-президент – Єфремов, Неодмінний секретар – Симинський. Про мене ніби сказав, що з мене дуже добрий Голова Управи. Ніби така розмова була з О.П.Новицьким. Якщо така розмова й була, то щодо мене, напевне, нещира: ума вивіряв. Ну, та як воно там було чи не було, а мені якби швидше цієї халепи з адміністративною посадою здихатись, а не те, щоб разом її з хитроумним Улісом-Багалієм волочити. Хай вже хто інший це робить.

«Вапліте» себе розпустило. Ця «Всеукраїнська Академія пролетарської літератури» попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосілись на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка. Голова «Вапліте» в своїй відповіді на це обвинувачення взяв був цілком покаянний тон, але, видимо, й це не пособило. Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкодливої, фронди.

28 січня. Озерський був на Управі; дуже прикра з ним розмова про плутанину з штатами. Самі там у Харкові намудрили й понаплутували, а тепер на мене вину силкуються скинути, що того а того нема в їхньому протоколі. Це вже просто щось нечуване! Люде, з якими без свідків і документів, без нотаріуса говорити не можна. І такі люде щось мають претензію будувати!

Озерський сьогодні на кілька день їде до Харкова – мабуть, щоб зробити доповідь та засягти інструкцій щодо дальшого. Коли вже цяя комедія скінчиться?

До четвертої години вчора вночі читав: зачитався книжкою Е.Бережкова «В дыму костров». Не вважаючи на зухвалий «[єретическій]» тон, дурну хвастовитість, книжка дуже цікава фактичною стороною, виявляючи, як большевики р.1919 «обороняли» Україну. Жахом невимовним віє од цих клоунських сторінок.

29 січня. Засів за Котляревського, готуючи до нового видання; перевіряю за перводруком «Наталку-Полтавку». Чимало помилок вклюнулося, і необачно я був зробив, що перше не перевірив.

Написав до В.Гнатюка (Житомир) та до Озерянського шкільного краєзнавчого гуртка. Гурток просив дати йому довідку, чи був Шевченко членом Кирило-Методієвського Братства.

30 січня. До тюремної лікарні (в «Бупр'і») прислано наказа, щоб адміністрація задовольняла вимоги хворих щодо релігійних обрядів (сповіді, тощо). Нарешті догадались, що не можна силоміць тягти в комуністичний рай.

З цього приводу В.М.Перетц розповів один випадок, що трапився в Москві року, здається, 1919-го, в самий розпал антирелігійної пропаганди. На Великодних святах одбувалося зібрання з доповіддю Луначарського; доповідь була гарно складена, захопила слухачів, і після неї запропоновано резолюцію, що зібрання, мовляв, уважає релігію за «опіум для народа» і т.п. Резолюцію ухвалено. Тоді виступає священик і прохає дозволити йому сказати «тільки два слова, не більше». Довго йому не хотіли давати слова, нарешті погодились. Священик вийшов на трибуну і промовив: «Христос воскрес!» – «Воістину воскрес!» – дружно відгукнулась аудиторія безбожників.

Приїхав Василь П. Степаненко – хворий, немощний. Якось оддуло його, немов барило, на обличчі. Чи не водянка часом... Розповідає всякі страхи про життя на селі: здирство, насильство і темнота без краю, без просвіту. Війна між «куркулем» та «незаможником», порізнилися люде, лютують одне на одного і як що трапиться, зараз підпалюють – хату, клуню, хлівець, а потім і сам горить, бо якийсь приятель і йому удружить. Як Бога ждуть якоїсь «переміни», нахваляються. Але на тому, звісно, й край усьому.

31 січня. Цензор із Руданського повикидав усі співомовки про козаків, про ляхів та жидів, а також і про попів, ксендзів та рабинів. «Ми тепер, каже, в такому становищі, що не можемо дозволити образу нації чи культу». Щодо останнього, то це новина якась.

З кругів Грушевського йде чутка, що Харків хоче бачити його за Президента в Академії, але він не погожується, а замість себе Тутківського випихає наперед. Тішаться люде!

Вже дві ночі нас обкрадають. У льоху не тільки позабирало,

що було – всяку господарську мізерію, – а навіть викопало глибоченьку яму. Видко, шукало, чи не закопано якогось добра... і це мало не в кожнім дворі кожної ночі. Злодіям добре жити – ремесло це тепер цілком безпечне.

Написав до Ів. Кисіля (Прилуки) та до Павелко-Поволоцької (жінки П.Грабовського).

1 лютого. Л.Левицького викликано до Харкова, – щоб приїхав з деякими академічними документами. Видко, там не на жарт заходилися про нашу долю радитись. Серед академіків виникла думка – зійтись на приватну нараду й обміркувати становище. Члени 1-го Відділу вже кілька разів сходились, але не досить численно. Звичайно, краще було б, коли б зібрались усі академіки, опріч, звісно, комісарослухняних. Ті цюю нараду використали б хіба на те, щоб забігти наперед з доносом.

Написав до Є.Литвинової (Москва).

2 лютого. З новітнього фольклору. Виключений з партії жаліється: мене виключено тільки за те, що я схожий з вождями: походженням я – як Ленін (дворянин), відношенням до партії – як Троцький (опозиціонер), з жіноцтвом повожуся, як Луначарський (гомосексуально), а в приватному житті – як Риков (любить з скляним богом здоровкатись). От і догоди їм: одним честь, а других – виганяють.

Правда, як знаємо, і вождя (Троцького) теж вигнали і навіть заслали не то в Астрахань, не то у Вєрний. Кажуть, що Москва упорядила йому бучні проводи. Але взагалі всякий інтерес до опозиції вже цілком згас, оскільки опозиція показала себе безсилою звалити сучасний режим. А в промисловості й фінансовому житті – повна депресія. В Москві та Петербурзі – хвости. Навіть у нас у Києві зникає борошно і промітні люде вже почали робити запаси. Всі ніби стоять перед якимсь скоком у безвість.

3 лютого. Принесли мені сьогодні XII книжку «Червоного Шляху» з рецензією на мого Кониського. Ієремія Айзеншток таки не втерпів і замовлення своїх хлібодаторів виконав... Тільки що, з другого боку, й себе не зрадив, бо не зважився підписатись, а затаївся під «Юрієм Горовенком» (!). З одкритим забралом цей лицар виступає!.. Щодо самої рецензії, то вона малоінтересна, по суті змагання – нічого, тон удано грубий, підкреслено навіть, ніби

автор боїться, що інакше його негострі шпички не дошкуляють. Мізерна вихватка: знає ж , бестія, що відповідати я не буду, і старається. Іншим часом цей хоробрий вояка певне не насмілився б, а тепер – чому ж і йому не хвицнутись, коли небезпеки немає?..

4 лютого. З Харкова переказує Багалій деякі деталі до останньої ревізії в Академії. Найбільш спричинилося до неї друге доношеніє Грушевського, послане до Скрипника з особистим листом. У листі наш достойний академік писав, що він цілковито розбитий, позбавлений працездатности через мене (!), що Академією управляю тільки я, бо Липський – ні до чого нездатний і безголовий, а Кримський у всьому мене слухається; що від мене всі «качества»... Скрипникові того тільки й треба було і, одержавши цей донос, та ще од Грушевського, він зважився нарешті рішуче вдарити по Академії.

Коли мене обирали до Президії, я застерігав товаришів, що це можуть використати колись проти Академії; багато разів і потім, найбільше з тих самих міркуваннів, хотів я одійти од академічного уряду. Але все ж мав я на увазі тут сторонні сили, і в голові собі ніколи не покладав, щоб мою неблагонадійність міг використати хтось із «товаришів». Сталося вже й це... Та ще хто: вождь і голова нації!.. З голови, справді, починає риба смердіти. А ця ще голова страшенно образилась була, коли до мене дійшли чутки про перші його доноси, – як він тоді протестував проти чуток тих!

В світлі тієї звістки нового значіння набирає і примиренність Грушевського, яку він виявив був останнім часом. Пославши доноса, він простяг руку до миру. Видко, цим просто замітав слід за собою старий лис, думаючи, що ніхто про донос не дізнається, а його примиренний настрій усякі навіть підозріння одверне. Забув тільки, що нічого на світі нема таємного, що не виявилося б і не вийшло наверх. Взагалі це така гидота, що вже навіть обурюватись я не можу. Нехай робиться, що має робитись, а мені аби швидше вилізти з цієї клоаки, в якій нехотячи опинився. Коли б швидше перевибори, і можна було скинути з плеч уряд, що стільки заздрощів викликає, а мені стільки прикрости завдає, і працювати тільки в своєму кабінеті коло любого мені літературного діла. Книга не зрадить і юдиним поцілунком не обдарує.

5 лютого. Кримський їде до Харкова, – на правописну нараду. Викликано його. Цікаво, чи будуть розмови з приводу ревізії?

Дістав запрошення на одкриття художньої виставки та друге – на одкриття жидівської Катедри. Не пішов ні туди, ні туди, до жидів головно тому, що вони таку рекламу розвели коло своєї дутої Катедри, що аж непристойно читати. Цілий день просидів собі за роботою. Між іншим підписав сьогодні до друку перші аркуші Шевченкового листування. Друк III тому Шевченка посовується прудко: всі листи Шевченкові вже складено, почали складати вже листи до Шевченка.

Засів за роботу також і над листуванням Коцюбинського. До першого тому увійдуть його листи до дружини, а всього матеріялу буде томів на три. Чимало вже, хоч і з великими труднощами, зібрано.

6 лютого. Прочитав у «Большевику» (№ 23-24) передсмертного листа Йоффе та пояснення з його приводу Ярославського. Ще одну завісу з таємниць нашої сучасности прогортають ці страшні документи. Не тільки homo homini lupus*, але й товариш товаришеві не кращий, коли не поділять якихсь «батьківських гнидників», мовляв покійний Оправхата. І вся ота мізерна неподільчивість провадиться під аспектом вічности, під прапорами пишними. Як усе зуміли зогидити маленькі людці, що себе велетнями уявили, як трагічне розпускають в особистій мізерії!

Приходила до мене депутація від «академічного активу», «середняцької верстви» в Академії – поговорити та порадитись про академічні справи та способи їх направити. Почали з півдокорів за «одірвання» верхів од середняцтва, з убогеньких латочок, якими вони хотіли б наші злидні латати. Я вияснив їм надзвичайно складну ситуацію в Академії (харківські руйнаторські заходи, внутрішнє безсилля і деморалізацію, безнадійність щодо латочок і т.п., а також своє бажання – одійти од керування). В результаті 2-годинної розмови – нічогісенько. Характерно, що цей актив знайшов за можливе говорити тільки з двома академіками – мною та ... Грушевським! Знайшов спільників!... Справді, якесь надзвичайно заплутане, безпросвітне становище утворилось. Під час найдужчого натискання з Харкова ми не мо-

---

* Людина людині вовк (латин.).

жемо навіть організовану, єдину волю напасникам протиставити, не маємо спільної думки, навіть мови однієї не виробили, і ворог з цього користується, як використав доноса Грушевського з Тутківським. Що можна серед цієї гидоти зробити – не знаю. І середняцтво наше теж, здається, стало перед цим фактом у розпачі.

Написав Ол. Бахрушину (Москва), К.Гнідичці (Петербург).

7 лютого. В газетах надруковано звідомлення про відкриття жидівської Катедри, що існує вже більше року. З звідомлення я дізнався, що й я там був і навіть сидів у президії! От направду – «без меня меня женили»... Виходить, що не бувши серед цих безпардонних рекламістів, усе ж ніби таки несеш деяку відповідальність за їхні вчинки. І нема навіть де і як спростування надрукувати.

При звідомленні – цікава фотографія: Липський, що закрився рукою. Так на фотографії тільки й видко, саму руку та лисину. Єдиний у своїм роді портрет. Зробив це Липський навмисне, обурений нахабством фотографів, і тепер це можуть витолкувати як демонстрацію!

8 лютого. Замовила «Думка» Л.М.Черняхівській перекласти текст до ораторії Гайдна. Переклад послали до цензури. І ця мудра установа всюди повикреслювала «Бога». Пробували доводити, що це ж ораторія – нічого не помоглося. Довелося переробляти так, щоб в ораторії не було Бога. Хотіли для концерту надрукувати поруч німецький текст і український переклад, але після кривавої операції в цензурі мусили цю думку занехаяти: як його поруч такий фальсифікат цензурний видрукувати?

9 лютого. Ще один факт, гірший од анекдота. Скрипник вимагав нові літери для дж і дз. Не вважаючи на повсюдні протести, дуже хочеться йому їх завести до вжитку. Між іншим йому кажуть, що не варт цих літер заводити і через те, що мало слів, де б їх доводилося вживати. «Мало, кажете? Ну то можна побільшити. Наприклад ... наприклад ... звелю писати – «на Волдзі», «Геордже» і т.п... Мудра вигадка! Досі у Скрипника був, здається, один тільки попередник – Олександер III. Як відомо, він звелів писати «Житомір» з *і*. Лаври венценосного попередника

не дають спати і теперішньому наркомові, чи що?

До речі: знов пішла чутка, що Скрипника забирають до Москви. Може б це було незле, бо з цим самодуром важче діло мати, ніж з ким іншим.

10 лютого. З вірменських загадок: «С севера – не горит, с юга – не горит, с востока – не горит, с запада – не горит... Что такое?» Відповідь: «Пожар всемирной революции».

11 лютого. Вчора повернувся з Харкова Кримський. Багато розповідав і харківських пліток, зв'язаних з Академією. Озерський сидить над доповіддю про Академію Ц[ентральному] Комітетові партії, що, власне, й оранжував ревізію, – отже Комісаріят освіти дав на те тільки свій штемпель. До ревізії, на думку Озерського, академіки поставились або вороже, або холодно й пасивно, опріч двох: Тутківського та Симинського; ці двоє й допомогли ревізії розібрати внутрішній стан Академії й без них ревізія була б безсила. Президія винувата в недіяльності, бо свої функції передала на Спільне зібрання, і в надужитті, бо другу частину функцій рішала в Управі. Керував усім Єфремов, бо Липський фігура неактивна, а Кримський у всьому слухає Є[фремо]ва. Стан це цілком неможливий. Президію треба змінити. Як це зробити і кого висунути – з цим трудна рада і вирішення ще не знайдено. Можливо, що він, Озерський, повернувся з тим, щоб зараз запропонувати переобрання Президії, можливо, що попереду затвердять новий статут і вже тоді буде переобрання. В усякому разі десь на початок березня це має бути вирішено.

Як видно, не на жарт Мальбрук в похід рушає. Зібрав усі плітки, використав пару брехунів і на цьому матеріялі думав будувати обвинувачення. Ага, забув, Озерський незадоволений і взагалі з співробітників Академії: з розмови з місцкомом, каже, вияснилось, що в співробітників нема професійної свідомости: замість того, щоб воювати з адміністрацією, вони тягнуть руку за верхівку. Отже, справді Академія дала тільки двох, не більше, лжесвідків, і, звичайно, ревізорові з такого результату не можна бути дуже вдоволеному. Комуністичний Магницький сподівався мати їх більше. Ну, та з ним ще буде розмова, – нехай-но скінчить свою ревізію. До кінця я не хотів з ним заходити в розмови і обмежувався чисто фактичними поправками. Пара брехунів, види-

мо, йому наговорила, що я чіпляюся за місце в Президії – я ж його розчарую! Адже ж щодо мене, то набій брехунів та ревізора не ціляє, куди його послано. Бо я одного хотів і хочу – коли б швидше вилізти з тієї атмосфери Тутківських...

З Президією мають начальники клопіт: кого? і як перевести? Найчастіше в Харкові лунає комбінація Тутківський-Плотников-Симинський. Але зараз же буде сумнів: кому і що говоритиме така Президія? Особливо з українського погляду? А тому дехто думає, що варто б на Президента вести Багалія, зате з іншими не знати. Грушевського, здається, не висовують, бо він, заваривши всю кашу, теж «холодно» поставився до ревізії, себто додаткових доносів не робив. Харківські українські сфери знов підкреслюють, що усунення з Президії Грушевського, Кримського, Єфремова – знаменуватиме ліквідацію Академії як української установи. Справа вийшла більш морочлива, ніж собі уявляло начальство.

З правописом нарада намудрила, ставши на шлях компромісу, і наплутала ще більше: з м'якшенням «л», з «г» і т. п.; одне буде м'яко, друге твердо, писати *г*енерал, але *ґ*енератор, тощо. Тепер цю плутанину мають наново редактувати і потім декретувати. Не знаю, чи найдеться тоді хоч одна грамотна душечка на всю Україну, опріч хіба Скрипника, що несподіванно знайшов у собі хист філологічний. Цей ще геніяльніший од небіжчика Кукольника: просто без наказу, з власної охоти, в акушери береться!

12 лютого. Прочув сенсаційну чутку: ніби Гаврила Одинця розстріляно. За шпигунство на користь поляків. Мабуть, брехня, бо ж цей хитрий мужичок не на страх, а за совість пристав до комуністів, і мав з того таку добру користь, яку ледве чи змогли б йому поляки компенсувати. Думаю, що він живий-здоровий. Правда, іноді своїм язиком він завдає клопоту своїм товаришам, і за один такий виступ мусив уже покутувати засланням до Москви. Кажуть, що недавно знов не втримався і публічно почав докоряти українському урядові за Дніпрельстан. «Наш уряд у цій справі, нібито казав Одинець, аж нічогісінько не вартий. Ну, поїде туди Петровський, поїде Чубар, поїде Каганович. . Там їх сфотографують... Та й по всьому. А заправляє усім Москва. Он тепер вже інженерів наймає, щоб говорили, що з Дніпрельстана нічого не вийде». Петровський потім лаяв Одинця за таку

промову: «Ти мені це міг сказати в чотирьох стінах, а не прилюдно бяшкати».

Оповідання про Харків можна ще доповнити звістками про надзвичайно скрутний фінансовий стан. Селяне все ж, не вважаючи на хлібозаготовчу кампанію, хліба не дають і податків не платять, грошей і справді нема. На Академію і на лютий знов майже не прислано операційних і інших коштів. За роботу платити нічим, плани руйнуються. Сьогодні чув, ніби у Фастові хлібозаготовчі агенти додумалися і оповістили ціну на 40 коп. більшу од казенної (1 крб. 10 коп. замість 70 коп). Дядьки повезли. Тоді агенти почали платити 70 коп. та ще й глузувати з дядьків, а що мовляв, узяли? а чи не хочете того, що декретом визначено? В результаті – розлютовані й одурені люде кинулись на дурисвітів, чотирьох убили, розгромили склади, побили міліцію і т.п. В усякім разі з такими методами хазяйнування багато не придбаєш.

13 лютого. Прочитав у харківському «Комуністі» вибрик якогось Демченка проти Кримського, – якийсь цілком незрозумілий своєю дурістю вибрик. Учепився до статті Ладиженського в «Записках» і пішов «категорять усю систему!». Ні стида, ні совісти у цих борзописців.

Мені, здається, теж капость учинено. На ювілеї Багалія Президію Академії з ювілятом знято для кінематографа. Тепер ті знімки показують, – мені переказували, я не бачив. Спершу просто з заголовком – «Президія Академії», а це ніби перед моїм портретом з'явився напис: «Як ак[адемік] Є[фремо]в зустрічає Жовтневе свято» (?!). Якщо цьому правда, то дурість такого вчинку дорівнює тільки його нахабству, бо знімки ж зроблено два місяці по Жовтневому святі. Навіть у дрібничках не можна цим людям вірити, бо все робиться з підступом, з лукавством, з бажанням підвести. Знають, що протестувати ніде, то й роблять, що хочуть.

14 лютого. У неділішньому числі «Пролет[арської] Правди» надруковано, ніби з матеріялів жандармських, викриття про Євг[ена] Черняхівського. Ніби він був «провокатором», служив в «охранці» та виказував на своїх товаришів, соціялістів-революціонерів.

Замітка ця зробила на мене просто огидне враження, і зовсім

не до Черняхівського. Обвинувачення на його для мене не новина. Пригадую, що року, здається, 1902-го в одному з Руп'івських органів (в «Гаслі» чи що) прочитав я був звістку – осторогу: стережіться, мовляв, Євг[ена] Черняхівського: «предатель». Ще тоді я передав цю замітку небіжчикові Стешенкові, щоб він поставив справу формально: нехай би суд товариський розібрав, чи справді винен Черняхівський. Пам'ятаю, що я кілька разів перепитував Стешенка про хід справи і він мені докладно розповідав. Нарешті в останній раз він мені сказав, що справу розглянуто і виявилось, що нічого серйозного нема, що коли й можна що Черняхівському закинути, то хіба необережність та може трохи зайву з жандармами балакучість. На тому й скінчилося. Знав я добре і «жертв» Черняхівського: д[окто]ра Лук'янова та Вас[иля] Виноградова – і ніколи вони не говорили про Євгена, як про викажчика та провокатора. Небіжчик Виноградов не любив його і говорив, що йому не вірить, але просто як людині, а не як громадському діячеві: а Лук'янов та Виноградов дуже добре знали справу та були й особисто заінтересовані, бо ж одсиділи за «есерство» в кріпості. Цілком припускаю, що поводився в тій справі Черняхівський не героєм, а обивателем, але від сього до провокації ще дуже далеко.

Чому ж, все-таки, витягнуто цю справу? Пояснюють це тим, що якомусь конкурентові треба зіпхнути Черняхівського з посади, щоб самому на його місце сісти... От у цьому й лежить, власне, огидний присмак викриття «Пролет[арскої] Правди». Витягнуто стару, забуту й зліквідовану справу. Документів нема. Свідки повмирали. І тепер немає може й змоги виправдатись. Та хоч би й була, хто тепер так обвинуваченого слухатиме?.. І от люде, що самі тільки з провокації, тільки з зрадництва і живуть, що розплодили шпигунство так, як ніякий інший режим – ці люде судитимуть стару, недужу, безборонну людину за те саме, з чого вони залюбки користуються. Лицемірство, якому назви просто не добереш.

15 лютого. Нічого не розумію в справі з Одинцем. Першу про його чутку пустив Бузько, сих діл майстер, що провокацією підвів під розстріл кілька десятків чоловіка в Одесі, а потім це ще й описав сам («Лісовий звір»). Отже, йому я не дуже вірив. Але от вернувся з Харкова один наш співробітник і розказує, що в

Харкові всі про долю Одинця говорять. На питання – за що ж? – одказують: «За язик»... Недавно розстріляно Н.Суровцову та Петренка, ніби за зносини з закордоном, і цьому, знаючи Суровцову, людину авантюристичну, можна повірити. Але щоб у тому ж виноватий був Одинець – того не може бути. Він вірою і правдою служив комуністам, більше навіть – вислужувався, хоча іноді і захоплювався своїм красномовством і говорив, з погляду товаришів, зайве. Але ж за це не розстрілюють. Опозицію ж не розстріляли, а Троцького, напр[иклад], у салон-вагоні попровадили до Вєрного (Фрунзе)*. За що ж забили Одинця? Невже за те, що він «мужик» і українець?.. Все ж не хочеться вірити, щоб цьому була правда. Одинця я знав з р[оку] 1904-1905. Жвавий, розумний, свідомий – він з'явився серед української громади у Києві і особливо з ним носився небіжчик Л.М.Жебуньов; добрий майстер, столяр, він мав зв'язки не тільки на селі, а й поміж міськими робітниками. Цікава була його жінка. Щодня вона з своєї Биковні ходила до Києва – з кошиком (молоко та інші продукти), а назад несла ті кошики повні літератури. Вона, здається, й держала на добрій путі чоловіка. По її смерті він якось почав хитрувати, а заживши популярности в Центр[альній] Раді, почав високо нестися і ганяти за кар'єрою. Большевизм його, мені здається, багато завдячує оцій кар'єрній жилці. Революція нас із ним порізнила. Він спершу пристав до с[оціялістів]-р[еволюціонерів], а потім пішов далі. 1920 р. дійшло до повного розриву, коли я йому казав, щоб більш до мене не ходив. Прийшов він аж перед ювілеєм Багалія – прохати пробачення за свинську вихватку. Але й тоді він казав, що своїх большевицьких переконаннів не зрікається. І коли все ж од большевиків, своїх партійних товаришів, прийняв смерть, то в цьому якась криється незрозумілива загадка.

16 лютого. Злоба дня – Одинець і Черняхівський Є. До мене заходить чимало людей – попитати моєї думки, а про останню справу, то й поради. Розповідаю, що знаю.

Виясняється цікава деталь. Року 1925 чи 1926 Черняхівського викликало ДПУ і запропонувало йому зробитись секретним співробітником, бо інакше – судитимемо, мовляв, вас за ту справу в 1902 р. Од співробітництва Черняхівський одмовився, пославшись на долю д[окто]ра Цішківського (отруївся, як його приму-

* Тут і далі у тексті помилка – треба: Алма-Ата (прим. упоряд.)

сили в ДПУ дати згоду на співробітництво), а щодо суду, запитав. – «За що ж ви будете мене судити? Що я був «предателем?» – «Ні». – «Я не виконував своїх обов'язків до партії, членом якої не був?» – «Ні». – «Я був на службі в охранці?» – «Також ні». – «Так за що ж ви судитимете?» – «За недостаток геройства». – «Ну, за це можете судити». Після цієї розмови дали йому спокій, аж поки комусь не скортіло зіпхнути нещасну людину з місця, щоб самому сісти... Гидота! І тим паче, що карають за те, що самі ж роблять і до того ж [у] сотню раз гірше. Використати людину, як доносчика, для себе можемо, і разом з тим за проблематичний донос організуємо цькування. Гіршого лицемірства не може бути.

В зв'язку з справою Черняхівського дізнався про долю доктора Федора Лук'янова, про якого чутка запала десь в 1917 р. Мені розповіли, що він з полком десь був на Вороніжчині і захопився большевизмом, пристав до партії, агітував, працював з звичайним запалом своїм, як нервової, неурівноваженої людини. Але розпочала свої функції ЧК і благородному Федорові Петровичу, людині надзвичайно чесній і совісній, розплющились очі. Цього він перенести не міг. Розвів бацілу холерну чи тифозну, випив цю отруту – і сконав. Кінець цей цілком пасує до вдачі нещасного Лук'янова.

Знов уночі добиралися злодії. Кругом те ж саме. «Бытовое явление». Просто спати спокійно не можна.

17 лютого. Знов пішла поголоска, що Скрипника забирають до Москви. Ніби в якійсь галицькій газеті надруковано звістку, що Скрипник за недовгий час свого урядування в Комісаріяті освіти українізував увесь апарат (між іншим – брехня), і це йому ставлять у мінус і забирають до Москви, щоб не українізував. Мабуть, теж брехня.

А це вже не брехня, що розповідають про останню правописну нараду. Все, що одстоювали супротивники його фантазій та самодурства, він зараз переводив на «політичний» грунт» (!), і тим полохливим супротивникам затикав роти. Зайшла мова про академічний правопис. «Академічний правопис! – гукнув він, – а знаєте, хто завів його?» – «Академія...» – «Ні, не Академія! Його завели ті, що сидять на еміграції. Адже Чикаленко в своїх згадках розкриває цю таємницю (!), оповідаючи як радикальні демократи, починаючи газету, завели і той правопис, що й досі в

ужитку. А ми з політичних причин не можемо погодитись на правопис тих, що тепер за кордоном сидять!» Логіка, що й казати... І не знайшлось нікого, хто б цьому тонкому політикові роз'яснив, що, мабуть, емігранти мають звичай обідати, то щоб не бути солідарним з ними наркомові треба б одмовитись од цього буржуазно-емігрантського звичаю «з політичних причин». Не роз'яснили йому, що й теперішній російський правопис вигадали за панування Керенського, отже, знов ті, «що за кордоном сидять». Та що там роз'ясняти цьому самодурові. Остання сцена на нараді, оповідають, була така. Засідання затяглося, Скрипникові треба їхати до Москви. Кілька разів приходив урядовець, нагадуючи почтиво, що наркома чекає автомобіль. А нарком усе балакає. Нарешті урядовець приходить востаннє і каже, що можна опізнитися, бо до відходу поїзду лишилося 10 хвилин. «А, десять хвилин... Ну так протелефонуйте на двірець, щоб затримали поїзд іще на десять хвилин», – сказав як одрізав. Мабуть, ні один царський міністр не зважився б так по-македонському розрубати питання. Не диво, що й правопис він тим самим способом рубає.

18 лютого. Уривками, поміж коректою та іншими справами закінчив редактування листів Коцюбинського до дружини. Вийде, мабуть, два томика. Матеріял трохи одноманітний, хоч взагалі й цікавий. Між іншим характерна риса: здається, ні про кого в листах Коцюбинський добре не говорить, у кожному, з ким зустрічався, знайде якусь ганч.

Луначарський у «Вечернем Киеве» вихвалює і пропагує гомосексуалізм. Лишається ще йому з'явитися з одним із своїх любасів до ЗАГС'у і взяти формальний шлюб. А тоді обивателя, ще чого доброго, примусять викинути флаги на привітання наркома з законним шлюбом. Везе народній освіті на комісарів!

19 лютого. Написав передмову коротеньку, до листів Коцюбинського. Завтра здаю Держ[авному] видавництву. Ще один тягар з себе скинув, – правда, не зовсім, бо ще ж дальші томи лишаються. Ну, та з ними й затягти можна.

20 лютого. Російський переклад «Соняшної машини» Винниченкової, що почали були складать в одній з київських друкарень, звелено розкидати. Разом з тим пішла поголоска, що й український текст коли не конфіскують, то принаймні більше не

випустять. Чи не пізнали себе большевики в III частині?

Чогось мені за коректою, чи за якою іншою роботою нема-нема – та й запахне Звонківським лісом, та так непереможно, що от тягне та й годі. Ніколи цього не бувало. Мабуть, ніколи я ще й не утомлявся так, як тепер, і ніколи так спочинку не потребував. От і тягне – до Ірпеня, в ліс, на траву, на квіти. А за вікном 12° нижче нуля... Коли б тепло швидше, та в ліс!

21 лютого. Питається мене один співробітник: «А чи хутко приїдуть ревізори харківські кінчати ревізію». – «Не знаю», – кажу. – «Повинно, мабуть, хутко, бо віце-президент каже, що от-от приїдуть, а він же зна»... «Який віце-президент»? – здивовано запитую. – «А Котляревський! Бо коли Тутківський буде Президентом, то при йому віце-президентом ніхто, як Котляревський». Котляревський – бухгалтер у Тутківського, жулік і пройда, що його я мусив скоротити років два тому з Академії. В Кам'янці так прокрався, що його, кажуть, присужено до розстрілу. Втік до Києва і тут, ніким не знаний, втерся до Академії. Ще попереду нагрів на велику суму одно з міністерств. Тепер крутить, як хоче, Тутківським... А от побачимо, чи пощастить йому на «віце-президента» вийти.

Написав до Ю.Філя (Кам'янець), М.Піксанова (Москва), О.Бузинного (Полтава), Антипа (Свердловськ..., а що воно за Свердловськ – далебі не знаю).

22 лютого. В комуністичних кругах дуже невдоволені з хлібозаготовчої кампанії. Не дають хліба дядьки. Питаються: чи примусом, чи самохіттю? Коли їм кажуть самохіттю, то звичайно відповідають: «Ну то хай гевреї (sic!) дають: їм краще жити». Комуністи нарікають: «Никакого патриотизма (!) не замечается».

23 лютого. З Харкова переказують: вернувся з Москви Скрипник і до Ряппо: «Ну, досить уже! Десять років робили експерименти з школою, тепер годі! В Москві кажуть, що на Україні має бути вища освіта». Десять років треба було, щоб до такої премудрости додуматися! Та й то в Москві додумалися, а наші ще б з десять років зубами клацали. Добродійка Москва!

Десятиліття Червоної армії. В Харкові натякали Кримському, що Академія мусить виступити з привітанням, та не з якоюсь там

телеграмою, а показніше. Обійшлося. Виступив сам Кримський (вчорашнє інтерв'ю), а сьогодні – Корчак-Чепурківський. В сферах знов будуть незадоволені з мовчання.

25 лютого (субота). Кажуть, що з'явилася карикатура на тему інтерв'ю Кримського й Тутківського про Червону армію. Кримський лежить під асенізаційною «колісницею» (він висловив бажання, щоб його розчавила колісниця переможної Червоної армії), висолопивши червоного язика, а над колісницею в глибокодумній позі Тутківський: «що б таке й собі вигадати?». Становище справді важке: з такою головою, що, крім червоного доноса, вигадаєш?

26 лютого. Обробляв Мирного та писав листи: до В.Перетца, М.Вайнштейна (Чернігів), Є.Чикаленка, Є.Яновського (Берлін), В.Ганцова, Я.Оренштайна. А ще багато кому лишилося одповісти. Запустив я останніми часами листування аж по саме нікуди.

27 лютого. Кажуть, що 1-го має приїхати Скрипник з Озерським до Академії. Сьогодні умовився де з ким з академіків, щоб у п'ятницю зібратись і визначити, що робити, а особливо кандидатів до Президії. Безперечно, начальство гадає нам накинути приємну йому Президію. Треба проти цього поставити однодушну волю академіків. Чоловіка з 16 можна з'єднати, а цього досить, щоб скласти потрібну більшість.

28 лютого. Читав у Літ[ературному] Товаристві розділ з книжки про П.Мирного – про «Повію». Здається, зацікавив слухачів: аудиторія зібралась чимала й були всякі запитання.

29 лютого. Як збирають матеріяли до збірника на честь Грушевському. Розповідає В.О.Кордт, що стрів його Ф.Савченко і почав натискати: «Конче, каже, мусите дати статтю до збірника бо... Президент в Академії може змінитися». Він, каже Кордт, не казав просто, що Грушевський буде Президентом, а тільки оттак собі злегенька калякав. ...Оттак наші слави добувають! І не вважаючи на усі заходи, все ж другий уже рік матеріял на той збірник збирається. Ні стида, ні сорому в людей немає.

Грушевський сам редактує свій збірник, а його помогачі на пригінчах бігають. Почасти в оцьому саморекламуванні й криється секрет популярности. Коли людям частіш говорити, що з мене, мовляв, геній, то найдуться, що й повірять. Вода й камінь довбе, як часто крапає. І навіщо йому це здалося – не розумію. Адже й дійсних заслуг досить має, щоб не потребувати вже дутої популярности руками Джиджор, Сірих та Савченків.

1 березня (четвер). «Покаянія отверзі мі двері» співають по церквах, той самий покаянний «стих» чується по большевицьких газетах. Вчора каявся П'ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Далі, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються «на милість моєї партії». А Щупак з великого розуму ще й припечатав: тільки бувши комуністом, можна бути справжнім художником! Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже хоч-не-хоч, а мусиш каятись.

Були сьогодні знов представники від «академічного активу», пропонували мені «єдиний фронт» з Грушевським. Щоб я його проводив на Президента, а сам ішов на Неодмінного секретаря. Я цю комбінацію рішуче одхилив, сказавши, що в Президію я взагалі не піду, а за Грушевського по совісті не можу ні сам дати голоса, ні інших до того нахиляти. Розмова тяглась три години. Торкнулися всіх деталів і подій останнього часу; виявилась тенденція у представників убіляти Грушевського і чернити Кримського. Я стояв на тому, що донощика й автора скарг до начальства ставити на чолі Академії було б найбільшим з лих, що деструктивну свою манеру Грушевський досить виявив уже у себе на Катедрі, щоб варто було те саме пробувати в академічному масштабі; що, нарешті, шансів у його ніяких, бо всі ж академіки бачили його поводження і, певне, склали йому ціну. Так ні до чого й не договорились представники і пішли, сказавши, що то на моїй буде совісті, коли Академія втратить український характер. Я одказав, що за свої вчинки охоче беру на себе відповідальність, але розвал Академії йде од загальних умов, які їхній кандидат і підпирає найдужче, отже, тут моя совість має бути, очевидно, збоку. Цікаво, що вони й з Грушевським вже говорили!

Знов кілька ночей поспіль навідуються злодії. Просто спокою нема. Та воно справді, що й робити людям, коли роботи нема, засобів до життя нема, допомоги нема. Багато, мабуть, тому і йде красти, що інше нікуди подітись.

2 березня. Розповідав один інженер, що повернувсь оце з Москви, про життя там. Буває він у Москві часто, і каже, що Москва просто на очах руйнується, життя занепадає, всі похмурі, барахтаються в злиднях, ніякої відради не видко ніде. «Хвости» по цілій Москві: за $^1/_4$ ф[унта] масла стоять по 1000 – 1500 чоловік в найлютіші морози і знаючи майже напевне, що того масла не одержать, – не вистарчить. За кожним разом стає важче жити. Перспектив ніяких. Тягнуть, аби день до вечора. Що буде завтра, ніхто не знає. Може яких 1-2% людности, вершків, почувають себе хоч матеріяльно добре, решта животіє і нидіє.

Троцького Сталін вислав після того, як Троцький прилюдно на зібранні розповів історію так званого «таємного фонду», і підбивав робітників, щоб вимагали од Сталіна відомостей про його. Фонд, 200 міл[ьйонів] золотом звелів держати незаймано Ленін, на случай, щоб комуністи могли вигідно тікати під скрутний час, під велику яку небезпеку. До смерти Леніна фонд справді лежав цілий, а потім Сталін прибрав до рук, уживаючи на всякі допомоги своїм прихильникам, рисковиті підприємства тощо. За те, що викрив цей секрет, Троцького й заслано.

З новітнього фольклору. Троцький заповіта складає. «Свій мозок, – пише він у йому, – заповідаю Ол[ександро]ві Ів[ановичу] Рикову, – по-перше тому, що власного у його мало, то це буде підмога; а по-друге тому, що у Рикова він буде добре заспиртований, отже, безпечно для схову».

Але без жартів, – є поголоска, що Риков став за спадкоємця Троцькому в справі опозиції проти режиму Сталіна. Опозиція дуже права. Програму її можна сформулювати словами: «Рятуйте, хто в Бога вірує», – треба, мовляв іти на все, на всі поступки, аби тільки якось урятуватись. Була чутка про різкі сутички між Сталіним та Риковим – аж до мордобою доходило.

3 березня. Зібралися ввечері на приватне зібрання, щоб обміркувати становище Академії та згодитись про кандидатів у

Президію. Було 16 академіків; та ще з 4-5 голосуватимуть, певне, за гуртом, хоч і не були на сьогоднішньому зібранні-нараді. Умовилися – відповідати на ті «висновки», що має оголосити нам ревізійна комісія. Щодо кандидатів, то спинились на таких: «Воблий – Президент, Шмальгаузен – в[іце]-президент і Голова Управи, Птуха – другий в[іце]-президент, коли він буде, Кримський – Неодмінний секретар. Трохи ніяково було з Липським, що, здається, таки претендував на дотеперішню свою посаду. Довелося мені заявити, що мені і йому, вважаючи на харківські настрої, краще своїх кандидатур не ставить, – він мусив з цим погодитись.

Говорили мало, засідання було чисто ділове – коли б такі були й наші офіціяльні засідання. Тепер лишається чекати наїзду з Золотої Орди баскаків.

4 березня. Дочитав і III частину «Соняшної машини». Такої безталанно-претензійної, тупо-крикливої книжки я давно вже не читав. III частина ще слабіша за попередні. Виплід хворого мозку... А чув я, що шановний Володимир Кирилович збирається Нобелівську премію одержати за цю кретинську повість, – сміливість і одвага надзвичайні!

Написав М.П.Левицькому, М.Пл[е]вакові, В.Перетцові, М.Синиченкові (Комград).

5 березня. З Харкова телеграма: Президії і хто хоче з академіків—їхати на засідання колегії Комісаріяту освіти. Має бути доповідь про наслідки обслідування (ще не скінченного) та взагалі про академіцькі справи. Новий фокус харківських фокусників! Озерський поїхав на три дні з тим, щоб вернутися й закінчити обслідування, просидів місяць – і врешті навіть не поволив сюди приїхати, щоб докінчити кашу, яку сам заварив. Просто вже й обурюватися нема сили.

Ввечері скликано збори академіків, щоб обміркувати стан справи. Всі оцінюють одноголосно, опріч Тутківського, який виразно йде проти всіх і голосує один. Навіть Грушевський сьогодні його покинув і голосував з більшістю, опріч одного пункту, коли утримався, «бо не був тоді в Києві» (справа принципіяльна, про представників у Спільнім зібранні од Комісаріяту, і щоб її оцінити, зовсім «тоді» не треба було бути в Києві). Очевидно, крепко Тутківський надіється, що Скрипник його призначить за Президента!

Отже, доведеться їхати. Завтра. З більшою неохотою я ще ніколи не збирався. Потішаю себе тільки тим, що це вже востаннє.

6 березня. Сьогодні вночі ціла низка арештів поміж українцями (Плевако, Ткаченко, Осьмак, П.Чикаленко та ін.). Що це ще за історія? З подробиць, що ходять поміж людьми, ніхто не може догадатися.

Написав В.Герасименкові (Одеса).

11 березня. Вернувся з Харкова – змучений, вичерпаний, як ніколи. Настрій такий, що не то писати – думати тяжко. Становище можна схарактеризувати двома словами: finis Academiae...* Нехай може колись згодом запишу, що було, а тепер скажу, що за все своє життя мені не доводилось ні разу переживати таких чорних днів, як ті, що в Харкові оце пережив.

12 березня. Цілісінький день за коректою: наганяю те, що ззіла ця нещасна подорож.

13 березня. По місту лунає чутка, що мене арештовано: мабуть, тому, що я забарився в гемонському Харкові. Наводять і причини. Одні кажуть – за те, що заснував «гурток» (!); другі – за те, що нелегальну бібліотеку збирався послати емігрантові Дорошенкові (аж ось коли відгукнулась давня подія!). ...Та дарма! Може й арештують. Я на всі боки розповідаю про харківські пригоди і у виразах не стримую себе.

14 березня. Скликали на приватну нараду академіків і розповіли їм наші харківські пригоди. Вислухали, дещо розпитали і – розійшлись. Навіть долею викинутого Міщенка не дуже зацікавились... Ось воно нещастя наше – наше слабеньке запілля («тыл»), як боялися ми і в Харкові. Це, власне, і тоді спиняло нас, делегованих, од рішучих учинків – слабість нашого запілля. Ні на які зважливі вчинки наші академіки не здатні, і це зв'язує руки і більш рішучим одиницям.

Характерно, що ні Грушевський, ні Тутківський на нараду

---

* Кінець Академії (латин.).

цим разом не прийшли. Зробили своє діло і тепер їм далі нецікаво. Адже ж у Харкові ми офіціяльно почули, що серед приводів до «обслідування» Академії була і «вимога академіків», себто цієї достойної пари... А може їм відоме стало незадоволення Скрипника на нашу попередню нараду, якого він не втаїв: Там у вас якісь, мовляв, «таємні» наради бувають, і хоча ми одповіли на це запитанням: хіба ми не маємо права про свої справи радитись? – він все ж і далі згадував «таємні наради». Отже, донощики рішили, певне, що краще не ходити: «блажен муж іже не ідеть»...

15 березня. Зате знайшовся один, що хоч і прийшов, а таки архиблаженним лишився. Це Симинський. На нараді був. Говорив, як і того разу, найгостріше. Одразу мені здалося, що або замазує свою поведінку при Озерському, або просто провокує. Виявилось ще гірше. Сьогодні я дізнався, що прийшовши з наради до свого Інституту, зараз подзвонив до Л.Левицького: «Ви дома? Так я до вас зараз прийду і розкажу вам усе». Отже, ходить і провокує і зараз же, як шпиг, іде до комуніста і «усе» розповідає. Чи було коли-небудь таке паскудство на світі?

16 березня. Ходив на виставку картин, – насилу зібрався, бо вже вона незабаром кінчається. Виставка величезна, – найбільша з тих, що бували у Києві. Але і найгірша. Одноманітна, убога тематика (десятки полотен на тему розстрілу офіцерами робітників та селян, неодмінний «спочинок» у десятках варіяцій, мускулясті робітники, мабуть, у сотнях і т.п.), одноманітні убогі засоби з переважно червоного кольору, бідність фантазії, неталановитість, претенціозність – кидаються у вічі навіть не спеціялістові. І вчителі, і ученики однаково безпорадні, однаково кричать і однаково крику їхнього за два кроки не чутно: глянув і забув. Майже нічого, що б лишилося у пам'яті, опріч хаосу фарб. Кілька творів Кричевського, Мащенка, Бурачека тонуть серед кричущого несмаку. Як і в літературі, у малюванні минуле десятиріччя нічого не дало цікавого і зіяє порожньою дірою, не вважаючи на ввесь галас, що здіймають сучасні мистці коло своїх утворів. Занепад повний і, боюсь, безнадійний.

17 березня. З новітнього фольклору. Приїздить Троцький на заслання і потрапляє на квартиру до тієї самої хазяйки, що й за

першого, колись, заслання. Питає господиня, як він тут опинився. «Та ось як бачите – знов мене заслано». – «Ну, слава ж тобі, Господи! – одповіла зворушено добра жінка, – значить цар вже повернувся».

А то ніби стрівається Троцький з давнім знайомим, слово по слові, розговорилися. «Ви за що тут?» – питає Троцький. – «Та я, бачите, в золоті копався, ну і... – А ви за що?» – «А я в гавні копався, ну і...»

18 березня. Л.Левицький учора робив у Бюрі секції наукових робітників доповідь про Академію. Почав з того, що хоче подати справжні відомості навпроти тих перетолковуваннів, що ширяться по місту (певне, Симинський добре його повідомив про наші оповідання). Далі ті самі брехні, що «реформа» має піднести престиж Академії, що це зовсім не замах, а допомога і т.п. Але, здається, навіть на секційних чиновників, як мені переказувано, ця брехня не зробила відповідного враження і йому поставлено було низку ущипливих запитаннів, напр[иклад], як пониження Академії може одбитися на її престижі за кордоном і т.п. Викручувався Левицький з того не дуже вдало і не досяг того, щоб Бюро ухвалило заходи уряду. Між іншим він пропонував, що може виступити й перед широкою аудиторією, але охочих слухати не знайшов. Можна б йому запропонувати диспут на тему про заходи проти Академії, але, думаю, на це він не піде: такого замовлення йому, очевидно, не дано. Вони, ці людці, тільки тоді зважливі, коли супротивникові рота заткано.

Написав до Ів. Галюна (Ромен), В.Перетца та Петра (брата).

19 березня. З приводу недавніх арештів говорять, що сталися вони ніби через те, що в Києві й по інших городах на Україні хтось збирав гроші на пам'ятника Петлюрі. Я вперше про це чую, але коли цьому правда, то можлива найбезсоромніша провокація: зібрав якийсь тип дві копійки, а ув'язнив 200 чоловік. Бухгалтерія занадто вигідна!

Єсть і інші чутки. Ніби хлібозаготовча кампанія не повелась і хапають українців, що мають зв'язки з селом, бачучи в них причину невдачі. Багато межи іншим заарештовано людей, що мають зв'язки з цукроварством (Болозович) та кооперацією. Це ніби ствержує цю версію. А втім напевне сказати важко. Про до-

лю арештованих так само. Говорять уже про масове заслання. Все врешті може бути.

До речі: Одинець живий. У Харкові я розпитував про його і стрівав людей, що недавно його бачили. Тоді взагалі незрозуміливі виходять чутки про його розстріл: адже, безперечно, пішли вони з комуністичних кругів.

20 березня. Повернулися корифеї з своєї артистичної подорожі. Я іще їх не бачив, але через люде чув, що розповідають жахливі подробиці про провінцію. Доносами, причіпками, пониженням подарувала їх новітня доля, цих вічних мандрівників нашого нещасного театру. Слава і гордощі театру, останні могікане, Садовський та Саксаганський, поневірялись, як останні жебраки, серед підозріннів та доносів і самоволі першого-ліпшого провінціяльного самодура. Мабуть, багато матеріялу для порівняння навіть з лютими царськими часами дала їм цяя подорож по провінції окумунізованій.

Написав до В.Перетца, П.Сенкевича (Біла Церква), Є.Шмацкевича (Соловки).

21 березня. По околицях Києва розпочався страйк молодших учителів по трудових школах. Ці ілоти одержують 35-40 крб. на місяць (фактично менше, ніж колись учителі по церковно-приходських школах) і коли старшим учителям прибавили по 5 крб. – вони не видержали й застрайкували. Звичайно, їх умовляють, їм загрожують. Насамперед професійна спілка, що повинна б обороняти інтереси своїх членів, а в нас навпаки. Та поки що «шкраби» («школьные работники») держаться дружно. Нічого у них, звичайно, не вийде, – це просто акт розпачу.

Засідав з II Відділом з приводу розподілу помешкання в новому будинку. Управа Академії була розподілила, але Тутківський поскаржився Укрнауці: йому хочеться дістати лев'ячу пайку коштом своїх колег. Укрнаука запропонувала переглянути справу. Тоді я скликав усіх заінтересованих, – хай самі діляться. Годин зо три ділилися, пересварились і, звісно, не поділились. Будуть іще засіданнів зо три сваритись і, певне, не поділяться. Хай... Тутківський навпроти усього Відділу бреше, ніби йому Відділ цілий поверх оддав, і хоч усі це заперечують, уперто стоїть на своєму, а аргументує тим, що коли Раднарком затвердив стату-

Геологічного музею, то той, хто не хоче йому, Тутківському, поступитись, іде проти правительства. Од такої спрощеної аргументації навіть присутнього комуніста, Л.Левицького, занудило.

23 березня. Зайшов д[окто]р Мирон Кордуба, що приїхав на святкування Антоновичевих роковин. Я з ним, здається, тільки раз на віку стрівався – в Полтаві 1903 р. під час одкриття пам'ятника Котляревському. Тоді він був зовсім ще молодий, тепер – шпаковатий. Та й то сказати: 25 років минуло, і я вже сивий, а тоді ж тільки, сказати, починав у широкий світ ступати... Розповідав багато про свою подорож на Україні за останніх днів Гетьманщини, коли було його сюди делеговано прохати допомоги проти румунів, що саме загарбали Буковину. Жахлива подорож! Найбільше тим, що приїхавши сюди, в «Українську державу», застав – розгукану доброволію, що нищила все українське. З гетьманом не бачився, але один з його прибічників вимовився, що гетьман не то Буковину, а й Поділля віддав би румунам, аби дістати від них полків зо два, зо три допомоги проти Петлюри. З тим і вернувся буковинський посол до Львова. Кордуба обіцяє, що напише свої про цей епізод згадки.

Запитав я його – як справа з Українським університетом у Галичині. Та що ж, каже, кожна опозиційна партія польська обіцяє нам усе, поки в опозиції; а приходить до влади – робить точнісенько так, як і попередній уряд, що проти його становила опозицію. Так і з університетом: обіцяє той, хто не може дати, а прийде змога – пропадають і обіцянки... Стара і вічно нова в політиці історія!

24 березня. Дочитувала вчора Л.М.Черняхівська свою драму «Мазепа». Прекрасна драма! На присутніх зробила велике і – тяжке враження. Добре окреслені постаті, яскрава думка, широке тло, ця драма куди краща, ніж на цей самий сюжет Черкасенкова: і виконанням, та й ідейною стороною переважує незрівняно. Тільки, звичайно, ні виставити її, ні навіть надрукувати – шкода про це й думати тепер.

Після читання почались розмови – і прогнали мене додому. Яка жахлива, безнадійна обивательщина! Тема – невдача Мазепи і невдача нашого покоління. Але як її пояснювано: тим, що ми були занадто добрі, про національні меншості, мовляв, дбали;

треба було, навпаки, гнітити їх, то все було б гаразд. Пішли на сцену, звісно, жиди в усіх відмінках. О.Пчілка пригадала навіть з докором мою статтю «Чи буде суд?» в «Киевских Откликах» 1905 р.: перша стаття українською мовою – і та про жидів! Отже, наша «добрість» на всій вині. Я висловився, що ми не добрі були, а просто нерозумні і безсилі: не вміли і не змогли використати оказії, самі себе розіклали і довели до розбиття; що проти нас було все, а за нас нічого; що чесна політика – разом і найбільш вигідна, а ми просто й чесними в своїй політиці не були. Це викликало загальне заперечення і з присутніх тільки одна людина проти чесної політики не говорила! Тяжке, видно, похмілля тепер у людей, що й на всіх і все скрегочуть, не пробуючи навіть розібрати, де корінь лиха.

25 березня. Якась безконечна зима. Морози такі, що все поскипалось на камінь. Ждеш-ждеш того тепла – і, здається, й не діждешся.

Написав до Фасмера, Дністрянського, Опанасенка (Москва), Биковця (Харків), Архівного управління, редакції Енциклопедичного словника Гранат.

Минулої п'ятниці (23.3) написав статтю про Шевченка до Енциклопедичного словника Гранат. Сьогодні мені вже принесено її переписаною, завтра одсилаю. Вийшла вдвоє більша, ніж замовлено, і, мабуть, будуть з цього приводу неприємні розмови з редакцією. А дуже не хочеться скорочувати: в приділених мені рамцях, власне, нічого сказати не можна було.

26 березня. Пішла чутка, що Скрипник іде з Наркомату освіти. Ніби Чубаря забирають до Москви, а на його місце сажають Скрипника. Добре було б освіті цього «фельдфебеля в Вольтерах» позбутися. Хоча... чи ж до нашого берега що добре припливе?

27 березня. Написав до Ралієва (Одеса) та Дроздівського (Петербург).

28 березня. Про арештованих і досі нічого певного не можна довідатися. Кажуть, що це просто звичайний захід з неводом: чи не спіймається так, поміж іншим, яка більша риба... А проте все

настирливіш говорять, що їх, себто заарештованих, мають повисилати на північ. Між іншим говорять і те, що шукають якесь таємне товариство «Воля», що недавно випустило прокламацію.

29 березня. У Москві і поміж партійними, і поміж непартійними одностайний крик «геть капрала!», себто Сталіна. Наприкрився й осоружився всім, а головне – що матеріяльне життя з кожним днем занепадає, закордонна політика остаточно збанкротувала, навіть у Німеччині, і просвітку ніякого не видко. Усі чекають переміни. Київські «опозиціонери», що їх мають оце висилати (сидять у ДПУ) в Туруханський край (якою старовиною запахло), одверто говорять, що не доїдуть до місця, з дороги повернуться: буде, мовляв, переміна... Раковського ніби вже повернули з заслання, бо його прогноз про закордонну політику справдився. Антисемітизм росте, особливо серед робітників; про селянство вже і не казати.

З нових анекдотів про Троцького. Сидить він на засланні у Вєрному (Фрунзе) та все на полювання ходить. «Вы так любите охоту, Лев Давидович?» – питає хтось. – «Да что ж – охота пуще неволи» – одказує.

Між іншим – іронія долі. Коли нас р[оку] 1922 висилали на схід, то пробували прохати Троцького. Він тоді одповів: «лучше их выслать сейчас, чтобы не расстреливать потом». А тепер і сам опинився там, де нам місце готовив... Ні, єсть таки ще Немезида!

Засідання Відділу. Ухвалили протестувати проти незатвердження академіком Міщенка.

30 березня. Почувається весна. Заворушились будівельники: вони тепер у нас за тих птахів, що весну віщують. Вже кілька день збираються юрбами тисячі на три біля виконкому, вимагаючи роботи. Поводяться, як звичайно, рішуче і зважливо: начальство, що виходить їх умовляти, обривають і говорять усякі неприємні речі. Їх зацитькують обіцянками, але фактично допомогти не можуть: яке вже там у нас тепер будування, – так подекуди підмазати, латку поставити та й по всьому. Панічний настрій у виконкомі перед робітниками-будівельниками виявився в тому циркулярі, що дістала між іншим і Академія: вимагають дати календарний план роботи ремонтної та будівельної, обіцяю-

чи з 1 квітня прислати й робітників. А який ми, напр[иклад], можемо дати план, та ще на 1 квітня, коли не знаємо, скільки нам буде і коли прислано на ремонт грошей? І так по всіх установах. А робітники вимагають роботи, хоча, як казав мені Антін , ніяких виглядів на роботу не мають і врешті погодились би, щоб їм з «соцстраху» ще за три місяці заплатили. Великі юрби на Хрещатику роблять враження на публіку і викликають безконечні розмови.

Негаразд і по заводах. На «Большевику» (кол[ишній] Гретер) надумала була адміністрація скоротити на 30% робітників. Почався страйк, що вже тягнеться кілька день. Кажуть, що пристав до страйкарів і другий великий завод – «Червоний плугатарь» (кол[ишній] «Южно-русский»). І тут «умовляють», але безрезультатно, бо робітники в масі з своїм робітничим урядом не церемоняться, і саме під такі хвилини багато «низких истин», тієї колючої правди, доводиться йому начуватись. А поруч, по газетах, повно звісток про безробіття та бідування робітників ... по буржуазних державах! Чуже під лісом бачимо...

31 березня. Написав до Плевака, Ол. Синявського (Харків), П.Потоцького (Київ).

Кажуть, що страйк на «Большевику» припинився: ні одного робітника не звільнено. Зате скорочено чимало з технічного апарату: тут нема маси і робить експерименти не страшно.

Пішла чутка, ніби Скрипник має кинути Наркомос і стати за голову Раднаркому, замість Чубаря, бо його забирають до Москви. Шкода, що цього раніше не трапилось, може б Академія ціла була.

1 квітня (неділя). А сьогодні нова чутка: Сталіна врешті забрали з посади секретаря ЦК партії, а на його місце посадили якогось невідомого партійця, якого навіть ім'я не вдержалось у мене в пам'яті. Коли комуніста, що це розповідав, запитали, чому ж про це в газетах нема, він одказав: «Це така важлива подія, що про неї так, без підготовки, не можна оповістити. Треба якось замаскувати цю новину». Характерно, що цей комуніст теж радіє, бо «чорт зна, що робиться: вождів засилають, усяке не знать що каверзує, робить, що хоче... За що ж ми боролись? Каганович

заправляє в партії, а я – сиди в якійсь дірі, а чим він луччий од мене?»... Якісь нові речі починають лунати в комуністичному осередку. Перше таких не чутно було.

2 квітня. Викликано до ГПУ Володимира й ще одного вчителя. З Володимиром ще церемонились і тільки вимучили безконечно довгими і безконечно дурними розмовами, а на того бідолаху просто накинулись, щоб ставав за їхнього шпига. Коли він одмовився, загрожували і арештом, і револьвером; кричали, стукотіли, лаялись. ГПУ виявляє все інтенсивнішу діяльність, особливо щодо умовляння собі секретних співробітників. Знов усе частіше з'являються листи з заявами про вихід з партії, надиктовані теж у ГПУ. Очевидно, нема справжньої роботи, так фальсують сурогат її.

Лист од Перетца, аж два навіть. Пише, що приїде на вибори і притягне інших академіків з Петербургу. Затурбували його, видко, наші новини.

3 квітня. Переказано мені чутку, ніби в якомусь комсомольському гуртку говорено, що я, Зеров та Дорошкевич збираємо баптистів і їм читаємо доповіді про ... релігійні справи. Звідки така дурна плітка взялася – не розумію.

Написав до Перетца та редакції «Л[ітературного] Вістника».

4 квітня. Якийсь тиждень чуток. Сьогодні говорять, що збанкротував Дніпрельстан: виявилось ніби, що коштуватиме він уп'ятеро дорожче, ніж рахували, а сам даватиме вчетверо менше, ніж сподівались; що кіловат коштуватиме не 2,5 коп., як напр[иклад] у Києві, а 25 коп. Це звісно, сенсація, але якщо цьому правда, то дивного нічого в тому немає. Повторилась київська Десенка, тільки на грандіозний масштаб. Захожуватись біля такого спорудження в країні, де людська праця нічого не варта, звісно, було божевіллям.

Друга чутка. Ніби Ряппо, кидаючи Наркомос, здав до архіву все своє особисте листування, але в урядових справах. Знайшлося там багато листів Грушевського з характеристиками людей йому неприємних та доношеніями. Тепер цей архів читають... і тайная виходять наверх. І як це історик не догадався, що scripta

manent* і так необережно пошився в дурні? ... А втім історики наші багато про що не догадуються.

Бачився з Семковським. Питаю про харківські новини. «Нічого, – каже, – нема цікавого». – «А коли ж, питаю, приїдуть харківські «академіки» на вибори?» – «А хто його знає: їм тепер не до того. Озерський заслаб на грип, а Скрипник літає між Харковом та Москвою. У Москві тепер засідання ЦК, дуже важливе: питання, чи Сталін встоїть, чи ні. А впаде Сталін – мусить упасти і Каганович, бо ж він тільки Сталіним держиться. А з Кагановичем блокується й Скрипник, щоб скинути Чубаря та Петровського. Як бачите, не Академія йому в голові. Хоча, як верталися ми разом з Москви (там було засідання комуністичної Академії, на якому Скрипник кинув докір Покровському: ви, мовляв, ще своєї Академії наук не приборкали!), то він проговорився: от нарікають, що ми вводимо своїх представників до Академії наук, а до Всесоюзної буде наших тридцять обрано; коли до Української будуть обрані комуністи, то можна буде одмовитись і од затвердження академіків, як у Всесоюзній». Думи і мрії Скрипникові... Похід проти науки по цілій лінії. Характерно для цих «самоїдів»: пожираючи один одного, вони все ж і про інших не забувають і на закуску вибирають то там, то тут ласий шмат. Тепер на черзі для пожирання стоять обидві Академії. Але ... Скрипники приходять і одходять і пам'ять їх гине навіть «без шума», а наука лишається.

5 квітня. Тутешнє ГПУ дуже цікавиться, кого академіки мають обрати до Президії, викликає співробітників і завжди це питання ставить у першу чергу. Дурні! Не розуміють того, що до тієї Академії, яку вони хочуть витворити, взагалі неохота йти, а не те щоб ще в Президію.

6 квітня. Ходить по місту прокламація од якоїсь «Спілки волі». Прокламація обертається по черзі до робітників, до селян, до інтелігенції, описує їхнє становище і закликає до протесту. Кінчає тим, що треба занехаяти політичну революцію, що її нібито большевики запровадили, і братись до соціяльної. Отже виходить, нібито, що автори прокламації ще далі хочуть зайти, ніж

---

* Написане лишається (латин.).

большевики. Критика большевицької практики влучна, а позитивна частина являє собою утопію, не що інше. На мене прокламація зробила таке враження, ніби вийшла вона від тих самих большевиків, тільки від «опозиції». А до чого тут «Спілка *волі*» – невідомо.

7 квітня. Вже й місяць добігає кінця, як побував я у Харкові, а й досі не можу зібратись, щоб занотувати свої враження: з душі верне, як згадаю. Але треба хоч коротенько, бо коли б писати докладно, то б і на воловій шкурі не уписав би.

Одбулось три засідання (середа, четвер, п'ятниця), кожне з 7-ої до 3-ої ночі. Отже, набалакали досить... Почав Озерський – висновками про «обслідування» Академії. Чогось більш нахабно-брехливого мені ще не доводилось чувати навіть з офіціяльних кругів. Насмикав чоловік дріб'язку з протоколів, назбирав усяких пліток на вулиці, розчинив це власними вигадками – і подав як висновки з обслідування Академії. Мало того: цей самовпевнений хлопець зважився говорити про наукову роботу Академії, всіх її Відділів та установ, подаючи їм оцінку (!). Можна зрозуміти, що то за оцінка вийшла у цього енциклопедиста, що не вміє в азбуці розібратись і говорить «прегоратива» замість «прерогатива», викликаючи сміх навіть у товаришів своїх, комуністів! Проте тов. Прегоратива рішуче засудив Академію – і за наукову роботу, і за організаційний безлад, і негосподарність, і за політичну неблагонадійність. Усе не так, усе не подобалось. І не вважаючи на те, що від його висновків ми (Кримський, Птуха, Крилов, Шапошников і я) камня на камні не лишили – на них і спиралась уперто, і ввесь час, противна сторона.

Головний бій проте був не тут, а на інструкції до статуту Академії. Статут повернуто старий, засуджений практикою і не раз визнаний за негодящий і з боку самих комуністів, а засібна Наркомосвіти. Тепер, на злість Академії, що не схотіла його завести в життя, його поновлено, та ще з специфічними «сенатскими разъясненіями». Як колись виборчий закон сенат царський роз'яснив так, що від його тільки рожки та ножки лишились, так тепер з статутом Академії зробило «голосующее стадо» під командою Скрипника. Заведено до Академії «представників од Наркомоса» в необмеженому числі, надано їм права рішучого голосу, проклямовано одверте голосування у виборах – от найго-

ловніші новели Скрипникового концерту. Всі наші аргументи падали як горох об стіну. Їх просто не слухали. А коли справді вже дошкуляли, тоді Скрипник наказував комусь з підбрехачів виступати, – і виступали, не рахуючись ні з чим. У найвідповідальніших моментах брав слова сам і переносив справу на політичний грунт таким більш-менш способом: а, ви чините опір, не згоджуєтесь з нами – отже, ви йдете проти радянської влади, проти робітників і селян... Не мудра аргументація! Нас вона не клала на землю, але після неї «голосующее стадо» знало вже, як голосувати. І голосувало однодумно, одностайно і односердо. Скрипник, голосуючи якесь питання, навіть не дивився на свою чергу, а не підводячи очей констатував: «прийнято одноголосно». Щоб не псувати одноголосности, нам, звісно, не дали рішучого голоса. Більшого цинізму я ще зроду не бачив, та, мабуть, і не побачу. На додаток було заявлено, що вся ця комедія з поновленням негодящого статуту – тільки на один може раз, потрібний для вибору нової Президії Академії, бо статут справді ні до чого і його треба буде якнайшвидше змінити!

Ми сперечалися, одстоювали кожну п'ядь, але, звісно, програли на всіх пунктах. Та й не можна було не програти. Все було вирішено до нашого приїзду. ЦК дав директиву і «голосующее стадо» лиш слухняно виконувало даний наказ. З нашого боку всі слова були сказані; Крилов – правда не в засіданні – сказав навіть, що йому хочеться «в восходящей степени» лаятись, слухаючи те, що робиться в засіданні. Але все було даремно. Ми нагадували собою тих індіян, що підбігали до гармат і затикали їм гірла своїми капелюхами, – з тією ріжницею, що ми це робили свідомі своєї несили.

Отже, маємо; призначених «академіків» у невизначеному числі, Спільне зібрання з участю 150-200 чоловік, Управу з участю 60-70 чоловік, повну незабезпеченість фінансову і можливість втручання до кожного кроку. Це вже не Академія, а щось, для чого на людській мові ще нема назви. Або може з принципу «для хахлов і такий Бог брядє» – хахлацька Академія. Кому і навіщо вона здалася – не знаю. Кому і навіщо потрібна була оця руйнація – також важко вгадати. А втім – усенька поведінка Скрипника доводила, що йому кортить показати, що попередні наркоми не дивилися за Академією, а от він прийшов, орлім оком поглянув, усе спізнав – і «пресьок в корень». Може для цього і треба було всієї

тієї комедії, що одбулася в Харкові. Про останній її акт – завтра.

8 квітня. На закуску поставлено фарс з затвердженням академіків. Виявилось, що хоч нас по кілька разів затверджувано, трактовано і титуловано як академіків, але до кінця таки нікого не затверджено. Ніби ті, хто затверджували – не мали права це робити. Звичайно, ми звели це потворне своїм безглуздям сенатське роз'яснення до абсурду: не було академіків – не було й Академії; як же вона існувала, працювала, з нею зносились державні органи, на неї асигновувано кошти? Чого гав ловила Роб[ітничо]-сел[янська] інспекція, на таке вопіюще злочинство дивлючись? І друге – ми запитували: а що, як прийде потім новий нарком, і скаже, що й дане зібрання не мало право затверджувати? Крилов і Шапошников розповіли, як вони за кордоном репрезентували небувалу Академію, бувши, виходить, самозванцями, Хлестаковими... Звичайно, нічого не пособило, нас почали затверджувати, доводячи комедію до кінця. Хотілося, як і не раз перед тим, устати й заявити – і можете мене й не затверджувати, бо ж не велика честь бути членом вашої хахлацької Академії, – і тільки порада товаришів та небажання втрудняти і без того важке становище здержало мене від цього єдино логічного кроку. Проте фарс, як і в попередні дні, скінчився трагічно: не затверджено у нас на Відділі Міщенка та Харламповича за «ідеологічну невідповідність радянському ладу», простіше – за те, що вони були професорами в духовних академіях. Знов ми кидали горохом об стіну, доводячи, що учені бували й по академіях, навіть такого типу, як Щапов, Тарновський, що якраз з незатверджених і фаховці добрі, і люде поступові, переслідувані за царського режиму – даремнісенько. «Голосуюче стадо» гиготало, коли називались заголовки Міщенкових праць і голосувало «одноголосно». В кінці, розігнавшись, проголосували навіть список померлих академіків – не знаю вже, навіщо. Все це мало характер такого вопіющого безглуздя, що навіть люде з Скрипникової черідки з обуренням мені потім говорили (в засіданні вони, звісно, нападалися на Академію!), що винен тільки Наркомос, що коли б тут хоч що-небудь робили, то ніколи не дійшла б справа до такого глуму з доброго розуму, як на цих історичних засіданнях. Але, звичайно, в вічі Скрипникові таємні Никодими не зважилися цього сказати...

Перед мене, як згадано, ввесь час стояло питання про те, щоб заявити про свій вихід з Академії. Товариші, з якими я про це говорив, принципіяльно зі мною згоджувались, але додавали, що це зробило б враження тільки тоді, коли б хоч з десяток академіків зробило так само, а на це нема жадної надії: запілля («тыл») у нас, як влучно сказав Птуха, не забезпечено цілком і тому для рішучіших виступів руки зв'язані. Але й не це мене спинило, а незатвердження Міщенка. Після цього з моїм виходом Перший відділ був би цілком знесилений і опинився б у руках у Грушевського, бо відношення на Відділі було б: 3 і 3 (з одного боку Кримський, Лобода, Новицький; з другого – два Грушевських* та Тимченко; енергійніша друга трійка). А друге: поки я займаю Катедру нового українського письменства, робота в певних руках; одійшов би я, то – з принципу, що природа не терпить пустоти – хто знає, який з Коряків міг би возглавити історію українського письменства і в які руки попало б і вивчення творів Шевченка і всі інші розпочаті праці. Нарешті, нові форми управління Академією явно не життєві, вони збанкротують незабаром, як банкротує скрізь і всюди система, що їх породила. Може справді розумніше буде не піддаватись першому пориву серця і, стиснувши зуби, робити те, що робив, одійшовши, звичайно, од адміністративних обов'язків. А коли робити не можна буде, то одійти не пізно буде й потім.

Такі міркування спинили мене од виходу з Академії зараз же, слідом за ударом по ній. Стан моральний – надзвичайно тяжкий, тим більше, що Харків цим разом не шкодував і чисто особистих ударів найподлішого, як кажуть поляки, гатунку.

Написав листи до – Сиповського В.; Дроздовського В.; М.Плевака, М.Вайнштейна (Чернігів), до ред[акції] Енциклоп[едичного] словника Гранат (посилаючи їй портрети Шевченка).

Був Федір. Розказував, що в «Комуністі» надруковано фельєтона «Як роблять професорів», в якому описано брехливо його справу з Ветеринарним інститутом; надруковано і мого листа до Скороходька. Це все, щоб довести ніби я, користуючись з того, що академік, пристроюю братів. І це пішло від Любченка, що сам тільки братом і держиться, і наперекір моєму листові, де я

* Олександр Грушевський та Михайло Грушевський (прим ред.).

пишу, що рекомендую *не* брата, а доброго робітника. Безнадійно брудні люде! Любченко вже давніш шантажував мене, переказуючи, щоб Федір припинив свою справу судову з інститутом. Шантаж нічого не дав – і звідси помста: надрукував приватного листа. Чому він думає, що цим мене зганьбить – тайна його голови безмозкої. Опріч огиди до мерзотників, нічого в мені цей новий учинок не викликав.

9 квітня. Кінчаю про харківські враження тих чотирьох днів, що для мене були гірш за ті «чотири дні» Гаршина.

Вже роблячи свої «висновки», т. Прегоратива торкнувся злегка мене: «Наукове студіювання історії письменства скидається на публіцистику». Відповідаючи на його оцінку взагалі, я запитав його про цей пункт, що, власне, він означає? Яким чином і звідки взяв цей висновок, ні разу не говоривши зо мною, і ні разу не поцікавившись навіть, щоб побувати в Комісії новітнього письменства? Що він знає взагалі про роботу Комісії? Чи, наприклад, видання творів Шевченка «скидається на публіцистику» ? Коли Прегоратива на ці запитання не зміг нічого відповісти, то я й закінчив, що треба думати попереду, ніж виходити на люде з висновками, і що такі висновки не свідчать про думання.

Другого дня мав уже приватну розмову з т.Прегоративою. Од Багалія почув я, що Озерський дуже був незадоволений, що Шевченківський збірник інституту починається (до речі – проти моєї волі) з моєї статті: мало на стінку не поліз, кричав і кидався книжкою. Увечері я підійшов до Прегоративи і сказав йому: «Мені переказали, що ви незадоволені тим, що збірник починається з моєї статті. Я цього не хотів, але скоро це сталося, то можете мою статтю вирізати зовсім. Я можу тільки заявити, що більш я вам до того збірника і рядка ніколи не дам». – «С[ергію] О[лександровичу], це якесь непорозуміння»... – «Як то непорозуміння? То це неправда, що мені переказували?» – «Ні, мені здавалося тільки, що містити вашу статтю передмовою – виходить, ніби ви ідеологічно представляєте Інститут». – «Ніяких передових у збірнику немає, ідеологічно представляти Інститут я не збираюся й не маю претензій, а тому знов кажу – рядка більш вам не дам». – «Так же не можна ставитись до справи» ... – «Ні, саме так треба ставитись до справи. Я не звик ходити туди, де люде не вміють пристойно поводитись». – «А от ваша стаття в збірнику Багалія, – перебіг

він на інше, – хіба не показує, що ви вороже проти радянської влади ставитесь?» – «А то яким способом? Адже я там зовсім не чіпаю радянських часів». – «Все одно. Ви з таким смаком, так соковито розказуєте про голод, що виходить(!), ніби і в нас не лучче». – «Я не знаю, які висновки ви взагалі можете робити, і через те констатую, що моя «черта оседлости» з кожним днем все вужчає». – «Ви мене мало знаєте, а я так поважаю вас», – попробував він ще з іншого боку зайти. – «Про пошану після тóго, як ви поводились в Києві і тут, облишмо говорити і краще на цьому кінчимо розмову».

Скрипник – той ще краще поводився, пробував просто тероризувати. Говорячи про політичну неблагонадійність Академії, він вставив таке: «Наприклад, під час святкування ювілею шановного (ядовитɵ!) академіка Єфремова от що писали наші вороги за кордоном (довга цитата з «Діла»). А то ще під час празького з'їзду, обертався лист акад.Є[фремо]ва, де він писав, що з причин незалежних, на жаль, не може брати участь в з'їзді. Звичайно, всякі бувають листи. Бувають листи Зінов'єва, то чому не бути і листам Єфр[емо]ва». Я мусив взяти слово в особистій справі і сказав: «Через те, що тут згадано було моє ім'я, то мушу заявити: 1) ніякого ювілею я не справляв, 2) нікому за кордоном і тут не давав уповноваження за мене говорити і 3) ніяких листів не писав». Характерна деталь, про яку довідавсь я потім: перед промовою Скрипника Бутвин розпитував Левченка й Іванця: «Коли був ювілей Є[фремо]ва?» І коли ті говорили, що ніякого ювілею не було, він настоював: «Не може бути. Ми знаємо, точно, що Академія святкувала (!) ювілей». Отак вони все «точно» знають.

Це була не остання грубость Скрипника, не останнє читання нікому невідомого. Були навіть натяки: «Те, про що тут говорили, звичайно, буде надруковано за чотири дні в закордонних газетах» і т.п. (З поглядом у мій бік). Одно слово – безкрайня гидота і цинізм безмежний. Люде, з якими не то працювати – говорити не можна по-людському. Люде, які не розуміють або навмисне намагаються не розуміти найзвичайнісеньких речей, які намагаються все перекрутити, опоганити, розтоптати. І вони держать у руках – науку, освіту... Не диво, що вони з ними виробляють. Нещасна наука і замість освіти – гасило духа і пітьма непроглядна.

Написав до В.Перетца, П.Опанасенка (Москва), С.Дністрянського, М.Слабченка, М.Биковця (Харків), до брата Петра. Все коротенькі листівки – аби відповісти.

10 квітня. Отак «реформовано» Академію. Вчинок у всякому разі історичний і «обслідування» Озерського-Прегоративи займе своє місце в історії поруч ревізії Рунича та Магницького і вражає ця вся пригода своєю дріб'язковістю і непотрібністю. Головним чином уся «реформа» була на те, щоб мене усунути з Президії, – адже у «висновках» Озерського офіціяльно зконстатовано, що «обслідування» було відповіддю на «вимоги академіків», себто на доноси проти мене Грушевського й Тутківського. Але ж я анітрохи не хапався за своє становище. Навпаки. З того часу, як забезпечено Лободу, за якого я правив спочатку, себто з 1925 р., я намагався скинути з себе головування в Управі і лишався тільки під тиском товаришів та уступаючи перед аргументом, що за місяць-два буде новий статут і все одно доведеться переобирати Президію, тоді й одмовитесь. Новий статут і пройшов був усі інстанції і мав бути введений ще 1926 р.... А замість того прийшла «реформа» Скрипника-Озерського. Вони мов той циган – щоб принести відро води, почали криницю обкопувати; щоб усунути Є[фремо]ва – Академію зруйнували...

Отже, вся «реформа» потрібна лиш на те, щоб у першу голову обрати бажану Президію. В Харкові нам казали, що це має одбутися на початку квітня, тепер говорять вже про початок травня. Коли б швидше, щоб міг я врешті сказати – нині отпущаєши. Безконечна огида тягти і так нелюбу роботу, коли бачиш, що з неї роблять такі несподівані висновки. А ще огидніше – зустрічатися з доносщиками й підлизами, що не спинились навіть перед зруйнуванням культурного огнища, аби своє славолюбство і самолюбство потішити, свою інтригантську натуру вдовольнити. Але поза цим невеселі думки облягають голову. Навіщо пішла, у що обернулась праця і мрії мого життя, коли під старість бачиш їх зруйнованими, а кругом себе гада, що сичить і підводить голову. Невесело... Хоча я не жалую, що був і лишився тим дурнем, якого тільки ледачий не експлуатує, щоб зараз же кинути каменем. Краще бути вже дурнем, ніж попасти між гаддя, якого так безконечно багато навкруги розвелося.

А до ГПУ все кличуть і кличуть людей. І все допитуються, як

ставитесь до Петлюри... І мертвий він не дає їм супокою, і в могилі лежучи, турбує своїх переможців. І чого вони так бояться за свою перемогу?

11 квітня. Сьогодні Президія Академії скликала поширене засідання з участю всіх академіків, щоб обміркувати розподіл нового приміщення, бо II Відділ усе хотів би собі загарбати, не зрікаючись і старого. Говорили багато, ні до чого не договорились. Але не це цікаво, а інше. Тільки вчора розіслано повістки, а вже сьогодні, під час засідання, приходить Л.Левицький, викликає Кримського і переказує йому свою розмову телефоном з П.Любченком, що сидить у Харкові. Любченко сказав, що йому відомо, ніби Президія скликала Спільне зібрання, щоб визначити кандидатів до нової Президії і, що це зібрання – незаконне... От воно, гаддя! Та ще яке моторне, спритне: моментально донесло, та ще й прибрехавши! Питання – который із двох? Тутківський чи Симинський?.. Недурно Крилов каже, що не хоче перебиратись до нового будинку в сусідство з Тутківським та Симинським, бо там «скверно пахнет». І правда: дух такий іде, що не знаєш, куди й сховатися від його.

Написав Є.Литвиновій (Москва) та «літераторові» Новополіну (Катеринослав), – цей прохав повідомити, де знайти листування Короленка.

12 квітня. Нарешті обізвався Харків про засідання для вибору Президії: приїдуть 3 травня. Обіцяли на початок квітня, а вийшло аж у травні. Коли б хоч тепер не одурили, щоб мені швидче з Президією попрощатися. Характерно, що про це сповістив не Наркомос, а Любченко, секретар ЦК, – отже, й не криються вже з тим, що всю цю справу партійний комітет вирішив. Партія в ролі «вершителя судеб» науки – теж «веселенький пейзажик».

Між іншим Л.Левицький, мабуть, з доручення з Харкова, дуже цікавиться, кого на Президію висовує більшість. Йому поки що Кримський одказав, що ніхто не має охоти до такої Президії йти: просто, мовляв, провалюватимуть Тутківського з К°, а через те вийдуть, можливо, випадкові люде. Левицькому така комбінація, видимо, не приходила на думку і, здається, не сподобалась. Та воно й справді великої охоти ні в кого нема – брудитися за нового порядку. Скільки можна було з слів Левицького

зрозуміти, офіціяльна комбінація вже не домагається вести Тутківського конче на Президента, а задовольнилася б, щоб «опозиції» (Тутківському або Грушевському) дано було одне місце в Президії «без портфеля». На Президента вони ведуть ніби Заболотного – людину нам мало відому, хоча, здається, й не одіозну. Та чи погодиться ще сам Заболотний, коли дізнається про всі таємні пружини справи, якщо з його порядна людина, – це для мене велике питання.

13 квітня. Принесли мені книжку «Етнографічного Вісника» з моєю статтею про Щербаківського. Лакиза поодзначав місця, на початку і в кінці, які вимагає викинути. Запропоновано мені або ці місця викинути, або цілу статтю вирізати. Я відповів, що мені все одно: можуть і вирізати, можуть і викинути. Лакиза – голова Держ[авного] видавництва і головний цензор: однією рукою дбає про письменство, а другою руйнує. Світильник і гасило в одній особі – до такої дотепної комбінації й за царських часів не додумувались. Поступ у всякій справі видко.

14 квітня. «Страсна субота» – це колись, а тепер день антирелігійної пропаганди, настирливої й дурної, нікому не потрібної. Знов дрібну крамничку зроблено з сього дня: зроблено його днем неробочим, перенісши на його якесь свято, здається Вознесення (і всепотужний папа римський таких речей не доказує, як наші каноністи!), заборонили людям торгувати, опріч своїх крамниць, а хто хоче торгувати—заплати окроме. Стогін, обурення, прокльони ... Кому це потрібно? І чи може бути пошана до влади, що все на якусь крамничку повертає? Та що вже там про пошану згадувати!..

Перечитую і виправляю до друку книжку про Мирного. Маю надію святами цю роботу викінчити.

16 квітня. За вчора й за сьогодні багато людей перевернулось. Чимало наслухався з новітнього фольклору свіжого матеріялу.

От скаржиться жид: кажете—добре нам тепер жити? Де там!.. Наші діти офіцерами поробились? – та воно так, але якраз тепер їм чести ніхто не віддає. В Москву нас пускають? – еге ж, пускають, тільки за квартиру 1600 крб. на місяць заплати. Землю нам наділили, найкращу, в Криму? Наділили, а вона й почала

трястись та витрясати нас... От вам і добре жити нам стало.

Бере жид закордонного пашпорта. «Чого ви тікаєте з СРСР? – питають його, видаючи пашпорта, – хіба вам погано тут жити? – «Та, спасибі вам, добре!» – «Ну, то що ж – за кордоном, думаєте, краще буде?» – «Та може й краще!» – «Е, хіба не знаєте: там хороше, де нас нема». – «От і я так думаю: там хороше, де вас нема».

А це вже, кажуть, не анекдот, а факт. По кіно йде тепер фільма «Єврейське щастя». Стоїть під дверима юрба народу, дожидаючи сеансу. Підбігає жидок: «Коли почнеться «Єврейське щастя»?» – «Та воно вже одинадцять літ тому почалося», – одказує хтось із юрби.

17 квітня. Ще перед святами скінчено друком листування Шевченкове (Листи Шевченка і до його) в III томі його творів. Треба до коментарія братись. Роблю перерву на місяць, щоб підготовити матеріял для друкування. Скінчив оце переглядати книжку про Мирного, ще зо два-три дні піде на упорядкування збірника «Література» (вже друкується), а тоді й до коментарія могтиму взятись. Цікава робота, коли б тільки дали змогу її робити без перешкод.

У ВІНО та інших вищих школах розкидано прокламації з протестом проти жидів, проти їхнього «засилля» по школах. Дивно, що навіть теперішні студенти здобуваються на нелегальщину.

18 квітня. Арештованим і досі не дають конкретного обвинувачення. Останні відомості кажуть, що обвинувачують за «перспективну контрреволюцію». Коли обвинувачені питають, що ж це має визначати, то слідчі одказують: «Та ми знаємо, що з вас людина лояльна, нічого ви лихого не робили; але коли б радянській владі та круто прийшлося, то ви були б проти неї». Оце й перспективна контрреволюція. Дотепно вигадано. Сьогодні приходив Ів[ан] Чикаленко, прохав, щоб я написав до ГПУ, щоб випустили Петруся для закінчення словникової роботи. Написав, хоча й певен, що нічого доброго для Петруся в тім не буде, а мені можуть бути прикрості, як це вже в таких оказіях і бувало.

19 квітня. Думав працювати інтенсивно, а виходить казна-що. Застудився – чхаю, кашляю, хриплю; трусить мене, голова болить, працювати важко. Перечитано матеріял для «Літератури» і то в силу, напружуючись. Досада; зимою не слабував, а починається тепло – таки доскочив того «грипу». Коли б ще не надовго, бо ж він має тенденцію затягатися місяцями, та всякими капостями ускладнятись.

20 квітня. В газетах надруковано звістки про справу Ібрагімова, що був разом і головою Раднаркому в Криму, і привідцею місцевих бандитів. Картина надзвичайно характерна і не така вже одна в сучасному режимі. Ціла низка таких розбишак-партійців, що опинились на вершку слави і чести – проходила і проходить перед нами. І це явище за теперішніх порядків неминуче. Я пригадую свою зустріч (у Чека 1919 р.) з головним військовим прокурором України, що був навсправжки авантюрником [Дондишем] і за гетьмана виказував на большевиків. Постать колоритна. Шкода, що голова й температура не дозволяють мені записати свої згадки про його: як він потроху спадав з високого тону й перевертавсь на звичайнісінького жебрака.

21 квітня. Переписав листи до мене Франка для «Літератури». Треба ще обробити свої згадки, та голова болить. Важко щось робити, крім механічної роботи.

22 квітня. Виходив на сонечко, – не помагає, температура скаче. Написав до Вайнштейна та Б.Шевелева (Чернігів).

23 квітня. Один по одному заходили – Корчак-Чепурківський та Кримський, розповідали про пропозицію, яку їм робив од імені Харкова Л.Левицький. Ця добра людина виконує наказ і маклерує. Харків ніби хоче попереду порозумітися на кандидатурах до Президії і виробив «коаліційний» список, у якому репрезентовано представників «обох» течій. А саме: Президент – Заболотний, в[іце]-президент – Грушевський, Неодмінний секретар – Корчак-[Чепурківський], голова Управи – Симинський, член Президії без портфеля – Кримський... Це – список остаточний і

нам його ставлять як ультиматум, пропонуючи голосувати за його і тим підписатись під тим розвалом, який зробив Академії Харків. Пропонувати таку комбінацію можна тільки на глум, або в засліпленні безмежним нахабством. Фактично вона віддає Академію в руки Грушевському і має бути йому премією за підлоту. Це своєрідна Монтіанівська премія... Бо Заболотний – гарна, здається, людина, але ледве чи житиме в Києві, отже, першою особою буде віце-президент, та ще маючи такого улесливого чоловічка, як Симинський і святу простоту – Корчака, може абсолютно не рахуватися з одним опозиціонером, коли б навіть Кримський пішов на таку комбінацію. Так своєрідно репрезентовано «обидві» течії: більшість ігнорована цілком, а меншість, що налічує всього 3-4 чоловіка, за «хорошее поведение» і послуги начальству дістає на потоп і розграблєніє Академію ... Кримський одповів Левицькому, що він на таку комбінацію не погодиться, та думає, що й більшість академіків так само на неї не піде, що нехай вони її власними голосами – призначених – і проводять. Це Левицькому не сподобалось. Він висловився, що Харків бажає маніфестувати єдність Академії й Наркомату. Хороша «єдність»!

Але сказати напевне, що буде – важко. Поки що більшість не за Наркомосом, але не знати, як вона складеться в момент виборів. «Тил» у нас ненадійний, і дехто з його, можливо, «голосуватиме ногами», себто просто втіче: голосування ж одкрите... Я гадаю, що безмежне нахабство наших реформаторів на це найбільш і рахує... Ну що ж – побачимо.

24 квітня. Починаю виходити. Але температура мене мучить. Не знаю, до чого з нею дограюся. Яке нещастя мати отакий гнилий організм: коли вчепиться яка капость, то вже важко її здихатись.

Написав В.Сиповському та С.Дністрянському.

Скінчив переписувати свої згадки про Франка до «Літератури». Голова болить і через те не можу зміркувати, чи цікаві.

25 квітня. Принесено мені прокламацію, розкидану недавно по вищих школах у Києві. Ось вона: «Знов застогнала наша рідна Україна, знов кати почали душить нарід селянський. Чесних хліборобів тягають по тюрмах, грабують хліб, праці не дають та

все «заощаджують» на пролетарську користь – шовки та бріліянти товстопузим цицькатим хайкам. Ганьба катам, смерть грабіжникам. Кров батька-отамана повстає перед усім козацтвом і світлий, великий облик замученого отамана Петлюри кличе рідних синів України до зброї за дійсну волю та правду.

А.Б.К., ч – 5»

Примітив. Але характерно, що навіть серед сучасного студентства, на густе сито перевіяного, заляканого, затупленого знаходяться протестанти. Каміння вопіє.

26 квітня. На засіданні Відділу зачитано запит од Російської Академії наук про нашу Комісію давнього письменства, а Перетц розповів, як той запит повстав. Акад. Нікольський офіціяльно на засіданні Гуманітарного відділу Рос[ійської] Академії виступив з претензіями, що наша Комісія – то конкуренція їхній, що вона використовуватиме їхній матеріял, що з боку Української Академії – це «некоректність» і т.п. При кінці запропонував – запитати Укр[аїнську] Академію, що має її Комісія робити, та який план її, щоб уникнути паралелізму. Нікольському дехто з товаришів одповів, що на такий запит може бути відповідь – «не ваше діло», та що в науці немає монополії і кожна наукова установа рахується тільки з своїми планами і робить те, що визнає за потрібне. Проте все ж запит нам «прислано». Звісно, з «хахлацькою» Академією, на яку зводять нас Скрипник і К°, можна й не рахуватися... Маємо першу ластівку того пониження Академії завдяки реформі, на яке я звертав увагу ще в Харкові. Та Скрипникові тільки того може й треба. Всі чорносотенці й русопети та україножери плещуть комуністові Скрипникові за його замах на цитадель української культури. Все ж, не вважаючи на це, Нікольський матиме гідну відповідь.

Написав П.Одарченкові (Ніжин).

27 квітня. Розповідав М.Кістяківський, як його Грушевський переманює до себе. «Я, – каже, – з вашим батьком були великі приятелі (навсправжки – Б.Кістяківський буквально не терпів Грушевського!) і ради його пам'яти я хочу вас вирвати з того болота (!), я з вас зроблю наукового діяча... Дайте тільки розписку, що ви ніде не працюватимете, тільки в мене. Я вам зараз доручу правити коректу, а коли хочете – дам розбирати архів Ко-

марова»... Ці всі алюри коло 18-літнього хлопця зовсім його приголомшили і він не знає, що робити. Питав у мене поради. Я розповів йому, хто такий Грушевський та як він робить наукових діячів із тих прибічників, що назбирав коло себе. «Хочете, – кажу, – бути хлопчиком-побігунцем, хочете навчитись і пари з вуст проти начальника не пускати, кланятись і лизати всі указані і неуказані місця – то йдіть до Грушевського. Цього він уміє вчити. А школи справжньої науки він у себе не має. Сам добрий робітник, він ще жадного не дав учня. Зате розвів коло себе те багно, од якого далеко навкруги смрад іде. Людей з самостійною вдачею, з оригінальною думкою він не терпить. І коли ви такі прикмети виявите, замість безмежного послуху, все одно вас викине... Отже, коли не боїтесь цього – йдіть». Задумався хлопець. Цікаво, що він зробить? Але ж той старий лис – чого йому хочеться? Що це ще за нові заходеньки? «Я не розумію, чого йому од мене треба? – клопоче собі голову й бідолашний хлопець, – адже я хлопчак, а він великий учений. На що я йому здався?». Хто зна... Певне тільки те, що Грушевський без користи для себе нічого не робить. Якусь користь, може фантастичну, зачув він у хлопцеві. Звідси і ті підозрілі алюри.

28 квітня. Заходила М.В.Кістяківська – дякувала за пораду її Михайлові. Після розмови зо мною він рішуче зрікся від пропозиції Грушевського. «Чи повірите, – казала, – що у нас увесь останній час, як зачалося з тим улещуванням, був ніби похоронний настрій. Я й сама знаю, що там за багно кругом Грушевського, але думала собі – може хлопець справді дістане якусь наукову школу. Боялася йому радити. А Миша мій страшенно вагався та мучився. Тепер він прийшов до певної вже думки – не йти, і в нас одразу у всіх повеселіло на душі». Душохватство, на яке вже береться Грушевський, цим разом не вигоріло. А скількох він уже до себе позаманював – обіцянками, копійчаними покидьками, улещуванням! Справді, школу деморалізації і духовної розпусти витворив і тішиться ... Правда, вже траплялося, що його раби гнулись-гнулись, а потім зривали бунт – справжній рабський бунт, коли вже од кумира нічого не лишалось. Пригадується мені та брошура, що в Галичині видали про його колишні раби р[оку] 1903-го. Мені тоді довелося од тих рабів обороняти Грушевського. Я це мусив зробити, але тяжко мені було, бо я ж знав, що всі

ті непристойності, яких повно було в брошурі – наслідок «науки» самого ж Грушевського. Тепер спроба наново проводиться і на широку шкалю. Тільки чи знайде за нового – мені здається, неминучого – бунту тепер він оборонців?

Офіціяльна комбінація з Президією стріває загальне обурення серед академіків. Це в приватних розмовах, – а от як то вони голосуватимуть?

29 квітня. Цілий день сидів на сонці. Перший день сьогодні нормальна температура. А знесилила вона мене дуже. Коректую збірник «Літератури» та готую для його дальший матеріял.

Написав: О.Станіславській (Полтава), Є.Хоменкові (Прилуки).

30 квітня. Явився тов.Прегоратива. Три години говорив з Кримським, умовляючи його на урядову комбінацію (з Грушевським, Симинським etc), загрожуючи та улещаючи. Зараз по його відході збіглася наша група і ствердила нашу давню комбінацію, увівши до неї Заболотного, бо всі ми певні, що з «хрунями» (галицький вираз цей чудово припадає до теперішньої ситуації) він не піде.

Між іншим, Прегоратива пускає чутку, що їхня комбінація має на меті національні інтереси Академії. Президія, до якої входить Кримський та Єфремов, нібито не була українська, а Президія з Симинським буде українська. Дурний викрут, але він показує, що вже так люде заплутались, що не розберуть і самі, що кажуть і що роблять. У Прегоративи вигляд взагалі не побіденний. Од Вернадського прийшла телеграма, що приїде на вибори, отже, матимемо доброго голову зборів.

1 травня (вівторок). Зайшов Заболотний. Як і всі ми сподівалися, він, звичайно, йде з нами. Йому Левицький та Озерський надавали всяких обіцянок щодо лабораторій та інституту, яких додержати не зможуть, бо грошей не мають; але щодо кандидатування на Президента, то він заявив їм, що тільки тоді погодиться йти, коли Академія, а не уряд його кандидатуру поставить. Озерський зробив на його якнайгірше враження, так що не багато треба було йому й розповідати, щоб він зорієнтувався в ситуації. Озерський, між іншим, проговорився Заболотному, що

Грушевський також зрікається йти в їхній комбінації: розумна людина – зміркував, що йти по хрунівському списку – значить кінчити самогубством. Тепер лишається хруням поставити Тутківського: той не побоїться, хоча провал його забезпечено. Важке для Прегоративи витворилось становище! Лишається або взагалі розігнати Академію, або хоч призначити Президію, хоча, думаю, в останньому разі навіть Симинський не піде. Енциклопедист-Прегоратива, що обревізував Академію по всіх Відділах і по всіх науках і знайшов, що вона працює «недостатньо» – тепер, здається, готов хвоста між ноги сховати. Між іншим, Заболотний сказав йому, що найкраще, на його думку, лишити стару Президію, – «Коли ж ми написали, що вона не гаразд провадила справи», – тільки й догадався відповісти Прегоратива. Рано, виходить, написали...

2 травня. Сьогодні в мене якийсь базар у хаті: мало не цілий день люде товчуться. Здебільшого приїзжі академіки: Шмідт, Бузескул, Перетц та ін. Розмова – про завтрашні вибори.

Згадав з учорашньої розмови з Заболотним. Каже він Прегоративі: «А чому до Вашої комбінації ніхто з III Відділу не увійшов?» – «Третього відділу не треба», – була відповідь. – «Як то не треба?» – «Там нема людей». – «А я чув, що можна й обрати, напр[иклад], акад. Птуху». – «Птухи не можна, бо він нешанобливо говорив з наркомом». – «А чого ви думаєте, що я раз-у-раз шанобливо говоритиму? – каже сміючись Заболотний. – Може таке підійде, що і я нешанобливо говоритиму».

От яка мова: «нешанобливо»... Чим це гірше од старих міністрів, що «почтительность» над усе ставили!

3 травня. Одбулися вибори. Настрій був напружений вже перед засіданням, але під час засідання дійшов свого максимума. Після одкриття засідання на голову його запропоновано Вернадського, як першого Президента. Тоді встає провокатор Тутківський і заявляє: «А я пропоную на голову Наркомоса М.О.Скрипника». Почалося голосування. За Вернадського 26, проти 10, решта (41 чол[овік]) утрималось. За Скрипника 10, проти 9, решта утрималось. З «представниками Наркомоса», їх приїхало 7, голосують Тутківський, Студинський і ще не знаю хто. Вернадський займає місце голови і проводить засідання.

Голосують на Президента Заболотного – одержує 38 чол[овік], бо тільки один кандидат. На віце-президента два: од академіків запропоновано Воблого, Скрипник назвав Симинського. Воблий одержав 30 чол[овік], – Симинський тоді зрікається ставити свою кандидатуру (трохи пізно догадався!). На Неодмінного секретаря теж два: од академіків Кримський, з хрунівського списку – Корчак-Чепурківський. Кримський одержує 25 гол[осів], Корчак – 10.

Почалося уїдання. Тутківський допоминався, щоб занотувати до протокола, що сума голосів відносно ріжних кандидатів була неоднакова, – сконстатовано, що дехто з тих, хто утримався, не піднімав руки. Войцехівський (з призначених) вимагає записати до протоколу, що Вернадський, дякуючи за обрання, заявив, що він давно не був на Україні, і тому, коли б забракло української мови – допомагатиме собі російською. Записали. Були ще такі ж розумні завваження. Нарешті протокола написали, підписали і розійшлися.

Важко навіть згадувати про це засідання. Купка чиновників на чолі з Скрипником спробувала була одверто згвалтувати Академію. Більшість одповіла на це голосуванням. Звичайно, це буде витолковано як бунт. Вибори, окрім Заболотного, напевне, не будуть затвержені. У Скрипника вистарчило нахабства – самого себе призначити в академіки, вистарчило ще більшого нахабства – лізти на голову засідання. Але невдача тільки ще більше розізлить цього тактовного чоловіка. Свою злість він одразу виявив тим, що зняв з голосування двох додаткових членів Президії, дальші наслідки побачимо незабаром. Але ще гірше, просто гнітюче враження, справило поводження хрунів з-поміж академіків. Про провокатора Тутківського або патентованого хруня Студинського – не казатиму. Але старий Корчак!... Увесь час ішов ніби з більшістю, бував на зібраннях, брав на себе обов'язки перед товаришами – і «схрунив» ув останній момент... Я не кажу, що він хотів вислужитись, він, певне, просто злякався (Скрипник з ним перед засіданням довго говорив), але фактично це справи не міняє. Так гидко на душі, як ще, мабуть, ніколи не було. Ну й життя! До якої мерзоти дійшло вже! Не раз приходить давня моя, ще з 1920 р., думка: beati mortui*. Але ніколи ще не

* Блаженна смерть (латин.).

переживав я такого палючого почуття сорому за все і всіх. Ніколи так гостро не крутило мозок оте «beati mortui». Бо вже куточка не лишило життя, де б ти міг почувати себе людиною.

Сьогоднішній день – це реванш за Харків. Тепер Скрипник собі шукатиме реваншу...

4 травня. Один з харківців оповідає, що Озерський завірив Скрипника, ніби все буде так, як він хоче: оберуть його одноголосно за голову, голосуватимуть слухняно за всіх, за кого звелять, виявлять повну покірливість. Звісно, це не виправдує Скрипника, але зате на повен зріст малює Прегоративу: в цілій історії з Академією ось хто зограв найтемнішу ролю, коли не рахувати, звісно, своїх донощиків та провокаторів, Тутківського та Грушевського (останній, правда, на виборчому засіданні поводився з хрунів найпристойніше: ні за кого не голосував).

Заболотний мав розмову з Скрипником. Цей постарався поінформувати нового Президента з свого погляду. Звісно, насамперед, про мене. «Це, – сказав Скрипник, – наш ворог одвертий, бо й сам з цим не ховається, і непримиренний. Ми за ним слідкуємо безупинно. Ми знаємо, що він пише за кордон і що йому пишуть з-за кордону». Власне, я вже давно перестав писати за кордон, окрім ділових листів, та і звідти мені теж не пишуть, – а вони все-таки «знають»! І я думаю, що вчорашнє голосування поставлять на рахунок не кому – мені ж. Ну, що ж, свою частку відповідальности нестиму...

5 травня. По місту мов у дзвони дзвонять про вибори в Академії. Загальна думка – Академія голосувала так, як повинна була голосувати. І ще: це вперше публічно комісар одержав достойну відповідь. Треті пророкують репресії. Про останнє можна бути цілком певним.

Одбулися вибори президії на Відділі. На голову був один кандидат – Кримський. На секретаря проти мене Грушевський висунув Тимченка. Він одержав 3 голоси, я – 6. А втім – є ще над нами Скрипник... Власне, хотілося б мені зовсім одійти од усіх академічних справ, од самої Академії навіть, зогиженої доносами й провокацією. І я думаю, що незабаром це й буде: «ин подпояшет тя и поведет, аможе не хощеши»... Хай діється, що має діятись.

В газетах промова Корчак-Чепурківського на могилі Шевчен-

ковій. Це щось нечуване своїм лакейством навіть за наших часів. Досить сказати, що він знайшов того «апостола правди і науки», за яким тужив Шевченко – це радянська влада... І це саме в той момент, як Скрипник приїхав, щоб розправитися з наукою – в Академії наук... Тепер мені свінуло і на ролю Корчака на виборах. Жаль на його великий. Не кажу вже, що мав репутацію старого і чесного громадського діяча, але ж, крім того, бував на наших зібраннях, брав на себе зобов'язання – щоб їх зламати. Ще гірше: Скрипник десь вимовився, що про приватні наради перевиборчі він знав – од одного з учасників. Всі думають, що це був Корчак. Якщо це так, то це вже не хрунівством пахне, а чимсь далеко гіршим. Тридцять сребреників визирає вже з-за такого вчинку. Ширіться і росте Юдин накоренок за наших проклятих Юдиних часів...

6 травня. Нарешті «Пролет[арська] Правда» здобулася на замітку з приводу виборів. Замітка явно інспірована Скрипником або Озерським: в Академії три групи академіків: одна – контрреволюціонери (проти чиновників з Наркомоса ergo* проти радянської влади); друга – несвідомі, що йдуть за першою; третя – вірні. Кримський «взяв» (!) собі посаду Неодмінного секретаря. Одно слово – документ К°. З його видко поки що одне: з Воблим може й примиряться, але Кримського таки не затвердять.

Був Крилов. Чотири години бив себе в груди, хапався за серце, плакав, кричав... Не знаю, чи божевільний, чи симулянт. Все з приводу тієї ж історії з Постернаком, до якої він притяг уже й історію з виборами: Кримський намовив Постернака, щоб той його, Крилова, виселяв з будинку; це на те, щоб його, Крилова, держати в страху й примусити голосувати за Кримського... Щоб оцінити цей логічний й етичний виліт, треба додати, що Постернак і не збирався Крилова виселяти, що це все Криловська фантазія, якою він проте вже два місяці нікому з нас дихати не дає. Ось моя одна з розмов з ним.

– Коли ж Постернак мене виселятиме?

– Він, скільки знаю, не збирається цього робити,– одповідаю.

– Сам ні, але через Управу Академії.

---

* Що означає (латин.).

– Управа так само цього не думає робити.

– Так я вимагаю, щоб мене виселили.

Я розвожу руками: не можу вволити вашої волі.

– Так я, чорт побери, сам себе виселю.

– Це ваше діло.

І так день у день, годину-дві. Управа зробила навіть постанову, що закріпляє ще раз за ним його помешкання, – я йому пропонував і інше – не хоче. І це не задовольнило: побіг скаржитися до Озерського і нарешті наскандалив під час виборів. Якщо це не божевільний, то якийсь садист. Не знаю, оскільки він сам мучиться, але другим з ним просто невидержка. Але за що я й тепер ще мучуся? Я чекав тих виборів, щоб скинути з себе управство і все ж ніякої полекші. Навдивовижу дурне становище утворилось.

7 травня. Розмова про вчорашню замітку (сьогодні її передрукувала й вечірня газета). Думки поділилися. Одні кажуть, що треба протестувати, довести до відома Раднаркому і інших властей про згубну політику Скрипника-Озерського; другі радять – знехтувати. Але всі збігаються на одному – що наші горереформатори залізли в мішок, ще й самі зав'язку собі готують. Бо замітка, так безглуздо складена, тільки підживила розмови по місту й одгукнеться безперечно й поза межами Києва. Кажуть, що після голосування в Академії «представники од Наркомоса» ходили мов у воду опущені: це ж перший випадок, що голосовано проти чиновників у всій радянській практиці, – виходить, що взагалі можна так голосувати. Отже, рушиться найголовніша підвалина радянського ладу... Але замість того, щоб якось зліквідувати враження, виновники ще підживлюють його, ставлячи крапки над і. Ні розуму, ні такту. Бо все ж потрібного їм виходу так знайти не можна.

9 травня. Знов замітка в газеті – ще дурніша. Власне, повідомлення про виступ на засіданні міської ради, де «робітники» (!) зняли питання про вибори в Академії. Після відповідних пояснень резолюція: осудити політиканство в Академії (!) і закликати академіків дружно працювати для української культури разом з Наркомосом (!) На здоров'я. Але скільки разів і як чхатимуть люде, які не можуть упоратися з тим, що самі ж наробили. Адже ж перед Скрипниками альтернатива: або лишити так, як є, або

поарештовувати «контрреволюціонерів», чи розігнати протестантів, чи закрити Академію, – словом, шлях репресій. Ні на те, ні на друге поки що вони не зважуються (мабуть, трохи згодом зважаться) – і злостяться, і з злости роблять ще більші дурниці, самі себе зав'язують у мішку, до якого самі ж себе й посадили. Їхня «контрреволюція» – для всіх очевидна дурниця, а іншого обвинувачення не можуть вигадати. «Крути, Паньку, головою!»

Написав до М.Хращевського (Вінниця), до Новополина (Катеринослав), до Дер[жавного] видавництва в Харкові (з приводу вимагання, щоб препарувати виготовлене мною листування Коцюбинського; одмовляюсь. Ось цей лист, адресований – Арк[адієві] Любченкові): «За Вашим підписом мені прислано рецензію на листування Коцюбинського. Отже, пишу до Вас, прохаючи деякі мої міркування й сумніви подати на увагу Видавництву (і рецензентові), щоб дійти до порозуміння у справі самого характеру цього видання.

Я виходив у своїй роботі з того, що Коцюбинський – людина, якої не можна міряти аршином нашого «сьогодні»; що кожен його рядок, як і кожна подробиця з життя матиме свою ціну для дослідника; що в справі громадського інтересу лежить навіть його інтимне життя, тим паче його хвороба, бо ж це одбивалося на його творчості. Не я ставлю, як думає рецензент, наголос на інтимному житті письменника, а ставить його той матеріял, який пішов на цей том листування. Я тільки дбав, щонайбільше, про повність матеріялу. І не з наукового педантизму (якого не маю), а з тих саме міркувань, що Коцюбинський належить і прийдущим часам, а ми, сучасники, для них повинні зафіксувати матеріял, який їм, напевне, знадобиться. Саме тепер оце я працюю над листуванням Шевченка і не раз доводиться чути жаль до попередніх видавців якраз за те, що вони дозволяли собі скорочувати, вибирати «цікавіше», проминати «нецікаве» і т.п., – жаль тим більший, що й самі оригінали здебільшого позникали. Кожен вибір – річ суб'єктивна, і в усякім разі після його образ письменника буде несправдешній, а ретушований відповідно до певного смаку. Менш усього хотілося б мені ретушувати Коцюбинського.

Рецензент каже: є (в листах) повторювання, а через те й певний відтінок одноманітности. Правда! ...Але ж це єсть навіть у такого майстра епістолярного стилю, як Чехов. Листи – не роман, збудований на певних композиційних підвалинах, і не матеріял для

«легкого читання». Для аматора такого читання повторювання й одноманітність можуть бути нудні; для вдумливого ж читача вони дають образ обставин, серед яких жив і працював письменник. Напр[иклад], у житомирських листах Коцюбинського, мало не в кожному, згадується отакий собі Коген – людина для нас абсолютно нецікава. Проте «скоротити» цю нікчемну людину, щоб запобігти одноманітності – значило б позбавити живих фарб увесь житомирський епізод у житті Коцюбинського. Адже отакі саме Когени й примушували визначного пиьменника, на якого розгортавсь тоді Коцюбинський, нидіти й задихатися в конторі, вишукувати якісь дрібні засоби для газети, клопотатися копійчаними обрахунками і т.п. Самі вже повторювання показують, як це долягало Коцюбинському, позбавляло його часу та спокою й одтягало його від справжньої роботи. А це вже факт безперечно і з громадського боку цікавий.

Не боявся б я й інтимностей чи «еротики» (!). З міркою, яку пропонує рецензент, взагалі довелося б дуже й дуже обмежити публікацію приватного листування, бо мало не кожен лист можна підтягти під категорію «призначеного для відома двох людей». Знов кажу – видання призначається не для інституток, що червонітимуть од зовсім може невинного жарту про якесь «третє око», і не для аматорів «клубничного зубоскальства», для яких взагалі закон не писаний і які в усьому знайдуть привід для беззубого глузування. (Я пригадую обурення і глузування з приводу виразу: «добре законсервовані перса» в «Поєдинку» того ж таки Коцюбинського або «товстих задів» у «Дебюті»). Щодо листування, то veto* наложити мала б право єдина людина, до якої обертався автор листів. В усякому разі ставити публікацію таких деталів у площину «образи» чиєїсь пам'яти – це вже пуризм, на мою думку, занадто переборщений і нічим не виправданий.

Отже, просив б я Вас подати мені точніші вказівки на те, що, власне, хоче мати Видавництво: чи *листування* Коцюбинського, чи вибір з його листів. Поради рецензента – «*вибрати з усього листування* те основне, що справді має громадський інтерес... Поробити купюри. Скоротити одноманітне повторення тих самих епітетів. В усякому разі викреслити такі інтимності, що не повинні бути здобутком загалу» – говорять ніби про друге. З цих

* Заборона (латин.).

порад я міг би, з деякими обмеженнями, пристати лиш на останню, себто – скоротити до певної міри подробиці інтимного характеру. Решту робити не беруся, бо не можу та й не хочу вносити до видання суб'єктивного елементу і ставлю під сумнів навіть потребу такого видання. І тим більше, що має ж бути ще й друге видання Коцюбинського («Книгоспілки») і, скільки мені відомо, редактор його не збирається урізувати листи Коцюбинського. Наше видання, урізане й препароване, зовсім тоді тратить усяку рацію. Я не маю охоти тратити на його час, а Видавництву не радив би витрачати кошти даремно».

Якісь безконечно дурні невігласи сидять у тому Видавництві, а вже що їхні рецензенти, то й слів для схарактеризування не вистарчає. Щось безконечно брудне і заплісняві ле завжди відчувається в тих рецензіях, що присилає Держ[авне] видавництво. Видко, чоловік ніколи нічого не чув про те, що рецензує, не знає, як до його зайти, а розбовтає власну дурість і неуцтво затяганими фразами з марксистського катехизису – і авторитетно порадами сипле. І все навпаки. Напр[иклад] – Тесленка я не хотів друкувати школярських вправ – намоглися, і тепер хороші оповідання виходять з додатком непотрібного грузу. Коцюбинського хочу дати повний текст – урізуй на догоду інститутським смакам анонімного рецензента-марксиста. Важко працювати з цими самовпевненими і тупими невігласами, що й самі не знають, чого хочуть.

10 травня. Оповідали мені, що на засіданні міської ради про вибори в Академії оповідав «сам» Войцеховський. Оповідав у звичайному тоні. Але навіть не в цьому сила, а в іншому. 8 травня у «Вечернем Киеве» надруковано було його промову – щось на 2-3 шпалти і коли газета вже мала вийти – раптом наказ: викинути промову. Довелося знищити ввесь наклад і наново друкувати газету... Не жалують паперу!

Після засідання Відділу підступив до мене Грушевський і солоденьким голосом почав виправдуватися за те, що виставив на виборах проти мене кандидатуру Тимченка: «Я тому це, мовляв, зробив, що вважав, що вас (мене б то) треба обрати на голову». В живі очі бреше і не стямиться: адже ж коли він висунув Тимченка, то тоді голову вже було обрано. Навіщо чоловік бреше і кому потрібна його брехня, та ще такими білими нитками шита? Я од-

казав йому, що визнаю за кожним право на власну думку, за гонорами не женуся і радий би був не тільки од секретарювання, а й од Академії зовсім одійти.

Коло Академії на вулицях шпиків аж кишить...

11 травня. В московських «Известиях» – низка листів чи інтерв'ю з приводу виборів академіків до Російської Академії. Тон стриманий, але думка одна; треба оновити, себто комунізувати Академію... «Апостол правди і науки» не на жарт завзявся: правди давно вже не стало, а від науки незабаром тільки недогризки лишаться. Почалося з нашої Академії – почалося грубо, непристойно, нахрапом; але, видко, це загальний план, тільки що розумніші і культурніші люде й виконують його розумніше, та м'якше, ніж наші Прегоративи. В усякому разі близько часу, коли про науку в нас можна буде оповідати словами відомої казки: «жил-был у бабушки серенький козлик»...

12 травня. Вернувся з Харкова Воблий. І там тільки й мови, що про вибори в Академії. Загальна думка, що Академія зробила так, як повинна була зробити. Навіть найобережніший Дмитро Іванович, вислухавши докладну реляцію, сказав, що Академія з достоїнством вийшла з того надзвичайно важкого становища, в яке її поставили Скрипник з Озерським. Люде, близькі до комуністів, кажуть, що й серед них є чимало невдоволених з безтактности Скрипника, спеціяльно щодо перспективного незатвердження Кримського. Одна комуністка просто сказала: «Не затвердити Кримського... Як же можна його не затвердити? Це ж був би ще більший скандал. Інша річ, коли б він сам одмовився». Заходив Воблий і до Скрипника, і той його прийняв цілком коректно, в розмові тільки нарікав, що «в Києві зазнав політичної поразки». Воблий обережно пробував вияснити йому ситуацію, розповів про те, що з академіками взагалі ніхто про вибори не говорив, що провокаційна пропозиція Тутківського була для всіх цілковитою несподіванкою, що взагалі участь Нар[одного] комісара у виборах ми всі вважаємо за помилку, а тим паче претензію на голосування в академічному зібранні. Не знати, яке враження справило це на Скрипника, бо він тільки ще раз проказав: «Як політичний діяч, я вважаю, що то моя поразка». Заявив, що проти Воблого він нічого не має і що нова Президія буде на

$^2/_3$ працездатна (з цього виходило б, що й «$^1/_3$ непрацездатна», себто Кримський, також буде затверджена), тільки Академія ще й досі не прислала повідомлення про вибори (неправда – послано). Отже, може таки буде нарешті те затвердження і зможу скинути з себе тягар, що психологічно робиться для мене вже нестерпним.

Виясняється, що автор замітки про вибори в «Пролет[арській] Правді» таки Озерський. Один із співробітників розповідав, що Озерський по довгій нараді в Нарком[ос]і сам приніс, пізно ввечері, тую замітку. Мудра Прегоратива!

Кажуть, що коли вперше у виконкомі принесено звістку про забалотування Скрипника, то один з комуністів ([Грабкуль]) сказав: «ну, а чого він туди поліз!».

Кримський написав про всю справу Чубареві, Петровському, Затонському, Любченкові, Кагановичу. Сам признався сьогодні. Боюсь, чи не написав він чого непотрібного... В його часом міри немає.

Написав я сьогодні першу замітку й коментарія до III тому Шевченка. Я думав, що за цей місяць (з 15 квітня) я зроблю аркушів з 10, а отже... Як його й працювати в цій атмосфері інтриг, спліток, боротьби! Коли б швидче скинути управський тягар, сісти на пароплав і поїхати світ за очі, щоб нікого не бачити й нічого не чути. Одпочити душею. Дати спокій нервам і серцю, що все більше даються взнаки... Та, мабуть, і цього року мрії лишаться мріями.

13 травня (неділя). Думав сьогодні в Звонкову поїхати – цілісінький день дощ пере. Навіть у садок вийти не можна. Та правда – ще й досі садок голий. Навіть листя ще, через холоднечу, не розгорнулось.

З новітнього фольклору. Мошко Гершкові оповідає про свій сон. «Приснилось мені, Гершку, що вернувся Микола... І я так зрадів, так зрадів, що ладен був поцілувати його в самісінький зад». – «Ну, що ти, Мошку! Адже така черга буде, що й три роки не дотовпишся». – Страшний висновок з комуністичних порядків!

Затримала цензура II книжку «України» за кінець статті Лозинського, де він говорить про «похід на Варшаву». По заслузі: не в своє діло не мішайся!

14 травня. В суботу Л.Левицький мав поставити в Секції наукових робітників справу з виборами в Академії. Ніяк заспокоїтись не можуть... Проте не поставив, хоча й Прегоратива прийшов, щоб робити відповідну доповідь. Більшість бюро заявила, що резолюції осуду Академії вони не голосуватимуть. В такому разі не стало потреби й ставити справу, і Левицький її зняв. Очевидно Прегоратива натискає на Левицького, а цей «добрий чоловік» старається...

16 травня. Два дні мучать мене розмовами. Прегоратива-Озерський та Левицький натискають на співробітників Академії, щоб ті «висловились» з приводу виборів. «Висловились» – звичайно так, як начальство хоче. Співробітники приходять до мене і годинами точаться нудні, власне, нікому не потрібні розмови. Прегоратива з своїм послухачем почали з високих нот: вимагали, щоб співробітники «приєдналися до резолюції міської ради», загрожували репресіями, спокушали всякими обіцянками – але даремно. Тоді потроху почали спускати з тона, торгуватися і нарешті запропонували резолюцію, що співробітники «висловлюють жаль з приводу того, що сталося, і осуд винним». Винних навмисне не називають, щоб одна сторона могла під них підкладати Озерського з Тутківським, а друга – Єфремова з Кримським. Цю резолюцію мені і переказали співробітники. Я сказав, що взагалі думаю, що ніякими резолюціями факта знищити не можна, нагадавши знамените Миколаєвське «считать девицей», а друге – що на зібранні я виступлю з дійсними фактами, які покажуть ролю Озерського і Наркомоса, і замість примирення вийде ще більший скандал. Це розхолодило і наших миротворців і, здається, у них одпадає охота плутатись до справи. Але ж і начальство! За що тільки не хапаються ці лакеї, свою шкуру рятуючи та щоб догодити ще більшому начальству! Правда, в комуністичній державі все можна, все дозволено.

Говорять два Аякси, певне, і з деякими, більш полохливими, академіками, умовляючи їх «покаятись». Плітки називають навіть імення. Може дехто й справді улякнеться і піде на те, щоб самим себе випороти. Все ж думаю, що таких «унтер-офіцерш» не збереться багато і, якщо це й станеться, то ефект буде ніякий або й одворотний.

Про Прегоративу говорять, що він просто боїться вертатись

до Харкова, тому то він і сидить у Києві та усилковується «рятувати ситуацію». Тепер його вже викликано до Харкова.

17 травня. Вернувся з цензури мій Мирний. Викреслено одну фразу про Ів[ана] Радченка: «...пустивши кілька шпичок на адресу жидів, що зрікаються свого ймення та заміняють його на єврей»; або запропоновано замінити її так: «... пустивши кілька шпичок на адресу євреїв, що зрікаються свого ймення». Виходить незрозумілива дурниця, – отже доведеться викинути, тим більше, що без цього аж надто легко обійтися.

Взагалі слово «жид» стає абсолютно нецензурним. З академічних навіть виданнів починають вирізувати сторінки, де стрівається це слово. Якраз сьогодні була історія з Воблим. З його праці про цукрову промисловість звелено вирізати місце, де говориться, як цукровики за старих часів через жидів-факторів затягали до себе на роботу кріпаків. Воблий показав у цензурі книжку, що ту саму цитату подає,– це книжка Балабанова (жида) та ще й у виданні Державного видавництва... ефект вийшов немалий!

Покусано і етнографічну програму, де стрінулося заборонене слово, а заразом і ввесь відділ про парубоцькі громади, бо вони, як відомо, гуртувалися між іншим і навколо церковних справ. Стара Миколаєвська (Микола I) цензура потроху поступається все далі перед комуністичною. На днях мені принесено шкільний зшиток з чорним чотирикутником; вглядівшись, можна розібрати чотирі рядки, густо замазані друкарською фарбою:

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте;
І чужому научайтесь
й свого не цурайтесь.

Цього зшитка я віддав до музею – на вічну потомним поколінням науку про принади комуністичного раю.

18 травня. Хорошу ілюстрацію до сучасної «жидобоязни» почув сьогодні в формі нового анекдота. Стоїть на двірці автомат з написом: «Кинь 10 коп. – матимеш квиток на перон». Підходить жид: «А ... 10 копійок ... може й за 5 викине» – і кидає 5 коп. Звісно, нічого нема. Пождав-пождав – нічого робити, кидає ще 5 коп. І знов нічого. Аж тут підходить українець, кидає 10 коп. і дістає квитка. «Це не автомат, а настоящий юдофоб!» – кричить

ображений жид. Отак і комуністи – всюди тепер шукають юдофобства і, звісно, знаходять.

До речі – з анекдотами. Початок будівельного сезону знов дав декілька нових. Кажуть, що коло одного будинка, що його розбирають на цеглу, довгий час висів напис: «Заготовка кирпича по заветам Ильича». А то ще ніби приїхала чужоземна депутація, возили їх, показували наше будівництво. Дивились ті, дивились та й кажуть: «Усе гаразд, тільки ось чого ми не розуміємо. У нас попереду роблять цеглу, а тоді вже будують, а у вас тут будують, а тоді вже цеглу роблять»...

На днів зо три Київ повернувся був до 1919-1921 рр. Всюди перед пекарнями величезні черги, всяк поспішав запастися хлібом не тільки «насущним», а скільки можна; по вулицях розмови про те, що хліба нема і не буде. Вчора й сьогодні вже заспокоїлось і черги враз зникли так само несподівано, як і з'явились були. Що таке сталося – ніхто не знає. Але характерна оця нервовість, полохливість юрби, треба додати – сучасної юрби. Ніхто не вірить, що становище тверде і не може виникнути ніяких несподіванок. Навпаки, кожне певне, що одного ранку все може к дідьку полетіти.

19 травня. Написав до М.Слабченка, С.Дністрянського, Є.Литвинової (Москва), В.Степаненкові та Л.Грищенкові (Одеса). Знов назбиралося того листування до пропасти.

20 травня. Їздили гуртом у Звонкову. Запізнилася весна: городи пусті, садки, ще тільки-но починають розпукуватись і зеленіти; на полях сумно: рідко де добре житце стоїть. З урожаєм, мабуть, буде зле цього року.

Але не це злоба дня на селі. Тільки й говорять про здирство: самообклад, конфіскація хліба, щоденні драчі податків з усього, що має селянин. «Воєнний комунізм вернувся», – кажуть селяне. Найбільше гнітить і обурює заграбування хліба. Позабирали все, лишили тільки по 30 хунтів на місяць на чоловіка. «А що мені того хунта? Адже ж мнясо хіба на Великдень бачимо, а хлібом тільки самим та картоплею давимось, то що з того хунта? А надто, коли на полі робиш»... І психологічно це гнітить: робиш-робиш, щоб прийшов хтось нетружений та твоєю кривавицею поживився. Чому? З якого права? Багато це здирство допомага

селянинові розплющити очі, вчить його наочним способом. Одбираючи хліб, платять йому по 75 коп. за пуд, а він зараз же мусить підкуповувати для себе й для худоби по 2 крб. за пуд, – худоби ж зовсім не рахують, а без неї на селі не обійтися ж. Чимало людей восени худобу були попродали, щоб не зимувати, а щоб гроші не минулися – купили хліба; думка була – весною хліб продам, куплю коня чи корову. Тепер хліб забрали, – лишились люде і без худоби, і без хліба. У людей просто руки пускаються: нащо його й робити, коли все одно все заберуть. Якесь безвиглядне старцівство зазирає в вічі. Це вже, кажуть, не лицем, а сракою до села... Минулого разу, коли міста голодали, хоч село жило полюдськи, – тепер і селу така або ще й гірша доля усміхається. Уявити, що й село, роблючи хліб, стоятиме в черзі перед кооперативом – за хлібом!... Треба особливого таланту, щоб до того довести, до чого довела «робітничо-селянська» влада.

21 травня. Вернувся з Харкова Шапошников. І він розповідає, що в Харкові чимало навіть комуністів раді аварії, якої зазнав Скрипник. Про затвердження ж Президії – ані чутки. Зопсують мені знов літо! ... Чув Шапошников, що істерія з академічними виборами «восходила», як він каже, до Москви. Що там вирішили – не знати. Але й наші «самостійники»: навіть такої справи вирішити у себе вдома не можуть, а до «сусіда» по розум бігають!

З Птухою балакав якийсь тутешній комуніст. «Кримського, каже, не затвердимо, а будуть нові вибори секретаря. Думаємо поставити Тутківського». – «Тутківського? – і під кулеметами не виберемо». – «Чому?» – «Дурень і нахаба». – «А Корчака?» – «Вже ставили – і нічого доброго не вийшло. Поставите ще раз, може ще раз провалимо». – «Ну то Грушевського». – «Не виберемо». – «А чому ж його ні?» – «Хіба ж не бачите, що йому в голові не Академія, а тільки Історична секція? Навіть тепер, коли він скаржиться на ворожість Президії, має лев'ячу пайку всього, то що ж буде, коли сам до Президії ввійде? Адже він нам жити не дасть». – «Трудна справа», – мовив, подумавши, комуніст. Але, видко, з тамтого боку ще не зреклися заміру «ставити» любих собі доносщиків та провокаторів...

22 травня. Заходив С.Чабаков. За п'ять років тюрми «дослужився» нарешті двохтижневої відпустки. Розповідав чимало про тюремне сидіння. Це жах. Але й він жахнувся, коли я йому роз-

повів про наше життя на «волі»: і тюрма, і воля одно одного варті і, власне, нічим не ріжняться. Хіба тим, що в «незамкнутій тюрмі» щодня сподіваєшся, що потрапиш до справжньої, а з справжньої не так то легко перейти до незамкнутої. Більш різниці нема.

23 травня. Приватна звістка з Харкова, що в суботу було засідання колегії Наркомоса, де затверджено Заболотного й Воблого, а Кримського ні. Кажуть, що в Харкові дуже вистерегались такого акта й нападали на Скрипника, що він своєю нетактовністю загострив справу, і що не затвердити Кримського – значить тільки заглибити скандал. Тоді Скрипник переніс справу до Москви, виставив там Кримського шовіністом і тим досяг, що Москва «порадила» не затверджувати.

Разом переказують, що «Діло» надрукувало кілька статтів Студинського і Лівобічного (!), повних наклепу на Академію в Скрипниківському дусі. Кримського виставлено там за москвофіла, мене за ворога України. Статті писані тут, в компанії – Озерський-Грушевський-Студинський-Савченко. Я не дивуюсь цій невеличкій, але чесній компанії, але чого дурне «Діло» ув'язалося в цю гидку справу? Студинському треба на цьому заробити – це річ зрозумілива, але «Діло» навіть і не заробить нічого. Треба буде прохати когось із львів'ян, щоб вислали мені ті числа «Діла» і прочитавши, що там написано, знатиму, що робити.

Тепер також розумію, чого під'їхав був до мене Грушевський із своєю масною мовою та облесною брехнею: тоді вже він зробив свою гидоту. Коли ця людина лащиться – значить вже вкусила або лагодиться вкусити. Це звичайна його манера, мені вже добре відома.

24 травня. Звістки з Чернігівщини аналогічні з тим, що я бачив у Звонковій. Розповідав інтелігент. Каже, що боїться з хати вийти, боїться заговорити з кимсь із селян, щоб не сказали, що то він підбурює їх. А настрій у селян такий: годі ходити коло хліба, – кидай, браття, землю: нащо робити, коли все одно одберуть. Досить засіяти стільки, щоб собі по хунту на день вистарчило. За таких обставин єдиний логічний крок – це примусом закріпити селян до землі й присилувати їх робити. Себто – панщина, кріпацтво. Комунізм обернувся в свою протилежність, Марксова теорія тріумфує і все іде якнайкраще в цьому найкращому з світів.

25 травня. Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його, як і Міщенка, викинуто з Академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині. Треба шукати спробу, щоб якось допомогти йому. Робить враження серйозної і порядної людини.

26 травня. Прибулі з Москви, де одбувся з'їзд наукових робітників, оповідають, що на з'їзді взято під обстріл Російську Академію наук, виступали такі dri majores*, як Покровський, Рєзанов – обидва кандидати од комуністів на академіків – громили Академію, доводили, що вона шеляга ламаного не варта, що там крім 4-5 чоловіка, нема жадних ученых, що самий принцип Академії застарів і повинен прийняти в себе певні корективи. Одно слово – вогонь по всій лінії... З нас почали, почали грубіянським способом, як і личить Скрипнико-Озерській системі; кінчають на Російській Академії – м'якше формою, але по суті тим самим. Очевидно, доведеться пережити ще й форменний розгром наукових організацій. Академії, звичайно, за теперішнього курсу не потрібні. Чи виграє від нищення наука – про це можна не думати.

Характерна деталь: комуністи в Москві від однієї з організацій виставили були своїми кандидатами до Російської Академії – Грушевського та Корчак-Чепурківського... Другого – цілком за «хорошее поведение»: мовляв «хоть чуточку дерет, зато и в рот хмельного не берет». А був колись хорошою, чесною, громадською людиною!

З Харкова новий сюрприз: з 14000 крб. на командирування наукові одрізано без жадного попередження половину. Це після того, як розподілено у нас цілу суму і частина наукових установ цілком свої асигнування використала, а друга – ні копійки не брала. Розгардіяш стався невимовний, вопль, нарікання... Поправити ніяким чином не можна. Це зветься – «плановість»! Ох, коли вже я здихаюсь цього проклятого управства!

Написав до М.Слабченка, В.Дорошенка, О.Маковей (Бережани), Ф.Шміта, М.Хращевського (Вінниця), П.Ковбасюка (Красноград).

---

* Значні люди (латин.).

28 травня. Грушевський у розмові з одним своїм співробітником висловив осуд Студинському за його виступ проти Академії! Нетактовно, каже, і невчасно! ...Що це – чи нові хитрощі, чи просто побачив чоловік, що загнався задалеко, і назад повертає? Та й то сказати: приватна розмова таких людей ні до чого не обов'язує, – побачимо, як він поставиться до вчинку свого приятеля, коли доведеться публічно говорити. Я написав Дорошенкові, щоб вислав ті числа «Діла», в яких надруковано нові того добродія враження з України, – власне враження Озерського і К°.

29 травня. Все частіше чути, що Скрипника забирають до Москви. Власне, це могло б до деякої міри розв'язати академічну кризу. В Москві було б йому не до нашої Академії; а з тутешніх ледве чи була б кому охота його політику безоглядно провадити. Дехто з оптимістів сподівається, що так воно й минеться – «присохне», мовляв.

30 травня. Написав до проф[есора] Мурка (Прага), В.Срезневського, Г.Новополіна (Катеринослав), В.Степаненка, Л.Павелко-Поволоцької (Фрунзе-Вєрний). Особливо радий, що збув нарешті Мурка та Срезневського, бо до них я таки буквально не одпису[ва]в «місяців із двадцятеро», як колись Квітка до Шевченка жартуючи виноватився.

Думав був сьогодні конче вже рушати на Катеринослав, але паршивий пароплав іде, та до того й дощ цілісінький день мов із відра ллє. Виїду, мабуть, завтра, якщо добрий пароплав ітиме. Боюсь, що погода зопсує мені цю спробу втекти на тиждень-другий од київських справ та фізіономій. Лякають мене також і пригоди з пароплавом «Лев Толстой», що згорів недавно і кілька десятків пасажирів спалив, – ну, та не щодня ж такі оказії трапляються.

31 травня. До півдня не певен був, чи поїду. Запитав телефоном пристань – який їде пароплав; кажуть «Воровський», – отже, не їду. З Академії запитав удруге; кажуть «Петровський», – отже, їду. Але навіть вибираючись на пристань, ще не знав, чи справді поїду, як не знали на пристані, який у них пароплав піде. На всяк случай вибрався з речами на пристань; виявилось, що йде таки «Петровський». Виходить, що їду.

На пароплаві влаштувався дуже добре, взяв окрему каюту, і о 6 «Петровський» одійшов од пристані. Почуваю себе так, як почуває школяр, що дочекався «роспуску» й вирушив додому. Минулі прикрості лишилися десь поза тобою, гострота їх одійшла і ні про віщо не думаєш, як тільки про те, що там, перед тобою два тижні вільного часу і нескаламученого спокою... Повагом одходять назад київські гори з гайками, ярами, дзвіницями. І повагом їдеш назустріч невідомому, принадному вже тим, що воно невідоме. А тим часом теперішність зігнала всіх з чердака: мости, й ще з війни витворився звичай замикати під мостами пасажирів. Анахронізм, але скільки анахронізмів, аж до найдальшого дикунства зберегла наша «соціялістична» теперішність!

Минули мости. Я знов на чистому повітрі. Ось полинула перша чайка, за нею друга, третя. В'ються біля пароплава, черкають крильми воду, кигичуть. Любі! Вони теж тікають од галасливого міста на Дніпрові простори. Під Києвом нема їх ні одної, а досить вибратись за межі міста Дніпром, як вони перші привітають тебе і немов закликають все вперед та вперед.

Сунеться помалу зелений берег. Вже київські гори засновуються сизим серпанком, в якому вирізняється стовпом струнка дзвіниця лаврська, а спереду леліють у промінні західнього сонця трипільські гори з трьома вітряками. Я не схожу з чердака, упиваюсь, п'янію від свіжого повітря. Холоднувато, але не хочеться ховатись за душні стіни, що криють з-перед очей розкіш простору, і тим більше, що там бенкетує, грає в карти якась галаслива компанія: то трупа акторів їде до Черкас. Коло неї крутиться якийсь черкаський громадянин, вже трохи напідпитку, і вихваляє перед ними принади рідного міста. Вихожу знов на повітря. Але черкаський громадянин, з провінціяльними дотепами і робленими жартами і там не дає спокою. Наскучивши акторам, він добирається й до мене і з другого ж слова заявляє, що я йому сподобався і він хоче випити зо мною «пивка». Насилу одкараскався од несподіваного прихильника.

На пароплаві розмови про долю пароплава «Лев Толстой», що недавно трагічно загинув під Каневом. Оповідають одно одному жахливі сцени, коли люде, вже обгорівши до половини, все ще пробували рятуватись крізь вузенькі віконця. Ззаду вогонь, спереду вода, й між ними в тісненьких суточках безпорадно борсаються живі створіння, гинучи на очах безпорадних глядачів

на човнах. Дві ворожі стихії повінчалися, щоб згубити людські надії, сподівання, плани.

Стемніло. Ліворуч безкрайня, моторошна темнота; праворуч чіткими лініями вирізується з темряви високий берег. Видержую ще раз натиск свого непроханого прихильника з Черкас «насчет пивка» і ховаюся в свою затишну каюту.

1 червня. Прокинувся вже після Черкас. Спав недобре: за стіною мало не цілу ніч галасувала п'яна компанія. Зате в Черкасах вона зійшла і лишилось усього 3-4 пасажирів, що їдуть в однім класі зо мною. Тепер буде спокійніше.

Від Черкас до Кременчука Дніпро одмінний од попереднього, з обох боків однаковий. Гори з правого боку одходять далеко-далеко, ледве мріють, іноді й зовсім ховаються в долині. Лівий берег підступає ближче, але низький, зарослий лозняком. Десь здалека часом бовваніють мовчазні могили та привітно махають вітряки. З-за цих далеких гір висовуються в синявій млі ще дальші. Але це зрідка. Переважає низина. Сила островів, між якими цілий лабіринт протоків, зарічків. Ландшафт нагадує віньєтку на Шевченківському «Кобзарі» другого видання (1844 р.) – ніби якийсь нільський краєвид. Чи не малював його Шевченко отак подорожуючи Дніпром, саме в цих місцях?.. Дніпро плутається поміж численними острівцями, розбивається на безліч течій. Плутається й пароплав по зелених плавнях, повертає на всі боки, вертається часом назад. Було раз так, що два пароплави – один ішов угору, наш униз – пливли собі поруч, поділені тільки вузьким острівцем.

Річка пустинна. Вчора зустріли тільки одного пароплава, пасажирського; сьогодні зо три. Ні плота, ні баржі. Наш пароплав наполовину порожній. А колись же життя на Дніпрі кипіло, без упину снували судна...

Не читається. Хочеться сидіти без думки, без гадки й дивитись у безкрайню далечінь. За нею спокій, як і на отих піщаних буртах, що визирають з-за зеленого лозняка ліворуч, блищать сріблом на сонці. Раптом набігла хмарка і ринув дощ, ніби хтось сипнув на воду мілійон цвяшків з срібними головками. Треба бігти під накриття.

Ввесь час крутиться біля мене якийсь в'юнкий юнак, набивається на розмову – ніяк його не здихаюсь: куди я, туди й він.

Чи не з «провожатим» їду?...

Ось забовваніли здалека гори: несподівано присовується до берега з Полтавщини Городищенський масив і якийсь час сторожить пустинну річку. В Кременчуці – перше каміння на березі. Після Кременчука гори з правого боку все ближче підступають до берега. Дніпро ширшає, виправляється, менше розбивається між островами, все частіше то з того, то з сього берега величезні брили каміння, скелі – передова сторожа близьких порогів. Біля Келиберди, але з правого боку, залунала раптом канонада. Кілька хвилин усі непорозуміло ззиралися. «То рвуть каміння» – хтось догадався, і розвіяв настрій, що так нагадував про недавні роки, коли гарматними пострілами засипувано міста і села на Україні. «Було колись – в Україні ревіли гармати»... А каміння, скелі, цілі кам'яні [озії] все частіше виступають по обох берегах, врізуючись у воду, стрибають далеко від берега.

Довгою стрічкою, не вриваючись, тягнуться з правого боку над Дніпром села. Спершу синясті, потім білі хатки ліпляться по кручах, по ярах, на схилі спадистого берега, і тільки надвірні забудування вимащені червоною глиною. Але й ці будівлі якось весело впадають в око, бо з верху і на ріжках сміливо пущено білі кайми, що розбивають одноманітний тон, – і це одразу міняє важкувату стіну на легку й веселу. От у кого вчитись треба нашим архітекторам.

Якщо зо мною справді їде шпик, то з його легковажна людина і своїх обов'язків не пильнує. Захопився хвилинною інтрижкою з метеликовидною панночкою, часто зникає з нею в каюту, і я маю святий спокій. Без перешкоди любуюсь на чудові береги та на повноводу річку.

Переволочна. Дніпро ріже лівий беріг і потроху ковтає шведські вали. Хутко, певне, у воді буде і самий пам'ятник, невисокий обеліск на сірому підмурівку: беріг підрізано вже просто під ним. А втім – може туди йому й дорога, цьому пам'ятникові, збудованому переможною Росією на поневолення України.

В Переволочній метеликовидна панночка злізла; мій шпик довго на березі прощався з нею, а тепер знову крутиться коло мене. Шпик чи просто наївний молодик, що не знає, що з собою робити?

Вдивляюся жадібно вперед, у далеку далечінь, що вкривається вже сутінню літнього вечора. А Дніпро розгортає все нові

перспективи, снує краєвид за краєвидом, мов у якомусь чарівному безконешнику.

2 червня. Прокинувся о 6-ій. Пароплав стоїть біля Катеринослава, чи ж то пак Дніпропетровського. Холодно, дощ. Проте треба кидати свою каютку. А шкода – ще б їхав та й їхав – без кінця б їхав. Але о 8-ій вже прибився до свого берега – домівки, де живуть Петро і Михайло. Стрів мене Петро. Познайомив з своїми хлопцями. Зараз же прийшов і Михайло. Його я не бачив років, певне, з двадцять. Трохи постарівся, хоч взагалі змінився мало.

Трохи перепочивши, пішли ми до «Діда» – так тут звуть Яворницького, а потім з ним до музею. Він сам водив мене по музею, хоч я тут бував і попереду, й робив пояснення. Манера – етнографічна, любить пересипати пояснення анекдотами, згадками про те, як до його «привикла» та чи ся річ. По дорозі розповів, як він приймав сучасних нотаблів – Скрипника та Петровського.

Скрипник явився з гуком, з великою помпою. «У мене тут платять, – стрів його Дід. – Заплатіть 20 копійок». Позиркнув на його скоса комісар, вийняв 20 копійок, заплатив. «Я заплатив, – обернувсь до свого почту, – платіть і ви». Заплатили. Службовці в музеї отетеріли, подумали, чи не збожеволів Дід, почали були навіть радитись, як повернути Скрипникові його двадцятку. А Дід тим часом повів гостя всередину. «У мене тут шапки скидають», – каже він знову Скрипникові, коли той увійшов до першої залі в шапці. Знов глянув, мов п'ятака подарував, комісар, але змовчав і шапку зняв. «Ну, показуйте, що тут у вас є». – «У мене тут не кричать, а говорять тихенько», – ще раз нагадав йому Дід, починаючи свої пояснення. І Скрипник говорив тихенько, хоч і чіплявся, що йому нема часу, а Дід розповідав широко і докладно.

З Петровським вийшло ще простіше. «А ну, станьте-но, хай я гляну – який ви є, Петровський! – привітав його Дід на вступі. – Так отакий ви!.. А от що: ми ж земляки – Ви з Печеніг, а я з Старого Салтова. І я вам писав, а ви й не одписали землякові. Негарно, негарно так робити». Петровський зніяковів і почав виправдовуватись. «Ну, нічого, – великодушно простив йому Дід, – за це ви мені допоможіть музей добудувати». – «А скільки ж вам треба?» – «Та тисяч з чотириста». – «О, у нас і грошей

таких немає!» – «Знайдуться. Ось напишіть мені на цьому аркуші внизу – «Петровський», то я вже й сам добуду грошей». Посміявся Петровський, обіцяв, але «й слово його тепле», – закінчив своє оповідання Яворницький.

Ще перед музеєм повів мене Дід у садочок, де між десятком кам'яних баб пишно стоїть пам'ятник Катерині II, – той самий, що був колись біля собора, а потім над проспектом. Історія цього пам'ятника теж цікава. Як почалась революція, пам'ятника скинули, звичайно, й завезли десь під казарму. Там оборонці народу побіденно спорожняли на фігуру цариці свої шлунки. «Так обісрали, що аж жаль живий дивитись». І возревнував Дід, що гине пам'ятник мистецтва, бо «що ж мені Катерина? Вона ж запорожців душила, а я ж тільки запорожцями і живу». От і пішов він до якогось червоного командира: «Віддайте мені фігуру». – «Э нет, братишка, шалишь: мы ее на Брянский завод отправим, там из нее пушку выльют». – «Какая там пушка! Ничего из нее не выйдет». – «Почему не выйдет? Ведь это же медь? – «Какая медь! Это бронза!» – «А это хуже меди?» – «Конечно, хуже. Не годится!» – «Ну, коли так – бери, да только потихоньку, чтобы мои ребята не видели, а то не отдадут стерву». Перетаскав Дід фігуру вночі під музей, «та що ж би ви думали: аж сюди бігали «ребята»: так і лежить обісрана та обісцяна». Звелів тоді Дід викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею і так вона років зо три пролежала похована, поки забулося. А тоді витяг, почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам'яними бабами і пишається: «от тільки два пальці упиряки одбили, та трохи вид камінням покарбували, ніби віспа пройшла, – а то все ціле». І стоїть собі пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними бабами, що багато бачили, що творилось круг них на високих могилах, і багато могли б розказати, коли б говорити вміли.

Ввечері пішов був на засідання Наукового Товариства, але мусив тікати: прочув, що голова збирається привітати мене промовою. Оттаке! Варто було кидати Київ, щоб знов потрапити серед *квіти катеринославського* красномовства. І нінащо здалась пишна промова.

3 червня (неділя). Катеринослав на мене завжди справляв враження якогось недоробленого міста. Замірився хтось, та не

вдарив. Широкий, чисто степовий розмах, але не доведений до краю, спинений на самому початку. Старі плани Катеринослава містять і університет, і мало не морський порт і спроби каналів, щоб обійти пороги і собор «аршинчиком поболее, чем собор св.Петра в Риме», але що з тих Потьомкінових вигадок справдилося? Про університет і досі не чути, величезні майдани – родовища чорного їдкого катеринославського пороху, спроби каналів заросли осокою, а мізерний соборчик губиться серед безкрайнього ще недавно вигону.

Тепер Катеринослав, чи Дніпропетровське, трохи почистився після Махновських та інших руйнацій. Сила новопосажених дерев – і на місці колишнього Потьомкінського саду, і біля собору, і на кожнім більшім місці, де погоріли будівлі. Коли те все прийметься і розростеться, матиме місто чудесну прохолоду. Про недавні часи і теперішнє лихоліття нагадують лиш – тюрма на проспекті в будинку семінарії та безконечні черги за хлібом, за м'ясом, за мануфактурою, – за всім, без чого не звикла себе уявляти людина в місті. А втім це не так: по хліб до міста приходять вже й селяне і стають смиренно в довгі черги. І це в центрі хліборобського і хлібородного краю! Хлібороб не має права на шматок власного хліба.

Пішов до Олексія. Сумно. Жінка його – півживий труп, сам він змучений і виснажений недолею, – аж світиться. Посумували з ним.

4 червня. Вчора поїхали гуртом на Ігрень. Останній раз був я тут, як ще конав Микола. Знов враження чогось розбитого, занедбаного, оджилого.

Це враження ще побільшилось, коли, вернувшись з Ігрені, зайшов сьогодні до Біднової. Розповіла вона мені сумну повість, як її арештовано і держано в тюрмі за листування з чоловіком-емігрантом. Родинні і дружні зв'язки мусять порватися в угоду «державним (!) інтересам». Яким, кому потрібним? Дарма питати... І знов півживий труп – мати Біднової, що, захлинаючись од сліз, прохала сповістити якось Біднова про їхнє бідування. Щоб заспокоїти стару, обіцяв, – але що я можу зробити? Кругом усе колишні люде, непотрібні страждання, над якими справляє божевільний танок сучасне нахабство. Доки вже цьому бути?

5 червня. Працював у музеї над Шевченковими листами, звіряв з надрукованим текстом. На жаль, є помилки в нашому тексті.

Розшукав Богуславського Миколу, давнього знайомого, хорошу напрочуд людину. Теж зустрів мало не плачем. Бідує. Має пенсії за 40 років служби 18 крб. Іще один уламок минулого.

Написав листа до Онисі.

6 червня. Знов у музеї. Списав Шевченкового листа до Щепкіна з 4 січня 1858 р., – прогавив його Новицький! Не можна і на цього совісного чоловіка покластися. Так було і з Щоденником Шевченковим, коли б я сам його не звірив з оригіналом, – і тепер та ж таки пригода з листами. Чи ж один цей лист він прогавив? Декілька я завважив під час друкування і повставляв, а з цим – гірше: текст вже надруковано. Досадно, але доведеться пускати додатком.

7 червня. Автобусом виїхав на Запоріжжя. Дев'яносто верстов за чотирі години – степом. Переїздили через німецькі колонії. Сади й будівлі ще мають ознаки колишнього міцного господарства, надійного добробуту. Але [вже] разом постерегти вже можна познаки й загрозливого занепаду: покрівлі дірчавіють, забудування старіються, стоять облуплені. Кажуть, що і в духовно-моральному обличчі колоністів зайшли значні зміни. Де й ділись їхні звички до невпинної праці, самовпевненість, культурність, чесність! Тепер вони все більш наближаються до наших од віку затурканих і забитих дядьків. Всіх порівняно – зубожеством і недолею...

Кичкас, центр рекламованого Дніпрельстану. Німців виселено на степ оподалік, а тут тепер господарюють інженери. Замість тихої німецької колонії виросло галасливе місто – з димарями, конторами, кіно й домами розпусти. Це поки що і все, бо самого Дніпрельстана ще не видко. Він, кажуть ентузіясти, ще під водою, він, кажуть скептики, в мріях, як повітряні замки. Пригадалося мені: «По Гороховой я шел и гороху не нашел». Не знати ще Дніпрельстана. Ще й досі не знають знавці, скільки споживачеві коштуватиме енергія з Дніпрельстану і чи не втіче звідси Дніпро укісними щілинами та Бесарабію або на Дін... Але й поза цими страхами – що вони тут возитимуть і що вироблятимуть? Пароплави – по одному на день – і так ходять порожнісінькі, а щодо

промисловости, то хто її продукти купуватиме? Ограбований до останньої нитки селянин? Зубожений колоніст? Оті уламки колись живого життя, що на них надивився я в Катеринославі, однакові з уламками, розкиданими скрізь по безкрайній радянській державі? Справді – скидається це грандіозне діло на повітряний замок, або на ті декоративні міста, що будував Потьомкін. Мабуть, така вже місцевість, що самі фантазії плодить, – навіть за часів, що пишаються своєю тверезістю.

З Кичкасу знаменитим мостом, перекинутим зухвало з однієї скелі на другу, мчимо далі, до Запоріжжя, колишнього Александрівського. Тут я двічі проїздив дубом, спускаючись через пороги, останній раз перед самісінькою війною, р[оку] 1914-го. Скутий непереможними скелями, Дніпро звужується тут до вузенького протічка, зате незмірної глибини, – це Вовче гирло. Вирвавшись з цього гирла, широко розливається й випинає з себе Хортицю. А вище – знаменита Школа з давніми печерами, – справжня школа спритности, одваги, одчайдушної гри з життям. Поміж ними зграбним луком вигинається міст, достоює свої останні дні, бо його мають прийняти, коли буде готовий Дніпрельстан.

За мостом автобус мав чудну зустріч. Кроків за двадцять перед ним перебіг дорогу заєць. Був це, видимо, дуже цивілізований, обвиклий до людських химер, заєць: спокійненько, не кваплячись, перестрибнуло маленьке створіння дорогу перед самим автобусом, вискочило на пагорок, сіло і, поводячи довгими вухами, дивилося на голосну почвару, що пролітала повз його. Можна було замилуватися з сміливости цього полохливого створіння!

Але коли воно перебіжить дорогу, то дурно це, як відомо з народньої мудрости, не минеться. Пароплава в Запоріжжі я не застав, і коли прийде знову – невідомо: може опівночі, може пізніше. Отже, надії на спокійну ночівлю немає. Кидаю речі на пристані і йду, щоб убити час, оглядати місто. Ще видно.

8 червня. Оглядати, власне, нема чого. Запоріжжя – місто нічого собі, та пригадалося мені з Гейнової подорожі – що краще воно, коли обернутись до його задом... Червоні череп'яні покрівлі, недорослі бульварчики, кілька убогих кіно і високих димарів, – усе, як і в кожному нашому місті. Повештався по вулицях,

обдивився пам'ятник «борцям за свободу», повечеряв навіть – усе ще багато часу до прибуття пароплава. Ось по дорозі блищить огнями кіно. Щоб убити час – зайшов. Радянська фільма, -- доводить, як негарно, коли некомуніст промотає казенні гроші. Навчально, але нудно без краю. Проте втікти нема куди і досижую до гараздливого кінця, каку-некомуніста сажають у вагон з написом «для заключенных», а цяця-комуніст іде на прогуляння з своїм Wunderkind'ом*. Усе гаразд: 11-та година і я їду на пристань.

Пароплав ще не прийшов. Міряю власними ногами вздовж і впоперек пристань, вдивляючись в далекі огні на воді. З протилежного берега доноситься голосне тьохкання соловейка. На пристані, крім сторожа, ні лялечки. Минає година за годиною, а знову все не чутно пароплава. Нудно і хочеться спати. Пишу картку до Онисі.

Нарешті близько 2-ої години загуло знизу і показалися з-за повороту вогні пароплава. Ось іде він, жаданий спочинок... Дожидаюся, *поки зійдуть нечисленні пасажири і* вибираюся на пароплав. Нема коли розглядатись, – кидаюсь у порожній каюті на перше, яке трапилось, місце і засинаю твердим сном.

Вранці *роздивляюсь. Не пароплав*, а стара калоша, хоча й зветься «Воровский». Тіснота, бруд. В додаток навіть буфета немає. Мусив бігти до міста, щоб хоч харчів на дорогу купити. І знову згадав я вчорашнього зайця: в рекламах обіцяно *«найкращий спочинок на Дніпрі»*, а на ділі навіть про харчі собі дбай. Отже, тільки задоволення: в Катеринославі за чорним хлібом безконечні черги, а тут я просто з ятки купив кілька франзоль. Неначе на інший світ потрапив, хоча всього 90 верстов проїхав.

Об 11-ій годині наша стара калоша рушила вниз. Вирвавшись із порогів, Дніпро широко розсовує свої береги: недаром зветься «Великий луг». Правий берег – як під Черкасами; низький і піщуватий («Лиса гора»); лівого не видко зовсім. Знов безліч островів, протоків, розкішна густа рослинність. Їдеш неначе в лісі: небо, ліс – і широка бинда** Дніпрова простяглася між ними в смарагдовій оправі. Солов'ї – аж розлягаються. А птаства того – аж кишить.

---

* Чудо-дитина (нім.).

** Стрічка (діалект.).

Знов сипнув хтось жменю срібних цвяхів на воду. Стихло. Потім знову – і зарядило на цілий день.

Микитин ріг – Никопіль. Звідси ми 1914 р. кружляли по Січах: цілих три дні не стрівали образу людського, опріч хіба Капулівки та Покровського. Купались на березі, де не ступала людська нога. Шкода, що тепер не можу там побувати.

Дніпро ще пустинніший, ніж до порогів. За цілий день стрівся одним-один пароплав. Ні тобі баржі, ні тобі плита – і так сотні верстов. Для чого ж будують Дніпрельстан? Хто і що тут возитиме?

9 червня. Прокинувсь, як пароплав підходив до Лієва. Недалечко вже й Херсон: ознака – бутлі вина, що накупили десь мої сусіди. Дніпро широкий, чистий. Правий беріг – стрімкий, кам'янистий – простягся рівною рудою стягою. Майже без перерви тягнуться по йому села, хутори; трапляються гарні будинки – мабуть, недоруйновані маєтки панські. Лівий берег тільки часом визирає церквами, тополями та вітряками. Замість лозняків пішли без кінця і краю густі комиші, стелються зеленим килимом поміж сталевою од хмар стяжкою води та невидним лівим берегом.

Хмарно. Вітрець невеликий з півдня. Може випогодиться. Дослухаюся до розмов на пароплаві. Як і скрізь, як і всюди – чується: «хліб, хліб, хліб». «У нас геть чисто все забрали, до останнього зеренця»... – «Та і в нас, те ж святе. Тепер стоїмо в чергах... Поки то його достоїш». – «Еге, достоїш! Он ув Олешках дають по пів хунта на чоловіка, по картках»... – «І що воно таке – де той хліб святий подівся?». – «Є такі, що поїли. Не дай Боже, знов вернеться голодний рік». – «Он повернувся Горький, – раптом перекидається розмова ніби на інше, – розумний чоловік, писатель... І говорить, що нам найкраще жити. Як же воно так? Писатель – і таке говорить!» – «Та всякі і писателі бувають!» – чується недвозначна репліка з боку. Справді, Горький і теперішні його запобігання перед «братцами» убоге справляє, і ледве чи щирої людини, враження...

Херсон з Дніпра – купка хаток поміж рудими ж прогальовинами. Як звичайно тут, хирляві дерева в хирлявих скверах та бульварах, і як звичайно ж – у центральному місці тюрма, неодмінна всіх наших міст ознака. Коли Катеринослав – місто недороблене,

то Херсон і перше справляв враження чогось хирявого, недорозвиненого, спиненого на півдорозі, починаючи з хирявої рослинности і кінчаючи такими ж хирявими будівлями. До цього приєднується тепер ще враження – недоруйнованости. Розрухи й голод своє зробили. Замість 100000 мешканців, як було перед війною, лишилося всього з 50000. Скільки я міст бачив у нас поруйнованих, ніде нема стільки руїн, як у Херсоні. Цілі квартали і досі лежать одним суцільним румовищем, скрізь руді купи грузу. І це безнадійно: місто з ними не впорається. Потворний Маркс, – як звичайно, на чужому постаменті – досить добре символізує недолужність цього будування на руйновиську.

Спинився в М.Ф.Чернявського. Одвідавши музей, потім цілий день розмовляли. Страшні його оповідання з часів голоду та війни, ілюстровані наочно постріляними стінами будинку й хатніми речами. Скрізь було добре, але тут, здається, саме пекло шаліло, полишивши й досі невиводні свої сліди.

Перед виконкомом херсонським одбулася своєрідна демонстрація. Селяне з околишніх сіл величезним натовпом прийшли сюди, вимагаючи хліба. «Усе в нас забрали – тепер же годуйте!». Стан села справді розпачливий, тим більше, що на полях голо і пусто: морози й посуха вбили все в зародку. Не знаю, що врадять тутешні, та й по інших місцях, можновладці: забрати хліб – на це їх вистарчить, ну, а щоб допомогти – ледве.

10 червня. Зранку пішли до А.Грабенка. Постарів, висох, зморщився, ледве ноги пересовує. Знов почуття жалощів викликав, цей новий уламок минулого. А міг би ще працювати – голова ясна, погляд твердий. Та кому його праця потрібна тепер? От і борсається людина з 18 крб. місячної пенсії. Та й те ще добре, бо недавно і того не мав.

Говардівську вулицю перейменовано на Червоноармійську... Кому треба було штубацьким способом ворушити кістки великого чоловіколюбця?

О 7-ій годині вирушив пароплавом «Желябов» на Одесу. Їдемо Дніпровим гирлом. Безкраї комиші простягаються з лівого боку, поперетинані незчисленними протоками. Ось комиші розсовуються – ми на лимані. Широко... Дніпро скінчив свою 1000-верстну мандрівку і злився з морем. На жаль, стемніло і тільки хвиля, гойдаючи стиха пароплав, показує, як дихає море, та

праворуч світло з надбережних осель проказує дорогу. Шкода, що не довелося побачити Березані, Очакова, місця, де Бог єднається з Дніпром.

11 червня. До Одеси «Желябов» прибув о 4-ій год. вранці. Гарна, імпозантна з моря, Одеса не прокинулась, ще занадто для неї рано. Золоте проміння сонця з моря даремно обливає ясним світлом мертву порожняву. Порт мертвий, порожній як долоня, чисто виметений і од суден, і од людей. Куриться зо 3-4 димки. Жадного чужостороннього пароплава. А порт – це ж нерв не тільки для Одеси. Паралізовано нервову систему – і завмерло колись кипуче життя.

Їду з пристані до отелю. «Кому був пам'ятник?» – питаю візника, зуздрівши спорожнений постамент. «Старого время – цариці Катерині. Скинули. Потім поставили отого Карлу Маркса. Таке опудало, що й самі злякались. Скинули. Тепер не знаю – кому буде».

Доспавши, вийшов на вулицю. Людно: скрізь черги, черги, черги... Але це тільки ще «місце застоюють»... Пізно прокидається Одеса – о 9-й годині я ніде не міг знайти сніданку. Подався до моря, пішов тими місцями, де був з О.Я.Кониським 30 років тому, та з Є.Х.Чикаленком р[оку] 1903. Ось і ресторан над морем, де вперше зустрівся р[оку] 1898 з Д.Марковичем. Захожу. Рано ще – кажуть. Пішов знов бульваром. Знамениті сходи до моря тепер нікуди не приводять – зруйновані і саме тепер нагадались, що треба їх полагодити. Зо три каменярі ліниво цюкають своїми молотками кам'яні брили. Ось і давній пам'ятник Пушкінові, а недалечко від його, – може з суголосности в російській мові: «пушка» – непотрібна гармата. На пам'ятникові приробленo дошку з новим написом 1922 р.: нате, мовляв, і наших п'ять, щоб було десять... Пам'ятник Рішельє, як і Воронцову, чомусь зацілів. Одеська контрреволюція...

Довго блукаю цією шахівницею, що зветься Одесою. Колишня чепуруха тепер світить облупленими, давно не чепуреними мурами. Деякі вулиці – зелені від трави: давно тут не їздять і безсила травинка перемагає міцне каміння. А поза тим усе ніби подавньому: такі ж, як і були, вусаті жінки трапляються на кожному кроці і так само співають по-партесному жебраки і перекупні. «Одеса-мама», навіть і з паралізованими поворушними

центрами, все ж силкується виглядати по-давньому. Навіть пишний театр відбудувала після пожежі. Даремно: нікому в йому грати і нікому дивитись. Потік людських тіл по колишній Дерибасовській, а тепер Лассаля вулиці, обминає його: не до сала, коли кабана смалять...

Захожу до О.Ф.Волошинова. Зраділи старі, мало не з плачем зустріли. Знов уламок минулого, що міг би ще корисним бути і теперішньому часові.

Сідаю в трамвай і лечу на Великий Фонтан. І тут наруйновано багато. Око щоразу стріває купи каміння; недопалені стіни, дірчасті мури. Все те й досі лежить грузом. На місці розкішних віл подекуди зеленіють городи. Сади викорчувано. Важка рука руїнника і тут пронеслася ураганом і залишила сліди надовго невиводної руїни.

Зате не міняється море. Сьогодні воно блакитне-блакитне: тихо вилежується-вигрівається на сонці. На широкому обрію ані хмариночки, лиш де-не-де замайорить білою плямкою вітрило заблуканого човна. Ні оден пароплав не встеляє його чорним димом. Порожнє, але живе море, поплутане таємничими течіями, немов річками суходіл. Крутим узвозом схожу до самісенької води, що стиха щось воркоче надбережним скелям.

Сів на нагрітій од сонця скелі й вигріваюся од негоди, що ввесь час немов гналася за мною. Помалу роздягаюся. Купатися чи не купатися? Не видержав – пірнув у блакитну рідину, а потім довго ще обсихав на гарячій скелі. Чудово, мов помолодшав!

Увечері – з людьми. Був у Б.Комарова, М.Слабченка. Знов повійнуло на мене турботами, що їх полишив був далеко за собою. Краще над морем, де тебе ніхто не знає і де не треба провадити ділових розмов.

12 червня. Половину дня знов просидів на Вел[икому] Фонтані, дивився в блакитну далечінь, купався, прощався з морем... Чи побачу його коли?

Хоч і не хотілось кидати моря й повітря, зайшов до музею. Великий і упорядкований добре, але сучасність вдирається і до спокійних колекцій кам'яного та мусянжового віків, – сучасність у найогиднішому вигляді. Саме коли я оглядав ці колекції з помічником завідателя, прибіг до його мало не з плачем один із співробітників: «Що це робиться? Там з екскурсії одна дівчина за-

плювала лице Катерині!» Я не зрозумів був про що мова. «У нас лежить фігура Катерини II з пам'ятника і це просто біда, – пояснив мені помічник, – щоразу якісь хуліганські вихватки трапляються». Побачили ми незабаром і ту «запльовану» Катерину: справді потьоки слини на обличчі!.. Виявилося, що на цьому не спинилося. Хтось із екскурсантів ще й насцяв у стародавню урну, що стояла поруч, а як стародавній посуд увесь поколотий і з дірками, то біля урни стояла чимала пахуча калюжа. Подивились ми одно на одного, стенули плечима. Згадалось мені оповідання Яворницького, як він ховав свою Катерину; згадались ті купи людського гною, що бачив я колись після солдатського постою по коридорах колегії Павла Галагана в Києві, згадались «наші» в Галичині 1914-1915 рр... і ще багато дечого згадалося з шляхів і способів нашої комуністичної революції... Якраз із такими дикунами тільки й робити такі революції. Але чи не час би вже й перестати? Доробилися вже по самісіньке нікуди – і не продихнеш!

Надвечір виїздю з Одеси до Києва. Ну, що ж – «прощай, мій спокою!», – спокій, певна річ, дуже відносний і обмежений втручанням специфічної сучасности. Що то застану в Києві?

13 червня. Київ зустрів мене силою сподіваних несподіванок – все в тому класично-клозетному стилі, якого випадково свідком був я в Одеському музеї. Хлопчики й дівчатка з урядової «екскурсії» анонімно оплювали Академію в «Пролетарській Правді»; один хлопчик відомий на ім'я (Студинський), а другий псевдонімно (Лівобічний) сходили до вітру в «Ділі» на ту ж таки тему... Прочитав я цю запахущу «літературу» – так неначе слизьку жабу проковтнув. Та й хіба тільки це з актів публічного безстидства останнього часу?.. Ну, та про це потім.

15 червня. Навалили мені коректи стільки, що ніколи й угору глянути, ніколи й кругом себе озирнутися. Книжка про Мирного – вже вся складена; «Література» (збірник) – так само мало не вся. Увесь мій час іде на коректування. Навіть примітки до Шевченкових листів, що почав був знов, мусив одікласти, – так і лежить матеріял розкиданий по столі.

16 червня. Прийшло офіціяльне повідомлення про затвердження нової Президії, крім Кримського. Отже, хвала Богові, кінець моїм управським мукам.

17 червня. Сижу за коректою. Написав: В.Сиповському, Т.Шляхтунові (Мелітополь), до Держ[авного] видавництва (Харків, – про передрук статті про Коцюбинського в Хрестоматії), до Історичного музею в Чернігові (про передрук книжечки Мошина).

20 червня. Усе коректа!

21 червня. Здав Воблому свій академічний уряд – віце-президента й голови Управи. Віце-президентом був з 1922 р., головою Управи – з 1924 р. Як я чекав цього дня! Шкода тільки, що «екскурсанти» отруїли мені радість своїм походом на Академію. Ну, та це вже – ознака часу. Можу сказати, що робив, що міг, віддавав Академії часу стільки, як ніхто з моїх товаришів. І чудна іронія долі – якраз моя участь у Президії викликала відомий похід на Академію від уряду, підказаний з Києва, з академічних кругів (Грушевський, Тутківський). Велике діло благонадійність: і за комуністичних часів віртуози так само грають на цьому негодящому струменті, як грали й за самодержавних. І ще більше віртуозів такого грання знаходиться, і ще вражливіші арії виграють. Ще один доказ – як мало ми пішли вперед, чи – швидче – назад вернулися до б[лаженного] п[ам'яти] Миколи І часів... Ну та хоч те добре, що я зміг, нарешті, отрусити порох з ніг своїх. Більше часу лишиться на роботу, якщо ворог добрих замірів не підсипле знов якогось чортовиння.

22 червня. Починають висилати арештованих українців: П.Чикаленкові вже сповіщено присуд – на Соловки три роки. Про інших ще невідомо. А обвинувачення так і не було! Чим це за «адміністративне заслання» Панютинських часів краще?

24 червня. Поїздка на Кончу-Заспу Дніпром і цілісінький день там – на сонці, на свіжому повітрі, серед води й зеленого безмежного простору... На щастя, видався такий сонячний день – велика рідкість сього мокрого та холодного літа. Виправся і засмажився

на сонці та й спочив од безконечної коректи. Зіпсував кінець дня тільки голова виконкому, з яким довелося вертатися. З ним було натягнуто – і мені, і йому: обидва ми уникали «делікатних тем» і базікали абищо – аби не мовчати.

25 червня. Виявляється, що в суботу, 23 червня, Бюро секції наукових робітників ухвалило якусь резолюцію з осудом Академії наук. Написав на Бюро Л.Левицький, що одержав про це категоричний наказ з Харкова. Що за резолюція – допитатись важко. Члени Бюра, що мені це розповідали – конфузяться, плутаються і говорять, що резолюція «невиразна». Я на те їм одповів, що вони – раби, гірше – лакеї, які виконують накази од начальства. На це тільки винувато посміхаються. Та й що робити людям, які не можуть власної думки одстояти і покірно лізуть, куди голова не влізе...

Значить боротьба з Академією в нову вступає фазу. Була фаза грубого примусу – нічого не вийшло; прийшла по тому фаза газетного цькування й наклепів – ніякого враження це не викликало, швидче навпаки – викликало загальне обурення й глум з Наркомосу; тепер «організовують громадську думку»... підлиз і лакеїв. Наслідки будуть, напевне, ті ж самі... Просто дивно, як ці люде не розуміють, що самі себе викривають, і як між ними жадної розумної людини не знаходиться, що сіпнула б їх за полу і сказала: «Годі, не сраміться»! Та й то правда – «мертвії сраму не імуть».

26 червня. Везе селянин мого знайомого на вокзал. Біля сільського кооператива – величезний хвіст: поставали в чергу по хліб. «Дохазяйнувались!» – каже хурман, показуючи на чергу пужалном.

28 червня. Закінчив коректувати Мирного. Швидко закінчу й «Літературу» (збірник). Тепер треба ще здати хоч частину коментарія до Шевченкових листів – і можна буде до Звонкової на спочинок податися. Тільки ж – холодно і дощ щодня. Зима була люта, весни зовсім не було, а тепер виходить, що й літа, певне, не буде... В негоду сидіти в Звонковій – великої втіхи не буде.

29 червня. Перша нарада, що заведено їх замість Управи в Академії. Зібрався цілий парламент, і поводився як парламент: говорили, говорили й говорили без кінця і ні до чого не договорились, не вважаючи на геройські зусилля Президії увести розмови в ділові рамці. Нудьга мене огорнула, і я пішов. Реформатори досягли свого: Спільне зібрання й Управу обернули в пару говорилень, абсолютно непрацездатних. Тепер Президія буде вирішати абсолютно все, себто сталося так, за що попередню Президію Грушевський і К° обвинувачували в узурпації.

Був і Грушевський. Крутиться, червоніє, метушиться. Побачив, неборака, що програв. Нова Президія має всі шанси далеко з ним менше церемонитись, ніж робили це ми. І, здається, він це нарешті зрозумів. Кажуть з його кругів, що він викидає гасло: нова Президія кривдить Перший відділ, а тому всі українці хай об'єднуються круг його, Грушевського. Я певен, що мине якийсь місяць-другий – і на нову Президію полетять доноси до Харкова. Правда, тепер буде трохи, мабуть, важче, бо нема в Президії такого благотворного громоодвода на доноси, яким був я. Отже, принаймні попервах, донощикам, певне, не щаститиме. Ну, та енергії у цієї категорії людей не бракуватиме. А взагалі – сумно й досадно. Єдине місце, де можна було забувати про радянську дійсність, обернуто в ристалище для інтриг та доносів.

30 червня. Написав до Риженка (Полтава) та Коваленка-Коломацького (Хохітва).

1 липня. По-дурному день минув. Зробили мені чергову потопу, завалили стелю, – мусив ремонтуватись. І втрата, і часу переводня. Цілісінький день сьогодні прибирався після ремонту. Ухоркався і згаяв на дурниці час.

Хотів був підлогу у себе вистелити лінолеумом, – шукав, шукав і не знайшов. У Києві не знайшлося якихсь 20 метрів лінолеуму. Мимоволі згадалося: «чого, чого тільки нема в радянській державі»: хліба нема, мануфактури нема, паперу нема... можна без кінця й краю вичитувати негативний ряд наших «здобутків».

А з хлібом дійсне – біда. Тепер по селах хліб дорожчий, ніж по містах. Отак дохазяїнуйся! Селяне вже попродали навіть хліб майбутнього врожаю. По селах крик: або хліба, або Миколая!... Ще раз—отак дохазяїнуйся! А уряд і глухий, і сліпий: грабує – і

нічого не бачить і не чує, що навкруги робиться. Та ще сіє навкруги інтриги, арештовує, розправляється, висилає... Може це врешті й добре: швидше до безодні дійде. А вона все дошкульніш показується видющим.

2 липня. Говорив з представником од «Культури». Справа така: трестдрук іззʼїв видавництво «Горно», що почало видавати Грінченкового Словника, і хоче сам, чи його орган, оця сама «Культура» в лапках, провадити далі видання. Але ж усі теперішні офіціяльні та офіціозні установи – це просто крамничка: торгується, затягає справу, проробляє якісь темні махінації навкруги діла. Йдуть якісь таємничі арешти (навіть!) людей, що були причетні до «Горна». Словом, звичайна вакханалія. Сьогодні я одержав якесь дурне повідомлення – ніби декларацію – од треста, що він таки хоче провадити видання Словника. Викликав чоловіка од некультурної «Культури» й поставив ультиматум: або хай зараз приступають до діла, себто платять, або ж я зриваю усякі дальші з ними розмови. Здається аж такий тон подіяв добре. Обіцяв зараз же кінчати справу.

3 липня. В «Пролет[арській] Правді» дурна й падлюча стаття Янати про Академію. А брехлива – без кінця. Виволік знов смердячий труп – Наукове Товариство (!) і вимахує ним на посрамленіє Академії. До чого доходить нахабство цих людей – просто і не збагнути.

4 липня. Турбує урядові кола питання – хто буде за Неодмінного секретаря. Бояться, щоб Академія не висунула когонебудь з старої Президії. Грозять у такому разі призначити без вибора, але – признаються – отут то і біда: на призначених підуть тільки Тутківський, або ... Студинський. Авторитет цих ласкавих та покірних теляток і для урядових осіб малий, більше ніж малий. Се люде, про яких писано, «я дал ему злата и проклял его»: їх купують, але їх і потріпують. І це вже навіть урядові особи зрозуміли, що довели до того, що з ними можуть іти тільки ті, кого всі потріпують. А це, може б, і не погано було, коли б такий фрукт від чорносотенства й клерикалізму вийшов на призначення від комуністичного уряду. Аліянс був би аж надто зворушливий, і може й сліпим одкрив би очі на цих «апостолів правди і науки».

6 липня. Два дні, вчора й сьогодні, тяглася Рада Академії, установа, що замінила собою колишнє Спільне зібрання. Теперішня Рада одбувається зо всіма операми: з публікою, стенографістами й кореспондентами, з правильними дебатами, парламентськими звичаями, але духа живого, заінтересованности – в ній не помічається. Маємо ще одну говорильню, про людське око, – на зразок міськради, чи чогось подібного. Балакають-балакають люде, але балакаючи знають і почувають, що те балакання ні до чого, що станеться так, як якась стороння сила вирішить.

Головною справою цих засіданнів був бюджет Академії на майбутній рік – найважніша, але й найбезнадійніша справа, бо кінець-кінцем ніхто ж не знає, що ми матимемо, що нам соблаговолять дати. А тому фантазувати охочі до цього людці могли скільки хотіли. Академічні установи написали бюджет на два мілійони; представник Наркомоса заявив, що може бути тільки мілійон двісті тисяч. Почали скорочуватись. Але й друга цифра така само фантастична, як і перша. Скорочуватись, звісно, можна, але виходячи не з живих потреб і навіть не з реальних можливостей, а з випадкової цифри, яку на стелі начертала неодповідальна рука. А тому, власне, балачки нікого й не зогрівали.

Нова Президія проводить справу досить уміло. З Воблого добрий доповідник, з Заболотного незгірший голова. Він уміє держати Зібрання в руках і не дозволяє дуже розволікатися в довгих балачках. Кілька разів обірвав навіть... самого Грушевського і довів його до того, що, напустивши на себе ображений тон, він замовкав. Взагалі вже перше засідання Ради показало, що Грушевський дуже й дуже програв: і особисто, і як член І Відділу, – тепер же виразно проводиться курс на його скорочення, а разом і на скорочення історичних установ. Одно слово, виграв Грушевський своїми інтригами проти попередньої Президії, як Мартин на милі. Видко, що таки є на світі Немезида... Під час балачок у комісії про скорочення І Відділу Грушевський мовив до мене: «Розплачуйтесь за минуле». – «Що ж, Михайло Сергієвичу, – одказав я йому, – ви того хотіли – ну то й маєте, що хотіли». Скрутився неборака, зніяковів і почервонів, та й почав вимовлятись, що він не до мене особисто обертався, а, мовляв, до цілого Відділу... Ні, таки самопочуття в його не зовсім добре, і коли б я хотів радіти, то мав би повну сати[с]факцію. Він і щодо

грошей, і щодо помешкання спробував був виявити своє звичайне «рвачество» – і дістав по писку: ні одна з його претензій не була задоволена.

7 липня. Знов притичина. Сьогодні скликав членів І Відділу і заявив, що представники од Наркомосу хотіли були своєю властю перевести Студинського на штатного члена, але він не пристав, сказавши, що треба попитати у Відділу і тому він скликав нас – що ми скажемо. Я одказав, що це справді право Відділу і тільки Відділу, що таку само відповідь дав я і в Харкові Баланінові та Озерському. Але і Відділ може це зробити тільки нормальним шляхом, себто на черговому засіданні. А чергове засідання буде тільки восени. Отже треба почекати... Виявилось (сказав Заболотний), що Наркомос обіцяв Студинському платню; виявилось (сказав Грушевський), що й Студинський вже писав, що його Скрипник вітав навіть з заробітком... Все ж ми вирішили – нехай зачекає, хоча Грушевський і намагався був спершу, щоб Відділ зараз ухвалив перехід Студинського на штатного академіка. Я обіцяв, що восени буду говорити й по суті, проти такого переходу. Тяглося у нас змагання годин з чотири, і нарешті справу таки одкладено.

Після була у мене приватна розмова з Грушевським. Хитрий лис: коли поставиш йому питання просто – він замигає очима, крутне хвостом і знов вертається, з чого почав. Так і в справі з Студинським. Очевидно, сам же накрутив усе, а тепер удає невинного. Може бути, що Студинського нам таки накинуть, і проти ми нічого вдіяти не зможемо, – цим і лякає Грушевський. Але краще хай він буде призначений, а не обраний; скоро він взагалі, як і личить порядному хруневі, зв'язав свою долю з урядовими особами й комбінаціями. Він нам не товариш, – нехай же собі шукає товаришів де інде і нехай знає, як на його дивляться в Академії. Але ж то покірне телятко: вміє мостити собі дорогу! З опального зумів на становище persona grata* вилізти. Клерикал і чорносотенець – зумів у комуністів ласки зажити. Та, звичайно, продасть і їх, як продав не одне протягом своєї слизької кар'єри.

8 липня. Написав Л.Яновській, Я.Риженкові (Полтава), Є.Рудинській, М.Муркові (Прага), Мод. Левицькому (Луцьке).

---

* Бажана особа (латин.).

9 липня. Помер професор-академік Теофіл Яновський. Хороша надзвичайно людина, справжній гуманіст, найпопулярніший, мабуть, лікар у Києві. З тиждень тому дістав апоплексію під час засідання в Академії. Мені особисто зробив колись велику послугу, коли узяв мене з тюрми до себе в клініку, і я там вибув аж два місяці – з 24 лютого аж до 24 квітня 1906 р. – поки* Державною Думою не випущено мене на волю. Зробив це для мене покійний В.Виноградов, але без Яновського він не зміг би держати мене так довго в клініці. Потім я віддячив йому; коли його і брата при кінці 1918 р. арештував був Коновалець, то я особисто поговорив з Симоном Васильовичем і їх випущено зараз... Хороші люде вимирають, а гаспидський бур'ян розкоріняється, розростається, і глушить усе навкруги. Мало втішного, – та що ж поробиш!

Одержав звістку, що в Петербурзі знайдено чимало листів Шевченкових та оригінал-автограф однієї з повістей («Старая погудка»...). Доведеться припинити друк III тому, поки виясниться, що то за листи. Власник хоче за них 600 крб.

10 липня. Цілий день пробув на вулиці. Ховали Яновського. Давно Київ не бачив такого здвигу народу: тільки похорон Лисенка зібрав стільки людей, як було на улицях сьогодні. Десятки тисяч ішло за труною, другі десятки зустрічали шпалерами з обох боків улиць. Скрізь згадують небіжчика добрим словом. Популярний був цей лікар-гуманіст.

Написав листівку до М.Слабченка.

11 липня. В газетах – ні слова про вчорашні похорони. Мабуть, тому, що похорон був церковний. Дурні! Наче факт перестає бути фактом, коли його замовчати... В світлі цього тенденційного замовчування, він ще більше виростає – в подію громадського значення.

Ввечері засідання, присв'ячене пам'яті Яновського. Скандальне засідання... Уряджало лікарське товариство і Секція наукових робітників – і ні лікарів, ні наукових робітників на йому не було. Не було навіть президії цих організацій. Народу мало, бо не подбали навіть, щоб оповістити про засідання. Мляві промови.

---

* Далі слово нерозбірливо.

Взагалі – офіціяльний, сухий, казенний дух – повний контраст до вчорашнього ентузіязму, що виявила звичайна публіка. Не любили лікарі-професіонали Яновського: колов він їм очі своєю безкористною гуманною вдачею. Недурно один якийсь лікар про гуманне поводження з хорими сказав: «Е, Яновщина!» Так, «Яновщина», якої бракує звичайним сухим формалістам од медицини.

Написав рецензію на книжку Піксанова про культурні гнізда. Має йти до «Літератури».

12 липня. Вирядив бебехи до Звонкової. Давно вже пора б і самому там бути, та академічні події затримали. Ще дещо треба покінчити з бюджетової бридні. Безнадійна вона, а часу забирає багато.

13 липня. Цілий день писав пояснення до бюджету Першого відділу – нікому не потрібна, нудна формальна робота. Але – треба, формальности ради. Тепер ніщо вже не держатиме мене в Києві: усе, що від мене вимагалося, зроблено. Коли б на село швидче.

Прийшла відповідь од Держ[авного] видавництва на мого листа з приводу листування Коцюбинського, там видко твердо додержуються правила «festina lente»* і нагальні справи квасять місяцями. Відповідь така: згожуються з моїми аргументами, але сподіваються, що я таки трохи скорочу. Послав без скорочення.

14 липня. Написав до В.Дорошенка, І.Свєнцицького та В.Дроздовського. Пишучи до В.Дорошенка, мусив одписувати про статті Студинського з приводу справ в Академії. Після листа, не надумуючись, узявся за статтю проти Студинського: несподівано для себе написав її всю. («Про двох лицарів – одного під забралом, другого так»). Пошлю до «Діла». Власне, її треба б тут записати, бо надій на те, що «Діло» її надрукує, мало маю. Але занадто велика для щоденника, і ліньки переписувати.

15 липня. Прибігає ввечері якась дівчина: «Марії Миколаєвні погано»... «Що саме?» – питаю. – «Та не то вмерла, не то

---

* Поспішай поволі (латин.).

зомліла... Знайшли її долі коло ліжка». Побігли ми до неї. По дорозі забіг до кількох лікарів, щоб мати, коли треба, лікарської допомоги. Нікого не застав – хоч запали... Але виявилось, що лікарської допомоги вже не треба.

Помер давній, хороший друг нелукавий. На слово її завжди можна було покластися. Нещирого слова не знав її язик.

Почувала вона себе сьогодні добре, навіть хвалилась, що весело і легко їй. Гуляла в садочку. Коли 1-ої години пішла до себе і заперлася. Перед тим схвилював її якийсь хлопець з листом – від небожиного чоловіка, шарлатана і шантажиста. Може цей лист і мав фатальну силу для її життя. Досить того, що коло 7-ої год[ини] затривожені тишею в її кімнаті одчинили двері, то знайшли її вже неживою. Померла, мабуть, годин зо 3-4 тому, отже, десь коло 3-ої-4-ої години. Картина така: мабуть, їй зробилося недобре і вона підійшла до столика біля ліжка, щоб зажити ліків – і зсунулася на підлогу. Смерть була, мабуть, моментальна: параліч серця...

Почалася огидна, подла суєта над непотрібним вже тілом дорогої людини. Нагла смерть – отже, деякі зайві формальності. А тут – ні лікаря, щоб дав посвідку, ні міліції, щоб потім не чіплялися. Хоч запали. Ледве опівночі, нічого не добившись в цьому найкращому з бюрократичних світів, рискнули взятись до опорядження тіла вже без усяких формальностей. Додому я вернувсь о другій.

16 липня. Розмова у мене під вікном – батька й дочки Козицьких. Щось вона йому сказала – не розчув я. «А щоб ти так з носом була, як цьому правда», – каже батько... – «А бодай же тобі руки й ноги покорчило, як я брешу», – одповідає навіть не дуже лихим тоном дочка. А там – нема вже чого й корчити: і так насилу ходить.

Це зразок теперішніх родинних стосунків. Щось страшне робиться, особливо між молоддю. Сходяться – одразу, розходяться – так само змаху: в ЗАГС'і легко ці справи робляться. А потім жінка тікає, а чоловік з револьвером за нею бігає. Два отаких випадки оце свіжо перейшли перед очима. Один – з моєю сусідкою, О.Адамцевою, що забігла десь безвісти од тупого упертого чоловіка, що наводив на її квартиру всяких агентів, а сам нахвалявся револьвером. Другий – з небогою Марії Мико-

лаєвни. Вона, в синяках, утекла з Харкова до Києва, він за нею. Вже з півроку ходить за нею по п'ятах, грозить, шантажує – не тільки жінку, але й Марію Миколаєвну. Небога десь нарешті утекла з Києва, тоді він узявся мордувати Марію Миколаєвну щоденними візитами та листами – і сам, і через посланих. Можна уявити, як це діяло на безборонну жінку з хворим серцем! Пробувала обертатись до властей: «Коли б, – була одповідь, – він вас убив, то ми б його забрали, а так, поки він нічого не зробив – що ж йому поробиш?..». І він далі тероризував свою жертву. Я сьогодні бачив того листа, що перед смертю одержала Марія Миколаєвна. Подлий лист шантажиста, який знає, що йому нічого не зроблять, що навіть морди не наб'ють, і використовує свою перевагу. Зміст – вимагання грошей, але з вивертами, що він жертва, а Марія Миколаєвна – кат!.. Легко зрозуміти, що такий лист схвилював цю над усе коректну жінку і спричинив може до того, що слабе серце не видержало.

Соціяльне гниття йде шпарким ходом. Перше чоловік міг викликати до себе жінку через поліцію, етапом: для цього вже потрібно було деякі формальності. Для револьвера ж і просто насильства і цих формальностей не треба. Стан «визволеної» жінки став ще гірший. Легкість шлюбу й розлуки тільки допомагає ще більшому поневоленню слабішої сторони і більшому спідленню дужчої. Особливо гарні оці «визволителі», що з револьверами ганяють за безборонною жінкою, не милуючи і сторонніх. Ця «свобода нравів» по дорозі, між іншим, убила і Марію Миколаєвну – жертву неповинну за свою модернізовану небогу.

17 липня. Моя промова над труною Марії Миколаєвни, під будинком Академії.

«Іще одне порвалось кільце з того ланцюга, що в'язало нас з минулим, – без краю тяжким і сумним і таким героїчним, коли українство пробоєм, на груди-груди, боролось за свою будуччину і з надією йшло вперед. Серед робітників сього покоління, ти, дорога, наша небіжка, була невідступно в перших рядах. Здалека ти прийшла до нас, з чужої, навіть чужонаціональної родини – але хто знав про це? Ти так міцно зв'язала себе з українством, що ні тебе вилучити з його, ні його уявити без тебе – неможливо. В славу Грінченків своєю скромною рукою вписала ти нестерті письмена.

І от – кінець. Урвалося прекрасне, повне життя. Життя повне великої любови, великої самопожертви, великої скромности – і праці, праці, праці, над якою тебе й спобігла смерть. Не була красна твоя життєва путь. Як той біблійний Іов, ти в один момент утратила все: і без міри люблену дружину, і укохану доню, й онука – надію майбутности. І пам'ятаю – ти тоді сказала: «Життя – порожнє, все спустіло... Нема чим жити. Лишилась тільки – праця. І житиму для праці». І для неї і нею ти й жила. У цім будинку, що дав тобі притулок на останніх десять літ, лежить багато твоєї праці. І розійдеться вона широко між люде – не для твоєї слави, бо про неї не дбала ти, а на користь справі, якій цілий вік служила.

Тепер ти йдеш в останню путь – туди, куди не раз линула думками, і щаслива ляжеш серед близьких – поміж тим, хто дав тобі гартований дух, і тією, кому сама дала ти фізичне існування. *Щаслива ти, бо давно* мріяла про це. Ми ж, твої товариші і співробітники і друзі, ще довго-довго відчуватимемо, що нема *людини з нелукавими устами*, з тихим словом розради і поради, підбадьорування. Іди ж спокійно в свою останню дорогу і певна будь, що пам'ять твоя серед нас не вмре, не поляже».

Було ще кілька промов (Гончарова й Квітки під Академією, Голоскевича, Білого, Романовички-Ткаченкової, Дурдуківського – над могилою). Багато людей ішло за труною і не розходилось аж до смерку, аж поки не виросла нова могила поруч могили Б.Грінченка. Стоїть тепер чотири могили – усі Грінченки вже там...

Чия тепер черга? Це питання вічно стає перед мене, коли провожаю кого близького на місце вічного спочинку...

18 липня. Всі ці дні гуртом шукали заповіту Марії Миколаєвни. Він був, багато людей його бачили, а тепер – де він? А тим часом у йому, напевне, все вона передбачила і визначила і не хотілося б розійтися з її волею.

Написав до редактора «Діла», посилаючи йому статтю проти Студинського; написав також Вол[одимиру] Дорошенкові. З Звонкової вже пошлю статтю Кримському й Перетцові. Здається більш-менш усім поодписував і нікому нічого не винен.

Студинський виконав одержане тут од большевиків доручення, виконав совісно, але по-партизанському, не зумівши навіть

слідів заховати. Так шило й витикається з мішка – в формі цитат з «таємних» документів, статистики Озерського та інших таких дурниць. Не знаю, чи надрукує «Діло» мою статтю. Мабуть, ні.

Завтра їдемо до Звонкової. Трудно сього разу вибираємося. Давно вже пора було б.

2 жовтня. Пів-третя місяця висидів я в Звонковій,– висидів пильно й старанно, усіх дачників пересидів. За літо був двічі, на день-два, у Києві і швидче тікав назад – до спокійного Ірпеня. Спочив добре, хоч літо, як кажуть галичане, не дописало: вітряне, холодне, без сонця, так що навіть не одкупався в Ірпені, як слід. В лісі теж не волочився так, як попередніх років, бо по йому всюди пороблено викусні: то там, то там світить незайманий досі ліс свіжими порубами. Коли й далі так буде, то Звонкова швидко втратить половину своєї принадности. Без того зеленого пояса, що оперізував село – що від його лишиться? Купа халуп на піску, в поросі та диму од вічних вогнищ, де випалюється вугілля. Правда, ще Ірпінь, але самого його, без невичерпного резервуара з повітрям – лісу, мало.

В усякому разі я спочив добре, – вперше може з самого 1914 р. Два місяці ніхто мене не зачіпав, не бентежив, не ворушив. Сидів собі і читав запоєм – читав не тільки те, що треба було, а й те, що не треба – всякі дешевенькі романи з перекладних, що їх тепер так багато постачає сучасний книгарський ринок. Усе, що під руку траплялось. Начитався теж за багато останніх років. Опріч листів, мало що й писав – усього одну рецензію (на З.Гуревича «Молода Україна») та ще пробував був робити додатки до Історії письменства (для німців) і огляд літератури для Мурка, – але ні того, ні другого не скінчив. Та дарма, я більш люблю читати, ніж писати, і цього літа дав собі волю якраз щодо читання. Перечитав V том Історії літератури Грушевського і III Вознякової, Історію революційної боротьби Яворського і навіть Голубівського «Петра Могилу» поновив у пам'яті, силу згадок і мемуарів (Морозова, Тютчева та Франка), кілька праць про декабристів (Нечкіної та ін.), силу журналів, збірників і романів та й ще романів, працю про думи К.Грушевської та дещо з Перетцових матеріялів. І що найприємніше для мене – читав усе «без тенденції», себто без якоїсь практичної мети, без думки використовувати читане для якоїсь своєї роботи. Просто читав та й усе.

Може дещо з того колись і знадобиться – хай, але поки що я просто складав читане в комору своєї пам'яти, не маючи на увазі жадних практичних міркуваннів. Правда, читаючи, напр[иклад], Вознякову історію, або Яворського, свербіли не раз руки – озватися на читане, але небагато треба було сили, щоб угамувати мій свербіж. Може колись він прокинеться, а поки що хай лежить собі добуте добре замкненим у моїй коморі.

Не раз доносилося «з світа» дещо таке, що хвилювало і збурювало: хтось приїде з Києва, привезе листів чи новин і на якийсь час уся істота тобі перевернеться. Однією з таких новин була звістка про знущання – іншого слова не доберу – над тілом небіжки Марії Миколаєвни. Як виявилось – її по смерті пограбовано. Ще тіло холодне лежало в хаті, а вже шакали заходилися поратися. Це – приятельки: Єлізавета Іванівна (прізвище її забув) та служниця. Взявши ключа од хати в квартирної хазяйки, ці дві мегери заскочили, як нікого не було, і почистили шафи й комоди, а потім, як люде посходились, плакали й ридали над тілом небіжки. Виявилось це випадково потім: чи не поділились, чи що, та й почали одна на одну виказувати... Гидота, але цілком стильова гидота!

І ще один наслідок мала смерть Марії Миколаєвни, ще більш несподіваний. На труну хтось поклав синьо-жовтого вінка; тоді це минуло непоміченим. Але, видко, було «око» і згодом почалося слідство. Миколу Чеховського, що правив похорона, вже вислано з Києва – мабуть на північ. Так не розправлявся навіть царизм за червоні вінки... Удосконалення шпіонажу й каральних заходів. Теж стильова, в дусі часу, пригода.

На селі робиться теж багато чого стильового. Не забули ще люде, як їх пограбовано взимку, як нова претензія. «Збирайте хліб, і звозьте в одне місце: ми змолотимо і видамо вам, скільки доведеться»... На це селяне твердо відповіли: «Добре, – звозьте, але живі звідти ви не вийдете». Видко, тон, яким це було сказано, був промовистий, бо думку ділити зерно поміж селянами зразу закинуто. Зате надолужують податками. Я бачив людей, на яких накладено 90, і 120, і навіть 300 крб. податку! Разом чоловік ніколи такої суми не бачив, а тепер мусить знайти її, хоч з коліна виколупати. На селі гвалт, обурення. «Кажуть: старе хвали та й з двору веди, – скаржився мені один дядько, – а я вам скажу, що за старого ладу вдвадцятеро було жити краще. Я був чоловіком,

хазяїном, заплатив своє та й пан. А тепер – попихач, наймит, кріпак. Щодня на тебе хтось налітає, хтось напосідається, хтось сіпає. І доки вже воно буде?».. Одного часу село було зраділо: війна вже почалася, значить – кінець швидко. І не можна було людей переконати, що це тільки маневри, а до війни ще далеко, та чи й буде вона. Не вірять та й годі. До якогось озвіріння людей довели, що вони вже війну виглядають, як надії, як визволення, як щастя. Багато можна б прецікавих оповіданнів позаписувати з теперішніх подій. Напр[иклад], є у Франка «Історія моєї січкарні», але в Звонковій я чув далеко пікантнішу історію січкарні і коли б дядько, що мені її розказував, умів писати, то ім'я собі зробив би. Та чи одна хіба ця історія? Тут знайшлася б і «Історія кожуха», і «Дай Боже здоров'я корові!» і багато інших старих сюжетів, але так модернізованих, що б'ють наново по нервах і вопіють проти себе далеко дужче, ніж колись. І тут теж удосконалення.

Торік мій спочинок закінчився вибухом злости й інтриганства, що врешті зруйнував Академію. Цікаво, що буде тепер... Нічого доброго я не чекаю і не сподіваюсь. Ще багато пального матеріялу не допалено і, мабуть, з осени і почнеться оця «будівнича» робота. Коли б хоч працювати не заважали – і то було б добре.

3 жовтня. Не ходив до Академії. Не хочеться одразу впірнати в київську метушню. Та й так маю вже закуску – провісницю майбутнього «спокою». По приїзді мені дано три числа «Комуніста», де А.Хвиля, відомий брехун і нахаба, присвячує мені низку статтів під заголовком «Під академічним забралом». Я їх ще не читав. Але догадуюсь, куди чайка носом керує. Справа в тому, що «Діло» надрукувало мою відповідь Студинському, – надрукувало без змін і навіть майже без друкарських помилок, – і Хвиля тепер рятує Студинського. Моя стаття зветься «Про двох лицарів – одного під забралом, другого – так», і вже з заголовку Хвилиної відповіді бачу, про що буде мова. Власне, вдаряючи і проти Студинського, я таки й мав на увазі його панів, що їм він тепер служить, – і устами Хвилі вони обізвались. Уявляю, що то за пахощі будуть! Але ці пахощі такі довгі і такі смердючі, що переглянувши нашвидку першу статтю, я одіклав решту: нехай колись згодом, як вже увійду в курс київського життя. А тепер не хочеться перебивати собі спомин про тиху Звонкову.

4 жовтня. Перечитав статті Хвилі. Серед тієї шаманської літератури, що останніми часами з'являється навколо Академії, це одна з найгидчих і найбрехливіших, хоч і не найсильніших вже хоча б через те, що має занадто очевидну особисту мету. Хвилі хочеться довести, що з мене не просто «контрреволюціонер», а навіть «гетьманець», а як це суперечить усім моїм виступам, то розливає море брехні, накопичує одну на одну, висмикує фрази і толкує їх як сам хоче, знаючи, що відповідати мені ніде. Дістається мені й за «Історію письменства», і за згадку про Стебницького, і за статтю «Без хліба» і кінчається, звичайно, відповіддю Студинському. Зроблено це все дуже по-партацькому. Логіка бушменська. Тон підкреслено грубий, – звичайно, «торжествующая свинья», певна своєї безкарности. Безконечна тупість і повна моральна неосудливість, – може це слово не зовсім воздає сенс російського «невменяемость». Говорити з цими людьми – шкода, вони розуміють тільки методи кулачних доказів. Ну, і нехай!... Одне може добре в цій гнусній історії: Студинському, мабуть, не пощастить вже одпекатись од цієї оборони: така оборона дужче його припечатає, ніж моя полеміка.

Був в Академії. Мертво. Гнилизною одгонить. Чи не пора тікати й звідси?

Довго балакав з Перетцом. Він розповів про Російську Академію, про майбутні вибори. Там теж невесело. Мертва рука вже й її позначила своїм розкладовим перстом. Просвітку ніде немає. Тепер там починають публічно паплюжити невгодних кандидатів і після такої операції лишаться, звичайно, самі ласкаві телятка. Взагалі від науки незабаром од молдованина аж до фіна лишаться тільки ніжки та ріжки. Бо благоденствуєм...

Переказувано мені сплітку, ніби комуністи турбуються, чим кінчиться справа з статтями Хвилі. Вони вважають, що я на все піду і можу зробити їм скандал, бо «бажаю мучеництва». Дурні: не бачать, що мені нікуди йти, а щодо мучеництва, то Щербаківський вже попробував своєю смертю щось довести. А чи багато з того вийшло. Не такий час. Ніщо нічого не варто, опріч утробних інтересів. Істинно – всюди свинячі рила, як той казав...

5 жовтня. Працюю над додатками до V тому Коцюбинського: має бути нове видання. Хочу надрукувати тут усе, що лишилося

навіть необробленого по Коцюбинському, аж до його газетних статтів з «Волыни», а також бібліографію довести до останнього часу. Робота досить марудна, але треба її зробити, щоб уже до неї не вертатись.

6 жовтня. Бачився з Ів[аном] Чикаленком і од його дізнався подробиці смерти Петруся. Смерть цяя мене мов громом ударила своєю раптовістю. Напередодні я одержав од його листа з Курської тюрми, а через кілька днів було вже по всьому. Як розповідає Івашко, діло було так. Висланий з Києва на Соловецький острів, Петрусь прибув до Курського. Тут вийшла якась затримка і етапа не послали далі. Тим часом Петрусь захворів, лікар сказав, що ангіна. Якийсь час хворий перемагався, а коли пішов до лікарні, то виявилося, що почалося зараження крові і – morte*. Івашко застав його вже мертвого. До оповідання Івашкового я думав, що Петруся просто підстрелено: як його висилали, він у такому був нервовому стані, що легко міг зважитися на втечу, навіть цілком безнадійну. Доля подбала йому про іншу втечу...

А тут біда для цієї родини і з другого боку. У Євгена Харламповича стався заворот кишок, і він лежить у лікарні в Празі. Стан, пишуть звідти, дуже тяжкий; лежить по операції з незашитим животом, бо має бути ще якась операція. Про смерть Петрусеву батькові не кажуть, щоб не погіршувати його стану. Приятелі чергуються біля хворого, щоб хто не проговорився з сторонніх. Чи видержить старий? .. Багато-багато виходить в тираж старших людей, і навіть моє покоління вже стоїть на черзі, готове до тиражу, навіть серед молоді «смерть жатву жизни косит»...

Маю мороку з листами Шевченка. Вже текст III тому ввесь надрукований. Ще перед літом мав я здавати вже й готову частину коментарів, коли це звістка з Петербургу, ніби там знайдено якісь Шевченкові листи, і навіть немала пайка – щось листочків із п'ятдесят. Припинив я друкування і почав розшукувати ті листи, та й досі нічого певного не дізнався. Власник їх міцно тримає в руках цей скарб і торгується на кілька фронтів. Остання версія була, ніби він повіз їх до Харкова, але й звідти нічого не можу добитись. Що це може бути за колекція? Чи не з редакції «Основи»,

---

* Смерть, кінець (латин.).

бо щоб це могла бути приватна якась збірка – підстав на те жадних. Коли це з «Основи», то листи друковані вже, але все одно треба їх мати в руках, бо надруковано їх дуже несправно і неповно. Сьогодні бачився я з посередником того власника і мені він обіцяв, що ще до його напише. Отже, знов затримка: поки вияснниться справа, робота мусить стояти.

7 жовтня. Вчора одбулося зібрання студентства ІНО, звичайне перед початком навчального року. У вступній промові ректор Семко чимало уваги присвятив моїй особі, прочитавши мало не цілу статтю Хвилі. Потім, звичайно, було принято резолюцію з осудом мені. Величезна більшість присутніх, власне, не розуміла нічого в цій історії, але, як звичайно, голосувала, як начальству приємно. Проте, кажуть, було кілька записок з протестами, а один хтось голосував проти резолюції. Якщо цьому правда, то «знайшовсь таки один козак із мілійона свинопасів». Бо ж справді, це неабияка тепер мужність – голосувати проти того, чого хоче начальство!

Отже, почалося анафематствування.

Це значить, дано наказ по всій лінії: будуть резолюції і серед студентства по школах, і на заводах, а потім примусять виступати Секцію наукових робітників, напишуть і на Академію. Мов по-писаному. Безглуздя, нісенітниця, але щоденні, звичайні, стихійні тепер, як стихійним зробився той рабський отарний дух, що все і всіх тепер оповиває. Одна гидота тягне за собою другу, отруюють повітря, збиваються в хмару густої липкої киптяги, що проходить у всі пори твого тіла. Дихати нема чим.

Враження присутніх на цьому обряді анафеми таке, що комуністи підготовляють якийсь захід проти мене – очевидно, висилку. Дехто говорить навіть категорично, що вирішено вже вислати – за кордон. Щодо останнього, то я не вірю: швидче Березов або Соловки... Дехто з доброзичливих людей радить мені поїхати до Харкова, щоб особисто переговорити з можновладцями й розвіяти «непорозуміння». Звичайно, я не поїду, бо ж там просто нема з ким говорити, нема кому скаржитися, нема нікого навіть, що б зрозумів, яке це все безглуздя. Коли мене висилали в 1922 р., я написав до Раковського прикрого листа – і Раковський завстидався. Тепер навіть Раковського, людини з революційним минулим, що обов'язувало до якогось мінімума порядности – там

нема. І взагалі нікого нема. Єсть шамани-бюрократи, кар'єристи, вузькі сектанти-брехуни і спекулянти, – про що можна говорити і що доводити цим лівим виплодкам всеросійського чорносотенства, що убрались в монопольну тогу революційности?... Шкода й праці. Буду чекати своєї долі. Їм хочеться, щоб я «[н]ад поклонився» їм, – думаю, що не діждуть. За те мені доведеться, очевидно, діждатись того, що кують невпинно по своїх газетних та інших застінках усякі Хвилі.

До речі – одна, але характерна дрібничка. В «Радянському селі» М.Биковець надрукував перед літом Грушевського і мою біографію. Сьогодні я дізнався, що за це вже він і «постраждав»: Хвиля, що править за диктатора над друкованим словом, звелів бідного хлопця зняти з роботи в газеті. Колись, як Тіна Андреєвна змалювала була мого портрета, то на студентській виставці його просто обернули лицем до стіни, але художниці не покарали. Тепер Биковцеві вже й досталося. Значить – удосконалюємся.

8 жовтня. Я не помилився. Ці ідіоти, як видко, думають направду перевести кампанію анафематствування. Я був сьогодні в одній справі в Секції наукових робітників і дізнався, що вже комуністи пробували поставити в бюрі на обговорення справу про мене. Безпартійні відповіли, що не радять ставити, бо ж, не почувши мого слова, не можна виносити осуду, – отже, на засідання треба конче запрохати обвинуваченого і вислухати його пояснеппів. Комуністи поки що змовчали. Дальша стадія буде, мабуть, така: за якийсь час комуністи знов почнуть напирати, безпартійні огинатимуться, скільки стане снаги, аж поки врешті здадуться й умиють руки. Таке вже бувало і так буде й тепер. Причин, щоб інакше сталося, я не бачу. Полохливість і льокейство своє діло зроблять.

Між іншим цікава подробиця: комуністи найбільш налягають на те, що навіщо, мовляв, Є[фремо]в писав у «Ділі», скандалив нас перед Європою, коли міг полемізувати в нашій радянській пресі. Це найвищий ступінь фарисейства, бо ж ясно, що жадна радянська газета мого слова до Студинського не надрукувала б. Але вони, видко, хотіли обморочити безпартійних своєю «толерантністю».

Про виступ Семка чув од багатьох самовидців і всі в один

голос говорять, що це було щось таке мізерне й убоге, що викликало тільки обурення, а почасти й сміх. І тим характерніше, що ця моральна мізерія кінчилася анафемою, – правда, такою само мізерною і, на загальну думку, непотрібною. До речі, – тим одним козаком із мілійона свинопасів була дівчина-студентка. Ляпас свинопасам тим дужчий і дошкульніший.

Про самого Семка я думав, що йому звелено було виступити. Але мені люде, що його краще знають, пояснили, що міг він це зробити і sua sponte*: така добра нагода, щоб вислужитись!.. Можливо. Пригадується мені, як той самий Семко на Багалієвому ювілейному бенкеті, з п'яних очей, хвалився мені, що він випирав жидів з Дома учених, «бо ви ж пам'ятаєте – це був наш український клуб і скільки в йому пам'ятного творилося». Пригадується, як він тоді обіймався з Багалієм і цілувався «по-козацькому». Пригадується, як мені тоді з цього приводу оповідали, що Семко плакав, дізнавшись про убивство Петлюри... Отже, минулися п'яні сльози і хвастощі, – тепер він тверезий, то чому ж йому «не заробити» свого роду «ціну крови»? Це ж логіка теперішнього часу, логіка залізна й непохитна, як люблять говорити комуністи...

9 жовтня. Веселеньку, в сучасному дусі, почув історійку. «Книгоспілка» захожується видавати Коцюбинського, на редактора запросила А.Лебедя. Він розробив план, підшукав авторів для поодиноких статтів про Коцюбинського, переглянув текст, поробив примітки. Коли вже було готово 3-4 томи, видавництво каже редакторові: «Бачите, треба, щоб до редакції запросити когось з комуністів»... Редактор зробив із своєї фізіономії знак запитання, – йому пояснили, що це вимагання «загальної політики»: всюди треба комуніста «для духу». – «Що ж він робитиме, коли все вже зроблено?» – наївно запитує Лебідь. – «Ну, як ви не розумієте? – з досадою йому одповідають, – можуть зробити якусь пакость, коли обійтись без комуніста». Замість того, щоб послати цих льокеїв к дідьку, Лебідь погодився на запрошення фіктивного співредактора. Запросили – Демченка – секретаря Київського паркому. Він продержав матеріял у себе кілька місяців, а далі признався, що не має часу навіть переглянути матеріял і зрікся.

---

* Добровільно (латин.).

Тоді запросили Лакизу. Цей «мав час». Коли Лебідь поглянув на повернений од його матеріял, то побачив, що редактором значиться вже один Лакиза, а його, Лебідя, ім'я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе – бере гроші і дає ім'я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора і на себе надіти його личину. Лебідь запротестував, видавництво почало викручуватись: «Хіба вам не все одно? Адже гроші за редакцію ви одержите... А Лакиза – він же тільки політичний наглядач». – «Ну, то напишіть: під редакцією Лебедя і під політичним наглядом Лакизи», – запропонував Лебідь. – «Ну, ви говорите дурницю!» – образились видавці. Так справа й досі не розв'язалася: Лакиза все думає, чи дозволити Лебедеві зватись редактором зредактованого ним матеріялу. «Невероятно, но факт!»

10 жовтня. Написав Ю.Богданову (Бердичів), Я.Оренштайнові і П.Шевелєву (Чернігів).

Київські комуністи наперебій один перед другим говорять моїм знайомим, що статті Хвилі «не матимуть жадних наслідків». Л.Левицький спеціяльно для цього приходив до Академії і говорив, натякаючи, щоб мені це переказали. Чудаки! Здавалося б, що з обвинувачень Хвилі треба зробити відповідні висновки, – отже, ні, не тільки їх не роблять, а ще бояться, що їх хтось у тім підозрить і запевняють, що вони готові «забути минуле», аби я не виступав проти них надалі. Становище витворюється просто комічне і треба бути позбавленим усякого почуття юмору, щоб його не завважити. А цим людям справді високою мірою того почуття бракує і вони не помічають, як опиняться в сливах і сидять там поважно, а часом і люті обличчя кривлять. І шкода, що не знайдеться на них доброго юмориста-сатирика: мав би собі невичерпний матеріял в подіях нашого часу, хоч од сучасної юмористики часто приском тебе обкидає.

11 жовтня. В Москві заходилися були знов реформувати театр. Подумали-погадали та й вирішили: оперу, як мистецтво архібуржуазне, скасувати зовсім. Тоді запротестували робітники: хочемо слухати оперу, – довелося уступити на пункті знищення, зате заграла реформаційна фантазія. Знов думали-думали та й

видумали такі опери як «Аїда» заборонити, бо ж там фараони та царі; інші, як «Євгеній Онєгін», «пролетаризувати». Як виглядатимуть пролетаризовані опери – ще не знати. Мабуть, так, як пропонував якийсь мудрець ще в 1921 р. – щоб замість «Жизнь за царя» було «Жизнь за комісара», себто події XVII в. переложити на події 1920 р.; поляки, мовляв, і тоді, і тоді були, замість Сусаніна взяти сучасного незаможника, а рятуватиме він своєю смертю комісара Троцького... Мабуть, на такий штиб можна навіть «Демона» і «Фауста» перелицювати... «Что тебе – жалко?» – як люблять говорити більші й менші комісарики...

Написав: Ів. Проніну, Н.Смоляковій (Бугуруслан), Пазенкові (Кривий Ріг), Дидулові (Тираспіль). Надія Смоляк – це дочка Ір.Ускова, Шевченкового коменданта, маленька «приятелька» поета. Не знаю, чи зможу їй помогти.

12 жовтня. Цілими днями пересижую за примітками до Шевченкових листів. Треба б уже за огляд для «Slaviї» братись, бо обіцяв його зробити; думав, що влітку зроблю, та й полінувався. А тепер од Шевченка не хочеться одриватись. Якось я ще не увійшов у нормальну колію, не розподілив свого часу, щоб усе встигати робити, та іноді й читанням захоплююсь. Ніби я все ще по-літньому живу. А пора б уже по-справжньому до діла братись.

13 жовтня. «Загальні збори професорів, студентів і службовців ІНО засуджують протирадянську шкідливу українській культурі роботу акад[еміка] Єфремова, що виявилась у низці його праць і виступів у «Ділі», що дискредитує висококваліфікованого робітника української культури».

Такий у повній красі текст тієї анафеми, опублікований сьогодні, що прийнятий був тиждень тому. Довгенько збирались. Видко, думали. Семко власноручно писав текст. Власне, ця безграмотна тирада така дурна, що навіть не хвилює. І яке мені врешті діло, що сотня-друга отарних людей висловлює мені свій осуд? Думаю, що осуд цей падає, власне, на авторів його. Бо нехай як вони силкуються, а зробити з мене ворога української культури не пощастить. Це більш комічний замах, ніж грізний. І можу знов сказати: ці люде абсолютно позбавлені почуття юмору, бо навіть не розуміють, у яку глибоку калошу себе посадили.

Інша річ, що можливі наслідки з цієї органічної вади для мене, найгіршим з них може бути – переляк тих людей, що зо мною працювали, і відхід їх од справи. Симптоми деякі вже маю. Напр[иклад], Филипович у розмові зо мною сьогодні просто сказав це. Воно, певна річ, прикро, але навіть це не змусить мене зійти з того шляху, на якому стою. І взагалі думаю, що все те річ дочасна і ледве чи й тепер Семки почувають себе переможцями. Досить сконфужений у цих переможців вигляд, бо й самі вони не вірять у те, що говорять і пишуть.

14 жовтня. Цілий день у мене сьогодні двері не зачинялись. Перебувало чоловік з двадцятеро, щоб «висловити спочуття» з приводу вчорашньої анафеми. Більшість були здивовані і трохи може навіть розчаровані, бачучи, що я нічого собі з того не роблю. Були й зворушливі випадки: Якубський, почавши висловлювати своє спочуття, розплакався і не скінчив через сльози. Особливо, здається, ніяково себе почувають професори ІНО, од яких мені висловлено осуд. Вони, звичайно, протестувати не зважилися, а зачувши, що діло доходить до резолюції, мало не всі повтікали, – принаймні, кожен, зо мною зустрічаючись, говорить, що пішов раніше і на резолюції не був. Характерне поводження!

Між іншим заходив і Кримський, що допіру-но сьогодні приїхав. Розповідав багато цікавого з Звенигородського життя. Влітку був випадок «бабського бунту»: позабирали у міщан землю, щоб зробити «колгосп» (колективне господарство); по всіх інстанціях міщане справу програли, або, краще, їм усюди обіцяли, що зроблять на їх руч, а робили навпаки. Вже на полі з'явились трактори і почали шматувати незабрані копи та невикопані картоплі. Тоді зійшлися баби й діти й полягали з криком – «через нас оріть!» перед тракторами. А тим часом батьки і чоловіки з портретами Леніна та Шевченка пішли процесією по місту... Довелося хоч частиною землі таки поступитися міщанам! Тим більше, що там кругом вже тепер голод лютує, особливо туди до Херсонщини (мої рідні місця: Пальчик, Старостіна, П'ята Рота тощо).

Написав до Ю.Оренштайна, Білинського (Полтава), Ганцової (Харків).

15 жовтня. Неприємний день. Зайшов удень до Анд[рія] Вас[ильовича] привітати з іменинами, застав цілу компанію запрошених на обід і насилу втік. Якось у нас з ним непомітно рветься, і навіть з дітьми. Що ж – непотрібний вже я, непотрібна «мамуся»... Можна не церемонитись. Вертаючись додому, стрівся з Єлизаветою, що обікрала мертву Марію Миколаєвну. Ця нахаба мала лице зайти до нас, як звичайно, на обід і була дуже здивована, що її попрохали піти собі геть. По дорозі причепилася до мене з поясненнями, але я сказав їй, що взагалі не маю про що з нею говорити і прошу більше до нас не ходити.

16 жовтня. Принесли мені оцього вірша:

«Лакузи революції».
Коли поет російський незрівняні
До цензорів посланія писав свої –
Була монархія. Думки людські страждальні
В руках тримали царські холуї.
Пригнічені жандармською рукою
Творці-поети мусили мовчать,
Чи нишком під загрозою тяжкою
Писати й писане хутчій ховать...
О, скільки – страдники – вони зазнали лиха!..
Карали їх, кували в кайдани,
Та їм, проте, була хоч та єдина втіха –
За волю гинули в борні.
Минали дні, роки, десятиліття,
Змінялися царі, міністри, цензори –
І от сімнадцятий нове століття
Заквітчує в червоні прапори.
Нарешті воля!... Трон підгнилий згинув,
Червоно схід вогнями спалахнув...
Радій же, Всесвіте, і ти, моя Вкраїно!
Час вседержителів, безправ'я час минув.
Нема царів, князів, немає церкви
(Адже ж «живі» в рахунок не ідуть)
Зоря Валуєвих, Булгаріних померкла –
Робітники тепер перед ведуть!
Радій і ти... ти вільний теж, поете,
Що хочеш, можеш те писать:
Нема цензурних комітетів,
Забудеш навіть слово «запрещать»...

Та ба... Чогось не радісні обличчя
І саркастичний посміх на вустах.
Поет настроєний песимістично

І занепадництво в його очах.
Минають знову дні, минають роки,
Якийсь шалений і нестримний біг.
Час одраховує спроквола кроки
В темряві життьових доріг –
Червоні, чорні, сині, білі, жовті
(Життя – швидкий калейдоскоп)
І от святкуємо десятий жовтень.
Здавалось, мусить все змінитись –
Нові ж часи, нове життя.
Але... навіщо та й од кого критись –
Змінилося... та все нема пуття.

Змінились назви – не змінились речі:
Все, як було – куди не глянь.
І знов не чути заперечень,
Як чинить свинство всяка твань.
Не холуї сидять тепер – «Лакузи».
(Так, різні назви – зміст один),
І знов у шори взято Музу
Неначе й не було відмін.
Замість Булгаріних – є Коваленки,
Я.Савченки та Биковці.
І що ж різниця тут маленька –
Доносив той, доносять ці.
Не «запрещають» вже – «забороняють»
(Не смієш мислити, бо є марксизм),
Замість Сибіру в Соловки ганяють
«За партію, за Леніна, за комунізм».
І знов настав час куцих конституцій,
І знов крамольний нищать дух, –
Творці великих революцій
Ненавидять визвольний рух!
І мусить знов поет мовчати,
Або написане ховать...
Чи ж варт було і сили втрачати,
Щоб «ін» на «енко» промінять?!...

Вірш не виблискує художніми вартостями, але настрій показовий: автор, студент, говорить за тих, кого тепер найбільш задурюють, кому найбільш памороки забивають: «чи ж варт було і сили витрачати, щоб «ін» на «енко» промінять». Видко, навіть теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить. А там почне і діяти, щоб слідом за Булгаріними вирядити к дідьку й Коваленків. Шлях неминучий, і його мусимо перейти.

17 жовтня. Мав сьогодні сатисфакцію. Стрівся один мій знайомий з співробітником «Пролетарської Правди». «Чи читали ви, – питає той, – статтю Єфремова в «Ділі»? – «Ні, – каже знайомий, – не читав, бо «Діла» дістати не можу». – «А я читав: блискуча стаття! От коли б у нас, у «Пролет[арській] Правді» так писали. А то мимрять собі під ніс акафисти, – аж нуд тебе бере».

Статтю мою передрукувала вся українська закордонна преса. Американські газети – під заголовками: «Мужній виступ», «Лицарський вчинок». Кажуть, що й чужомовна преса звернула увагу і коментує тією статтею становище науки «в Совітах». Тепер зрозуміло, чому так розгойдались Хвилі.

18 жовтня. Засідання Віділу. Мали рішатись справи з обранням Студинського на штатну посаду – пропозиція від Президії з намоги Харкова. Перед літом ми цю справу одіклали на перше звичайне засідання. Я чекав великого бою, забрав усі документи, але діло вирішено протягом 1-ї хвилини. Справ було багато, засідали довго, потомилися і коли прийшла на чергу Студинського справа, Грушевський запропонував одікласти її. Я був на це погодився, бо мені довелося б найбільше говорити, а я був дуже втомлений. Але Кримський каже: «Ми вже чотири години говорили в попередньому засіданні. Все вже сказано і кожен з нас свою думку має. Отже, нема чого одкладати, ні обговорювати справу, а можна одразу проголосувати». Погодились. Проголосували. За Студинського троє: два Грушевських та Тимченко; проти четверо: Кримський, Лобода, Новицький, я. Перетц – не знати, чому – втримався. В усякім разі кандидатуру Студинського, цього підлизи, донощика і фарисея, Відділ одкинув. Тепер доведеться Скрипникові, що вже навіть привітав Студинського з штатною посадою, якось інакше його задовольнити: адже він «заробив у свого Бога» і ціну крови повинен одержати. І, звісно, не повіситься: люде тепер реалісти і на забобони менше всього зважають!

19 жовтня. Збори місцевкому. Теж виборча боротьба. Грушевський вже розпочав кампанію проти нової Президії Академії і вирядив був до Харкова Савченка з звичайними скаргами і доносами. Але там на цей раз зустріли його холодно і дали зрозуміти, що коли інтриги були скеровані проти Єфремова, то

це було Харкову на руку, а нової Президії хай краще не зачіпає. Тоді Грушевський надумав стратегічний обхід: обрати місцевком з своїх помогачів і почати боротьбу з Президією зсередини, маючи за собою підтримку ніби співробітників. Для виборів «грушевіяне» мобілізувались, сподіваючись на звичайний абсентеїзм на зборах співробітників. Вийшло інакше. Співробітників прийшло чимало і загально-академічний список проходив 90-100 голосами, тим часом як «грушевіяне» одержували 15-20 голосів. І тут не пощастило. Та незабаром, певне, почнеться щось нове, бо це ж садисти від інтриганства і мусять щось вигадати, аби було зверху.

20 жовтня. Вірменський анекдот.

– Скажи, душа мой, що таке: починається на У, кінчається на Ч?

– Не знаю.

– Комуніст.

– ?!

– Таки комуніст, бо всякий на них говорить: «У, сволоч!»

21 жовтня. Неділями хожу на товчок – роздивлятися книжки, бо часом можна щось цікаве надибати. Недільний базар – це Мюр і Мериліз сучасного побуту. Уламки минулого перемішано з уламками сучасного, а поміж них вештаються також людські уламки, яким ніде себе діти, нікуди приткнутись, голодні, обідрані, виснажені, з лихим полиском в змучених очах... Сьогодні стрів одного свого університетського товариша. Що сталося з цього колись блискучого юнака! Сивий, зігнутий, у лахах – продає якісь випадкові речі... Очевидно, ні до чого не пристосувався і гине цей живий уламок старого побуту.

23 жовтня. Приїзжий з Петербургу розповідає, що там усюди величезні «хвости» – черги за кожним продуктом мало не на версту тягнуться. Але це не новина і цим нас не здивуєш. Цікавіше, що навіть це небажане з'явище влада зуміла використати для себе. Де найбільша черга з'являються, зараз фотографи і, розліпивши кругом по стінах та у вітринах плакати про нову 2-гу позичку, старанно фотографують хвостатий натовп. Один наївний провінціял зацікавився: – навіщо то? Йому пояснили:

фотографії одсилають за кордон, як доказ того, як людність СРСР цікавиться позикою: бачте, які хвости за облігаціями стоять! Правда, дотепно вигадано?... «И терпентин на что-нибудь годится»...

А навсправжки справа з позикою стоїть так, що радий би чоловік утікти, так усі дірки перекопано. Усім службовцям і робітникам через місцевкоми та завкоми просто звелено купити облігації на суму місячної платні. Мусять купувати і школярі, а як діти самі не заробляють, то це знов же падає на батьків. Мусять брати і студенти, особливо стипендіяти: теж стипендія щонайменше за місяць перейде в державну кишеню! Всі беруть, ніхто не протестує, – беруть «своєю охотою» і тільки розходячись з зібрання, потихеньку лаються. Та нехай собі лаються, аби брали, а для закордону є й перепаровані спеціяльно фотографії... Недурно починають задихатись навіть люде, що добре були пристосувалися до теперішнього курсу: навіть Дорошкевичів, Дог та Корчаків починає од його нудити.

24 жовтня. Вибори до академічного місцевкому зродили силу спліток і навіть свою літературу. По руках ходить юмористичний опис грушіянського виступу, а щодо розмов, то їх багато і навіть чимало досить несподіваних. Кажуть, що комуністи спершу були нібито задоволені наслідком виборів, але згодом схаменулися: «Адже Єфремов прийшов на вибори і голосував демонстративно за ваш список», – нашорошено говорить один комуніст до когось з вибраних, розуміючи це так, що чи нема тут якоїсь крамоли. «Це тільки показує, – не знайшов нічого кращого на відповідь затверженій обранець, – що Є[фремо]в не те, чим ви собі його уявляєте». Яке становище! Досить мені за когось руку підняти, щоб шанси його в очах влади впали. Шкода, що я не догадався голосувати за Савченка та Глушка: хай би поморочили собі на верхах голову, що це значить, чи не пора цим підлизам і донощикам перестати вірити. А без жартів кажучи, до якої дурости треба дійти, щоб так уперто вишукувати собі ворогів. Це вже щось гірше, ніж манія переслідування.

25 жовтня. Щодня на мене гавкають і пінять од злости – то з газетних шпальт, то на всяких зібраннях та з'їздах. Найбільш, здається, перериваються тут педагоги. Ці традиційні «человеки в

футлярах» здавна мають смак до того, чим і як угодити начальству, – от і тепер забігають далеко вперед, виконуючи, чого тим потрібно! Було б смішно, коли б не було так безмірно гидко – оце безпросвітне льокайство.

Написав до Петра (Катеринослав), Ів. Зубковського (Миргород), В.Кравченка (Житомир).

26 жовтня. По місту ходять вже перекази, що комуністи висловлюють своє незадоволення з приводу останнього засідання Відділу. Навіть не так забалотуванням Студинського, як вибором на академіків Томсона та Сиповського. А їх зовсім і не вибирали, їх тільки називали поміж інших кандидатів... Видимо, опозиція вже пустила свою вигадку за факт: вибирають, мовляв, чужих і занедбують своїх, себто тих самих Тимченка та Ол[ександра] Грушевського – вічних і нещасливих кандидатів. Тепер почнеться, мабуть, інший спосіб: доносити про всіх, щоб звернути на себе увагу і хоч не дверима, так дірою влізти в академіки.

Синявський Ол[ександр], що провадив ревізію Інституту укр[аїнської] наукової мови, виявив себе. Коли він їхав з Харкова на ревізію, то дістав від Озерського наказ: робити ревізію так, щоб Кримському допекти, «щоб його не було в Інституті». І він постарався: написав, що в Інституті не було «проводу». Коли його питають, що це значить – каже, що він натякав на Холодного, але Озерський, очевидно, розумітиме Кримського... Зроду-звіку не сподівавсь я від Синявського такого холуйства, але тепер, здається, і на батька рідного покладатись не можна, що не видасть і не продасть.

Написав до Чернігівського музею та до В.П.[Перетковоï].

27 жовтня. Мав балачку, і прецікаву, з Заболотним про академічні справи. Він дуже турбується про наслідки моєї статті проти Студинського і каже, що коли проти мене будуть репресії, то Президія Академії подасть в одставку. Друге – це питання про дообрання Президії, власне, про кандидатів до Президії од Першого відділу. З цього приводу розповів мені Заболотний свою розмову з Скрипником у Кисловодському. Скрипник спершу був сказав: «Ви самі маєте формувати собі міністерство, добирати співробітників і Наркомос у це не втручатиметься». – «Отже, напр[иклад], Єфремова ви затвердите на члена Президії?»

– «Ні в якому разі», – була відповідь. – «А Кримського?» – «Кримського..., – зам'явся Скрипник, – Кримського на члена Президії затвердимо, тільки не на Неодмінного секретаря». Тепер Заболотний говорив з Кримським, і він рішуче зрікається йти до Президії, як, певна річ, не пішов би і я, хоча б навіть «высочайшая власть» і не мала б проти того нічого. Чудаки! Вони думають, що я тим цікавлюся. А я радий, що здихався клопоту, і вдруге лізти в клоаку не маю охоти. Буде вже з мене чотирьох змарнованих років і тієї «подяки», що дістав за це цього року. Та й досі дістаю хоча б у формі тих анафем, на які так розщедрилися радянські органи і люде.

Комуністи сподіваються, що я таки відповідатиму Хвилі і конче в «Ділі»! Теж не розуміють, що я міг би цьому панові одповісти тільки через адвоката, коли б у нас був хоч трохи пристойний суд.

Одна комуністка скаржилася чоловікові на Першу трудову школу: «Чего вы смотрите? Там же все учителя ходят в малороссийских сорочках и все говорят только по-украински. До каких пор терпеть эту петлюровщину?» Ох, яка старовина в теперішній новизні вчувається!

28 жовтня. Написав В.Дорошенкові та О.Маковей. Одержав запросини прибути на ювілей... Студинського! А перше – дати статтю до присвяченого йому збірника. На це міг би відповісти тільки хіба пропозицією передрукувати в збірнику мою йому відповідь. А наших опортуністів дуже занепокоїв ювілей Студинського: не знають, на яку ступити. Дорошкевич навіть мене запитав, що йому робити? «Коли ви маєте звичку, – одказав йому я, – вітати людей, як вони доконують акт публічного безстидства, то вітайте й Студинського». Дорошкевич сконфузився, але привітання, мабуть, таки пошле.

Почув цілу в'язку матеріялів до сучасного фольклору.

1. Читає дядько газету – помалу і трудно: «На Дніпрельстані одбулось вітання представника влади, Всеукраїнського старости т.Г.І.Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...» «Отаке, – додає од себе, – яка влада, таке й вітання».

2. Скаржиться студент, що на іспиті провалився. «Усе йшло добре, на всі питання одповів, а тут якось сплутав і замість РКА-КА – сказав РПІПІ... Ну, і прогнали»...

3. На селі агітатор говорить про індустріяльну позику, довго розписує, чому повинні її селяне розкуповувати і нарешті пропонує, щоб кожен двір узяв на 5 крб. «Воно так, товаришу, треба... звісно, – чухається в потилиці якийсь дядько. – А тільки чи не можна б краще одсидіти?»

4. У лікаря. Приносить пацієнтка аналіз шлункового соку. Лікар читає: «Кислот нема, жирів нема, цукру нема... е, та у вас не шлунок, а правдивий тобі Соробкоп!»

5. З приводу скорочення установ – мають скасувати всі установи і підприємства, опріч ДПУ, ДОПРА, СОРАБКОПА і Біржі праці.

29 жовтня. Позавчора, в суботу, мені довелось бути під виконкомом (Кол[ишня] Дума). Там був натовп людей, чоловіка з 500, червоні прапори і т.п. аксесуари. Думаючи, що то офіціяльна маніфестація на честь комсомольського свята, я не звернув на той натовп уваги, хоча мені чудним здалося, що на балконі нема промовців, і натовп мав такий вигляд, ніби чогось чекав. Як я вертавсь назад, то з вікна трамваю бачив якусь чудну метушню. Натовп то згортався, то поширявся, ніби нуртував усередині; якийсь військовий тяг за собою штатського; хтось когось брав за комір, видко було, як підіймались і опускались кулаки. Я подумав, чи не надумали кишенькові злодії використати маніфестацію і їх зловили, – тим більше, що кондуктор, показуючи на того, що держав другого за комір, сказав: «Цього я знаю, – це з уголовного розшуку».

Отже, виявилось, що це була антиурядова демонстрація. Опозиція вийшла на вулицю. Спершу вона вимагала, щоб випущено арештованих опозиціонерів, а коли цього не задоволено, розкидала в театрі прокламації, а потім урядила демонстрацію. Розповідають, що розганяли її так само, як за старих добрих часів козаки – нагайками, шаблями, наїздили кіньми. Я бачив тільки початок, а опісля сталися серйозніші події. Сила арештованих, багато покалічених. Арештованих розвезено по участках, чи то пак – районах. Коли їх розвозили, то вони кричали: «Да здравствует...» кінець губився в лапі, якою альгвазил затикав арештованому рота. Під виконкомом була справжня бійка між опозицією і православними комуністами, а потім між опозицією та міліцією. Знов старизна воскресає перед нами.

30 жовтня. Ось які прокламації розкидано в театрі 23 жовтня з гальорки під час вистави опери «Червоний мак».

Прочти и передай другому. Всем членам ВКП(б).

Товарищи!

Несмотря на наши неоднократные предупреждения, киевское партруководство вместо того, чтобы по-настоящему направить огонь против правых, открыто-опортунистических, элементов партии, не видящих классовой борьбы, желающих жить в мире с кулаком, непманом и бюрократом и тянущих рабочий класс в сторону капитализма, – вместо этого партийный аппарат обрушил еще один удар на левое пролетарское крыло, на большевиков-ленинцев-оппозиционеров.

Дела партруководства еще раз показывают лживость и лицемерность своих словесных выкриков о необходимости особо ударить по народившимся правым элементам, как наиболее опасным врагам находящихся в ЦК ВКП и РККИ и преступно скрывающихся.

Аппарат, испугавшийся растущего влияния оппозиционных идей в рядах партии и рабочего класса и боясь его активности, в ночь с 18 на 19 октября арестовал еще несколько десятков стойких пролетариев-оппозиционеров, среди которых находится старейший член партии с 1902 г. рабочий т.Яковенко.

Бешенными ударами по оппозиции, ссылкой за ссылкой аппарат пытается изолировать левое крыло от партии и тем самым лишить партию способности к отпору. Напрасные жалкие попытки!

В этот момент лишь предатель рабочего класса может говорить: «Моя хата с краю».

Товарищи! Быстрей встряхивайтесь! Станьте вновь на ленинские позиции! Партия должна взять свою судьбу в свои руки и решительным поворотом влево направить политику по пути оппозиции!

Группа большевиков-ленинцев-оппозиционеров.

Киев, октябрь 1928 г.

Малограмотно, але промовисто. Єсть права опозиція, єсть ліва опозиція. Кличуть – на ніж. А ми видихаємо те, що вони собі між собою витворяють.

Написав І.Айзенштокові, В.Котельникову (Петербург).

31 жовтня. Ховали С.В.Старицьку, хорошу лагідну людину. На похороні – ввесь український Київ. Тепер з людьми тільки й можна побачитись, що на чиємусь похороні...

Нові подробиці з недавніх виступів опозиції. Кажуть, що до демонстрантів приєдналися робітники з «Арсеналу» та «Червоної Кузні», і тоді вже пущено кінну міліцію, нагаї та шаблі. Дивлючись, як розвозили арештованих по участках, з зв'язаними руками, робітники говорили: «От як нас тепер обнімають». Є чутка, що арештовано 12 чоловіка з ДПУ і навіть прокурора Зорина, як потайних опозиціонерів.

В Харкові так само була антиурядова демонстрація, так само розкидали прокламації в театрі і так само провадяться арешти і биття нагайками. А в газетах тим часом мурмочуть щось невиразне про праву і ліву опозиції та нашвидку організовують правовірних!

Вчора телефоном передано з Харкова наказ до Академії – щоб хтось з Президії їхав з привітанням на ювілей Студинського. Їде Вобляий. Той самий Воблий, якого найбільше паплюжив Студинський у своїх статтях проти Академії. Становище незгірше за гоголівську унтер-офіцершу... До того ж ще Воблому доведеться їхати в товаристві Озерського та Савченка. Не думаю, щоб було це йому до смаку! От як дають реванш наші «наркомосці» побитому Студинському за мою статтю та постанову Відділу. Треба думати, що приїзд Озерського не дуже буде й самому Студинському на руку: може скомпрометувати його перед польською владою. Правда, цей суб'єкт здавна звик ліпити свічки і чортові, і Микиті, то, мабуть, і тут викрутиться.

1 листопада. Мене вже в Києві нема! І я не відомо де перебуваю. Таку принаймні сенсаційну звістку вичитав я у витинці з «Діла» (ч.238, з 24.X), що прислав мені Дорошенко. Звістку, що «Діло» надрукувало з слів «добре поінформованої особи, що в цих днях приїхала з Києва». Розписавши останні події, «Діло» кінчає так: «Комуністична кампанія, непевність кожного дня і поклики до репресій, мабуть, так вплинули на заслуженого українського діяча й ученого, що його нерви не витримали. Він з тяжким серцем покинув Україну, щоби не піти слідами Щербаківського, який кинувся в Дніпро». Варто було б написати до «Діла» слідом за Марк Твейном, що ця сенсація «трохи перебільшена»: нерви мої ще видержують, нікуди я не виїздив і не збираюся, сижу на Гоголівській і працюю над Шевченком. Але не хочу давати такому Хвилі до 2–3 фельєтонів і заробітку за них. Хай попостить!

2 листопада. Очевидно, «Діло» тільки одбило легенду, що про мій від'їзд вже склалася. Коли я показав «Діло» З[еров]у, то він сказав: «Ото велика штука! Цими днями були в мене два вчителі з Фастова, питають: «Де Є[фремо]в?» – Кажу: «В Києві». – Не повірили. Кажуть: «Напевне знаємо, що у Відні, пише книжку

про становище України під радянською владою. От коли б прочитати!»

А репортер «Пролет[арської] Правди» розповідав про сцену в редакції. Сидить Бензя і читає «Діло». Коли враз схоплюється і кличе Могилянського: «Чи ви не знаєте, де Єфремов?» – «Та певне тут... я його три дні тому зустрів на вулиці». – «А, то, видко, брехнули».

Справа з ювілейною поїздкою Воблого набрала якогось опереткового характеру. Приїхав уранці Озерський, а як поїзд на Шепетівку стоїть у Києві дві години, то подибала нещасна Прегоратива на Жидівський базар – купувати валізку: незручно за кордон з кошиком їхати. Купив. Вернувся. Жде на вокзалі Воблого та Савченка. Нема. Виявилось, що пашпорти їм не готові: по телеграфу їх замовили з Харкова, але чи харківські чиновники «забули» послати телеграму, чи тутешні, одержавши її, заклали десь – не знати; досить того, що пашпортів нема, хоча Воблий добре дбав і днів зо три сам, позичивши ніг у Сірка, сам бігав та клопотавсь про пашпорт. Почало начальство по всіх «присутственних місцях» само дзвонити, але чи ж можна за якусь там годину виправити пашпорт? Тоді Л.Левицького навійнула геніяльна ідея: «Їдьте без пашпортів, а я вам пошлю їх наздогін автомобілем». Поїхали Воблий з Савченком на вокзал. Приїхали. Але тут їм новина: поїзд пішов дві хвилини тому. Воблий, певне, в душі зрадів, але Савченкові дуже хотілось таки їхати і почав він умовляти, щоб доганяти поїзд – чи аеропланом, чи автомобілем; залізничне начальство пропонувало навіть дрезину. Знов завагався Воблий. Але пашпорт, пашпорт: його **ніяк** не витягнеш з відповідної канцелярії! О четвертій годині пашпортів усе ще не було, і я так і не знаю, чи кинулись «доганяти» поїзд сьогодні наші «комівояжери». Поїзди ж на Шепетівку йдуть усього тричі на тиждень, і коли чекати дальшого поїзду, то довелося б приїхати хіба після ювілею. Чистий фарс!

Заходив Микола Прокопович, з сумом розказував про свою розмову з Воблим. «Видко, ми помилились, – нема чого на його надіятись». Справді, виявився Воблий у цьому фарсі з найгіршого боку: він дозволив уже себе загнуздати, як і Заболотний. Отже, котиться наша Академія під ноги Скрипникові так прудко, як навіть гадати не можна було.

3 листопада. Ювілейний фарс несподівано обернувся в трагедію. Зі Львова звістка, що там з приводу 10-ліття боїв між українцями та поляками виникли великі розрухи з масою забитих і покалічених. Про фіглярський ювілей Студинського за таких обставин, звісно, й мови не може бути. А що робитиме там Прегоратива, що з новою валізкою вибралась на свято, а опинилась на похороні!

Львівські криваві події показують, скільки вибухової матерії назбиралося в Галичині і на якому вулкані збудовано Польщу. Теж божевільна держава, бо нічого не навчились і нічого не забули поляки, що на пригніченні, розбраті й поневоленні думають міцну державу збудувати. Їхні пращури вже таким методом будували і прийшли тільки до того «Polnische Wirtenschaft»*, що стало було притчею во язиціх по Європі. Тепер знов од того самого починають. І кінчать тим самим після всіх пишних декларацій про «нашу і вашу вольность».

4 листопада. З Воблим ще, в додаток до вище згаданого фарсу, трапилась історія: його арештовано! Не буквально, а щось на те скидається. Тоді, коли йому пропоновано їхати дрезиною чи аеропланом – доганяти поїзда, Левицький звелів йому чекати в інституті, поки вирішиться справа про спосіб подорожі. Чекає Воблий годину, чекає другу, чекає третю... Цілий день сидить в інституті – ніхто до його нічого. Виявилось, що начальство про його просто забуло, і цілісінький день просидів Воблий без руху. Людина, що бачила його в тому стані, оповідає, що він був страшенно лютий, махав кулаками, вигукував: «Що це я – арештований, чи що!», – але все ж не наважився піти хоч додому. Отже, слухняність зразкова.

6 листопада. Два дні ні за понюх табаки пропало. Була Рада Академії. Маємо зразкову «говорильню» за усіма парламентськими правилами: порядок дня, регламент, дебати, резолюції і... нудота. Говорять-говорять і на тому, власне, й кінчається. Розійдуться, напостановлявши, а хто виконуватиме – невідомо. Діловий дух одлетів од колишнього Спільного зібрання.

Написав листи: Зубковському (Миргород), Кравченкові (Жи-

* Польське господарювання (нім.)

томир), Аниховському (Бугуруслан), Рогозівському (Полтава), Перетцові, В.Дроздовському (Петербург). Тепер одписую досить акуратно: одержав листа – зараз і одписав. Правда, здебільшого «телеграмами», на зразок Кулішевих.

7 листопада. Бачився і довго розмовляв з Д.І.Багалієм. Він розпитував про київські події і дещо розповів з харківських спліток. Між іншим, найбільш його турбує справа невибору Студинського на штатну посаду. Можна думати навіть, чи не наказано йому в Харкові, щоб він тут умовляв людей таки обрати Студинського. Угодовська його позиція занадто ясна.

Вияснилися й ще деякі цікаві події. Після провалу на Відділі Студинського, Грушевський обернувся до Президента, щоб той «рятував становище»: мовляв, Студинського на Відділі провалили, хоча Скрипник цього вимагав; тепер скажуть, що це зробив Єфремов, і як результат – Є[фремо]ва можуть вислати. Президент на це одказав, що він нічого не може зробити, скоро була постанова Відділу. Отже, в Харкові це одбилось таким способом, що київські комуністичні кола вже вирішили вислати Є[фремо]ва, але Грушевський, цеє зачувши, умовив їх цього не робити, щоб не викликати обурення. Одно слово – Грушевський себе рекламує в ролі мого порятівника... Ну-ну!

Іще. Савченко під час своїх поїздок до Харкова дуже пропагує там думку, ніби я написав на Студинського «доноса»: сказавши «pecunia non olet»*, я обвинуватив Студинського, що він бере від большевиків гроші, а за це його можуть арештувати. Автор цієї беліберди теж потім казатиме, що «рятував» мене. Чого доброго!

Багалієві, видко, дуже неприємна ця історія з Студинським, і він весь час силкувавсь мене умовити, щоб я сидів тихо. Я відповів йому те, що відповідаю всім на такі речі: сижу тихо, працюю і нікого не чіпаю; отже, нехай і мене не чіпають. А коли зачеплять – дам здачі. І залякати мене висилкою чи іншим чим – не можна. На тому й скінчили розмову на видиме незадоволення Дм[итра] Івановича. Занадто він полохливий, а тому й вічно-угодова людина.

8 листопада. Вчорашні маніфестації пройшли, кажуть, блідо,

* Гроші не пахнуть (латин.).

мляво, без жадного піднесення, і, опріч утоми, нічого не маніфестували. Начальство дуже боялося виступу опозиції, надто між робітництвом. Пускаючи робітників з «Большевика» (кол[ишній] завод Гретера), з «Арсеналу» й з інших великих підприємств процесіями, попереду їх обшукували, чи не мають із собою зброї. Такий маневр викликав величезне обурення та ущипливі розмови. Проте все обійшлось тихо і мирно. Опозиція не виступила.

Оповідають, що в Москві праву опозицію, проти якої такий крик лунає тепер по газетах, укороновують Ворошилов, Риков та Луначарський. Вони ніби одверто виступають проти «індустріялізації» і кажуть, що найбільшу увагу звернути треба на село, бо ж воно під тиском індустріялізації загибає і тягне в прірву ввесь большевицький уклад. Треба, мовляв, рятуватись і тому – назад. Православні большевики (сталінці) обзивають їх зрадниками. Як видко, нова колотнеча зривається, не вважаючи на тон офіціяльної преси та похвалки, що «все обстоит благополучно», цей вічний приспів усякої офіціяльщини.

10 листопада. Публічне відкриття інституту ім.Шевченка (Київської філії); зібрались чоловік з 60, довгі та нудні промови про «культурну революцію», якої наслідком має бути нібито Інститут. Коли так та «революція» робитиметься, то недалеко заїдемо.

Вираз «культурна революція» зробився вже модним гаслом. Тулять її всюди. Нею виправдують і аргументують усяку сучасну пакость. Навіть події в Академіях (і у нас, і в Петербурзі) значною мірою мотивуються «культурною революцією». Це значить – ламай: може щось із того й вийде.

11 листопада. Знову гавкотня, цим разом з «Пролетарської Правди». Обізвався С.Щупак. Правду кажучи, цей Щупак не з зубастих і гавкає тільки тому, що певен, що здачі не дістане. Хоробрість його не органічна, а навіяна. Правду кажучи, мені вже надокучило бути об'єктом гавкотні оцих маленьких цуциків. Забирає охота цикнути на них. Єсть у мене тільки один спосіб – «списаніє книжноє». Що ж, доведеться його вжити, якщо й далі так буде. Не багато, а все ж поширити свою відповідь на гавкання я таки зможу, коли треба буде.

В Академії все ворожать: чи вишлють мене, чи не вишлють.

Але, як і всяке ворожіння, нічого певного не дає! Сьогодні Заболотний сказав мені: «Якщо вас вишлють, то і я з вами поїду». Джентльменська пропозиція... та тільки не вірю я, щоб у його вистарчило зважливости протестувати. Та й у інших усіх. Проковтнуть, як проковтнули мовчки всі напади на Академію. «Культурна революція» – нічого не вдієш!

Написав до В.Перетца.

12 листопада. З М.Садовським зле: параліч. На щастя, не дуже в тяжкій формі. Був утратив зір, але після п'явок знову почав бачити. Лежить, але бадьорий, безупинно говорить. Це може пошкодити йому, як і численні одвідувачі.

Якщо хвороба затягнеться або погіршає, то що він робитиме? Адже до останнього часу живе заробітком. Напередодні грав, та ще в шопі при якомусь млині на Подолі. Жах: цілий вік працював, а тепер буквально голову не має де прихилити. Саксаганський хоч 80 крб. пенсії має, Садовський – ні копійки. У інших народів такі таланти під скляною покришкою держали б, показували б як чудо. А у нас – тільки ледачий над ними не збиткується. Зате тішимося, що «Українську державу» маємо. Усякий пройдисвіт знайде собі притулок, тільки справжні діячі національні мусять поневірятись. Зате, як помре хто з них, то пишний похорон справимо: це ми вміємо.

А поки що тільки тюрми повні українців і то самих українців. Недавно оповідали мені, що якогось мого родича (невигодна тепер фамілія!) захопили й держали ні за що кілька місяців. Так він розказував, що тюрма набита українцями: селяне, робітники, військові, просто люде. Зате серед тих, що допитують, українців нема. Там усе жиди сидять. Вони ж творять і українську культуру. Вони ж і визначають, як і оскільки мають мовчати українці, як казав колись котрийсь з австрійських міністрів. Ну, а наслідки щодня бачимо.

13 листопада. Серед публіки ходить чутка, що бере гору права опозиція. Цього ще не видко ні з чого, хіба те, що по газетах завзято праву опозицію лають.

Бачив листа від Томашівського Ст[епана] з-за кордону. Пише: «Звістки по ваших газетах про львівські події надміру перебільшені. Була бійка, в якій обом сторонам дісталося. Але

жертв не маємо...» – Отже, виходить, що наші, своїм звичаєм, брехнули та, своїм же звичаєм, одразу й замовкли.

14 листопада. Засідання ювілейної комісії. Матимемо ми мороку з цим ювілеєм Академії!

Одержав поштою такого документа, писаного на машинці:

«Відозва до всього поневоленого Москівщиною працюючого люду України.

Вже більше двох сторіч, як Україна несе тяжкий тягар визиску економичного та знущання політичного й культурного від «благодійної» Москівщини. Більше двохсот років український селянин, а наостанку й український робітник своїм потом, своїми мозолями наповнює дірявий мішок російського уряду: раніш царського, а тепер так званого пролетарського, що ховаючись за спину пролетаріяту, обдираючи його вже одинадцять років – обіцяє лише золоті гори, а замість цього дає тяжку працю во ім'я так званого «соціялістичного накопичення».

Час настав сказати: – Геть дармоїди! Геть кровопийці! Геть визискувачі працюючого люду!

Нас мілійони, а ми зігнули спину, даємо собою поганять.

Розкуйтеся!

Братайтеся!

Вставайте! Кайдани порвіте і вражою злою кровію волю окропіте!

Брати українці! Час настав будувати власне життя.

Час настав подбати за волю рідного краю!

Хай живе самостійна Україна!

Слава Україні!

Слава борцям за долю обездоленого люду!

Комітет визволення України».

Якась дитяча прокламація – безбарвна і беззмістовна. Нагадує таку саму продукцію 90-х років, що ширилась серед студентства. Тільки що тоді вже виробився був свій стиль прокламаційний, а тут видко цілком невправну руку.

15 листопада. Засідання Відділу, перед яким я пережив кілька поганих годин: ніяк не міг знайти Багалієвого рукопису. Навмання написав до Грушевського – чи не в його він. Виявилося, що Гр[ушевський] оддав його Антоновичці. Зрадів я страшенно, коли врешті набіг тропи, бо губити чужі рукописи – то вже остання річ.

Засідання минуло спокійно. Найголовнішу справу, що могла всіх нас розсварити – поділ грошей – одкладено на суботу.

16 листопада. Знов пішли чутки про праву опозицію, але вже діяметрально супротилежні: ніби Риков, Ворошилов та Луна-

чарський одійшли геть од уряду, – отже, переможені, а не переможці. Але ніхто не знає, де правда. Чуток і пліток стільки, як перед упадком самодержавства.

Написав до Н.Смолякової (Ускової), Ів. Проніна (Бугуруслан), Айзенштока, В.Перетца, Ю.Богданова (Бердичів).

17 листопада. З Кримським нещастя. Вчора був такий сердечний пароксизм, що насилу одволали. Поговорив з Іванцем!... Зійшлись ми сьогодні, щоб ділити між установами Відділу кошти – та й розійшлися, нічого не поділивши.

Гавкають на мене вже віршем! Кажуть, що в останній книжці «Гарту» Доленго коло цього почесного діла заходився. Що ж — чує, на чому можна заробити і так своє «поетичне натхнення» пристосовує. Поети – нині народ меткий.

Завтра святкують ювілей одного такого меткого – Миколи Вороного. Плазує по всіх офіціяльних і офіціозних місцях і виплазував собі ювілей. Так само святкував він свій ювілей за Директорії. Одна дотепна людина сказала: «Я радий ювілеєві Вороного тільки з одного боку: скоро його ювілей святкують, то буде переміна режиму».

18 листопада. Гоголевого «Ревізора» та Фон-Візінового «Недоросля» виставлять *для дітей*. Розумні нині діти поробились! А ще, мабуть, розумніший режисер, що найповажніші п'єси з російської драматичної літератури на дитячу іграшку повернув.

Оглядав у Лаврі збірку П.Потоцького. Дуже цікава, хоча чисто аматорська. Цей генерал, з теперішнього погляду людина одіозна, зробив величезні послуги культурі, зберігши цінні речі, часто уніки. Ще один приклад до ролі старої буржуазії. Теперішня не тим цікавиться. Вона служить «акумуляції».

Кажуть, що бачили Садовського вже на вулиці. Кажуть, що вже навіть афіша з його йменням з'явилася. От дійсно невгамовна людина!

19 листопада. Розподіляли на Відділі кошти. Морока! Бо з яким методом не заходь до Охрімової свити – все ж вона тільки Охрімовою («Тришкин кафтан») й зостанеться.

Хвилинні лаври не дають спати решті радянських Мильтіядів та Темістоклів. За суботу гавкнуло на мене аж з трьох місць: Дем-

ченко на якійсь нараді профспілок (по радіо переказувано!), Кияниця в «Селянській газеті», Таран – у «Комуністі». Глупотою і злістю забивають Хвилю. Ці вже пишуть, що «брудною лайкою» (матюками чи що?) облаяв я Академію, радянську владу, одірвав науку від робітників та селян. За тиждень буде, що і всі погроми жидівські на світі робив я... Кінчають підбурюванням до репресій. До такої міри безстидства не доходили ще ніколи куплені писаки, як ці ідейні комуністи.

20 листопада. Надруковано в «Пролет[арській] Правді» промову Демченка. Коли буде війна – то в цьому буду винен я – так думає Демченко. Себто він може й не думає, але говорить. Видко, я наступив їм на «любимую мозоль» в особі Студинського, і пароксизми злости періодично вертаються. Тепер хочуть організувати «громадську думку» з висловом обурення проти мене, і треба сподіватись виступу обурення всяких зоотехнікумів, фармтехнікумів і т.п. високоавторитетних установ. Давно звісне «precz z Frankiem»*, – тільки в умовах повної безправности, з Березовим у перспективі. Між іншим, характерна рисочка. Демченко у своїй промові цитує мою *ненадруковану* (для німців писану) історію літератури. Отже, виходить, перлюстрували, зняли копію й оперують одверто, не розуміючи навіть, яку собі рекомендацію дають. Максимальне безстидство.

21 листопада. Нове гавкання: «засуджує і ганьбить» мене Педагогічний технікум ім.Грінченка. Шкода, що забули попереду зняти з цього мудрого технікума ім'я Грінченкове.

Зустрів К[орчак]-Чепурківського і запитав його, чи не думає Президія Академії, що їй час увійти в справу і запротестувати проти цькування не тільки мене особисто, але й Академії! Одповів, що думає і що Президент мав поробити якісь практичні заходи. Завтра матиму розмову з Президентом.

22 листопада. Нове гавкання: кореспондент в московських «Известиях» з Харкова під заголовком «Носители идей петлюровщины в Украинской Академии наук». Брехня і наклеп котяться, як снігова лавина, і, як лавина ж котючись, збільшуються,

* Геть Франка (пол.).

обростають. Кореспондент переказує статтю Тарана, на предиво брехливу, та брехню ще й од себе додає. Лавина! «Отечество в ôпасности!»...

Згадав я цей вираз та й перечитав оповідання Потапенка під таким заголовком, витягши з шафи книжку, що стала підвалиною моєї бібліотеки (перші книжки, що купив я р[оку] 1891 в Києві – були оповідання Потапенка). Старезне оповідання, але подекуди новиною бренять його сторінки. Тільки ж якою ідилією були прокляті часи навіть царського режиму, як рівняти до нашого теперішнього раю! І серед його доводиться жити, працювати, не знаючи, чи докінчиш почате речення, чи діждеш ранку в своїй хаті.. Навіть 1922–1923 р. для мене був спокійніший, бо тоді хоч дожидав висилки, та хоч такого злобного цькування не було. Що ж, прогресуємо!

Новий пароксизм злости пояснюється тим, що на писанину тутешніх дурнів озвались дурні за кордоном. Тепер тутешні реагують на тамтих, а не можучи дістати не то по конях, а навіть по оглоблях – зосередили всю свою злість на тому, хто під рукою, себто на мені. От вигода опинитись між двома загонами дурнів.

Мав розмову з Президентом. Sancta simplicitas*. Він запропонував мені, чи не покінчив би я якось оту справу з цькуванням. Я одповів, що не маю сили те зробити. Він розповів мені ще декілька анекдотів, та й на тому кінець розмові. Доброго захисника має Академія! Та, правда, чи й може такий знайтись серед мілійонів свинопасів?

23 листопада. Нове гавкання – вчора на зборах в Художньому інституті. Врона «при сей верной оказії» згадав і свою претензію, що я «зз'їв у його многоплодного индика», підписавши колись записку про порядки в Інституті.

Ще одно гавкання на сторінках «Пролет[арскої] Правди» – за засідання проф[есійних] спілок. Новий термін – «єфремівщина».

Пішли чутки про арешт і висилання Рикова та Ворошилова: Сталін ніби розправляється з правою опозицією. Думаю, що ці чутки перебільшені. Зате, напевне, не перебільшені чутки про страшні харчові труднощі по містах, – це ми бачимо й у Києві з його «хвостами». Кажуть, що друкують потай картки на хліб.

---

* Свята простота (латин.).

По руках ходить віршоване –

«Письмо к Горькому».

Приветствуя всем сердцем ваше возвращенье
К брегам покинутой давно родной земли,
Я не хотел бы скрыть от вас то, Горький, впечатленье,
Какое вы почти на всех произвели.

Я по натуре очень откровенен
И чувств своих от вас я не хочу таить,
Кривить душой иль льстить, я вовсе не намерен,
И с вами буду лишь правдиво говорить.

Вся вера моя в вас, как лист в ноябрь, опала
И я признаться вам открыто в том готов,
Что почему-то мне так больно-больно стало
От ваших первых дней, от ваших первых слов.

Душа моя полна несказанной печали...
Я вижу, что в умах теперь у всех разлад.
Ах, лучше б, Горький, вы совсем не приезжали,
Чем так приехать невпопад.

Что с вами сталось, Горький, – право, оглянитесь.
Нельзя же так судить поспешно, сгоряча.
Поверьте, что потом вы сами устыдитесь
Своих похвал, рассыпаных сплеча.

В чем это вы нашли у нас омоложенье?
Не в том ли, что кругом бездомные пестрят?
Не в том ли, что у нас людей за убежденья
Ссылают в Соловки, а часто и казнят?

Ужель, внимая жалкой гнусной лести,
Фальшивым почестям кремлевских главарей –
Забыли вы разгул кровавой дикой мести,
Простили гибель родины своей?

Ужель, в плену ненужного тщеславья
И в апогее гордости своей,
Не видите вы, Горький, нашего безправья,
Не видите деяний гнусных палачей?

Где наше равенство, где братство?
В чем свобода? Здесь превратилось все в сплошной авантюризм
В стране забитого безмолвного народа
Господствует один кровавый деспотизм.

Кто гражданин из нас, кто право здесь имеет?
Свободно в сей стране раздастся голос чей?
Мы только лишь рабы, лишь жалкие пигмеи
Самодержавнейших московских палачей.

А вы нашли, что мы помолодели,
Что бодро выглядим на площадях Москвы...
Пошли б вы по стране, да там бы поглядели –
И ваше сердце бы изныло от тоски.

Страна в убожестве дошла до омерзенья,
Но свора сытая, не мысля ни о чем,
Сама толкая всех на грязь и преступленья,
Еще фиглярничает правом и судом...

Пойдите вы в народ и с ним поговорите,
Вам много горького придется услыхать,
Но только никому теперь не говорите
О том, кто вы такой, а то вам будут лгать...

Кругом уж говорят, что нашим большевизмом
Вы будто куплены. Но я не верю, нет!
Ужель вы можете смириться с деспотизмом?
Ужель вы, Горький, больше не поэт?

Нельзя, нельзя так слепо увлекаться;
Нельзя, не зная нас, вперед превозносить.
Советую я вам подольше здесь остаться,
Чтоб наши вольности и быт наш изучить.

Мы знаем все, что вас в Москве купили
Тем, что торжественно так вышли вас встречать,
Но об одном вы, Горький, позабыли
Что чувствам улицы не стоит доверять.

Далек от мысли я сказать, что вас не любят,
Что недостойны вы, чтоб честь вам оказать...
О нет, что говорить – вас все здесь чтут и любят
Я этим о другом совсем хочу сказать.

Отлично знаем мы, что вами мы богаты,
И с вашим именем наверно всяк знаком.
Но для чего ж для встреч знамена и плакаты
И чуть не всем составом Совнарком?

Все это жесты, все одни лишь жесты,
Но вам так скоро их, пожалуй, не понять.
Вам следует пожить немного здесь на месте,
Чтоб чувства наши все и помыслы узнать.

Нам просто выгодна известная персона
И эту выгоду из вас мы извлекли:
Вы не успели, Горький, выйти из вагона,
Как на весь мир хвалу нам изрекли.

Мы это, Горький, ловко рассчитали.
И эти почести, и этот крик и шум,
Поверьте, для того мы только и создали,
Чтобы растрогать вас, чтобы затмить ваш ум;

Чтобы в пылу безумного тщеславья
Вы не заметили сплошную нашу грусть,
Чтоб не увидели вы гнета самоправья,
Чтоб не услышали, как тяжко стонет Русь.

А Русь в страданиях дошла до исступленья,
И надрывается, тяжелый крест влача,
А лучший сын ее с слезами умиленья
Трепещет на груди в объятьях палача.

Не потому ль во мне вся вера в вас опала
И я признаться в том открыто вам готов,
Что в этот ваш приезд мне больно-больно стало
От ваших первых дней, от ваших первых слов.

Дальші не поправили. Горький, як відомо, одповів «механізованим громадянам» жорстокою, грубою унтер-офіцерською статтею в радянській пресі і поїхав спочивати за кордон. Ну, що ж – його не болить...

До речі: «где наше равенство, где братство?» – була в Харкові така вулиця (кол[ишня] Мироносицька) – вулиця рівности і братерства (пам'ятаю, що без liberte)*. Тепер вона зветься: вул. Дзержинського. Дуже вдатна символіка.

24 листопада. Паки і паки гавкання: надрукували в «Прол[етарській] Правді» резолюцію Художнього інституту. Лавина брехень ще збільшилася. Характерно, що в останніх «анафемах» забувають вже зовсім про Студинського: коротко тривала популярність цього «окривдженого» мною лакея. Він більш не потрібний. Апетит пішов далі і тепер оперує на мою адресу просто [в]вічі словами – «злочин», «зрадник», «внутрішній емігрант». План очевидно такий: тероризувати оцим цькуванням усіх і вся,

* Свобода (франц.).

тоді повикидати мене з усіх установ руками стероризованого «громадянства», а тоді вже взятись і до фізичної розправи. Поки що «виелімінування з суспільности», як говорили колись галичане, йде як по маслу. Та й то правда—«виелімінування» Франка, Павлика і ін[ших] – то дитячі жарти, рівняючи до теперішнього, як і замените «precz z Frankiem».

На диво почуваю себе спокійно. Маю тільки безконечну огиду до насильників і безконечний жаль до їхніх жертв, усього отого громадянства, що довело себе до такого пониження. Дратують мене численні вболівателі, що приходять – часто потай – мене розважати й радити. З страхом в очах, спантеличені, з панічними річами ці добрі хороші люде найбільш мене втомлюють своїм спочуттям і вболіванням, і мені доводиться здержувати себе, щоб не говорити з ними різко. Доводиться, коли допечуть, кінчати розмову категоричним – «ну годі про це, давайте про що інше». І мені ж доводиться кінець-кінцем їх розважати! Часто навертається на спомин невмируща сцена в Гефсиманському саду і я тепер тільки зрозумів, скільки людського вкладено в ті передсмертні розмови.

Одбувсь ювілей М.Вороного. Я не пішов вітати цього гаєра – і, виявляється, нюх мій не тільки суб'єктивно, а й об'єктивно – виправдався. Я не знав, що розсилалися запрошення і моє ім'я викреслив Баран, виправдуючи своє прізвище, хоч він перемінив його вже спершу на Биран, а тепер ще на Барун. Хороше було б моє становище, коли б не нюх!

Були представники з Секції наукових робітників. Здається, сьогодні комуністи поставлять на Бюро секції справу про моє виключення. Добрі люде занепокоєні, але ... півень тричі не заспіває, як вони зречуться мене. Спільно врадили, що вони мають домагатись, щоб Секція постановила – зажадати од мене пояснення. Власне, гадаю, що нічого з цього не вийде. Комуністи, маючи наказа звише, свого доб'ються, і добрі люде у відповідний момент просто «умиють руки».

Рятує мене робота, хоча, власне, не знаю, на який кінець я роблю, нап[риклад], коментарій до Шевченкових листів. Адже за Секцією піде, напевне, «виелімінування» з Академії, далі з Держ[авного] видавництва – і всі плани видання все одно розпадуться, навіть коли не числити на заслання. Отже, «здраво рассуждая», робота і читання, власне, безцільні. Але вони мене, на

щастя, захоплюють і одривають од навкружньої гидоти. Без них – хіба справді піти б слідом Щербаківського лишилось.

Написав Ользі Маковеєвій.

25 листопада. Паки і паки гавкання: в петербурзькій «Красній газеті» – передрук з московських газет.

26 листопада. Ще одно гавкання – на зборах у Кооперативному інституті. Дивуюся, чому мовчить «Кооптах».

Одержав із Секції наукових робітників повідомлення, що на засіданні Бюра в суботу 1 грудня має бути: «поставлено справу про Вашу статтю в «Ділі» та деякі інші публікації пореволюційних років, які дістали гострого осуду в радянській пресі та в постановах радянських громадських організацій». Мені радять не йти на засідання, а обмежитися писаним поясненням. Побачу.

Написав В.Перетцові, Д.Рудченкові (Харків), Є.Матюшенковій.

В Петербурзі аналогічна з моєю справа акад[еміка] Жебелева за статтю проти Ростовцева. Кажуть, що місцева Секція вже його виключила.

27 листопада. Сціпивши зуби і зібравши всю, на яку тільки здатен, здержливість – написав до Секції – ось теє писання:

«До Київського Бюра Секції наукових робітників.

Вчора я одержав повідомлення від Київського Бюра Секції наукових робітників про постанову з 24 листопада – постановити на найближчому засіданні, 1 грудня, мою справу. Не певен бувши, чи стан здоров'я дозволить мені прибути на засідання Бюра 1 грудня, цим способом маю подати такі свої пояснення.

Стаття моя в «Ділі» (*25 липня*, – копію прикладаю) дає відповідь на надруковані в тій ж таки газеті статті двох авторів, акад[еміка] К.Студинського й невідомого мені Лівобічного, про Всеукраїнську Академію наук. І змістом своїм (спростування поглядів і фактичного багажу названих авторів), і стилізацією (епіграф і закінчення з Франка, що мали акад[еміку] Студинському й самому «Ділові» нагадати подібні ж обвинувачення, які вони вкупі колись виставляли проти знаменитого українського письменника) – моя стаття скерована *виключно* проти акад[еміка] Студинського й самої редакції газети, що необачно

вмістила глибоко, на мій погляд, нетактовні вихватки свого постійного співробітника, акад[еміка] Студинського. Я писав *не проти* Академії наук, а навпаки – в її оберегу; я писав *не проти* Наркомоса (у мене взагалі про його й мови нема), а навпаки – для здемаскування людини, що, підшиваючись під офіціяльні документи, навсправжки втопила їх у безлічі дрібних пліток, вигадок і непродуманих, чисто особистих обвинувачень. Чому я вважав за потрібне надрукувати таке спростування? А саме тому, що статті акад[еміка] Студинського і Лівобічного перед неосвідомленими в справах Академії читачами подавали цілком викривлений вигляд як найвищої наукової установи на Радянській Україні, так і її роботи, – отже, були, власне, по суті дискредитацією перед закордоном не тільки Академії, а й Наркомоса. Мені здавалося і здається, що такої дискредитації без протесту не можна було полишити якраз во ім'я правди і розвитку науки на Україні. Чому я вмістив такий протест у «Ділі»? Власне, тому, що вибір газети не од мене залежав. Органи для відповіді вибираються – або ближчий для автора напрямком, або ж той, у якому надруковано статті, що дають привід для полеміки. За кордоном я не знаю органів, які відповідали б моєму світоглядові,– отже, лишився той, у якому акад[емік] Студинський і Лівобічний свої напади на Академію вмістили. В даному разі було це тим доцільніше, що спростування йшло просто до того читача, який одержав однобічні про Академію інформації од названих авторів. Можу додати, що за 33 роки моєї письменської роботи це були *перші* рядки, які я послав до «Діла», газети мені глибоко антипатичної в минулому й тепер своїми хитаннями й опортунізмом... Отже, всі здогади, закиди й обвинувачення щодо солідарности з цією газетою взагалі – мушу одкинути.

Тим більше мушу одкинути обвинувачення щодо солідарности з тими невідомими мені органами преси й угрупуваннями за кордоном, котрі намагаються – очевидно, в *своїх* інтересах – використати мою статтю. Я можу брати на себе відповідальність тільки за те, під чим стоїть моє ім'я. Я завжди був тієї думки, що письменник повинен за свої слова відповідати і тому, друкуючись за кордоном навіть за царського режиму з половини 90-х років, я з тим не крився і підписувавсь повним ім'ям. Все, що я писав і робив – писав і робив одверто, не уникаючи відповідальности. І тому я маю право вимагати, щоб мене судили *за мої*, а не за чужі

думки і не накидали мені того, чого я ані думав, ані робив. З часу свого повороту до Києва в 1921 році я працював виключно на науковому полі. Я не займався і не займаюсь політикою ні явно, ні потайки; я не мріяв і не мрію ні про які конспірації чи інтервенції, глибоко переконаний, що всяка інтервенція була б тільки на шкоду трудящим, а тим більше інтервенція добре мені з минулого відомої «історичної Польщі», що своїм воістину «Polnische Wirtschaft» на землях Західної України – хоча б останніми погромами у Львові – нехибно показала, що нічого не забула і нічого з своєї історії не навчилась. Ще раз кажу: все, що я робив і роблю – робив і роблю при світлі ясного дня. І я – щонайменше з жалем – мушу констатувати, що ті органи преси й громадські організації, що виносять осуд, навіть *не вислухавши* обвинуваченого – ллють воду не на свій млин. Я вже не кажу про те, що сама форма, обставини й тон тих безпідставних осудів позбавляють мене всякої можливости спокійно на них відповідати.

Подаючи ці пояснення на товариський суд Бюра Секції наукових робітників, я просив би в разі якоїсь неясности в них для членів Бюра дати мені можливість виступити з додатковими поясненнями. Разом з тим я дозволю собі надіятись, що розважне слово Секції внесе нарешті спокій у море розбурханих пристрастей і покладе край односторонній полеміці. На моє глибоке переконання, вона шкодить не самому мені, заплутуючи до решти ясну, здавалося б, справу і ставлячи під сумнів саму можливість об'єктивного щодо неї суду».

Думаю, що нічого з того не вийде. Фактична сторона справи їм не потрібна, та вони її й самі знають, а з іншого – наїдок невеликий. Взагалі витворилось надзвичайно дурне якесь становище. Я опинився немов у ролі «великої держави», з якою друга держава воює, проводить дипломатичні пересправи, зриває їх (комуністи заявляють, нап[риклад], що тепер ніхто з них зо мною не може говорити після того, як я одкинув їхню пропозицію (?) через Президента, я про те вперше чую!), уживає всяких дипломатичних заходів і т.п. Мабуть, ще ні одна людина в світі в такому дурному становищі не була. І головне ж, що навіть на становищі «великої держави» я не воюю, а моя супротивниця всі сили пускає в діло і всі засоби. Хай йому чорт – сидіти отак під обухом. Це вже так допікає, що іноді серйозно бажаєш – хай би вже той обух спустився і розтрощив тобі голову. Легше було б, ніж бачити

вічно перед очима оці вишкірені й роззявлені пащеки одних і гниле нице холуйство других.

28 листопада. Вчора був єдиний день, коли я не почув жадного гавкання, сього разу lucidum intervallum*. Сьогодні знов гавкнули в Політехнікумі. Очевидно хроніка гавкання й далі буде збагачуватись, бо атмосфера псяча все нагрівається. Це вже не пароксизм, що минає швидко, а якесь постійне delirium tremens**.

29 листопада. Гавкнули в Інст[итуті] народного господарства. Врона робиться комівояжером на псячих мітингах.

30 листопада. Гавкнули з Харкова: Секція наукових робітників обізвалась. Пізнаю Д.І.Багалія! Він мою статтю читав, справу знає, але, як у його водиться, й словом не обізвався. Звелено – виконано. За всіх режимів однаковий, «всегда готовый»... Говорити замість себе випустив Чепігу і цей дурень і падлюка з страху розперезався навіть більш, ніж од його вимагали.

Насідають на мене «тайні Никодими». Додому не ходять, бояться, зате в Академії просто дихнути не дають своїм спочуттям, виливами жалю. Нещасні од переляку люде, і нещасний режим, що витворив тільки два сорти людей – падлюк, що замість людського голосу самим гавканням озиваються, і тремтячих, мовчущих індивідуумів, що забули, що принаймні язика в роті мають. Трупом од усього цього тхне.

Вчора й сьогодні точилися розмови з приводу мого пояснення. Добрі люде все бояться, щоб комуністи за його не образились. Я спершу доводив їм, що справа наперед вирішена і далі вже вона піде призначеним шляхом і ніякими уступками у виразах її з того шляху не збити. Нічого не помогло. Спільними зусиллями таки одкинули кінчики двох останніх абзаців. Мені вже так це все надоїло, що я врешті махнув рукою: робіть, люде добрі, як краще! (Як той мужик, що йому запропоновано вибирати між сокирою і шибеницею). Вернувшись додому, написав згодом проект ще одного закінчення, але охолонувши побачив, що нема чого й пропонувати його добрим людям. Ба й справді, – ось він:

---

* Світлий проміжок (латин.).

** Біла гарячка (латин.).

«На закінчення кілька слів про деталі – мої статті, що хоч і пізно, звернули на себе критичну увагу. Критиків було два – А.Хвиля та Кияниця. Про останнього не говоритиму: він, видимо, моїх статтів не читав і надолужує ледве чи цікавою в даному разі новиною про моє непохвальне поведіння в Центральній Раді. А.Хвиля читав, але його критика належить до того сорту літератури, що я назвав би – шаманським: чоловік з усієї сили вертиться, пріє, піниться, б'є в бубон, вигукує на всякі грізні голоси, щоб перелякати духа нечистого, а нечистому доводиться тільки посміхатись, на ці марні зусилля глядючи. Все у його, починаючи від заголовка (що це таке за «академічне забрало»?) і до закінчення викликає непорозуміння й здогад, чи годен зрозуміти критик те, що читає. З передмови до моєї історії витяг Хвиля цитату з Галятовського про руїну і ображається – чому я осмілююсь руїну називати руїною. Ображається в першому фельєтоні, а другий і сам починає констатуванням, що «руїна була велика». Це, мабуть, тому, що цим разом авторові треба було дошкулити мені за статтю «Без хліба», щоб за всяку ціну витолкувати її як контрреволюційний виступ. Власне, трудно зрозуміти, чого вчепився цієї статті Хвиля. Написано її 1921 р. для збірника на допомогу голодним, перейшла вона через руки комуніста, небіжчика Григорука, і жадних не викликала закидів – і раптом контрреволюція, бо я не згадав письменників, як Куліш, що надрукували свої твори 1925-1927 рр! Чому до слідства притягнуто мою статтю про П.Я.Стебницького – ще більш незрозуміло. Стебницький жив 63 роки, працював для України десятки років і, очевидно, це – головне в його прекрасному житті, а не три тижні міністерування за гетьмана, що довело, між іншим, повну неможливість гетьманського режиму. Нарешті мою статтю про Студинського Хвиля виложив і опрацював так, що ніхто з його читачів не знає, про що ж, власне, я писав. Один приклад. «Єфремов брутально бреше!» – ввічливо кидає на мою адресу Хвиля з приводу мого сумніву, звідки цитує Студинський таємні офіціяльні документи, кажучи, що ж вони були надруковані. Єфремов не бреше – завважу, – бо документи були надруковані, як нижче і сам Хвиля подає – *10 червня*, а стаття Студинського датована *3 травня*. Отже, моє здивування цілком законне, хіба що припустити в Студинського той нюх передбачення, якого вимагав од мене Хвиля в справі творів М.Куліша, що про них я мусив знати задовго перед їх

опублікуванням. Не диво, що на підставі *таких* інформацій усі дальші автори і промовці, які моєї статті не читали, а спираються головним чином на Хвилю, фатально обертаються у сфері повної фантастики. Хтось із промовців дійшов, напр[иклад], до того, що поставив мене вже просто в лави «Кола польського»! Думаю, що така критика і таке аргументування відомих осудів – це не критика, а повна компрометація самої справи, яку критик обороняти береться!»

Звичайно, це ні до чого, бо чого важать людські аргументи перед роззявленими пащеками?

Написав В.Перетцеві та Петрові.

1 грудня. Гавкають...

Моя справа розворушила всю черву, якої стільки розвелося на гниючому трупі. Навіть декого з комуністів уже нудить. Мені переказують, що рядові комуністи в Харкові і в Києві аж виють: не знають, на яку ступити, скаржаться на те, що ситуація взагалі надзвичайно тепер складна, шпіонаж одного за одним такий, що кожен з них боїться й слово сказати, що доводиться балансувати поміж правою і лівою опозицією. Переказують, що Бухарін (з правої опозиції) був на Донбасі, говорив якусь промову до робітників, але ту промову заборонено друкувати, а самого Бухаріна, як він спинився у Харкові, навіть не показали публіці, як це бувало звичайно з «вождями»! До речі – згадався мені один анекдот недавнього походження. Один з членів ВУЦВК'а, селянин, приїхавши до Харкова на сесію, вирішив і свої господарські потреби задовольнити. «Чи не знаєте, де тут купити можна вожжей?» – питає. – «А як же, можна. Ходімте!» Ведуть його до паперової крамниці, показують на стіну, де висять портрети: «Ви хотіли вождей – ось вони. Вибирайте, котрого хочете». – «Та мені, – чухає потилицю дядько, – не тих, що вішають, а тих, що правлять» (віжки)»... Верхи комуністичні також спантеличені. Вже про державу у них мови нема, – сама партія на першому плані і, що звелить партійна верхівка, те всі роблять без заперечки. «Скажуть мені, – хвалився один нарком,– зарізати мого секретаря, і через 10 хвилин його вже не буде». А верхівка заклопотана такими важливими справами, як цькування Єфремова! Воістину, велика злість розпирає цих дрібненьких, манісеньких людців, а ні до чого доброго злість довести не може.

Сьогодні має бути вирок у моїй справі Бюра Секції наук[ових] робітників (Київської). Власне, вирок відомий вже – засудити за контрреволюційність мою літературну діяльність, але не ставити питання про виключення мене з Секції й з Академії, як того вимагають казенні язики та пера. Навіть це добрі люде уважають за свою перемогу!

Президент сказав, щоб я «подав скаргу на те, що мене обижають». Я сказав – добре, хоча висловив йому свою думку, що тепер, мабуть, пізно вже втручатись Академії. Подав Президії копію того, що подав до Секції.

А Студинського, кажуть, сама Президія перевела в штатні академіки! Значить, з вищого наказу! Значить, Юда своїх 30 срібла добився! Нехай... аби знав, що товариші його не схотіли.

2 грудня. Гавкають... Гавкають люто, «с остервенением», пачками, немов поспішають вистріляти назбирану злобу. Особливо визначилась Секція наукових робітників. Її резолюція, не доходячи до крайностей про мої погроми і т.п., все ж безоглядно мене засуджує. Добрі люде, що піднесли цю справу в Секції і обіцяли мені, що швидче руба поставлять питання і підуть у відставку, очевидно, в останній момент перелякались і видали мене з головою. Один з них навіть розлетівся мене вітати, що так «добре скінчилося: не виключили», і був дуже здивований, коли я сказав, що нічого доброго в їхній резолюції не бачу. «Храбрость не обязательна», але оця заяча трусість і боягузство всяку міру переходять. Кажуть, що погіршила справу резолюція Харківської секції: після неї комуністи, що йшли були на м'якшу резолюцію, вперлися і не погоджувалися на уступки. Нічого й говорити, цю резолюцію виробляли в паркомі, і секційні комуністи були тільки ослами, що принесли те, що на їх поклали.

Розповідають, що в Лисенковому інституті хтось із студентів подав записку: «Усе, що є кращого на Україні – з Єфремовим. Коли ми мовчимо, то тільки тому, що у нас «вільна Україна». Голова, не похопившись, прочитав записку вголос, а тоді комуністи так розсердились, що пропонували навіть шукати автора записки, примусивши всіх присутніх писати на пробу. Засиділись до пізньої ночі і зпересердя ухвалили найлютішу резолюцію!

Написав до П.Опанасенко (Москва).

3 грудня. Добрі люде з Секції хочуть мене упевнити, що їхня резолюція для мене «добра»... Я вже нічому не дивуюсь. Коли навіть скажуть, що й плями на сонці – од мене, то тільки плечима знизну «хіба?» – але не дивуватимусь. А добра тому, що не сказано нічого про моє виключення!

4 грудня. У Львові одбувся ювілей Студинського. Як – не знаю. Відомо тільки, що з України виступали «тов.Озерський і гром[адянин] Савченко». Отже, «порок наказан, а добродетель (в особі Студинського) торжествует».

5 грудня. Гавкають. Пачками. Ураганним огнем. Вже і фармацевтикум, і зоотехнікум гавкнули і навіть народи сходу. Нема ще Кооптаха. Та, мабуть, буде і він.

Позавчора Президент поставив мені питання письменно:

1) Чи вважаєте ви полеміку за підходящий спосіб рішення питання?

2) Чи передбачали ви результати своєї полеміки з Студинським?

3) Чи маєте далі виступати в закордонній пресі?

4) Як ставитеся до радянської влади; яку роботу робили й робите в Академії?

Я відповів: 1) Полеміка взагалі сприяє вирішенню справ, тільки не така, як у даному разі, 2) не передбачав і передбачати не міг, насамперед у формі використання її закордонною пресою, 3) не збираюсь, 4) ставлюсь лояльно, і, як радянський громадянин, виконую всі повинності, що на мене той стан накладає; робив і роблю в Академії от те і от те (дещо зазначив). На підставі цих запитів і відповідів Президія винесла свою резолюцію: засуджуючи мій виступ за результати, вважати пояснення за задовольняючі і інцидент за вичерпаний. Скласти то вони склали, а тепер не знають, що з нею робити. Пробував Президент учора по телефону говорити з Харковом, але Скрипника нема там, а без його просто бояться щось вирішити. Отже, резолюція Академії сама по собі, а гавкання – само по собі. Аж поки, мабуть, Кооптах обізветься. Нема ради – треба терпіти. А тут нерви починають вже не видержувати щоденної гавканини, брехонь, бруду, яким з усіх боків силкуються мене обляпати. Серед громадянства взагалі не вірять тим наклепам, але – рабський стан – поробити нічого не

можуть. Усе мовчить залякане, придушене, і навіть не благоденствує. Сьогодні стрів мене на вулиці один знайомий і після розмови на прощання каже: «Мені хочеться Вас у руку поцілувати». Мала втіха і для його, і для мене.

6 грудня. ГПУ викликало одного з співробітників Академії, щоб розпитати, як в Академії ставляться до «справи Є[фремо]ва». Той ніби одповів, що всі обурені, бо вважають увесь похід за чистий наклеп, а надто після пояснень, які Є[фрем]ов дав Секції та Президії.

Отже, справа добирається на вищі інстанції.

Президент переказував мені, що Київський пар[т]ком з моїх пояснень не задоволений і загрожує дальшими «резолюціями, як виразом організованого гніву й обурення». Левицький радить мені їхати самому до Харкова, щоб виправдатися. В чому? І перед ким?

Сьогодні Демченко ганьбить мене за шовінізм і фашизм. Отже, Студинський ганьбив за москвофільство, Донцов так само, резолюції обурення – за полонофільство, а Демченко – за український шовінізм та фашизм поруч Донцова! Боги безсмертні, де ж край дурості і нахабству? Це вже якась масова істерія, в якій нічого не розбереш поміж обвинуваченнями, що одне одно виключають, а всі вкупі і разом валяться на мою голову.

7 грудня. Гавкають. Пачками.

Переїздив через Київ, вертаючись з-за кордону, Озерський. Робив доповідь в Академії про свою подорож (Берлін, Львів). Хлестаков! Розповідав з апломбом про речі відомі, а що невідоме, «од себя» – то хвастливі дурниці. Пропав тільки день через його.

8 грудня. Перший день за останніх три тижні, що мого ймення не згадано в «Пролет[арській] Правді» з відповідними компліментами. Певне, випадок. Зате завтра загавкають з новою лютою. Ще ж багато лишається «обурених» установ: можна ж аж до дитячих садків дійти,– по слову: «из уст младенцев и ссущих совершил еси хвалу».

Студинському, між іншим, послали привітання – Заболотний, Багалій... Отже – треба вилити один-другий цебер помий на

Академію – і академіки улаштують тобі тріумф. Втішна філософія. Написав Петрові і Глібовій (невістка байкаря).

9 грудня. Гавкають вже з другого боку. Знов викопали Федорову справу, яку вже раз були використали. Хутко, мабуть, писатимуть про якусь мою тітку чи брата в первих.

10 грудня. Рада. Нудьга безконечна і балаканина безконечна. Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: «Коли я довідався, що проти вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, нарадившись з Менжинським, вирішили, що репресії проти вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Хв[едір] Савченко, бувши в кінці листопада в Харкові, чув од двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів вам сказати, щоб вас заспокоїти».

Я подякував. Коли б це було не під час засідання, то попрохав би, що хай би вони з Савченком про мене менш клопотались.... Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під доброчинність підшивається!

11 грудня. В газетах тихо, без гавкання – на диво. Зате допік мені Ковтун: вимагає собі кращого помешкання, та ще й загрожує «робітниками». Безчесна людина! Взагалі усе наче змовилось, щоб допікати. В дворі Ковтун. На вулиці пара божевільних – Юлінька і священик Левицький. За стіною конає вже другий місяць старий Козицький – кричить ночами і стогне. Я не знаю, як ще в мене нервів вистачає!

12 грудня. Тихо. Невже припинилось?

Написав: Зубковському (Миргород), Смоляковій (Бугуруслан), Катерині Косенковій-Трегубовій (Борзна).

13 грудня. На засідання Відділу прийшло від Президії повідомлення про те, що вона перевела Студинського на штатного академіка. Мотивування дитяче, а вчинок холуйський: звелено-зроблено... Усіх на Відділі це обурило, як протизаконне втручання, але... «прийнято до відома» та й годі. Цікаво, з якими очима

прийде на Відділ Студинський? А втім – що й питати: Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити.

14 грудня. Знов почалося, тільки з другого боку. Почали випускати «представників од української інтелігенції». Першим виступив сьогодні в «Пролет[арській] Правді» проф.Ол[ександр] Крупський. То ще нічого, що гінеколог навчає мене, публіциста, громадськости. Далеко гірше, що цей Крупський завжди виявляв себе великим моїм поклонником і ще недавно приходив «сповідатись», як його тягло ГПУ і силувало бути у його співробітником... Видно, справа у них таки налагодилась... А може, як каже дехто, печенею запахло: катедру Писемського хоче опосісти цей мій новітній учитель. Чи сяк, чи так, а коли од імені інтелігенції української говорить Крупський, то далі донизу вже падати нікуди. На самісінькому дні лежимо і не борсаємось навіть.

15 грудня. Анафематствувати почали... трудові школи! В «Пролет[арській] Правді» – перша ластівка, 71 трудшкола, вже з'явилась. У Києві таких шкіл, мабуть, із сотня – отже, на місяць-два вистарчить, а тоді ще дитячі сади, притулки і нарешті «крапля молока» в запасі лишаються. Ну, що ж – коли божевілля, то хай же воно до краю виявляється.

Показував мені Президент проект резолюції, якої в моїй справі вимагають од Академії комуністи. Певна річ – безумовний засуд і – друге – вимагають, щоб я заявив про свою прихильність до радянської влади... А не діждуть!

16 грудня. Згадалося Франкове «Важке ярмо твоє, мій рідний краю». І благання –

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх...

Даремне благання! Чого ждати від «лакеїв в золотій оздобі» чи без неї – все одно. Так було, так є, так буде, поки не видохне рабське покоління на нашій землі. А його ще надовго вистарчить, бо на зміну йдуть просто вже дикуни, для яких питання моралі, чести, совісти – нехай навіть примітивних – цілком порожні звуки. Навіть не забуті слова, бо їх теперішня молодь і не чула

навіть. Як житимуть, роздягнені, обдерті з усього людського? з спустошеною, порожньою душею? з скам'янілим серцем? з єдиною жадобою «panem et circenses»*?

17 грудня. Вчора був у Заболотного Скрипник, годин зо три балакали вони про мою справу. З незв'язного і, видимо, неповного переказу Заболотного у мене таке враження що: 1) Скрипник тримається войовничо і непримиренно і хоче поставити мене навколішки, себто «покаятись» і прохати помилування («прости мене, мила, що ти мене била») і 2) Заболотний упав на дусі і, значить, Президія Академії, як і Секція, видасть мене з головою, одмовиться від своєї попередньої, уміркованої, резолюції і напише, що їй звелить Скрипник і К°. Навколішки я не стану, каятись не буду – отже, перспектива виясняється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне. Не дурно сьогодні одержав картку од жінки П.Грабовського з Фрунзе (колишній Вєрний): прочитала, мовляв, з газет про вас і бачу, що ви мусите подорожувати – то приїздіть просто до нас... Треба мати на увазі ці сердешні запросини.

Заболотний казав, що напише до мене вимагання, щоб я подав ще додаткові пояснення. Я одповів, що, мабуть, це зайва річ, але хай робить, як знає.

18 грудня. Од Заболотного одержав такого листа: «Вважаючи те, що ваша полеміка в «Ділі» розгорнулася в ідеологічну боротьбу, в котрій ставляться питання про Академію і її зв'язок з радянською владою, прошу Вас рішуче і найясніше визначити вашу позицію і відношення до принципових справ, котрі порушені в дискусії, звернули на себе увагу громадянства, наукових кол і влади і викликані (sic!) Вашою статтею і заявою».

Питання поставлено не скажу, щоб доброзичливо... Після деякого вагання, чи одповідати, я написав такий проект відповіді:

«Відповідаю на вашого листа з 17 грудня.

Моя полеміка в «Ділі» мала на увазі деякі, там і зазначені, моменти з нашого академічного життя – та й годі. Чому вона розгорнулася «в ідеологічну боротьбу» – для мене річ не зрозуміліва і несподівана. Можу лиш жалкувати, що не передбачив

---

* Хліба і видовищ (латин.).

наслідків своєї статті, бо був би інших пошукав способів, щоб відповісти на несправедливі закиди в «Ділі» ж на адресу Академії й мою особисту.

Щодо моєї позиції в зачеплених протягом останніх місяців принципіяльних справах, то вона логічно витікає з мого становища і моєї роботи, починаючи з 1921 р., себто з повороту мого на Україну. Я живу в Радянській державі, я – громадянин Радянської Республіки, я працюю в науковій сфері, себто на культурній роботі. Отже: визнаю устрій Радянської Республіки, її закони і владу, виконую її вимоги, а спеціяльно в культурній сфері констатую велику роботу, пророблену за радянського ладу, й сам, скільки маю на те сили, сприяю й допомагаю тут радянському будівництву. Поза цим, як я вже зазначив у своєму поясненні до Президії, я не мріяв і не мрію ні про які внутрішні чи зовнішні конспірації, що йшли б на шкоду Робітничо-селянській Республіці, і тому обвинувачення в солідарності з людьми, органами чи угрупованнями, що намагаються використати мою випадкову статтю в «Ділі» – рішуче і категорично відкидаю!»

Певна річ, це ні до чого. Їм потрібна не фактична сторона, а покаянна лірика, а її я по совісті не можу дати. Не знаю ще, чи подам цю відповідь. Може просто краще занехаяти дальші розмови.

19 грудня. Передав Заболотному відповідь через руки. Сам до його не заходив. Мені і жалко його, слабого і дезорієнтованого, і прикро за його боязкість і невміння твердо поставити справу. Академії нема вже. Єсть нікому не потрібний «департамент науки», в якому хазяйнують чиновники, прислухаючись чуйно до наказів згори, угадуючи навіть бажання начальства. Яка шкода, що я не вийшов з Академії весною! А тепер вже пізно, бо все одно викинуть. Ну, та побачимо!

Нарешті «излѣзе» мій Мирний. Так довго з ним воловодила друкарня, що вже я був і надію загубив, що книжка колись вийде.

По місту розійшлась чутка, що афганістанці прогнали свого Аманулу й перебили в Кабулі радянське посольство. Якщо цьому правда, то може зірватись світова колотнеча. Адже завжди починається десь ніби на узбіччі – на Балканах, чи що. Коли би Афганістан не перебрав цим разом на себе ролю «порохового льоху», яким були досі Балканські держави.

20 грудня. Комуністи серед війська пускають чутку, що я – польський шпик. Мені казали про кілька виступів такого змісту, що зробив сам Демченко. За те, як такі відомості переломлюються в комуністичних низах, показує такий факт. Зустрів Петро (він гостює в мене) свого товариша з Катеринослава, комуніста, і той розповів, що чув од комуністів, ніби Є[фремо]в – жид! «Я, – каже, – сперечався з ними, говорив, що знаю його брата і він не жид...». Юдофобська комуністична маса по-своєму поясняє гавкання своїх верхів і повертає на юдофобську руч.

Пробували, як мені переказують, мою справу поставити і в Москві на з'їзді наукових робітників і якийсь білорус зняв був це питання. Кияни зацитькали його, кажучи, що вже рішено «кінчати». А, власне, нічого не рішено. Правда, кілька день немає газетних вибриків, але це може, як у тому анекдоті: «Слава Богу, перестало». – «Еге, перестало! Одпочину та й знов буду!» Може «одпочивають». До речі, кілька сучасних анекдотів. 1) Питається жида: «Ваше отношение к советской власти?» – «Как к собственной жене». – ? – «Ненавижу, но привык и терплю». 2) Найбільш із усіх вождів має дар передбачення – Троцький. – «Чому?» – «Бо він ще в полеміці з Леніним сказав: «Мой путь – верный». (Заслання до Вєрного).

21 грудня. Гавкнув Войцехівський (у відповіді на привітання Академії), але ще не дуже люто, а як на попередню мірку, то й зовсім лагідно.

Знову Петрова розмова з знайомим комуністом. Питає той Петра: «Чого приїхали до Києва?» – «Та хочу подивитись, як ви мого брата їсте». – «Е, його не так легко з'їсти», – одказав комуніст. Правда, цей із тих, що й сам обурюється тупістю й мстивістю на верхах, хоча про це, звісно, може говорити тільки з добре знайомими безпартійними.

Чув сьогодні, що кандидатами на академіків до Укр[аїнської] Академії мають виставити Яворського, Коряка і Юринця. І не здивувався: credo quia absurdum*. Не знаєш тільки, як розв'язатися з цією «корячною» Академією, що буде, мабуть, краща ще за колись славну Сморгонську...

---

* Вірую, бо абсурд (латин.).

22 грудня. В «Комуністі» – стаття проти М.Грушевського. Кажуть, що комуністи віднайшли «блок між Єфремовим та Грушевським»! І вирішили – вдарити і по Грушевському! Просто бедлам якийсь.

А «Діло» розпочало полеміку з большевицькими газетами... Я не бачив цих статтів, але треба сподіватись, що новий виступ там – загріє охлялих полемістів тут і вони знов почнуть «свого жида бити», себто з подвоєною енергією заходяться виклинати мене. Нова послуга мені од «Діла». Не розумію, що там за дурні сидять. Правда – добре чорту в дуду грать, в очереті сидя! Нехай би тут попограв.

23 грудня. Один колишній «укапіст» пропонує – удатися до Москви з проханням, щоб скасувала український уряд і взяла Україну «під високую свою руку». Мотив – український уряд усе одно чинить усе, що з Москви накажуть, і самостійний тільки в пакостях та дурощах, яких одважує нам безмірно більше, ніж на Москві. Ця пропозиція – звичайно жарт, але в цьому жарті й поважна нотка бринить.

ВУСПП зробив догану своєму членові Б.Якубському за те, що «ходить до Єфремова чай пити». Бідний Якубський! І чаю не пив, і догану має.

Гавкають у Харкові, але тихше.

Написав В.М.Леонтовичеві, М.Слабченкові, М.Косенковій (Борзна), Н.Павелко-Поволоцькій (Фрунзе).

24 грудня. Під час маніфестацій ходили з плакатами: «Геть Єфремова», «геть єфремівщину»!.. Зовсім – як у Європі!..

25 грудня. З газет дізнався, що вчора гавкнули й «братья-писатели»: вітала комуністичну конференцію депутація од письменників і Савченко в своєму привітанні не обійшовся без мого ймення. Характерно, що в депутації був один письменник, що вчора прийшов до мене і приніс свою книжку з зворушливим написом. Цікаво, яку «повинність» справив перше цей письменник – чи візита до мене була, щоб загладити участь у депутації (в розмові про цю делікатну річ він не згадував), чи участю в депутації чоловік покутував гріх візити?

Послав картку В.Перетцові.

26 грудня. Вчора й сьогодні написав приміток до Шевченка більше, ніж за цілий тиждень, що то значить нікуди не виходити!

Картка І.Зубковському.

Заходив М.Слабченко, розповідав про одеські новини. З анафематствуванням в Одесі, як і в Катеринославі, не дуже повелося: люде якось одбилися, одмагаючись незнанням справи тощо. В Одесі ініціятором на анафематствування був теж «брат писатель» А.Музичка, хоча ще влітку прислав мені книжку з шанобливим написом. Хотів був оддарувати йому Мирним, – ну, та нехай вибачає тепер. Не можу ж я розписатися, що шаную цього кар'єриста.

27 грудня. Одержав листа від гуртка вчителів з Волині. Наївно, але зворушливо пишуть про своє обурення з приводу гавкання. І це не єдиний лист. Ще більше приходить людей, а то й на вулиці просто спиняється, щоб «стиснути руку». «Ганьба» від радянських органів, офіціяльні прокльони роблять на звичайних людей одворотний ефект і, як у того біблійного персонажа, обертаються на благословення. Замість ізолювати мене, влада блискуче ілюструє власну ізоляцію. Опріч падлюк, хамів і кар'єристів та іншої наволочі ніхто з ними не йде. І це – серед апогею сили. Що ж буде, коли похиляться.

28 грудня. Історія з ялинкою. Стрельнуло щось у голову нашим господарям: перед святом заборонили ялинку та ще й скажену проти неї агітацію розвели і попів «при сей верной оказии» ще і ще раз вилаяли. Але... Виявилось, що Соробкоп заготовив багато цяцьок на ялинку. Довелося ті цяцьки викинути і на тому втратити. І от – посунулись назад. Ялинку дозволили. Що там принципи перед прибутками! Одно тільки дивно: чим думають у цій крамничці? Спершу розмахнуться й бахнуть, а потім починають розважати – що з того вийде. А опріч конфуза, нічого не виходить. І так у всьому і завжди, а надто, коли виявиться невигода.

Крамничка, скрізь крамничка!

29 грудня. Якась бабка на з'їзді незаможників і свою в'язочку дрівець принесла на огнище, на якому шкварять Єфремова... Sancta simplicitas? Може, хоча в наші прозаїчні часи більш важить

вигода і користь, ніж щира, хоч і наївна віра. Боюсь, що й незаможницька бабка – тільки член нашої універсальної крамнички, як і Чепіга, як і Крупський, як і Музичка, і ще як там вони звуться. Дуже вже підозріла оця «ревность по Марксу» в незаможницької фанатички.

30 грудня. Написав некролога М.М.Грінченкової для «Записок». Давно це треба було зробити, та... небіжчиця простила б, якби знала, серед яких обставин довелося ці місяці прожити.

Написав до А.Вержбицького (Верхнєдніпровське), Олешевко (Грунь на Полтавщині).

31 грудня. Останній день старого року приніс мені давно сподіваний сюрприз. В Академії запросив, щоб прийти до його, Президент. Прихожу. Плутаючись, то червоніючи, то блідіючи, розповідає Заболотний, що Президія ухвалила погодитись на ту резолюцію в моїй справі, яку їй продиктовано комуністами. Читаю резолюцію. В ній – осуд за виступ проти власти (!), напучування про потребу обороняти владу од нападів (!) і нарешті – кара: зняти з адміністративних і організаційних посад. Прочитавши, кажу Заболотному: «Мені врешті все одно, що ви під чужий диктат про мене пишете. Це до мене не пристане. Але Академії мені шкода: ви ж цим її добиваєте». Він свистить якийсь час, а потім каже: «Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край». – «Я хотів би, щоб ви справу рішали, не оглядаючись на мою долю, – кажу я. – Адже ж ви знаєте, що все це брехня – як же ви підпишите?» – Знов посвистав та й каже: «Вони говорять, що проти вас багато є й інших обвинувачень»... – «І всі вони однакові – шага ламаного не варті!.. Я волів би йти в Наримський край, аніж бачити повну руйнацію Академії». Свистить поблідлими губами. «Врешті чиніть, що знаєте» – кажу я. – «Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цькування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу». – «А ви їм вірите? Їм, людям без чести, без совісти? А як вони використають ваш сфальшований осуд для ще більших нападів?» – Мовчить і посвистує.. «Вони кажуть, – врешті здобувся на слово,– що доведуть, ніби ви и не учений, бо онде Грушевський історію пише в десятки томів, а у вас всього одна книжка Правда, я їм на це одказав, що н уки не міряють на

вагу паперу, але ж»... – «Ну, я бачу, що у вас це все вирішено... бувайте здорові». Був при тому присутній і Корчак-Чепурківський і теж розводив руками, щось мурмотів про те, що «нічого не поробиш», «вони хотять» і т.п.

Тяжка була сцена. І огидна. Предательство ще більше, ніж приятелів із Секції наукових робітників. Заболотний казав мені, що подасть в одставку, пропонував «скаржитися Президії, що вас кривдять» – і досить було гримнути Скрипникові, щоб уся зважливість розлетілася мов дим на повітрі. Холопи! Лакеї – більше й слів нема. І коли б Скрипник на біле сказав, що то чорне – ніхто перечити б не посмів. Це дійсно якийсь дім божевільних, у якому вже нічого не розбереш, так усе в дикому танці переплуталось.

Власне, зняття мене з посад (секретаря Відділу та усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т.п.) – для мене не мінус, а плюс. Одбирають бо вони силу часу, а все без потреби, і мені це, власне, на руку. Але Відділ поставлено цим, не кажучи вже про повну незаконність присуду Президії, в неможливе становище. Нам просто нікого обрати за секретаря, та ще під такий час, коли секретареві доведеться і писати історію Відділу для ювілею, і складати 5-річний план, і десятки інших праць. На Відділі майже не лишається робітників і потроху доходить він до повного розвалу. Та цього, мабуть, і хочется Скрипникові. А нашим холопам байдуже, до чого воно йдеться. За першим покриком вони забувають, що мають навіть язика в роті і готові все і всіх предати.

Підлішого часу не було і не буде. Що ж – лишається пити отруйний келих до дна.

1929
рік

1 січня (вівторок). Колись новорічних газет з трепетом дожидалися усякі службовці, «чающия движения воды»: нагороди, призначення і т.і. – рясно сипалися з сторінок новорічних номерів і приносили втіху роскошникам сього світа.

Цим разом нагороду новорічний номер приніс мені і тільки мені. Ось вона, ця нагорода, од слова до слова.

«Ухвала Президії ВУАН в справі виступу акад[еміка] Єфремова в газеті «Діло».

Розглянувши справу акад[еміка] С.О.Єфремова й вислухавши його пояснення, Президія ВУАН: 1) вважає за неприпустиме й засуджує суворо (!) виступ С.О. Єфремова з полемічною статтею, скерованою проти політики органів радвлади (це Студинського тобто, *С.Є.*) в закордонній пресі та ще й у тій, яка вороже ставиться до радвлади («Діло»).

2) Президія ВУАН відзначає, що не можна бути академіком Радянської України (?!), не захищаючи її від її ворогів та не беручи активної участи в переведенні в життя заходів радвлади та її роботи в справі культурного і господарчого будівництва.

3) Зауважує акад[еміку] С.О.Єфремову його хибну позицію та приймає до відома його заяву (?) до Президії ВУАН; вважає за потрібне звільнити його від усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН, залишаючи за ним лише наукову працю, де він міг би виправдати обов'язки громадянина Рад[янської] республіки, про що він говорить (?) у своїх заявах на ім'я Президії ВУАН».

Резолюція оця гнусніша, ніж навіть була здалась мені, коли нашвидку переглянув її вчора. Не кажучи вже про повну її беззаконність (звільняє Президія від того, на що не настановляла! Звідки таке самодержавіє?), не кажучи про завідому брехню в словах, що моя стаття «скерована» не проти Студинського, не кажучи про безпорадне лепетання в п.2-му – останні рядки просто вершок брехливости. Якийсь гнусний натяк, на який жадного не давали права мої заяви... До того ж оригінальна кара од органів Академії – звільнити від роботи! І весь odium* цієї дурости й лакейства бере на себе Президія Академії!

Ну та хай іде! Що гірше, то краще... За інших обставин я кинув би їм в обличчя і самий титул академіка. А тепер мушу радіти

---

* Нестерпність (латин.).

тільки, що мене звільнено від непотрібних мені, а потрібних Академії обов'язків. Більш часу і сили лишиться на справжню роботу. Але цікавий факт – «нагорода» за роки і роки й сміливо кажу – каторжної праці, яку я робив для Академії. «Порок наказан» – quod demonstrandum est*.

Почекаємо, що далі буде. Невже місце Кооптаха і Краплі молока заступила Президія Академії?

День просидів за коментарем до Шевченкових листів. От на чому спочиваю і чим себе заспо[ко]юю серед бруду, низости і підлоти людської. Добре, що до мене ніхто майже не ходить – мов до зачумленого: можна без перешкод працювати.

2 січня. Подзвонив Президент, казав, щоб швидше подати заяву, що кидаю секретарювання у Відділі. Чого йому не терпиться? Відповів, що заяву подам Відділові на першому ж засіданні, а Президії можу хоч завтра. Питав, чи не згодився б я кінчати роботи для ювілейної книжки про Академію та 5-річний план. На це одповів йому, що принципіяльно не можу цього зробити, та й практично боюсь за це знов одержати таку нагороду, як в учорашній газеті. Сказав також, що вважаю резолюцію Президії за протизаконну, хоч і не думаю робити їй опір, та, певне, і Відділ так само не чинитиме, а просто прийме до відома, як і справу Студинського. Мої слова про протизаконність, видимо, Заболотному не сподобались і він почав був споритись у телефон, та я просто поклав трубку і тим припинив розмову.

3 січня. Подав таку заяву.

«До Президії ВУАН.

Прочитавши в новорічному числі «Пролетарської Правди» резолюцію в моїй справі Президії, цим заявляю, що складаю з себе секретарювання у Відділі та роботу в комісіях – Статутовій, Ювілейній, Конкурсовій, Видавничій та ін., в яких я брав участь як секретар і заступник 1 Відділу. Матеріяли і документи здам новому секретареві зараз по обранні його на Відділі».

В Академії буквально клекіт стоїть з приводу резолюції. Адже Президія сама була розголосила першу резолюцію, і тепер кожне питає: чому ж так швидко і так радикально зм'нила вона свою

* Що і треба було довести (латин.)

думку? Оповідають, що Заболотний вагався, чи друкувати резолюцію, але Щупак поскаржився Левицькому і цей просто і грубо наказав Корчакові друкувати. І наші хлоп'ята смирненько послухалися...

В канцелярії Неодмінного секретаря знято портрети Кримського й мій. Я півжартом давно вже радив зробити це Лозієву, та він навіть тоді був образився. Тепер питаю його, сміючись: «Ну, а що? Не казав я Вам?... Звелено, чи своєю волею?» – «Не звелено, – каже, – а злегка натякнуто...».

Але найкраща сьогоднішня новина – це обрання Скрипника на академіка до Білоруської Академії!... Знають з чого починати і почали просто з того, що поважно взяли відомий Пушкінів вірш: «В Академии наук заседает князь Дундук». Пішла знов ера Дундуків, тільки князівський титул та природній дар («отчего ж ему не сесть?») – заміняє тепер той самий природній дар + партквиток. Адже незабаром і в нас засідатимуть Коряки з Юринцями: досить звеліти Президії – і вони засідатимуть. Не знати тільки, яку саме катедру посяде академік Скрипник?

4 січня. «Коли ворог одверто висовує ті чи ті політичні гасла, це цілком зрозуміло для нас, але коли замість політичних гасел він пише, що випав білий сніг, що цей білий сніг буде довго триматись, то тут тяжко розібрати, чи про білий сніг тут іде мова, чи про білу ідею, – про те, що біле військо переможе нашу Червону Армію». Цю [знамениту] тираду вичитав я в промові Демченка ... Отак договорись! Виходить по-істині як у тій грі: «белого и черного не покупать, да и нет не говорить». Заяча психологія, але попробуй-но тепер про сніг написати, – контрреволюція та й годі! «Крестьянин, торжествуя, на дровнях обновляет путь, его лошадка снег почуя, несется рысью как-нибудь»* – це ж прокламація!.. Ні, не з свідомости сили береться така психологія, – мабуть, навпаки: всякі страхи ввижаються, коли вже й позаторішній сніг страшний.

5 січня. Чимало людей розуміє резолюцію Президії так, ніби я сам прохав звільнити мене від адміністративних та організаційних посад і що я давав якісь-то обіцянки. На це наво-

---

* Помилка в цитаті: «...плетется рысью». А.С.Пушкин. «Евгений Онегин». Ленинград, 1956.

дить згадка про мої «заяви» на початку і при кінці 3-го пункту. Отож я тепер не знаю, чи це невдала редакція, чи навмисне так темно написано, щоб людей баламутити. Знаючи людей, що ту резолюцію подиктували, всього можна сподіватись.

6 січня. Стріває на улиці мене незнана мені людина, підходить, здоровкається й каже: «Добре, що вас зустрів. Я з села. Наш селянський актив прохав мене переказати вам наше спочуття та обурення проти напасників». Я подякував, але не розпитував: хто зна, що за їден. Може з села, а може й з – ГПУ...

Розповідали мені, що в Коростені на якомусь зібранні дядькам запропонували оганьбити Єфремова. «Та хто ж воно таке? І що зробив?» – питаються дядьки. На це й самі аранжери не могли нічого сказати: «Так, якийсь... мабуть, контр[р]еволюціонер, бо ж усі його ганьблять. А може опозиція». Істинно – «свята простота!»

7 січня. Одержую листи – всі «підпечатані». Отже, перлюстровані. Але сьогодні прийшов лист навіть на наші звичаї незвичайний: був запечатаний сургучною печаткою, через те «підпечатати» його не можна було; ну, то порадили собі зовсім просто: печатку зломано і вже навіть не заклеювано. Так і принесли, розліплений. А багато листів і зовсім не приносять: люде питаються, чому не відповідаю, а я тих листів і не бачив. Мовляв старим правилом: «письма, которыя не нужно, чтобы доходили, те у нас всегда пропадают». Але й за старого часу такої безцеремонности, як тепер, не було.

8 січня. В крамниці питаю: «Чи нема чаю?» – «Що ви! – одказує прикажчик. – Який тепер чай!» – «Ну, а чи довго так воно буде, без чаю?» – «А це від Англії залежить: зговоримося з нею – буде чай; не зговоримось – самий кип'яч питимемо!» – «А до чого ж тут Англія? – питаю. – Адже ж чай китайський!» – Тільки засви[с]тав прикажчик на відповідь: «Який там Китай! Все Англія собі забирає і ми в неї тепер у кулаці».

Ну, нехай чай од Англії залежить. А від кого ж гас, наш ніби власний гас? Розвозили по вулицях гас інваліди, кожного ранку на вулиці сурмить: іди й бери гасу. А оце цими днями інваліди заохочують: «Беріть, добирайте! Ще з тиждень який повозимо та й

шабаш, годі – не будемо возити!» – «Чому?» – «Нема гасу». – «Де ж подівся?» – питають. – «А нечистий його знає, – тільки нема. Не привезли чи що». Що тут вже про порозуміння з Англією говорити, коли навіть того, що маємо, доставати не можемо. По крамницях чого не спитай – тільки й чуєш: нема, нема. Мануфактури нема, товару на чоботи – і не питай, паперу по 5 аркушів, більше не купиш, масла, яєць – ні за які гроші не дістанеш. Зато по газетах – «гром победы раздавайся!» – благоденствуємо, не так, як по тих буржуазних Європах.

Поїхав Воблий до Петербургу – розпитувати, як Російська Академія свій ювілей святкувала. З цього приводу у нас в Академії анекдот склали. Питає Воблий Ольденбурга: «Як у вас ювілей святкували?» – «А вам навіщо?» – «Та й ми оце 10-літній ювілей маємо святкувати». – «Десятилітний, кажете? Ну то я не знаю. Може, де в архіві які документи знайдемо... Мабуть, Ломоносов зайву чарку випив та з німцями ще раз, при цій оказії, посварився. Давно то було, трудно порадити, як вам ваш десятилітній одбувати». А з нашими академіцькими справами що день, то гірше. Пишуть білоруси, нарікають, що наша Академія їм втисла Скрипника та Яворського на академіків: ми так, пишуть, і запротоколювали: на пропозицію Української Академії наук обрано: Заболотного, Тутківського, Яворського і Скрипника...

Отож, виходить, що це наша Президія побила рекорд запобігання перед властями: навіть білоруси дивуються... А я грішив на них, що розпочинають еру Дундуків. То ми її розпочали, виходить!

9 січня. В газеті надруковано промову Косіора на партійній конференції. Часто згадує мене, та ще як згадує! Навіть мою розмову з Любченком – давню, колишню розмову переказує. Правда, з того переказу я не пізнав своїх слів: брехня від першого й до останнього слова. Очевидно, Любченко сфабрикував те, що йому здавалось кращим, а може й від себе Косіор досипав. Ту розмову я записав зараз же, та й тепер добре пам'ятаю, що я говорив і чого не говорив... Але ж і політики! На підставі пліток, перлюстрованих і не вчитаних листів, приватних розмов або підслуханих вєдомостей – будують свої висновки... Пліткарі, а не політики! Не диво, що через таку фельдшерську політику не то

чаю, а й гасу не маємо. Правда, їм це байдуже: вони мають, вони думають, що їм вистарчить. Тільки що буде, як не вистарчить?

А як вони свої плітки добувають, показує випадок з Косинкою, якого Косіор згадує поруч мене. Випивав собі Косинка з одним із «братьев-писателей», здається – Первомайским (і такий есть). Випили. Розговорились «по душам». Косинка щось про становище України почав говорити. Брат-писатель зараз альбомчика суне – «напишіть, каже, на пам'ять»... Косинка написав. І тепер з того альбомчика літераторського Косіор цитує. А Первомайський, кажуть, здобув командирування за кордон як нагороду за юдин учинок.

Скільки Юд тепер розвелося! Та ще таких, що старий Іскаріот вдруге повісився б, коли б з нашими Первомайськими здибався, – повісився б з сорому за свою недотепність і некорисливість. «Братья-писатели» особливо добре дбають: нема того вчинку, перед яким би зупинилися. Оббрехати, наклепати, пересмикнути, виявити чужий псевдонім – це тепер звичайна річ в літературній обихідці. Та чого іншого й хотіти від казенної преси, казенних пер!..

По місту чутки, що комуністи таки не задоволені кінцем моєї справи: Президія послухалась, але Є[фремо]в нічим, власне, не поступився. Їм би хотілося не тільки заграти «пісню в лицях»:

Била жінка мужика – пішла позивати,
Присудили мужику ще й жінку прохати, –

але щоб той мужик таки й попрохав справді...

10 січня. Засідання Відділу. Я зрікся секретарювання. До протоколу записано зречення без мотивів, бо інакше Відділові довелося б протестувати проти постанови Президії, як незаконної, а протестувати – річ безнадійна. Обрано на секретаря – О.П.Новицького, – Грушевський і К° утрималися. – Послав картку В.Перетцові.

12 січня. Бачився з А[ндрієм] Вас[ильовичем]. Погибає чоловік, а може й загинув. Зіпсував мені він день і своїм виглядом (п'яний, як ніч), і своїми розмовами.

14 січня. Засідання Ради. За кожним разом усе менш людей приходить, бо й нема чого. Сьогодні за 1 год[ину] все скінчили.

Більш порожнього засідання ще не було. Одлетів живий дух і кожне думає, аби швидше одкалатати, щоб розійтися. Ні запитань, ні дебатів: мовчки послухали та й до домівки. Здається, Академія вже доходить сучасного ідеалу – ні своєї думки, ні бажання не висловлювати: як наказано, так і має бути.

Між іншим, – ще одне наївне шахрайство Президії. Ні Президента, ні віце-президента на зборах не було, і збори розпочато листом од Президента, в якому він просить головувати на зборах «голову II Відділу акад[еміка] Тутківського» – і Тутківський пішов головувати при здивованих поглядах усенької залі. Всі знають, що II Відділ Тутківського провалив і обрав на голову Фоміна, і Тутківський, кажуть, подав на це навіть скаргу... до місцкому. А проте головувати на зборах таки взявся. І така байдужість до зборів Ради, що ніхто навіть не протестував проти Президії, що уперто визнає за голову II Відділу угодного владі Тутківського. Це вже просто жахлива й небезпечна байдужість.

15 січня. Кажуть, що в залізничному органі «Гудок» надруковано статтю «Киевская гниль», де подано жахливі відомості про верхівку Київської партійної організації – хабарі, непотизм, кумовство, пияцтво, розпусту і т.і. Картина це все знайома, і нею нікого не здивуєш. Але важно те, що на статтю звернули увагу і вже прибула якась комісія на ревізію. Треба б добути того «Гудка» і прочитати. Таких справ, правда, тепер повно, в кожному місці те ж саме діється.

16 січня. Сьогодні ховали старого Козицького, сусіду, що помирав місяців зо три. Але помирав тяжко, а ховати було ще тяжче. Днів з п'ять лежав у церкві: послали телеграму синові (відомий композитор і велике цабе) і синок ні сам не їхав, ні грошей на похорон не слав. Нарешті надумався прислати, але сам таки не приїхав. Та й справді: батько – піп, ще хтось би тут побачив його на похороні, ну, а для «великого цабе» як на теперішні часи, це не дуже приємно... Скотина бісова!

Розповідають чудеса про московський з'їзд марксистів-істориків. Устами самого Покровського історики-марксисти одреклися від «економічного матеріялізму»: то, мовляв, була тільки вигадка для цензури, а тепер можна її й похерити. Тими ж самими устами визнали теорію «героїв». Нарешті устами

Яворського знищили всю попередню українську історіографію, як буржуазну, а після цього якийсь москвич знищив і самого Яворського, як немарксиста. І не лишилось для України жадного праведника... Люде, що з усієї сили під марксизм підшиваються, як от Багалій, дуже занепокоєні. І поділом: не підшивайтеся і не лізьте, куди голова не влізе.

17 січня. Якось Анд[рій] Вас[ильович], бувши п'яним, розказував мені, що є наказ до Держ[авного] видавництва та Книгоспілки, щоб не приймали од мене до друку нічого. Я не зовсім поняв йому віри, бо Держ[авне] вид[авництво] саме друкує Шевченка та Коцюбинського, а Книгоспілці я й не збирався нічого давати. Хоча, з другого боку, під той час, коли тяглося оте

Щодня Пілати розпинають.
Морозять, шкварять на вогні –

мені часто приходило на думку, що Пілати тим не задовольняться, а попробують позбавити мене цілком слова і заробітку. Останнє для них може навіть важніше, ніж перше: бити «и дубьем, и рублем»... І от, здається, починають мої побоювання виправдуватися.

З місяць тому я підписав у вид[авництві] «Рух» умову на редакцію віршів Грінченка, з передмовою. Умову мало затвердити правління видавництва в Харкові – і от сьогодні прийшов до мене представник «Руху» і здивований каже, що умову затверджено, але згадку про передмову викреслено... Він не розуміє, чому, і я не розумію, якщо не спинитися на думці про якусь заборону мого ймення в друку. Можливо, все можливо.

Був і другий видавець, П.Комендант, що хоче, щоб я йому редактував, і з передмовою своєю, Яновської «Городянку». Як людина оглядна, цей просто пішов до Окрліта («цензури») й запитав, чи нема, мовляв, на Є[фремо]ва заборони. Там йому сказали, що нема і вони судитимуть мої праці, як і інших авторів. Отже – чи нема, чи вони брешуть? На останнє ніби натякає пригода з «Рухом»... В усякім разі мені не подобається оце ходіння та розмова про мене в цензурі: коли й нема ще заборони, то вони її можуть спровокувати.

Отже, можливо, що мене зовсім позбавлять слова. Цілий вік віддати літературі, щоб на старість заніміти – о, вони добре знають, куди влучити. Але хоч і як це тяжко – а витерплю і таке зну-

щання. Коли треба буде, то й занімію, піду чоботи латати, а себе не зречуся.

18 січня. Сенсаційна новина. Ніби в Москві постановлено: усю «союзну» територію огласити власністю СРСР: підданство рахувати тільки за СРСР. Отже, цим самим касуються всі «незалежні» та «автономні» республіки і заводиться унітарна система. Кажуть, що цієї постанови поки що не оголошено, бо треба «підготувати громадську думку». Скрипник у Москві ніби протестував, кажучи: «Що ж це – поворот до єдиної неділимої?» – «Так, – одказали йому, – до єдиної неділимої ВКП». – «Але ж не забувайте, що це порушення конституції: ми ж можемо вийти з Союза». – «А можете, – була відповідь, – без території і людности». Протестант, зачувши це, замовк... Та й справді – що йому говорити, цьому представникові сучасної «Малороссийской коллегии», коли він з товаришами ще попереду всі позиції здав і сидить у жмені того, хто диктує тепер свої умови?!

Отже, виходить, новий курс починається. Потішилися «самоопределением вплоть до отделения» і буде з вас. То може це навіть краще, бо виразніше. Адже наш «уряд» тільки на капості здатний і був, все одно все робив, що з Москви наказувано. То хай краще буде це цілком одверто. Може це хоч тих, хто може чогось учитись, навчить... Тільки як будуть себе наші наркоми почувати, одним помахом розжалувані на звичайних смертних? Утруться й подякують? Напевне. Бо ніхто за ними не жалуватиме, а кожне навіть промовить: земля пухом...

19 січня. Одержав листа від Кат[ерини] Косенко, дочки Є.К.Трегубова. Од батька дістала вона альбом з трьома Шевченковими рисунками, і я вже кілька разів писав до неї, щоб дала їх до академічного видання. Пише, що «мої власні інтереси примушують мене тепер відмовитись від репродукції малюнків». Стерво-баба! Це вже друга. Перша – онука Варфоломія Шевченка, Гілевська, що десь запроторила Тарасові листи до її діда. Треба буде і цій написати, – хоч злість зірву!

20 січня. Написав до Ол.М.Рудченкової (Полтава), К.Косенкової (Борзна), П.Дроздюка (Харків), О.Маковеєвої (Бережани), М.Чернявського (Херсон).

У «Пролет[арській] Правді» поміж іншим матеріялом про Леніна стаття Семашка – матеріялістичний доказ геніяльности Леніна на підставі його мозку. Дивовижний зразок ніби-матеріялістичної схоластики.

Базар реагує на сьогоднішні газети тим, що в один голос пророкує війну на весну. Дивний спосіб вносити заспокоєння!

21 січня. По місту ходять оповідання про арешт прокурора Зоріна з компанією. Вертався він з одного з «афінських вечорів», які тепер ніби у великій серед комуністів моді, п'яний, як ніч, і на вулиці почав скандалити. Якийсь міліціонер, не маючи іншого засобу втихомирити скандаліста, повів його в участок і прокурор аж там проспався й витверезився. Уявляю собі, що почував бідолашний сторож громадської безпечности, коли, випускаючи п'яниць, довідався, кого він арештував для витверезення!

22 січня. Приїхав Перетц, розповідав про події в Російській Академії. І там лизунство, холуйство безконечне, що виявилось в виборах нових академіків. Істинно: камо пойду от духа Твоего!

24 січня. Почалися знов арешти... Камо пойду от духа Твоего! Сьогодні знов Демченко вернувся до моєї справи. «Характерним проявом українського шовінізму, – промовляв він з приводу смерти Леніна, – є виступ у закордонній пресі академіка Єфремова (!). Професор Крупський цілком слушно закинув Єфремову орієнтацію на буржуазну Польщу (!). І справді академік Єфремов блокувався й з російськими чорносотенцями (!), й з польською буржуазією (!), й не дивно, що він ніяк не міг дати відповіді на запитання, як він ставиться до радянської влади (!). Цілком слушно зробила президія Української Академії наук, яка засудила ганебний вчинок академіка Єфремова й заявила, що радянський учений повинен працювати на користь радянській державі (!). Я цілком певний, що радянська громадськість цілком позитивно відгукнеться на постанову Президії ВУАН». Не знаєш, чому більш дивуватись у цій сконденсованій брехні: чи повному нехтуванню фактів і безглуздим вигадкам, чи нахабству, що власну резолюцію, накинуту силоміць Академії – тепер видає за академічну! Зате Президія має доброго тепер спільника, од якого вже довіку не відчепиться...

25 січня. Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів та попівен і викидання їх. Такого ще не бувало. Шпіонство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це, розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріятові! Нещасний пролетаріят, іменем якого уся ця гидота робиться, і нещасна країна, в якій існують шпик і донощик. Куди вона докотиться – це можна наперед угадати...

Та й що робити нашим верховодам, як не збирати собі дешевий капітал на нещасних поповичах? Адже вони так заплуталися й так скомпрометувались навіть у своїх колах, що вже більш нікуди. Сьогодні читав про «Киевскую гниль» у ч.9-му «Гудка». Чисто норови римської імперії цезаристських часів у нас завелися! А за все це – хай поповичі одповідають: хоч на них свою злість і своє нікчемство та розбещеність зігнати!

26 січня. Останніх два дні працював над редакцією віршів Грінченка для «Руху». Зробив перший том, користуючись з старих своїх шпаргалів, які написав був ще 1921 року. Ну, та й зібралося роботи за останній тиждень: Шевченко, Яновська, Грінченко, Лисенків збірник – і все це одразу давай. По 16 год[ин] на добу працював, до того, що й світ обертом ішов, і в очах темніло. Трохи підогнав.

27 січня. Прийшли московські газети з листом Тальгрена й відповідями Ольденбурга, Жебелева та Марра. На фоні спокійного, повного гідности листа Тальгрена тим гірше виглядають лукаві виверти Ольденбурга, лакейська брехня Жебелева та божевільне мурмотання Марра. Я не дивуватимусь, якщо після таких відповідів європейські вчені махнуть на нас рукою й скажуть: загибайте – ви заслужили свою долю! І нашого Ол[ександра] П[етровича] Новицького примусили написати відповідь Тальгренові. Теж не дуже гідна й розумна, але хоч без подлостей: приїздіть, каже, та й самі побачите, як ми живемо. Це добре: побачив би багато, про що говорити невільно.

Взагалі Російській Академії теж не з медом. З приводу забалотування комуністів (Фриче, Деборіна, Лукіна) почалося цькування, найбільш скероване на знаменитого Павлова. Похід проти науки на всім фронті. А учені своїм підлизництвом ще й помагають. Самоотверженні людці! Як от наш Корчак, що вітав «апос-

тола правди і науки» в особі... Скрипника та Озерського! Хороша правда і хороша наука!

28 січня. З модерного фольклору.

1. «Рабинович! Вы стоите за советскую власть?» – «А что же вы хотели бы, чтобы я сидел за нее?...».

2. Чому цвяхів тепер ніде не знайти? А тому, що Ленін сказав: «Теперь для нас важна только кооперация – и никаких гвоздей!».

30 січня. Читав дальші числа «Гудка». Ну-ну! Зібралася компанія – невеличка, але чесна! Здається, навіть велика, бо натяки є і на Любченка, а Михайлика просто згадують, як і інших «полувождей». Скандал уже пробують пригасити офіціяльним повідомленням (у «Пролет[арській] Правді»), але офіціяльній брехні ніхто не вірить, як звичайно. А тут ще й ревізори брехням допомагають.

31 січня. Розповідають про з'їзд агрономів, на якому виступав і взагалі участь брав Шліхтер, даючи нещасним агрономам завдання збільшити врожайність на 30%. Один якийсь старенький агроном почав був казати, що це не від їх залежить, а від загальної політики, що вони вже не знають, що й робити: кажуть їм орієнтуватися на середняка і самі ж того середняка нанівець звели... Але не встиг він і скінчити, як скочив Шліхтер: «Я знаю, – гукав, – чиї це штуки! Це контрреволюція, опозиція... не потерплю!» – Загукав по-скрипниківському і бідний старенький замовк, не доказавши: хай ти будеш неладний! Зате всі інші, таку науку діставши, на все згоджувались: хочете 30% – буде 30%... а то може 50%, то й 50% можна. А один навіть і 200% запропонував, мабуть, виходячи з того, що йому не жалко... І сміх, і горе! Декретами та бумажними постановами думають такі справи рішати, коли тим часом ще недавно і пискло знало, що «правильное куроводство не может быть без всеобщего, равного, прямого и тайного голосования». А народні комісари – куди проти них старорежимні міністри! І ті іноді слухали людського голосу, а перед цими й Угрюм-Бурчеєв подався б. Подавай урожай! А з чого його подати, коли село обідране і голе, голодне і без худоби, без світла і без освіти... Не знаю, чи послухав тов[ариш] урожай побожних заклинаннів і чи схоче навідатись туди де ні праці

людської, ні самих людей не шанують, а все скрипниківським методом вирішують.

1 лютого. Хтось прислав з Одеси мені студентську газету. Один суцільний донос! Донос од першого рядка і до останнього. Донос на товаришів, на професуру, на громадян, на всіх разом і на кожного зокрема. Якийсь скрежет зубовний, а не газета. І це молодь, студентство!...

А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це загони комсомолії, що ставлять собі завданням шпіонаж, висліжування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть – «заява», а не донос: слова бояться... Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких многонадійних юнаків накоїти! Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть [між] конфліктів поміж «легкою кавалерією» та навіть комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихие набеги». Якийсь суцільний жах, непроглядний морок запанував, у якому загинули всі і матеріяльні, і моральні цінності, що виробила була людськість. Докотилися до самого вже краю і далі нікуди падати. А це ж серед цього мороку не знати доки жити!

2 лютого. Всюду крик, галас про вибори. Не тільки по газетах, але й плакати мають по вулицях та установах, навіть по трамвайних вагонах простя[г]нуто цілі полотнища, що закликають вибирати до рад – цієї «основи пролетарської диктатури». Просто тобі – Америка! Предвиборчі зібрання скликаються по всіх вищих школах, і студент не піти не може, бо... провіряють і поставлять на карб. Велелюдні збори. Але навіщо вся та комедія – не вгадати. Кандидати вже давно призначені, голосувати можна тільки за них, ніхто й заікнутися не сміє проти, боротьби – ніякої... Так виглядає наша Америка!.. Кожен службовець чи студент, що *мусить* одбути «громадську «повинність», дивиться на неї, як на халепу, якої не втечеш, і відповідно до того й поводиться. Численні збори, як переказують, дають оригінальне видовисько. Публіка розважається, як знає. Промовців ніхто не слухає. Той собі стиха розмовляє з сусідом; той, примостившись під світлом, читає книжку, інший щось записує – своє; там фліртують... Аби якось досидіти і втікти. Не політичне життя, а крайню

розпусту і політичну байдужість виховують такі вибори, бо кожен ясно бачить усю їхню непотрібність. А на око буде – 100% виборців! І хвалитимуться найвищою свідомістю! Де ж пак – по команді вибирають!.. Кого тільки такими виборами обморочити хочуть?

3 лютого. Проскочило якось два числа американської «Народної Волі», – звичайно тепер ніякі українські видання з-за кордону до нас не доходять. В одному стаття – «Московська нагінка на С.Єфремова». Не вважаючи на всякі наївні ляпсуси (мене звуть «70-літнім стариком»!) перебіг справ подає стаття досить вірно, особливо щодо відомих революцій та протестів. Кінець статті занадто урочистий. «Це доказ, що... московська диктатура – це темна сила, така сама, як середньовічна інквізиція чи теперішній італійський фашизм. Вона боїться кількох слів сімдесятилітнього старика у закордонній газеті, і то боїться так, що мобілізує проти нього цілу зграю невіж, безхарактерних лакеїв та штурпаків-запроданців. З другого боку, що той старик, що без страху і вагання перебув всі лихоліття української революції і руїни на своїому київському посту, це така велика моральна сила, що всій московській державі треба налягати на нього, та й то не просто, а з ріжними протестаційними штуками. Та не застрашили Єфремова царські тюрми, денікінські штики та комуністичні погрози, то й не застрашать теперішні наказні резолюції. Вони всі заслабі для того, щоб притьмити силу сонця-правди, за яке так мужньо вступався і вступається академік Єфремов, і яке швидше чи пізніше, мимо усіх ворожих заходів, таки засіяє на українській землі». Даремне тільки американська газета говорить про «московську» нагінку: свої землячки чи не більш метушаться та заробляють на шматок хліба з маслом у цій брудній та огидній історії. Почав же Грушевський, піддав Студинський, а там... Семки і Чепіги, Заболотні й Багалії, Крупські й Куликовські і тисячі безособових боягузів... На Москву нарікати нема чого, коли на Україні все руйнується руками своїх власних, рідних, українських яничарів.

5 лютого. Дихнути ніколи, вгору глянути ніколи. Збіглося роботи, що вже невдержка. Сижу за столом по 10–12 год[ин] і все ж таки не встигаю. Коли б ще хоч на душі спокійно було, а то ж таке всюди кругом діється, що хотілося б очі заплющити, – бодай не дивитись!

6 лютого. Воно таки спочило! Воно знов почало! Сьогодні «Пролет[арська] Правда» принесла резолюцію конференції секції наукових робітників з осудом мені, посилаючись на резолюцію Президії Академії та згадуючи якусь «лінію УЦБ» (Багалія видко!). Сама газета друкує на першому місці статтю «Проти єфремовщини», де мене робить «ідеологом куркулів та непманів». Грізно!.. Ну, та це вже ми чули. Цікаво мені тільки, як почуває себе Заболотний, що запевняв мене, ніби президійна резолюція припинить дальше цькування? Адже та резолюція, як я йому й казав тоді, стала вихідним пунктом для нового цькування. Ну, а втім, що це їм, усім отим кар'єристам!

Німії, подлії раби! –

та й годі. Буквально «За шмат гнилої ковбаси» усе віддали – своє достоїнство і честь, і совість. І дивляться ... і очей у Сірка не позичають. Бо тепер кожний Сірко має право заплювати очі людям.

7 лютого. Виявляється, що на конференції майже нічого про мене не говорено (секретар Центр[ального] Бюро тільки згадав, що секція наукових робітників «розгорнула широку роботу», бо всі відділи, опріч Луганського (о нещасний!) засудили виступ Єфремова, та ще щось белькотів Б.Коваленко – доноситель присяжний). Отже «Пролет[арська] Правда» виходить сама роздуває справу. Чи не початок нового нападу лютости? Може бути, що саме голоси закордонної преси роздмухали цю безсилу лють – і готовий новий пароксизм... О, гомункулуси!...

А лютість, злість панує по всій лінії. Яку не візьмеш газету – капає скажена піна. Лають нашу Академію, лають російську й погрожуються на неї. За неслухняність. Лають поодиноких людей (недавно у вечірній газеті – Зерова й інших професорів київських), лають установи (Всенародна бібліотека). Велика злість розпирає цих маленьких людців. Таке враження, наче люде загубили дорогу, не знаходять виходу і лютують на всіх і кожного, блукаючи в пітьмі, спотикаючись та розбиваючи собі лоба. Доходимо вже, видимо, якоїсь межі. Бо, здається, вже далі нікуди... А втім – хто його знає, до якої межі може дійти мудрість та злість розперезаних людей, що й самі врешті не розуміють, що і на чию користь роблять. А всякий мотлох людський з того користується і ще далі заводить по шляху дурости. Ну, та кінець же мусить бу-

ти якийсь і колись. Хто живий діжде, той побачить.

8 лютого. Злістю кип[л]ять не тільки проти «чужих», а й проти «своїх», проти самих себе. Єсть такий Коряк, «єдиний марксистський» у нас на Україні критик, донедавна диктатор літературний, що монополізував був на повну власність як роздавання титулів, так і писання та друкування доносів. І от раптом почали його «крить», та ще як! Лакиза в «Житті і революції» ще помірковано, бо доводить, що Коряк нічого не тямить – розумні слова списує, а дурних сам додає. А вже Таран у «Комуністі» так про його пише, наче це не Коряк, а, боронь Боже, Єфремов. Кінчає надією, що т.Коряк не образиться, а покається, – «Правда, т.Коряче?» – на тих самих сторінках, на яких його з гряззю змішано... І покається, бо слухняність перед начальством – найкраща в комуністів чеснота. Звелять, то й покається.

Скрипник опублікував сьогодні найвищу похвалу Семкові. Що ж зробив цей «герой нашего времени»? А от що. Перебуваючи на хлібозаготовлі на селі, вивідав про всіх студентів усіх вищих шкіл тієї округи, де перебував, склав список куркулів, поповичів і послав до наркомату. Тепер «куркулів» з 2-ма десятинами викидають, а «ректор» Семко дістає найвищу хвалу: «ніхто з нас не догадавсь того зробити... беріть приклад»... Поправив свою репутацію цей промітний чоловічина і кар'єру зробить добру. Якою ціною і чиїм коштом – про те герої нашого часу не питають. Слухняність, запобігливість та ласка начальства, а решта – єрунда, мовляв Акила Акилович.

9 лютого. Новий пароксизм шириться. Ганьбить мене «інтелігентція м.Зіновьєвська», ганьбить удруге Врона в Художньому інституті (з попередженням усім, хто б наважився мене підтримувати!), ганьбить завод – «Ленінська кузня»... Отже, пущено справу на «підприємства», серед робітників і вони, нічого не знаючи, мають судити. Простір тепер широкий – поки всі заводи висловляться – на кілька місяців стане. Яким возом їх знов зачепило – не знаю: мабуть, допекли глузуванням закордонні газети, – їх не достануть, то свого «жида» можна галушити! Характерно, що всі посилаються на Заболотного, що, мовляв, добре одмежувавсь од Єфремова. Виграв таки цей хитрий малоросс, що предо мною так уболівав за мою долю! Цікаво буде, як якийсь

маибутній історик розкопає, що посилаються, власне, на фальшивий документ: самі написали присуд, примусили Заболотного підписати, а тепер його ім'ям орудують... і разом прославляють Чернишевського жертву сфалшованих документів. Скільки разів перевернувся небіжчик у могилі од хвали та спочуття з цих брудних уст.

10 лютого. Диригер вже махнув паличкою – і знов почалося ц кування одними словами навіть, в одних і тих самих виразах! Н віть не ховаються з тим, а переписують усі з одного циркуляру. Це нагадує, як за старих часів поліцаї та жандарми погроми робили: надіне штатське пальто, а з-під його сині форменні шаровари виглядають. Міняються часи, та не міняються люде й но ови в цьому найкращому з світів... Сьогодні словами Врони, чи кого там, гавкнули на Червонопрапорному заводі; виступив сам Войцехівський і, певна річ, постарався!

11 лютого. Звонить хтось по телефону й питається, коли я буду в Академії і чи можна зо мною побачитись. Я сказав і запитав – хто говорить? – «Все одно ви мене не знаєте», – була відповідь. Приходжу в Академію. Стріває мене якийсь чоловік, я повів його до себе в кабінет. «Я, – почав гість, – член партії з 1919 р., б[ольшевик], прийшов заявити вам, що не вірю жадному слову з того, що про Вас пишуть по газетах... Дозвольте на знак спочуття стиснуть вашу руку... Я вчора ще хотів до Вас зайти, та ваші приятелі одговорили, – небезпечно, кажуть»... З цього почалася у нас розмова. Виявилось, що це рядовий партієць, українець, читав дещо моє, цікавиться письменством – і вболіває з того, що робиться навкруги. Приємно було почути слово спочуття з самого ворожого табору. І тим більше, що це не один голос. Паличка режисера – це одно, а справжній настрій у низах – зовсім інше...

13 лютого. Товчуть, мов дятли носами, в одно і однаковими словами, – благо, штамп немудрий дано. Похвала Заболотному, згода з постановою Президії, нагад з тієї постанови, що «не може бути академіком, хто...» і далі вже нахвалки на «єфремовщину» .. Сьогодні цей трафарет проробив ще один завод – «Більшовик».

Треба думати, що тут і таким способом «підготовляють» громадську думку до викиду мене з Академії. Вони думають, що я за неї чіпляюся і надаю якусь ціну титулам, та ще таким знеціненим, як член *теперішньої* Академії! Може, єдине моє бажання – швидше розв'язатись з нею. Але нехай самі викидають. Це, як казав колись Лєсков, потрібно для біографії, – не так може моєї, як їхньої.

Тяжкий мені тиждень. Мушу здати «Городянку», мушу дати примітку до збірника Лисенкового. Мусів навіть облишити коментарії до Шевченкових листів та докінчати ті роботи. Сьогодні почав писати передмову до «Городянки», а на відпочинок роблю примітки до Лисенка. Не знаю, чи вийде що в мене з тієї передмови: занадто делікатна, як на теперішній час, тема, та ще в моєму становищі цькованого звіра.

14 лютого. Розвеселив мене Коряк. Московські «Известия» надрукували переказ його реферата про українське письменство та небезпеку йому од мене. Виявляється, що я перетягаю до себе радянських письменників – Івана Сенченка, Бориса Грінченка (так і надруковано!), Копиленка та ін., об'єднуючи їх під лозунгом «самодовлеющего искусства»! «Ефремов сам молчит, он облачился в тогу защитника украинского крестьянства, он принял позу вождя, но находятся люди, которые проводят его лозунги в своих литературных произведениях, чтобы затем протолкнуть их в массы»... Я розумію, що Корякові після останніх невдач треба себе реабілітувати і він думає виїхати на єфремовщині. Але за таке вислужування я б копійки не дав: або сам дурень і невіглас, або за таких має своїх слухачів, розповідаючи їм очевидні небилиці.

15 лютого. Студенти Київського ІНО ухвалили мені догану. Це вже вдруге... Чого стараються, дурні?

16 лютого. Закінчив передмову до «Городянки» Яновської, але не знаю, що з нею робити. Крутив, крутив, напустив води і туману, але чи вийшла вона з того цензурнішою – не знаю. Нехай кілька день полежить: може на свіжу голову видніше буде.

Закінчив і примітки до Лисенкового збірника. А ще ж од мене статті про Лисенка вимагають. Ох!

В сьогоднішній «Пролет[арській] Правді» надруковано, що

студенти виявили свою політичну активність, засудивши одностайно виступ акад[еміка] Єфремова. Дешева активність, та ще під батогом! Бідні, – що б вони, – від Заболотного з Корчаком до останнього студента, – робили, коли б я не дав їм приводу таким дешевим коштом активність виявляти!

17 лютого. Коряк у листі до «Известий» спростовує реферат про його промову. Теж не дуже розумно. В «Пролет[арській] Правді» гавкнули червоноармійці. Кліше, трафарет, офіціяльний обов'язок... Яке це все безглуздя! Навіть не образливо, а просто без кінця по-дурному. На що люде час витрачають! Адже коли одбулось тільки сотня таких зібраннів (а їх було більше), на кожному зібранні побувало хоч 200 чол[овік] і потратили по 2 год[ини] то й то маємо 4000 годин. А попередні наради, а складання і друкування звісток, а читання – цього і в 100.000 год[ин] не вбереш... Отже, понад 100.000 год. витратили надаремно «на Єфремова», бо навіть дозолити не змогли! За цей час можна б другий міст через Дніпро перекинути, а вони на свою злість перевели! Справді, всякий глузд загубили – ці дрібненькі люде, у яких мстивість пропорціональна нікчемності.

18 лютого. Дивився в оперному театрі «Майську ніч» Римського-Корсакова. Малороссийская Вампука! До того ще й безголосся навдивовижу.

19 лютого. Ціла копа матеріялу з новітнього фольклору. 1. Чому немає в нас білого борошна? А тому, що їсти білий хліб – то привілегія панів та буржуазії. А як пани та буржуазія повтікали за кордон, то туди ж ми й біле борошно посилаємо.

2. Приходить до Соробкопу єврейчик: «Дайте восьмушку чаю». – «Чаю нет», – одказує прикажчик. – «Подлец!.. Ну, дайте три фунта белой муки». – «И муки тоже нет». – «Мерзавец!.. Ну, тогда дайте пол-фунта рису». – «И рису нет». – «Сукин сын!» – «Послушайте, кого это вы ругаете?» – «Кого? Ну, известно кого – Николая: сделал запасов только на десять лет, а на одинадцатый уже не хватает».

3. Як спинити рух у Москві на Тверській вулиці? Досить крикнути: «Рабинович» – більша частина перехожих стане й озирнеться до вас.

4. З Заповіту Троцького: мозок мій по смерті покласти в спирт, а тоді, дослідивши, спирт передати Рикову, а мозок – Сталіну.

5. «...Они уже имеют левое крыло, они уже имеют правое крыло. ... Они уже скоро совсем полетят!».

6. Зажурились комісари в Кремлі – нема ради, нема виходу. Кажуть їм, що об'явився в Москві дуже якийсь мудрий старий жид, що на все знайде раду. Покличте! Покликали: «Ну, скажите, есть для нас какой-нибудь выход?» – «Есть – целых семь! Выходите скорее, тогда всем хорошо будет». (У Кремлі сім брам).

7. У вагоні сидить батюшка, а проти його комсомолець. Захотілося комсомольцеві покепкувати: «Ну, что батюшка, все молитесь?» – «Молимся». – «Ну, а за советскую власть молитесь?» – «Молимся и за советскую власть». – «И за царскую молились?» – «Молились». – «И что же, помогло?» – «Помогло: выгнали».

8. «Яка ріжниця між попом і ослом?» – питає батюшку комуніст. Той не знає. «А те, що у попа хрест на грудях, а у осла біля хвоста». – «Ну добре, – каже батюшка, – а яка ріжниця між комуністом та ослом?» – Думав-думав комуніст, каже: «Не знаю». – «Ну, я теж не знаю», – одказав батюшка.

9. Селяне кажуть: кулак у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк – у його сакви спереду і ззаду, сам посередині, на поле виходить о 5 годині. А незаможник той, хто о 9 год. з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради.

Оповістили нарешті в газетах, що Троцькому дозволено за кордон виїхати. А це я вже з місяць тому чув, що він давно вже втік...

20 лютого. Купую цукор у крамниці знайомого жида. Довго він казав, що нема, що має поїхати кудись і взяти. Нарешті – є. «Але, коли б ви знали, що мені той цукор варт!...» – «А що?» – питаю. – «Навантаження! Кажуть, не дамо цукру, як не візьмеш і того, і того, і того. А воно мені зовсім не потрібне, ніхто його не питає. І що я тепер з ним робити буду! А не візьмеш навантаження – цукру не дадуть!»

От воно магічне слово – навантаження! З ним навіть закони політичної економії переробити можна і збути всяку покидь,

на яку жадного попиту немає.

21 лютого. Знов тривожні чутки про майбутні вибори академіків. Кажуть, ніби комуністи виставлять... Скрипника, Затонського та Яворського. Нікого кращого не знайшли! Але найгірше те, що після подій останнього півріччя ніяк і сподіватись не можна на таке голосування, як весною, коли Скрипника провалено навіть на голову зібрання. Тепер переважатиме слухняна більшість. І знов стає перед мене питання про відхід од Академії та каяття, що цього не зробив раніше. Хоч і кажуть, що не треба робить того, що приємно ворогові, але, мабуть, треба було зробити йому цю приємність. Тоді це ліпше було і натуральніше. Ну, та побачимо! Одно тільки мене дивує, чого ці осли пруться до Академії? Адже коли 100 літ тому Дондук, що засідав в Академії, викликав тільки сміх, то який сміх і з себе і з Академії викличуть сучасні Дондуки, ціла мотка Дондуків!

Видко, й нам доведеться смугу Дондуківства пережити.

22 лютого. Стараються товариші вчені! Вони на київській конференції загріли «боротьбу з єфремовщиною», а на харківській розродились такою гнусною лакейською резолюцією, що навіть за наших взагалі лакейських часів побиває рекорд. Розказують, що в Харкові з промовою проти мене виступив... Семковський! Чого ще цьому [Скарпію]? Чи рятує себе, як кузен Троцького, чи підготовляє кандидатуру свою в академіки-призначенці? Дивні діла твої, Господи!

Сьогодні в «Пролет[арській] Правді» надруковано огляд 10-літньої праці Комісії Словника живої мови, але характерно – без жадної фамілії працівників. Питаю Голоскевича – що це за знак? Каже, що він дав статтю, де зазначив, хто що зробив, але в друкові усе те пропало. Очевидно, щоб не згадувати Єфремова, то викинули усі прізвища. От уже справді – nomina sunt odiosa*! Але який дитячий розум у цих «державних мужів», що навіть таким способом не гребують свої рахунки зводити, маючи друковане слово в своєму монопольному посіданні.

---

* Буквально: «імена ненависні», не будемо називати імен (латин.).

23 лютого. Страшні вісті йдуть з села. Нечувані морози (до 25–30°), що держать уже місяців зо два, цілком нищать село: замерзає худоба, замерзають люде; отопитись нічим, бо дров або зовсім не дають селянам, або за таку ціну, якої теперішній селянин не спроможеться заплатити. Теплої одежі так само не гурт, і хто на якийсь десяток верстов [одвихнеться] від села – той уже труп. Змерзлих звозять і складають як дрова. Зубожіле село не може боротися ні з якою стихійною бідою.

Президія оповістила про ювілей Тутківського. Дослужився таки цей чорносотенний папаша, а тепер червоний академік! В кінці 1927 р. Спільне зібрання одноголосно (проти двох – Грушевського та Симинського) одкинуло цей ганебний ювілей людини, що стільки капости зробила Академії. Тепер інші часи і Президія виконує замовлення. Заходить Януков: «Що, пане академіку, знов на вас почали гавкати?» – «А почали», – кажу. – «Хвороби на них нема! Кажуть – секція наукових робітників... Хіба хто путній до них піде на це? Зібралась сама шантрапа, та й робить, що звелять. Як почалося оце, – додав конфіденціяльно, – то я чув, як Президент по телефону говорив Левицькому: що, каже, знов почали? а обіцянки ваші? – не знаю, що вже казав йому Левицький».

24 лютого. Почав статейку до Лисенкового збірника. Хочу написати про нашу з Лисенком подорож до Галичини під [час] його ювілею. Якось нема настрою, не те в голові і не знаю, чи що вийде. А тут ще поспішати треба, бо всі вже строки попроминав.

Одержав листа від Косенкової: згоджується дати до видання Шевченкові рисунки. Засоромилася вража баба! А таки довго кріпилася та роздумувалася: адже од мого листа до неї проминуло щось тижнів зо три!

25 лютого. Моя рецензія на Гуревича в «Slavії» в Харкові викликала, кажуть, велике обурення. Чим саме – я не знаю, може фактом, що вона появилася за кордоном. Мабуть, цим і пояснюється оцей новий – правда, досить млявий – пароксизм скаженини і слинявих резолюцій! Казали мені, що Багалій у паніці і говорить усім, що я себе рецензією тією «погубив»... Може, але, мабуть, таки краще загинути, ніж здобувати ласки шляхами Багалієвими.

І ще одно переказують: ніби Грушевський – той самий

Грушевський, що афішувався так з протестом проти утисків на мене – перелякався і послав Савченка з листом до Скрипника, а в тому листі відмежовується усякої солідарности зо мною... Дурень! І хто б таки міг поважно брати його фронду та думати серйозно про солідарність зо мною! Але трусість його в цьому найкраще виявилась. Хотів чоловік у благородство погратись, та побачив, що це небезпечно і – хвоста між ноги. А втім, я занадто добре його знаю, щоб повірити в його благородство. Мені було без краю гидко, як він мені говорив про свій протест, без краю гидко й тепер, коли він хвоста між ноги пробує заховати.

І ще одне переказують: на виборах до міськради в Академії, що мають одбутися 27 лютого, комуністи хочуть добитися мені суду від співробітників Академії. Левицького було умовили, що не треба цього робити, але Скорбек «по професійній лінії» таки домагається. Йому казали: а що, як вийде скандал, як співробітники не голосуватимуть проти Є[фремо]ва?. «Нам тільки того і треба, – одповів він, – знатимемо, хто між співробітниками Академії з Є[фремо]вим солідаризується». Я думаю, що голосуватимуть усі, а потім... приходитимуть потай до мене і плакатимуть на жилетку. Що ж – і це мушу пережити серед цього сонмища трусів і лакеїв.

Скінчив статейку про Лисенка. Мабуть, вийшла погана, бо ніякого настрою до писання. Пишеш тільки тому, що обіцяв.

26 лютого. Одержав привітання од Славка, Ол[ександра] Ігнатовича, Дмитра Івановича. Кличуть до себе. Звісно, сам я не поїду, а коли вивезуть, то на схід, а не на захід.

Написав до Ів[ана] Кревецького, Ол[ександра] Волошина, І.Проніна та до Петра.

27 лютого. На вибори в Академію я, звісно, не ходив. Резолюцію проти мене поставлено, і хоча за неї голосувала жменька з повної залі, заявлено, що «прийнято одноголосно»! Чудова компанія з трусів та фальшовників. Багато в такій компанії зробити можна. Тільки не ухвалювати ганьбу, бо всенька ганьба їм на голову повертається та ще й з лихвою.

28 лютого. Цензура дозволила «Городянку» з моєю статтею. Правду казавши, не сподівався. Виходить, що іноді корисно бу-

ває «води налити». Самої «Городянки» цензор навіть не читав, а прочитавши мою статтю, сказав: з статті бачу, що пустити можна, тільки потім перевірю, чи не лишилося де «жида». Тепер цензура головно працює над тим, що виловлює в тексті «жидів». Його Комендант заспокоїв, що редактор ретельно вилущив «жидів» у рукопису.

1 березня. Кажуть – сам я не бачив, що «Вечерний Киев» надрукував замітку, що треба Шевченкові дні використати на боротьбу з «єфремівщиною». Це навіть пікантно: у Єфремова очі над Шевченком вилазять, а вони ім'ям Шевченка боротимуться з «єфремівщиною»! Ну, та нехай: побачимо, чий батько дужчий!

2 березня. Цілий тиждень по вулицях перед пекарнями стоять величезні хвости – за хлібом. Чому це враз знову схопилася хлібна заверюха – ніхто не знає. Радянські економісти вирішують справу просто. Тому, бачте, не вистарчає хліба, що у якоїсь баби на Куренівці знайдено кілька пудів сухарів та що селяне з підмісцевих сіл купують хліб на годівлю худоби. Знайшовши методом криловського мірошника причину, тим самим методом і беруться її лагодити. Заводять спеціяльні заборчі книжки з «класовим підходом»: коли ти робітник – маєш 1 1/2 хунти, коли студент – тільки-но 1/2 хунта. Так званий «нетрудовий елемент» і зовсім нічого не матиме. Не матимуть і селяне. З ними особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх обграбувало. Думаю, що з такими мірошницькими засобами ми й зовсім без хліба зостанемось. І це навіть тоді, коли недороду не було: голод роблять на чистому місці! А ще на Єфремова нарікають – за «Без хліба»!

А на майбутній урожай ще менше надії. Селяне останніми роками так зневірилися, що взагалі не мають охоти робити: роби не роби, а нічого не матимеш; скільки не зроби, все злапає проклятe місто... Тепер селян силоміць тягнуть на поле, забороняють лишати толоку, вирубують сади, де (як на Поділлі) були в селян, – віковічні, предківські сади, що згодували краще од хліба не одне покоління. Тепер: нема толоки – нема худоби; нема худоби – чим ти його тую землю оброблятимеш? Трактором чи то пак тракторним ярмом? Таким способом проводиться «інтен-

сифікація сільського господарства» і «підвищення врожайности». А голод тим часом усе ближче насувається. А разом і повний занепад усякого життя.

Дохазяйнувалися!...

Та може за цим іде який-небудь край. Бо справді жити так, як ми тепер живемо, вже снаги не стає.

3 березня. З новітнього фольклору.

1. Чому тепер так холодно? А тому, що, мовляв, «северный полюс открыть-то открыли, да закрыть забыли, – ну оттуда и тянет».

2. Радянська азбука: А, Б, В – для детей; ЦК – для рабочих; ГПУ – для прочих.

А це вже хоч і не фольклор, а на те скидається. Йду я вулицею, задумався про щось своє і не зважав, що навкруги робиться. Раптом долітає до мене голосна розмова людей, що йшли позаду. Розмову почув ізсередини, так і записую.

– ...дітей чим забавлять? Сосульками!.. Так і нас: клубами, промовами, сладкими словами.

– Все то брехня, – одповідає другий голос.

– Ну, звісно, брехня... От тепер говорять: хліба нема, бо мужики скот хлібом годують. Хто цьому повірить? Видумка дитяча.

– Все нам голови задурюють. Он на лижах катаються...

Глянув я – справді кілька чоловіка просунулось на лижах.

– ...на лижах катаються... Думаєш – спроста? Ні, брат! Це для того, щоб менше думали. І радіо для того видумали: слухайте та не думайте. – Ні, ти от що візьми, – знов почав перший. – Робочі хліба получать 1 1/2 фунта, тілігенції теж дадуть по фунту. Ну, а нам? Що ми – буржуї (тут рясно вже почулося «мать»), чи що? Та ми весь город («мать») рознесем! Тепер он мороз, сніг, а ти стій в очереді. Цілий день промерзнеш – і нічого тобі... Та нехай он каміння розмерзнеться – їй богу за камінь та в Соробкоп – чисто вікна рознесу. Коли я не чоловік, а собака, то по-собачому й поступатиму...

Розмовники звернули в бічну вулицю. Я озирнувся – обтерті люде, в [мішках] поверх чобіт, – видко, чорнороби, «не кваліфіковані». Настрій, як видко, не дуже спокійний серед них.

Та й справді щось тривожне розлито навкруги. Черги, хвости тії, ростуть так, як не було навіть і голодними роками.

Є чутки, що «червонців» почали випускати все більше та більше, вже не стримуючи себе ніякими, хоча б і фіктивними «нормами». Якщо цьому правда, то наслідки неважко передбачити. Адже взагалі комбінацію з червонцем я вважаю за чудо, а чудеса – річ капризна і вдруге не трапляються. Досить тепер заплутатися з випуском паперового червінця, власне, нічим не забезпеченого, щоб і в середині вся валюта полетіла к чорту. Може знов дострибаємось до міліярдів! А тоді, вдруге, ледве чи можна буде якийсь порятунок ізнайти.

4 березня. Стурбувала пригода з Параскою. Перші місяці була дівчина, як дівчина. Але швидко місто навчило: почалися затаювання грошей при покупках, горлання; нарешті знайшла дорогу до «місцкому прислуги» і поскаржилася, що їй не доплачуємо грошей, що примушуємо робити до 12 год. вночі, що не має «вихідних днів»... Брехня на брехні і нахабна, в вічі... це при делегатці, що прийшла, певне, на її скаргу, перевіряти, хоч раніше ніколи ніяких претензій не заявляла, бо платиться їй скільки умовлено, йде додому о 6–7 год., вихідний день має, хоч не той, що їй хотілося, а щодо роботи, то, напр[иклад], у мене не прибирається часом тижнями, а делегатці в вічі бреше, що «дві квартирі прибирає». Нарахувала недоплатків щось карб[ованців] на 70. Гидко мені стало, – вийняв, заплатив, будь ти неладна – зійди з очей!... Характерно, що родичі Парасчині, які нам раз-у-раз говорили, що вона і брехуха, і горлата, що б'ють її самі, як гамана, що знають добре, коли вона од нас виходить – вийшли свідками з її боку. А зять ще напередодні приходив і так улесливо світив в очі та лаяв Параску!

Гидко писати про це. Дріб'язок. Непотріб. Але от що вже не дріб'язок: за десятку кожне продасть другого, обшахраїть, обмане, збреше. А тим часом на цих продавцях, шахраях, обманниках і брехунах думають соціялістичний лад будувати! Мало того: самі їх деморалізують, розбещують, потурають найгіршим інстинктам – і думають, що на тих найгірших інстинк[т]ах зіпруться, коли лиха година прийде. От у чому жах нашої сучасности. Людині з совістю, з пошаною до людини, з довірливістю до слова людського – нема місця серед тієї брехливої здеморалізованої вкрай отари. Ми всі в родині почуваємо себе якимсь анахронізмом, негодящим до сучасного життя. І я розумію Онисю, що раз-у-раз

говорить, що заздрить померлим. Так, – beati mortui...

А тут не тільки жити доводиться, а ще й працювати. Часто ловиш себе на питанні – навіщо? Кому потрібні оті книги, що пишеш, оті ідеї добра і справедливости, що в них проводим? Забуті це все слова... Треба, щоб вигинув увесь оцей рабський рід, до ноги, щоб щось путнє народилось.

А втім – ну його...

5 березня. Черги все ростуть... Тисячами вже збираються люде під пекарнями. Вже подекуди були випадки, що кінна міліція розганяла черги. Кожного дня нові чутки: того або того вже нема в продажу: кажуть, що нема цукру, нема гасу, бензину (а тепер це велика біда, коли в кожній родині «примус» за піч одбуває), нема соли, мила. Може все те і перебільшено, але вже самі чутки показують, як ставляться маси до уряду, що взявся задовольняти всі потреби – і абсолютно не здатний теє робити. А ці чутки родять паніку й побільшують замішання. Треба віддати честь урядовим *органам*, – вони тому ще і самі сприяють. Книжки на хліб *одержує меншість* людности і в Києві, напр[иклад], якихсь 300.000 хай промишляють, як самі знають. А це ж паливо, яке може щомить спалахнути. Організація роздавання тих книжок – недбала, невміла, бюрократична. Стоять люде годинами, щоб почути: нема книжок... Чому ж хоч раніше не скажуть? Чорт їх знає! Така саме пригода була і зо мною сьогодні.

Приходили мене попередити, що коли б почались які розрухи, то мене першого арештують, що комуністи на мене аж киплять. Відповів, що знаю це – що ж думаєте робити? – Поки що нічого. – Тікайте. – Сидітиму, а там видко буде... Не знаю, чи пощастить урятуватися серед тієї заверюхи, що видимо насовується.

6 березня. Знов те саме: ходив і сьогодні по хлібну книжку і не одержав: нема. А до 8-го мусять скінчити всеньку операцію! І таким порядком вони думають «соціялізм» запровадити!

7 березня. Слухав оповідання про подорож українських письменників до Москви та Петербургу. Невідомо хто, невідомо навіщо зібрав понад 50 чоловік «хахлов», повіз показувати. Скандал за скандалом. І приймали як «хахлов» і здебільшого говорили на тему: «Зачем нам делиться? Все должно идти в общий

котел». Ну, розуміється: для хахлов і такой Бог бряде!

8 березня. По школах дано наказа: Шевченкові роковини використати на боротьбу з «єфремівщиною». Тепер учителі у великому клопоті, бо ніхто з них не знає, що то таке за «єфремівщина» і як до неї взятись.

9 березня. Застудився. Маю температуру. Це вже буде мороки, поки її здихаюсь.

10 березня. По газетах статті про Шевченка. В оглядах шевченкознавства порадили собі дуже просто: моє прізвище всюди повикидали і про мої роботи говорять як про анонімні! Так колись говорено про Бєлінського, потім про Чернишевського, та й про самого Шевченка. Миколаєвські часи повернулись! А наші комуністи того й не знають, що Миколаєвською стежкою йдуть: вони думають, що вони оригінальні, що самі до того додумалися.

11 березня. Через температуру не пішов на рокове зібрання Академії. Розповідали мені, що робило воно гнусне і мізерне враження. Підлизництво, з одного боку, і груба безтактність [з] другого. Ораторствував чомусь і Озерський. Він з Л.Левицьким тепер почувають себе господарями в Академії, бо знають, що чого вони схотять, те зараз і зробиться «по щучьему веленью». Все більше і більше вгрузає Академія в сучасне болото і чи вилізе з його?

12 березня. Перед виконкомом була демонстрація людей позбавлених хліба, – єсть і така вже категорія!... Їх багато: на Київ налічують близько 200.000 чоловік, але демонстрантів прийшло всього коло 2000. Вимагання – хліба! Кінчилось, як звичайно, – арештами і розгоном демонстрантів: так само, як і в буржуазних державах кінчається. Та і в буржуазних не у всіх так буває: там поліція тільки напоготові стоїть і не втручається, а в нас одразу в нагайки беруть. Що ж—чудове виховання наші одержали і традиція розгону в них у крові.

13 березня. Льодик, кажуть, вступив до піонерів. Кажуть, – бо до нас він, як і батько, не ходить. З хорошого хлопця отаке

стерво, отаке ледащо вийшло! А все батько винний: здали ми йому дітей як дітей, а він поробив з них опудала.

14 березня. Паломництво повикиданих студентів до Харкова. Цілими сотнями, розповідають, збираються вони у Скрипника і в гурті розмовляють з ним, не боючись. Хтось навіть пустив у його епітетом «центробандит»! І нічого, зійшло!.. Але на тому, здається, й край, що душу зірвали, бо все одно до шкіл назад не приймають, а все нових і нових жертв із «ворожого елементу» вишукують. Такого цинізму не було навіть і за царевих часів: навіть тоді про «ворожий елемент» говорити остерегались. Тепер – істинна простота нравів!

15 березня. «Пролет[арська] Правда» нарешті соблаговолила надрукувати про вихід мого Мирного! Петитом і за три місяці по виході книжки... Разів зо три пробували там пускати звістку і все редактор викреслював. Нарешті, – мабуть, не доглянув...

16 березня. Прочитав статтю Дорошкевича в останньому числі «Життя й Революція» – «Шевченко в селянських переказах». Брехун і лакей, і то свідомий, бо ж знає, що бреше і лакействує, підла душонка! І так невміло, грубо лакействує, що, використовуючи його, навіть, самі комуністи і за бузинову його палицю не мають. Це лакей з натури, якої вже не переробиш.

17 березня. Написав листи – до Дорошенка Вол[одимира], Маковеєвої О., В.Дроздовського, Лугового (Прохорівка), Науменкової Н. (Прохорівка), Смоляк Н. (Бугуруслан).

19 березня. З новітнього фольклору.

1. Всі концесії в Радянській соціялістичній Державі вже роздано чужоземцям. Ще лиш одна залишилась, на яку теж чужоземця викликають – для заведення соціялізму в Соціялістичній Державі.

2. З Сталінського катехизиса: Питання: Чи можна заводити соціялізм в одній країні? Відповідь: Можна, тільки нещасна тая країна.

3. Приїхав Троцький за кордон. Накинулись на його: «Розповідайте новини, бо ж не знаємо, що у вас там робиться». –

«Новин багато... Ну, наприклад, Ленін помер...» – «Ленін? помер?.. А які ж цьому докази?» – «Докази? Та якби він не помер, то був би тут зо мною перед вами».

А це вже не з анекдотів: Троцького виклинають по всіх підприємствах. Махнула десь паличка дирижера!

20 березня. З села сумні звістки. Озимина повимерзала. Пересівати нічим та й неохота. Здирство шаліє, як і шаліло: звелено саме гамазеї знов заводити, – вибрали час! Буряки для сахарень дядьки одмовляються сіяти, бо їх на буряках дурять систематично. Отже, ні хліба, ні цукру, певне, не буде. Голод у перспективі... Може тому-то Хвиля так і напавсь на мене за «Без хліба»: натяк побачили!.. А теперішній голод буде важче переносити, ніж голодні 1920-21 роки: тоді тільки деякі місцевості та городи голодували; село у нас, напр[иклад], на Київщині було ще дуже. Тепер же всі харпаки, обідрані і без жадних засобів до боротьби. Веселенький пейзажик!

В газетах була недавно звістка, що на самій Київщині загинуло протягом зими 100.000 коней. Наші мудреці пояснюють це тим, що селяне навмисне зводять коней, щоб одержати страховку. Дійсно, мудре пояснення: одержить страховки чоловік 10 крб., а в коневі тратить 75-100 та ще й змогу обробляти землю. Це все одно, що недостачу хліба поясняти тим, що селяне хлібом худобу годують!.. Наші мудреці й не догадуються, який жах криється під тією звісткою, яку вони на юмористику обертають.

21 березня. Ювілею Академії цього року не буде. Це й можна було наперед угадати, але не вгадати, як вийшло і як думають це обставити. Обіцяли на святкування 200.000 крб. і досі, хоч до часу ювілею лишилося несповна три місяці – ні копійки, не зважаючи на всі нагадування, не дали. Прислали тільки 10.000 крб. на видання, але, як тепер виявилося, взяли ці гроші просто з академічного видавництва. Отож поки що на ювілей Академія має *мінус* 10.000 крб... Але й не в цьому ще вся пікантність справи. [Затуливши] її і нарешті признавшись, що ювілею не буде, уряд вимагає, щоб Академія подала йому заяву, в якій сама б просила про одсунення ювілею через те, що не встигла приготуватись. Отже, Академія мусить прийняти вину на себе. І теперішня Президія, певна річ, залюбки плюне собі в фізіономію, замість

того, щоб взагалі протестувати проти такого поведіння верхів. Що ювілею не буде – це навіть добре: одним скандалом менше в житті Академії, що на суцільний скандал обертається. Але добре б почувала себе тепер Академія, коли б була послухалася Озерського та послала 3-4 делегатів за кордон, щоб запрохувати на свято. Довелося б іще в один бік очима лупати. А втім – чи не все одно? Ще одна дірочка решету не вадить!

23 березня. І ще один приклад лакейства. В газетах лист проф. П.Бузука з протестом проти «Ruchu Slawianskiego» за те, що той... думаєте, виступав проти «любезного отечества»? – ні, тільки про його не згадував! У сьому догадливий Бузук побачив «вороже ставлення» і поспішив заявити – «ось який я хороший»: побачив вороже і зрікаюсь в йому співробітничати. Та ще й у редакційній примітці моргає на Дем'янчука: ось і цей серед співробітників «R.Sl.» – а що він скаже? Підлота межує з маніяцтвом.

Сьогодні приходив Дем'янчук, щоб порадитись і про свою заяву. Розуміється, і він зрікається співробітничати. Хоча обидва ці «співробітники» і одного рядка не дали журналові. Дем'янчук оповідає, що ходив радитися з приводу цієї справи з Л.Левицьким і доводив йому, що в «R.Sl» не було ніяких виступів проти радянського уряду, що Бузук набрехав. «Що ж, – цинічно одказав Левицький, – скоро в радянській пресі вже надруковано, що були такі виступи, то ніхто не сміє говорити, що їх не було». Чим це гірше за класичне Миколаєвське – «считать девицей»? Тільки що тоді це була прерогатива монарха – безпомилешність, а тепер на неї претендує кожен паршивець, що має партійного квитка або тільки хоче мати його. O tempora! *...

Перед цим заява Драй-Хмари, що оправдується з приводу своїх віршів, які хтось десь пояснив контрреволюційно, виглядає вже як фарс. Але не сміятись хочеться, на ці лакейські фарси дивлючись, – о ні, не сміятись!.. Жити од них не хочеться. Бо вже все життя, цілком і суспіль, цими фарсами запаскуджено.

24 березня. Ну, от ще один фарс, який більш на анекдот скидається, ніж на дійсність. Я не був на роковому зібранні Академії,

* О часи! (латин.).

бо саме мав температуру. Як виявилось потім, ніхто з членів Відділу, опріч самого секретаря Новицького, теж не прийшов. В цьому побачили «демонстрацію» і почали дошукуватись причини. В паркомі чи в ГПУ Озерський мав з приводу цього цілу доповідь. Довго докопувались причини і нарешті знайшли! Це тому, що на оповістці було, що має бути доповідь «академіка Скрипника»!.. Звичайно, «академік Скрипник» – це «номер», але я, не виходивши тоді з дому, навіть не знав про таку оповістку. А вже був суд, і, певне, присуд... Фантазія не встигає вспішатись за тими фарсами, яких щоденно, щохвилинно постачає нам дійсність, і так рясно, що й нотувати не встигаєш.

25 березня. Переказують мені з Харкова, що якимсь чудом до книгарні дісталося 25 прим[ірників] моєї закордонної «Історії». Як про те довідалась публіка, то того ж дня охочих до неї записалося 250 чоловіка, і книгарня в клопоті – кому дати. Це наслідок тієї реклами, що мені протягом півроку робили газети. Кажуть так само, що Мирного розійшлося половина видання, хоча ні оповісток, ні рецензій не було, опріч однієї – лайливої – в «Критиці» (я її ще не бачив, бо тієї «Критики» в Києві треба з свічкою шукати). Логіка виходить така: лають – значить, треба прочитати. Теж з анекдотів нашої анекдотичної дійсности.

26 березня. В Катеринославі на мітингу якийсь мудрець розпочав, як мені переказують, свою промову так: «Наша партия переживает тяжелыя времена. С правой ея стороны откололся Ефремов, с левой – Троцкий и они вносят смуту в стройныя ряды пролетариата. Мы одинаково должны теперь бороться как с ефремовизмом (!), так и с троцкизмом» і т.д. До попередніх епітетів – маю ще один долучений – отставного комуніста!

Драму Л.М.Черняхівської «Мазепа» дозволено з умовою, щоб артист, що Мазепу гратиме, яскраво і правдиво показував «соціяльну правду». Що воно таке? Добру загадку завдано акторам – нехай-но розкусять.

27 березня. Почав передмову до Грінченкових віршів. Використовую те, що писав ще р[оку] 1920-го для видання «Книгоспілки» (не було його), – дещо застаріло, а дещо можна взяти.

28 березня. Зник цукор. Будуть видавати якусь мализну тільки на книжки хлібні. Зникла шинка і взагалі свинина – і на книжки вже не даватимуть. Причина, кажуть, що тепер заводять «хрюкающий бюджет», – себто всіх свиней слатимуть за кордон, аби хоч трохи здобути тієї валюти. Діло можливе, але бюджета цим не поправиш. Одно те, що свиней у нас за останню зиму видохло немало, а друге – хто ж далі їх кохатиме? Не селяне, яких за кожну голову худоби обкладають податками так, що тільки чуби тріщать. Ненадовго вистарчить того «хрюкающего бюджета» і ціною голодування не придбаєш маєтку. Зате «ми» боргів не платимо... А втім – почали вже платити: англійцям концесії здаємо просто вже з обов'язанням платити певний процент для «власників». Навіть останні фортеці падають і від нашого «соціялізму» навіть «рожки та ножки» зникають. Правда, – лишається поза і слова, але ними дедалі все важче стає дурити навіть темних затурканих людей. Лишається ще голісіньке шкурництво та страх, що портфелі повипадають з загребистих рук. Звідси і всі ті зусилля – шпіонством та насильством вдержатись зверху.

29 березня. Скінчив передмову до Грінченка. Цензури ради нічого не говорю од себе, а тільки цитую усіх, хто про його писав. Може хоч так не залякає цензуру моє ім'я.

Написав листа Петрові.

30 березня. Олекси Теплого, – тому мороз ушкварив на 7 градусів! Весни нема, – не видко і не чути...

Бачився з доном Александре, що вернувся з мандрівки. Багато кого стрівав, чимало почув і розповідає цікавого. Там надіються на швидкий кінець, а у нас його все не видко і не чути.

В Москві зірвалась нова баталія. Цим разом зчинив її Бухарін, що виступив проти Сталіна з обвинуваченнями, що він допровадив державу на край безодні. Сталін ставить контробвинувачення – в контрреволюції і звелів сфабрикувати документи на це проти Бухаріна. Засідання Політбюро доходять мало не до бійки. Ті самі звістки і в закордонних газетах, що якось проскочили.

31 березня. В газетах кілька щедрінських документів. Укрнаука оповіщає, що склала комісію для заборони «пережитків царизму» – слів «жид», «хахол», «кацап», але не дожидаючи, що

зробить та комісія, слово «жид» сама заборонила, лишивши комісії розважатись тільки над «хахлом» і «кацапом». Зрозуміліва річ!.. А взагалі це робив і бл[аженної] п[ам'яти] Павло I, забороняючи «отечество» і інші, що йому не подобались, слова. Як важко тепер щось нове вигадати! «З «пережитками царизму» боремось царськими ж і способами.

Оповіщено також, що віднині чай даватимуть тільки робітникам і то жонатим... Решта хай п'ють просто окріп. Згадується щедрінський «Устав о добропорядочном пирогов печении»: «неимущие же да кладут требуху»* – в пироги, розуміється.

1 квітня. Ради 1 квітня сталася неймовірлива пригода. Заходить Г. і показує мені листа, що його одержав; лист писав я 1922 р. до Петра – з приводу висилки мене за кордон. Хто його прислав – невідомо. Яким способом він потрапив до рук тій невідомій особі – так само загадка. Чому та особа прислала його Г. – нова морока... Видимо, Петро того листа свого часу не одержав, а здається мені, що я посилав його з оказією, через руки, бо тоді ще й почта не ходила справно. Через кого саме – не згадаю. Але де той лист був, хто його приховував і навіщо тепер виволік із схованки? Г. боїться якоїсь провокації, думає що це ГПУ йому цього листа прислало, щоб підловити. Мені така комбінація здається занадто вже хитромудрою. Але пояснити не можу нічим. Такі жарти на 1 квітня тільки у нас можливі: ходить лист десь сім років і вертається до автора. Сторона необмежених можливостей, як була так і лишилася.

2 квітня. Переказують промову Скрипника перед учителями. Трудові школи, казав він, дають занадто багато знання, так що з трудової школи діти йдуть просто до вищих шкіл. Це непорядок. Треба, щоб конче переходили через професійні школи. Отож в трудових школах науку треба зменшити. І серед царських міністрів небагато таких мудреців знаходилося. Пам'ятаю, як генерал Глазов р. 1904 сказав делегації, що прийшла до його прохати про поновлення жіночих курсів у Києві: «У нас, – показав у вікно на університет, – уже есть одна сочащаяся рана, а вы

---

* «...Люди неимущие да кладут требуху». М.Е.Салтыков-Щедрин. «История одного города».

хотите и другую завести?»... Але чим Скрипник гірший од того ветеринарного генерала в ролі міністра народної освіти? Часи міняються, режими в свою протилежність обертаються, а люде в цьому дикому краї однаковісенькі і навіть гірші поробились.

8 квітня. Зникла Ляля. 3 квітня пішла до подруги вчитися – і не вернулася. Всі ці дні шукали її повсюди, заявляли скрізь – і ніякого результату. Перша думка, звичайно, що її арештовано на вулиці, бо до подруги вона не дійшла, але ж ГПУ завіряло, що її там нема. Сьогодні, нарешті, після оповістки в газеті ГПУ признало ся, що вона таки там. За що її взято – невідомо. Арешти тої ночі, проти 4-го, були серед студентів великі. Але ж і тактика: брати людей і одмагатися, що знать не знаємо, відать не відаємо! Маффія якась... Думав колись я, що наше покоління буде останнім, яке виховується по тюрмах. Помилився: наймолодші – так само до цього університету потрапляють. Падають режими, а методи все ті самі, навіть погіршились. Перше все-таки менше людей отак без сліду зникало, ніж тепер. Бідна, нещасна молодь, яку обплутано шпигами й провокаторами... Що ще її чекає, та й усіх нас, мешканців цієї рабської сторони проклятої?

9 квітня. Турбує доля Лялі. Що воно за історія?... Говорять, що серед в'язнів є намір протестувати голодуванням. Небезпечна і мало помічна була ця річ навіть за старого режиму, коли більш уважали на загал. Тепер це, мабуть, цілком марний захід. Але молоді голови не розмірковують багато і часто діють зопалу, наосліп.

Переказували мені сьогодні сценку в бюрі, де видавали заборні книжки на хліб. «А сегодня самому Єфремову книжку выписал», – заявляє один. – «Не может быть! – одповідає другий, – он давно уже уехал». – «Нет, я же знаю... Это он». – І почалося змагання: «настоящий» то був Є[фремо]в, чи «не настоящий». Відгук газетних «анафем».

10 квітня. Написав – Слабченкові М., Вайнштейнові М. (Чернігів), Рудченковій О. (Полтава), Родіоновій (Тираспіль). Остання пропонує купити у неї автограф Шевченкового «Кавказу». Коли це автограф, то річ цінна, але бере мене сумнів.

Почуваю себе досить погано. Втомляюся, ночами поки засну,

то попокачаюся на всі боки. Такого ще зо мною не бувало. Працював завжди без кінця і ніколи не почував утоми. Спав як забитий... Мабуть, перевтомився. Та й останні неприємності (з Лялею) доклали свого. А тут роботи багато (з Шевченком) і до відпочинку літнього далеко. Та чи й буде цього року відпочинок? Адже коли хліба по селах немає, то виїздити в Звонкову буде не відпочинком, а мукою. Та й взагалі не знаєш, що воно буде.

11 квітня. Прочитав у «На літературному посту» (ч.3) Корякову доповідь у Москві про українське письменство («На литературной Украине»). Він, цей Коряк, ще дурніший, ніж я думав на підставі реферату з його доповіді по газетах. Там – можна було гадати – за його написали, перекрутили його думку, а тут же сам чоловік говорить, ipsissima verba* подає. Назбирав диких пліток, розбавив ріденькою водицею казенної фразеології – і відрекомендував Москві літературну Україну! Виходить – з принципу: «для хахлов і такой Бог брядє!». А Москва слухала і тішилась, як цей «хахол» на розвагу їй вихиляється. Особливо мені подобалось про «єфремовщину» в письменстві, підперту моїм з Йогансеном обміном книжками. Бідний Йогансен! Чи ж він не старався? А отже, не догодив таки Корякові... І найгірше, що ці Йогансени навіть науки справжньої – плюнути на всіх отих Коряків і коряківського типу інших менторів – з цього не витягнуть, а хилятимуться, як і хилились.

12 квітня. В Академії розмови про вибори нових академіків – аж цілих 40! В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, не кажучи вже про Яворського, – все, як бачимо, великі вчені!.. Процедуру виборів мають обставити так, щоб число призначених виборців перевишало справжніх. Багалій спеціяльно приїздив агітувати за Скрипника і К° і казав Кримському, що коли академіки не голосуватимуть за них, то проти Василенка, Кримського і мене знов розпочнуть кампанію. Це ніби так нахвалявся Озерський. Зо мною Багалій не наважився про це говорити, діставши добру одсіч навіть од Аг[атангела] Юх[имовича].

Робиться наша Академія – чи може вже й зробилася – стервом,

---

* Достеменні слова (латин.).

на яке збігаються з усіх боків шакали і гієни. І, власне, здається, вже нема чого обороняти це загижене місце. Ще рік тому нові заходи до її приборкання я сформулював як finis Academiae*. Тепер це явніше, ніж тоді. Ну, й нехай собі Скрипники з Студинськими паюють здобич. Хутко чесним людям нічого вже в ній буде робити.

Появився і Студинський – по 30 сріблянників. Одержав і махнув до Харкова з подякою. Гнус!

13 квітня. Приніс мені несподіванку «Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник», у IV-тій книзі вмістивши статтю Є.Маланюка – «Чергова лекція», якою й отруїв мені цілий сьогоднішній день. Гнусна стаття – найпаче своїм тоном, у якому під жалем (і хто його просить мене жаліти?) вчувається приховане злорадство. Брехень також не бракує, як і суперечностей. А найголовніше – такту ні на шаг. Знають же, що я не можу їм відповідати – і все-таки проминають добру нагоду помовчати. Коли комуністичні півголовки тут гукають «розпни його!», то фашистські півголовки там лукаво підхихикують: «так його! Сам заробив!». Згадалось мені Чикаленкове: «подлая нація», або Грінченків вірш: «Народ-герой героїв появляє»... Я не вважаю себе за героя, але яким рабом треба бути, щоб, сидючи в безпечному захистку, виїздити на людині, що як-не-як, а рискує, і з своєї спокійної віддалі читати «тортурованому» – вираз Маланюка – нотації!.. Якось загубили люде міру речей і про що колись і не подумав би такий Маланюк, тепер з ясним чолом робить.

Та ну їх! Боляче про це говорити. А комуністичні півголовки ще силкуються втиснути мене в компанію Донцова, який, певно, мене більш ненавидить, ніж навіть їх самих!

14 квітня. Писав листи. Глібовій Т. (Горби), Зубківському Ів. (Миргород), Косенковій К. (Борзна), В.П.Степаненкові, П.Рейнботові (Петербург), Г.Григорьєву (Карлівка). А от Муркові в Прагу ніяк не зберуся, бо як йому вияснити, що я *не можу* прислати статті до «Slavії»? Адже не зрозуміє чоловік нашого райського становища. А до того ж це все одно, що листа заадресувати просто до ГПУ. Так бридко, що й починати не хочеться.

---

* Кінець Академії (латин.).

15 квітня. Дорошкевич знов учинив гнусність в Інституті Шевченковому: щоб не пустити «неблагонадійного» Лебедя на збори Ради до Харкова, сам призначив виборного од аспірантів. І чого цей лакей старається? Адже ж усе одно – скільки б'є поклонів, а може саме тому, що б'є їх – ніхто його за бузинову палицю не має, а самі ж комуністи, перед якими стелиться, вважають його ні за що. До того ж він і в другий бік ладен поклони бити і, напр[иклад], з приводу своєї поїздки до Харкова навіть звонив мені, ніби виправдуючись. Я навіть не зрозумів був, чого він запобігає – аж виясняється, ще нова гнусність. До речі, на зібрання Ради Інституту, на якому я, як дійсний член, маю право бути – мене не запросили. Це вже робота харківських гнусів – Багалія з Айзенштоком: бояться, що моя фізіономія Скрипникові не вподобається. Даремно боялись: усе одно я не поїхав би, бо й мені Скрипникова фізіономія не подобається. А тепер я переказав через Дорошкевича, що як вони мене й зовсім з інституту викинуть – плакати не буду. Я ж до них не напрохувався. Навпаки.

16 квітня. Тижнів зо два тому жиди-комерсанти пустили були, з радісними обличчями, чутку: «Сталина уже нет». Коли їм не діймали віри, вони ображались: «Мы ж вам говорим, что нет – значит, нет». Чутка ніби не справдилась, але все ж приїзжі з Москви оповідать, що днів зо три справді було interregnum*: так пересварились на верхах, що всі покидали свої посади і фактично справді СССР було без голови. Потім це безголов'я минулося, але стан увесь час – у напруженні. Дедалі – все більш незадоволених. Нестача всього, черги безконечні, голод у перспективі, а тим часом дорожнечі рідять лави і так небагатьох прихильників «прижиму». А на верхах, мабуть, цього не добачають і тільки й торочать усе старі дурниці, борючись з усім і проти всього з більшою все лютістю. Якесь божевілля і засліплення.

17 квітня. З сіл – прикрі звістки. Озимина на 50% вимерзла. Пересівати нема чим, та й нема охоти, та й нема змоги, бо й досі сніг лежить і морози стоять: поки порозтає та розмерзнеться земля, то й ярину сіяти буде пізно. Отже, надії на новий урожай – марні. Голод усе ближче стає своєю костистою особою. Кільце

---

* Міжвладдя (латин.).

можливостей для просто існування все вужчає. Виходу з крутого стану, здається, немає,... А «ми» все в дурниці бавимось та сіємо зненависть по всіх усюдах. Отут-то, певне, будуть багатії жнива, – аж наперед жах бере од тієї безодні, до краю якої все ближче надходимо.

18 квітня. Недавно Б.Якубський надрукував у «Літературній газеті» (єсть і такий бутерброд!) статтю про М.Рильського – «Не в ритм з добою»: заголовок сам за себе говорить. Рильський одповів віршем, що ходить у рукопису.

Коли громаду літерат
Годує жуйкою нудною
З неперетравлених цитат –
Це має значить: в ритм з добою.

Коли ж поет любов і труд
Вітає дружньою ясою,
То скаже критик: що за нуд!
Та ж він іде не в ритм з добою!

Як Корячат і Ковалят
Побачивши перед собою,
Додолу пада літерат –
Це означає: в ритм з добою.

А як під лайку, свист і зик
З несхиленою головою
Поет прожити хоче вік –
Ну, певна річ: не в ритм з добою.

Хто ладан, смирну і єлей
Несе тремтячою рукою
Для недоучених дітей –
Іде напевне в ритм з добою.

А хто шукає читачів,
Щоб одгукнулися луною
На звук віків і шум світів –
Куди йому: не в ритм з добою!

Сховавши Марксове чоло
За Марксовою бородою –
Радій, спочинь! Добро зіло
Униз котитись в ритм з добою.

Загул як друга обійма,
На «ти» сам Явченко з тобою, –
Звичайно, місця тут нема
Тому, хто йде не в ритм з добою.

Нехай живе учений муж,
Що кличе уперед до бою!
Нехай накульгує чимдуж
За Коряком і за добою!

А ми – ми славимо буйне
Життя з блакиттю і грозою,
І як доба нас дожене –
То й ми підемо в ритм з добою.

Гідна себе відповідь. Але Коряків і Корячат «душеспасительним словом не проймеш»: товстючу шкуру, нівроку, викохали.

19 квітня. Написав: Н.Смоляковій (Бугуруслан), Вол.Леонтовичеві (Прага), О.Маковеєвій (Бережани), Т.Глібовій (Горби).

21 квітня. В «Пролет[арській] Правді» стаття Озерського про вибори академиків. Перша, мовляв, ластівка, того данайського дарунку, яким обдаровують нашу Академію. Брехлива до цинізму. І роблять люде ці свої гнусності з таким виглядом, наче найбільшим добром обдаровують. Тепер, треба сподіватись, почнеться «свистопляска» круг виборів. І нема куди от цього чортівського шабашу сховатись. Навіть цього мінімального бажання нема як задовольнити, бо щоб опертися насильству – з нашими лакеями, замість громади, нема чого й думати. Ну, що ж – зціпивши зуби, чекатимемо.

22 квітня. Переказували мені, що коли мене на всіх зборах виклинали та анатематсвували – один київський літерат хвалився: «Оце з інтересом слідкую, що Є[фремо]в робитиме. Коли б тільки він подався і схилився, то я ладен би сам його забити»... Це називається – спочуття! Нагадує мені отой анекдот, як два поштивих чоловіка сиділи на бережку та спостерегали, як борсався, тонучи, якийсь бідолаха. «Випливе!» – «Ні, потоне, сердега!» – «Ні, таки випливе, – диви, голову показав!» – «Та де там випливти! Вже пірнув... О, вже й не видко». – «Таки пішов на дно! Що ж, нічого не вдієш: кому судила доля втопитись, той не згорить». –

Мій доброзичливець ще кращий од цих хороших людців: не тільки з інтересом спостерігає, а ще ладен був би притокмачити, якби пловець, вибившися з сили, перестав змагатися з супротивною хвилею. Воістину, жорстокі, падлючні до найдикішого цинізму часи переживаємо, коли міру речей остаточно загублено. І, здається, навіки. Принаймні для цього лакейського покоління, яке все мусить вигинути, сновигаючи по нашій пустелі. Та от лихо, що серед нового покоління чи не гірші ще лакеї ростуть.

23 квітня. Вже кілька разів у ГПУ не приймають передач для Лялі – «з наказа слідчого». Ні харчів, ні навіть сорочок чистих. Новий рід тортур: сиди голодний і ходи брудно. Ніколи того не бувало навіть за царських часів, щоб слідчий карав таким способом підсудного. До того ж ще й робиться це з надзвичайним цинізмом. У ГПУ не приймають передач; обертаються люде з скаргою до прокурора, – той по телефону запитує ГПУ – чому не приймають? Відповідь: і не думали не приймати. Прокурор нападається на того, хто скаржиться: що ви вигадуєте і мені тільки час даремно гаїте! Йдіть і передавайте. Йде і дістає ту ж таки відповідь: з наказу слідчого передачі такому-то заборонено!.. Знущання доведено до найвищого градуса вигадливости. Дехто місяцями сидить без сорочок, – звісно, під плакатами: «Товарищи, соблюдайте чистоту, ибо стыдно нам, творителям новой жизни, ходить в грязи» (сам бачив у ЧК такий плакат... над купою сміття!).

24 квітня. Двері не зачиняються. Дзвінок за дзвінком. Це прошаки. Просять «корочку хлеба или огрызок». Наслідок «заборних книжок» – системи, що тисяч з 200 в самому Києві лишила без права на хліб. Право на хліб! Щось нечуване, можливе тільки в такій зразково-фарисейській державі, що оповістила «війну палацам і мир халупам», довела всіх до стану халупників, порівняла злиднями і наостанці дала війну всім проти всіх.

25 квітня. По вулицях плакати: «Християнська й єврейська паска – свято експлуататорів». Чи гадали коли основателі релігії «труждающіхся», оті рибалки галілейські, що опиняться серед «експлуататорів»? Та й це ще не біда: вони того не почувають, а от теперішнім людям доводиться знов пароксизму релігійної зне-

нависти і ворожнечі зазнавати. До Великодня готуються: збираються антирелігійні карнавали уряджати, знімати дзвони з дзвіниць, усяково знущатися з християнства – заради релігії зненависти і ворожнечі!.. Щось гадчого і вигадати важко! Оповідав мені один сільський учитель, якого примусили на сільському сході антирелігійну промову говорити. Тільки-но він почав, як з гурту почулося: «Буде! Чули вже! Переміни пластинку!». Він спробував говорити таки далі. Загули вже усі: «Яке вам діло до нашого Бога? Буде вже! Переміни пластинку!». – Мусив таки «перемінити пластинку», себто звернути на врожайність, та й тут такого наслухався, що ледве втік червоніючи, коли дядьки почали йому всякі анекдоти з хлібом розповідати.

27 квітня. Закидали мене коректою. Цілу «Городянку», Шевченка аркушів на 10 одразу навалили – і все разом. Сліпну над коректою, – а ще ж і примітки до Шевченкових листів жену, щоб у травні випустити книжку. Воно може й добре: за роботою ніколи кругом себе оглядатися та обурюватися тим, що робиться. Бо ж інакше й волових нервів не вистарчило б.

1 травня. Істинно – «свято експлуататорів», які своєрідною діялектикою присмокталися до колишнього свята трудящих і запоганили його закликами зненависти й ворожнечі. У мене теж свято своє. Написав сьогодні останню вже примітку до Шевченкового листування. З половини жовтня працював неодступно над коментарем до листів Шевченка і нарешті вже дійшов кінця. «Радується странник до отечества пришед»...

А втім і радіти розучився. Ради 1 травня по газетах свистопляска з приводу виборів до Академії. Ставлять кандидатури так звані «громадські організації». Паличка невидимого дирижера вже махнула і всі в один голос ставлять: Скрипника, Затонського, Юринця, Яворського і інших великих учених. Побіч них ще стоять імення Янати і здебільшого Янатиного наплоду людей. Де совість у людей ділась, з яким лицем вони вимовляють блюзнірські прізвища, як вони уявляють собі Академію з такими академіками – для мене загадка, мовляв Шевченко «темн[ее] безлунной ночи». Роблять кар'єру на людській заляканості та спекулюють на темноті і кандидати славні і ті, хто їх висуває. Характерно, що люде з справді науковими даними, але які хоч трохи

себе поважають – зрікаються од спроб виставляти їхню кандидатуру. Зрікся медик Стражеско, зрікся окуліст Левитський, зрікся К.Квітка (сьогодні він спеціяльно до мене в цій справі заходив). Ці розуміють, що проходити в академіки разом з Скрипником та Юринцем – честь невелика. Зате Янати під ученими назвами натовпом товпляться та пруться до дверей, що інакше перед ними ніколи б не розчинилися. Певна річ, сміху з цих «академіків» буде на ввесь світ – шкода тільки, що він і Академію не мине. А це вже не смішно.

2 травня. З новітнього фольклору.

1. Англійська делегація в Москві запитує: що у вас єсть? – «На землі у нас єсть, – відповідають наші, – Комінтерн, ЦИК, Совнарком... Під землею – кам'яне вугілля, руда»... – «От якби ви поміняли і те, що на землі – під землю заховали, а те, що під землею на поверх витягли, то б з вами можна було серйозно говорити».

2. Та ж сама делегація запропонувала – зорганізувати товариство капіталістів у Європі для запровадження... соціялізму в одній країні.

3. Кажуть, що в якомусь англійському юмористичному журналі вміщено карикатуру-диптих: «Рай колись і рай тепер». Картина перша: Адам і Єва – як їм годиться бути з звичайними фіговими листочками, – підпис: «Рай колись». Картина друга: «Сорабкоп» з порожнісенькими полицями, а перед ним довжелезна черга голісіньких людей, замість фігових листочків – сорабкопівські членські книжки... Підпис – «Рай тепер».

3 травня. Вчора було «єднання» Академії з приїзжими з Донбасу робітниками. Я, звісно, не пішов на це фарсове «єднання», все значіння якого в тому, що з обох боків виявлено свідоме дурисвітство і несвідомо видано обопільно testemonium paupertatis*. Ті, хто там був, оповідають, що враження від цього «єднання» просто огидне. З одного боку хамський тон зарозумілого невігласа: «Дайош науку – зараз, моментально»; з другого хамські ж таки виправдування переляканих учених, що не здобулися на гідне себе слово і заікаючись давали обіцянки, яких виконати не збираються і яких серйозно ніхто й не бере. Наостанці За-

* Свідоцтво злиденности (латин.).

болотний підписав – мало не власною кров'ю – якийсь контракт (!) про обов'язання Академії перед робітниками Донбасу... Кому ця зовсім не смішна комедія потрібна?

Не обійшлося й без розмов про мене. Той самий, що вимагав, щоб йому з кишені зараз же на стіл виклали науку, згадав, що вони, робітники, чули про Академію тільки через те, що такий-то, ім'ярек, академік, «ширить про нас брехні за кордоном», – і на цю брехню Заболотний нічого кращого не знайшов сказати, як прилюдно подавши брехню ж таки, що пом'янутий ім'ярек обіцявся, що «більше не буде». Варт Пац палаца, а палац Паца, або – яке їхало, таке здибало...

4 травня. Викликав Л.Левицький, фактичний президент Академії, декого з співробітників; щоб розвідати, який настрій панує щодо виборів. Особливо цікавився, чи виставить Перший Відділ кандидатуру Тимченка й Ол[ександра] Грушевського. Коли йому сказано було, що шанси обох у Відділі ніякі, що обрані вони можуть бути хіба під тиском зверху, Левицький несподівано прохопився: «І даже Харків їх не хоче»... Спочатку я не розумів, чому така неласка до цих вічно-невдатних кандидатів М.Грушевського, але просвітив мене Крип'якевич, розповівши свою розмову в Харкові з Коником (новий фаворит в Укрнауці). «Коник, – каже Крип'якевич, – з піною говорить про М.Грушевського: чому він не виступав проти Єфремова? Тепер ми за його візьмемося. Скрипник усе чекав, що старий приїде до Харкова й покається, а він не їде. Ну, то ми ж йому покажемо!». Отже, виходить, Грушевський на мені виграв, як Заблоцький на милі. Розпочав усю справу, збудив скажену лють і спинився... Студинський його перегнав, і тепер Скрипник забув уже «заслуги» Грушевського щодо поборення Єфремова і вимагає в цій справі такої «лояльности», на яку одверто Грушевський іти не зважується. Правда, як мені переказувано, він писав листи, в яких одрікався од Єфремова (мені він хвалився, що мене «обороняв»!), але Скрипникові мало листів таємних, йому хотілося б прилюдного виступу, якого всю дурість Грушевський розуміє: тому не зважується. Може таки зважиться. Особливо, коли Студинський, використавши його, йому ж таки й підставить ніжку. А вже до того, здається, йдеться. Цікаво, що далі буде і як викручуватиметься старий лис із пастки, що сам на себе наставив.

5 травня. Сьогодні вночі комунізм дав бій християнству, бій розпачливий, останній, «последний, решительный бой» – і поніс ганебну поразку. Готувався давно, напружив усю свою вигадливість, але крім крайнього вбожества думки, грубости й жахливого примітивизму та бездарности – нічого не виявив. І провалився з тріском, при трубних звуках, з барабанним боєм. Дві релігії стялося: одна – релігія ворожнечі й зненависти, і друга – під гаслом любови і прощення. І ця сутичка показала, який убогий комунізм навіть перед формальним християнством нашого часу.

З галасом, з гуком роз'їздили комуністи на автомобілях, стріляли, пускали ракети під церквами, силувались заглушити церковний дзвін барабанами і трубами – і стрівалися, не вважаючи на провокаційні зачіпки, з спокійною відсіччю. Рідко де доходило до фізичних сутичок і після них, знов же, не вважаючи на військовий ескорт, «карнавальщики» моментально тікали. Я годин зо дві проходив по Софійській площі, головному осередку антирелігійних виступів, бачив десятки тисяч народу, прислухався до розмов сотень людей – і жадного не почув голосу співчуття до комуністичної демонстрації. Обурення, нерозуміння, глум були відповіддю на балаганні виступи карнавальщиків. «И какой дурак все это выдумал?» – каже червоноармієць, що допіру сурмив у величезну сурму. «Разве священники танцуют в облачении?» – з нерозумінням запитувала якась панночка. «Смердяковщина», – припечатав інтелігент. Прості люде, одпльовуючись, одходили; інтелігентні злорадно всміхалися. Дехто навіть казав, що ілюмінація і прожектори тільки сприяли красі Великодньої ночі, а гаєрство – його й за двадцять кроків не чутно вже було. Народу на Софійській площі було чимало, але ходити можна було вільно, а по церквах – як і перше, не протовпишся. Чимало пішло до церкви просто з протесту проти дурної витівки. І найгірше, що в ній було – це трусість і справді жахлива бездарність. Оточити себе військом і під його охороною витанцьовувати протягом 4-х годин на автомобілях, наступаючи одно на одного, гопака в церковних [опаратах], з хрестом і пляшкою в руках – більшого вбожества фантазії важко і уявити. І мимоволі, дивлячись на дикі скоки, запитував себе, пригадуючи викриття недавні про «афінські вечори» комуністів, про m-me Шміт, яку голою клали на стіл під час оргій – з чого сміються ці «анахорети» та

[«повздержливі»] людці? Адже попи, мабуть, менше тепер пиячать, ніж комуністи, а вже, напевне, розкошують останні, а не перші. І от же нічого, опріч трафаретного попа з довгою розкошланою бородою і п'яного – не могла вигадати вбога комсомольська фантазія і дика некультурність, нетерпимість та зненависть. Гіршого, ніж цей карнавал, не міг би вигадати найлютіший ворог комуністів. І вони ганебно провалились.

Я вертавсь до дому о третій вночі. Скоро звернув у Георгієвський переулок – тиша і спокій обхопили мене, вереску балаганщиків і жадного звуку вже сюди не доносилось. І тільки торжественно і переможно гудів старий «Рафаїл» з Софійської дзвіниці, горуючи над усім, покриваючи собою ту мізерію, що вовтузилася внизу. Мимоволі це видалося символом боротьби, що допіру відбувалася.

6 травня. Тільки й мови по місту, що про Великодній карнавал. Загальний голос – повний провал. Здається, й самі комуністи побачили, що переборщили і неохоче вдаються в розмови. Переказують цікаві деталі. Од одного священика чув, що до його перед карнавалом кілька чоловіка приходило сповідатися і прохати розгрішення: «нас примушують брати участь у карнавалі, силують. Не піти – значить, вилетіти з служби. Я піду, але прошу прощення. Там ввесь час молитимусь». Були спроби антирелігійних виступів і по селах під Києвом, але там люде одразу поклали тому край: «Йдіть собі, звідкіля прийшли, поки не биті».

7 травня. Написав: Пронінові, Усковій-Смоляковій (Бугуруслан), М.Чернявському, Герасименкові В.(Одеса), редакції Енциклопедичного словника Гранат (про замітку про Тичину).

12 травня. Знов закидали мене роботою по самі вуха. Нема коли і вгору глянути. Шевченко, коректа, Леонтовича перечитую для «Сяйва». Листів нема коли написати.

А втім, був і в театрі на «Саві Чалому», шо партачив «Березіль». Комсомольська постанова. Замість стрункої прегарної трагедії – уривки, та ще з претензіями. А грають! Ходити по сцені незугарні. Куди їм до старих – Садовського та Саксаганського.

Ховали Іванця. З академіків – ні душі, хоч свого часу використ-

товували його послуги. З самого протесту пішов аж на Байкове кладовище, хоч і був дуже втомлений.

13 травня. Засідання Ради – нудьга і нудьга. В кінці мав невеличку сутичку з Заболотним. Розпатякався про «єднання з робітниками» і запропонував академікам ходити по заводах. Кажуть йому – нехай і ходити, але ж треба знати, чого вони хочуть, бо піде, скажемо, хемік, а їм треба техніка. Коли Заболотний раптом перескакує на мене: «А як вони схочуть історика літератури, то й Президії доведеться йти, щоб його обороняти». Я кажу на це: «Не один же історик літератури в Академії: є такі, що й не потребують вашої оборони». – «А як вони вас захочуть?» – «Думаю, що їм єфремовщина не потрібна», – одказую. В залі сміх. – «А як вони на вас подивитися схочуть?» – «Я на показ не виставляюся», – одказую. Отаке дурило!

14 травня. Написав замітку про Тичину для Енциклопедичного Словаря Граната. Дано мені 1000 літер, а що можна на такому малому місці сказати!

Написав листа Перетцові й редакції Енциклопедичного Словника, – останній запропонував історію літератури, що була для німців призначена. Цікаво, як Москва озоветься.

15 травня. Почав писати вступну до Шевченкового листування*ня статтю. Давно вже* час було це зробити. По газетах вакханалія з «рекомендуванням» академіків. Щодня нові знаходяться «висуванці». Слідом за Скрипником і К° появилася кандидатура Тичини, Купали, Янат усякого роду та все з оговорками, що треба вибирати знаменитих учених. Цинізм доходить до вершків нечуваних. І не знати, задля чого так і рипуються люде. Адже елементарна арифметика каже, що 32 (число призначених виборців) більше за 20 (число академіків), хоча б між останніми й не було навіть Студинських, Тутківських та інших хрунів. Сміливо могли б себе призначити в академіки та й не творити комедій і людям голови не морочили. Так, бачите, треба симулювати обрання!

16 травня. Новітній фольклор все розростається. Куди тільки підеш – десятками почуєш нові анекдоти політичного змісту. Усіх уже записувати не встигаєш. Ось, напр[иклад], декотрі.

1. Що означає ВКП(б)? – «Все таки кончится погромом». – «Но там же есть еще «б». – «Ну, большим погромом!».

2. Варіянт: «ВКП – воры, клятвопреступники, проститутки. А «б» в скобках?» – «Русское обьяснение слова «проститутка»».

3. Гра в карти. Хто в що любить грати: Риков – у п'яниці, Калінін – у дурня, Сталін – у короля.

4. Комуністична партія розпадається на три фракції. Ліва лицем «к городу»; права – лицем «к селу», а центр – «ни к селу, ни к городу!».

5. Англійська делегація питає: «Що маєте на вивіз?» – «Хліб». – «Хліба не братимемо, бо ваша людність голодує». – «Ну, масло». – «Адже самі без масла сидите». – «Ну... слонова кость!» – «Як, то у вас слони водяться?» – «Слони не слони, але ми й з мухи потрапимо слона зробити».

17 травня. Вияснилася справа Ляліна. Обвинувачують бідну дівчину по артикулу, що загрожує розстрілом! (54, ріжні пункти). Певна річ, обвинувачення це дурниця, але сучасна юстиція й не такі дива показувала. Колись Драгоманов писав про «детоубийство, совершаемое русским правительством». Але політичні процеси 70-х років – справді дитяча забавка, рівняючи до теперішніх. Та й вік обвинувачених зменшився: тепер он сидять по 54 арт[икулу] справді діти 14-16 років. Удосконалюємось!..

Написав Т.Князєву (Одеса) і П.Рейнботові (Петербург).

18 травня. Вернувся з Академії, пішов обідати – і наскочив на трус у Миколи. Чомусь мене не затримали, як усіх інших, але до 1-ої години ночі я не знав справи, бо після трусу лишено було в квартирі засідку, зняту лиш опівночі. Микола не вернувсь додому, – очевидно, його арештовано в ГПУ, куди він поніс передачу Лялі. Нове «дітозгубництво».

19 травня. Мав думку з Он[исею] днів на два поїхати Дніпром (до Чернігова й назад), але справа Миколина все це понехала. Певне, і взагалі не доведеться цього року виїхати нам на спочинок: не можна Он[исі] кинути арештованих, а самому – совісно виїздити. А всім нам он яка єсть потреба одпочити од подій проклятого року, – та ба!

Виясняється, що вчора вдень була ціла низка трусів та арештів

між Миколиними знайомими студентами. Отже, це не випадкове, а організоване «дітозгубство». Забрано між іншим обох Матушевських.

В «Пролет[арській] Правді» стаття про головного висуванця до Академії, самого Скрипника. Попопотів, видко, автор, поки з наказу написав «мадригал» наркомові. Але й мадригал вийшов надзвичайно блідий, плутаний і вбогий, довівши комуністичною рукою, що ніяких, власне, наукових праць у Скрипника й близько немає. Гіршого testemonium paupertatis і ворог би не видав. А «академіком» таки буде і вольтерьянці даремне тут і сперечаються. Що з усього сам Скрипник виграє – не кажу вже про Академію – я так таки й не можу догадатись. Розуму ж йому й на гич не прибуде.

Святкують сьогодні ювілей старого розпусника Тутківського. Я не пішов. Тепер взагалі ювілеї набули такого срамотнього характеру, що краще до їх ніяким боком не торкатися.

20 травня. З причини останніх арештів виникла справжня паніка з нищенням документів, листів і т.п. До якої міри позалякуваний народ став, то й не сказати. Загальний голос – що це нова ліквідація української молоді, як української, за те, що вона українська. Отже, українізаційний курс твердо стоїть! Україну матимемо незабаром у Наримському краї або на Мурмані... і, власне, все краще виполюється і нищиться, бо мерзотники та шкурники чудово собі пристосувалися і почувають себе не згірше.

Приїзжий з Москви переказує beau mot* з комуністичних кругів. Треба було 300 років, щоб царська Росія породила дурня Миколу II, а наша велика Всесоюзна ВКП на 12-й рік вже видала кавказького ішака. Прогрес!

Мало не всіх київських комуністів мобілізовано й послано на село – вибивати знов хліб з селян. Старезна історія і метод давно випробуваний. Правда, така спроба не завжди кінчається щасливо. Ігореві, напр[иклад], деревляне знайшли раду, після якої вже йому ніяк було збирати данину.

21 травня. Лялю перевели вже до тюрми. Отже, починається

---

* Авторська помилка, треба писати «le bon mot» – гостре слівце (франц.).

безнадійне сидіння. Сьогодні я сам поніс їй передачу. Годин зо три перебув перед дверима сучасного раю, де, мабуть, усі будемо. Чоловіка з 500, певне, було таких, як і я. Наслухався і набачився всячини. І багато згадалося з часів власного сидіння та ще й з перспективами на прийдуще. Оригінальна країна, – нічого казати! Країна, в якій навіть найчервоніша революція діє, як найчорніша реакція. Та й то правда: «екстреми ся стикають», як любив говорити Франко, – крайності збігаються, щоб довести марксівський «закон» діялектичного розвитку. Але жити од такого торжества «закону» не лекше.

22 травня. Миколині іменини. Послали йому передачу – прийняли, навіть не одмагалися, що нема його там, як це звичайно буває. І то добре!.. А сидіти, мабуть, довго доведеться, як і взагалі доля арештованих невідома. Ліплять їм серйозну справу – мало не організацію «визволення України»! Найновіший спосіб українізації... Наримського краю та Мурману.

23 травня. Конкурс на співробітників Академії знову одкладено, – цим разом вже аж до вересня. Цілий рік не можемо добитися співробітників, навіть тих, що вже заведені в штат. Це просто знущання над Академією, тим огидніше, що робиться ніби з бажання самої Академії: слухняна Президія благословляє все, що їй накажуть, і навіть наперед забігає, вгадує, який там, угорі, вітер дме. Кажуть, що економію на співробітниках роблять на те, щоб на ці гроші (щось 40.000) одсвяткувати ювілей Академії, нікому не потрібний. Так скінчилися пишні обіцянки великих і багатих милостей (200.000 і ін.). Таким пшиком [ковальським] і все у нас кінчається.

В газетах далі друкуються testemonia paupertatis новим кандидатам в академіки. Щось жахливе! Сьогодні про Президента Білоруської Академії Ігнатовського. Ну, й учений! Жадної праці його панегірист не міг назвати. Було теж і про Тичину – і те ж самісеньке.

24 травня. Закінчив вступну статтю до Шевченкового листування. Вийшла чималенька. Але писав я її під таким настроєм, що не знаю, чи не доведеться з половину перекреслити й наново писати. Важко щось робити, коли таке навкруги діється, а на душі

тільки смуток і неспокій панує. Ну, така вже наша доля – людей рокованих на страту в цьому найкращому з усіх можливих світів.

27 травня. Позавчора виїхав з Он[исею] пароплавом на Десну до Чернігова; доїхали, походили кілька годин по місту й тим самим пароплавом назад повернулися сьогодні вранці. Таку гулянку ми хотіли ще минулої суботи зробити, та пригода з Миколою наші плани розбила. Одпочинок на воді добрий. Їхати не тісно, вигідно, спокійно; годують добре; не бачиш набридлих фізіономій; навкруги міняється, як у калейдоскопі, нові місця. Правда, краєвиди на Десні одноманітні і, за виїмком кількох місць лісистих, не цікаві. Одно гарно – величезні простори, залиті водою. Повідь ще не окінчилася і місцями пароплав іде наче морем: ледве береги здаля мріють. Коли б частіш можна було б такі подорожі влаштовувати, то хоч трохи спочив би.

28 травня. Нова хвиля арештів. Забрато Щепанюка, Ів.Чикаленка і багатьох інших. Куди вони їх набирають? Та й за віщо і по що?.. Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще – на погибель українцям. Та й навіщо вони здалися, – адже «нам будуть фабрики кувати ідеали», а підспівуватимуть на всякі голоси тим сфабрикованим ідеалам Тутківські та Дорошкевичі. Логічно події розгортаються, що й казати! Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!

29 травня. Вчора був у «Березолі» на п'єсі Кулíша «Народній Малахій». Вся препрославлена і велико рекламована п'єса просто дурниця з претензіями. Дехто бачить у ній сатиру на радянський устрій, але це наклеп на автора. Зробивши свого героя божевільним, він тим самим підкопав під ним усякий сатиричний ґрунт: мало чого не ввижається божевільному! Це не п'єса, а щось довге, тягуче без краю і досидіти до кінця – це просто подвиг, якого я й доказав блискуче. Постарався ще й Курбас, що добив п'єсу своїми безглуздими витівками. Деяких дій, (напр[иклад], на Сабуровій дачі) просто дивитись несила, – такі вони перевантажені непотрібними деталями. Але найгірше – виступ самого автора. Він надумався, чи – кажуть – його змушено повчати публіку на тему «се лев, а не собака». Це був жах, було соромно за театр,

за автора, за публіку. Адже яке нам, глядачам, діло до того, як він, автор, розуміє свою п'єсу. Ми ж самі дивимось і – возраст імієм – самі сприймаємо і розуміємо ті образи, що він дає. А тут нам подають наївні й тенденційні розумування ad majorem* радянського ладу**... Це щось справді нечуване і тільки побільшило несмак од п'єси та постановки.

В театрі стрів кількох харківців. Не розуміють, чому в Києві «Березіль» і спеціяльно п'єса Куліша не мають успіху. «У нас в Харкові аж театр тріщить, а тут у вас порожньо і холодно... Чи не перейшов до Харкова вже й розумовий центр України?» – «А може навпаки, делікатненько одповів я, – Київ більш розбирається в таких речах, і оцінює їх, як вони варті»... Здається, моя делікатна відповідь поцілила в справжню точку.

Стрів у театрі й академічного висуванця П.Тичину. Як звичайно, – переляканий. «Я не знаю, – ніяковіючи казав він, – чи можна одмовлятися од вибору до радянської Академії. Мене виставили не питаючись. Я вже ходив до Озерського питати, чи можна одмовитися, але він не дозволив. Я не знаю, що я там робитиму», – плів він заникуючись. Що було казати цій «святій простоті»? Теж делікатненько кажу йому: «Майте мужність і одмовтеся. Адже і я не знаю, що ви робитимете в Академії, а тим часом вас пошили вже в дурні, кандидатуру вашу виставивши, а далі – далі буде ще гірше». Не зрозумів або не схотів зрозуміти натякання на мужність і далі мурмотів, що він не хоче до Академії, бо кажуть, що в Академії він зробиться «одсталим»! Ну, думаю, тобі вже не треба *робитись* одсталим... А морально це може – найкращий з висуванців. Принаймні ще червоніти не забувся і розуміє, що йому в Академії нема чого робити.

30 травня. Бачився з худож[ником] М.Жуком, що приїхав сюди виставку улаштовувати. Розповів мені факт, що за анекдот може правити. Торік на виставці був його роботи мій портрет, – правду кажучи, поганенький вироб у звичайному пісному Жуковому дусі: скривлений і з квіточками. Куплено його для Національної галереї. Тепер, побачивши Жука, там питають: чи не згодився б він цього портрета заміняти на інший? «Бо ж

* Бадьорий, радісний (латин).

** Далі йде нерозбірливе слово.

Єфремов... знаєте, не можна його виставляти... Ми тоді не знали, що він такого наробить»... – «Я не циган, – одказав Жук, – і своїми картинами не менжую. Купили – то й держіть!».

Ще кращий трапився анекдот з М.Вороним. «Рух» недавно видав його збірку поезій. Її, не вважаючи на кілька попередніх цензур, конфісковано і звелено деякі сторінки передрукувати: два патріотичних вірша та переклад з К.Р. байки «Лев і голуби». Особливо цікаво вийшло з останньою. Там є навіть примітка, до кого й до чого воно стосується, але цим наших мудреців не одуриш: «А може ви розуміли, кажуть, під Левом Троцького?» – «Та ні, таки Толстого, та й сім голубів»... – «Ото ж то і воно, що сім голубів можно витолкувати, як сім членів Політбюро»... На це вже бідолашній автор не знайшов, що сказати, бо й справді, хто ж знав, що цих «смиренних голубів» також є сім?.. Тіні своєї жахаються наші грізні можновладці!

31 травня. Сказали в ГПУ, що Миколу переслали вже до тюрми. Понесли їсти туди, – кажуть, що там також нема. Починаються звичайні, з таємниць мадридського двора, штучки. А помогти несила.

Закінчив редактування приміток і варіянтів до II тому Коцюбинського. Нудна робота та й потрібна може 2-3 чоловікам на землі. Ну, то зроблено, хай іде.

1 червня. Прислала звістку Ляля з докладним описом своїх пригод. Теж людський документ. Між іншим документально встановлено, що в ГПУ арештованих катують. Студента Бондаренка за то, що «не признається», били аж поки спустили кров, тягали за волосся по камері, держали без їжі чотири дні в темному підвалі... Чим не «свята інквізиція»? Сьогодні в газеті читав обурення з приводу арешту гімназистів у Галичині. Теж по-єзуїтському: самі робимо, а на других звертаємо. Пересилаючи на волю звістку про катування, Бондаренко прохав передати її мені. А що я можу зробити? Найгірше, що нема сили і змоги виступити бодай з демаскуванням цієї єзуїтсько-катівської поведінки в нашому найкращому з усіх можливих світів.

2 червня. Вертаюсь знов до «Народнього Малахії». Власне, задум його, тему не можна не визнати за дуже щасливу. Конфлікт

між людиною і окруженням в самих істотних вимаганнях намічено дуже вдатно і глибоко. Людина, що поважно бере радянський лад, але бачить величезну прірву між його теорією і практикою і тому вимагає «негайної реформи людини» – справді трагічна постать на нашому сіренькому тлі плазунів, амфібій і пристосованих. Але автор не зумів тієї глибини розгорнути, зробивши свого героя божевільним. Тим часом зовсім не треба бути божевільним, щоб поставити те вимагання, що ставить Малахія. Треба бути тільки щирим комуністом, щоб боліти за його суперечності, бо некомуністи взагалі інакше заходитимуть до нашої дійсности. «Малахіянство» – це теоретична різновидість, одміна комунізму, а не те, що силувався витлумачити нам автор: не людина, що не приймає комунізму. І саме вимагання «негайної реформи людини» належить цілком комунізму, бо некомуністи знають про еволюцію і декретами не намагалися перебудувати світ. Зробивши героя божевільним, автор-комуніст показав тільки, як мілко оре він свою власну комуністичну ниву. Та й не всюду Малахій божевільний. Принаймні іноді він говорить таке і так, що комуністи мимоволі бачать у йому сатиру на себе. «Треба справи класти не в портфелі, а в голови і серця» – що на це можуть відповісти рафіновані радянські бюрократи? Або: «Я – народний комісар, і тому маю право усі тини і мури перелазити» – це ж просто в око якому-небудь Скрипникові, що от зараз надав собі прав: перелізти хоча б через академічний мур. Але ці виблиски, як і загальна тема – пропадають у нездатності автора розгорнути тему й висвітлити конфлікт. І тому з його «Народнього Малахії» вийшло щось нечупарно довге, розтягле і нудне без краю. А шкода: тема варта, щоб її розробив хтось із талантом.

4 червня. Щодня посилаємо Миколі передачу до тюрми, – одповідають, що там його нема! А в ГПУ сказали, що переведено до тюрми. Сьогодні знов запитали в ГПУ, – призналися, що він там... Що ці штучки визначають, навіщо це знущання – не розумію. Милий це жарт, чи щось гірше? В усякому разі навіть царська жандармерія таких жартів собі не дозволяла. Та й то сказати: там усе-таки були люде – нехай і невисокого ґатунку, – а не садисти, якими аж кишить теперішній орган політичної поліції, неперейдений щодо ієзуїтизма, брехливости й лицемірства та лютости.

5 червня. Перебрав йоду і тепер маю мороку: кашель, температура, голова тріщить, трясе... От нещастя: без йоду не можна, а йод мене кожного літа мучить ускладненням на легенях. Пішов до лікаря. Звелів кинути йод, а тепер треба видихати його наслідки. Поки то до нормальної температури дійде!

6 червня. Вчора й сьогодні був у театрі на виставах Московського художнього театру («Блоха» і «Цвіркун на печі»). Аж завидки беруть: зуміли люди зберегти хороший, справді художній театр! А ми тільки курбасівщину розвели: або догори ногами ходимо, або на агітку всі сили покладаємо. «Самоотверженная нация» – що й казати! Старе хороше вбили та на тому й заговіли.

7 червня. Скінчив редактувати «Пани і люди» Левенка. Треба до статті братися. А настрій такий, що й дивитись на папір не хочеться. До того ж ще й температура...

Перше відбулося зібрання з приводу виборів до Академії. Я не пішов. Оповідали, що більш непотрібного засідання важко й вигадати. Одні мовчки сидять, не розуміючи, навіщо ця комедія. Інші, як Крилов, Граве (математики!) підлизуються й підлотствують так, що навіть найсмирніших людей почало нудити. Один з найплохіших академіків вимовився: «Бачу, що нема тієї межі, за яку підлота людська не сягнула б».

Наївний чоловік: тільки тепер це побачив, про віщо всі горобці на всіх стріхах давно вже процвірінькали...

8 червня. Написав до В.Леонтовича, О.Сластіона, Г.Князєва й до Петра.

О[д] Миколи звістки дуже погані. Справа якось несподівано для мене стала з ним дуже серйозно. Товариші виказують. Усіх позаплутувано. Микола пише навіть про розстріл або принаймні довгі роки ув'язнення. Що сталося – не розумію. Пише, що слідчі силкуються і мене заплутати до тієї невідомої мені справи і вже «здається, заплутали». Перед ним говорять про якісь мої «свідчення». Брехуни! Але, виходить, треба сподіватись гостей і дальших од того наслідків. От тобі й літній спочинок! Мабуть, буде вже довішній спочинок... Та це може й краще: так надокучило оце рабське життя, що вже ніякої ціни йому не надаєш.

12 червня. Одбулось засідання «паритетної виборчої комісії» мови й письменства. Я не хотів був іти, але Перетц прохав, щоб подати голос за Адріянову. Я прийшов опізнившись. Головував Студинський (певне!) і перше, що я почув: «Адріянова прислала заяву, що свою кандидатуру здіймає», і пожалкував спершу, що прийшов. Але просидівши ціле засідання, перестав жалкувати: на власні бо очі побачив, як це робиться.

8 академіків і 8 неакадеміків – здається, рівно. Але між академіками призначений голова Студинський та Багалій голосують, як звелять неакадеміки, – отже, паритетність тільки напоказ, а казенна сторона добре знає, що їх більшість і відповідно до того поводяться. Усіх неказенних кандидатів одразу одводять, починають паплюжити – самовпевнено, нахабно, ні з чим не рахуючись, дитячими, але всесильними тепер докорами. Найбільший аргумент – не ув'язався (ім'ярек) з радянським будівництвом або не бере участи в українському культурному процесі (!). Ніяких проти не береться на увагу. Коли нема чого сказати, то не дуже журяться: знають, що арифметика за них. Так розправилися з найдужчими кандидатами з наукового погляду, як Варнеке, Томпсон, Лук'яненко, навіть Кобилянська; Стефаник сам одкликав свою кандидатуру, а то б і йому така ж честь була б. Лишились самі казенні кандидати: Возняк, Колесса Ф., Щурат В., Купало і Тичина (з його хотіли зробити навіть великого ученого!), які й одержали майже всі голоси.

У нас цей процес «одбору» проминув гладко ще й тому, що виразно одіозних кандидатур не було,– розумію, тих, що їх накидають силоміць. Але, напр[иклад], на III Відділі, де академіки держуться вкупі і хрунів нема, а кандидатури найгірші, зчинився бій на Юринцеві (на Скрипникові не посміли...). Вже засіданнів з чотири морочаться і ні одна сторона не уступає. Неакадеміки надіються, що візьмуть супротивників «измором». І це можливо. Вони почувають за собою силу, тим часом як академіки нічого не почувають.

Перегортується сторінка за сторінкою в історії ганьби нашої Академії.

13 червня. Був у Звонковій. Наслухався всього. Найбільше про хлібозаготівлю. Селяне вовками виють і, здається, навіть «незаможники». Побачили, що у того, хто мав, забрано все, а їм

з того нічого не прибуло. Навпаки – убуло, бо нема в кого й зарадитися. Силу переказують фактів: той після грабунку повісився, у тому селі хазяїн підпалив і те, що лишилося: хай нікому не достається; там зрікаються й землі: що коло неї ходити, коли все одно все заберуть... Кожне питає: навіщо це робиться, – ну, відповіді не дасть ніхто – ні мудрий, ні дурень. Один зробив резюме: це так як ото драний лантух: хоч скільки сип у його – все одно краю немає. «А ви б, кажу, про новий мішок подбали або хоч латку добру наставили». Та казати це легше, ніж зробити. Такого одчайдушного настрою ніколи ще не було в селян. Все сподівались, що якось то буде, а тут бачать, що ніяк не буде. «Хоч лягай та помирай». «Як житимемо?» – питаються всі і ніхто не знає. «Коли б хоч яка заверюха – ми б знали, що робити», – це загальний голос. Та ж таки безвірність охопила всіх. На питання – «як ся маєте?» тепер кожне одповідає: «Спасибі! Краще, як на той рік».

А ми про «український культурний процес» кричимо!..

14 червня. Кожного дня якась капосна новина. Кожен день і кожну людину зустрічаєш з питанням – яку ще нову прикрість принесе. Коли вертаєшся додому, то перша думка – що трапилось недоброго...

Про Миколу розповідають, ніби він з товаришами на якійсь панахиді в Софійському розкидав прокламації. Аж не віриться, щоб він пішов на такий «пістолетський» учинок і нічого потім про це не говорив. Та – все можливо. Молодь зовсігди молодь. Що нам, старим, здається дурницею, те в їхніх очах має вигляд подвига. Правда, самі потім і рознесуть і, як у даному разі, викажуть один на одного. Дитяча витівка, але скільки вона жертв коштуватиме! Звичайно, не молодь винна, а система, що пхає її на нерозважні вчинки, а потім карає як злочинців. Не було б цієї системи, не було б і таких «злочинств».

15 червня. Знову у ГПУ сказали, що Миколу переведено до тюрми. Але, певне, і цим разом якась нова, або, власне, – стара штучка, бо в тюрмі передачки не прийняли, – сказали, що там його немає... Що за безглузде знущання!..

17 червня. З Лялею пригода. Піймалася з якоюсь запискою; коли її хотіли одібрати – проковтнула. Звичайно, репресії, а як

відповідь на них – погрози голодуванням. І не знаєш, як їй переказати, щоб не робила цього. Голодування в тюрмі занадто серйозна річ, щоб з абиякого приводу до неї вдаватись. Та й що воно поможе?

18 червня. Вчора й сьогодні писав передмову до «Панів і людей» Леонтовича. Написав. Хоча настрій такий, що просто думати не хочеться. Кожного дня, кожної ночі сподіваюся гостей, і починаючи якусь роботу чи справу, не знаю, чи доведеться докінчити. Працюй за таких обставин! З 17 років живу під вічною погрозою щоденного арешту, але ніколи ще так безглуздо це не велося, як тепер, коли ми діждалися «найпоступовішого» в світі ладу! Діялектичний процес... Кожна справа обертається в свою протилежність, себто зводиться ad absurdum*. І волтеріянці даремне проти цього споряться. Але не можу не бути «волтеріянцем» і визнати абсурд за чисте втілення ідеї. Здається, вже й не «волтеріянцям» терпець уривається. Ходить до мене один рядовий комуніст на розмови, так я не розберу, хто з нас більший «контрреволюціонер», говорячи теперішньою термінологією. Влада хоче, щоб люде перестали логічно думати і в цьому найбільша для неї небезпека. Може навчить і діяти. І таки навчить. Коли це буде – не знаємо, але мусить бути, бо «сонце стане і осквернену землю спалить».

19 червня. Лихо з друкарнею: затягає з друкуванням Шевченка. Сьогодні тільки прислано коректу того, що вже давно здано до друку. А не випустивши Шевченка, не можу виїхати. А я так мріяв, щоб кудись вирватися. Взагалі пропало для мене ціле літо. Одпочинку ніякого, певне, не буде, хоч ніколи ще такої в йому потреби не почував. Та, власне, якось тепер махаєш на себе рукою. Все одно – рокований. Загинеш на рік раніше чи пізніше – хіба не все одно?

20 червня. Володимирові щоденники потрапили до ГПУ. Виказала людина, що їх переховувала. Отже, Вол[одимир] – вже призначений. А разом з ним і багато людей. Це й мені грізне memento**. Чи не знищити й мені своїх записів? Шкода нищити. Будь, що буде...

---

* До абсурду (латин.).

** Пам'ятай (латин.).

22 червня. Знайшли Миколу – там само, в ГПУ. Навіщо вони брешуть, що його там нема? Видко, мучать допитами і за неслухняність кара – позбавлення передачок з дому. А ще кажуть, що за наших часів не беруть на муки! Про Миколину справу кружляють усякі чутки. Говорять навіть, що хлопці збиралися замах робити, на... Троцького! В усякому разі справа якась погана вже тим, що один на одного виказують... Володимир ходить мов з хреста знятий, аж страшно за його. Один з товаришів його мені признався, що він навіть пробував собі був смерть заподіяти.

25 червня. З комуністичних кругів чутка, що в розпал цькування на мене, варшавський і празький радянські представники сказали – «годі: нам це врешті шкодить, бо псує всю нашу політику». Якщо й не правда, то характерно.

26 червня. Виборче засідання Відділу. Йшов я на його, щоб голосувати проти Ігнатовського й Яворського, і утриматися з Купалою й Тичиною. Сталося так, що мене затримали і Ігнатовський пройшов без мене одноголосно. Щоб не робити кривди Яворському, я й за його утримався, але попереду зняв питання про вартість його праць. Зачалися широкі дебати. Всі говорили проти мене, обороняли Яворського, але обороняли, власне, так, що стверджували мою характеристику – де Яворський – там шукай помилок. Так само мало не всі перечили мені й за поетів, що їм не місце на наукових катедрах, але в кінці прийняли мою пропозицію, щоб поетів виділити в особливу організацію. Озерський в кінці пробував мені дорікати за те, що я зопсував їм одноголосність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу. Лакейське поводження Багалія, Студинського й ін[ших]. Улеслива кінцева промова Кримського. Стараються люде! Очевидно, батога тільки їм і треба. Що ж – мають його.

Обрано на перший Відділ 9 – Ігнатовського, Слабченка, Яворницького, Яворського, Возняка, Ф.Колессу, Купала, Тичину й Щурата. З них маємо хіба 1 робітника – Слабченка. Решта «для мебелі»; одні зовсім не здатні до роботи, інші не приїдуть. Тільи й слава, що збільшили Відділ.

29 червня. Останнє дійство виборчої комедії – Рада. Я не пішов, хоча й кортіло подивитись. Оповідають, що це було щось найганебніше, що тільки можна було собі уявити. Спочатку всіх призначених «обрали». А тоді почали промови катати, квітками одні одних дарувати, Заболотного й Корчака в блазенські шапки прикрашати («обрано» їх почесними шахтьорами чи що і подаровано їм відповідну одежу й начиння!). Академіки поводились як діти, гірше – як блазні, не диво ж, що і з ними так поводяться: кращого вони не заслужили.

2 липня. Нова звістка од Миколи. Мучать його допитами – по 12 год[ин]. Все вимагають, щоб мене заплутав...

З сіл страшні відомості: грабунок, терор. Ніхто не розуміє, кому це і навіщо потрібно. Руйнують «куркуля», а разом руйнують всякий взагалі добробут. Якесь садистичне божевілля!

5 липня. Сьогодні вночі забрали Володимира й цілий гурт його товаришів. Черга тепер за мною. От тобі й літній спочинок!..

7 липня. Пішла чутка, що помер Є.Х.Чикаленко. Бідний – не діждавсь повороту! А я чомусь певен був, що нам ще доведеться побачитися і найдужче мені цього хотілося. Якось він недавно прохав у одному з листів: як помру, то напишіть некролога. Де я його напишу? Як той Дзвонарь Мордовцева дзвонив я по душах багатьох людей, а от по найближчому другові не доведеться... «А хто по моїй грішній душі задзвонить?»

Саме перечитував, редактуючи листування Коцюбинського, листи його з Кононівки – і так мені запахло тим давнім хорошим часом. Багато-багато пригадалося, мов живий устав образ Євгена Харламповича з його практичністю і разом глибоким, органічним ідеалізмом, що заставляв цю людину любити справу «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені»; з його гострими присудами, раз-у-раз подиктованими громадським захватом. Мало таких людей було у нас, може він єдиний. І цьому єдиному довелося кінчати вік на чужині. Чи ж не знущання? Невдячна вітчизна і тут себе показала. «Подлая нація!» любив говорити небіжчик – і часто мав рацію.

12 липня. Закінчив редактувати листування Коцюбинського. Знов доводиться працювати так, що розпочинаючи роботу, не знаєш, чи пощастить її закінчити. Пам'ятаю рік 1922, коли кожного дня могли схопити й вислати. Тепер ще гірше. Вітчизна, певна річ, оддячить за працю.

13 липня. Листівка до Вайнштейна (Чернігів).

15 липня. На цензурному примірнику Коцюбинського III і IV томів напис червоний: «Всюди «бог» писати з малої літери»! Цензорське вимагання. Нічого кращого не вигадав.

16 липня. Од наших бранців нічого нового. Сидять і мучаться. Доколі, о Господи?

20 липня. Несподівано для себе їздив на Шевченкову могилу. Сьогодні вернувся. Чудова подорож пароплавом, але про могилу бодай не казати! «Недоуми занапастили Божий рай». Новий готель – це срам один... З дикту. А приссалось до його сила людей, яким про Шевченка байдуже. Бруд, неохайність, недбальство, формалізм... Міліція і першим ділом пашпорта вимагають. Перевертаються десь, певне, кістки Кобзареві в могилі, на таку наругу дивлючись!

ПРИМІТКИ

1923 рік

5 травня.

«Газ» — п'єса, поставлена Л.Курбасом за твором Г.Кайзера. Г.Кайзер (1878-1945) — німецький драматург.

8 травня.

ВІНО — Починаючи з 1919 р. Київський університет було кілька разів реорганізовано зі зміною назв. У 1920 р. був створений Вищий Інститут Народної Освіти (ВІНО). Згодом перейменований на Київський Інститут Народної Освіти (КІНО).

«Нова громада» — суспільно-політичний місячник радянофільського напряму, що виходив у Відні у 1923-1924 р.р.

9 травня.

«Історія українського письменства» — праця С.Єфремова. Два видання — у 1911 р., третє — у 1917 р. Четверте — у 1924 р., доведене до початку 1920-х р.р. Останнє у 1995 р. Фотопередрук 4-го вид. з післясловом Олекси Горбача та статтею Н.Павлушкової. Мюнхен, 1989 р.

15 травня.

«Сменовеховство» — суспільно-політична течія російської інтелігенції (в основному емігрантської) від назви збірника «Смена вех», що вийшов у Празі в 1921 р.

18 травня.

«Коцюбинський. Критично-біографічний нарис» — праця С.Єфремова 1922 р.

19 травня.

«Шлях освіти» — педагогічний журнал, орган Наркомату освіти УРСР. Виходив у Харкові в 1922-1930 р.р.

20 травня.

«Коротка історія українського письменства» — популярне видання «Історії українського письменства» С.Єфремова 1918 р.

Липень.

«Більшовик» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У, Київського губкому КП(б)У. Виходила в Києві в 1919-1925 р.р.

Серпень.

«Нечуй-Левицький» — монографія С.Єфремова (1924 р.)

«Слово» — приватне видавниче товариство в Києві. Діяло в 1922-1926 р.р.

«Обновленці» — реформаторський рух в Російській Православній Церкві в 1920-х р.р. Його прихильники виступали за тісне співробітництво з радянською владою.

7 вересня.

Віра Чеберяк — утримувачка злодійського притону, проходила по судовому процесу в справі М.Бейліса 1913 р. у Києві.

«Ельдорадо» — таємна українська громада учнів Київської духовної семінарії на квартирі та під керівництвом дяка Іорданської церкви Л.Скочковського. Діяла в 1888-1895 р.р. На засіданнях слухались доповіді про галицькі партії, радикалів та народовців, полеміку, пресу. Засідання одбувались за участю О.Кониського, М.Грушевського, І.Стешенка. Не маючи свого статуту, українська громада намагалася виробити програму, що мала назву «Proffession de foi молодих українців» і була надрукована в львівській «Правді» в 1893 р. Після доносу невідомого священика до адміністрації семінарії про програму «хохломанства» Л.Скочковського було позбавлено посади в Іорданській церкві. Таким чином приблизно 1896 р. «Ельдорадо» було розформоване. В тому ж році С.Єфремов у зв'язку з доносами на нього залишив духовну семінарію.

30 вересня.

«Держвидавництво» — Державне видавництво України (ДВУ), заснованне 1919 р. у Харкові.

16 листопада.

«Сорабкооп» — видавництво Київського Союзу робітничих і селянських споживачів, що був губернським осередком робітничої кооперації.

«Карпенко-Карий. Критично-біографічний нарис» — праця С.Єфремова 1924 р.

8 грудня.

«Гарт» — Спілка пролетарських письменників України, заснована у Харкові в 1923 р. В.Блакитним. Мала на меті боротьбу з «буржуазним мистецтвом». Розпалась у 1925 р. Спілка випускала альманах «Гарт» (1924 р.).

10 грудня.

Полтавський державний краєзнавчий музей заснований у 1891 р. З 1920 р. знаходився у будинку колишнього Губернського земства, побудованого в 1903-1906 р.р. у стилі українського модерну.

20 грудня.

І.Стешенко (1873-1918) — письменник, громадсько-політичний діяч, міністр освіти в уряді Центральної Ради (1917-1918). Був убитий невідомими злочинцями у Полтаві 30 липня 1918 р.

31 грудня.

М.Грушевський був обраний дійсним членом ВУАН 1923 р.

Перший відділ — Історично-філологічний відділ ВУАН. Головою відділу був А.Кримський, секретарем — С.Єфремов.

1924 рік

1 січня.

«Джіммі Хіггінс» — інсценізація роману Е.Сінклера, поставлена Л.Курбасом. Е.Сінклер (1878-1968) — американський письменник.

3 січня.

«Дневник» О.Суворіна, виданий у 1923 р. О.С.Суворін (1834-1912) — російський публіцист, літератор.

Постійна Комісія для видання пам'яток новітнього українського письменства — установа при Історично-філологічному відділі ВУАН. Створена в 1919 р. Мала на меті підготовку до друку коментованих творів українських класиків.

Тарас Шевченко. «Щоденні записки» («Журнал»)– Текст, первісні варіанти , коментарі. (Ред. і вступне слово С.Єфремова) К., 1927.

4 січня.

«Нова громада» — кооперативний науково-популярний, літературно-мистецький двотижневик — орган Всеукраїнської кооперативної спілки. Виходив у Києві та Харкові в 1923-1931 р.р.

«Глобус» — український двотижневий ілюстрований журнал, виходив у Києві в 1923-1935 р.р.

5 січня.

Панфутуризм — течія в радянській літературі у 1920-х р.р.

«Нова Україна» — науковий, літературний та громадсько-політичний журнал, видавався у Празі 1922-1928 р.р.

6 січня.

Федір — брат С.О.Єфремова.

8 січня.

Льодик (Володимир) та Галя — діти А.В.Ніковського. До повернення Ніковського на Україну донька та син жили в родині В.В.Дурдуківського.

13 січня.

«Час» — українське кооперативне видавництво, створене 1921 р. у Києві.

«Історія української літератури» — п'ятитомна праця М.Грушевського, написана у 1922-1927 р.р.

18 січня.

Очевидно йдеться про працю В.Львова-Рогачевського «Новейшая русская литература», що вийшла у Москві 1922 р. В.Львов-Рогачевський (1874-1930) — російський літературознавець, критик.

20 січня.

«Былое» — російський історичний журнал, що виходив у Петрограді в 1917-1926 р.р.

24 січня.

«Пролетарская правда» — щоденна газета, орган Київського губкому та міськкому КП(б)У, виконкомів губернської та міської Рад. Виходила в 1921-1925 р.р.

29 січня.

«Красный террор в России 1918-1923 г.г.» — праця С.Мельгунова. С.Мельгунов (1880-1956) — російський історик, публіцист.

30 січня.

«Рассказ о семи повешенных» — твір Л.Андрєєва, 1908 р. Л.Андрєєв (1871-1919) — російський письменник.

31 січня.

«Киевская мысль» — щоденна російська газета, виходила в Києві в 1906-1918 р.р.

3 лютого.

Праця Й.Гермайзе «Коліївщина у світлі новознайдених документів» 1924 р.

7 лютого.

«Нове українське письменство» — праця М.Зерова, 1924 р.

10 лютого.

Історично-літературне Товариство, створене у 1923 р. при Історично-філологічному відділі ВУАН.

13 лютого

Комісія для складання Словника української живої мови, створена в 1919 р. при Історично-філологічному відділі ВУАН. Збирала матеріали для тлумачного словника. Очолював Комісію А.Кримський.

16 лютого.

«Кобза» — збірка віршів П.Грабовського (1898 р.).

«Книгоспілка» — Український Кооперативний Видавничий Союз, видав-

нича і книготоргівельна організаціыя, що існувала в Києві в 1918-1920 р.р. Відновила свою діяльність у 1923 р. з центром у Харкові та філіями у Києві та Одесі. Ліквідована 1931 р.

21 лютого.

«Вісті ВУЦВК» — щоденна газета, орган ВУЦВК. Виходила у 1921-1941 р.р. (до 1934 р. — у Харкові). Мала тижневий додаток «Література, наука і мистецтво».

«Кобзар» — збірка творів М.Семенка (1924 р.). М.Семенко (1892-1937) — український поет.

24 лютого.

Музей антропології та етнології ім. Ф.Вовка — науково-дослідна установа при ВУАН 1919-1927 р.р.

Літературно-артистичне Товариство — об'єднання артистів, художників, літераторів, яке діяло в Києві в 1895-1905 р.р.

25 лютого.

«Вік» — Українське видавництво (1895-1918). Випустило, зокрема, «Антологію української літератури» XIX ст. у трьох томах, 1902 р. Засновано О.Лотоцьким, С.Єфремовим, В.Дурдуківським, Ф.Матушевським, В.Прокоповичем.

«Бібліологічні вісті» — щоквартальник Українського наукового інституту Книгознавства. Виходив у Києві у 1923-1930 р.р.

26 лютого.

«Новое время» — щоденна газета, виходила у Петербурзі з 1868 р. Закрита 8 листопада 1917 р. воєнно-революційним комітетом при Петроградській Раді. Продовжувала виходити за кордоном.

«Березіль» — український театр, заснований 1922 р. мистецьким об'єднанням «Березіль» під керівництвом Л.Курбаса. З 1926 р. працював у Харкові.

28 лютого.

ТУП — Товариство Українських Поступовців — громадсько-політична організація, ліберального напряму, яка об'єднувала людей різних політичних переконань. Утворена в Києві 1908 р. Одним з її лідерів був С.Єфремов.

1 березня.

Музичне товариство М.Леонтовича — Всеукраїнське музичне товариство ім. М.Леонтовича — перша українська радянська музично-громадська організація, створена 1922 р. у Києві. В 1928 р. було реорганізоване у Всеукраїнське товариство революційних музикантів.

«Воспоминания об Украине 1917-1918» — праця Г.Лейхтенбергського, видана в Берліні у 1921 р.

«Українська трибуна» — газета, що видавалась у Варшаві у 1921-1922 р.р.

«Нова Рада» — щоденна газета, яка виходила в Києві у 1917-1919 р.р. як продовження припиненої 1914 р. газети «Рада». В її роботі брав участь С.Єфремов. Редактори А.Ніковський і С.Єфремов.

2 березня.

«Політпросвіта» — політико-освітній комітет у складі Наркомату освіти. Створений у 1920 р. Керував організацією всієї агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді.

3 березня.

Праця Д.Заславського «М.Н.Драгоманов. Критико-биографический очерк» (1924 р.) Видана в Києві.

8 березня.

«Журнал» — інша назва «Щоденника» Т.Шевченка.

13 березня.

Всеукраїнська православна церковна Рада — орган Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ). Створена у 1917 р.

21 березня.

Справа «Київського обласного Центру дії» — сфальсифікована судова справа проти окремих членів ВУАН — 1923-1924 р.р. (зокрема академіка М.Василенка, який потім був амністований).

Полтавське наукове Товариство — установа при ВУАН.

23 березня.

«Діло» — галицька провідна щоденна газета. Виходила у Львові в 1880-1939 р.р.

24 березня.

«Літопис політики, письменства і мистецтва» — тижневик, видавався в Берліні в 1923-1924 р.р.

29 березня.

«Рада» — щоденна безпартійна газета, хоч загальну лінію її визначало ТУП, продовження «Громадської думки». Видавалась у Києві в 1906-1914 р.р. Редакторами «Ради» були Б.Грінченко, Ф.Матушевський, М.Павловський, А.Ніковський. Була відновлена по лютневій револ. 1917 р. під назвою «Нова Рада». Єфремов був співредактором і «Ради», і «Нової Ради».

«Люборацькі» — роман-хроніка А.Свидницького, написана в 1861-1862 р.р., повністю видана 1901 р.

«Записки Історично-філологічного відділу ВУАН» — неперіодичне видання. Виходило в Києві в 1919-1930 р.р.

5 квітня.

«Воспоминания» М.Шелгунова (Вказане видання — 1923 р.)

24 квітня.

Д.Дорошенко був міністром закордонних справ в уряді П.Скоропадського (1918 р.).

Есефи — Українська партія соціалістів-федералістів. Утворена в червні

1917 р. внаслідок реорганізації ТУПу спочатку в Союз українських автономістів-федералістів, потім в УПСФ. С.Єфремов — один з її лідерів.

28 квітня.

«Панас Мирний» — монографія С.Єфремова (1928 р.).

5 травня.

Українська православна автокефальна церква — обновленська течія. Виникла у 1923 р. внаслідок відколу від УАПЦ. В кінці 1920-х р.р. втратила свій вплив.

12 травня.

Мається на увазі напад поліції на радянське торгпредставництво в Берліні 3.05.1924 р.

17 травня.

Лондонська англо-радянська конференція (почалась 14.04.1924 р.), внаслідок якої між СРСР та Великобританією були укладені договори.

28 червня.

«Ілюстрована історія України» — праця М.Грушевського, (1911 р.).

«Укапісти» — члени УКП,Української комуністичної партії, створеної у 1920 р. Увійшла до складу КП(б)У у 1924 р. УКП вважала, що вона має бути керівною силою революції на Україні, а не КП(б)У. За підтримкою ЦК КП(б)У в УКП 1923 р. утворилася «ліва фракція», яка висунула тезу влитися в КП(б)У, мотивуючи цей крок можливістю українізації останньої.

13 серпня.

«Україна» — науковий журнал з українознавства Історичної секції ВУАН. Виходив у 1924-1932 р.р. під редагуванням М.Грушевського.

14 серпня.

Онися (Онися Федорівна Дурдуківська), сестра В.Ф.Дурдуківського.

15 серпня.

Очевидно, збірка за ред. С.Єфремова, перше видання– «Серед білої ночі» (про П.Стебницького), 1919 р.

«Український мандрований філософ Г.С.Сковорода» — праця Д.Багалія, видана у 1926 р.

23 жовтня.

«Сільський господар» — двотижневик, орган Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації, виходив у Харкові у 1922-1928 р.р.

2 листопада.

«Рух» — українське кооперативне видавництво. Діяло у Харкові у 1921-1933 р.р.

21 листопада.

«Червоний шлях» — громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. Виходив у Харкові в 1923-1936 р.р.

24 листопада.

Педагогічний музей діяв у Києві у 1901-1917 р.р.

26 листопада.

Англійська нота — відповідь англійського міністра закордонних справ Чемберлена від 21.11.1924 р. на лист Комінтерна (адресований Компартії Великобританії для організації збройного повстання). Внаслідок цієї ноти були анульовані англо-радянські угоди серпня 1924 р.

4 грудня.

Процес Голубовича і К° — судовий процес 1921 р. над членами ЦК Української партії есерів, серед яких був В.Голубович.

14 грудня.

«Живці» — Жива церква, одне з трьох відгалужень російського церковного обновленського руху. За підтримки радянської влади мала більшість в Російській Православній церкві (РПЦ) 1922-1925 рр.). В Україні значного впливу не мала.

22 грудня.

Археологічний комітет — науково-дослідна установа. Утворений в 1921 р. З 1924 р. — Всеукраїнський археологічний комітет.

24 грудня.

Очевидно, видавництво «Українське слово», яке діяло в Берліні в 1921-1924 р.р.

30 грудня.

Стаття С.Єфремова «Спадщина Кобзаря Дармограя», надрукована в журналі «Україна» № 1-2 за 1925 р.

1925 рік

2 січня.

«Главное управление по делам печати» — вищий цензурний орган Росії в 1865-1917 р.р. Існував при міністерстві внутрішніх справ. Тут С.Єфремов мав на увазі радянський цензурний орган — Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт), яке було створене в 1922 р. при Наркоматі освіти.

«На переломі двох епох. Твори Івана Котляревського» — праця С.Єфремова.

«Страчене життя. Архип Тесленко» — праця С.Єфремова.

8 січня.

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — найстаріше ук-

раїнське наукове товариство, засноване у Львові в 1873 р. спочатку як літературне товариство, з 1893 р. — наукове. Діяло до 1939 р., з 1947 р. — в еміграції.

Бібліографічна комісія — установа при НТШ.

11 січня.

У 1924 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У про розширення складу Академії наук. У 1925 р. до ЦК КП(б)У надійшла доповідна записка заступника наркома освіти УРСР Я.Ряппо «Про реорганізацію Української АН», яка передбачала введення до Президії ВУАН нових членів, комуністів, (зокрема С.Семковського, М.Яворського), розробку нового статуту та інші зміни. Проте у 1925-1926 р.р. кардинальних змін не відбулось: діяв старий статут, Президія працювала в старому складі.

«Нарис історії України (1923-1924 р.р.)», «Революція на Україні в її головніших етапах» (1923 р.) — праці М.Яворського.

Комісія історії громадських течій в Україні та Комісія пам'яток новітнього українського письменства — Комісії при Історично-філологічному відділі ВУАН, які очолював С.Єфремов.

Третій відділ — Соціально-економічний відділ ВУАН.

16 січня.

Стаття С.Єфремова «Поет і плантатор» — Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. 30.

23 лютого.

«Пальмове гілля» — три збірки (1901, 1908, 1922) поезій А.Кримського на східні теми.

26 лютого.

Збірка статей «Шевченко та його доба» (Кн.1, видана у 1925 р.) за редакцією С.Єфремова, М.Новицького, П.Филиповича.

7 березня.

«З листів Костомарова до Антоновича» — стаття С.Єфремова в журналі «Україна», 1925, №3.

9 березня.

Комісія краєзнавства — науково-дослідна установа при ВУАН.

13 березня.

Меморіальна дошка була встановлена на будинку, де жив Т.Шевченко у 1846-1847 р.р. Зараз — Літературно-меморіальний музей Т.Шевченка.

14 березня.

У 1924-1925 р.р. було введено новий адміністративно-територіальний поділ України. Замість губерній були впроваджені округи (всього 53). При цьому Таганрозький і Шахтинський округи були приєднані до Росії.

19 березня.

Очевидно мається на увазі стаття «Всеукраїнська Академія Наук», надрукована в «Україні» 1925 р., № 1-2 .

23 березня.

Головнаука — Головне управління науковими науково-художніми, музейними та з охорони природи установами при Наркоматі освіти СРСР. Створене 1922 р.

8 квітня.

«Плуг» — спілка селянських письменників. Заснована у Харкові в 1922 р. Існувала до 1932 р.

«Жовтень» — літературна організація була заснована в Києві в 1924 р. Основним завданням ставила «формування нової пролетарської культури». У 1926 р розпалась.

10 квітня.

Українбанк — Всеукраїнський кооперативний банк.

3 травня.

Праці С.Єфремова «Б.Грінченко. Про життя його та діла», 1913 р., «Душа Просвіти (Б.Грінченко)», 1918 р.

7 травня.

«Леся Українка» — нарис М.Зерова, 1924 р.

9 травня.

XIV конференція ВКП(б) проходила 27-29.04.1925 р.

22 травня.

Комісія живої української мови складала Українсько-російський словник (було видано три томи в 1924-1928 р р) Спочатку Комісія працювала під керівництвом А.Кримського, потім — С.Єфремова.

25 травня.

«Спогади за 1861-1907 р р.» Є.Чикаленка (видані 1925 р.).

«Свобода» — найстаріша українська газета в діаспорі. Виходила в США з 1894 р. Видавала серії книжок українських авторів.

21 червня.

У 1920 р. академіком на кафедру історії української церкви було обрано К.Харламповича. 1924 р. його було заарештовано і вислано до Казані.

5 липня.

«Голос минувшего» — громадсько-політичний та історико-літературний журнал. Видавався у Москві в 1913-1917 р.р. за редакцією С.Мельгунова та В.Семевського. Друкував і статті з історії України.

12 липня.

Театр ім. Г.Михайличенка, який спочатку діяв у Києві. Потім у 1925 р. був переведений до Одеси, де на його основі було утворено драматичний театр ім.Жовтневої Революції. Керівником обох театрів був М.Терещенко.

16 липня.

«Культура і побут» — щотижневий додаток до «Вістей ВУЦВК» (до 1925 р. мав назву «Література, наука і мистецтво»).

24 липня.

З 1925 р. філологи Академії наук працювали в складі Державної комісії для розробки правил українського правопису. В результаті цієї роботи був завтверджений «Український правопис», який діяв у 1928-1933 р.р.

15 вересня.

«Громадський голос» — тижневик, що виходив у Львові в1892-1939 р.р. (з перервами).

30 вересня.

Товариство Нестора Літописця — історичне товариство, засноване в Києві 1873 р., спочатку при університеті. З 20 травня 1920 р. — при ВУАН. На початку 1930-х р.р. ліквідоване.

12 жовтня.

«Думка» — Державна українська хорова капела, створена в 1919 р. Її засновником і першим керівником був Н.Городовенко.

18 жовтня.

Праця О.Тулуба «Матеріали до життєпису В.Самійленка» надрукована в збірці «За сто літ», кн. 3, 1928 р.

21 жовтня.

Збірка праць Комісії громадських течій «Декабристи на Україні» за редакцією С.Єфремова (видана в 1926 р.)

Збірка праць Комісії пам'яток новітнього письменства «Пантелеймон Куліш» за редакцією С.Єфремова (видана в 1927 р.)

24 жовтня.

«Записки Наукового товариства ім.Шевченка» — видання Наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові. Виходили з 1892 р. як неперіодичні збірники наукових праць, з 1924 р. поділені на видання окремих секцій — історико-філософської та філологічної. З 1948 р. почали видаватися за кордоном. З 1991р. відновлено видання «ЗНТШ» в Україні.

26 жовтня.

Міжнародна конференція, яка проходила в швейцарському місті Локарно 5-16.10.1925 р. за участю Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції, Чехословаччини. Були переглянуті деякі умови Версальського мирного договору після закінчення першої світової війни в бік певних поступок Німеччині.

5 листопада.

Комісія заходо- та американознавства — установа при Історично-філологічному відділі ВУАН.

24 листопада.

Інститут літератури ім. Шевченка. Створений 1926 р. в Харкові при Наркоматі освіти всупереч проекту С.Єфремова створити його при ВУАН. У 1934 р. був переведений до Києва як установа Академії наук.

27 листопада.

«Киевские отклики» — російська газета, видавалась у Києві в 1898-1906 р.р. С.Єфремов співробітничав у ній.

«Украинская жизнь» — літературно-науковий і загальнополітичний місячник, що виходив у Москві в 1912-1917 р.р. за редакцією С.Петлюри та О.Саліковського. В ньому теж співробітничав С.Єфремов.

29 листопада.

Есери — Українська партія соціалістів-революціонерів. Окремі гуртки існували в Україні з 1905 р., об'єднались в єдину партію в 1917 р. У 1918 р. розкололась на окремі течії.

6 грудня.

«Відродження» — щоденна позапартійна демократична газета, що виходила в Києві протягом 1918 р.

16 грудня.

Опозиція генеральному курсові ВКП(б) оформилась у Ленінградській партійній організації.

24 грудня.

XIV з'їзд ВКП(б) відбувся 18-31 грудня 1925 р. На ньому виступила «нова опозиція» на чолі з Г.Зінов'євим та Л.Каменєвим, представниками Ленінградської організації ВКП(б).

25 грудня.

Київський музей західного та східного мистецтва, заснований 1919 р. при Академії наук з частини приватних колекцій Б. та В. Ханенків.

1926 рік

2 січня.

РУП – Революційна Українська партія - перша політична партія у Центральній та Східній Україні. Заснована 1990 р. у Харкові представниками студентських громад.

3 січня.

«Народна воля» – газета, орган Українського робітничого Союзу в США, виходить з 1911 р. Спочатку мала суто соціальне спрямування та засновувалась на позиціях Української Радикальної партії Західної України.

ГПУ – (українською ДПУ) – Державне політичне управління - найвищий орган державної безпеки СРСР. Утворений 1922 р. Після утворення СРСР НКВС УСРР з 1924 р. діяв як республіканський орган. 1934 р. створено союзно-республіканський НКВС. Навесні 1941 р. з НКВС виділено органи державної безпеки в окремий Народний комісаріат державної безпеки (НКВД).

4 січня.

«Огонек» – російський радянський громадсько-політичний та літературно-мистецький ілюстрований журнал. Почав виходити у Москві 1923 р.

15 січня.

«Життя і революція» – громадський літературно-науковий щомісячний журнал. Виходив у Києві в 1925-1933 р.р.

16 січня.

Российское Государственное Издательство – Державне видавництво РРФСР - перше радянське видавництво. Утворене у Москві 1919 р.

24 січня.

Ймовірно, мається на увазі арешт 22 січня 1926 р. радянських працівників Китайсько-Східної залізниці у Харбіні.

4 лютого.

Українська соціал-демократична партія. Утворена в 1900 р. як УСДП Галичини та Буковини. Діяла до початку Другої світової війни.

9 лютого.

Центрархів – Центральне архівне управління УРСР, утворене Положенням ВУЦВК у січні 1923 р.

10 лютого.

Український жіночий союз – громадсько-політичне та культурно-виховне товариство, діяло в Відні у 1920-1938 р.р.

Жінвідділи – жіночі відділи створювались при місцевих комітетах Комуністичної партії з 1919 р. Ліквідовані 1929 р.

11 лютого.

Інститут української наукової мови – установа при Історично-філологічному відділі ВУАН. Утворений 1921 р.

5 березня.

Другий Відділ – Фізико-математичний відділ ВУАН.

7 березня.

Праця С.Єфремова «Співець боротьби і контрастів» про І.Франка. Видана у 1913 р.

10 березня.

Мала Антанта – блок у складі Румунії, Чехословаччини та Югославії. Мав на меті збереження співвідношення сил у Центральній та Південно-Східній Європі після Першої світової війни. Існував протягом 1920-1938 р.р.

13 березня.

«Тризуб» – український громадсько-політичний та літературно-мистецький тижневик. Виходив у Парижі в 1925-1940 р р. Заснований за ініціативою С Петлюри.

«Колокол» російська щотижнева газета. Видавалась О.Герценом та М.Огарьовим у Лондоні (1857-1865 р.р.) та Женеві (1865-1867 р.р.).

24 березня.

Державна Дума – представницький законодавчий орган в Росії з обмеженими правами. Протягом 1906-1917 р.р. діяло чотири Думи.

26 березня.

Укрлісс – Всеукраїнське управління лісами. Створене 1921 р. під час централізації управління лісовим господарством.

14 квітня.

Агітпроп – агітаційно-пропагандистський відділ при ЦК КП(б)У.

Український академічний комітет. Утворений у Празі в 1924 р. з метою репрезентації української науки. Діяв до 1940 р.

20 квітня.

Праця С.Єфремова «Іван Франко. Критично-біографічний нарис» (1926 р.).

26 квітня.

«Киевская старина» – науковий щомісячний журнал. Виходив у Києві в 1882-1906 р.р. російською мовою.

27 квітня.

ЦИК (українською ЦВК) – Центральний Виконавчий Комітет СРСР – найвищий орган державної влади в СРСР. Діяв у 1922-1936 р.р.

12 травня.

Загальний страйк у Великобританії. Почався 4 травня 1926 р. Тривав до 12 травня 1926 р. Шахтарі - до 30 листопада 1926 р. Страйкувало близько 5 млн. осіб.

15 травня.

Військовий переворот у Польщі в травні 1926 р., який очолив Ю.Пілсудський.

29 травня.

«Слово» – тижневий орган УСДРП. Виходив у Києві в 1907-1909 р.р. Одним з редакторів був С.Петлюра.

7 червня.

«Українські вісті» - радянофільський щотижневик. Виходив у Парижі в 1926-1929 р.р. В основному був спрямований проти УНР.

8 червня.

За свідченням небожа С.Єфремова Миколи Павлушкова, заарештованого в 1929 р. в зв'язку з процесом «Спілки визволення України», автор цього вірша - дочка письменника М.М.Могилянського. (Архів СБУ, спр. № 67098 ФП, т.70, арк. 24-28).

9 червня.

За свідченням М.Павлушкова, цей вірш написав він. (Архів СБУ, спр. № 67098, ФП, т. 70, арк. 24-28).

30 серпня.

«Тарас Шевченко» – один з перших українських фільмів (1926 р.)

18 вересня.

«Биржевые ведомости» – газета ліберально-поміркованого напрямку. Виходила в Петербурзі в 1880-1917 р.р.

5 жовтня.

Опозиція в середині ВКП(б) на чолі з Л.Троцьким, Г.Зінов'євим та Л.Каменєвим на Пленумі ЦК ВКП(б) в липні 1926 р. виступила зі своєю платформою, що містила критику політики ЦК.

18 жовтня.

Одеський Державний Академічний театр опери та балету був створений у 1926 р. на базі міського оперного театру.

30 жовтня.

«Російсько-український словник правничої мови», виданий 1926 р. Комісією під керуванням А.Кримського.

«Словник української мови Б.Грінченка», редагувався С.Єфремовим та А.Ніковським. У 1927-1928 р.р. видано три томи.

2 листопада.

«Літературно-науковий вісник» – щомісячник, виходив у Львові - 1898-1906 р.р.; у Києві - 1917-1919 р.р. і знов у Львові - 1922-1932 р.р.

«Вісник СВУ» – орган Союзу Визволення України. Виходив у Відні в 1914-1918 р.р.

8 листопада.

«Рада»— тижневик, що виходив у Львові в 1925-1934 р.р.

14 листопада.

Українська Господарська Академія – український вищий технічний навчальний заклад. Діяла в Подєбрадах у 1925-1934 р.р.

Український громадський видавничий фонд. Працював у Празі в 1923-1932 р.р.

18 листопада.

МАРС – («Майстерня революційного слова») – літературне об'єднання в Києві, існувало в 1926-29 рр. Виникло з колишньої «Ланки» . До складу входили Б.Антоненко-Давидович, М.Івченко, Я.Качура, Г.Косинка, Т.Осьмачка та ін., які найдовше чинили опір партійній політизації літератури. Ліквідоване під тиском терору, більшість учасників репресовані.

30 листопада.

Дніпрельстан – Дніпровська ГЕС. Перша гідроелектростанція в Україні. Розташована вище м.Запоріжжя. Будівництво почалося 1927 р., введена в дію у 1932 р.

13 грудня.

Державна Рада – найвища законодавча установа в Російській імперії. Утворена 1810 р. Її функції в різні часи були неоднакові. Ліквідована у лютому 1917 р.

20 грудня.

Інститут книгознавства – науково-дослідна установа. Створений у 1922 р. у Києві.

Йдеться про приїзд на Україну помічника відомого французького адвоката Анрі Торреса - захисника С.Шварцбарда (вбивця С.Петлюри).

1927 рік

2 січня.

Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою. Прага, 1926 р.

Варшавський договір був укладений між Польщею та урядом Української Народної Республіки 21 квітня 1920 р. За цим договором Польщі відходили західні землі України. Проте договір не був реалізований.

Мається на увазі Шульгін Василь Віталійович та його спогади про часи революції і громадянської війни в Україні: «1920 год» (М., 1922 р.), «Дни» (М., 1927 р.).

4 січня.

Винниченко В. «Поворот на Україну». – Львів, 1926 р.

У 1920 р. В.Винниченко повернувся в Україну, прагнучи досягнути угоди з більшовиками з позицій української радянської самостійності. Але цього не вдалося зробити і Винниченко у тому ж 1920 р. емігрував до Франції.

6 січня.

Совнарком (українською – Рада Народних Комісарів) – назва уряду в СРСР та в союзних республіках у 1917-1946 р.р.

7 січня.

ВСНХ (українською – Вища Рада Народного Господарства) – орган управління основними галузями народного господарства в СРСР у 1922-1932 р.р.

9 січня.

Дондуков-Корсаков М А , князь (1794 -1869) – голова Петербурзького цензурного комітету, з 1835 р. - віце-президент Російської Академії наук.

10 січня.

Нотаблі – у Франції в XIV-XVIII ст. члени особливих зборів, що скликались королем для обговорення державних питань. Призначались королем з числа найвидатніших представників дворянства, вищого духівництва, міських верхів.

13 січня.

Український науковий інститут у Берліні – заснований 1926 р. за ініціативою П.Скоропадського. Припинив існування 1945 р. До 1931 р. директором інституту був Д.Дорошенко.

У збірнику «Пантелеймон Куліш» М.Могилянський опублікував статтю «Куліш і Шевченко» під псевдонімом – П.Чубський.

23 січня.

Йдеться про Добровольчу армію генерала А.Денікіна, створену 1918 р.

27 січня.

Мається на увазі рідний брат С.О.Єфремова П.О.Єфремов – історик української літератури, професор Інституту Народної освіти і редактор журналу «Зоря» в Дніпропетровську. 1929 р. був засуджений у справі СВУ.

31 січня.

Гебраїстична (єврейська) історико-археографічна комісія – установа при Історично-філологічному відділі ВУАН. Була заснована у 1919 р. за ініціативою групи єврейських істориків і філологів. Роботою Комісії керував Галант І.В.

1 лютого.

Стаття С.О.Єфремова «Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві» вперше надрукована в ювілейному збірнику «На пошану академіка Д.І.Багалія» Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1927 р.

4 лютого.

«Правда» – щоденна газета, орган ЦК ВКП(б). Почала виходити в Москві у 1912 р.

23 лютого.

«Червоний перець» – український ілюстрований журнал сатири і гумору. Виходив у 1922-1934 р.р. у Харкові. У 1941 р. поновлений під назвою «Перець», виходить у Києві.

«Киевлянин» – щоденна російська газета монархічного напрямку, що виходила у Києві в 1864-1919 р.р. Мала відверто антиукраїнський характер.

26 лютого.

Йдеться про статті С.Єфремова «М.Ф.Біляшівський на громадській роботі» та М.Могилянського «Процес творчості у М.М.Коцюбинського» у «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН» № 9 за 1926 р.

9 березня.

«Черниговский листок» – російсько-український тижневик, що видавався групою українських літераторів на чолі з Л.Глібовим у Чернігові з липня 1861 р. по серпень 1863 р.

Чернігівський окрвиконком у відповідь на лист Археографічного комітету ВУАН до уповноваженого Укрнауки Наркомату освіти України в Києві про необхідність поліпшення охорони меморіальних пам'яток діячів української культури від 16 липня 1924 р. прийняв заходи по благоустрою та охороні могил М.М.Коцюбинського, Л.І.Глібова, О.В.Марковича на Болдиній горі у Чернігові.

24 березня.

ЧК (українською – [Всеросійська] Надзвичайна Комісія) – орган державної безпеки в Радянській Росії. Створена в грудні 1917 р. 1922 р. реорганізована в ДПУ (Державне Політичне Управління).

28 березня.

У 1924-1931 р.р. в СРСР адміністративно-територіальний поділ складався з округів. Органами влади в них були з'їзди Рад, які діяли до 1936 р. Вони знаходились під контролем комітетів ВКП(б); в основному вирішували місцеві справи.

31 березня.

Новий нарком освіти М.О.Скрипник вперше відвідав найвищу наукову установу 31 березня 1927 р., використовував ситуацію, що склалася в ній, для постановки питання про зміни у подальшій діяльності Академії.

5 квітня.

Українська федеративно-демократична партія, заснована в грудні 1917 р.

10 квітня.

Очевидно, мається на увазі напад китайських урядових військ на радянське повноважне представництво в Пекіні 6 квітня 1927 р.

18 травня.

Статті М Могилянського «Спогади про В.М.Гнатюка та листування з ним» і Д.Дорошенка «Ватрослав Ягіч про українську мову та назву «українці»,

опубліковані в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН». № 10, 1927 р.

19 тревня.

Іоанн Кронштадський (Сергієв Іван Ілліч, 1829-1908) – протоієрей Андріївського собору у Кронштадті. В 1900 р. на одержані від нього кошти Синодом був заснований в Петербурзі Іоаннівський жіночий монастир, черниці якого звалися «іоаннітками». Шанувальники Іоанна Кронштадського (іоанніти) створили в кінці XIX - на початку XX ст. своєрідну секту всередині православної церкви, ототожнюючи його з Ісусом Христом. З його ім'ям були пов'язані легенди про «чудотворство» та дар передбачення.

29 травня.

Виконавчі комітети громадських організацій – місцеві органи влади (в губернських та повітових центрах) в Росії при Тимчасовому Уряді в 1917 р.

31 травня.

Пальмерстон Генрі Джон-Темпл (1784-1865) – англійський державний діяч. Один з організаторів Кримської війни 1853-1856 р.р. Виступав з планами розчленування Росії.

6 червня.

Д.Багалій очолював Кафедру давньої історії українського народу. Постійну комісію для складання історичного словника української мови очолював Є.Тимченко. *Ці обидві установи існували при Історично-філологічному* відділі ВУАН.

10 червня.

Повноважного представника СРСР у Польщі П.Войкова було вбито у Варшаві 7 червня 1927 р.

16 червня.

Виконавчі комітети – виконавчі і розпорядчі органи радянської влади різних адміністративно-територіальних одиниць. Постійно діяли між з'їздами Рад. Існували до 1936 р.

22 червня.

Науково-педагогічна комісія – установа при Історично-філологічному відділі ВУАН.

15 жовтня.

«Вампука, невеста африканская» – опера-пародія, поставлена 1908 р. в Санкт-Петербурзі театром «Кривое зеркало».

2 листопада.

Товариство Червоного Хреста УРСР – громадська організація. Заснована в 1918 р. З середини 1920-х р.р. була підпорядкована Наркомату охорони здоров'я.

12 листопада.

Загальнопартійна дискусія була оголошена ЦК ВКП(б) у жовтні 1927 р. з приводу ставлення до опозиції Троцького-Зінов'єва.

13 листопада.

Український театральний музей був створений при Історично-філологічному відділі ВУАН.

18 листопада.

«Михайло Коцюбинський – український письменник» – праця С.Єфремова, видана у Вінниці 1927 р.

22 листопада.

Український національний музей у Львові, заснований 1905 р. митрополитом А.Шептицьким.

23 листопада.

Секція наукових працівників складалася з представників профспілки, працівників народної освіти, викладачів вищих шкіл Києва, співробітників науково-дослідних інститутів. Секція з 1928 р. вирішувала головні питання діяльності ВУАН.

9 грудня.

Сельінтерн – Селянський Інтернаціонал – Міжнародна селянська Рада - міжнародна селянська організація комуністичного напрямку. Діяла у 1923-1933 рр.

11 грудня.

Праця Д.Багалія «Т.Г.Шевченко і кирило-мефодіївці: історико-культурна розвідка» (1925 р.)

12 грудня.

Геологічний музей до 1927 р. діяв при Кафедрі геології ВУАН. У 1927 р. відокремився в самостійну установу.

19 грудня.

Комісія української пісенності, Комісія старої України – установи при Історично-філологічному відділі ВУАН.

20 грудня.

П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б) проходив у Москві 2-19 грудня 1927 р.

1928 рік

2 січня.

За Статутом 1921 р. замість Спільного зібрання у ВУАН вводилась Рада. Проте до 1928 р. Спільне зібрання зберігалось.

10 січня.

Стаття С.Єфремова «В поисках новой красоты», опублікована в журналі «Киевская старина» 1902 р., № 10, 11.

14 січня.

Третій том Повного зібрання творів Т.Шевченка – Листування. Текст. Коментарій. За редакцією та з вступним словом С.Єфремова, 1929 р.

19 січня.

Енциклопедичний словник Гранат – одна з найбільших російських енциклопедій. Почав видаватись у Москві 1891 р. Вийшло кілька видань до 1940 р.

27 січня.

«Вапліте» – Вільна Академія пролетарської літератури. Літературна організація (1925-1928 р.р.). Діяла в Харкові на чолі з М.Хвильовим. Випускала однойменний літературно-мистецький щомісячник у 1927 р.

29 січня.

«Іван Котляревський. Твори» під редакцією та з вступним словом С.Єфремова. Видання 1928 р.

Кирило-Мефодіївське Братство – таємне товариство, засноване в кінці 1845 р. у Києві. Ставило за мету перебудову суспільства на засадах християнського вчення. У 1847 р. члени Братства були заарештовані. До складу Братства входили М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко та ін.

2 лютого.

Л.Троцького 1927 р. було виключено з ВКП(б) і вислано в Алма-Ату (до 1921 р. – м.Вєрний), з 1929 висланий з СРСР. Вбитий більшовицькими агентами у Мехіко.

3 лютого.

Ймовірно йдеться про вступну статтю С.Єфремова до книжки «О.Кониський. Вибрані твори», 1927 р.

6 лютого.

«Большевик» – теоретичний і політичний журнал ЦК ВКП(б). Виходив з квітня 1924 р.

7 лютого.

Кафедра єврейської пролетарської культури була створена при Історико-філологічному відділі ВУАН у 1926 р. на чолі з І.Й.Лібербергом. Деякий час Гебраїстична комісія і Кафедра існували разом, з 1929 р. Комісію було ліквідовано.

13 лютого.

«Комуніст» – газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила у Харкові з 1919 р. російською мовою. З 1926 р. - українською мовою.

Очевидно, йдеться про статю А.Ладиженського «Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г.С.Сковороди», вміщену в «Записках Історично-філологічного відділу» ВУАН за 1927 р., присвячених ювілею академіка Д.І.Багалія.

14 лютого

«Гасло» – щомісячний орган Революційної Української Партії. Виходив у Чернівцях у 1902-1903 р.р.

17 лютого.

Українська демократична радикальна партія заснована в Києві в 1905 р. шляхом об'єднання демократичної та радикальної партій. Розпалась у 1908 р. Її члени утворили Товариство українських поступовців.

18 лютого.

«Вечерний Киев» – щоденна газета, орган Київської міської ради. Виходила з 1 березня 1927 р. до 1 лютого 1930 р. російською мовою.

29 лютого.

«Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського» видання Історично-філологічного відділу ВУАН, 1928 р.

15 березня.

Інститут технічної механіки ВУАН створений у 1919 р. Директором його був К.Симінський.

21 березня.

Інститут геології, який очолював П.Тутківський, був заснований у 1926 р. при Наркоматі освіти. Тутківський очолював і Кафедру геології Фізико-математичного відділу ВУАН.

23 березня.

Очевидно, мається на увазі Таємний український університет у Львові. Заснований 1921 р. Припинив свою роботу 1925 р.

25 березня.

Центральне архівне управління. Створене в 1923 р. у Харкові.

4 квітня.

Комуністична академія – вища навчальна та науково-дослідна установа з суспільних та природничих наук. Діяла у Москві у 1918-1936 р.р.

7 квітня.

Політбюро ЦК КП(б)У в грудні 1927 р. обговорювало питання про роботу Наркомату освіти в системі ВУАН. Як наслідок, Наркомат призначив комісію для обстеження стану Академії. 9 березня 1928 р. у Харкові відбулось засідання Колегії наркомату, на якому обговорювались наслідки роботи комісії. У ньому брали участь і академіки (зокрема С.Єфремов), але без права вирішального

голосу. Комісія визнала роботу Академії в цілому незадовільною.

8 квітня.

Робітничо-селянська інспекція – орган державного контролю в СРСР та союзних республіках у 1920-1934 р.р.

Ф.Міщенка було обрано академіком на Кафедру історії культурно-ідеологічних течій в Україні. У 1928 р. його було позбавлено цього звання рішенням Наркомату освіти.

Ветеринарно-зоотехнічний інститут. Заснований у Києві 1921 р.

9 квітня.

Комісія новітнього письменства – установа ВУАН при Історично-філологічному відділі, утворена в 1919 р. Керівник Комісії - С.О.Єфремов.

Йдеться про статтю С.Єфремова «Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві».

13 квітня.

«Етнографічний вісник» – орган Етнографічної комісії Історично-філологічного відділу ВУАН. Видавався в Києві у 1925-1932 р.р.

17 квітня.

«Література» – збірник, виданий Історично-філологічним відділом ВУАН у 1928 р. за редакцією С.Єфремова.

26 квітня.

Комісія давнього українського письменства – установа при Історично-філологічному відділі ВУАН.

3 травня.

Неодмінним секретарем А.Кримського не затверджено. На цю посаду тимчасово (аж до 1939 р.) був призначений О.Корчак-Чепурківський.

11 травня.

«Известия» – щоденна загальнополітична газета, орган Центрального Виконавчого Комітету СРСР. Почала виходити з лютого 1917 р.

2 червня.

Дніпропетровський історичний музей, *заснований у 1849 р.* У 1902-1933 р.р. директором музею був Д.Яворницький.

Дніпропетровське наукове товариство при ВУАН. Засноване у 1925 р.

2 липня.

«Культура» – видавництво, засноване в Києві 1926 р.

2 жовтня.

«Основа» – український літературно-науковий місячник. Виходив у Петербурзі з січня 1861 р. по жовтень 1862 р. українською та російською мовами. Видавався колишніми членами Кирило-Мефодіївського Братства: В.Білозерський (редактор), П.Куліш, М.Костомаров, О.Кістяковський (секретар), М.Щербак та ін.

5 жовтня.

«Волинь» – житомирська газета, в якій у 1897-1898 р.р. працював М.Коцюбинський.

6 жовтня.

«Радянське село» – газета ЦК КП(б)У. Виходила у 1924-1932 р.р. спочатку в Києві, з 1925 р. - у Харкові.

30 жовтня.

ИККИ – українською Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу. Комуністичний Інтернаціонал – організація, що об'єднувала всі комуністичні партії світу. Створений у Москві 1919 р. Ліквідований у 1943 р. Виконавчий Комітет - керівний орган Комінтерну.

8 листопада.

Права опозиція – опозиція всередині ВКП(б) на чолі з М.Бухаріним, О.Риковим та М.Томським. Створена в 1928 р. Виступила проти прискореного курсу на індустріалізацію та колективізацію.

19 листопада.

«Селянська газета» – орган Київського міського комітету КП(б)У та міської ради. Виходила в 1927-1930 р.р.

23 листопада.

За свідченням Миколи Павлушкова, автором вірша «Письмо к Горькому» був Сергій Булгаков. (Архів СБУ, спр. 67098 ФП, 70, прот. від 27.06.29 р.)

25 листопада.

«Красная газета» – видання Петроградської (Ленінградської) Ради робітничих та селянських депутатів. Почала виходити з 1918 р.

1 грудня.

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет – найвищий орган державної влади в Україні в 1919-1937 р.р.

2 грудня.

Музично-драматичний інститут ім М.Лисенка. Працював у Києві у 1918-1934 р.р.

17 грудня.

Помилка. У 1921 р. м.Вєрний було перейменовано на Алма-Ату.

23 грудня.

ВУСПП – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. Заснована в січні 1927 р. Ліквідована в 1932 р.

1929 рік

3 січня.

У листопаді 1923 р. при Президії ВУАН була заснована Статутна комісія для опрацювання Статуту ВУАН.

Ювілейна комісія також була створена при Президії ВУАН для святкування 10-ліття ВУАН.

Академія наук Білоруської РСР утворена 1 січня 1929 р.

15 січня.

«Гудок» – щоденна газета, орган ЦК профспілки залізничників. Видавалась у Москві з 1917 р.

16 січня.

Всесоюзна конференція істориків-марксистів відбулась у 1928 р.

«Економічний матеріалізм» – вчення, яке визнавало економіку єдиною силою в історичному розвитку. Цей термін використовувався російськими марксистами як цензурний для визначення історичного матеріалізму.

18 січня.

У 1929 р. в СРСР було введено загальносоюзне планування, монополізм в усіх галузях виробництва і розподілу, запроваджено єдиний народногосподарський комплекс.

Малоросійська колегія - назва двох різних установ у XVIII ст. у гетьманській Україні: 1) російська урядова установа, що здійснювала контроль над гетьманським урядом (1722-1727 р.р.); 2) вищий адміністративно-політичний орган Гетьманщини (1764-1781 р.р.) . Остаточно ліквідовано у 1796 р.

24 січня.

«Камо пойду от духа Твоего и от лица Твоего куда убегу».– Псалтир, 138 псалом царя Давида.

8 лютого.

Акила Акилович – персонаж п'єси Ів.Карпенка-Карого «Суєта».

9 лютого.

Зінов'євськ – у 1920-х р.р. назва Кіровограда.

Київський державний художній інститут, заснований у 1924 р.

М.Г.Чернишевський в 1864 р. був засуджений Сенатом на 7 років каторги і довічне поселення в Сибіру (зокрема, за доносом В.Костомарова про складену Чернишевським прокламацію «Панським селянам від їх доброзичливців уклін», 1861 р.)

13 лютого.

Збірник Музею діячів науки та мистецтва, присвячений М.Лисенку. Виданий 1930 р., проте статті С.Єфремова там не було.

25 березня.

С.Єфремов. «Історія українського письменства». Видання 1924 р. Київ-Лейпціг.

30 березня.

Виступи лідера опозиції М.Бухаріна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) у січні-лютому 1929 р. проти лінії ЦК на прискорену індустріалізацію та колективізацію.

8 квітня.

Ляля – Наталя Петрівна Павлушкова.

18 квітня.

Статтю Б.Якубського «Не в ритм з добою» надруковано в № 7 (49) 1 квітня 1929 р. Вона являла собою рецензію на нову збірку поезій М.Т.Рильського «Де сходяться дороги» (К., 1929 р.) .У назві рецензії Б.Якубський використав визначення творчого шляху М.Т.Рильського, що його дав В.Коряк у «Нарисах історії української літератури».

«Літературна газета» – виходила в Києві з 1927 р.

12 травня.

«Сяйво» – українське приватне видавництво в Києві. Діяло в 1926-1929 р.р.

19 травня.

Матушевські Борис і Василь, сини Ф.П.Матушевського.

14 червня.

30 травня 1926 р. В.Чехівський відслужив у Софійському соборі панахиду по Івану Франку у зв'язку з 10-річчям його смерті.

7 липня.

Мається на увазі оповідання Д.Л.Мордовцева (Мордовець) «Дзвонар» (1859 р.)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ДО ЩОДЕННИКІВ С. ЄФРЕМОВА

А

Авраменко І.Б. – 499
Агатангел Юхимович (див. Кримський)
Адамцева О. – 662
Адріанова В.П. (Адріянова) – 773
Айзеншток І. (Юрій Горовенко) – 218, 250, 266, 291, 308, 357, 388, 391, 492, 558, 582, 684, 692, 755
Аксаков С.Т. – 521
Алексієв – 309
Алчевська Х.Д. – 156
Аманула-хан – 711
Андреєв Л. – 64
Андрієвська К.М. – 153, 158
Андрієвська О.Т. – 406
Андрій Васильович (див. Ніковський)
Аниховський – 688
Антип – 593
Антін Васильович (Антін) – 213, 218, 605
Антоненко-Давидович Б.Д. – 337, 338
Антонович В.Б. – 205, 475, 486, 602
Антонович Д.В. – 279
Антонович К.М. – 691
Аракчеєв О. – 161
Архімед – 408
Арцибашев – 75
Афанасьєв С.І. – 159, 160
Ахманицький – 346
Ахматов – 346

Б

Бабицький – 477, 500
Багалій Д.І. – 112, 146, 166, 284, 286, 287, 335, 344, 348, 402, 415, 441, 460, 473, 496, 510, 514, 558, 559, 575, 576, 580, 583, 587, 588, 590, 612, 631, 672, 688, 691, 702, 707, 725, 731, 732, 739, 753, 755, 773, 776
Базилевич В.М. – 283, 515
Бакунін М.О. – 236
Балабанов – 117, 634
Баланін В. – 287
Балинський І.М. – 497
Балицький П.О. – 40
Бальвас – 190
Баран (Барун, Биран) – 698
Баранович Лазар – 475
Барбюс Анрі – 257
Бауер О. – 275
Бахрушин О. – 585
Башловка – 45
Бей – 133
Беклемішев (Беклемишев) – 302
Беклешов – 302
Бензя – 353, 686
Бережков Є. – 580
Берло А.Л. – 444
Бесарабов – 108
Бєдний Дем'ян – 87, 90, 137, 193, 225, 390, 410
Бєлий А. – 81
Бєлінський В.Г. – 150, 745
Биковець М. – 603, 614, 671
Бирченкова Н. (Садикова) – 255
Биховський – 376
Бібіков Д. Г. – 235
Біднов В.А. – 377, 527
Біднова Л.Є. – 527, 645
Білецький О.І. – 87
Білий В.В. – 420, 664
Білик І. – 537, 577
Білинський – 675
Білозір Л.І. – 109
Біляшівський М.Ф. – 219, 366, 367, 386, 470, 513
Богацький П. – 521
Богданов Ю. – 673, 692
Богородицька О. – 523
Богуславський М. – 646
Боденштедт – 441
Болозович А.А. – 600

Бондаренко – 770
Бондаш – 111
Борис Дмитрович (див. Грінченко)
Борисенкова О.Я. – 535
Борисович – 381
Борисоглібська Г. (Сидоренко-Свидерська) – 222, 480, 482, 483
Боянська Є.П. (Богемська) – 468
Бріан А. (Бріян) – 291
Брут – 382
Будилович – 145
Бузинний О. – 593
Бузескул В.П. – 396, 420, 497, 506, 575, 623
Бузук П.О. – 748
Бузько Д. – 78, 589
Булгарін Ф. – 443
Бурачек М.Г. – 599
Буровій – 284
Бурцев – 75
Буся – 84
Бутвин – 613
Буткевич П. – 276, 311, 496
Бутник-Сіверський Б.С. – 310
Бухарін М.І. – 310, 320, 461, 462, 704, 750
Буценко П.І. – 77, 163, 207, 208
Бучма А. М.– 396
Бюрроуз Е.Р. – 87

В

Вайнштейн М. – 265, 266, 273, 281, 289, 316, 420, 432, 470, 474, 594, 611, 618, 752, 778
Валя – 265
Валь, де – 100
Варава – 390, 437
Варецька В.В. – 483
Варнеке Б.В. – 773
Василенки – 105, 408
Василенко В. (Капраков) – 195
Василенко М.П. – 107, 108, 148, 164, 167, 193, 255, 296, 373, 408, 573, 686, 753
Василенкова Н.Д. (Полонська-Василенко) – 163
Василь (див. Доманицький)
Василь Васильович (див. Виноградов)
Васильєв О. – 567
Василько – 307, 308, 309
Васильченко – 396
Вербицька – 87
Вержбицький А. – 185, 715

Верзилов А.В. – 474
Верещагин – 215
Вернадський В.І. – 622, 623, 624
Винницький А. – 512, 513, 514, 519
Винниченко В.К. – 93, 94, 97, 100, 115, 138, 139, 267, 269, 272, 273, 280, 285, 319, 380, 442, 445, 449, 450, 454, 464, 465, 567, 568, 592, 597
Виноградов В.В. (Василь Васильович) – 297, 437, 489, 495, 515, 516, 589
Вировий Є.С. – 48, 52, 56, 129, 164
Вишня О. (Губенко П.М.) – 228, 253, 284, 285, 407, 534
Вітик Семен – 338
Вітте С.Ю. – 293
Воблий К.Г. – 206, 597, 624, 626, 631, 634, 637, 654, 658, 685, 686, 687, 722
Вовк Ф.К. – 77, 177
Вовкушевський Г.Д. – 515
Возняк М.С. – 92, 665, 666, 773, 776
Войков П.Л. – 513
Войтоловський – 58
Войцеховський Ю. (Войцехівський) – 624, 630, 712, 734
Володимир (див. Дурдуківський В.Ф.)
Володимир – 394
Володимир Іванович (див. Самійленко)
Володимир Кирилович (див.Винниченко)
Волошин О.Ф. (Волошинов) – 117, 129, 470, 519, 576, 652, 740
Вольтер Франсуа Марі – 603
Вороний М.К. – 222, 374, 692, 698, 770
Воронцов М.С. – 651
Ворошилов К.Є. – 689, 691, 694
Востоков – 258
Вотчал Є.П. – 89
Врангель П.М. – 171
Врона І.І. – 313, 335, 469, 471, 473, 479, 513, 514, 694, 733, 734

Г

Гадзинський В. – 277
Гаєнков П. – 454
Гайдн Й. – 585
Гайовий – 397, 529
Гаккебуш Л. – 310
Галаган П.М. – 344, 653
Галант І.В. – 460, 496, 497
Галюн І. – 527, 539, 567, 600
Галя (Ніковська) – 54, 410
Галя (див. Сінькевичева)
Галятовський І. – 475, 703
Гандзя – 84, 338
Ганцов В.М. – 219, 290, 296, 359, 594

Ганцова – 675
Гарбуз – 126
Гаршин В. – 612
Гейне Г. – 647
Георгій – 319
Герасименко В. – 80, 187, 297, 381, 470, 506, 598
Гермайзе Й.Ю. – 68, 191, 228, 244, 245, 280, 302, 318, 323, 324, 336, 378, 420, 423, 435
Гецов – 273
Гилевська (Гілевська) – 132, 726
Гінденбург – 228, 229, 234
Гірняк С. – 51
Гладкий М. – 159, 265, 296
Глазов – 751
Глазуненко – 195
Глібов Л.І. – 473, 474, 475, 476, 477
Глібова Т. – 708, 754, 757
Глібоцький – 230
Глушко С.В. – 444, 547, 680
Гнатюк В. – 92, 129, 166, 261, 284, 373, 412, 413, 423, 581
Гнідичка К. – 585
Говард Д. – 650
Гоголь М.В. – 150, 338, 407, 468, 498, 499, 692
Голинський М.Т. – 467
Голоскевич Г.К. – 125, 219, 261, 431, 664, 738
Голубівський – 665
Голубович В. – 111, 167
Гольдман О.Г. – 202
Гончаров – 664
Горбань – 394
Горбенко – 469
Городовенко Н. – 285, 436
Горянський П. – 95, 109, 159, 252
Горький М. (Пешков О.М.) – 376, 377, 649, 695, 696, 697
Гофман – 291
Грабенко А. – 650
Грабовський П.А. – 73, 74, 100, 582, 710
Граве Д.О. – 108, 420, 772
Гранат – 578, 603, 611, 763, 764
Гребінка Є.П. – 73
Гревс І.М. – 519
Гретер – 122, 605, 689
Григорук – 703
Григоренко Грицько (Косач О.) – 478
Григорьєв Г. – 265, 303, 754
Гринева В. – 339, 387
Гринь В. – 212, 218, 344, 457
Гринько Г.Ф. – 151, 176, 193, 229, 264, 275, 427, 480, 753

Гриньчиха – 264
Грищенко Л. – 635
Гріневич К. (Гріневичева) – 85, 424
Грінченки – 663, 664
Грінченко Б.Д. (Вартовий) – 231, 240, 251, 261, 272, 348, 424, 446, 466, 475, 490, 492, 501, 517, 531, 558, 576, 578, 657, 664, 693, 725, 728, 735, 749, 750, 754
Грінченко М.М. (Грінченкова) – 72, 145, 286, 359, 406, 422, 466, 501, 517, 661, 662, 663, 664, 666, 676, 715
Грінченко Микола – 466
Грушевська К.М. – 547, 572, 665
Грушевський Г.І. – 198
Грушевський М.С. – 46, 51, 52, 56, 85, 86, 87, 90, 97, 98, 136, 145, 161, 165, 168, 169, 171, 172, 185, 187, 191, 197, 199, 200, 201, 203, 205, 206, 209, 210, 211, 221, 228, 229, 231, 233, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 262, 268, 276, 286, 287, 290, 296, 301, 302, 307, 325, 334, 336, 341, 342, 343, 345, 348, 352, 353, 354, 361, 362, 367, 373, 375, 380, 381, 382, 385, 395, 396, 398, 399, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 411, 413, 414, 417, 418, 419, 423, 428, 432, 433, 434, 437, 438, 441, 442, 445, 451, 455, 457, 463, 484, 487, 488, 489, 490, 493, 496, 497, 503, 510, 511, 512, 515, 518, 520, 521, 522, 523, 524, 527, 529, 531, 537, 540, 541, 545, 547, 551, 553, 554, 555, 556, 558, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 570, 571, 572, 573, 574, 576, 578, 581, 583, 584, 585, 587, 594, 595, 597, 598, 606, 611, 614, 616, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 625, 630, 636, 637, 638, 639, 654, 656, 658, 659, 665, 671, 678, 679, 688, 691, 708, 713, 715, 723, 731, 739, 740, 761
Грушевський О.С. – 86, 419, 428, 487, 611, 681, 761
Грушевські – 286, 452, 494, 678
Грюнер (Гренер, Грінер) – 115, 176, 453
Губергриць – 376
Гудзій М.К. – 519, 521
Гулак-Артемовський Я.П. – 406, 420
Гумільов М.С. – 58
Гуревич – 665, 739
Гучков – 123

Д

Даль В.І. – 145
Данилевич В.Ю. – 547
Дебагорій-Мокрієвич В.К. (Дебагорій) – 67, 131, 431, 489, 490
Деборін А.М. – 728
Демуцький П.Д. – 509, 512
Демченко М.М. – 588, 672, 692, 693, 707, 712, 720, 727
Дем'ян (див. Бєдний)
Дем'янчук В.К. – 748
Денікін А.І. – 219, 450, 470
Десняк-Василенко В. (Десняк) – 49, 50, 58, 100, 144, 146, 301, 325, 349, 435

Джурик – 394
Дзержинський Ф.Е. – 392, 395
Дзюбинський В.І. – 245
Дидула – 674
Діхтяр – 311
Дмитро Іванович (див. Багалій)
Дмитро Іванович (див. Дорошенко) – 740
Дніпрова Чайка (Василевська Л.) – 167, 391, 478, 514
Дністрянський С.С. – 519, 603, 614, 619, 635
Добровольський Л.П. – 442
Довнар-Запольський М. – 75
Дога В.М. – 680
Доленго – 692
Доленко – 436, 480
Доманицький В.М. (Вітер-Доманицький) – 342, 346, 412, 493, 501, 502
дон Алесандре – 750
Донцов Д. – 424, 524, 707, 754
Донцови – 222
Дорошевський Є. – 502, 519, 520
Дорошенко В.В. – 202, 212, 239, 265, 290, 291, 348, 360, 387, 412, 416, 490, 499, 519, 523, 576, 638, 639, 661, 664, 682, 685
Дорошенко Д.І. – 114, 115, 116, 197, 212, 239, 251, 265, 284, 339, 348, 375, 394, 396, 425, 428, 441, 445, 452, 454, 455, 459, 484, 497, 500, 502, 503, 598, 740
Дорошкевич О.К. – 48, 49, 56, 58, 69, 71, 87, 101, 127, 169, 170, 221, 227, 252, 302, 307, 325, 328, 378, 420, 438, 442, 445, 478, 492, 496, 501, 510, 606, 680, 682, 746, 755, 768
Досвітній Олесь (Скрипаль О.Ф.) – 201, 465
Достоєвський Ф.М. – 150, 235
Драгоманов М.П. – 67, 85, 104, 118, 248, 432, 475, 486, 490, 555, 561, 765
Драй-Хмара М.О. – 72, 748
Дрентельн – 324
Дроздов С. – 454, 473, 492, 519, 540
Дроздовський В.В. – 544, 603, 611, 661, 688, 746
Дроздюк П. – 272, 290, 726
Дубровський – 141, 278
Дундуков-Корсаков М.А. (князь Дундук, Дундуків, Дондук) – 451
Дурдуківський В.Ф. – 196, 303, 318, 339, 343, 346, 347, 606, 664, 775, 776, 777
Дятлов – 271
Дяченко Д. – 193, 271, 479

Е

Еланський В.М. (Еллан Блакитний) – 44, 306
Енгельс Ф. – 320, 321
Еренбург І.Г. – 75
Еріо – 140
Ернст Ф.Л. – 463, 464

Є

Євген Харлампович (див. Чикаленко)
Євгенія Михайлівна (сестра Щербаківського Д.) – 512
Євгеньєв – 325
Єгоров 333
Єлізавета Іванівна – 666, 676
Єсенін С. – 314, 389, 390
Єфімов – 83
Єфремов С.О. – 38, 39, 51, 52, 81, 93, 94, 100, 111, 112, 140, 185, 189, 190, 214, 236, 237, 243, 272, 284, 302, 306, 323, 335, 337, 349, 373, 407, 408, 409, 418, 433, 437, 438, 443, 451, 455, 461, 469, 474, 479, 480, 484, 488, 493, 511, 515, 557, 563, 564, 565, 580, 586, 587, 588, 612, 613, 614, 622, 633, 671, 674, 678, 680, 681, 685, 686, 688, 703, 704, 705, 707, 712, 713, 714, 718, 721, 723, 725, 727, 731, 732, 733, 735, 736, 738, 740, 741, 745, 749, 752, 757, 761, 764, 770

Ж

Жебелев С.О. – 699, 728
Жебуньов Л.М. – 156, 161, 558, 567, 590
Жекуліна А. – 506
Житецький П.Г. – 475, 486
Жук М.І. – 241, 244, 250, 259, 264, 271, 279, 428, 540,769, 770
Жуківська (Жуковська) – 302, 307, 573
Журба Г. – 137, 141
Журбицький К. – 546, 567

З

Заблоцький – 761
Заболотний Д.К. – 274, 616, 618, 619, 622, 623, 624, 625, 637, 658, 659, 682, 686, 690, 707, 710, 711, 715, 716, 720, 722, 731, 732, 733, 734, 736, 764, 777
Завитневич В.П. – 75
Загул Д.Ю. – 757
Зайцев П.І. – 93, 98, 162, 163, 432, 482, 490
Зайцева – 69, 82
Закузенна Є. – 542, 564
Залєський Б. – 555
Заньковецька М.К. (Адасовська) – 58, 486
Западний – 515
Запорожець П.К. – 136
Зарудний – 311
Заславський Д.О. – 85, 104, 105, 118, 121
Затонський В.П. – 175, 189, 632, 738, 753, 759
Заушкевич О 474

Захаров – 252, 253
Зеров М.К. – 70, 125, 141, 142, 232, 252, 271, 337, 420, 445, 457, 606, 685, 732
Зінов'єв Г.Є. (Зинов'єв) – 166, 173, 310, 312, 394, 411, 424, 533, 544, 546, 613
Зіньківський Т.А. – 469
Зорін – 77, 684, 727
Зотін М.М. 122
Зубковський І. (Зубківський) – 411, 499, 681, 687, 708, 714, 754

І

Ібрагімов 618
Іван – 319
Іван Карпович (див. Карпенко-Карий)
Іваненко – 324
Іванець Г.А. – 138, 322, 358, 433, 560, 563, 613, 692, 763
Іваниця Г.М. – 346, 550
Іваницький С. – 181
Іваницький-Василенко С.М. – 428
Іванов С.О. – 332, 333
Іванов-Меженко Ю.О. (Меженко) – 80, 152, 239, 242, 443
Іванченко – 443
Івашко – 98, 131, 669
Ігнатович – 490
Ігнатовський В.М. – 767, 776
Ігнатьєв – 311, 324
Ігор (князь) – 766
Ільїнський 495
Інокентій (див. Пустинський)
Іночка – 429
Ірчан М. – 251

Й

Йогансен М.Г 753
Йоффе (Іоффе) – 57, 584

К

Каганович Л.М. – 245, 247, 249, 276, 286, 481, 482, 587, 605, 607, 632
Калачинський П. 425
Калігула – 186, 504
Калінін М.І. – 63, 464, 564, 765
Калюжний – 198
Каменєв Л.Б. 173, 310, 312, 326, 372, 411, 450

Каменєв С.С. – 349
Капустянський І.Н. – 166, 523
Караваєв – 356
Каргальський – 417
Карєєв М.І. – 145
Карпека – 295
Карпенко-Карий І.К.(Тобілевич) – 39, 44, 79, 113, 117, 321, 327, 361, 427, 437, 493, 541
Карпинський – 277
Карський – 75
Касьяненко Є. (Ларін) – 262, 360
Катерина II – 644, 651, 653
Катон Марк – 285
Кащенко М.Т. – 156, 219
Квітка К.В. – 460, 461, 462, 486, 664, 760
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. (Квітка, Основ'яненко) – 471, 533, 639
Келлер Г.Є. – 91
Келлер З. – 265
Келлер Т. – 265
Келлери – 396
Керенський О.Ф. – 83, 592
Керзон – 164
Кибальчич М. І. – 136
Кисіль О.Г. – 279, 582
Кияниця П. – 693, 703
Кістяківська М.В. – 621
Кістяківський Б.О. – 156, 620
Кістяківський М. – 620
Клепатський П.Г. – 79, 81, 86, 96, 98, 141, 142, 163, 329
Клунний – 333
Князєв Г. – 765, 772
Кобилянська О.Ю. – 549, 550, 575, 773
Ковалевська П. – 303
Ковалевський – 281
Коваленко Б. – 732, 756
Коваленко Г.О. – 448
Коваленко – 260, 264, 266, 275
Коваленко-Коломацький Г.А. (Коваленко) – 132, 134, 222, 258, 656
Коваленчиха – 264
Ковалів Л.Б. – 124
Коваль В. – 495
Коваль О. – 527
Ковальчук – 80
Ковбасюк П. – 638
Ковтун І. (Вухналь Юхим) – 708
Ковтунов – 235
Коган А.М. – 306, 453, 454, 472
Коген – 629

Когут Л. – 549
Козицький П.О. – 331
Козицький – 708, 724
Козицькі – 662
Козій О. – 198, 388, 394, 523
Козловська В.Є. – 549
Кок, Поль Шарль де 231
Колесса О. М. – 444, 456, 496
Колесса Ф.М. – 773, 776
Колесницький Н. – 477
Коліух Д.– 221
Колчак О.В. – 450
Колчук – 125
Комаров Б. – 652
Комаров М.Ф. – 620, 621
Комендант П. – 725, 741
Коник К.Й. – 761
Кониський О.Я. – 57, 228, 235, 308, 310, 451, 467, 468, 477, 486, 488, 492, 496, 501, 509, 525, 526, 532, 582, 651
Коновал І. – 250
Коновалець Є. – 242, 660
Конфуцій – 389
Копач – 327
Копержинський К.О. – 250
Копиленко О.І. – 735
Кордт В.О. – 373, 594
Кордуба М.М. – 602
Коробцова О.І. – 529
Короленки – 67
Короленко В.Г. – 67, 94, 101, 117, 157, 483, 493, 494, 511, 521, 527, 528, 615
Короленко С.В. – 56, 67, 109, 451
Корольов В. – 501
Корчак -Чепурківський О.В. (Корчак) – 57, 564, 594, 618, 619, 624,625, 626, 636, 638, 680, 693, 716, 720, 728, 736, 777
Корш Ф. – 314, 422
Коряк – 40, 44, 78, 272, 342, 349, 362, 611, 712, 720, 733, 735, 753, 756, 757
Косенко-Трегубова К. (Косенко) – 708, 726, 739, 754
Косенкова М. – 713
Косинка Г.М. (Стрілець) – 58, 251, 328, 429, 723
Косіор С.В. – 722, 723
Костомаров М.І. – 205, 224, 228, 229, 304
Кость Іванович (див. Товкач)
Котельников В. – 684
Котляревський І.П. 180, 289, 305, 320, 337, 349, 437, 580, 593, 602
Котляревський – 593
Котовський Г.І. – 261, 264
Коцюбинський М.М. – 43, 56, 94, 101, 157, 167, 180, 190, 209, 224, 242, 259,

377, 379, 469, 470, 475, 476, 477, 493, 532, 533, 548, 584, 592, 628, 629, 630, 654, 661, 669, 672, 725, 777, 778
Коцюбинський Ю.М. – 259, 466, 469, 476
Коцюбинські – 259
Кошиць О.А. – 285, 575
Кравченко В. – 401, 681, 687
Красін Л.Б. – 234, 310
Красний Пінхус – 496
Крачковський І.Ю. – 252
Кревецький І. (Кривецький) – 458, 464, 740
Крекотень І. – 411
Крижановський В.Й. – 177
Крилов М.М. – 334, 440, 608, 609, 610, 615, 626, 772
Кримський А.Ю. – 52, 55, 65, 68, 73, 86, 87, 94, 95, 96, 98, 103, 104, 106, 108, 112, 113, 114, 130, 138, 151, 161, 166, 171, 172, 177, 182, 184, 185, 189, 191, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 210, 233, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 255, 257, 260, 261, 262, 264, 293, 295, 296, 297, 298, 314, 322, 333, 334, 336, 340, 341, 348, 350, 351, 352, 354, 357, 361, 363, 367, 373, 375, 379, 380, 382, 387, 399, 404, 417, 418, 422, 423, 433, 434, 437, 438, 451, 452, 455, 457, 460, 463, 469, 478, 484, 486, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 497, 500, 502, 503, 504, 509, 511, 514, 515, 519, 523, 531, 532, 540, 541, 543, 547, 548, 553, 556, 560, 561, 564, 572, 573, 577, 583, 584, 586, 587, 588, 593, 594, 595, 597, 608, 611, 615, 618, 619, 622, 624, 625, 626, 631, 632, 633, 636, 637, 654, 664, 675, 678, 681, 682, 692, 720, 753, 776
Крип'якевич І.П. – 761
Кричевський В. – 212, 313, 314, 339, 396
Кричевський Ф.– 599
Кронштадський Іоан – 502
Кропивницький М.Л. – 78, 361, 407, 486
Крупська Н.К. – 216, 312
Крупський О.І. – 268, 709, 715, 727, 731
Крушельницький А.В. – 37
Кудрицький М.А. – 310
Кузнецов – 193
Кукольник Н.В. – 587
Кулик І.Ю. – 40
Куликовський – 731
Куліш М.Г.– 290, 703
Куліш П.О. – 157, 289, 300, 307, 328, 337, 387, 391, 453, 454, 466, 472, 567, 688, 769
Кулябка-Корецький М. – 520
Купала Янко (Луцевич І.Д.) – 764, 773, 776
Курбас Лесь – 36, 48, 71, 78, 194, 208, 209, 254, 290, 298, 299, 307, 308, 309, 310, 314, 321, 324, 370, 407, 409, 768, 772
Куренський М.К. – 271
Куренські – 271
Курило О.Б. 289, 290
Курінний П.П. – 512

Кутлер – 340
Кухаренко – 186

Л

Ладиженський – 588
Лакиза – 413, 442, 615, 616, 673
Лебедь Д. – 129, 131, 242, 244, 252, 255, 473
Лебідь А. – 558, 672, 673, 754
Левитський – 760
Левицький В. – 491
Левицький К. – 472
Левицький Л.М. – 125, 273, 277, 514, 537, 559, 571, 572, 599, 600, 602, 615, 618, 619, 622, 633, 655, 673, 686, 687, 707, 708, 720, 739, 740, 745, 748, 761
Левицький М.П. – 304, 368, 377, 527, 542, 564, 597, 659
Левицький – 708
Левін – 81, 82
Левченко Д.– 296
Левченко М.З. – 506
Левченко – 245, 508, 613
Лейхтенбергський Г. – 82
Ленін В.І. – 49, 52, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 75, 76, 77, 84, 87, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 105, 114, 121, 127, 137, 139, 141, 142, 152, 157, 162, 173, 181, 188, 189, 191, 193, 194, 208, 211, 216, 232, 241, 242, 273, 293, 312, 316, 320, 339, 364, 366, 544, 545, 582, 596, 635, 677, 712, 727, 729, 747
Леншин – 394
Леонтович В. (Левенко) – 68, 713, 757, 772, 775
Леонтович М. – 81, 763
Лєсков М.С. – 735
Лизанівський І. – 523
Линицька Л.П. – 69, 70, 71
Линниченко П.– 156, 541
Липинський В. – 524
Липківський В.(Липковський) – 122, 174, 394, 402, 421, 536
Липські – 200
Липський В.І. – 196, 199, 200, 219, 334, 382, 398, 418, 510, 511, 536, 548, 556, 583, 585, 586, 597
Лисенко М.В. – 285, 406, 420, 485, 486, 533, 560, 660, 728, 735, 739, 740
Лисий – 372
Литвинов – 38, 39
Литвинова Є. – 502, 519, 523, 536, 567, 582, 615, 635
Литвицький М. – 129, 164, 224, 252
Личков Б. – 52
Ліберберг Й.І. – 552
Лівобічний – 653, 699, 700
Лобода А.М. – 52, 74, 116, 127, 200, 345, 367, 433, 561, 564, 611, 614, 678
Лозинський М. – 632

Лозієв П.Н. – 289, 568, 720
Ломоносов М.І. – 210, 722
Лондон Д. – 88, 521
Лотоцький О.І.– 296, 297, 401, 435, 441, 740
Лотоцькі – 493
Луговий – 746
Лукін М.М. – 728
Лук'яненко – 773
Лук'янов Ф.П. – 589, 591
Луначарський А.В. – 123, 138, 177, 295, 297, 303, 471, 581, 582, 592, 689, 691, 692
Лупинов Б. – 528
Лутовкін – 121
Лучицький – 52
Любинський М. – 414
Любов Павлівна (див. Линицька)
Любченко А. – 499, 628
Любченко М. – 482, 557
Любченко П. – 323, 324, 325, 334, 375, 406, 407, 410, 411, 416, 427, 438, 442, 443, 445, 451, 455, 456, 458, 480, 481, 483, 484, 492, 504, 611, 612, 615, 632, 722, 729
Людмила Михайлівна (див.Старицька-Черняхівська)
Люксембург Р. – 56
Ляля (Павлушкова Н.) – 296, 752, 753, 758, 765, 766, 770
Львов-Рогачевський В. – 58
Льодик (Ніковський В.) – 54, 83, 110, 308, 394, 410, 745
Льоля – 296

М

Маєвський Й. – 109
Мазепа І. – 602
Мазон Андре – 478
Мазуренко В.П. – 126
Макаренко М.О. – 165, 174, 299, 335
Макдональд – 124, 140, 144
Маковеєва О. – 699, 726, 746, 757
Маковей О. – 638, 682
Максимович М.О. – 501
Макушинський Корнель – 246
Маланюк Є. – 754
Малиновський Й.О. – 461
Маневич – 460
Ман М. – 527
Мануїльський Д.З. – 127
Марголін – 38
Маренко – 191

Марія Іванівна (Тобілевич) – 364
Марія Миколаївна (див. Грінченкова)
Марк Твен – 685
Марко Вовчок (Марія Вілінська) – 412, 480, 550
Маркович Д. – 651
Марковський – 231, 499
Маркс К. – 49, 59, 62, 184, 226, 242, 320, 321, 506, 507, 539, 637, 650, 651, 715, 756
Марр М.Я. – 728
Мартель – 478
Маслов С.І. – 549
Матушевськи Ф. (Шпонц-Матушевський) – 156, 493, 558
Матушевські – 766
Матюшенкова Є. – 699
Махиня – 93, 113
Махно Н.І. – 171, 645
Мацієвич К. – 391
Машкін – 40
Мащенко – 599
Мельгунов С. – 64
Мельников-Разведенков М.Ф. – 575
Менжинський В.Р. – 708
Меншиков О.Д. – 395
Мизерницький – 482
Микола – 645
Микола Карпович (див. Садовський)
Микола (Павлушков) – 84, 148, 153, 279, 552, 765, 766, 767, 768, 770, 771, 772, 774, 776, 777
Микола I – 104, 229, 426, 576, 634, 654
Микола II – 52, 61, 194, 198, 273, 736, 745, 766
Микола Миколайович (вел. князь) – 144, 254
Микола Прокопович (див. Василенко)
Мирний Панас (Рудченко П.Я.) – 41, 45, 46, 117, 232, 486, 499, 512, 521, 524, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 535, 537, 540, 541, 556, 566, 576, 594, 616, 617, 634, 653, 655, 711, 714, 746, 749
Михайлик – 264, 275, 729
Михайлін – 105
Михайло – 643
Михайло Михайлович (див. Коцюбинський)
Михайло Сергійович (див. Грушевський)
Міллер В. – 422
Мілюков П.М. – 123
Мілютін – 372
Міцкевич А. – 105
Міхельман – 305
Міхновський М.І. – 118, 119, 189, 268
Міщенко Ф.І. – 219, 239, 334, 347, 598, 604, 610, 611, 638
Міяковський В.В. – 85

Могилянська Л.М. – 378
Могилянський М.М. – 160, 381, 395, 396, 453, 454, 470, 472, 497, 500, 502, 686
Модзалевський Б. – 168
Морачевський П.С. – 258
Моргуліс З.Г. – 314
Мордовцев Д.Л. (Мордовець) – 777
Мороз – 91, 93, 112, 118, 119, 137, 422
Морозов – 665
Мошин – 654
Мощенко К.В. – 65, 151, 513
Музичка А. – 454, 459, 473, 714, 715
Мурко М. – 639, 659, 665, 754
Мусоліні Б. – 140, 450
Мякотін – 188

Н

Наг – 38, 278
Наполеон Б. – 320, 400
Нарбут Г.І. – 463, 464
Настя – 59
Наталя – 84
Науменко В.П. – 156, 432, 490
Науменкова Н. – 290, 746
Нейман Б. – 446
Нелідов Ю.О. – 252, 260, 264, 268, 270, 271, 277, 281, 305, 348, 357, 372, 394
Немировський О. – 283, 284, 290
Немсадзе – 327
Нестор-Літописець – 283
Нечипоренко П.І. – 344
Нечуй-Левицький І.С. (Нечуй, Левицький, Левицький-Нечуй) – 42, 43, 99, 117, 130, 132, 133, 136, 139, 142, 146, 152, 156, 215, 231, 449, 486, 499
Нєчкіна М.В. – 665
Ніковський А.В. – 55, 98, 100, 111, 112, 113, 127, 129, 136, 144, 149, 162, 163, 172, 178, 193, 236, 243, 245, 249, 276, 278, 279, 284, 296, 306, 311, 323, 359, 385, 420, 429, 440, 446, 467, 488, 676, 723, 725
Ніколаєв – 395
Нікольський О.М. – 620
Німчук І. – 430, 435
Нінка (Нінця) 143, 395
Ніцше Ф. – 234, 269
Нобель – 352
Новицький М.М. – 205, 240, 280, 555,
Новицький О.П. – 51, 367, 410, 417, 555, 580, 611, 678, 723, 728, 749
Новицький Я. – 367
Новицький – 646
Новополін Г. – 615, 628, 639

О

Огієнко І.І. – 387
Одарченко П. – 620
Одинець Г. – 273, 275, 517, 558, 587, 589, 590, 601
Озерський Ю.І. (Магницький) – 522, 545, 547, 548, 554, 556, 563, 567, 576, 577, 578, 579, 580, 586, 594, 597, 599, 607, 608, 612, 614, 622, 623, 625, 626, 627, 631, 632, 633, 637, 638, 639, 665, 681, 685, 706, 707, 729, 745, 748, 749, 753, 757, 769, 776
Окиншевич Л.О. – 160, 428
Оксіюк – 536
Олександр Ігнатович (див. Лотоцький)
Олександр III – 488, 585, 647
Олексій – 528, 536, 645
Олесь О. (Кандиба О.І.) – 201, 245, 272, 405, 433
Олешевко – 715
Ольга Іванівна – 426
Ольденбург С.Ф. – 277, 280, 352, 722, 728
Омельченко Тіна – 70, 94, 140, 671
Омельченко Ф.З. – 70
Омельянович-Павленко – 167
Онися (Дурдуківська) – 145, 646, 648, 743, 765, 768
Онищук А.І. – 417, 460, 462, 512, 519
Опанасенко П. – 342, 416, 433, 527, 603, 614, 705
Опатовський – 319
Оппоков Є.В. (Опоков) – 186
Оренштайн Я. – 37, 39, 41, 56, 98, 113, 127, 129, 136, 141, 144, 191, 519, 525, 556, 594, 673, 675
Орлик – 338
Орлова-Сінєнінова – 158, 159
Оскілко В. – 388
Островський М.О. – 150
Осьмак К. – 598
Осьмачка Т.С. – 251
Отамановський В.Д. (Отаманівський) – 377, 381, 387, 391, 533, 543, 579

П

Павелко-Поволоцька Л. – 639
Павелко-Поволоцька Н. – 713
Павелко-Поволоцька – 582
Павленко – 365
Павлик М.І. – 698
Павло Іванович (див. Зайцев)
Павло I – 751
Павлов І. – 728
Пазенко – 674

Палладін О.В. – 333
Пальмерстон – 507
Панаєва Є.Я. – 578
Панченко М. – 313, 396
Параска – 743
Пархоменко В.О. – 77, 233, 266, 279, 394
Пашета – 226, 291, 411, 437
Пелузино – 144
Первомайський Л. – 723
Перетц В.М. – 75, 91, 92, 93, 109, 136, 164, 167, 174, 177, 182, 185, 190, 197, 203, 211, 212, 217, 233, 255, 266, 271, 284, 297, 308, 310, 339, 342, 345, 357, 367, 372, 394, 405, 414, 416, 418, 428, 470, 499, 520, 523, 528, 551, 553, 554, 562, 563, 564, 574, 575, 581, 594, 597, 600, 601, 606, 614, 620, 623, 664, 665, 668, 678, 688, 690, 692, 699, 704, 713, 723, 727, 764
Петлюра С.В. – 94, 112, 135, 171, 217, 218, 219, 233, 254, 273, 275, 303, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 388, 421, 424, 435, 443, 448, 449, 450, 462, 496, 538, 539, 555, 565, 566, 600, 602, 615, 620, 660, 672
Петренко – 246, 590
Петрицький А. – 533
Петро (Єфремов П.О.) – 110, 129, 131, 136, 144, 191, 218, 226, 230, 251, 253, 271, 327, 346, 388, 410, 417, 428, 440, 458, 492, 506, 527, 539, 600, 614, 643, 681, 704, 708, 712, 740, 750, 751, 772
Петро I – 87, 92
Петро Януарович (див. Стебницький)
Петров В.П. – 97
Петров – 229
Петровський Г.І. – 163, 169, 208, 209, 244, 275, 286, 296, 304, 305, 370, 387, 427, 575, 587, 607, 632, 639, 640, 643, 682
Петрусь (див. Чикаленко П.)
Пилипенко С. – 76, 111, 149, 221, 239, 257, 326, 346, 362, 411, 416, 502, 506, 534
Пилипчук П. – 456
Писемський – 709
Підгаєцький В.Я. – 50, 51, 52, 108
Підмогильний В.П. – 429, 567
Піксанов М.К. – 593, 661
Пілат Понтій – 389
Пілсудський Ю. – 171, 375, 377, 381, 388, 462
Піснячевський В. – 527, 553
Платося (див. Буткевич)
Плевако М.А. – 40, 285, 428, 597, 611
Плевако – 598, 605
Плеханов Г.В. – 60
Плотников В.О. – 107, 579, 587
Покровський М.М. – 290, 372, 607, 638, 724
Полетика Є. – 455
Поліщук В.Л. – 201, 221, 301, 349
Попов О.І. – 125, 236, 363, 514
Попов – 552

Порайко В.І. – 522
Постернак С.П. – 56, 118, 334, 626
Постишев П.П. – 334
Потапенко – 694
Потій Іпатій – 466
Потієнко – 421
Потоцький П.П. – 217, 312, 313, 335, 499, 605, 692
Потьомкін Г.О. – 645
Приладзе – 38
Присяжнюк – 337
Приходько А. – 249
Прокопович В. – 110, 163, 230, 251, 444, 498, 504, 566, 740
Пронін І. – 674, 692, 740, 763
Птуха М.В. – 116, 171, 172, 196, 199, 291, 597, 608, 611, 636
Пуанкаре Раймон – 106, 107, 108, 110, 124
Пустинський Інокентій – 170, 319, 385, 386
Пушкін О.С. – 87, 105, 150, 399, 651, 720
Пущинський П. – 223, 239
Пфейффер Г.В. – 579
Пчілка О. (Косач О.П.) – 202, 367, 486, 575, 603
П'ятаков Г.Л. – 227, 595

Р

Равич-Черкаський – 318, 319, 336
Радек К. – 176, 184
Радченко І. – 634
Радченко Л. – 109, 129
Радченко – 540
Раковський Х. – 39, 82, 95, 124, 126, 144, 145, 165, 183, 532, 533, 546, 604, 670
Раліев – 603
Растреллі В.В. – 479
Ратнер – 108
Ратьмирова – 195
Рафаель – 320
Рая – 522
Ревуцька – 142
Ревуцький Д.М. – 176
Рейнбот П. – 754, 765
Рейсер С. – 480
Решетніков – 242
Рєзанов В.І. – 290, 367, 416, 638
Риженко Я. – 183, 540, 546, 656, 659
Риков О.І. – 92, 157, 181, 277, 293, 385, 387, 519, 551, 564, 582, 596, 689, 691, 694, 737, 765
Рильський М.Т. – 97, 420, 486, 756
Рильські – 94

Римський-Корсаков М.А. – 736
Рішельє – 651
Рогозівський – 688
Родіонова – 752
Рождественський С. – 525
Розлуцький С. – 457, 458, 459, 508
Розумовський К. – 479
Романов Костянтин (вел. князь) – 352
Романов Микола Миколайович – 84, 126, 128
Романови – 58, 59, 126
Романович-Ткаченко Н. – 664
Романовський В.О. – 515
Роні – 54
Ростовцев – 699
Ротмістров – 45
Руданський С.В. – 130, 198, 581
Руденко – 557
Рудинська Є.Я. – 93, 96, 142, 151, 261, 387, 523, 527, 659
Рудинський М.Я. – 95, 121, 137
Рудинські – 44, 45, 56, 97, 151, 513
Рудін – 280
Рудницький – 433
Рудченко Д. – 416, 699
Рудченкова О.М. – 197, 233, 534, 540, 699, 726, 752
Рулін П.І. – 266, 395, 420, 480, 481
Рунич – 614
Русов О. – 520
Рябчевський – 209
Ряппо Я.П. – 40, 95, 151, 198, 236, 326, 330, 331, 333, 334, 362, 385, 418, 434, 503, 504, 505, 522, 593, 606

С

Савенко А. – 470
Савінков Б.В. (Савинков) – 146, 233, 234, 235
Савонька – 166
Савченко Ф.Я. – 298, 311, 373, 398, 402, 405, 419, 428, 433, 452, 522, 537, 540, 547, 572, 573, 574, 576, 594, 637, 678, 680, 685, 686, 688, 706, 708, 713, 740
Савченко Я. – 125, 126, 141, 676
Садовський В. – 222
Садовський М.К. (Тобілевич) – 278, 282, 321, 361, 363, 364, 366, 379, 403, 406, 409, 410, 427, 451, 470, 483, 484, 486, 491, 493, 567, 601, 690, 692, 763
Саксаганський П.К. (Тобілевич) – 58, 194, 195, 228, 253, 282, 290, 311, 321, 322, 324, 327, 361, 403, 427, 451, 483, 484, 491, 493, 567, 601, 673, 690
Саліковський О. – 100, 115, 303, 337, 566
Салтиков-Щедрін М.Є. (Щедрін) – 83, 100, 124, 149, 393, 474, 523

Самійленко В.І. (Сивенький) – 110, 127, 128, 231, 234, 253, 266, 267, 285, 286, 287, 288, 475
Самійленко Олена – 110
Самійленкова – 110, 287
Саньковський – 467
Сарнавська (Корошкіна) – 131, 132
Сахаров – 252, 253
Свенцицький І.С. – 441, 550, 553, 576, 661
Свидницький А.П. – 73, 99
Свистун – 265, 266
Святославський С. – 490
Секунда Т. – 93, 94
Семашко М.О. (Сімашко) – 148, 197, 727
Семенко М. – 76, 90
Семко С.М. – 512, 670, 671, 672, 674, 675, 731, 733
Семковський С.Ю. (Бронштейн) – 185, 293, 372, 460, 519, 563, 607, 738
Сенкевич П. – 601
Сенкевич – 54
Сенченко І. – 735
Сергій – 448
Сергій Олександрович (див. Єфремов)
Сердюк – 310
Сидоренко – 401
Сидоров – 319, 336, 497
Симиренко В.Ф. – 136
Симович В. – 444
Симон Васильович (див.Петлюра)
Синиченко М. – 597
Синявський О.Н. – 71, 76, 86, 262, 289, 360, 605, 681
Сиповський В.В. – 388, 394, 417, 441, 492, 519, 551, 567, 611, 619, 654, 681
Сицинський Ю.О. – 261, 271
Сімінський К.К. (Симинський) – 579, 586, 587, 599, 600, 615, 618, 619, 622, 623, 624, 739
Сінклер (Синклер) – 48
Сінькевичева Г. – 166, 226, 251, 375, 429
Сірий Ю. – 433
Сковорода Г. – 146, 368, 559
Скорбек – 551, 740
Скоропадський П. – 115, 463, 524
Скоропис О. – 549
Скороходько А. – 611
Скочковський Лука – 42
Скрипник М.О. – 482, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 505, 509, 519, 522, 549, 553, 556, 557, 575, 576, 583, 585, 586, 587, 591, 592, 593, 594, 597, 599, 603, 605, 607, 609, 613, 614, 620, 623, 624, 625, 626, 627, 631, 632, 636, 637, 638, 639, 643, 659, 678, 681, 682, 686, 688, 706, 708, 710, 715, 716, 720, 722, 726, 729, 733, 738, 740, 746, 749, 752, 753, 754, 755, 759, 760, 761, 764, 766, 771, 773
Скугар-Скварський – 167

Слабченко М.Є. – 345, 373, 428, 482, 519, 523, 525, 527, 536, 543, 553, 575, 614, 635, 638, 652, 660, 713, 714, 752, 776
Слабченко Т.М. – 391, 428, 461, 539
Слабченко – 348, 372, 406, 410, 433, 440, 470
Славко (див. Прокопович)
Сластіон О.В. – 772
Слащов – 352
Сліозберг (Сльозберг) – 435, 541
Сліпанський – 171
Сліпенький – 413
Слісаренко О. – 376
Слуцький – 460, 503
Слюсаренко Т. – 54
Смаль-Стоцький С.Й. – 288
Смирнов – 107
Смоленська Є.С. – 266, 427
Смоленський І. – 247, 329, 427, 506, 519
Смолякова Н. (Смоляк, Ускова, Ускова-Смолякова) – 132, 674, 692, 708, 746, 757, 763
Собінов Л. – 355, 468
Соколовський О.М. – 125
Сократ – 390
Солодуб – 213, 237, 325, 326
Сосюра В. – 44
Срезневський В.І. – 258, 446, 639
Сталін Й.В. – 247, 301, 429, 439, 544, 545, 564, 596, 604, 605, 607, 694, 737, 746, 750, 755, 765
Станіславська О. – 622
Станіславський В.І. – 121, 142, 512
Старицька М.М. – 483
Старицька С.В. – 684
Старицька-Черняхівська Л.М. (Черняхівська) – 125, 189, 254, 311, 340, 370, 427, 483, 486, 515, 585, 602, 749
Старицький М.П. – 437, 468, 486
Стах – 151
Стебницький П.Я. – 113, 118, 146, 156, 228, 337, 440, 445, 463, 525, 526, 703
Стеклов Ю.М. (Стеклов-Нахамкис) – 281, 411
Степаненко А. – 221
Степаненко В.П. – 183, 191, 250, 348, 370, 446, 501, 576, 581, 635, 639, 754
Степаненко І. – 502
Степаненко – 171, 229, 239, 268, 310, 432
Степович А. – 425
Стефаник В.С. – 495, 773
Стефанович Ю. – 48, 56, 236
Стешенко І. – 45, 156, 589
Стешенко Орися – 310
Стодоля П. – 185, 499, 502
Столипін П. – 49

Столяров – 470
Стороженко А. – 348
Стороженко – 319
Стражеско М.Д. – 376, 760
Струве П. – 376, 424
Студинський К.Й. – 92, 327, 328, 348, 367, 407, 408, 413, 414, 418, 419, 427, 428, 434, 457, 458, 459, 466, 472, 487, 489, 495, 503, 508, 512, 535, 562, 573, 623, 624, 637, 639, 653, 657, 659, 661, 664, 667, 668, 671, 678, 681, 682, 685, 687, 688, 693, 697, 699, 700, 703, 705, 706, 707, 708, 709, 718, 719, 728, 731, 754, 761, 764, 773, 776
Суворін – 48
Суворов О.В. – 354
Сулима М. – 40, 104, 302, 514
Сумцов М.Ф. – 156, 205
Суровцева Н. – 590
Сусанін І. – 674

Т

Тальгрен – 728
Таран – 163, 693, 733
Тарнавський – 118, 319
Тарновський В.М. – 610
Текля (див.Шурикова)
Терещенко М. – 254
Терниченко А. – 461
Тесленко А.Ю. – 93, 180, 185, 193, 196, 197, 270, 283, 493, 498, 499, 502, 504, 506, 630
Тимченко Є.К. – 290, 367, 418, 422, 487, 497, 511, 611, 625, 630, 678, 681, 761
Титов – 201
Тихомиров – 529
Тичина П.Г. – 44, 201, 241, 331, 395, 480, 763, 764, 767, 769, 773, 776
Тіна Андреєвна (див. Омельченко)
Тіціан (Тиціян) – 320
Ткаченко М.М. – 540, 541
Ткаченко – 598
Тобілевич С.В. – 58, 228, 229, 239, 250, 264, 290, 391, 394, 411, 519, 579
Тобілевичі – 486
Товкач К.І. – 45
Товкачі – 45
Тодосій Углицький – 323
Токаревський – 125
Толстой Л.М. – 136, 150, 257, 639, 640, 770
Томашівська – 81
Томашівський С. – 690
Томсон О. (Томсон) – 681, 773
Торес Анрі – 541

Трегубов Є.К. – 132, 726
Троїцький – 159
Троцюк – 209
Троцька – 86
Троцький Л.Д. – 53, 54, 62, 63, 86, 93, 127, 164, 166, 169, 170, 173, 180, 188, 191, 192, 197, 202, 204, 206, 226, 326, 340, 364, 366, 411, 436, 439, 450, 518, 535, 544, 545, 546, 560, 582, 590, 596, 599, 600, 604, 674, 712, 737, 738, 746, 747, 749, 770, 776
Труш І. – 85
Тулуб О. – 287, 288
Тургенєв І.С. – 150
Тутківський П.А. – 72, 107, 130, 168, 169, 170, 197, 199, 205, 248, 257, 340, 341, 342, 343, 344, 354, 381, 398, 404, 405, 406, 434, 468, 469, 486, 509, 510, 511, 518, 519, 520, 540, 545, 550, 551, 560, 561, 562, 572, 573, 577, 578, 579, 581, 585, 586, 587, 593, 594, 597, 598, 601, 602, 614, 615, 616, 623, 624, 631, 633, 636, 654, 657, 722, 724, 739, 764, 766, 768
Тютчев Ф. – 665
Тютюнник Ю. – 46, 261

У

Уберман – 182
Угаров – 200
Уелс Г. – 91
Українка Леся – 72, 125, 232, 270, 349, 429
Уркарт Л. – 184
Усков І. – 546, 674
Ускови – 131, 132
Успенський Г. – 66, 71, 279, 315, 423
Ушинський К.Д. – 400
Ушов Антін (Антон) – 232

Ф

Фальконе – 105
Фарер Клод – 345
Фасмер Макс – 182, 183, 444, 445, 454, 455, 459, 461, 523, 603
Федір – 52, 86, 112, 131, 143, 166, 254, 557, 611, 612, 708
о.Федір – 426
Федь Д. – 250, 251
Федькович Ю. – 573
Филипович П.П. – 36, 215, 420, 527, 575, 675
Філь Ю.П. – 131, 501, 532, 593
Фінкельштейн – 105
Фліорковський – 187
Фомицький Д. – 425

Фомін О.В. – 199, 274, 275, 724
Фонвізін Д.І. – 692
Форгач – 185
Фрадько – 266
Франко Д. – 496
Франко І.Я. – 119, 157, 311, 350, 354, 366, 371, 374, 375, 377, 379, 380, 424, 488, 516, 618, 619, 665, 667, 693, 698, 699, 709, 767
Фріче В.М. (Фриче) – 728
Фроленко – 148
Фрумін І.О. – 162
Футорянський С. – 314

Х

Ханенко – 313
Харлампович К.В. – 247, 487, 499, 539, 610, 638, 777
Хвиля А.А. (Олінтер) – 453, 667, 668, 670, 671, 673, 678, 682, 685, 693, 703, 704, 747
Хвильовий М. – 44, 157, 180, 221, 257, 331, 385, 439, 453, 465, 480, 580, 595
Хименко Є. – 111, 112
Хмельницький Богдан – 193
Холодний І. – 55, 136, 277, 420
Холодний – 433
Хоменко Є. – 388, 622
Хохлич К. – 44
Хращевський М. – 628, 638
Христо Н. – 567
Христюк П. – 125, 126, 221, 580

Ц

Цегельський В. – 472, 508
Цішківський – 189, 268, 590
Цюрупа О.Д. –227

Ч

Чабаков С.М. (Чебаков) – 95, 105, 636
Чаговець В.С. – 66, 80
Чеберяк В. (Чеберячка) – 42
Чекруцькуш – 451
Челс – 54
Чемберлен Н. – 164, 165, 464, 515
Чепіга – 357, 514, 702, 715, 731

Черемшина М. (Семанюк Іван) – 495
Черкасенко С. – 93, 125, 145, 388, 389, 405, 444, 602
Черкаський Ю – 515
Чернишевський М Г. – 734, 745
Чернявський М С – 260, 263, 266, 346, 726
Чернявський М Ф. – 650
Черняхівський Є. – 279, 588, 589, 590, 591
Черняхівські – 364 406
Черпаненко – 448
Чехівський В. (Чеховський) – 53 91, 119, 174, 571
Чехівський М (Чеховський) – 515, 666
Чехов А.П. – 287, 332, 628
Чечель – 126
Чижевський П І. 230
Чикал нко Є.Х. – 68, 96, 97, 98, 131, 151, 161, 240, 251, 261, 262, 264, 284, 341, 363, 373, 396, 401, 440, 441, 445, 446, 458, 485, 591, 594, 651, 669, 754, 777
Чикаленко І. – 617, 669, 768
Чикаленко П. – 285 296, 339, 372, 598, 617, 669
Чилганський – 105
Чичерін Г.В. – 140, 291, 331, 532
Чубар В.Я. (Чубарь) – 75, 93, 94, 102, 151, 183, 187, 213, 227, 233, 241, 292, 575, 587, 603, 607, 632

Ш

Шамрай С.В. – 51, 444, 547
Шаповал М.Ю. – 265
Шапошников – 608, 610, 636
Шараєвський – 533, 534
Шахматов О.О. – 328
Шварцбарт С. (Шварцбард, Штромберг) – 379, 381, 435, 538, 539, 541, 546, 547, 551
Шевелев Б.М. – 474 527, 618, 673
Шевцов – 39
Шевченко В. – 132, 726
Шевченко Т.Г. – 48, 56, 59, 70, 74, 75, 76, 79, 80, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 99, 100, 102, 105, 109, 115, 132, 177, 178, 185, 187, 195, 201, 205, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 225, 226, 229, 235, 236, 237, 240, 242, 254, 255, 265, 271, 273, 286, 289, 298 302, 305, 306, 308, 311, 313, 322, 328, 336, 337, 338, 342, 350, 351, 353, 354, 357, 369, 388, 391, 396, 401, 406, 410, 416, 417, 441, 451, 459, 462, 463, 464, 465, 466, 469, 470, 472, 473, 477, 478, 479, 489, 495, 502, 516, 521, 531, 532, 550, 552, 555, 556, 566, 576, 578, 581, 584, 603, 611, 612, 617, 625, 626, 628, 632, 641, 646, 653, 655, 669, 674, 675, 685, 698, 714, 719, 725, 726, 735, 741, 745, 746, 752, 753, 759, 763, 764, 767, 775, 778
Шекспір Вільям – 540
Шелгунов – 103
Шелухін С. – 424, 448, 449, 450

Шемет В.М. – 515
Шереметенський – 488
Шеремщинський – 306
Шестаков – 474
Шиндель Д. – 223, 250
Широцький – 156
Шишацький-Ілліч О.В. – 520
Шкода – 396
Шліхтер О.Г. – 420, 434, 435, 451, 729, 753
Шляховий М. – 88
Шляхтун Т. – 654
Шмальгаузен І.І. – 382, 404, 405, 597
Шмацкевич Є. – 601
Шміт Ф.І. – 167, 191, 239, 281, 303, 623, 638
Шостак – 339
Шоу Бернард – 175, 176, 184
Шраг І. – 156, 242, 475
Штейнгель Ф. – 388
Шугаєвський – 205, 241
Шульгін В. – 428, 429, 435, 449
Шульгін О. – 435
Шульженко – 105
Шумський О. – 221, 243, 249, 277, 295, 301, 361, 363, 372, 418, 434, 480, 481, 482, 508
Шурикова Т. – 412, 533, 534

Щ

Щавинський В.О. – 313, 335
Щапов О.П. – 610
Щепанюк – 768
Щепин-Ростовський – 339
Щепкін М.С. – 646
Щепотьєв В.О. – 112, 121, 185, 193, 362, 375, 539
Щербаківський Д.М. – 368, 512, 513, 514, 519, 528, 549, 557, 616, 685, 699
Щербаненко Б. – 87
Щербина В.І. – 367, 444, 547
Щупак С. – 49, 101, 114, 201, 379. 595, 689, 720
Щурат В.Г. – 92, 773, 776

Ю

Юзеф (див. Стефанович)
Юлінька – 423, 708
Юра Гнат – 427, 483, 533, 567
Юрик – 68

Юринець В.О. – 453, 712, 720, 759, 760, 773
Юркевич О. - 69, 342, 346, 501
Юрко Юр-вич – 55
Юров – 311
Юровець – 423

Я

Яворницький Д.І. – 643, 644, 776
Яворський М.І.– 185, 186, 198, 202, 203, 293, 296, 301, 326, 329, 332, 333, 335, 336, 342, 362, 418, 420, 518, 575, 665, 666, 712, 722, 725, 738, 753, 759, 776
Яковенко – 684
Якубовський – 453, 471
Якубський Б.В. – 675, 713, 756
Яловий М. – 349, 465
Яната О.А. – 71, 72, 81, 85, 86, 95, 249, 657, 759, 760, 764
Яновська Л.О. – 68, 406, 426, 473, 659, 725, 728, 735
Яновський Є. – 594
Яновський Ф.Г. – 55, 223, 376, 660, 661
Януков – 138, 433, 739
Янушівський – 91, 319
Ярещенко О. – 421
Ярославський Є. – 584
Яшек М. – 77

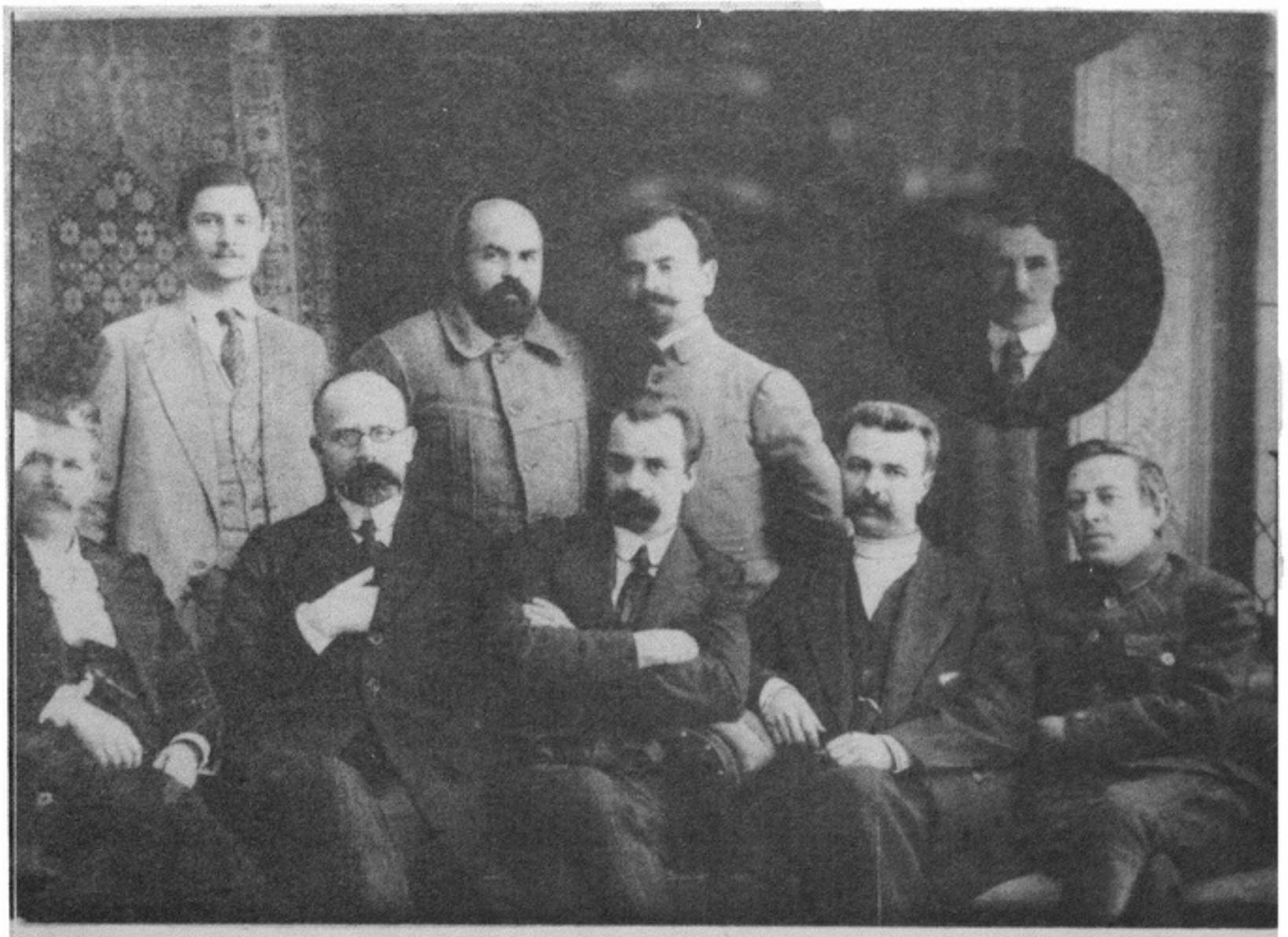
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ, ВЖИВАНИХ У ЩОДЕННИКАХ С.ЄФРЕМОВА

агітпроп	відділ агітації і пропаганди
акад.	академік
арк.	аркуш
виконком	виконавчий комітет
ВІНО	Вищий інститут народної освіти
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
волвиконком	волосний виконавчий комітет
ВСНХ	Высший совет народного хозяйства (Вища рада народного господарства)
ВУАН	Всеукраїнська Академія наук
вуз	вищий учбовий заклад
ВУСПП	Всеукраїнська спілка пролетарських письменників
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦК	Всесоюзний Центральний Комітет
Главполитпросвет	Главный политико-просветительный комитет Наркомпроса УССР (Головний політико-освітній комітет Наркомосу УРСР)
Головнаука	Головний комітет наукових установ Наркомосу УРСР
Госиздат	Государственное издательство (Державне видавництво)
губвиконком	губернський виконавчий комітет
ГУБОНО	губернский отдел народного образования (губернський відділ народної освіти)
Держвидав, ДВУ	Державне видавництво України
Держплан	Державна планова комісія
дол.	долар
ДПУ (ГПУ)	Державне політичне управління
д.-ф. партія	демократично-федеральна партія
женвідділ	жіночий відділ
завхоз	заведующий хозяйством (завідуючий господарством)
ІНО	Інститут народної освіти
КІНО	Київський інститут народної освіти
КИНХ (КІНГ)	Киевский институт народного хозяйства (Київський інститут народного господарства)
Комінтерн	Комуністичний Інтернаціонал
комунвідділ	комунальний відділ міської Ради
комнезам	комітет незаможних селян
ком'ячейка	комуністична ячейка
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України

культсовхоз	культурное советское хозяйство (культурне радянське господарство)
m-me	мадам
міл.	мільйон
місцком	місцевий комітет
МОПР	Международная организация помощи революционерам (Міжнародна організація допомоги революціонерам)
Наркомздрав	Народный комиссариат здравоохранения (Народний комісаріят охорони здоров'я)
Наркомосвіти	Народний комісаріат освіти
НЕП, неп	Нова економічна політика
НТШ	Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка
Окрвиконком	Окружний виконавчий комітет
парком, партком	партійний комітет
педком	педагогічний комітет
політком	політичний комітет
проф.	професор
профспілка	професійна спілка
рабкор	рабочий корреспондент (робітничий кореспондент)
радвлада	радянська влада
Раднарком	Рада Народних Комісарів
райвиконком	районний виконавчий комітет
райсоюз	районний союз
РАН	Російська Академія наук
ревком	революційний комітет
ред.	редактор
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РСФСР	Российская Советская Федеративная Социалистическая республика (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка)
РУП	Революційна Українська партія
Селькінтерн	Селянський Інтернаціонал
селькор	селянський кореспондент
Совнарком	Совет народных Комиссаров (Рада Народних Комісарів)
Сорабкоп (Сорабкооп)	Союз рабочих кооперацій (Спілка робітничих кооперацій)
СРСР, ССРР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СТО	Совет Труда и Обороны (Рада Праці та Оборони)
т-во	товариство
ТУП	Товариство українських поступовців
УАН	Українська Академія наук
укр.	український
Укрнаука	Науковий комітет Наркомосу УСРР
УНР	Українська Народна Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
Учраспред	Комиссия по учету и распределению (Комісія з обліку і розподілу)
міськомгосп	міське комунальне господарство
фабзавком	фабрично-заводський комітет
ЦИК	Центральный Исполнительный Комитет (Центральний Виконавчий Комітет)
Центрархів	Центральне архівне управління
ЦК	Центральний Комітет
ЧК, Че-Ка, ЧЕКА	Чрезвычайная Комиссия (Надзвичайна Комісія)
Чон	Части особого назначения (Частини особливого призначення)

**Редакція газети «РАДА». Рік 1907.
Зліва направо: сидять –
С.Єфремов, Є. Чикаленко.**

Генеральний секретаріат Центральної Ради. Рік 1917. Зліва направо: сидять – І. Стешенко, Х. Туган-Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра; стоять – П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос.

Редакція газети «Нова Рада (Рада)». Рік 1917.
Другий справа сидить С. Єфремов, на підлозі сидить П. Тичина.

Редакція газети «РАДА». Рік 1908. Зліва направо: сидять – Квасницький, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський; стоять – П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, М. Гаянко, П. Сабалдир, С. Васильченко, О. Олесь.

Група відпочиваючих у Будинку відпочинку ВУАН в Голосієво. Київ, вересень 1923 р.
Верхній ряд – Сергій Єфремов з Онисею Дурдуківською;
у третьому ряду другий зліва – М. Біляшівський з дружиною Євдокією.

Під час процесу в справі «Спілки Визволення України». Харків, квітень 1930 р.
У першому ряду зліва направо сидять: С. Єфремов, В. Чехівський.

7 лютого. Вимовляється, що на конференції мають не то пуп мене. не говіруєно (секретар Цент. Бюро тільки тільки що сказав науковець робітникам „розгорнула широку роботу во всіх відділах, окрім Луганщини (о, нещастя!), Західньої області Єфремова" та ще щось більшовик Б. Коваленко. Лютостанься на свідченні). Отже „трохи правих", виходить самі розуміють справу. Чи не починається нового наїзду лютоски? Може бути що свіжі голоси закордонних прес розпалюють цю вороячу злість — і готовий новий наїзд... О, голодуючі!...

А лютість, бачимо навіть по всій лінії. Ми не будемо гадати — капає скажена піна. Лаяли нашу академію, нашої роботу і порозумнішали на неї до наступного засід. Лаяли подальших членів (виділяю у вечірній газеті — Дерлова і ще інших пудрецарів кичливих), (Дерлов виступав на Всеукр. Конференції) Дехто бачив розширення цих ще лютих злостей. Таке відчуття, наче люде каруючи вдарю не знаходять виходу і кидаються на всіх і кожного, шукаючи винуватої, спотикаючись то розбиваючи собі лоба. Зовсім вони, бачимо, злі чи мені бо, здається, вже мені шкодять... А втім — хто зна, чи не тим „до лиця" мені може бути худоба та бачимо розпущених злостей, що й самі вдають не розуміючи, що і на чию користь робиться. А Дерлов злостивіє злостивіє і тим компрометує і не дає Хвильовому по шапці дудоніть. Ну та кінець без мусить будь злості і конець. Не живим жити, вони помічають.

8 лютого. Вчасно злість не тільки проти „чужих", а й проти „своїх", проти самих себе. Если такий Корж, „вчений марксистський" у нас на Україні крихкий, бо незабаром дістануть літературний, що монополізував не на новий вчасність за розвалення театрів, так і писання на Грушевського Дашків. І от раптом лунає від „Корча" на ці ж! Лаяли в „Житті і Революції" це по-старовинному, бо дивувати, що Корж чогось не „вчений" — дрібні бачок скінчує, а їхніх сам бог! А все Таки у „Комуністі" так про цю річ, наче це не Корж, а Фрейд Бінг Єфремов. Кінець кінцем, що Корж не ортодоксальний, а покаявся — „Правда, т. Корж?" — на ці самого старшого, на Леніна от з трибуни дивляться... І покаявся, бо слухняний цей начальницький — шкодувати в комуністів чудова. Жінер то й покаявся.

Єфремов спровокував своєю статтею нападку Сталіна. Що не зробив він через нашого брата? А він що, Радбудівці чи на Всеукрзаготзбіжі на сесії, виступав про свої службові успіхи, шаленіє, не будував; склав свій кодекс, показників і послав до наркомату. Тепер „Корчик" з 2-ої дивізії виключений, а „ренкор" Єфремов кинувся кричущу кваку: „ніхто з нас не попадеться, ми будемо... Корчів приклад"... Рятуючи свою репутацію цей пройдисвіт починає і кує[?] зробить добру. Якою ціною і чиїм коштом — про це потім наші діти не питають. Спустіють, забудуються та дадуть начальникам, а решта — будь, мовляв, вдячна

Фотокопія сторінки Щоденника С. Єфремова за 1929 рік.

ЗМІСТ

Сергій Єфремов і його Щоденники 5
Суспільна й літературна доба в Щоденниках С. Єфремова 21
Від упорядників 31

ЩОДЕННИКИ
1923 – 1929

1923 35
1924 47
1925 79
1926 317
1927 447
1928 569
1929 717

Примітки 779
Іменний покажчик до Щоденників С. Єфремова 805
Список скорочень, вживаних у Щоденниках С. Єфремова 833

Видавці складають щиросердну подяку за фінансову підтримку у виданні цієї книги

Безпалько Людмилі Василівні,
голові правління, генеральному директору АТ НВЦ
“Борщагівський хімфармзавод”

Слободяну Олександру Вячеславовичу,
голові правління, генеральному директору АТ “Оболонь”

а також Високоповажній Пані
Преско Валентині, громадянці США

ПИВО

ЯКЕ ПОДАЮТЬ
ДО КОРОЛІВСЬКОГО
СТОЛУ

254212, м. Київ, вул. Богатирська, 3

Тел.: (044) 412-84-67
414-24-01
414-57-00

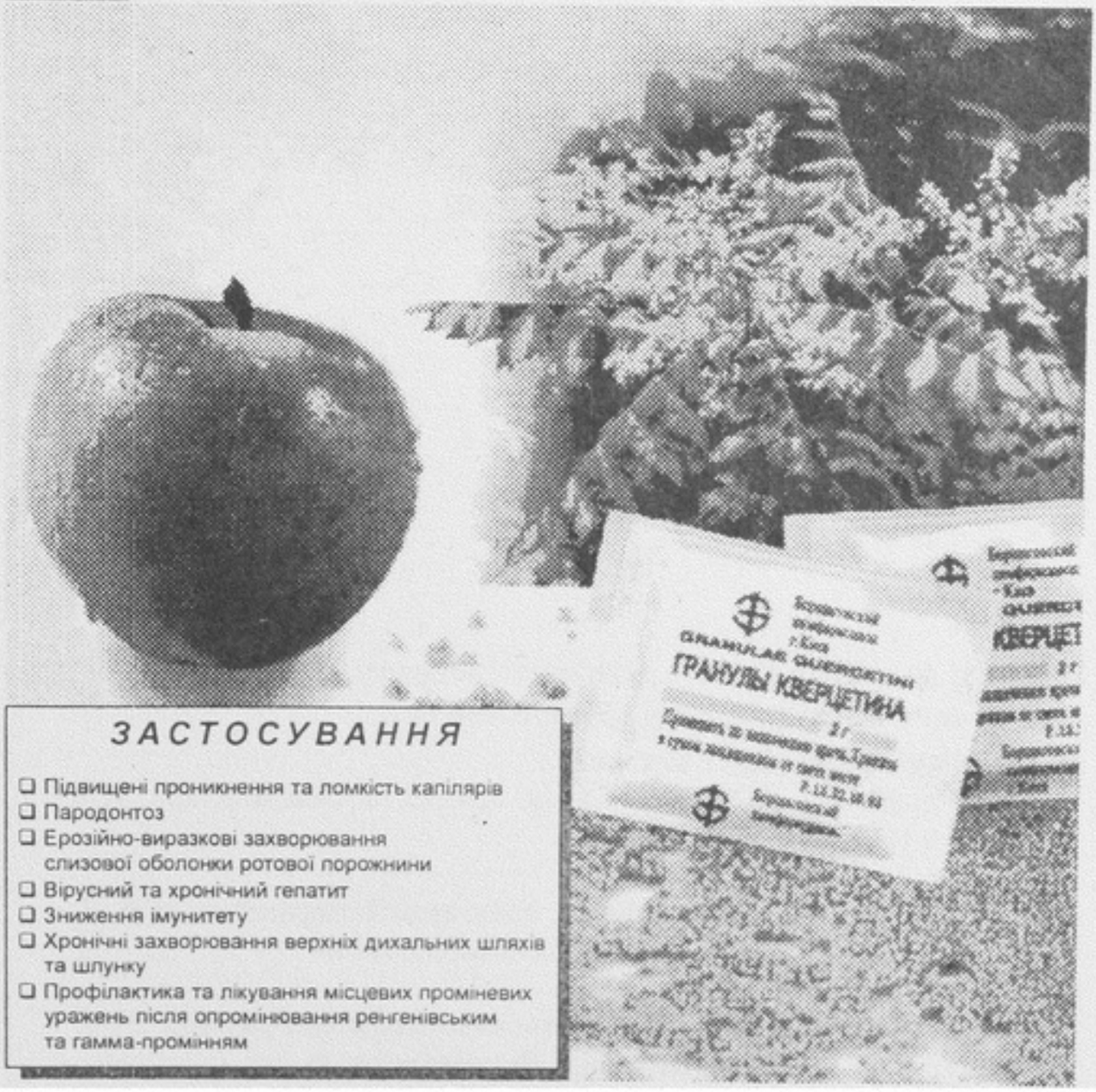
БОРЩАГІВСЬКИЙ ХІМФАРМЗАВОД

Гранули

КВЕРЦЕТИНУ

Нова, оригінальна композиційна лікарська форма природного флавоноїда кверцетину – Р-вітамінного засобу та пектину яблучного

252137 Україна, Київ, вул. Миру, 17. Тел. (044) 483 7120, факс 483 7140

ЗАСТОСУВАННЯ

- ❑ Підвищені проникнення та ломкість капілярів
- ❑ Пародонтоз
- ❑ Ерозійно-виразкові захворювання слизової оболонки ротової порожнини
- ❑ Вірусний та хронічний гепатит
- ❑ Зниження імунитету
- ❑ Хронічні захворювання верхніх дихальних шляхів та шлунку
- ❑ Профілактика та лікування місцевих променевих уражень після опромінювання ренгенівським та гамма-промінням

Наукове видання

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович

ЩОДЕННИКИ
1923-1929

Головний редактор *М. І. Цимбалюк*
Художній та технічний редактор *С. В. Оліус*
Набір та коректура *Л. А. Назарчук*

Здано до набору 19.10.96. Підписано до друку 15.08.97.
Формат 84×108 $^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 2.
Гарнітура Times. Друк високий.
Обсяг друк. арк. 26,5. Умовн. друк. арк. 43,76. Обл.-вид. арк. 42,99.
Наклад 1000. Зам. № 7-149.

ЗАТ «Газета «РАДА». 252024, Київ, вул. Лютеранська, 19 б.
Свідоцтво № 03438 від 30.05.96.

Видруковано в АТ «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

261-14

98005749

600

213

28.10.98

D

APA

a586177 (3